

SHAKARIM UNIVERSITY

1934

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
«Парасат» орденінің иегері,
Абай облысының құрметті азаматы,
Шәкәрім, Әлихан университеттерінің құрметті профессоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Арап Сләмұлы Еспенбетовтің
80 жылдық мерейтойына арналған

**«Профессор Арап Еспенбетов:
әдеби өлкетану және ғылыми мектеп»**

халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

Семей, 2025

ӘОЖ: 821.512.122.0
ББК: 83.3 (5Қаз)
П82

Жалпы редакциясын басқарған Shakarim University ректоры
Д.Р. Орынбеков

Редакция алқасы:

- Ердембеков Б.** – «Абай және ұлттық руханият» ҒО-ның жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор
Смағұлова А. – «Абай және ұлттық руханият» ҒО-ның жетекшісі, ф.ғ.к.
Қасымов Ә. – Филология жоғары мектебінің деканы, PhD
Қабышев Т. – Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Мұсағалиева К. – «Абай және ұлттық руханият» ҒО-ның ғылыми қызметкері, г.ғ.м.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, Абай облысының құрметті азаматы, Шәкәрім, Әлихан университеттерінің құрметті профессоры, филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Сләмұлы Еспенбетовтің 80 жылдық мерейтойына арналған **«Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп»** Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының (2025 жыл 14 наурыз) материалдары / Бас редакторы: Д.Р.Орынбеков. – Семей: Shakarim University, 2025. – 429 б.

ISBN 978-601-313-211-2

Жинаққа «Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары енгізілді.

Жинақ жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылық құрамына, докторанттарға, магистранттар пен студенттерге және мектеп мұғалімдеріне арналады.

ӘОЖ: 821.512.122.0
ББК: 83.3 (5Қаз)
П82

ISBN 978-601-313-211-2

© Шәкәрім университеті, 2025

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрі
Саясат Нұрбек

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Қадірлі қонақтар, ұстаздар, зиялы қауым өкілдері!

«Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ашылуымен баршаңызды құттықтауға рұқсат етіңіздер!

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, Абай облысының құрметті азаматы, филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Сләмұлы Еспенбетовтің 80 жылдық мерейтойына арналған бұл ғылыми бас қосудың айрықша мәні бар.

Арап Еспенбетов – Семей жерінде әдеби өлкетану мәселелерін жүйелеп, ғылыми негіздеген, сұлтанмахмұттанудың ашылмай жатқан қырларын ғылыми айналымға енгізген ғалым. Көрнекті ғалымның әдебиет тарихы, сұлтанмахмұттану, абайтану, шәкәрімтануға қатысты зерттеу еңбектері қазақ әдебиеттануына қосылған сүбелі үлес.

Сан мыңдаған шәкірттің жүрегіне жол таба білген ардақты ұстаз. Мұхтар Әуезов негізін қалаған, кейіннен Қайым Мұхамедханов ісін жалғастырған «Абайдың ақындық айналасын» зерттеуді профессор Еспенбетов сәтті жалғастырды. Ғалымның аймақтық әдебиеттануға қатысты негізгі тұжырымдарын оның өзі ақыл-кеңесін беріп бағыттаған шәкірттерінің зерттеулерінде көрініс тапты. Шындығын да, бұл осал еңбек емес және әр ғалымның маңдайына бұйыра бермеген, Тұлғаның қолынан ғана келетін жанкешті еңбек.

Бар ғұмыры ұтаздық, ғалымдық жолдағы қажырлы еңбегімен тұтасып жатқан көрнекті ғалымның қаламынан әлі де әдебиеттің келелі мәселелеріне арналған, өскелең ұрпақты ізденіске жетелейтін зерттеулер туатынына сеніміміз кәміл.

Қадірлі Арап Сләмұлы, мерейтойыңызбен құттықтаймыз. Мәртебелі мерейтой думаны ұзағынан сүйіндірсін. Жемісті шығармашылық еңбек толастамасын. Парасатты, ақылды шәкірттер ықыласына бөленіңіз.

Қадірлі зиялы қауым, ойымыз өрелі, кеңесіміз келелі болсын! Конференция жұмысына сәттілік тілейміз!

АЛҒЫ СӨЗ

Қайырлы күн, қадірлі зиялы қауым!

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Абай облысының құрметті азаматы, «Парасат» орденінің иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Сләмұлы Еспенбетовтің 80 жылдық мерейтойына арналған «Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясына хош келдіңіздер!

Конференция негізгі 4 бағыт бойынша жұмыс істейді, еліміздің түкпір-түкпірінен, атап айтқанда Астана, Алматы, Шымкент, Қызылорда, Қарағанды қалаларынан 100-ге жуық мақала келіп түсті.

Арап Еспенбетов – Шәкәрім университетінің 1965 жылғы түлегі, яғни табан аудармай осы оқу орнында қызмет атқарғанына 60 жыл уақыт өтіпті. Жарты

ғасырдан астам ғұмырын білім мен ғылым саласына арнаған ел таныған көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, Абай елінің ардақты азаматы.

Арап Еспенбетов – алғаш рет Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ғылыми өмірбаянын архив деректері негізінде жүйелеген ғалым. Сондай-ақ ғалымның абайтану, шәкәрімтану ғылымдарының дамуына сіңірген еңбектері орасан зор. А.Еспенбетовтің мыңға жуық ғылыми мақалалары, 10 монографиясы, 2 оқу құралы және оның редакциясымен 100-ден аса ғылыми еңбектер жарық көрді.

Профессор Арап Сләмұлы талапты шәкірттеріне өзі бас болып Семей өңірі әдебиетін зерттеуді қолға алған бірден бір ғалым. Еспенбетовтің ғылыми мектебінен өткен бір топ талантты жастар бүгінде еліміздің белгілі ғалымдарының қатарында қазақ әдебиеттану ғылымына өздерінің қомақты үлестерін қосып келеді. Ғалымның жетекшілігімен 1 докторлық, 19 кандидаттық, 3 PhD диссертацияларын сәтті қорғады. Белгілі ғалым Тұрсын Жұртбайдың: «Семейде Арап Еспенбетовтің ғылыми мектебі толық қалыптасып болды. Бұл – ұлы күш. Бұл – Абайдың, Әуезовтің, Төребаевтың, Мұхамедхановтың, Жүсіповтің көркем сыни ойлау жүйесі мен әдеби мектебі өзінің Семейде өмір сүруін одан әрі жалғастырды деген сөз. Жарайсыз, Арап аға! Мұнша доктор мен кандидатты Қайым аға дайындай алмай кетті», – деген тебіренісі «Еспенбетов ғылыми мектебінің» маңызын айшықтай түсетіні сөзсіз. Әдеби өлкетануға жаңа леп келді. Бұл – Арап Сләмұлы салған түрен жол.

Қадірлі қауым, біз бүгін арнайы бас қосып, әдеби өлкетану, ғылыми мектеп сынды келелі мәселелерді ортаға салуға жиналып отырмыз. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Б.А. Ердембеков
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ҒАЛЫМ. ҰСТАЗ. АЗАМАТ.

Есімі алашқа танымал арда азамат, әдебиеттанушы-ғалым, ұлағатты ұстаз – Арап Сіләмұлы Еспенбетов бүгін сексеннің сегізін бағындырып отыр. Сексенге келгендер көп, бірақ сексен жасты бағындыра білу, сексен жыл мағыналы да, абыройлы ғұмыр кешу бар.

Сексен жылдық ғұмырында ұстаздықтың, ғалымдықтың, басшылықтың ерен үлгісін көрсете білген Еспенбетовтің бүгінгі шыққан биігіне замандасы тамсанып, ағайыны сүйініп, сонынан ереген мың сан шәкірті бас июде.

Қасиеті мен қасіреті бір басына жетерлік Семей топырағы талай дарынды туғызды, қаншама жүйрікті түлетті, бабы келіскені көмбені көрді, шаршаулысы шаң қапты. Семей, соның ішінде Абай елінде дүниеге келіп, көп пенденің бірі боп, жер басып ғұмыр кешу бар да, «Абай елінің азаматы» деген абыройлы атты алып жүру бар. Арап Еспенбетовтің бағына соңғысы бұйырды. Туған топырақтан табан аудармай атағы алысқа кеткен тұлға қазақ жерінде санаулы болса, соның бірегейі – Арап Еспенбетов.

Халықты қан қақсатқан зұлмат соғыстың іргесі сөгіліп, жеңіс иісі шыққан тұста Қарауылдың етегінде дүниеге келген ұлға, Сіләм ақсақал пайғамбардың атын берген-ді. Сол кезгі ер азаматы сиреген қазақ ауылының тірлігінен бөліп қарай алмаймыз, бала Араптың жастық шағын. Соғыстан кейін туғандар енді ес жия бастаған ел ішінде балалықпен ерте қоштасып, тез есейді. Бүгінде қымызымен аты жер шарлап кеткен Саржал елді мекенінде соғыстан оралмаған ағалардың ізін басып, еңбекке араласты.

Алыстағы фашизмді жеңіп, мамыражай отырған ауыл іргесінде дүркін-дүркін жұмбақ саңырауқұлақтардың көтерілуі, артынша соққан аңызғақ дауыл, ауыл үйді көшірген әскерилер... Ақиқаты қырық жылдан кейін ашылған бұл ядролық сынақ қасіреті саналы жастың жүрегіне сонау бала кезден-ақ сызат салған-ды.

Арап Еспенбетовтің әдебиетке құштарлығы мектеп қабырғасынан қалыптасқан еді. Әсілі, мектепте қай пән мұғалімінің бәсі биік болса, сол сабаққа оқушының ынтасы ауады. Алашқа белгілі азамат, ол кезде жас маман Бәтташ Сыдықұлының Саржалға келуімен ауылдың, дәлірек айтқанда мектептің әдеби тынысы ашылып жүре берді. Түрлі әдеби үйірмелер, альманах, мектеп радиосы болашақ әдебиетшінің тынысын ашты.

1961 жылы Семей педагогикалық институтының тарих-филология факультетіне оқуға түседі. Студенттік шақтың жарқын сәттері аса қадірлі есімдермен байланысты. Белгілі абайтанушы Қайым Мұхамедханов, Жұмағали Шәкенов, Травников, Перелыгин сияқты шебер педагогтардың ұстаханасынан өтті. Он алты жасында студент атанған Еспенбетовтің бүгінгі күнге дейінгі өмірі дәл осы қасиетті қара шаңырақпен тікелей байланысты. 1965-66 жылы бір жыл қиыр солтүстіктегі әскер қатарын қоспағанда.

1967 жылдан басталған оқытушылық қызметі деканның орынбасары, кафедра меңгерушісі, факультет деканы, проректор, ректорлық лауазымдарға сатылай көтеріліп, жоғары мектептің білгір басшысын қалыптастырды.

Осынау өмір баспалдақтарын жеке-жеке әңгіме қылуға ақ қағаздың ауқымы көтермейді. Біз, бірер сәттерге ғана назар аударайық. Қасында жүргенде ұстазы Қайым туралы көп әңгіме естиміз. Соның бірі, 1970 жылы Крупская атындағы педагогикалық институттың жалғыз қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын жабу туралы жоғарыдан пәрмен келгенде Қайым ағамыз табандап жүріп кафедраны құтқарып қалған екен. Көп адам біле бермейтін осы оқиғаны Арекең естелігінде де жазды. Кейін өзі басшылыққа келе қазақ

филологиясы факультетін жеке шаңырақ етіп, қазақ әдебиеті кафедрасының өзін «қазақ әдебиетінің тарихы» және «қазіргі қазақ әдебиеті» кафедрасы деп екіге бөлді. Алматыдан маман әкеліп «арап тілі» мамандығын ашты. Бұл сонау, қызыл империяның қысылтаяң шақтарындағы Қайымдар аңсарының бір өтеуі болатын.

Нарық заманында жекеменшік университеттің басшылығына келіп, 500 студенттен 5000 студентке жеткен Семейдегі ордалы оқу орындарының бірі – М.Әуезов атындағы Семей университетінің қалыптасып, дамуына зор еңбек сіңірді.

Ұстаздығынан бірер сөз. Арап Сіләмұлының сабақ беру тәсілі де бөлекше. XX ғасыр басындағы әдебиеттің көрнекті өкілдері туралы Қазан, Петербор, Мәскеу, Алматы архивтеріндегі қол жете бермейтін құжаттар, фотосуреттер мен түрлі анықтамаларды дәріс кезінде кеңінен пайдаланып тыңдаушысын ынтықтыра түсетін. Еспенбетовтің емтиханынан екі алды деген адамды кездестірмейсіз. Әлі де солай шығар? Емтихан басталғанда «үш деген баға керектерің зачеткаларыңды әкеліндер», – деп былай қойып беретін. Бірақ беске аса сараңдау еді. Бала, сен түгіл осы тақырыпты беске мен де білмеуім мүмкін деп,- аса сақтықпен баратын. Бес қойғандарын кейін шәкірті етіп баулыды....

Ғалымның мыңға жуық ғылыми мақалалары, 10 монографиясы, 2 оқу құралы және оның редакциясымен 100-ден аса ғылыми еңбектер жарық көрді. Оппоненттігімен қырыққа жуық докторлық, кандидаттық диссертациялар қорғалды. Арап Сләмұлы – ғылыми мектеп қалыптастыра білген ұстаздардың ұстазы. Еспенбетовтің ғылыми мектебінен өткен бір шоғыр жас зерттеушілер бүгінде еліміздің белгілі ғалымдарының қатарында қазақ әдебиеттану ғылымына өздерінің қомақты үлестерін қосып келеді. Ғалымның жетекшілігімен 1 докторлық, 19 кандидаттық, 3 PhD докторлық диссертация қорғалды. Бұл жай ғана құрғақ көрсеткіштер емес. Осының артында қаншама жанкешті еңбек, ғалым-ұстаздың сарабал ғұмыры жатыр.

Қазақтың рухани орталығы Семейде білім алу, ұлттық ғылым мен білімнің қара шаңырағында ғалым ретінде қалыптасу, қазақ ғылымының жарық жұлдыздары Қайым Мұхаметханов, Бейсенбай Кенжебаев, Зейнолла Қабдолов сынды ғұламаларға шәкірт болу бақыты табиғатынан дарынды жастың жігерін жаныды, ғылыми жолын ашты.

Тақырыбын тапқан ғалым бақытты демекші, қазақ поэзиясының көгіндегі тұлға – Сұлтанмахмұт Торайғыров тақырыбы жас ғалымның қадамын бағдарлап берді. Ғылымның әліппесін ежіктетіп, тың тақырыпқа түрен салғызған профессор Бейсенбай Кенжебаевтың шәкірті атанды. Кеңестік кезеңде онсыз да селдіреп қалған қазақ әдебиетінің тарихында, Сұлтанмахмұт туралы тың ойлардың сұранып тұрғанын қырағы ұстаз әріден сезіп, осы тақырыпты Еспенбетовке еншіледі. Бейсенбай Кенжебаев сынды ұстазының ақ батасымен берілген тақырып оның өмірлік тақырыбына айналды. Жиырма жеті жыл ғұмыр кешкен Сұлтанмахмұтты зерттеу мен насихаттауға елу жылдан артық уақытын қиды.

Ал енді, аудиториядағы ұстаздық пен ғылымдағы ұстаздық екі бөлек дүние екенін Арекеңе шәкірт боп ерген күннен бастап білдік.

Менің ұстазым, сөз күдіреті тамыр жайған дәл осы өлкеде «Еспенбетовтің ғылыми мектебін» қалыптастырды. Мұндай бақ, бұған дейін Семейде ешкімнің пешенесіне жазылған жоқ. Орыс әдебиетінде әуелден-ақ дұрыс жолға қойылған әдеби өлкетану (литературное краеведение) мәселесі ғалым Еспенбетовті толғандырған тақырып еді. Туған жердің тарихын, әдебиетін, ақыны мен жазушысын сол елден шыққан, сол жерде өскен ғалым алдымен зерттеу керек, – деген қағиданы ұстанған ұстаз осы түренге шәкірттерін салды. Кеңестік кезеңде Әуезовті, Қайым ағамызды әуресарсаңға салған Абайдың ақын шәкірттері, әдеби ортасы сияқты жабық тақырыптармен қоса ғылыми айналымға түсе қоймаған Семей өңірінің ақын-жазушылары ақтандақ беттерден арыла бастады. Нәтижесінде, кезінде «ескішіл ақындар» деп айыпталған Көкбай, Әріп, Әсет, Уәйіс сынды Абай шәкірттері жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдалып, М.Әуезов шығармашылығының Семей кезеңі, Шәкәрім мұрасы, Тайыр Жомартбайұлы, Төлеу Көбдіков, Сапарғали Әлімбетов, Қалихан Алтынбаев, Тәңірберген Әміренов, Нұрлыбек Баймұратов, Мақыш Қалтайұлы, Бернияз Күлеев, Имашхан Байбатырұлы сынды тұлғалар жан-жақты зерттелді.

Ғалымның әдебиетке қосқан үлесі, ғылыми еңбектері туралы бұрын да сөз етіп жүргеннен кейін соңғы жылдары шыққан бір-екі еңбегіне тоқталайық. 2014 жылы «Алтай-Ертіс кітапханасы» сериясымен А.С.Еспенбетовтің екі томдық шығармалар жинағы жарыққа шықты. Сарабал ғалымның өз зерттеулерінің жарыққа шығуы тарих пен тіл өнерін бағалар қауым үшін үлкен қуаныш екені даусыз. Бұл зерттеулерде Еспенбетовке тән деректеу ақпараттарын сарыла іздеу, жинау, іріктеу, саралау, ой көрігінде қорыту нәтижесіндегі құнарлы ізденістері топтастырылған. Бірінші том Шәкәрім, Сұлтанмахмұтқа арналса, екінші том абайтану, алаштану тақырыбы, сондай-ақ, әдебиеттің түрлі өкілдеріне арналған ғылыми мақалалар, толғаныстар мен естеліктерден тұрады.

Бірінші бөлімде Шәкәрім шығармаларының философиялық һәм көркемдік мәні, Шәкәрімтанудың бүгіні мен болашағы, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт арасындағы рухани байланыс, Шәкәрімнің көпке беймәлім көсемсөздері зерделенген. Әсіресе, «Шәкәрім» тұлғалық энциклопедиясы мен Сұлтанмахмұт жайлы энциклопедиялық этюдтердің берілуі ойсонардың «үйірімен үш тоғыз» аталатын олжалы сәтіне орайлас келген.

Ғалымның пайымынша, заманында идеологияның шырмауында кетіп, сан қилы кедергілерге кездесіп, жөнсіз жұлмаланып, орынсыз өңделген, өз бағасын алмаған ақын шығармашылығын әлі де індетте зерттеу, алуан түрлі тақырыпқа арналған туындыларын бүгінгі тәуелсіз ғылымның жаңаша зерттеу сүзгісінен өткізу қажет.

Шәкәрім мұраларының әрбір қойылған нүктесі мен басқан іздерінің құндылығын: «Абайдың, не Шәкәрімнің бір өлеңінің жазылған күні мен сағатын анықтап беріңізші. Ғылымға таптырмайтын үлес болар еді», – деп ұлылар өміріне қатысты әрбір тарихи деректің бүгінгі һәм болашақ ғылым үшін мәнділігіне қатысты орынды байлам жасайды.

Шәкәрімнің азаматтық, шығармашылық өмірбаянын тарихи деректер мен мұрағаттық құжаттар негізінде жазу, ақынның болыстыққа сайлану, сот қызметін атқару жылдарынан, Стамбул, Мекке, Медине сапарларынан мұрағаттық құжаттардың сақталуы мүмкіндігін ескерте келе, осы бағытты ғылыми ой тезіне салу – ақынның ғылыми-шығармашылық өмірбаянының жазылуына жол ашатындығын айқындап береді.

Ш.Құдайбердіұлының XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары «Қазақ тілі» газетінде жарияланып, осыдан кейін жарияланбағандықтан оқырман қауымға беймәлім, әрі ешбір жинағына енбеген «Қазақ тілі» газетінің басқармасына өтініш» және «Сынау һәм сынауды сынау» атты екі мақаласының мәтіндерін көпшілікке ұсынуы – бұл еңбектің маңызын аттыра түседі.

Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт арасындағы рухани байланыс төңірегінде: «Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт. Қазақ әдебиетіндегі екі дара тұлға. Қазақ өркениетіндегі екі оқшау құбылыс», – дей келе, ғалым қос алып түйісетін нүкте қайда, оларды біріктіретін қандай рухани жақындық деген сауалдарды нысанаға алады.

Профессор А.Еспенбетовтің Шәкәрім туындыларының текстологиясына қатысты тың ойлары да мәтінтану саласындағы қызу ізденістерге жетелейтіні сөзсіз. Ғалым ақын өлеңдерінің бүкіл болмыс-бітімін, көркемдік-бейнелік сипатын таныту бағытында іргелі зерттеулер жүргізу үшін Шәкәрім шығармаларының толық әрі дәлме-дәл, түзетусіз шығарылған мәтіні, академиялық жинағының қолда болу керектігін көрсетеді. Шәкәрімтану мәселелерінің «Мәдени мұра» сияқты мемлекеттік жоспарға ену қажеттігін қадап айтады. Дулат Бабатайұлы мұрасы жайынан сөз қозғағанда да тек қолжазбаны негізге алмай, 1880 жылғы «Өсиетнамадағы» ақын туындыларын текстологиялық ізденістерде негізгі мәтін есебінде қарастырып, кітаптағы басқа өлеңдерді де салыстыра айқындау абзал екендігін айтып: «Мүмкін болса, «Өсиетнаманың» факсимильдік түзілімін кітап етіп шығарса нұр үстіне нұр демекпіз», – дейді («Дулат мұрасы хақында»). Дей келе сол міндетті атқарды да.

Ғалымның осы еңбегінде салмақ сала үйірлеп отырған абайтану мен алаштануы, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұты тосыннан таңдалған төрттаған емес. Абай мен Алаш тақырыбына, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт мұраларын зерттеуге ғалым кездейсоқ келген жоқ. Арап Сләмұлының ұстазы – Б.Кенжебаев Алаш арыстарының жоқшысы, керек десеңіз, кеңестік замандағы жалғасы-тын. Тар заманда Алашқа ара түсе алмаса да, сол

қайраткерлердің еңбектерін соңындағы шәкірттеріне талмай насихаттаған Кенжебаевтың арманын шәкірттері орындағандай. Тәуелсіздік келер-келместен бұғауды бұзған Р.Нұрғали, М.Мағауин, А.Қыраубаева, Қ.Ергөбектердің алашойлы еңбектері жасып қалған ұлттың рухын оятты. Осылардың тең ортасында А.Еспенбетовтің бүгінгі кітаптағы алаштану бөліміне топтастырылған дүниелері тұр дер едік.

Сонау 70-жылдардан басталған сұлтанмахмұттану ғылымындағы тың соқпақ ғалым Еспенбетовтің еңбегімен сара жолға айналды. Сол кездегі тарихи уақиғалар мен идеологияның әдебиетке тигізген әсері салдарынан «жабық тақырыптардың» қатарында қалған Сұлтанмахмұт шығармашылығын жан-жақты індете зерттеді. Ғалымның С.Торайғыров туралы сүбелі еңбегі баршамызға белгілі, әрі М.Әуезов жазған төрт нұсқа Абай өмірбаяны абайтануда қандай маңызды болса, А.Еспенбетов жазған Сұлтанмахмұт ғұмырбаян нұсқалары сұлтанмахмұттану үшін сондай құнды. Біздіңше, қос томдықтың негізгі білігін осы зерттеудің ұстап тұрғаны заңды. Бұл еңбекті ғалым С.Торайғыровтың «Айқап» журналының 1913 жылғы №21 санында жарық көрген «Құран бұзған» атты көп мәлім болмаған мақаласы тәрізді маңызды мұрағаттық мәліметпен толықтыра түскен. Мақала Сұлтанмахмұттың ақындық қырынан тыс, талғампаз көсемсөз шебері екендігін дәлелдейді, әрі діннің табиғатын түсініп, мағынасына бойлай алмай жүрген бүгінгідей заманда зор құндылығымен ерекшеленеді. Құйрықты жұлдыздай жарқ етіп, мезгілсіз өшкен Сұлтанмахмұт шығармаларындағы ақыл-нақыл сипатындағы мақал-мәтел болуға сұранып тұрған даналық ойлардың ыждахатпен жинақталып, тиянақтап ұсынылуы еңбектің танымдық маңызын арттырған.

Абайтану саласындағы зерттеулерінде ғалым о бастан ғылыми ортаға таныс, тіпті жаттанды боп қалған тастақ тақырыптардан бойын аулаққа әкетіп, өзінше жол іздейді. Әуелден анау айтты, мынау айттыдан тұратын естелікке жүгіне қоймайтын ғалымның ұстанары – деректілік.

Абайтанудағы Ә.Бөкейхановтың орнын айқындай келе Абай мен Әлихан арасындағы нағашылы-жиенді, екінші жағынан құдандалы туыстықтарын дәлелдермен бекіте келе былай дейді: «Рухани туыстық пен қандас қарындастықтың, қимас жақындастықтың тоғысып кетуі жаратушының ұрпақтар пешенесіне сыйлаған тағдыр-талайы» («Абайтанудың алғашқы қарлығашы»).

«Абайдың туған күнін шатастырмайық» деген проблемалық мақаласында ғалым бұл мәселеде өзіне дейінгі айтқан пікірлерді ескере келе жыл санаудағы ескіше және жаңаша стильдің айырмасын ежіктей түсіндіріп, ұлыларымызды ұлықтауда еленбейтін, ескермейтін, ұсақ-түйек болмауы керектігін баса айтады.

Абайтануда зерттелмей жатқан, анығында зерттеушілердің тісі батпай-ақ тұрған тақырыптың бірі – ақынның кітапханасы. М.Мырзахметұлы, Т.Жұртбай сынды абайтанушылар бұл тақырыпты көтергенімен әлі түбегейлі зерттелуін күтуде. Ғасырдан артық тарихы бар Семейдегі Абай атындағы кітапхана туралы мақалада «жазушы кітапханасы – зерттеушілер назар аударуға тиісті ең күрделі, әрі маңызды проблемалар санатында. Қаламгердің жеке кітапханасында қанша кітап болған, қандай бағыттағы басылымдар, қайта-қайта «ақылдасатын» шығармалары, көбірек белгі салған, сұрақтар мен ой сілтемелерін қалдырған кітаптары бар ма екен деген сауалдар тізіліп өтіп жатады», – деп абайтанушылар алдына ауқымды міндет жүктейді.

Ғылымға аса бір мамыражай шақ кеңестік кезеңде Қазан, Петербор, Мәскеу, Омбы қалаларының мұрағатында еркін жұмыс істеуге мүмкіндігі болған ғалымның жеке кітапханасы біздер, шәкірттер үшін сол мұрағаттардың филиалы боп көрінетін. Кезінде айтылмай келген жабық тақырыптар туралы сөз қозғағанда ғалым ешкімнің көзіне түсе қоймаған соны деректерді ғылыми ортаға ұсынуға бейім. Мәселен, «Қазақ тілі», «Сарыарқа» сынды қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары мен Бияш Әуезов туралы әуелден бейтаныс деректерді ғылыми айналымға түсіреді. Болашақ зерттеулерге жол сілтейді. Жүсіпбек пен Сұлтанмахмұт арасындағы туыстық қатынасты арқау ете отырып шығармашылық байланысын ашса, Мағжан, Ахмет пен Міржақып шығармашылығындағы

үндестіктің табиғатын айқындайды. Сондай-ақ, «Айқап», «Таң» журналдары, «Сарыарқа», «Қазақ тілі» газеттері мен Алаш арыстарының шығармашылық қарым-қатынасын жіті назарға алған толымды зерттеулері арқылы алаштанудың ілгерілеуіне жол салады.

Жоғарыда аталған төрттаған абайтану, алаштану, шәкәрімтану, сұлтанмахмұттану бағдарында кезінде зерттеу мүмкін болмаған немесе ескерусіз қалған, өзгертуге тура келген кейбір мәселелерді қайта қарауды ұлт пен ұрпақ алдындағы міндеті санаған А.Еспенбетов зерттеулері тарихи-деректемелік, биографиялық сипатымен ерекшеленеді.

Ғалымның қос томдыққа енген еңбектерінің бір тобы ұстаздары мен тұтастарына арналған. «З.Ахметов – сұлтанмахмұттанушы» атты мақаласында академик, әдебиет теориясының білгірі Зәки Ахметов «Казахское стихосложение», «О языке казахской поэзии», «Өлең сөздің теориясы» атты іргелі зерттеулерінде қазақ поэзиясының болмыс-бітімі, ішкі әлемі, құрылысы төңірегінде ой өрбіткенде ақын мұрасына жан-жақты талдау жасап, зерттеп, зерделеп құндылығын ашып бергені туралы ерекше атап айтады.

Өзінің ұлы ұстазы Бейсенбай Кенжебаев туралы мақаласында біртуар тұлғаның журналистік, ұстаздық, ғалымдық қырларына жан-жақты тоқтала отырып, ұстазының шекті ғұмыры жетпеген шексіз армандарын түйіндеп береді.

Ғалым әдеби өлкетану туралы толғанысында арнайы ат қойылып, айдар тағылмағанымен М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Қ.Мұхамедханов, Р.Нұрғали сынды ғалымдар мұрасын жаңғыртып, жаңартып жалпыға жол тартқызумен қатар: «белгілі бір қаламгердің туған, өскен өлкесі мен шығармашылығының арасындағы байланыс, шығарма мен қоршаған орта сабақтастығы, кейіпкердің болмыс-бітімі мен жер, су тарихындағы туыстастық үзілмейтін желі», – деген тұжырым жасайды. Бұл тұжырым ғалымның өзіне де қатысты айтылғандай.

Академик-жазушы Зейнолла Қабдолов, көрнекті ақын-жазушылар Әзілхан Нұршайықов, Медеу Сәрсек, Тұрсынхан Әбдірахманова, белгілі ғалымдар Серік Қирабаев, Рымғали Нұрғали, Сейіт Қасқабасов, Ғарифолла Есім, Тұрсын Жұртбай, Құлбек Ергөбек сынды тұлғалар жайлы толғаныстары қос томдықтың ғылыми салмағын арттырып тұр.

Түйіндей айтсақ, бұл қос томдық көтерген ғылыми мәселелерінің ауқымы мен өзектілігі, құнды деректерді ұқыпты тексеру, мұрағат деректерін байыппен талдау, жаңа проблемалық ахуалдарға із салуы жағынан әдебиеттанудың соқтықпалы соқпақтарын бүгінгі ұрпақ жүретін даңғыл жолға айналдыруға бағытталған толымды еңбек.

Екінші еңбегі – «Абай жолы» кітапханасы сериясымен 2004 жылы шыққан «Абайды оқы, таңырқан...». Туған жерден табан аудармай ғұмыр кешкен ғалымның абайтануға қатысты әр жылдарда жазылған мақалалары топтастырылған бұл кітапта. Қашанда өзектілігі жоғалмаған абайтану арнасының салмақты сағасына айналған бұл еңбекте көп абайтанушы айналсоқтап өтетін Өскенбай әулеті, Құнанбайдың Ақшоқысы, Абай оқыған кітапхана, Алаш арыстары және Абай, Абай музейі және абайтану, Абай туралы алғаш пікір білдіргендер, Абай және Густаф Әмір, Абайдың ұлдары т.б. осы саладағы ең бір көкейкесті деген тақырыптар қозғалған. Әлі де абайтану саласында қайыра қарастырылатын төмендегідей мәселелерге екпін түсіреді зерттеуші. Бүгінгі абайтанушы ғалымдардың аздығы, ақын мұрасының өзге тілдерге аударылу мәселесі, түбегейлі зерттелмей келе жатқан текстология, ақын мұрасының мектепте және жоғары оқу орындарында оқытылуы сияқты дүниелердің әлі де жіті зерттеу керектігіне жіті назар аударады...

Ғылымда ұстаз болу – ол жазған диссертацияны түзеп, күзеп соған жетекшілік жасау деген мәселемен шектеледі дегендер қателеседі. Қаламсап ұстағанның дені базар жағалап, ала сөмке арқалап кеткен 90-жылдарда жастарды ғалымдық жолға бұрып, соңынан ерту, әр шәкіртін өз өресіне сай жеткен жеріне дейін өсіру, барлық ісінде қамқор болу - ұстаз Еспенбетовтің міндеті болды. Петербор мен Қазан тұрмақ Алматының архивіне баруға сол кездегі қалта жұқалығы қиралаңдатып тұрған біздерге архив те, кітапхана да, қолжазбалар қоры да көбіне Арекеннің шаңырағы еді. Арап Сіләмұлы біздерге, шәкірттеріне ғылыми жетекші дегеннен әлдеқайда жақын, ыстық, үлкен әріппен жазылар Ұстаз, рухани әкемізге айналды.

Ұстаздық, ғалымдық, басшылық сияқты үш қасиеттің қанатын қайырмай бір басына қондырып, ерікті еңсерер ерен еңбегінің арқасында бүгінгі биігіне жетті десек те, асыл азаматтың биік тұғырдан көрінуіне адал жар мен өрелі ұрпағының да рөлі зор. Еспенбетовтер әулеті – көпке үлгі болар ғалымдар шаңырағы. Сұңғақ бойлы, ақылы мен көркі астасқан Арекең жасында спорттың да шаңын біраз шығарған екен. Облыстық деңгейдегі баскетбол құрамасында, одан қалды ойлы спорт – шахмат ойындарында көзге түседі. Медицина ғылымдарының докторы, профессор, әлемге аты белгілі дәрігер-ғалым, талай адамның дертіне дауа тауып жүрген абзал жан – Майра Жақсиманқызымен Арап ағамыз екеуі осы шахмат жарысында танысқан екен. Өмір баспалдақтарын ғалымдықпен жарастыра білген өнегелі шаңырақтан өрген ұрпақ егеменді елде абыройлы қызмет етуде.

Арап Еспенбетовтің бүгінгі биігі – берісі Абай елінің, арысы күллі қазақтың абройы! Және де өзі жарты ғасырдан астам уақыт қызмет етіп келе жатқан қара шаңырақ – Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің зор мәртебесі. Жылдар бойы аса бір ыждаһаттылықпен, жігерге қыл бұрау сала отырып, іргесін көтерген, жүректің жылуына иілген әр уықты салмақтап қадаған ұстаздықтың, басшылық пен ғалымдықтың киелі шаңырағы – Еспенбетов ордасы ешқашан шайқалмасын қадірлі де, құрметті Ұстаз!

З.Қ. Бисенғали

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ПАРАСАТ БИІГІНДЕ

(ПРОФЕССОР А.ЕСПЕНБЕТОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМДАР)

Қымбатты Ареке, Арап Сіләмұлы!

Біріміз Шығыстағы Семей өңірінде дүниеге келіп, сонда ғұмыр кешіп келеміз, екіншіміз, өзімді айтып отырмын, Атырауда туып, ғылым жолына шығуды, армандауды Алматыда бастаппын. Содан бері осындамын. Сен Геракл тәрізді туған топырақтан ажырамай келесің. Барша табыстарың мен ізденістерің соған байланған. Туған орта, туған жер, туған әлем, тұнған өлең, өнер қонған қасиеті топырақтасың!

Туған жерде еңбектенуді Қ.Мұхаметхановтан, ғылымдағы табандылықты Б.Кенжебаевтан, жазушы көркемдік әлемін зерттеуді З.Қабдоловтан алғансың, Ареке.

Енді міне 80 жасқа толған, қасиет қонған шағында қазір өзіңнің достарыңның, шәкірттеріңнің ортасындасың.

Бұдан асқан бақыт болады деп мен ойламаймын.

Екеуіміз Қазақстан егемендік алған 1991 жылы Ұлы ұстазымыз Зейнолла Қабдоловтың кафедрасында докторлық жұмыстар қорғау қарсаңында таныстық, бірақ ғылым әлеміне сапарымыз Бейсенбай Кенжебаевтан басталған еді.

Мен сені 1973 жылы «Жалын» журналының 5-санында жарық «С.Торайғыровтың көркемдік әлемі» атты мақалаңнан бастап білемін.

Осы алғашқы мақаласында-ақ С.Торайғыровты ұлы ақын деп жазасың. Солай жазғаныңның себептерін түсіндірмек боласың. Тіпті осы пікірге ұстазымыз проф. Бейсенбай Кенжебаевтың өзі де көптің көңілін жеткізе алмап еді ғой?!

Әрине, бұл пікірге сол жылдарда жас зерттеуші Арап Еспенбетов ақын шығармашылығын тереңдей талдаулар мен жан-жақты зерттеулер арқылы келді десек, шындықтан шалғайлау кетерміз.

Ол жылдарда өлең поэтикасына тереңдей зерттеудің бәрі алда болатын. Ендеше, Сұлтанмахмұт Ұлы ақын дегенді жас ғалым аузына тағдыр салған немесе табиғат сыйлаған сұңғыла сезімталдық деп ойлау керек шығар. Болжамды сенімге айналдыру көптің қолынан келмесе де айтуға болады. Алайда, салмақты республикалық журнал бетінде, баспасөзде жариялау үшін ішкі әлемі өзге, рухы берік жандар керек шығар. Ендеше, ғылым аталатын аса

күрделі әлемнің табалдырығын енді ғана аттағалы тұрған Араптың табиғатында Ұлы Әуезов дүниеге келген топырақтың қасиеттері және рухани әлем туралы танымның аса биік жұмбақтарына жауап болған шығар, – деп ойладық сонда.

Осы ерекше қызығу мені 1975 жылы Ұлттық Ғылым академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында өткен А.Еспенбетовтің «С.Торайғыровтың лирикасы» атты кандидаттық диссертациясының қорғауына әкелді.

Ізденушінің сөзін тыңдадым. Қойылған көптеген қиын, әрі төте сұрақтарға тігісін жатқыза, әдепті түрде жауап берді. Жалтақтау көрінген тұстары да жоқ емес. Сонда төте сұрақтарға жауап беріп, дауларға араласуға тура келді, зерттеушінің ұстамдылығы мен табандылығына, өз тақырыбын жақсы білетініне қайран қалдым. Қатысушы елге белгілі ғұламалардың барша сұрақтарына ретіне орай, мүмкіндігінше жауап берді, әрине, кейде амалсыз ығысуға да барды, бірақ сынбады.., разы болдым. Жауаптарының бәрі ғылыми негізді болды деп те айта алмаймын, бірақ шамаға келетіндей деңгейде болды-ау деймін, атақты профессорлар мен ғалымдардың жоққа шығармай мақұлдағандарына қарағанда дұрыс болғандай көрінді.

Ғылыми кеңес осы зерттеу мен қорғауы үшін А.Еспенбетовке кандидаттық дәреже берді. Қорғауға қатысқан барша тілектес жастар Арапты да, бір-бірімізді де құттықтап мәз болғанымыз есімде.

Кейін арада талай жылдар өтсе де «Сұлтанмахмұт ұлы ақын ба?» деген осы сұрақ, ойымда жүрді. Кейін бір кездессек сұрармын деп жүргенмін бірақ, оңаша жолығудың бір реті келмей-ақ қойды...

Менің осы ойларымды естігендей Арап Еспенбетов «Сұлтанмахмұттың ақындығы» деген тақырыпта доктордық диссертация қорғады. Алдын ала зерттеумен мұқият таныстық. Бірақ бұл балаң жастың бұлдыры молдау болжам пікірі емес, әдеби-тарихи мол деректерді саралаудан, салыстырудан, тереңдей талдаудан барып туындаған 50 жас қарсаңындағы қалыптасқан ғалымның берік ұстанымы болатын. Мұнда да батылдық жоқ емес-ті, бірақ, білімге суарылған байсалды пікірлердің басымдағы анық сезілді.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – аласапырандарға толы ауыр жылдарда бар жоғы 27 жыл ғана жасаған, оның көбін жоқшылық пен ауру азабында өткізген ақын. Шығармаларымен асығыстау танысқан сауатты жан оның замандастарынан мүлде өзге танымын сезеді. Қоғамдық санаға жеткізе алған көркемдік әлемін көреді. Бұл XX ғасырдың басы, қазақ елінің ғана емес әлемдік қоғамдық санадағы сан түрлі өзгерістердің қақтығысқа түскен кезі. Ақылдылар мен ғалымдардың, жазушылар мен өнер тұлғаларының, қоғам қайраткерлері мен дәулеттілердің, күштілер мен тістілердің бетпе-бет ұстасуға шыққан, арпалыстарға ұстаскен жылдары. Бұл жылдардың көркемдік әлемін талдап пікір айту түгіл өз ойларыңды ретке келтірудің өзі қиын талай қиындықтар мен күрделі толқуларға апарады. Нағыз қилы заман дерсің.

А.Еспенбетов әдеби айналымға қосып, торайғыровтануды жаңа жүйеге түсіруде қолданылған деректердің көбі ол жылдарда әлі ашық емес болатын. Бірақ, кеңес үкіметінің ресми идеологиясы күйреуге таянған ызалы жылдары еді. XX ғасыр басындағы әдебиет пен өнерге бостандық, азаттық туралы ойларды тұншықтыруға шындап кіріскен шағының әлі құрымаған шағы.

Бұл – күні өткен отарлық жүйенің қайраты қайтқан, жүні жығылған, бейшара кезі. Талай ғасырлар қорлық пен зорлық, қамалу мен қаналу көрген отар елдердердің азаттық идеяларымен бас көтерген жылдары. Кеңес идеологиясының ықпал етуіне мүмкіндік бермейтін азаттық таңы ашыла бастаған жылдар.

А.Еспенбетовтің «Сұлтанмахмұт Торайғыров» монографиясында ақынның шығармашылық өмірбаяны тұңғыш рет толық көлемде жарық көрді. Әрине, С.Торайғыровтың ғылыми өмірбаянын алғаш жазған А.Еспенбетов десек сөзсіз артықтау кетер едік. Халқына өлмес өнегелі мұра қалдырған аса талантты тұлғаның ғылыми негізді өмірбаянын жазу – бақыт, перзенттік парыз дер едім.

Арап Еспенбетов – бүгінгі қазақ әдебиеттануында қалыптасқан абайтанушы, шәкәрімтану ісіне қосары бар, Сұлтанмахмұт туралы ірі, ойлы зерттеулер мен еңбектері қоғамдық санада мойындалған ғалым ретінде жақсы таныс. «Фолиант» баспасынан жарық көрген шығармаларының екі томдық жинағына жоғарыда аталған ғұламалардан өзге алаштануға арналған зерттеулері мен әріптестері туралы ғылыми мақалалары қосылған.

Бүгінде Семей қаласы XX ғасыр басындағы әдебиет тарихын зерттеу орталығының бірі болса, А.Еспенбетов осында өзіндік мектебін қалыптастырған көрнекті ғалым, қоғам қайраткері, ұстазға айналды.

Арап Еспенбетов шығармашылығымен таныстығым өте ертеден басталды деп айтуыма болады. Оның кейбір деректері жоғарыда айтылды.

Мұның бәрі, сірә, 1973 жылы «Жалын» журналының 5-санында жарық көрген «С.Торайғыровтың көркемдік әлемі» атты мақаладан басталатын сияқты. Сонда мына сөйлемдердің астын сызып, тұсына сұрақ белгісін қойыппын. Қасында: «қызық, көңіл қою, ойлану керек ...» деген жазу тұр. Ойландырған сөйлемдер мынау екен: «Октябрь алдындағы қазақ әдебиетіндегі бірден бір новатор қаламгер С.Торайғыров екендігі сөзсіз. Көркем түрге айрықша маңыз беріп, роман, реалистік поэма, публицистикалық шығармаларды XX ғасыр басындағы әдеби процеске батыл түрде енгізген С.Торайғыровтың да жаңашылдық ізденістерінің түп төркіні, сөз жоқ, дәуір талабынан, сондай-ақ жедел ауысқан күрделі, қайшылығы мол уақиға-құбылыстарды игеріп, көркемдік әлемге шығару үшін байырғы поэтикалық дәстүр мүмкіншілігінің тапшылығына да қармастан артына өлмес те өшпес мол мұра, қымбатты қазына қалдырған ұлы ақын», – деп жазады белгісіздеу автор.

С.Торайғыров шығармашылығы туралы Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Дербісәлин, С.Қирабаев, Т.Әбдірахманов т.б. ғалымдардың еңбектерінен білетін бізге, мына шағын мақаладағы пікірлер тым батыл айтылғандай көрінсе керек. Әрі бұл пікірлер зерттеу, талдау қорытындыларынан гөрі әлдеқандай мықты сенім немесе бізге белгісіздеу деректерге табан тірейтіндей...

А. Еспенбетов – бүгінгі қазақ әдебиеттануында Абай, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт туралы ірі, ойлы зерттеулер мен еңбектердің авторы ретінде жақсы таныс.

«Фолиант» баспасынан жарық көретін шығармаларының екі томдық жинағында абайтану, алаштану, Шәкәрім, Сұлтанмахмұтқа арналған зерттеулері мен әріптестері туралы ғылыми мақалалары жарық көрген. Әдебиет тарихын зерттеудің ірі орталығы Семей қаласында XX ғасыр басындағы әдебиет тарихын зерттеудің өзіндік мектебін қалыптастырған көрнекті ғалым, қоғам қайраткері, ұстаз Б.Кенжебаевтың шәкірті неге 1973 жылы осылай жазады. Нақты тарихи деректері аздау көрінді...

Неге бұл ойларды бөлектеп, сұрақ белгісін қойдым екен... Сірә, осыдан отыз жылдай бұрын жаңалық пен ізденістің дәуір талабынан туатынын түсінсем де, оқиға құбылыстарды игеруде «поэтикалық дәстүр мүмкіншілігінің тапшылық еткені» толғандырса керек.

Бірақ, мына шағын мақаладағы батыл пікірлер қызық көрінсе керек ойланып қалдық. «...артына өлмес те өшпес мол мұра, қымбатты қазына қалдырған ұлы ақын», – деп жазады сол кездері көпшілікке белгісіз автор. Бұл ірі пікірлер зерттеу, талдау қорытындыларынан гөрі әлдеқандай алапат сезім немесе бізге белгісіздеу мықты деректерге табан тірейтіндей...

Осы мақаладан бастап А.Еспенбетовтің жазғандарына көңіл қоя бастадым. Өйткені, бұл ойлардың менің де осы кезең туралы ойларыма қатысты болды. Мен сол жылдарда XX ғасыр басындағы проза тарихы туралы ойлана бастағанмын. XX ғасыр басындағы қазақ прозасының дамуында айрықша үлесі бар С.Торайғыров туралы А.Еспенбетов еңбектерінде мені де қызықтыратын пікірлер бар еді. Бірақ өкінішке орай, мен іздеген тақырыптарға жазғандары өте аз болып шықты.

1978 жылдан бастап проф. Б.Кенжебаевқа аспирант болып келдім. Ұстазбен көп кездесулердің бірінде ойымдағы А.Еспенбетов зерттеулері туралы сұрадым.

– Талантты, мәдениетті жігіт, – деді ұстаз ойланбастан, бірақ өте сирек жазады, өкінішке орай. Оның ренішті дауысынан кейін әрі сұрауға денсаулығы шамалы ұстазымды

тағы ренжітіп алармын деп батпадым. Арап туралы әңгімеміз осымен бітті. Бірақ, оның жазған мақалаларын қадағалап, көңіл қоя оқып жүретін болдым.

Екеуіміз 1991 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасында академик З. Қабдоловтың алдында таныстық. Маған Арап сол кезде бізден ересектеу, әрі ресмилеу тәрізді көрінді.

Кафедрада екеуіміз оңаша қалған бір тұста.

Сіздің де ғылыми кеңесшіңіз Зекең бе? – деп сұрады.

Ия, – дедім күліп, кандидаттық жұмысыма Бисекен, Бейсенбай Кенжебаев жетекшілік жасап еді, – дедім, Оның кандидаттық жұмысының жетекшісі екенін білетінімді есіне салып, қайтер екен деген оймен жүзіне барлай қарадым.

Ол күліп жіберді.

– Біздің Бисекен бе? Көзі де, жүзі де жайнап кетті. Бір мектептің балалары екенбіз ғой!

Арамызда әдемі бір жақындықтың орнай бастағанын сездім... А. Еспенбетов – өте кішіпейіл және мәдениетті жігіт екен. Бойы ұзын болғандықтан ба кафедраға кіріп шыққанда, отырып, тұрғанда өзгелерге жасаған ілтифатында жасандылық тәрізді ыңғайсыздық та аңғарылады.

Оңашаланған бір сәттерде басталған XX ғасыр басындағы әдебиет, С. Торайғыров туралы сұрамақ болған ойларым мен айтпақ пікір-әңгімелерім жалғаспай қалды. Сондағы бір байқағаным, оның бұл тақырыпты көп қозғағысы келмей, әлденеге алаңдап отырғаны. Оның жайын кейін білдім.

«Ғылым» баспасынан С. Торайғыров туралы монографиясы жарық көреді екен. Кітап шығарудың ұсақ-түйек шаруасын былай қойғанда, Сұлтанмахмұт туралы Бисекендерден кейін бұл не айта алады дегендей пікірлерден туған толқулардың салмағы болса керек.

Мұны сол кітапты авторлық қолтаңбасымен әкеліп сыйлағанда айтты. А.Еспенбетов ізденістерінің басты бағыты – С. Торайғыров шығармашылығы. 1973 жылдан басталған зерттеулердің негізгі қорытындыларын сүзіп, іріктеп әкеліп 1992 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғыров» атты монография жариялаған.

Бұл – саяси уақиғаларға толы, Егемендікке қолымыз енді жеткен алғашқы жылдар. Өмірдің жаңалықтар мен алдан шыға келген күтпеген уақиғаларға толы күрделі кезеңі. Қоғамдақ сананың өмірдің қаптаған сұрақтарына айқын жауап таба алмай алаңдаған шағы.

Арап Еспенбетовтің «С.Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» атты докторлық жұмысы сауатты оқырманға бұл жазылған тақырып емес пе деген ой туғызды. Алайда ойлана қарасаңыз, кеңес үкіметі Сұлтанмахмұтқа тіпті 50-жылдарға дейін Алашорданы қолдады деп бірталай айыптар тағып, шығармаларын кеңес үкіметіне теріс пиғылды жазушының қатарына қосып қойған балатын. Әдеби айналымнан алыстатып тарихқа қоспады.

XX ғасыр басындағы әдебиет тарихын зерттеушілер бұл қиын мәселесі көп күрделі объектіні абайлап қолданды, негізінен оның шығармаларын сыни бағытта пайдаланды. С.Торайғыров шығармашылығын қазақ қоғамдық санасы біртекті қабылдаған жоқ. Мұны көп жағдайда ушықтырып жіберген қазақ зерттеушілері болатын. Олар ақын шығармаларын жете тексеруден гөрі оның өмірбаянындағы ресми идеологияға жақпайтын деректерді бадырайтып көрсетуге ұмтылды. Тіпті келе-келе бір-бірінің жеке басындағы қателіктерді қазуға дейін көшті. Осы құбылыстардың бәрі торайғыровтануға айтарлықтай әсер етті. Аталған монографияда автор осы пікірлерді саралай келе өз ойларын ортаға салады.

«С. Торайғыров архивінің сақталмауы, эпистолярлық мұрасының отызыншы жылдары жойылып кетуі кедергі келтіргенмен, одан қаламгер өмірбаянын зерттеу ісін үзілді-кесілді тоқтату керек деген ұғым тумайды. Қайта Торайғыров өміріне қатысы бар әрбір дерек тірнектеп жиналып, анықталып салыстырылып барып белгілі бір жүйеге келтіруді қажет деп ойлайтындардың саны аз емес еді. Солардың бірі ретінде проф. Б. Кенжебаев, Қ. Мұхамедхановтарды атауға болады. Бұл зерттеушілердің осы тақырыпты қозғағаны үшін естімеген сөзі, көрмеген құқайы жоқ. А. Еспенбетов солардың шәкірттері болатын.

Мақалаларында және «Сұлтанмахмұт Торайғыров» атты монографиясында баспасөз бетінде орын алып келе жатқан дәйексіз деректер туралы зерттеу жұмыстарын жетілдіре түсу керек», – деп жазады.

Осы келтірілген үзіндіден-ақ зерттеушінің алдына қандай қиын әрі ірі мақсат қойып отырғаны бірден байқалады. «Сұлтанмахмұт Торайғыров» атты монографияда пайдаланатын әдеби-тарихи деректер мен құжаттардың бірде-бірі С.Торайғыров шығармашылығы түгіл оның өмірбаяндық мәліметтерін нақтылауда да қолданылмаған.

А. Еспенбетов әдеби айналымға қосып, торайғыровтануды жаңа жүйеге түсіруде қолданылған деректердің кейбіреулерін атайық:

а/ 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған Ж.Аймауытовтың ашық хаты.

ә/ 1933 жылғы «толық жинаққа» алғысөз орнына дайындалған, бірақ оған енбей қалған Ж.Аймауытов очеркі.

б/ ҚР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасындағы қолжазбалар.

г/ 20-жылдардан бері мерзімді баспасөзде жарық көрген естеліктер.

ғ/ «Айқап», «Абай», «Таң» журналдарындағы, «Қазақ», «Сарыарқа», «Қазақ тілі», «Ақжол», «Еңбекші қазақ» газеттеріндегі материалдар.

Ғалым осы материалдарды С.Торайғыров туралы мәліметтермен, жарық көрген еңбектермен салыстырады, тексереді. Талдайды. Басты мақсат ретінде шындыққа жақындауды ала отыра ақын шығармаларының жазылуына түрткі болған, ірі себептерді атап, өз байымдауларын көрсетеді.

А. Еспенбетовтің монографиясы сол кезге дейінгі С.Торайғыров туралы мәліметтерді толық көлемде ғылыми айналымға қосқан, тарихи-әдеби материалдарды деректі негізде жан-жақты талдаған зерттеу еді.

Ол талай жылдар бойы түрлі архивтер мен белгілі ғалымдар Б. Кенжебаев, Қ.Мұхаметханов т.б. жеке адамдар қолындағы сақталған дерек құжаттарды (кезінде ғалымдар жариялай алмаған) көпшілік назарына ұсынады. Жай ғана жарияламайды, тиісті түсінік деректермен, дәйектемелермен ұсынады.

Халқына өлмес өнегелі мұра қалдырған аса талантты тұлғаның ғылыми негізді өмірбаянын жазу – бақыт, перзенттік парыз дер едім.

Әрине, С.Торайғыровтың ғылыми өмірбаянын алғаш жазған А.Еспенбетов десек сөзсіз артықтау айтар едік. Бұл бағытта Ж.Аймауытов пен С.Мұқановтың, Б.Кенжебаев пен Ы.Дүйсенбаевтың, Ә.Дербісәлин мен Т.Әбдірахманов т.б. еңбектерін еске алуымыз керек. Алайда, олар жазған өмірбаяндық очерктер мен ғылыми еңбектер сол кездегі Кеңес үкіметінің Ресей идеологиясына тән субъективті себептерге орай толық бола алмайтын да еді.

Қоғамдық санада өшпейтін ізі бар талантты тұлғаның шынайы шығармашылық өмірбаянын жазудың қаншалықты қиындығы ғалымдарды былай қойғанда, зиялы қауымға да түсінікті. Ендеше зерттеу материалдардың кемдігі мен көптеген ғалым, зерттеушілердің бұл іспен түбегейлі айналыспағандығын есептегенде қытымыр заманның қыңыр мінезі оларға мүмкіндік берген жоқ.

А. Еспенбетов қолына жинақталған барша материалдарға сүйене отыра С.Торайғыровтың шығармашылық ізденістерінің даму, өсу жолдарына, заңдылықтарына тоқталады. Оның түрлі жанрларда, дәстүрлі қазақ әдебиетінде сирек ұшырасатын түрлі жанрларда жазылған шығармаларының көркемдігіне, жанрлық ерекшелігіне тоқталады. Әсіресе, ағартушылық, дидактикалық, демократтық, гуманистік, діни мақсатты басты нысана қылған XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі интеллектуалдық, философиялық, публицистикалық бағыттарды дамытудағы рөліне ерекше баға беріледі.

А.Еспенбетов зерттеулерінен С.Торайғыров қана емес, Ж.Аймауытов шығармашылығына сәулесін түсірер материалдарды да кездестіруге болады. Мәселен, олардың туыстық жақындығын былай қойғанда (екеуі сегізінші атадан қосылады) шығармашылық байланыстары да өте көп болған.

Жүсіпбек Аймауытов «Шернияз» пьесасын С.Торайғыров рухына арнаған ғой: «... өрттей заулап келе жатқанда ажал оғына тап болып, арманына жете алмай, жастай кеткен Арқаның арқар жанды, асқар жүректі, аяулы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғырұлының аруағына арнаймын», – деп жазады қаламгер шығармасында.

Осы арнауың өзегіндегі ойларды зерттеушінің оқуындағы дара мәселелерге назар салайықшы: «Аймауытов арнауында Торайғыров ақынға шынайы сүйіспеншілік, зор құрмет, керек десеніз, талантқа тағзым бар. Сондықтан болар, Сұлтанмахмұт шығармаларын жинап, кітап етіп шығаруды Ж.Аймауытов біріншіден, үкімет тапсырмасы ретінде қабылдаса, екіншіден, азаматтық борыш, достық, туыстық парызы деп ұққан».

Көңіл аудару керек маңызды жай – А.Еспенбетов зерттеулерінде XX ғасыр басындағы қазақ қоғамдық санасы қайраткерлері мен қаламгерлерінің аса көрнекті тұлға С.Торайғыровпен тығыз қарым-қатынаста болғанын айқындай айтады. Әсіресе, саяси әлеуметтік көзқарастарында қазақ қоғамында орын алып отырған шынайы өмір деректеріне сүйенгені үшін жолсыз жаза көрген қаламгерлердің С.Торайғыровпен шығармашылық байланыстары айтарлықтай болғанын да көрсетеді.

Тоқсаныншы жылдары егемендікке ие болған еліміздің жаңа саяси әлеуметтік жағдайда кезіккен тарихи-мәдени оқиғалар шындықтарының қиындығы мен XX ғасырдың басында С.Торайғыров тап болған күрделі идеологиялық құбылулардағы басты ой, негізгі идеялардың көркем мазмұнда пернелі сөз, сөйлемдер кестесіне сай талданбауы, таразыланбауы нақты деректермен түйінделеді.

Зерттеуші бұрын көпшілік назарынан тыс қалған «Таныстыру», «Айтыс» атты С.Торайғыровтың шығармаларын әдеби айналымға қосады. Торайғыровтың халық арасынан жиналған әдеби-тарихи материалдары мен оның қазақ қоғамдық санасына белгілі замандастары туралы жазбалары, сыни ой-пікірлері де көпшілікке ұсынылады.

«С.Торайғыровтың көркемдік әлемі» деп аталатын алғашқы мақаласында-ақ ақын шығармашылығы тұтас көркем әлем ретінде қарастырылса, оның басты арнасындағы даму иірімдерінің туу, орнығу, тұрақты өрнекке ұласу жолдары кейінгі зерттеулерінде нақты деректерді жан-жақты талдаулар арқылы көрсетіледі. Реалистік, романтикалық әдіс тәсілдердің XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде дамуын зерделейді. Оны отызға толмаған Сұлтанмахмұттың түрлі көрініс бейнелерімен, тіпті символдық элементтермен қабаттастыра суреттегенін қарастырады.

Осы жолда А.Еспенбетовке кездескен қиындықтар аз болған жоқ. Бастыларын атасақ: қаламгердің өмірбаяндақ деректері архивінің сақталмауы, хат, күнделік сипатты материалдардың жоқтығы және ғалымдар арасында қалыптасқан С.Торайғыров туралы жазылып бітті ғой дегендей пікірлердің болуы, т.б. Осыларды біліп отырып ақынның шығармашылық өмірбаян жазуға, докторлық диссертацияға тәуекел ету үлкен ерлікті, табандылықты қажет ететінін айтпаса да болады.

Арап Еспенбетовті осындай қиын тақырыпқа, С.Торайғыровты зерттеуге салған, сірә, ұстаздары Қ.Мұхаметханов пен Б.Кенжебаев болса керек. Алайда, менің ойымша Абай, Шәкәрім, Мұхтар тәрізді ұлылар мұрагері А.Еспенбетовтің С.Торайғыров шығармашылығын зерттеуге ұмтылуында өзге бір мәндер де бар тәрізді.

С.Торайғыров өтпелі өмірдің барлық қиындықтарын бастан кешкен туған халқы тап болған күрес-тіршілік арпалыстарын шығармаларының алтын арқауы етіп алды. Осы жолда кездескен барша кедергілерге төтеп беруі туралы жазу сірә, өлең өрнектеріне сия бермегендіктен қоғам үшін аса өзекті тақырыптарды таңдаумен қатар қазақ әдебиеті үшін жана жанрларға көз тікті. Мұны шығармашылық ізденістер жемісі деуден гөрі әлде тағдырдың ісі ме, деп те ойлауға болатындай. Сірә, тағдырдың болжап болмайтын тауқыметінің бұйырымы солай болған шығар...

А.Еспенбетов бойында батыл мінез ғана емес, сұңғыла сезімталдық та жеткілікті. Оны осы мақала бастауында жазғанымыздай 1975 жылы жарық көрген алғашқы мақаласында С.Торайғыровты ұлы ақын деп жазса, әрине, бұл пікірге жас зерттеуші ақын

шығармашылығын түбегейлі, жан-жақты, терең зерттеулер мен талдаулар жасау арқылы арқылы келмегені белгілі.

Бірақ зерттеуші шығармашылық бастауында-ақ бұл пікірде шындық болды. Ол болашық ғалымның ерекше сенімінен келген таным болар. Ол жылдарда өмірбаяндық мәліметтер өзегіндегі ішкі ойдрдың сезімдік сенімдер өзгерістеріне тереңдей енетін зеттеулерде кездесетін барлық салмақ пен жұмбақтау ірі ойлардың көркем өрнектерін бейнелеу бәрі алда болатын. Бұл пікір де жас ғалымның аузына тағдыр салған немесе табиғат сыйлаған сұңғыла сезімталдық арқылы ғана аңғарған болжам болса керек.

Кандидаттық диссертация қорғау кезінде айтылған пікірлері мен кейінгі күрделі сұрақтарға жауаптарында да тосындау пікірлердің болғаны шындық. Осы пікірлерді сол кезде ғалымдар алдында айту үшін қаншама тәуекел керек болса, зерттеуші бойында сол жылдардың өзінде де оның болғаны анық еді. «Ақылға әрең сиятын пікір» айтқан жас ғалым арқылы ғалымдардың тым күрделі сұрақтарына жауап беруде өзі де әлі айқындап үлгермеген ойларын ортаға салады.

Тіпті докторлық жұмысты қорғау кезінде де осы байламды табандылықпен қорғады. Докторлық жұмыс қорғаған әр адам мұндай батыл пікірлерді айта бермейді. Көпшілік қалай қабылдайды деген беймаза ойларға төтеп беру оңай емес. Көбіне талапкер кейін әлдеқалай болады деп күрделі сұрақтардан ығысатын, не айналып өтетін жолары да кездеседі.

С.Торайғыров ұлы акын дегенді сол жылдарда екінің бірі күмәнсіз қабылдайды деп айта алмаймын. А.Еспенбетов өмірінің мәні болған ғылыми зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отыра солай деп айтты және көпшілік алдында қорғап та шықты.

Қолына түскен әрбір деректі, шығарманы талдауда тапқан кез келген жаңа бедер, ой, өрнек ізін жүйеге енгізу керек. Одан нақты заңдылықтар деректер арқылы дәлелдеуді талап етеді, іздейді.

Кандидаттық диссертациядан кейін-ақ Алматыға кел, саған ғылыми орта керек, пәтер, жұмыс табумен көмектесерміз деген ұстазы Б.Кенжебаев сөзіне қарсы келмесе де ойлана келе Семей қаласында, туған жерінде, қалды. Семей мемлекеттік педагогикалық институтында қарапайым мұғалімдіктен бастап барлық сатылардан өтіп кафедра меңгерушісі, факультет деканы, институт проректоры, ректор деңгейіне дейін көтерілді

Туған жерге туынды тік дегендей, туған жерде еңбектенуді Қ.Мұхаметқановтан, ғылымдағы табандылықты Б.Кенжебаевтан, жазушы көркемдік әлемін зерттеуді З.Қабдоловтан үйренгені сөзсіз.

А.Еспенбетовтің Семейден Қарауылға бет алғандағы өзгере бастаған жүзін талай көрдім. Қарауылға таянған сайын өзін әдетте сабырлы ұстайтын мәдениетті жігіттің балалық күйге ене бастағанының талай куәсі болдым. Ішкі қуаныштың қанаты ма, туған жерге оралу сағынышының рахаты ма, қалай болғанда да ерекше сезім самалының лебіне шомыла бастайтындай. Бәлкім, перзенттік парызы мен қарызын ақтаған жанның бастан кешкен бақытты сезімі болар. Әйтеуір ішкі бір ғаламат күйден көзі де, жүзі де, мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, сөйлеген сөзі, бәрі – қуатты көңіл толқынының нұрын шашып шуақты бір күйге енеді. Алайда, айрықша күйде ойланып отырғанын да байқайтындаймын.

Бәрі артта қалғандай рахат бір күй. Бірақ алда тағы да талай қиын істердің күтіп тұрғанын сезіну де оңай емес, Айтыс тартысы мол қиын тақырыпқа тәуекел ету бір болса, енді ол орындалғанда алда күтіп тұрған істердің салмағын сезу мүлде басқа. Оңай емесі анық, мұны көпшілік әбден қоғамдық ортада қалыптасқан сөз ретіне қарай айтса, А.Еспенбетов танымында ол өзге.

Енді ұстазы, белгілі ғалым Қ.Мұхаметқановтың істей алмағандарын жалғастыру керек. С.Торайғыровты зерттеудің кілтін қолына ұстатқан Б.Кенжебаевтың Алматыға кел, саған ғылыми орта керек, пәтер, жұмыс табумен көмектесерміз деген сөзінің салмағы да қаншама еді., ұмыту де мүмкін емес.

Енді Сұлтанмахмұттың көркемдік әлемін зерттеуің керек деп айтып отыратын З.Қабдоловтың ойларын жалғастыру қажет-ау деп ойлап отырғандай көрінеді маған.

**AHMET BAYTURSINULINIŇ «ÄDEBIYET TANITQIŞINDA»
TÖL UĞIMDAR MEN SIRTQI IQPALDAR**

1. Kirispe

Qazaq ädebiyeti entsiklopediyasına qaraǵanda, eñ mañızdı alǵaşqı qazaq ädebiyet teoriyaşılary tömendegi tulǵalar jáne olardıń tömendegi eñbekteri: Ahmet Baytursınulı (1872-1937) jáne onıń *Ädebiyet tanıtqısı* (1926), Qajım Jumaliyev (1907–1968) jáne onıń *Ädebiyet teoriiyası* (1938)¹, Esmagambet Ismayılov (1911-1970) jáne onıń *Ädebiyet teoriiyasınıń мәseleleri* (1940)² men Zeynolla Qabdolov (1927-2006) jáne onıń *Ädebiyet teoriiyasınıń negizderi* (1970) men *Söz öneri* (1976, 1992), q. *Qazaq ädebiyeti* (78 b.).

Türki duniyesinde alǵaşqı ädebiyet teoriyalary 1870-nşı jıldarda basılǵan, atap aytqanda Ahmed Reşiddiń 1870 jılǵı *Nazariyyât-i edebiyye* ‘Ädebiyet teoriyalary’ men Mahmüd Ekrem Recâ’izâdeniń 1879 jılǵı *Ta’lîm-i Edebiyyât* ‘Ädebiyet taǵalı mı’. Recâ’izâdeniń eñbegi birinşi basılıwman keyin taǵı 1882 men 1914 jıldarı qayta basılıp şıqqan. Recâ’izâde men Baytursınulınıń kitaptarınıń atawları maǵınalas, sondıqtan Baytursınulı Recâ’izâde kitabınıń atınan ülgı alǵan degen oydamız, alayda eki eñbek mazmunı arasında uqsastıq joq. Joq desek te, keybir uǵımdarda säykestikter bar. Mısalı, Baytursınulı Recâ’izâde sıyaqtı adamnıń sanasimen (Recâ’izâdede *zihin*) aynalısqan. Degenmen Baytursınulıda (2003: 168) onıń üş negizi bar: *aqıl*, *qıyal* jáne *köñil*, Recâ’izâdede (1882: 16) altı. Baytursınulındaǵı *aqıl*, *qıyal* jáne *köñil* sözderi Recâ’izâdeniń mına uǵımdarına uqsas: *efkâr* ‘oylar’, *hissiyât* ‘sezimler’ i *quvve-yi hayâliye* ‘qıyal küşteri’.

Recâ’izâde teoriiyası töl eñbek emes. Türik zertewşileri körsetkendey *Ta’lîm-i Edebiyyât* Émil Lefranc *Traité théorique et pratique de littérature* attı ädebiyet teoriiyasınıń (birinşi basılıwı Paris, 1837) negizinde jazılǵan (mıs. Yetiş 2010: 514). Rasında, Recâ’izâdeniń joǵarıdaǵı uǵımdarın Lefranc taǵılarınan salıstıratın bolsaq, olar birdey: *efkâr* = *les idées*, *hissiyât* = *facultés de l’esprit* jáne *quvve-yi hayâliye* = *l’emploi des facultés de l’esprit* (Lefranc 1860: 13). Baytursınulı Lefranc eñbegimen tikeley bolmasa da Reseyde tanısa alǵan bolsa kerek, öytkeni Recâ’izâdeniń eñbegi Qazan qalasına jetken bolatın. Recâ’izâdeniń *Ta’lîm-i Edebiyyâtı* jáne basqa türik zertewşilerinini eñbekteri Sa’dı (1911a, 1911b, 1912) jáne basqa tatar ziyalıları tarapınan tatar tiline beyimdelgen. Sa’dı 1908-1911 jıldarı Istanbul universitetinde oqıp jürip tayaw şıǵıs ädebiyeti teoriiyasimen tanısqanın eñbekterinde jazǵan (Zagidullina 2020: 308).

Qazan qalasında XX ǵasırdıń basında basqa ädebiyet teoriiyası kitaptarı da basılǵan, bulardı Baytursınulı körgen bolar. Atap aytqanda, 1913-te ‘Abdelbârı Battâl *Nazariyyât-e ädäbiyyä* ‘Ädebiyet teoriiyası’ degen eñbegin jarıyalaǵan. Zagidullınaǵa (2022: 309) qaraǵanda, bul kitap Livanovtıń kitabına negizdelgen. Battâl dıń jumısı maǵan qoljetimdi bolmaǵandıqtan öz oyımdı ayta almaymın. Äytse de eñbektiń atawı türik ǵılımina tãn ekendigin körsetedi. Dãl osınday eñbek Ahmed Reşiddiń (1870) qalamınan şıqqan.

Aygül İsmagova aytqanıday (2009a: 7), Baytursınulı Mihail Bahtin men Lidia Giznburg sındı keyingi orıs ädebiyet teoriyaşılarynan kem emes. *Ädebiyet tanıtqış* tek qazaq ädebiyet teoriiyasında emes, Baytursınulı şıǵarmaşıılıǵında da öte mañızdı. Alayda *Ädebiyet tanıtqış*tıń burunǵı ädebiyet teoriyaşılarynan araqatınastarı jetkilikti zerttelmegen. Ökinişke qaray, joǵarıda körsetilgen

¹ Bul kitap latin älipbiyimen jırıqqa şıqqan: Qaçym Çumaliyev 1938. *Әдебиет теориясы. 8-9-10 кластарға арналған*. Alma-Ata: Qazaq Memleket Baspası. Oquwlıq keyin tüzetilip, öndelip 1939, 1940, 1941, 1942 jıldarı da qayta basılıp sıǵarılǵan, al tüpkilikti özgertilgen basılıwı 1960-ta şıqqan. Alǵaşqı *Әдебиет теориясын*, avtor dıń özi aytqanıday, Vinogradovtıń orıs tilindegi ädebiyet teoriiyasınıń negizinde jazǵan. Alayda, 1960 jılǵı basılıwı da tolıǵımen orıs teoriyaşılarynıń eñbekterine negizdelgen.

² Bul kitap ta latin älipbiyimen şıqqan: Esmagambet Smailov 1940. *Әдебиет теориясының мәселелері*. Alma-Ata: Qazaq Memleket Baspası. Bir qızıǵı, kirispede (3 b.) Smailov ädebiyet teoriyaşılaryn körsetse de, Jumaliyev tuwralı eş aytpaǵan. Oǵan kömektesken qazaq jazuwşı-ǵalımdarın da körsetken: Muqtar Äwezov, Säbit Muqanov, Särsen Amanjolov, Muratbek Bojiyev, Jumabay Esbatırov, Belgibay Bekqojın (4 b.), biraq Jumaliyevtıń atı-jöni berilmegen (İsmaliyevtıń bul oquwlıǵı mamır 1938–aqpan 1939 aralıǵında jazılǵan).

Qazan basılımlarına qol jetkize almağanım üşin sol tapsırmanı qazaqstandağı zerttewşilerge qaldıramın. Sondıqtan osı maqalada tek qana Livanovtıñ *Učebnıy kurs teorii slovesnosti* (*Учебный курсъ теоріи словесности*) eñbegi Baytursınulınıñ *Ädebiyet tanıtqısı*na qanşalıqtı äser etkenin körsetüwge tırısamın.

Livanov Reseyde ädebiyet teoriyasın jazğan birinşi avtor emes. Resey ğılımında XVIII ğasırdağı şeşen söz (retorika) tuwralı jazılğan jumıstar³ 1820 jıldarda ädebiyet teoriyasına awusıp jattı (Makarova 2014: 76-77). Atap aytqanda, Nikolay Greçtiñ 1819 jılğı orıs ädebiyeti oquwlıǵı⁴ 1822 jılğı A. Merzlyakovtıñ ädebiyet teoriyasımen jalǵasadı.⁵ Reseydegi bilim berüw jaña jüyesimen baylanıstı ädebiyet teoriyası mektepterge arnalğan oquwlıqtarǵa da engizilgen. Bul oquwlıqtardıñ keybirewleri köptegen ret jariqqa sıqqan, mısalı, Arkadiy Sosnitskiy⁶, P. Smirnovskiy⁷, Andrey Filonov⁸, N. Livanov jäne S. A. Zolotarev⁹. Baytursınulınıñ osı eñbekterden ülgı alıp ne almağanın jan-jaqtı zerttep zerdelew kerek. Tömende tek Livanovtıñ kitabın qolǵa alıp uqsastıqtar men ayırmaşılıqtardı körsetüwge tırısamın. Budan burın *Ädebiyet tanıtqısı*taǵı Baytursınulınıñ jañaşıldıǵı men öz tujırımдарına toqtalayıq.

2. Ahmet Baytursınulınıñ *Ädebiyet tanıtqısı*nda töl uǵımdar

Baytursınulınıñ jañaşıldıǵı men söz äsemdegi tuwralı köp zerttewşiler jazğan (İsimaqova 2009a: 66-83, İsimaqova 2009b: 177-185, Qabdolov 2013: 151-160). Qazaq ädebiyettenuwındaǵı terminderdiñ basım köpşiligin Baytursınulı tapqan. *Ädebiyet tanıtqısı*taǵı tolıq tizimdi İsimaqova men Mustafayeva (2003: 361-364) qurastırǵan. Sondıqtan osı maqalada bul мәseleni egjey-tegjeı qarastırw kerek emes degen oydamın. Äytkenmen qay tujırımдар мен uǵımdar Baytursınulınıñ öz tuwındısı, qaysıları klassikalıq ädebiy uǵımdardıñ qazaqşa balamaları degen suraqqa bolaşaqta derbes zerttew arnaw kerek.

3. Baytursınulınıñ *Ädebiyet tanıtqısı* jäne Livanovtıñ *Učebnıy kurs teorii slovesnosti* kitabı

Baytursınulınıñ *Ädebiyet tanıtqısı* мен Livanovtıñ (1913) *Učebnıy kurs teorii slovesnosti* attı eñbegin salıstıratın bolsaq, ekewi arasında uqsastıqtardı köremiz.

Ayta keteyik, Livanovtıñ kitabı da tübegeyli jaña eñbek emes, derekközderdi körsetpese de, Aristotelden bastap köptegen grek, urum ğalımdarınıñ şıǵarmalarınan ülgı-önege alǵan burunǵı orıs zerttewşilerine negizdelgen. Söytip, onıñ eñbegi Evropada ğasırlar boyı qalıptasıp, jalǵasıp kele jatqan teoriyanıñ orıs ädebiyetine beyimdelüwi.

3.1. Uqsastıqtar

Keybir uqsastıqtar ortaқ derekközderden bastaw aladı, sondıqtan säykestik bolsa da Baytursınulı Livanovtan alǵan dep aytuwǵa bolmaydı. Qabdolovqa qaraǵanda Baytursınulı ädebiyettiñ Aristotel belgilegen üş tegin “grek tilinen түp-түgel qazaq tiline awustırıp aladı” (Qabdolov 2013: 152).

LIV *Міръ внѣшній и внутренній чело́вѣка* (5 б.)

3 Alǵaşqı osınday şıǵarmanı 1748 jılı Lomonosov jariyalǵan: Михаилъ Ломоносовъ. 1748 *Краткое руководство къ краснорѣчію. Книга первая [...] Реторика [...]*. Санктпетербургъ: Императорская Академія Наукъ.

4 Николай Гречъ 1819. *Учебная книга російской словесности [...]. Часть I*. Санктпетербургъ: Типографія Издателя.

5 А. Мерзляков 1822. *Краткое начертаніе теоріи изящной словесности в двухъ частяхъ*. Москва: Университетская Типографія.

6 Аркадій Сосницькій 1884. *Теорія словесности. Курсъ среднихъ учебныхъ заведеній*. Москва: Типографія А. А. Карцева.

7 П. Смирновскій 1914. *Теорія словесности. Для среднихъ учебныхъ заведеній. Изданіе 19*. Москва: А. С. Панафидина.

8 Андрей Филонов 1900. *Учебникъ по словесности. I. Стилистика, II. Теорія прозы, III. Теорія поэзіи. Для среднихъ учебныхъ заведеній, Изданіе 7*. С.-Петербургъ: Общественная польза.

9 С. А. Золотаревъ 1911. *Теорія словесности [...]*. Петербургъ–Кіевъ: Сотрудникъ.

BAY *tabiğat isinen şıqqan jaratındı närse ne adam isinen şıqqan jasalındı närse* (164 b.)

LIV *Явления душевой жизни дѣлятся обыкновенно на три класса: 1) познавательныя [...] умомъ 2) чувствованія 3) явления воли* (5 b.)

BAY *söz öneri adam sanasınıñ üş negizine tireledi: 1) aqılğa, 2) qıyalğa, 3) köñilge* (168 b.)

LIV *Теорія словесности* (31 b.): *сочинение: тема сочиненія и содержаніе* (32 b.)

BAY *Şığarma söz: taqırıp jäne mazmun* (170–171 b.); Baytursınulı jospar qostı; Livanovta da jospar bar, biraq mazmunmen bir deñgeyde emes, basqa jerde orın alğan:

Тема, содержаніе, изложеніе и планъ, выраженіе мыслей или слогъ (32 b.).

LIV *логическое дѣленіе сложнаго періода* (22 b.)

BAY *söz yaki luğat qıysını* (176 b.)

LIV *Требованія, которымъ долженъ удовлетворять слогъ каждого писателя: 1) правильность рѣчи, 2) ясность рѣчи, 3) точность рѣчи* (44-46 b.)

BAY *Şığarma söz oñdı, unamdı boluw tuwralı talğawdıñ qoyatın jalpı şarttarı: 1) söz durıstıǵı, 2) til tazalıǵı, 3) til/luğat anıqtıǵı, 4) til дәldiligi 5) til körnektiligi* (179-184 b.)

ESKERTPE:

1. Livanovta 2) men 5) joq.

2. Baytursınulına qarağanda, bulardıñ aldınǵıları äñşeyin tilde de bar, al aqın tili bulardıñ üstine körnekti, äwezdi boluw jaǵın da talğaydı.

LIV *Чистота рѣчи: а) архаизмы, б) неологизмы, в) варваризмы, г) провинциализмы, д) слова народныя* (47-50 b.)

BAY *Til tazalıǵı: Orıstıñ jaqsı jazuwşıların alsaq, olar köbineşe mınaw türli sözderden qaşqan: а) eskirgen sözderden, ä) jañadan şıqqan sözderden, б) basqa jurttan söz aluwdan в) jergilikti sözderden* (179 b.)

Äriyne, Baytursınulı Livanov sıyaqtı xalıqtıñ awuzeki tilinen qaşpaydı, kerisinşe onı joǵarı baǵalaydı.

LIV *Изобразительность рѣчи* (50 b.): BAY *Til körnektiligi* (183 b.)

1. *Эпитеты* (51 b.)

körıktew (183 b.)

2. *Сравненіе* (52 b.)

meñzew (186 b.)

3. *Тропы* (53 b.)

—

3.1. *Метафора* (53 b.)

awustıruw (188 b.)

3.2. *Аллегорія* (54 b.)

bernelew (192-196 b.)

3.3. *Олицетвореніе* (54 b.)

keyiptew (191 b.)

3.4. *Метонимія* (55 b.)

beynelew (188 b.)

3.5. *Синекдоха* (55-56 b.)

mezgew (198-199 b.)

3.6. *Гипербола* (56 b.)

almastıruw (190 b.)

LIV *Фигуры* (57 b.):

BAY *äserlew ne leptew* (199 b.)

1. *Обращеніе или апострофа* (57-58 b.)

arnaw (200-202 b.)

2. *Повтореніе* (58 b.)

qaytalaqtaw (203-207 b.)

3. *Усиленіе или градація* (58 b.)

damıtuw (210-211 b.)

4. *Противоположеніе или антитеза* (59 b.)

şendestirüw (207-209 b.)

5. *Умолчаніе* (59-60 b.)

≈ *bükpelew* (191 b.)

6. *Эллипсисъ* (60 b.)

≈ *tüydektew* (211 b.).

Tildıñ işki erekşeligi:

LIV *Эвфонія благозвучіе* (61 b.)

BAY *til äwezdiligi* (213 b.).

3.2. Ayırmaşılıqtar

Baytursınulınıñ eñbegi Livanovtı qazaq tiline iykemdew emes, töl eñbek, ekewi arasında köp ayırmaşılıq bar:

- kölemderi birdey emes, Livanov – 40 joldıq 242 bet (9680 jol), Baytursınulı – 26 joldıq 280 bet (7280 jol);

- Baytursınulı añdatuwında (165 b.) körnek öneriniñ türlerin jikteydi: 1) säwlet, 2) simbat ‘müsin’, 3) sügiret ‘süret, keskindeme’, 4) äwez ‘muzika’, 5) ädebiyet ‘müsin’, Livanovta mınalar joq;

- Livanovta teoriya tek qana körnekti şığarmalarğa jumsalğan, al Baytursınulında aqın tili men äñşeyin til de bar;

- Livanov xalıq ädebiyetinen alıstaw jürse, Baytursınulı xalıq ädebiyetine, *Qobılandı batır*, *Ertarğın* sindi batırlıq jırlarğa jiyi jüginedi;

- Livanov körkem ädebiyet üşin Lermontov, Gogol men Puşkin sıyaqtı aqın-jazuwşılardan mısıl keltirse, Baytursınulı qazaqtan söz aladı, birinşi orında Abaydı, odan keyin Ibray Altınsarı, Mağjan, Şerniyaz aqın, Mädeli qoja sıyaqtı aqındardı, öziñiñ *Qırıq masalı* men *Masa* degen öleñderin de talqılaydı;

- Livanovtıñ köptegen tustarı Baytursınulında joq, biraq basqalar qosılğan.

4. Baytursınulınıñ *qıysın* uğımı, *teoriya* termini jäne qorıtındı

Baytursınulınıñ *Ädebiyet tanıtqısı* oquwlıq emes, 1926 jılğı birinşi basılıwınıñ basqı betinde eşqanday osınday mälimet joq. Sonimen qatar *Ädebiyet tanıtqı*ta teoriya degen termin de joq. Buğan qaramastan osı suraqtı qoyuw kerek dep oylaymın: mına eñbek qoldanbalı ma älde teoriyalıq jumıs pa? Köp zertewşilerge qarağanda teoriyalıq eñbek. Solay bolsa, Baytursınulı öz eñbegin nege teoriyalıq dep atamadı? Mınanıñ birneşe sebebi bar. Birinşiden Baytursınulı Recā’izāde sıyaqtı evropalıq uğımdardı mölşerimen paydalanğan. Ekinşiden ol oqırmandarına Qazaqstanda ädebiyet teoriyası joq kezde ädebiyetti tanıstırmaqşı boldı. Baytursınulı ülken ağartuwşı bolğandıqtan ziyalı qazaqtardı ğana emes, qalıñ jurttı da közdegen. Üşinşiden evropalıq tilderdegi teoriya sıyaqtı kirme sözderdi mülde qoldanbağan.

Osı jerde *qıysın* degen sözdi qarastırıp köreyik. Qazaq tiliniñ eñ ülken sözdigine üñilsek, *qıysın* söziniñ mağınaları mınalar: ‘1. bir narseniñ iñğayı, reti, jüyesi, nobayı, orayı. 2. joramal, boljam. 3. logika, logikalıq saraptaw’ (QÄTS 9, 574). Degenmen Qabdolovqa (2013: 148) qarağanda, Baytursınulı onı teoriya mağnasında qoldanğan. Ökinişke qaray, *teoriya* söziniñ tüpki mağnası kömektespeydi. Belgili bolğanday, mına söz grek tilinen şıǵıp, latin tili arqılı XVI ğasırdan bastap Evropada *baqılaw*, *bayqaw* mağnasında qoldanıla bastap, keyinirek bügingi *teoriya* mağnasın alğan. Tayaw şıǵısta bul mağnadan şıǵıp arab tilinde *naẓariyya* ‘teoriya’ (Wehr 1980: 976) terminin jasağan. Türki tilindegi jaña balaması *kuram* ‘teoriya’ jaqsıraq körinedi, biraq durıs tuwındırılmağan (Stachowski 2019: 238), öytkeni jasawşı etistik **kura-* emes, *kur-*.

Al endi Baytursınulınıñ özine qarayıq. *Ädebiyet tanıtqısı*ñ birinşi bölümінде avtor mına uǵımǵa bütün *Til qıysını (yaki luǵat qıysını)* degen tarawdı arnağan (176-178 b.)¹⁰ Tanımı mınaday: *Til qıysını degenimiz asıl sözdiñ asıl bolatın zañdarın, şarttarın tanıtatın ǵılım* (176 b.). Bul tanımnan bügingi *qıysındı*, yaǵni logikanı uǵuwǵa boladı, biraq keyin Baytursınulı onı keñeytip túsindiredi. Qalay bolsa da, meniñ túsinigimde Baytursınulındaǵı *til qıysını* til teoriyası emes, tildiñ işki, logikalıq jüyesi.

Basqaşa aytqanda, Baytursınulı teoriya sözini de, ne basqa da termin qoldanbay şınayı bir teoriya jasağan. Bul teoriyada orıs zertewşileri arqılı köne grek jäne urum ǵalımdarınan negiz alıp qazaqqa onıñ öz ana tilinde ädebiyettiñ eñ mañızdı qırların túsindirgen. Türki dünyesinde buni Baytursınulınan burın eşkim istegen joq. Odan burınǵı avtorlar, demek Türkiyada Aḥmed Reşid ben Maḥmūd Ekrem Recā’izāde awur osman türki tilinde jazsa, tatarlarda Sa’dī men Battāl aralas kitabiyl tilde jazǵan. Baytursınulınıñ bastı teoriyalıq tujırmaların Isimaqova (2009a: 69–72) on eki nüktede talqılağan.

¹⁰ Birinşi basılıwdaǵı 21–24 better.

Ökinişke qaray, sayasiy quwdalaw saldarınan Baytursınulı teoriyasın damıta almağan, sondıqtan onıń tikeley şákirti, jalğastıruwşısı da bola almağan (İsimaqova 2009a: 13). 1937-1988 jıldar aralıǵında Baytursınulınıń atı da ayılmağan. Alayda, keybir keńes kezindegi zerttewşiler atın aytpay Baytursınulın paydalanğan, mıs. Jumaliyev (İsimaqova 2009b: 188). Baytursınulınıń ıqpalı äsirese Qabdolovta anıq körinedi. 1976 jılǵı kitabın tawelsizdikten keyin jarıqqa şıǵarıp, onı baytursınulısha *Söz öneri* dep atağan. Qabdolov qazaq ädebiyettanuwına Baytursınulınıń mañızdılıǵın Arystoteldiń *Poetikasımen* teñestirip ǵılım jolındaǵı atasına ülken taraw arnağan (Qabdolov 2013: 148-240).

Eñbekterdi salıstırsaq ta, Baytursınulın orıs zerttewşilerimen salıstıruwǵa bolmaydı. Baytursınulınıń jumıs şarttarı mülde basqa edi. Birinşiden ol köp jol jürgen, al Qazaqstanda sol kezde jol жүрүw, äsirese köp kitap ana jaqqa mına jaqqa aparıp äkelüw oñay emes edi. Ekinşiden qazaqtıń jerinde kitaptar, äsirese şetel basılımdarı öte az bolǵan. Üşinşiden qazaq tilinde bilim berüw jańa bastalıp, ǵılım bolǵan joq, ǵılımıy eñbekter kitabiyl tilde jazılǵan, al qazaqtıń ulttıq ǵılımın öz ana tilinde Baytursınulı, onıń dostarı men şákirtteri ǵana tuwdıra bastaǵan. Baytursınulınıń köptegen oyı-atawı öte tapqır jāne orındı. Tili anıq, körikti. Qazaq tili men ädebiyet teoriyasına qosqan ülesiniń teñdesi joq.

Qısqartuqlar

BAY – Baytursınulı 2003

LIV – Livanov 1913

Ädebiyetter

Battāl, ‘Abdelbārī 1913. *Nāzariyyāt-e ādābiyyā*. Qazan: Ömet [qoljetimdi bolmadı].

Baytursınulı, Aqımet 1926. *Ädebiyet tanıtqış*. Qızıl Orda, Taşken: Qazaǵıstan Memleket Baspası.

Baytursınulı 2003 = Байтұрсынұлы, Ахмет. 2003. *Бес томдық шығармалар жинағы. I том – Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер*. Алматы: Алаш Мұрасы [red. А. Ісімақова].

İsimaqova 2009a = Ісімақова, Айгүл 2009a. *Алаш әдебиеттануы*. Алматы: Мектеп.

İsimaqova 2009b = Ісімақова, Айгүл 2009b. *Асыл сөздің теориясы*. Алматы: Таңбалы баспасы.

Isimaqova, Mustafayeva 2003 = Ісімақова, А.С., К. Мұстафаева 2003. А. Байтұрсынұлының әдебиет танытқыш кітабындағы әдеби түсініктер мен терминдер сөздігі: Ахмет Байтұрсынұлы. 2003. *Бес томдық шығармалар жинағы. I том – Өлеңдер, әдеби-ғылыми зерттеулер*. Алматы: Алаш Мұрасы. 361-364.

Lefranc, Emile [1860]. *Traité théorique et pratique de littérature*. Paris: Jacques Lecoivre.

Livanov 1913 = Ливановъ, Н. 1913. *Учебный курсъ теоріи словесности для среднихъ учебныхъ заведений*. С.-Петербургъ [11-нші basılıwı].

Makarova 2014 = Макарова, Л. Е. 2014. Развитие теории словесности в русских риториках конца XVIII – начала XIX века (на материале трудов М. В. Ломоносова, И. С. Рижского, А. Ф. Мерзлякова, Н. И. Греча). *Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология* 6: 76-93.

Qabdolov 2013 = Қабдолов, З. 2013. Сөз өнері: Уәлихан Қалижанов (red.) 2013. Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов *Әдебиет теориясы* (1960-1970 жж.) Алматы: Әдебиет әлемі, 148-240 [Qabdolov 1992 jılǵı kitabınıń jańa basılıwı].

Qazaq Ädebiyeti = Әбдіғазиев, Балтабай (red.) 2005. *Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық*. Алматы: Аруна.

QÄTS = Ысқақов, Ахмеди, Нүргелді Уәли (red.). 2008. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. IX том Қ–Қ*. Алматы: Арыс.

Recā’izāde, Maḥmūd Ekrem 1299/1882. *Ta’līm-i Edebiyyāt*. İstanbul: Mihrân Matba’ası.

Reşīd, Aḥmed 1328/1870. *Nāzariyyāt-i edebiyye. Cilt I-II*. İstanbul: Aḥmed İḥsān ve Şürekāsi.

Sa'dī, 'Abdarrahmān 1911a. *Mohtaşar qavā'id-e ādābiyyāgā 'ilāvā*. Qazan [qoljetimdi bolmadı].

Sa'dī, 'Abdarrahmān 1911b. *Mohtaşar qavā'id-e ādābiyyā*. Qazan [qoljetimdi bolmadı].

Sa'dī, 'Abdarrahmān 1912. *Ādābiyyāt uşŭlları*. Qazan [qoljetimdi bolmadı].

Stachowski, Marek 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Wehr, Hans. 1980. *A Dictionary of Modern Written Arabic, Arabic-English*. Librairie du Liban, MacDonald & Evans: Beirut, London [red. J. Milton Cowan].

Yetiş, Kâzım 2010. Ta'lim-i Edebiyyât. Recâizâde Mahmud Ekrem'in (ö. 1914) yeni bir metotla hazırladığı edebiyat bilgi ve teorisi kitabı: *İslam Ansiklopedisi* 6, 514-515.

Zagidullina 2022 = Загидуллина, Д. Ф. 2022. К проблеме классификации современной татарской поэзии: жанровый канон и деканонизация. *Казанский лингвистический журнал* 5, 3: 300-324. <http://kaz-linguo-journal.ru/index.php/linguo/issue/view/20/21> (28.03.2025).

З.М. Әуезова

Неймеген Радбауд университеті, Нидерланды Корольдігі

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ШЫҒЫСТЫҚ ЗИЯЛЫЛЫҚ ТАРИХИ КОНТЕКСТЕРІ

Құрметті әріптестер, конференцияға қатысушылар!

Бүгін біз Голландиядан белгілі ұстаз, профессор Арап Сләмұлы Еспенбетовті 80 жылдық мерейтойымен құттықтаймыз! Ұзақ өмір, мықты денсаулық және зерттеуде қызықты, жаңа тақырыптарды таба беруге тілектеспіз.

Менің әкем Мұрат Мұхтарұлы Әуезов Арап Сләмұлымен қарым-қатынастарын өте жоғары бағалады. Ол ата-бабаларының отанына келген сайын Семей мен Абай жеріндегі жазушылар мен ғалымдармен, зиялы қауыммен араласты. Соңғы жылдары олармен кездесуі туралы әңгімелерімен қуанышты болды. Оларға әрқашан Алматыдан сәлемдеме ретінде жаңа кітаптар жеткізіп тұрған еді.

Арап Сләмұлы жазба қазақ әдебиетінің бесігі Семейдегі жетекші әдебиеттанушылар мен әдебиет оқытушыларының бірегейіне айналды. Бұл әдебиет тамаша білім алған шығыс пен батыс дәстүрлерін жақсы зерттеген ақындар мен жазушылардың шығармашылығында қалыптасты.

Қазақ әдебиетіне жаңа серпін іздеу үшін шығыс поэзиясы мен эпикалық мұрасын елестету өте маңызды болды. Көне түркі поэзиясы мен фольклорынан мысалдар ХІ ғасырда Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» лексиконында ұсынылған. Біз осы кітапты Роберт Эрмерс ұстазбен бірге араб тілінен орыс тіліне аударып шығарған едік. Осы лексиконның көптеген сөздері қазақ эпосында болды және бүгінгі қазақ тілінде де пайдаланылады. Соңғы онжылдықта қазақ әдебиетінің тарихы бойынша көптеген маңызды зерттеулер жасалды. Онда жылдар бойы есімдері жабылған ақындар мен жазушылар шығармашылығының тарихи контексті талқыланды.

Өз халқының тарихи жадын, мәдениеті мен әдебиетін қалпына келтіру барлық уақытта үлкен маңызға ие. Білімді жаңа ұрпаққа беру, жастарға өз әдебиетінің құндылығы мен өз халқының дәстүрлерін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл маңызды іске Арап Сләмұлы көп жылдарын арнады.

Зерттеу жұмысы мен шығармашылығы таусылмасын!

СҰЛТАНМАХМҰТТАНУ: ҒЫЛЫМИ МЕКТЕП САБАҚТАСТЫҒЫ

Ұлттық әдебиеттанудың концептуалды мәселелерінде ғылыми бағыт-бағдарын кешенді түрде айқындап алған ғылыми мектептер қашанда өміршең. Қазақ топырағындағы тұңғыш ұлттық ғылыми мектептің негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлының жасампаз үрдісі совет идеологиясының қысымына алынды. Қазақ ұлтының рухани және саяси элитасы кудаланып, әдеби және ғылыми дамудағы тарихи сабақтастық қағидаттары партиялық қаулы-қарарлардың зілді үкіміне ұшырады. Ояну дәуірі алыптарының тәлімін алған әдебиеттанушы Бейсенбай Кенжебаев ұлтсыздану белең алған қытымыр уақытта «Өтелмеген парыз» (Қаза тапқан ақын, жазушылар жайында) (Қазақ әдебиеті. 1957.25.01) мақаласымен тоталитарлық жүйе қысымында тұмшаланған санаға қозғау салды. Маркстік-лениндік әдіснама талабындағы әдебиеттану қасаңдығында қалмай, жаңа ғылыми парадигмалардың көшбасшысы бола білді. Ғылыми мектеп қағидатының басты ұстыны санатындағы зерттеушілік мұрат пен мақсаты ұйыстыратын тың бастама үрдісін қолға алды.

Ғылыми мектеп сабақтастығына тән басты сипаттарды зерттеушілер – ортақ мақсаттан өрістейтін ғылыми қағидаттары мен критерийлерін айқындау, ғылыми мектепке ортақ зерттеу құндылықтарын қалыптастыруда өміршең үрдістің сақталуына аянбай еңбек ету; өздерінің идеясын таратуға аса ынталы болып, ортақ ғылыми проблематиканы шешуде белсенділік танытып отыру; ғылыми ілгерлеуге үлес қоса отырып, әдіснаманы жетілдіру; ұлттың ғылыми ойлау деңгейін жаңа сапалық деңгейге көтеру және ғылыми әлеуеті өте жоғары және адами қасиеттерге бай тұлғаның төңірегіне топтасатынын атап көрсетеді [1]. Осынау өміршең қағидаттар профессор Бейсенбай Кенжебаевтың ғылыми мектеп әлеуетіне тән жасампаз үрдісті айқындайды. Әдебиеттану ғылымына кіршіксіз адалдығы ерен ғалым өзінің төңірегіне мұраттас замандастарын, ізбасар шәкірттерін топтастыра білді. Бұл бағыттағы тың қадамы әдебиет тарихын дәуірлеу, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеу мәселелерінде айқын көрінді.

Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыдықов құрастыруларымен жарық көрген «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (1967) – ұлттық әдебиеттанудың ғана емес, отандық тарих, ұлттық педагогика мен психология, философия мен дінтану, этика мен эстетика, мәдениеттанудың жүгін арқалаған айрықша атап өтерлік рухани құбылыс болды. Онда қамтылған V-XVIII ғасырлардың жәдігерлері түркілік түп тамырымызды, көшпенділердің төлтума мәдениетін, Алаштық аңсар мұратымызды танудағы асыл қазына бола отырып, тұнық тұма қазақ әлеміне жаттың танған көзқарасымен емес, өзіміздің таза дүниетанымымызбен үңілуге мүмкіндік тудырды.

Кітаптың «V-XIV ғасырлардағы көне әдебиет нұсқалары», «XV-XVIII ғасырлардағы әдеби нұсқалар мен ақын-жыраулар мұрасы» атты екі бөлімінде қамтылған құнды мұра қазақтардың рухани жан дүниесіне төңкеріс әкелді. Біріншіден, қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуы, яғни генезисі түркі тектес ұлттардың тарихымен тұтастықта қаралды: «...Қазақ халқы бір ғана XV ғасырда туды, демек, одан арғы тарихи мұраның бірі де бізге жат екен деп түңіліп қарауға болмайды. Қайта, қазақ халқын құраған ру мен тайпалардың мұраларын сын көзімен қарап зерттесек, халықтарымыздың өсу жолы, туыстық, достық тамырларының тереңде жатқандығы айқын көрінген болар еді» [2, 4], екіншіден, әдебиет ұлттық тарихтың шын мәніндегі ажырағысыз бөлігі екені ұғындырылды: «Қашан да әдебиет өмірмен тығыз байланыста туады, халық тіршілігіне сай өсіп-өркендейді; сонымен бірге әдебиет ел тұрмысын бейнелейді, адам жанын тәрбиелейді, халықты ілгері жетелейді. Әдебиет тарихы халық тарихының ізімен жасалатын болғандықтан, қазақ әдебиетінің тарихы да қазақ халқы тарихының арнасында жасалғаны даусыз» [2, 4], үшіншіден, көркем ойлау жүйесінің тарихи дәуірлерін айқындай отырып, ұлттық сөз өнерінің басты болмысын, жанрлық сипатын

екшеді: «Сонау ерте кезеңдердегі көркем сөз тіркестері, мақалды, мәтелді сөз өрнегі, ру таңбалары, жазу-сызулары, сөздіктерде ұшырасатын өлеңдер, аңыздар халқымыздың бейнелі ойға, шешендік өнерге көне заманда-ақ шебер болғанын көрсетеді. Көркем ойдың бірнеше түрі жиылып әдебиет деген ұғымды қалыптастырды» [2, 4], төртіншіден, түбі бір туысқан халықтардың әдебиетіндегі типологиялық мәселелер және көне түркі өркениетінің ерекше дамыған сатыда өркендегенін айғақтайтын жазу-сызуы болғанын дәлелдеп берді: «...Сондай-ақ, ру, ұлыстық дәуірде түркі ру-тайпаларының бәріне ортақ әліппесі, жазу-сызуы болған. Олар – бұрынғы ұйғыр, арамей әліппелері, Орхон-Енисей, Талас-Шу жазулары» [2, 7]. Бұл қазақ әдебиеттануындағы маркстік-лениндік әдіснама, еуропацентризм қасандықтарының сеңін бұзды. Іргелі еңбекті Одақ көлемінде М.Сұлтанбеков «Вопросы литературы» журналында «Открытие ранней литературы казахов», Қазақстанда Ә.Қоңыратбаев «Әдебиетіміздің түп-төркінінен деректер» мақалаларымен жоғары бағалады. Оларда: «Хрестоматия «Памятники ранней литературы» имеет большое значение. С выходом ее в свет «возраст» казахской литературы увеличился на двенадцать столетий» [3, 225], «Хрестоматияның жариялануы – ежелгі мәдени мұраларды егжей-тегжейлі зерттеуге жол ашатыны даусыз» [4] деген құнды түйін жасалды.

Ғылыми жаңа мектеп қалыптастыруда тынымсыз ізденіс үстінде болған Б.Кенжебаев ендігі кезекте XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін, оның жекелеген айтулы тұлғаларын зерттеу ісінде ғылыми мектептің ортақ мақсатынан туындайтын болатөзек идеясын жүзеге асыруға талантты шәкірттерін жұмылдырды. Сұлтанмахмұттану ілімін жаңғыртуға бар күш-жігерін салды. «Шығармалары дұрыс бағаланбай, бір жақты сынға ілігіп, ұзақ жылдар бойы басы даудан айрылмай келген Сұлтанмахмұт мұрасы еді» [5, 14].

Сұлтанмахмұттану – ұлттық әдебиеттанудағы мән-мағынасы орасан зор тұғырлы ілім. Оның бастауында Жүсіпбек Аймауытұлы тұрған болса, әдеби мұрасын жариялауда Бернияз Күлейұлы ерен қызмет атқарды. Алаш идеясын жаншып отырған тоталитарлық жүйе XX ғасыр басындағы ояну дәуірі әдебиетін тарихи сабақтастықпен зерттеуді қысымға алып келді. «Жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақ әдебиетін Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәбит Дөнентаев, Бернияз Күлеевсіз толық ұғып білу мүмкін емес. Кезінде солақай сынның, әсіреқызыл ұрандардың нәтижесінде талай жылдар бойы бұлардың үшеуінің шығармалары күдікпен қаралды» [6, 11].

«Жылымық» ықпалындағы 1959 жылғы әдеби мұра мәселесі талқыға салынған конференцияда XX ғасыр басындағы ұлт әдебиетінің ірі тұлғаларының шығармашылығын ғылыми айналымға енгізу мәселесі өткір көтерілді. Б.Кенжебаев «Дұрысында, тарихта болған, заманында өзінің шамасы келгенше қоғамдық, прогресшіл қызмет атқарып, әлеуметтік, мәдени, әдеби мәні бар азды-көпті шығармалар қалдырған ақын, жазушылардың бәрінің де аттары аталуға, қызметтері мен шығармалары көрсетілуге, зерттелуге тиіс; саяси және басқа үлкен қылмысы барлары болмаса, аттары аталмайтын, қызметтері мен шығармалары көрсетілмейтін ақын, жазушылар болмауға тиіс» [7, 146], – деп өзекті тақырыпты батыл көтерді. Е.Ысмайылов «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде идеялық қайшылығы күшті бірталай ақындар осы күнге дейін зерттелмей жүр. Олар: Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Омар Қарашев, Нарманбет Орманбетов, Нұржан Наушабаев, т.б.» [7, 27], Ә.Қоңыратбаев «1905-1917 жылдар арасындағы әдебиетке осы уақытқа дейін жете көңіл бөлінбей келді. Бұл дұрыс емес. Нұржан Наушабаев, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Омар Қарашев, Әубәкір Кердері, Балқы Базар, Шәңгерей Бөкеев сияқты ақындардың көзқарасындағы қайшылықтарды айта отырып, олардың шығармаларын дұрыс бақылауға тиістіміз» [7, 244], – деп ғылыми мәселені дұрыс аңғартты.

1960-1967 жылдары жарық көрген қазақ әдебиеті тарихы көп томдығының XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің тарихына арналған кітабы талап биігінен табыла бермеді. Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша бір ғана 1950 жылдар басында қабылданған ұлтсыздандыру мақсатындағы «Бастауыш және орта мектептерге арналған қазақ әдебиеті мен тілі бойынша оқулықтардағы өрескел қателіктер мен кемшіліктер туралы», «Социалистік Қазақстан» газетінде «Көпеев – ұлтшыл, діндар ақын», «Қазақ әдебиеті

антологиясының жаңа басылымы туралы», «Қазақ ССР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының жұмысы туралы» қаулы-қарарлар: «Өткендегі әдеби мұрамыздың терең тарихи тамырларын ғылыми тұрғыдан танып білуден көз жаздыруға арналған саяси идеологиялық мақсатты көздеді. Әдебиетші ғалымдар қаулының саяси ызғарынан бет бұрып, әдебиет тарихының бастау көздерін ХҮІІІ ғасырдағы Бұқар жырау мұрасынан бастауға дейін төменшіктеуге алып келді. КПСС ОК мен Қазақстан КП ОК, яғни екі Орталық Комитет те біздің осы шеңберден шықпау, шығармау әрекетімен айналысты» [8, 25]. ХХ ғасыр басындағы әдебиет тарихына арналған кітабында әдебиетшілер идеологиялық жүйе алдын ала белгілеп берген шеңбер аясынан шыға алмады. Оның басты сілемін кітаптың алғы сөзінен айқын аңғарамыз. Онда біріншіден, ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінде халықтық, демократтық бағытпен бірге буржуазияшыл-ұлтшылдық, кертартпалық бағыт болғаны баса көрсетіліп, демократияшыл әдебиет өкілдері деп мойындалған ақын-жазушылардың ішінде С.Торайғыров, С.Дөнентаев, С.Көбеев, М.Сералиндердің төңкеріс кезінде «адасқаны», «жаза басқандары» ескертілсе, екіншіден, «ұлтшылдықпен» таңбаланған Н.Наушабаев, Ғ.Қарашев, М.Қалтаев, М.Көпеев мұрасы, шығармашылықтарын шолу тұрғысынан қарастыру мақсаты ғана көзделді. Олардың дүниетанымындағы қайшылықтары мен қателіктерін сын тұрғысынан ашу тиімділігі мынадай сипатта түсіндірілді: «Бұл сол кезеңдегі әдебиет жайында, оның жекелеген өкілдерінің творчествосы, идеялық нысанасы мен бағдары жайында дұрыс мағлұмат алуға мүмкіндік бермек» [9, 11]. Осы талапты ұстану еңбектің «ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» тарауын жазған Ы.Дүйсенбаевты демократтық бағытқа «байшыл-ұлтшылдық» бағытты қарама-қарсылықта алып қарастыруға мәжбүрледі. Тарауда Ә.Тәңірбергенов, Т.Жомартбаев, Ә.Ғалымов, М.Сералин, С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, Т.Ізтілеуов, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, Б.Күлеев, Б.Ізтөлин шығармашылығына шолу жасалды. Соның барысында демократтық-ағартушылық бағыт өкілдері айқындалғанымен, бағыттың тууына тән әдеби-тарихи алғышарттар ұлтшыл-буржуазияшыл деп танылған Алаш қайраткерлеріне қарама-қарсылықтағы күрес нәтижесі, Қазан төңкерісінің жеңісі деген тарихи шындыққа қайшы келетін идеологиялық тұжырым жасалды. Б.Кенжебаевтың «Қазақ халқының ХХ ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958) еңбегінде шолу тұрғысынан байыпталған А.Мұхамедияров, Ш.Жәңгіров қарастырылып отырған көп томдық кітапта атаусыз қалды.

Тұтастай алғанда, кітап әдебиет тарихын жасау бағытындағы дәуір талабынан туған маңызын кеңес дәуірінде атқарып шыққанымен, ХХ ғасыр басындағы түрлі жанрда классикалық үлгілер тудырған әдебиетіміздің болмыс-бітімін толық таныта алмағаны басы ашық мәселе. Біріншіден, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы тіптен аталмай, М.Ж.Көпеев, Н.Наушабаев, Н.Орманбетұлы, М.Қалтаев, Ғ.Қараш мұрасы сыни пікірмен тек шолу тұрғысынан ғана қарастырылды. Екіншіден, Б.Кенжебаевтың «Қазақ» басылымына тоқталып, маңызын ашудағы талпынысы болмаса, ғасыр басындағы ұлт әдебиетінің алтын арқауы Алаш қалам қайраткерлерінің есімдері, шығармалары идеологиялық талаптағы сын көзімен болса да ескерілмей, таза атаусыз қалды.

1966-1969 жылдары ҒА Әдебиет және өнер институтының Шәкәрім мұрасын саралау барысын түйіндеген 1969 жылғы 3 желтоқсандағы Ғылыми үйлестіру кеңесінің оң шешімі, 1960 жылы Түркістан әскери округі әскери трибуналы алқа шешімімен толығымен ақталған Мағжан шығармашылығын ұлт игілігіне айналдыру талабындағы қадамдар қыспаққа алынды. 1968 жылдың 10 қаңтарында Қазақ мемлекеттік университеті филология факультеті Ғылыми кеңесінің мәжілісінде Х.Махмудовтың Мағжан шығармашылығына қатысты «Қазақ лиригі» тақырыбында жасаған баяндамасы, А.Жовтис, Т.Ахтановтардың осы рухтағы пікірлері, «Простор» журналында осы ғылыми кеңес материалын, ақынның орыс тіліне аударылған өлеңдерін жарияламақ болған И.Шухов талпыныстары айрықша бағалауды қажет етеді. 1965 жылы «Простор» журналы Мағжанның шығармашылық тағдырымен өз оқырмандарын таныстыруды мақсат етті [10, 296-300]. Осыған байланысты журнал редакторы И.П.Шуховқа ақын жары 1965 жылы 15 қазанда хат жазып, Мағжан өлеңдерімен журнал оқырмандарын таныстыру үшін И.П.Шуховтың Х.Махмудовқа аударма дайындау

туралы өтініш білдіргенін жазады [10, 296]. Алайда осы бағыттағы батыл қадамдар тұсауланып, азат ой идеология тарапынан тежелді. «Простор» журналының ауа жаюшылығы, оның бетінде басылған шығармалар, әдеби сындар Одақ көлемінде «Литературная газетада» мақаласымен саяси қысымға алынды. Башқұрт халқының аяулы перзенті Сайфи Құдаштың 1969 жылы Қазақстан басшысы Д.А.Қонаевқа, Башқұрт облыстық комитетінің бірінші хатшысы М.З.Шакировка, Қазақстан Жазушылар одағы басқармасына жазған «Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаевтың тағдыры туралы» хатындағы Қазақстан КП ОК ақын мұрасын ақтауға қатысты теріс ұстанымын талқыға салған толғанысы мұрағаттан орын тепті [11, 163-168; 11, 167-168].

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуде саяси-идеологиялық қысым орын алған кезеңде С.Торайғыров (1957. 1962. 1967), С.Дөнентаев (1957), С.Көбеев (1960), Б.Өтетілеуов (1961), Т.Ізтілеуов (1961), Қ.Кемеңгеров (1965), Ә.Найманбаев (1968), Б.Күлеев (1969) сынды ақындардың таңдамалы шығармалары, «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. Хрестоматия (1959), «Дастандар. Октябрь революциясына дейінгі қазақ ақындарының дастандары» (1960), «XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының шығармалар жинағының» (1963) шығуы ғалымдардың күрделі дәуір мұраларын жариялау, зерттеу талабындағы бағытта батылдық танытып отырғанын айқындайды. Хрестоматиялық жинақтарда М.Ж.Көпеев, Н.Орманбетұлы, Ғ.Қарашев мұралары ескерусіз қалғанын айта отырып, Ә.Тәңірбергенов, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев шығармаларымен бірге осы дәуір әдебиетінен қалыс қалып келген М.Қалтаев, Н.Наушабаев, М.Сералин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, Б.Күлеев туындыларының қамтылуын сол кезең ағымымен алғанда жетістік деу негізді.

Ояну дәуіріндегі көркемдік дамудың тұтас болмыс-бітіміне бойлаудағы батыл ізденістер идеология тарапынан үнемі тежеліп отырғандықтан, күрделі кезең әдебиетін терең қарастыру баяу жүргізілгенін байқаймыз. Бұл ретте Б.Кенжебаевтың «Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихы туралы» (Қазақ тілі мен әдебиеті.1973. №3), «Анықтай түскен абзал (Редакцияға хат)» (Қазақ әдебиеті. 1970.27.03) проблемалық сипаттағы мақалаларында XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін қайта қарау, әдеби бағыттар табиғатын кеңінен зерттеудегі басты міндеттер өткір көтерілгенін баса көрсетеміз. Ақмолла, Әбубәкір, Нұржан, Мақыш, Шәді, Мәшһүр сынды дарындарды ағартушы ақындар деп қарастырған ғалым мақсаты аталған дарындардың әдеби мұрасын игеру талабын ұштаудан туындап жатты [12].

Әдебиет тарихын дәуірлеудегі ғылыми шешімін таппаған мәселелермен қатар Б.Кенжебаев сұлтанмахмұттанудың түйінді мәселелерін назардан тыс қалдырмады. Ғалым «Журналист Мұхаметжан Сералин» (1957), «Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары» (1958), «Сұлтанмахмұт Торайғыров. Өмірі мен творчествосы» (1957) еңбектерін жазды.

Сұлтанмахмұттанудағы ғылыми ізденістер цензура қысымын өткерді. Б.Кенжебаев баспаға дайындаған ақынның екі том жинағы, «Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі» (1968) кітапшасы тәркіленіп, жойылды [13]. Еңбек М.Мағауин пікірімен айтқанда: «Сол күндерде, Сұлтанмахмұт мұрасын жапа мен жаладан қорғау мақсатында жазылған еді. Ешбір басылым қабылдамай, ақыры үш-төрт жылдан соң студенттерге арналған танымдық құрал ретінде Қазақ университетінің баспаханасынан санаулы тиражбен бастырған» [13, 3] болатын. Ғалым осы еңбегінде ақын өмірі, шығармашылығына тоқталып, сұлтанмахмұттанудың (шығармаларының жиналуы, басылуы, зерттелу тарихы) бұраланды даму жолдарын кеңінен саралайды. Ақын мұрасының зерттелуіндегі қате көзқарастарды аша отырып, «мұра құрметті, қасиетті. Оны барынша қадірлеу керек. Тек қадірлеп қана қоймай, зерттеп білу, дамытып отыру міндет» деп түйеді. «Сұлманмахмұт шығармаларының негізгі қасиеті – олардың реалистігі мен халықтығы. Ақын қазақ халқының шын өмірін бейнелейді, қазақ халқының қоғамдық өмірінің көкейтесті, күрделі мәселелерін қозғайды. Соның бәрін халықтық тұрғыдан баяндайды» [13, 8-9] деп ақындық тұлғасын айқындаса, қазақ әдебиетіндегі биік тұғырын «Сұлтанмахмұт шығармалары арқасында қазақтың Абайдан кейінгі әдебиеті әлеуметтік-философиялық түйю, қорытудың жоғары сатысына көтерілді»,

«Қазақ әдебиеті Сұлтанмахмұттан бастап гуманистік, әлемдік ой-пікір жағынан жаңа, жоғары сатыға көтерілді» деп бағалайды.

Сұлтанмахмұттанудың өзекті мәселелеріне профессор Бейсенбай Кенжебаев ғылыми мектебінің айтулы өкілі Семей педагогика институтының түлегі Арап Еспенбетов жұмылдырылды. Қазақ ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасының аспирантурасына қабылданған дарын өзіне жүктелген кемел істі абыроймен атқарып шықты. Б.Кенжебаевпен бірге «Сұлтанмахмұт Торайғыров» кітабын [14], «Сұлтанмахмұт Торайғыров. Библиографиялық көрсеткішін» дайындады [15]. 1975 жылы профессор Б.Кенжебаевтың ғылыми жетешілігімен «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың лирикасы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеу негізінде «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың лирикасы» (1975) атты күрделі еңбегі жарық көрді.

Ғылыми мектеп сабақтастығының басты қағидаттарын ұстанып, «С.Торайғыровтың көркемдік әлемі» («Жалын», 1973. №5), «Ғабдулла Тоқай және Сұлтанмахмұт» (Семей таңы, 1973.17.04), «Ақын шығармаларының жариялану тарихы» (Қазақ әдебиеті, 1973.28.12), «Сұлтанмахмұт Торайғыров лирикасын зерттеудің кейбір мәселелері» (Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1973, №5), «Сұлтанмахмұт Торайғыров поэтикасын зерттеу проблемалары» (Қазақ ССР Ғылым Академиясының Хабарлары. Тіл әдебиет сериясы. 1977. №2), «Сөз төркініне үңілсек... Торайғыров поэзиясының текстологиясы жайлы ойлар» («Жалын», 1980, №5) мақалаларында сұлтанмахмұттану ілімінің историографиясы, поэтикасы, текстологиясы зерделенді.

«Қазақ ұлтының бітіспес жауы ретінде Алаш қайраткерлеріне қара таңба басылды. Оның алдыңғы қатарында Сұлтанмахмұт ақын. Бейсекең өзі оқытқан Ахмет Байтұрсынұлын, көркем сөздің хас шебері Жүсіпбек Аймауытовты үнемі аузынан тастамайтын. Жазықсыз жазаға ұшырап, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары аяулы есімдері халқына қайта қауышқанша қауіп-қатерге қарамай Ахметтің «Әдебиет танытқышын», Жүсіпбектің «Психология» кітаптарын амалдап сақтап келуін жанкештілік дерсіз. Біз Семейден келдік, оқу программасында Алаш ақиықтары оқытылмайтын. Ахмет Байтұрсыновтың, Мағжан Жұмабаевтың, Міржақып Дулатовтың, Жүсіпбек Аймауытовтың кім екенін де білмеймін. Біртіндеп араб жазуына жаттығып, газет-журналдарды оқи бастаған кезде әлгі есімдер менің алдымнан шыға келді. Диссертация жазу мерзімінің тығыздығына қарамай Алаш ардақтыларының шығармаларын жазып алып, картотекаға түсіріп тізімдей бастадым. Алаштың қайраткерлерімен алғашқы танысуым Бейсенбай Кенжебаевтан дәріс алып, аспиранты болып жүрген кезімнен басталды» [16, 209-210] деп жазады ғалым. Міне, Алаш ардақтыларының әдеби және ғылыми мұрасының ақталуымен сабақтас сұлтанмахмұттанудың жаңа бағытын айқындауға «Қос бәйтерек» (Семей таңы, 1989.11.09), «Қазақ көсемсөзіндегі айрықша белес» (Ақиқат, 1992. №2), «Абай және Сұлтанмахмұт» (Абай, 1993. №7), «Реалистік поэма сипаты» (Қазақ тілі мен әдебиеті, 1993. №8) зерттеу мақалаларымен жаңа тыныс дарытты. Архивтік әдебиеттану әдісін жаңғыртып, Алашшыл ақынның «Әлиханнның Семейге келуі» мақаласын алғы сөзін жазып, жариялады (Жас Алаш, 1992. 25.04). Алаш идеясын өзек еткен атақты «Таныстыру» поэмасын оқырмандар назарына ұсынды (Жалын. 1992. №6).

Сұлтанмахмұттану ілімінің түйінді тақырыптарына проблемалық, полемикалық, эстетикалық, теориялық мақалаларымен зер салып отырған тынымсыз ізденістегі ғалым 1992 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғыров» монографиясын жарыққа шығарды [17]. 1993 жылы академик З.Қабдоловтың ғылыми кеңесшілігімен «С.Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» тақырыбында докторлық диссертация қорғады.

Б.Мамраев, Қ.Ергөбек сынды белгілі әдебиеттанушы ғалымдармен бірге 1993 жылы С.Торайғыровтың екі томдық шығармалар жинағын дайындаудың бел ортасында болып, советтік идеология қысымынан жарияланбай келген асыл мұрасын рухани және ғылыми айналымға қосуда ерен еңбек атқарды. Архивтік әдебиеттану, мәтінге түсінік сынды жаңа кезең әдебиеттануының ғылыми-әдіснамалық қағидаттарына иек артып, сұлтанмахмұттанудың соны бағытын айқындауға қажыр-қайратын салды. Атап айтқанда,

ақын шығармашылығын асқақтатқан «Алаш ұраны» өлеңі, «Айтыс», «Таныстыру» поэмалары арнайы текстологиялық екшеулерден өткізіліп, толық күйінде берілді. Бірініші томда жүз отыз алты шығармасына, бес поэмасына, екінші томда екі романына, жиырма екі әңгіме, очерк, мақала, хаттарына түсініктер жазылды. Ақын мұрасы қолжазбасы, 1922, 1933, 1950, 1957, 1967, 1987 жылдары шыққан басылымдармен жан-жақты салыстырыла саралануымен тыңғылықты екшелген академиялық нұсқасы берілді. Кісі аттарына түсінік жазылып, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейхан, Нұрғали Құлжанов, Ахмет Байтұрсынұлы, Сатылған Сабатайұлы, Жұмыртқашы Ақпайұлы, Райымжан Мәрсекұлы, Міржақып Дулатұлы, Биахмет Сәрсенұлы, Халел Ғаббасұлы, Нәзипа Құлжанова, Әлімхан Ермекеұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Бернияз Күлейұлы сынды ұлтымыздың аяулы перзенттерінің есімдері қамтылды.

Жартты ғасырдан астам уақыт бедерінде сұлтанмахмұттанудың кешенді мәселелерін жүйелі зерттеп жүрген зерделі ғалымның 2020 жылы «Сұлтанмахмұт» еңбегі басылды [18]. Кітаптың «Өмір өрнектері», «Шығармашылық жемістері» тарауларында ақын өмірі мен шығармашылығын, әдеби мұрасын зерттеудің жаңа ғасыр биігіндегі көкейкесті мәселелері зерделенді.

«Өмір өрнектері» тарауындағы «Ататек. Өскен орта», «Балалық шақ», «Троицкідегі жылдар», «Қатаонқарағай. Тарбағатай», «Томскі сапары», «Семей кезеңі. Туған жерге оралу» тарауларында ақын ғұмырының беймәлім қырлары тың дерек, соны материалдармен дәйектелді. Әбдікәрім Ережепұлы, Қаныш Сәтбаев, Әлімхан Ермекеұлы, Мәлике Мұхтарқызына қатысты құнды деректер қамтылды. Өлең құрылысы, поэмаларының текстологиясы саралау өзегіне алынды. Әсіресе монографияда арнайы қарастырылған «Сұлтанмахмұттану: зерттеулер мен ізденістер» зерттеуіндегі филологиялық талдауларының маңызы ерекше. Ғалым ардақ тұтар аяулы ұстазы Б.Кенжебаевтың сұлтанмахмұттануда байыптаған көкейкесті мәселелерін жаңа ғасыр биігінен кешенді түрде екшейді. Сұлтанмахмұттанудың историографиясы мен библиографиясын жүйелеп, ғылыми ғұмырбаянына қатысты деректерді тыңғылықты саралау, текстологиясын жауапкершілікпен саралау, әдеби шығармаларын шет тілдеріне аудару проблемаларын орынды көтерді. Бұл мәселелер бүгіндері де өзінің көкейкестілігін жойғаны жоқ. Ғалымның «Шәкәрім және Сұлтанмахмұт» (2008), «Ақындары Алаштың» (2011) зерттеу еңбектерінің XX ғасыр басындағы көркемдік үрдісті дәстүр жалғастығы тұрғысынан саралаудағы құндылығы зор.

Ұлағатты ұстаз, білікті әдебиеттанушы «Еспенбетов мектебінің» өрісі мен өресі, тәлімі мен тұғыры дәстүр сабақтастығымен жаңғыруда. Ұлағатты ұстаздың ғылыми жетекшілігімен бір докторлық, он тоғыз кандидаттық және үш PhD (философия докторы) диссертация қорғалды. Алты алашқа қадірлі Бейсенбай Кенжебаев тағылымын бойына сіңірген Арап Сләмұлы сұлтанмахмұттануды алаштану және өлкетанудың түйінді арналарымен тоғыстыра зерттеуде кейінгі ізбасар шәкірттеріне үлгі-өнеге көрсетуде.

Түйіп айтқанда, сұлтанмахмұттанудағы әдебиеттанушылар Бейсенбай Кенжебаев пен Арап Еспенбетов сабақтастығы ұлттық әдебиеттанудағы ғылыми мектеп жасампаздығының дәстүр ұласуындағы басты қасиетін айғақтайды.

Әдебиет

1. Тілешов Е. Тұңғыш ұлттық ғылыми мектеп // Егемен Қазақстан. 2024. – 2 шілде.
2. Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. Құрастырған Кенжебаев Б., Сүйіншәлиев Х., Жолдасбеков М., Мағауин М., Сыдықов Қ. – Алматы: Мектеп, 1967. – 207 б.
3. Сұлтанбеков М. Открытие ранней литературы казахов // Вопросы литературы. – 1967. – №6. – С. 224-225.
4. Қоңыратбаев Ә. Әдебиетіміздің түп-төркінінен деректер // Қазақ әдебиеті. – 1968. – 18 май.
5. Бердібай Р. Ғалым ғибраты // Кенжебаев Б. Алаш туы астында. Мақалалар мен зерттеулер / Құрастырып, баспаға дайындаған Р.Нұрғали. – Астана, 2004.
6. Тарихсыз халық тұл // Жалын. – 1988. – №4. – Б. 5-14.

7. Әдеби мұра және оны зерттеу. Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1961. – 376 б.
8. Мырзахметұлы М. Қазақ рухани әлемінің танылу жолдарынан // Шәкәрім әлемі. – 2006. – №1. – Б. – 25-28.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. II т. II кітап. – Алматы: Ғылым, 1965. – 525 б.
10. Жумабаева З., Махмудов Х. Возвращение поэта // В книге: Дело №...Летопись горького времени: Повести, рассказы, статьи, очерки и стихи. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 432 с.
11. Зауал: мақалалар мен естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 272 б.
12. Кенжебаев Б. Анықтай түскен абзал // Қазақ әдебиеті. – 1970. – 27 март.
13. Жұлдыз. – 1993. – №10. – Б. 3-27.
14. Кенжебаев Б., Еспенбетов А. Торайғыров С. – Алматы: Қазақ ССР-і «Білім» қоғамы, 1973.
15. Кенжебаев Б., Еспенбетов А. Торайғыров С. Библиографиялық көрсеткіш. Қазақ және орыс тілдерінде. – Алматы: Қазақстан, 1974.
16. Еспенбетов А. Сұңқар табиғатты, биік парасатты ұстаз // Естеліктердегі Ахмет Байтұрсынұлы. Әдеби-танымдық жинақ. Құрастырып, алғы сөзін және түсініктерін жазған Сағымбай Ботпайұлы Жұмағұл. – Қарағанды, 2022. – 412 б.
17. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. – Алматы: Ғылым, 1992. – 200 б.
18. Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 408 б.

ГТАХР 17.07.29

У.К. Абдыханов

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., uali.kibray@mai.ru

**ҚОСТІЛДІ ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК
ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІ**

Мәдениеттердің өзара әрекеттесуінде қос тілді жазушылардың маңызы зор. Михаил Бахтин атап өткендей, біртүлділік басқа адамның қоршаған ортаны аңғару қабілетін байыптап түсінуге, ақиқатты, болмысты барабар қабылдауға мүмкіндік бермейді. Дүние біртұтас болып, әртүрлі жеке түсініктерді бірлікке әкелетін диалог арқылы қамтамасыз етіледі, сондықтан әлем субъективті бөлінбейтін бастапқы элементтердің шеткі формасына ыдырамайды. М. Бахтиннің көзқарастар жүйесінде Ю.Лотманның екі семиотикалық (жалпы таңбалар жүйесін зерттейтін ғылым) әлемнің шекарасында бір семиотикалық әлемнің хабарламасын екіншісіне аударуды қамтамасыз ететін екі тілді механизм жұмыс істейтіндігі туралы ұстанымы расталады [1].

Тілдердің өзара әрекеттесуіне негізделген халықтар мәдениетінің дамуы зор. Зерттеулер көрсеткендей, шет тілді авторлардың шығармаларын басқа тілге аудару кезінде аудармашылар түпнұсқа мәтінді шығармашылықпен қайта өңдеген. Сөз шеберлерінің қолына түсіп, көркемдігі кеміген жоқ, өзінің ұлттық жазушысының жаңа туындысы ретінде қабылданады. Мұны Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, С. Көбеевтің И. Крыловтың атақты шығармаларының, жазу нұсқалары сюжеттерінің аудармаларынан көруге болады.

Автордың өз туындыларын басқа тілге (туған тілден шетел тіліне және керісінше) аударуы соншалықты кең таралған емес, бірақ әлем әдебиетінде ұзақ тарихы бар. «Адам іс-әрекетінің ерекше өнімін білдіретін, – деп жазады Улданай Бахтикиреева, – ол (көркем қостілділік – У. А.) мәдениетаралық коммуникацияның ең көрнекті дәлелі – кем дегенде екі мәдениеттің диалогы» [1, 7.]. И. Тургеневтің, Т. Шевченконың, И. Франконың, А.Корнейчуктың, үнді жазушылары Р. Тагордың, М. Анандтың, М. Радждың автоаудармалары белгілі.

XX ғасырда автор-аудармашыларыдың саны өз шығармаларының аударуы көбейді, олардың қатары алыс-жақын шетел әдебиетінде де аз емес (В. Набоков, Ш. Айтматов, И.Друце, В. Быков, Ч. Гусейнов, М. Мухаммедост, Р. Бухараев, М. Кашафутдинов және т. б.).

Қазақстанда автоаудармамен М.О. Әуезов, С. Сейфуллин, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, Т. Нұртазин, Т. Әлімқұлов және Г. Бельгер айналысты. Бірақ бұл құбылыс әсіресе қазақша да, орысша да шығармалар жазып, оларды бір тілден екінші тілге аударатын қазіргі қазақ жазушысы Роллан Сейсенбаевтың шығармашылығына ерекше тән.

Жазушыларды автоаудармаға итермелейтін көптеген себептер бар. Соның бірі – орыс тілі жазушыға өз болмысының контекстік аясын күрт кеңейтуге мүмкіндік береді. Оны меңгерген жазушы басқа халықтың санасына тән мәдени, тарихи тәжірибені меңгереді. Шығармаларды өзге тілінде шығару олардың таралу шегін кеңейтеді, яғни мүмкіндігінше көп оқырманның санасына, жүрегіне жол табады.

Бұл мәселені зерттеуші У. Бахтикиреева былай деп атап көрсетеді: «Осы контексте Г. Гачевтің қоғам санасында парадигмалық өзгерістер пайда болғанға дейін айтқан көзқарасы өте өзекті бола бастайды. «Екітілділік – дүниетанымдар мен әлемдік жүйелер арасындағы

диалог. Бұл стереоскопиялық көру мен көлемділік ойлауға әкеледі. Екінші жағынан, бұл деңгейде ой мен сөзге жемісті өзіндік сын пайда болады. Дүниенің екі моделі арасында өмір сүретін «қостілді» үшін олардың әрқайсысының жеткіліксіздігін, салыстырмалылығын анық сезінеді, өзін-өзі сенімді «біртілді» қаншалықты ұлы тілде ойласа да көрмейді» [1, 17]. Г.Гачев қостілділіктің маңызды бір ерекшелігіне тоқталады. Ол – қостілді жазушының өзге тілде өз туындыларының көркемдік қасиетін айқынырақ ашып, ұлттық болмысты толық жеткізуінде жатыр.

Орыс тілінің шығармашылық тіл ретінде қолданылуының келесі бір қыры – оның Батыс пен Шығыстағы ұлттық мәдениеттің жүргізушісіне айналуы. Бұл ұлттық мәдениеттің өзі үшін өте маңызды екені сөзсіз. Мемлекеттік тілде немесе керісінше: орыс немесе басқа ұлт өкілдерінің туындылары орыс тіліне аударылмаса, кім шығынға батады деген сұрақ риторикалық. Көптеген ғасырлар бойы жазбаша түрде сақталған, бірнеше ондаған миллион адамдық зиялылар қауымына ие, мәдени-этикалық және әлеуметтік-экономикалық кеңістікте жабылмаған орыс мәдениеті Орта Азия, Кавказ және Балтық елдері халықтарының мәдениетінсіз де еш кедергісіз дамитыны анық. Ал бұл аймақтардың ұлттық мәдениеттері өзара байланыссыз қайтадан тоқырауға ұшырайтыны даусыз.

Үшіншіден, бір тілді жазушының барабар аударма жасай алмайтынын автор-аудармашылар түсінді. Өз мәдениетінің тілінде «бөтен» көркем бейнені жасау кезінде орыс жазушыларының басқа халық бейнесін суреттеуінде ынталандырушы ретінде ең құнды қасиеттердің жоғалуы сөзсіз. Бұл мәселе У. Бахтикирееваның [1] монографиясында жақсы қамтылған. Ол «бөтен» бейнені адекватты түрде жеткізу үшін жазушының/ақынның шығармашылық санасы мағынаға, яғни бөтен мәдениетте болатындай болмыс объектілерін оқшаулауға және санаттарға бөлуге және олардың өз тіліндегі өзекті мағынасының барабар нұсқаларын табуға тиіс деп дұрыс анықтайды. Орыс жазушысы, кез келген басқа біртілді жазушылар сияқты, мұны істей алмайды. Ол үшін болмысты түсінудің екі тәсілін меңгеру қажет. <...> Біртілді автордың шығармашылық санасы басқа мәдениеттің көркем бейнесін көрсету кезінде болмысты бөтен мәдениетпен түсіну процесінің жазылған соңғы нәтижесін көрсетпейді, өйткені ол басқа мәдениетке тән сипатталатын нысанның барлық мағналарын білдіру үшін тілін меңгермеген» [1, 174-175].

Иеленілген мәдениет тілінде бастапқы мәдениеттің көркем бейнесін жасау үрдісі осы тәсілмен барынша тиімді, аударманың барабарлығы өзінің шыңына жетеді. Бұл үрдістің ерекшелігін У. Бахтикиреева атап көрсетеді. «Шығармашылық қостілділік сана өз мәдениетінің ұлттық бейнесін, дүниенің бастапқы суретін бейнелей отырып, сол тілдегі ұлттық бейнені суреттейтін біртілді автордың мәтінінен өзгеше, иеленілген мәдениет тілінде мәтін жасайды. Біртілді автордың бөтен дүниені қабылдауында бұл бөтен дүние тек сананың объектісі болып қала береді, басқасымен емес – тағыда бір санамен – суреттеу тәсілі емес, өйткені ол болмысты суреттеудің бір ғана тәсіліне иелік етеді. Көрші, бірақ басқа дүниенің объектілерін атау және түсіну үдерісі ол өзінің туған мәдениетінде қалыптасқан болмысты меңгеру жолы мен әдісі арқылы меңгереді» (1, 179).

Сонымен, «қостілді жазушы – әртүрлі тілдік мәдениеттерді... біртұтастыққа біріктіре алатын тұлға. Екітілдік мәдениеттің әртүрлі мазмұны қостілді автор мәтінінде құрылымдық тұтастай алынады» [1, 183]. «Қостілді шығармашылық сана, монолингвалдан айырмашылығы, шындықты суреттеуді түсінудің екі тәсілін қамтиды, екі тілде тесттер жасайды, осы тілдердің әрқайсысында сол немесе басқа тіл мәдениетінің тасымалдаушысының шындығын түсінудің жалпыланған нәтижесін жүзеге асырады» [1, 183].

Екі стихияда – екітілдік мәдениетте өзін еркін сезіне отырып, қостілді автор орыс тілінде өзінің бастапқы мәдениетінің ұлттық бейнесін барынша сайма-сай түрде білдіретін сөйлеу құралдарын табады (белсендіреді). Сонымен, шығармашылық екітілді тұлғаның шығармашылық сана механизмі өзінің туған мәдениетінің көркемдік бейнесін меңгерген мәдениет тілінде барабар бейнелеуге қабілетті.

Ақырында, төртіншіден, орыстілді жазушылардың міндеттері мен мақсаттарының ішінде ең маңыздысы өз халқын жариялау болды. Бұл оларға сүргіндер дәуірінде саналы және лайықты өмір сүруге мүмкіндік берді.

Ш. Айтматов басқалардың аудармалары өзіне лайық болмай, өзі аударма бастаған кез келгенін атап өтті [2, 254]. Ч. Джолдошева атап өткендей, «Ш. Айтматов болмысты аударуда өте қатал; ол оқырмандар орыс тіліне енген деп қабылдайтын сөздерді аудармай қалдырады» [2, 116]. Бірақ ең бастысы, әрине, қырғыз жазушысы өз туындыларын аударма отырып, орыс тілінде өмір мен табиғат суреттерін басқа аудармашыларға қарағанда анағұрлым нәзік, көркемдік жағынан мәнерлі жеткізіп, кейіпкерлер бейнесін психологиялық тұрғыдан шынайырақ ашады.

Қазіргі қазақ жазушысы Роллан Сейсенбаев әңгімелер, повесттер мен романдарды орыс тіліне аударғанда қазақ өмірінің ұлттық ерекшеліктерін түсіндіруге, жеткізуге ұмтылады, шығарма мәтініндегі кейіпкерлер сезімдерін, ерекше түсініктер мен жағдайларын табиғи түрде қол жеткізеді («Міне, Шыңғыстауда», «Дүние қираған күн», «Шайтан тағы»).

Бағытталған шығарманың оқырманы жазушының аударма кезінде стилистикалық, эмоционалды білдіру құралдарын таңдауына әсер етеді. Авторлық аударма екі тілдік мәдениеттің, екі әдеби стильдің элементінде еркін бағдарланған, бірінің құбылыстары екіншісінің үрдістерімен өлшенеді. Шығарманың орыс тіліндегі стилінде қазақ және орыс дүниені сезінуі үйлеседі: кейіпкерлердің сөйлеу ерекшеліктерінде, авторлық сөйлеуінде, көркемдік-мәнерлілік құралдар жүйесінде ұлттық-мәдени мағынасы бар лексика ерекше орын алады.

Автордың оқырманға деген қамқорлығы – қазақтың ұлттық болмысының мәнін түсінуді қиындатпау, шығарманың көркемдік тінінің тұтастығын қабылдау үрдісін бұзбау. Сондықтан да мәтіннен тарихи-ұлттық шындықтар «үрпимейді», халық арасынан шыққан кейіпкерлердің сезімі мен ойы табиғи түрде ашылады («Ешқайда апармайтын баспалдақ», «Қазыбектің оралуы»).

Ш. Айтматов жазушының шығармаларын аударудағы жасампаздық жұмысының өзіндік ерекшелігін атап өткен: «Бұл жазушының стильді жетілдіруге, тілдің бейнелілігін байытуға жетелейтін өте қызықты ішкі жұмысы» [2, 348].

Әдетте, автоудармалар басқалардың аудармаларына қарағанда оқырмандарға көбірек сенім туғызады, жоғары көркемдік деңгейімен ерекшеленеді. Сондай-ақ автор-аудармашы түсінікті себептермен аудармада барабарлыққа жетудің құралдары мен тәсілдерін таңдауда еркіндік танытатынын, кейде мәтінге елеулі өзгерістер енгізетінін де айта кеткен жөн. Мұны, мысалы, Р. Сейсенбаевтың «Майдан жырлары» әңгімесінің түпнұсқасы мен аудармасын салыстыру кезінде байқау қиын емес: кейіпкерлер қазақ және орыс мәтіндерінде мазмұны әртүрлі әндерге сілтеме жасайды. Оның орысша аудармасындағы «Егер өмір сүргің келсе» повесінде кейбір эпизодтар айтарлықтай қысқартылған, ал қайсыбір фактілер басқалармен ауыстырылған.

Сыншы С. Рассадин былай деп жазды: «Автордың өзі жасаған аударма – бұл белгілі бір дәрежеде қайта көріктеу, бір затты басқа тілдік жүйеге ауыстыру, қабылдаудың сәл өзгеше психологиясына бейімделу» [4, 85-86].

Осыған ұқсас «еркіндіктер» басқа авторларда да кездеседі және бұл екітілді оқырмандардың көркем туындыларды қабылдауында, сыншылар мен әдебиеттанушылар тарапынан түпнұсқа мен аударманы талдау, бағалау кезінде қиындықтар туғызатыны сөзсіз, өйткені бұл мәтіндерді зерттеу барысында мазмұны мен нысанындағы кейбір сәйкессіздіктер анықталады.

Зерттеуші Г. Гачечиладзе, И. Кашкиннен кейін 60-шы жылдары аудармада «реалистік әдіс» теориясын әзірледі, сәйкестік мәселесін шешу үшін түпнұсқа мен аударманың мәтіндерін ғана емес, сонымен өмір фактілерін ұсынды, олардың артындағы жағдайларды салыстыруды ұсынды, оны адалдық критерийі, аударманың толықтығы ретінде алға тартады, бұл аударманың толықтығына, әріптің емес, түпнұсқаның рухын беруге ықпал етеді.

Көркем шығарманың өмірдің өзіне сәйкестігі емес, оның ішкі құндылығы, бағалау мен ой елегінен өткізудегі дербестігі бірінші орында тұрған біздің заманымыз үшін өнер қоғамдық сананың ерекше түрі, барабарлығын бағалау өлшемі, әсіресе, автоаударма, әрине, басқаша болуы керек. Автор өз шығармасын аударған кезде оның бейнелік құрылымын жетілдірсе, талдау барысында автор-аудармашының түпнұсқасы мен жаңа мәтінін салыстырып, оның жаңа көзқарасы мен шешіміне назар аударып, жаңа мәтінді ескеру қажет. Жазушының өз шығармаларын аудару жолындағы еңбегінен біз оның көркемдік мәнерлілікке деген ұмтылысын, шындықты терең түсінуге деген ықыласын, оқырманға деген қамқорлығын аңғаруымыз керек. Шығармашылыққа мұндай көзқарастың ерекшелігі – автордың мәтінмен жұмыс жасауы кезінде аударма шарттары біршама өзгереді:

- шығармашылықтың көркемдік тініне ену сияқты мәселелер алынады;
- аудармаға деген көзқарастың, түпнұсқа авторының шығармашылығын және оның стильдік мәнерін зерттеу сияқты кезеңдері жойылады, яғни автор-аудармашының психологиялық бейімделуі тезірек, тереңірек және негізгі түрде жүзеге асады.

Қаламгердің өз туындыларын аударудағы шығармашылық қызметі сөз жасампаздығына тың серпін беріп, өте жемісті нәтиже береді. Бұл әсіресе Ш. Айтматовтың шығармашылығынан көрінеді, ол өз шығармаларын көптеген жылдар бойы және сан алуан әрекеттерінде айқын көрінеді:

- қырғыз тілінен орыс тіліне бірлескен автормен;
- жалғыз өзі қырғыз тілінен орысшаға;
- жалғыз өзі орысшадан қырғыз тіліне.

Автордың аудармасы сөз өнері туындыларының идеялық-эстетикалық байлығын анағұрлым жарқын және толық көрсетудің жаңа мүмкіндіктерін анықтай отырып, әдеби шығарма мәтінін айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ автор аудармасында басқа тілдердегі аудармашылардың шығармашылық жұмысының шарттары мен мүмкіндіктерін, туындылардың атауларының, кейіпкерлердің мінез-құлқының, рухани мазмұнының дұрыс қайталануы ескерілгені де маңызды.

Шығармашылық қостілділіктің ерекшелігі де өз халқының перзенті, олардың ұлттық мәдениеті, салт-дәстүрі бола отырып, дүниені терең ұлттық қабылдаумен қатар, сырттан белгілі бір көзқарасты өз бойына сіңіруінде. Олардың ұлттық жасампаздығы басқа көркем-мәдени дәстүрмен, дүниені көрудің өзгеше тәсілімен салыстыру арқылы молаяды. Югослав ғалымы И. Станишичтің шетел тіліндегі жазушылар «ұлттық рухты түсіндіруші және екі халық арасындағы делдалдар» деген ойы Р. Сейсенбаевқа қатысты да, өте орынды. Өнер адамдарының негізгі көркемдік міндеті – өз халқының ой-өрісі мен психологиясының ерекшеліктерін, оның тұқымдық генімен, ана сүтімен, ана тілінің дыбыстары мен ырғақтарымен бірге санасына енген ана тілінің ерекшеліктерін меңгерілген, жаттықтырылған тіл арқылы дәл жеткізуден көреді.

Қостілді жазушылардың шығармашылығы әртүрлі халықтардың рухани құндылықтары арасындағы қарқынды өзара әрекеттесу дәрежесін көрсетеді. Орыс тілді ұлттық әдебиетте орыс және басқа мәдениеттердің әсері байқалады, ұлттық мәдениеттердің орыс тіліне әсері де байқалады. Р. Сейсенбаевтың «Намыс», «Орақ үйі», «Міне, Шыңғыстауда», «Протез», «Үмітсіздік», «Дүние қираған күн», «Түнгі дауыстар» және басқалары шетел тілінің оқырмандарын туған халқының көптеген ұғымдарымен, өрнектерімен, философиялық, көркемдік, этикалық және эстетикалық құндылықтарымен таныстырады. Орыс әдебиеті жүйесіндегі сөз шебері өзінің ұлттық дәстүрін, көркемдігін, фольклорын дамытады. Қазақтың лиро-эпикалық дәстүрі «Ешқайда апармайтын баспалдақ», «Шайтан тағы», «Үмітсіздік» («Құмда безген аруақтар») романдары мен повестьтерінде дамып келеді.

Қос тілді жазушылар шығармашылығындағы көркемдік-эстетикалық жүйелердің өзара әрекеттесуі олардың жасалуын әрбір жеке әдебиеттің шегінен шығарып, сол арқылы әдебиетаралық және мәдениетаралық үрдістің мазмұны мен мәнін білдіреді. Дәл осы жерде қос әдеби байланыстың маңызды қызметтерінің бірі көрінеді.

Әдебиет

1. Бахтикиреева У.М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения). – Астана, 2009. – 372 с.
2. Айтматов Ч. Собр. соч. В 3 томах. Т. 3. – М., Молодая гвардия: 1984. – С. 254.
3. Джолдошева Ч. Киргизская проза в русских переводах. – Фрунзе: 1977. – С. 116.
4. Рассадин С. И с миром утвердилась связь. Заметки о поэтах и переводах // Юность, 1975, № 9. – С. 85-86.

ҒТАХР 17.01.07

З. Бейсенбайқызы¹, Н.М. Рахманова¹, М.Қ. Сұраншиева²

¹Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті

²Қазақ спорт және туризм академиясы

Қазақстан Республикасы, Алматы қ., zamzam.44@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯ – ТҰТАС БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ЖҮЙЕ

Болашаққа үміт артқан мемлекет, ең алдымен, білім сапасының іргетасын қалайды, өйткені келер күннің бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал ететін құдіретті күш тек білімге ғана тән. «Адамға құлақ пен тіл қалай керек болса, білім де дәл солай қажет» деп ақын, әдебиет зерттеушісі, ғалым А.Байтұрсынұлы айтқандай, қазіргі таңда адам неғұрлым идеялық жағынан білімді, білікті болса, соғұрлым өз ісінде табанды, табысты, мығым болмақ. Өйткені білім-адамзаттың терең және үйлесімді дамуын бекітетін құралдардың бірі, әлеуметтік тұрақтылық пен ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы.

Білім құндылық, жүйе, үдеріс және нәтиже ретінде өскелең ұрпаққа жинақталған әлеуметтік тәжірибені беріп қана қоймай, сонымен қатар жасампаздық пен адами әлеуметтің дамуына мүмкіндік жасайды. Білімнің осындай мүмкіншілігіне қол жеткізу үшін, әлемдік білім кеңістігіне ену үшін, тұлғаның интеллектуалдық дамуын, тұлғалық мәдениетін жетілдіру үшін, білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеру арқылы бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу үшін білім берудің тиімді жолдары болуы тиіс. Осыған орай білім алушының игерген білім, білік, дағдысымен шектелмей, білім берудегі дүниетанымдық ұстанымдарды қайта қарау, рухани адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасау арқылы өзін-өзі адамгершілік, ақыл-ой жағынан дамытуға қабілетті, өмірге бейім, белсенді тұлға тәрбиелеу мақсатында білім беруді жеке тұлғаға бағдарлай оқыту педагогикалық парадигмасы қабылданғаны белгілі.

Тұлғалық-бағдарлы оқыту – бұл жай ғана оқу субъектісінің ерекшеліктерін есепке алу емес, бұл оқыту жағдайларын ұйымдастырудың басқа әдістемесі, ол «ескертуді» емес, өзінің жеке функцияларын немесе сұранысын «қосуды» көздейді. Оқыту орталығында білім алушының өзі, оның тұлғалық өсуі, оқу мен өмірдің мәні тұрады. Бұл жерде баланың тұлғасы құрал ретінде емес, мақсат ретінде әрекет етеді. Демек, тұлғаға бағытталған оқыту – бұл баланың өзіндік ерекшелігін, өзін-өзі бағалауын және оқу үдерісінің субъективтілігін бірінші орынға қоятын оқыту, адами болмысының қалыптасуына жағдай жасайтын оқыту.

Тұлғаның өзін-өзі дамытуының тиімді бір жолы – педагогика ғылымының теориялық және практикалық жағынан дамуының маңызды бір *ұстанымы* және білім алушыларға әлемді тұтастықта тануға бағыттайтын *үдеріс* ретіндегі интегралды технологияның негізін құрайтын *интегративті білім беру*. Интегралды технология білім беру үдерісін білім алушылардың қажеттіліктеріне, қызығушылықтары мен қабілеттеріне сәйкес ұйымдастыруды; әрбір жеке тұлғаның өзіндік құндылығын, оның бірегейлігін сезінуге мүмкіндік жасауды; оқушының тұлғалық қасиеттерін, яғни өзін-өзі дамытуға бағыт-бағдар беруді мақсат етеді [1].

Интегралды технологияның басты ұғымы–интеграция. Интеграция – оқу материалын қосу, біріктіру, жақындату мақсатын ұсынатын тұтас дидактикалық жүйе. Әрине, кез келген мәселені емес, бір заңдылыққа, бір тұжырымдамаға бағынатын бір ұғымды кешенді түрде әр түрлі мақсатта (бірнеше пәннің негізінде) жан-жақты қарастыратын, пәндерден алған білімді толықтыратын, нақтылайтын, жақындастыратын, олардың арасындағы байланысты, айырмашылықты айқындайтын, тұтас білім қалыптастыратын жүйе. Интеграция: *біріктіру, үйлестіру, жақындастыру, байланыстыру, тұтастыру, толықтыру, қалпына келтіру, жүйелеу, күрделендіру* сияқты *пәнаралық және пәнішілік* әрекеттерге негізделеді. Демек, интегративті білім берудің басты мақсаты – біртұтас болатындай бөліктерді бүтін шығатындай етіп біріктіру, үйлестіру арқылы білім алушыда қоршаған орта туралы тұтас білім, дүниетанымдық көзқарас, ойлау мәдениетін қалыптастыру. Интеграция оқу материалын қосу, біріктіру, жақындату мақсатын көздей отырып, оқушының әлемнің ғылыми картинасын тұтастықта қабылдауға, әр пән бойынша қарастырып отырған бір мәселенің арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды тереңірек түсінуге, ұғымды теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты зерделеуге, салыстыруға мүмкіндік жасайды. Бұл жүйенің өзіне тән құрылымы, теориялық, әдістемелік негіздері бар. «Интеграция» ұғымы білім беруге қатысты екі мағынада:

1. Мектеп оқушыларында қоршаған орта, әлем туралы тұтас түсінік қалыптастыру. Бұл жерде «интеграция» түсінігі оқытудың *мақсаты* ретінде қарастырылады.

2. Пәндік білімді біріктірудің ортақ тұғырнамасын табу. Бұл орайда «интеграция» білім берудің *амалы, тәсілі* ретінде қарастырылады. Осыған орай жалпы мақсат – білім алушыларға пәндерді біріктірудің ортақ тұғырнамасы арқылы қоршаған ортаның тұтастығы жөнінде тұтас білім қалыптастыра отырып, оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттерін дамыту. Мұндай нәтижеге жетуде интегративті білім берудің арнайы ұстанымдарының, әдіс-тәсілдерінің, әдістемелік негіздерінің мүмкіншілігі зор.

Интегративті оқытудың басты бағыты – оқытуға емес, білімді өз бетімен игеруге, оқуға, әрекет етуге оқушыны бейімдеу, бағыттау. Бұл орайда: тұлғаға бағытталған ұстанымдар (бейімделу ұстанымы, тұтас даму ұстанымы, психологиялық дайындық ұстанымы); мәдени ұстанымдар (әлем бейнесінің ұстанымы, білім мазмұнының тұтастығы ұстанымы, дүниеге мағыналық қатынас ұстанымы) басшылыққа алынады [2]. Бұл ұстанымдарды тәжірибеде жүзеге асыру оқушының дүние туралы идеясының тұтас болуын қамтамасыз етеді. Интегративті оқытуда: білімді синтездеу ұстанымы, оқу тереңдігі ұстанымы, альтернативті шешім ұстанымы, тұтастық ұстанымы, өзара байланыс ұстанымдарының да білім беруде маңызы зор.

Білімді синтездеу ұстанымы белгілі бір тақырып бойынша оқытылатын мәселелерді тұтас, синтезделген, жүйеленген түрде қабылдау оқушының ой- өрісінің кеңдігін дамытуға ықпал етеді. Оқу тереңдігі ұстанымы зерттелетін тақырыптың мәнін тереңірек түсіну, ойлау тереңдігін дамытуға ықпал етеді. Мәселенің өзектілігі, немесе мәселенің практикалық маңыздылығы ұстанымы қарастырылып отырған мәселені қандай да бір практикалық жағдайда міндетті түрде жүзеге асыруға, оқытудың практикалық бағыттылығын күшейтеді, бұл оқушының сыни ойлауы мен теорияны практикамен салыстыру қабілетін дамытады. Альтернативті шешім ұстанымы белгілі жағдайда берілген мәселенің шешімін таңдай білу, ойлау икемділігін дамытуға ықпал етеді. Шешімдерді салыстыру белсенділікті, сыни көзқарасты, ұйымдасқан ойлауды дамытады. Іс-әрекетті орынды таңдауға, мақсатқа жетудің ең қысқа жолын табуға ұмтылысының арқасында білім алушының ой-өрісі, зейіні, парасаттылығы, үнемділігі дамиды.

Шешімнің дәлелділігі ұстанымы дәлелді ойлауды дамытады. Тұтастық – кіріктірілген оқытудың негізгі ұстанымдарының бірі. Бұл ұстаным оқушылардың алған білімдері мен дағдыларының барлығы біртұтас тұтастық құра отырып, өзара байланысты және өзара тәуелді болуы керектігін білдіреді. Өзара байланыс ұстанымы кіріктірілген оқытудағы байланыс білімнің жеке өмір сүрмейтіндігін атап көрсетеді. Білімнің барлық салалары бір-бірімен байланысты және өзара әрекеттеседі. Бұл ұстанымды басқа салаларда қалай

қолдануға болатынын көре алады, олардың түсінігі мен білімін практикада қолдану қабілетін арттырады. Сонымен қатар ойлаудың өзіндік ерекшелігі мен икемділігін дамытуға ықпал ететін, бұрын болжанған шешімдердің бірін өз бетінше таңдау немесе жаңа идеяларды тудыру арқылы стандартты емес мәселені шешу мүмкіндігін дамытудан тұратын шешім қабылдаудағы баламалылық ұстанымы; оқушыларда сабақтан тыс уақытта оқытылатын мәселе бойынша қосымша ақпарат алу қажеттілігін дамытудан тұратын өзін-өзі тәрбиелеу ұстанымдарының да маңызы зор. Бұл ұстанымдарды жүзеге асыру білім алушыларды бастапқы дереккөздермен жұмыс істеуге, ақпаратты өз бетінше таңдауға, оны талдауға және синтездеуге, сондай-ақ оны бар ақпаратпен бір мағыналық блоктарға біріктіруге үйретуді қамтиды.

Кіріктіре оқытудың негізгі әдісі—интегративті әдіс. Интегративті әдіс – тұлғаның қатысымдық-танымдық қызметін ынталандыратын және белсендіретін ең тиімді және оңтайлы оқыту әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы. Интегративті әдіс: оқушыға ұсынылып отырған материалды жан-жақты түсінуге және қабылдауға; оқу материалын басқа пәннің негізінде игеруге; оқушының ой-өрісі, ақыл-ой қабілетінің дамуына; оқуға деген ынтасының артуына; адами қасиеттерінің қалыптасуына жағдай жасайды. Әсіресе, оқушыларды ойлау мен ойдан қорытынды жасауға, яғни құбылыстардың өзара байланыстарына талдау жасау негізінде: талдау, топтау, жинақтау, салыстыру, абстракциялау, нақтылау арқылы танымдық белсенділік туғызатын әдістерді қолдануға қалыптастырады.

Кіріктіре оқыту: білімді жүйелейді, алған дағдыларын жалпылайды, білімді қолдануға ықпал етеді, өзіндік ұстанымын, сенімін, жеке тұлғаның жан-жақты дамуын, ғылыми ойлау стилін қалыптастырады, оқу пәндеріне кешенді көзқарас туғызады, қызығушылықтарын дамытады, белсенділіктің өзгеруін ұйымдастыруға мүмкіндік береді, зейінді ауыстырады және оқушылардың шаршауын азайтады. Мұндай мүмкіндік интеграцияның әдістемелік негізін құрайтын кіріктірілген сабақтар арқылы қалыптасады. Кіріктірілген сабақ – мақсатқа әр түрлі пәндерден алынған білімді біріктіру арқылы жетуге болатын, кез келген шығармашылық тапсырманы шешуге бағытталған, оқушылардың зерттелетін мәселені тұтас, синтезделген қабылдауына қол жеткізуге мүмкіндік беретін, үйлесімді үйлестіретін арнайы ұйымдастырылған сабақтың ерекше түрі [3].

Кіріктірілген сабақтарда фактілер мен құбылыстарды талдай отырып, оқушылар шындықты белсенді түрде танып, себеп-салдар байланысын табады; құбылыстар мен фактілерді салыстыра білу; негізгі нәрсені бөліп көрсету мүмкіндігі; жеке элементтерден тұтас суретті құра білу; қорытындылар жасай алу дағдылары қалыптасады. Кіріктірілген сабақта басты назар құбылыстар мен заттардың байланысы туралы білімді меңгеруге емес, қиялды, ойлауды дамытуға аударылады. Интегративті сабақтың құрылымында білім 3 негізден құрастырылады:

- жүйекұрушы пәннен игерген білімі мен іскерлігі;
- қосымша пәннен игерген білімі мен іскерлігі;
- үйлестіру нәтижесіндегі білімі мен іскерлігі.

Әр түрлі пәндерден алынған оқу материалы бір тұтастық құрады, соның негізінде игерген білім интеграциялық білім, кешенді білім, немесе жаңа, тұтас білім болып табылады. Мысалы, бастауыш сыныпта әдебиет пен қазақ тілі пәндерінен тақырыптық кіріктіре оқытуда екі түрлі мақсат қоюға болады:

1. Пәндік білім.
2. Метапәндік білім.

Пәндік білім – оқулықта берілген ережені қайталау, жаттығулармен бекіту. Метапәндік білім (интеграцияның бір ұстанымы) – пәнүстілік білім, танымдық білім, функционалдық білім, интеграциялық білім (филологиялық). Яғни оқушыда игерген білімін кез келген жағдайда пайдалана алатын әмбебап оқу іс-әрекет іскерлігі қалыптасуы тиіс. Метабілімге қол жеткізу – бұл жеке ұғымдарды игеру ғана емес, нақты пәндік саладағы немесе пәнаралық саладағы ұғымдар арасындағы функционалдық байланыстарды орнату стратегияларын меңгеру [4].

Метапәндер өмірдің мәні туралы, оның құндылығы туралы айтуға тырысады. Атап айтқанда оқушы: «Бұл білім маған не үшін қажет? «Бұл маған қайда керек?» «Оны қалай қолдануға болады»? деген сұрақтың жауабын іздейді. Сондықтан бүгінгі таңда балаға мүмкіндігінше көп білім беру емес, оның жалпы мәдени, тұлғалық және танымдық дамуын қамтамасыз ету, өміріне қажетті дағдылармен қаруландыру маңызды саналады. Білім берудегі метапәндік тәсілдің маңыздылығы оның ойлау мәдениетін және тұтас дүниетанымды, дүниенің тұтас бейнесін қалыптастыру мәдениетін сақтауға және қорғауға мүмкіндік береді.

Ең бастысы, оқу құралдарын пайдалана отырып, баланы есте сақтау арқылы емес, әмбебап оқу әрекеттері арқылы оқуға үйрету. Адам жаңа істі жасаған кезде бір нәрсені үйренеді және өзіндік дамуын алға жылжытады. Ол осы қызметтің нәтижесінде дамитын мүмкіндіктерінің өрісін кеңейтеді. Әмбебап оқу іс-әрекеті – оқушының белсенді танымдық әрекет арқылы өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру қабілеті.

Кіріктірілген сабақтың негізгі *заңдылықтары*:

- бүкіл сабақ автордың ой-мақсатына сай жүргізілуі;
- сабақтың негізгі мақсаты бойынша бірлескен әрекет;
- сабақ біртұтас сипатта, сабақтың кезеңдері біртұтас нәрсенің үзінділері болуы;
- сабақтың кезеңдері мен компоненттері логикалық-құрылымдық тәуелділікте болуы;
- сабаққа таңдалып алынған дидактикалық материал мақсатқа сәйкес келуі;
- мәліметтер тізбегі құрылымдық қана емес, мағыналық байланысты да білдіруі;
- құрылымдық байланыс параллелдік байланысты жоққа шығармауы;
- жеке тұлғаға бағыттай оқыту, яғни білім беру үдерісінде адам–басты құндылық саналуы;
- жалпылама пәндік білім, яғни кіріктірілген пәндердің заңдылықтары негізінде саналы, сапалы, тұтас білім қалыптастыру;
- ішкі, сыртқы, ұйымдастырушылық мотив туғызу (ояту);
- білім беруде жүйелілік, яғни ғылыми теориялардың іштей байланысын саналы түсіну, қабылдау;
- білім беруді проблемалық жағдаяттарға құру;
- рефлексиялық әрекет.

Кіріктірілген сабақтардың *артықшылықтары*:

- оқу мотивациясын арттыруға, оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытуға, әлемнің тұтас ғылыми бейнесін түсінуге және құбылысты бірнеше қырынан қарастыруға көмектеседі;
- әдеттегі сабақтарға қарағанда сөйлеуді дамытуға, оқушылардың салыстыру, жалпылау және қорытынды жасау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді;
- тақырыпты терең түсініп, ой-өрісін кеңейтіп қана қоймай, жан-жақты, үйлесімді және интеллектуалды дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасайды;
- интеграция – белгілі бір тұжырымдарды растайтын немесе тереңдететін фактілер арасындағы жаңа байланыстарды табудың көзі болып табылады;
- интеграция мұғалімнің шығармашылық қабілетін, әдістемелік шеберлігін көрсетуіне мүмкіндік береді;
- кіріктірілген сабақтарды өткізу формасы дәстүрден тыс болғандықтан, оқушылардың қызығушылығын туғызады және белсенділігін арттырады;

Демек, кіріктірілген сабақтар құрылымының артықшылығы: *біріншіден*, оқу материалының барынша анықтығы, жинақылығы және қысқалығы; *екіншіден*, сабақтың әр кезеңінде кіріктірілген пәндер материалдарының логикалық өзара байланысы; *үшіншіден*, оқу материалының үлкен ақпараттық сыйымдылығы.

Интеграциялық білім – білім алушының танымдық белсенді әрекетінің нәтижесі. Танымдық әрекет нәтижесінде білім алушының санасында білімнің жаңа түрі пайда болады. Ол білім тұтастығы, тұтас білім деп аталады. Демек, сапалы білім берудің тиімді бір жолы,

амалы, тәсілі – тұтас білім, яғни әлемді (пәнаралық байланыс негізінде) тұтастықта қабылдау.

Әдебиет

1. Гузеев В.В. Теория и практика интегральной образовательной технологии / В.В. Гузеев. – М.: Народное образование, 2001.
2. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования. – М., 1998.
3. Федорец Г.Ф. Проблема интеграции в теории и практике обучения. – Л., 1989.
4. Вавилова Л.Н. Интегративный урок: Особенности, подготовка, проведения //Педагогическая копилка. – 2017. – №3. – С. 46-50.
5. Жұмабаева Ж.А. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту. Филос. ғыл.док. дәреж. алу үшін дайынд.дисс. – Алматы, 2022.

ГТАХР 17.82.10

А.О. Токсамбаева, Э.М. Самекбаева, К.К. Муканова, А.А. Оразова

Шәкәрім университеті,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.,

a.toksambayeva@shakarim.kz, aikoorazova05@gmail.com

НЕСІПБЕК АЙТҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын «AP19680272 Абай өңірі ақын-жазушыларының тәуелсіздік дүниетанымы әлемдік ой кеңістігінде (Абай облысы бойынша ақын-жазушылар шығармаларын талдау)» жобасы аясында жазылды.

Несіпбек Айтұлы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі ұлттық сипаттағы шығармалары арқылы танылған көрнекті ақындардың бірі. Ол поэзиясында халықтың тарихы, дәстүрі, еркіндікке деген ұмтылысы және рухани құндылықтары арқылы ұлттық характерді ашып көрсетеді. Мысалы, ақынның «Табалдырық», «Ауылыма», «Зарла, қобыз!» сияқты өлеңдеріндегі ұлттық мінез, ұлттық құндылықтар айқын байқалады.

«Ұлт – адамзаттың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этникалық қауымының жоғарғы түрі. Ұлт оның құрамына кірген адамдардың материалдық тұрмыс-жайларының, территориясы мен экономикалық өмірінің, әлеуметтік психологиясындағы кейбір ерекшеліктердің ортақтығы негізінде қалыптасады» [1]. Ал осы ерекшеліктердің негізінде ұлттық мінез түзіледі.

Н. Айтұлының «Ауылыма» өлеңінде қазақтың ұлттық мінезі бірнеше қырынан көрініс табады. Автор туған ауылға, табиғатқа, жылқыға деген сағыныш арқылы қазақтың дәстүрлі болмысын, рухани құндылықтарын суреттейді. Өлеңдегі ұлттық мінездің бірінші аспектісі туған жерге деген сағыныш деуге болады. Қазақ халқы үшін туған жер ерекше қасиетті ұғым. Туған ауылды аңсау, сол жерге қайтып оралуға деген құштарлық өлеңнің басты лейтмотиві.

Тел құлындай өсірген туған ауыл

Сен дегенде шығарда жаным басқа. Бұл жолдарда адамның туған жеріне деген сүйіспеншілігі жүрек тебірентерлік деңгейде беріледі. Мұндай сезім қазақ халқының туған жерді кие тұтатын ұлттық мінезін айқындайды.

«Қазақтың ұлттық мінезінің пайда болу, қалыптасу, даму, тұрақталу сатыларына философиялық, психологиялық, саяси-әлеуметтік, тұрмыстық-шаруашылық, т.б жағынан дәйектемелер жасар болсақ, оның бірінші қайнар көзі тау емес, су емес – дала, биіктік пен тереңдіктен бұрын – кеңдік. Бұл үш ұғым – биіктік, тереңдік, кеңдік қазақтың ақыл-ой

санасына, психологиясына, фәлсафасына тікелей туыс, табиғатының, төбесі мен тауының – өзені мен көлі, мұхиты мен теңізінің, тереңдігінің, даласының – кеңдігінің бел баласындай. Сондықтан ұлттық мінезді, біріншіден, қазақ халқының қоршаған ортасы – табиғатынан, екіншіден, бүкіл ғұмырынан, тарихынан, осы сырлардың әдебиеттегі көркем бейнелеуі мен суреттеуінен іздейміз, табамыз» [2].

Келесі аспект жылқыға деген ерекше құрмет. Жылқы – қазақ мәдениетінің маңызды символы. Жылқы баптау, ат міну көшпелі қазақ өмірінің ажырамас бөлігі болған. Өлеңде жылқыны сағыну қазақтың осы дәстүрге деген құрметін бейнелейді.

Кімдер менің үйреткен анау жылы,

Ат қып мініп жүр екен құнанымды? Бұл жолдардан жылқыға деген терең сезім байқалады. Құнанды аңсау қазақтың атқа міну мәдениетін және жылқыны тек төрт түлік ретінде емес, жақын серігі ретінде бағалайтын ұлттық мінезін көрсетеді. Ақынның бұл өлеңі қазақ халқының табиғи болмысына, жылқыға жақын мәдениетіне және туған жерге сүйіспеншілігіне деген сезімдерін көркем жеткізеді.

Несіпбек Айтұлының келесі «Табалдырық» атты өлеңіне тоқталсам. Қазақ халқы үшін табалдырық – қасиетті ұғым екені белгілі. Ол үйдің ішкі және сыртқы кеңістігін ғана емес, байлық пен кедейліктің шекарасын да білдіреді. Табалдырық – бақыт пен жақсылықтың күзетшісі ретінде қарастырылады. «Табалдырықты баспа, бақыт қашады», «Табалдырықта тұрма, үйге келетін жақсылықты қайтарма», «Табалдырықта тұрып, кедейлікті шақырма» деген тыйымдар жайдан-жай айтылмаған. Табалдырық – құттың нышаны. Егер үйге құтсыз адам кірсе, кедейлік әкеледі, ал құтты адам аттаса, береке кіреді деп сенеді. Осы себепті жас келін табалдырықтан алғаш аттағанда жақсы ырым жасалып, шашу шашылып, «Бісмілла!» деп оң аяқпен кіргізіледі.

Ақын «Табалдырық» ұғымы арқылы қазақтың ұлттық мінезін терең әрі поэтикалық түрде жеткізеді. Табалдырық – қазақ мәдениетінде маңызды символдық мәнге ие, ол тек үйдің есігі емес, адам өміріндегі шекара, сынақтардан өту және рухани тәжірибелерді меңзейтін терең ұғым.

*Халқыма қадірменді, табалдырық!
Тұрасың әр уақытта алаң қылып.
Үлкендер «Баспа!» дейді,
Аттап өтем,
Сыр бар-ау, ар жағында алар біліп...
Тіршілік қарағанда маған күліп,
Талпындым айналама,
Санам кіріп.
Аттатып кең дүниенің есігінен,
Шығарып салдың алғаш, табалдырық!
Келесің әлі күнге адам қылып,
Өмірдің өзегінен нәр алдырып.
Жасадым ерсі мінез өзім қанша,
Сенен бір байқамадым жаман қылық.
Көрсетіп жігерлілік, табандылық,
Жасқанбай талай жерге барам кіріп.
Үн-түнсіз сол баяғы қалпыңменен,
Алдымда тұрасың сен, табалдырық! [3, 127].*

Өлеңнің басында үлкендердің табалдырықты баспауға шақыруы – қазақ халқының ырымдар мен тыйымдарға құрметін білдіреді. Бұл дәстүр ата-бабадан қалған ережелерге адалдықты көрсетеді.

Үлкендер «Баспа!» дейді, аттап өтем,

Сыр бар-ау, ар жағында алар біліп. Бұл жолдар қазақ халқының әр ісі мән-мағынаға толы екенін, көзге көрінбейтін киелі дүниелерге сенетінін көрсетеді.

**Өзіңнен дос та аттады, қас та аттады,
Бүлк етпей шыдап бақтың, табалдырық!**

Бұл үзіндіден қазақтың сабырлы, ұстамды мінезі, қайғы мен қуанышты тең қабылдайтын рухы көрінеді. Табалдырықтан өткен сынақтарды бейнелеу арқылы қазақ халқының өмірде кездесетін қиындықтарға табандылықпен қарсы тұратыны сипатталады. Жақсылық пен жамандықтың, дос пен дұшпанның барлығын сабырмен қабылдау – қазақтың ұлттық мінезінің маңызды ерекшелігі. Өлеңде табалдырықтан өту – жаңа бастамаларға, армандарға жетудің символы ретінде беріледі. Бұл қазақтың үмітін жоғалтпай, болашаққа сеніммен қарау қасиетін бейнелейді.

Есігін арманымның айқара ашып,

Жебеп жүр, қайда барсам, табалдырық! жолдарынан қазақтың арманшылдық пен үмітке сену қасиетін айқын көре аламыз.

Өлеңде өмірдің қиындықтары мен сынақтарына қарсы тұру қажеттігі айтылып, табалдырық сол қиындықтардың символдық шегі ретінде беріледі. Табалдырықтың асу бермес асқар тауға айналуы – адам өміріндегі қайсарлық пен күрескерлік мінезді көрсетеді.

Тосыннан үйіріліп қараңғылық,

Тағдырым тастағанда маған құрық,

Жолында асу бермес асқар болып,

Көлденең жатып ал, сен, табалдырық! Бұл жолдар қазақтың қиындықтардан мойымай, батылдықпен күресуге дайын мінезін бейнелейді. Қорыта келе, бұл өлең ұлттық характерді табалдырық арқылы бейнелеп, қазақ халқының өмірге көзқарасын, шыдамдылығын және рухани байлығын көрсетеді.

Ақынның «Зарла, қобыз!» өлеңінде қазақ халқының ұлттық мінезі терең лирикалық әрі философиялық сипатта көрініс тапқан. Көне дәстүрлерге, ата-баба мұрасына сүйену, рухани ізденіс, қайғы мен мұңды эстетикалық тұрғыда қабылдау сияқты қасиеттер өлеңнің өн бойында өріліп тұр. Осы арқылы қазақ халқының терең ойшылдығы, зар-мұңды сабырмен көтеру қабілеті, өмір мен өлім жайлы толғанысы сипатталған.

*Ей, қобызшы, қобызыңды тартып бақ,
Қамыққанда бар ма бұдан артық бақ?
Саусағыңнан нұр құйылса ғажайып,
Қара қылдан қай-қайдағы зар шықпақ.
Қара қобыз күңіренсе жалықпай,
Ой түбіне жұтыламын тобықтай.
Қорқыт бабам көрден басын көтеріп,
Оянады Қойлыбай мен Молықбай.
Қорқыт қаиса өлмес өмір армандап,
Ажал қуар жалмауыздай жалмаңдап.
Түйдек-түйдек шаң алдында біресе
Қара қобыз келе жатар қалбаңдап.
Таңғалдыру кереметтің күшіне,
Өңім тұр зой, кірмес менің түсіме.[4, 54].*

Қобыз – қазақ халқы үшін VIII ғасырдан бері киелі аспап саналып келеді, оның шығу тегі Қорқыт ата есімімен тығыз байланысты. «Қарағайдың түбінен қайырып алған, үйеңкінің түбінен үйіріп алған» бұл аспаптың қасиетті саналуы бекер емес. Қобыздың үні адам даусын, қасқырдың ұлуын, аққудың қиқуын, жел мен судың сыбдырын дәл жеткізе алады. Ағаштан ойылған қарапайым аспаптың табиғаттың алуан түрлі дыбыстарын қайталауы ғалымдарды әлі күнге дейін таңғалдырып келеді. Қобыз – ұлттық мәдениетіміздің рухани тірегі әрі құндылығы.

Қорқыт бабам көрден басын көтеріп,

Оянады Қойлыбай мен Молықбай жолдарында ата-бабаларға құрмет пен рухани сабақтастық идеясы көрініс табады.

Қорқыттың өлімнен қашуы – қазақтың мәңгілік өмір мен тағдыр жайлы толғанысын бейнелейді. Қазақ халқы өмір мен өлім мәселесіне сабырмен қарап, мұнды да поэтикалық қабылдайды. Оны мына өлең жолдарынан байқасақ болады:

Қорқыт қашса өлмес өмір армандап,

Ажал қуар жалмауыздай жалмандап. Өлеңде мұң мен зардан қуат алу, қайғыны философиялық тұрғыдан сіңіру ұлттық мінездің ерекше сипатын білдіреді. Қазақ халқы қайғы мен мұнды өмірдің ажырамас бөлігі ретінде қабылдап, оны жырларында, күйлерінде эстетикалық деңгейге көтерген.

Зарла, қобыз, мен де зардан кенде емен,

Тарқамаса, шер түгей ме пендеден? Бұл жолдардан мұнды сабырмен көтеру, қайғыны бөлісіп жеңілдету дәстүрі көрінеді. Лирикалық кейіпкер қобыздың үніне беріліп, одан рухани тыныштық іздейді. Бұл қазақ халқының ішкі еркіндік пен жан тыныштығына деген ұмтылысын бейнелеп тұр. Мұнда өмірден баз кешіп, рухани әлемге бойлау ниеті айқын көрінеді.

Бұл дүниеден безіп кеткім келеді,

Сол қобыздың кіріп алып ішіне. Бұл өлең жолдары – адамның өмірдің шындығынан шаршап, рухани тыныштыққа деген құштарлығының көрінісі дер едім. Ақынның бұл өлеңінде қазақтың ұлттық мінезі рухани тереңдік, қайғыны эстетикалық қабылдау, ата-бабалар рухына сүйену, өмір мен өлім туралы философиялық толғаныстар арқылы көрінеді. Қобыз бейнесі ұлттық рух пен дәстүрдің жалғастығын көрсетсе, өлеңдегі зар-мұң қазақ халқының мұң мен қуаныштың тепе-теңдігін сақтай отырып өмір сүру қабілетін аңғартады.

Қорыта келе, Несіпбек Айтұлының поэзиясындағы ұлттық характер қазақ халқының тарихы, тұрмысы, дәстүрі, рухы арқылы айқын бейнеленеді. Оның шығармалары ұлттық құндылықтарды дәріптеумен қатар, ұлттың болмысын терең түсініп, оны көркемдік тұрғыдан жеткізуге негізделген.

Әдебиет

1. Қазақ энциклопедиясы, 1977. – 349 б.
2. Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты // филол. ғ.к. дәрежесін алу үшін жазылған диссертация // – Алматы, 1997 – 303 б.
3. Айтұлы Н. Шығармалары. 7 томдық: Т1. Өлеңдер мен поэмалар. – Астана: Фолиант, 2014. – 328 б.
4. Айтұлы Н. Шығармалары. 7 томдық: Т3. Өлеңдер, толғаулар, поэмалар. – Астана: Фолиант, 2014. – 400 б.

ГТАХР 17.01.83

Ө.С. Сұлтанов

М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалы
Қазақстан Республикасы, Астана қ., sultan53@mail.ru

ІЛИАС ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ СЕМЕЙ

Қазақ поэзиясының құлагері атанған ақын, драмашы, прозашы, журналист Ілияс Жансүгіровтың өмірбаяны, шығармашылығы көзі қарақты қазақ жұртшылығына жақсы таныс десек қателесе қоймаспыз. Өйткені оның өмірбаяны, шығармашылығы туралы деректер сонау замандардан елімізде шығып жатқан мектеп оқулықтарынан орын алып, оқытылып келе жатқаны белгілі жағдай. Ал оның баспадан шығып жатқан жеке кітаптары, газет-журналдарда жарияланып жатқан өлең, әңгімелері, ол туралы жазылып жатқан мақалалар, зерттеулер өз алдына бір төбе.

Ал осы мақала Ілияс Жансүгіровтың кезінде Семейде болған күндеріне байланысты. Оған ойтүрткі болған жағдай, кітапханада отырған бір әредікте қолымызға І. Жансүгіровтың көп томдық шығармалар жинағының 9-томы [1] түскен еді. Бұл томға ақынның күнделіктері,

дала хикаялары, естеліктері, мақалалары мен арнаулары топтастырылыпты. Негізінде араб қарпіндегі қолжазбаларды кириллицаға түсіріп, баспаға әзірлеген Әбілхан Әбіласанұлы деген кісі екен.

Міне, сол кітаптан өрбіген ой-толғамды оқырмандар назарына ұсынғанды жөн көрдік.

Жалпы, І. Жансүгіровтың өмірбаяны, шығармашылығына зер сала қарап отырсақ **Семей қаласымен** байланысы тереңге кетеді екен. Деректерге қарағанда Ілияс өлең жазуды 1912 жылы бастапты (Бұл кезде ол 18 дегі жас жігіт. – Ө.С.). Оның «Балдырған», «Қызыл жалау» атты өлең дәптерлері кейін 1957 жылы Ұлттық кітапханадан табылған. Онда Жансүгіровтың жарық көрген «Сарыарқаға», «Тілек» атты **алғашқы туындылары**, өлеңдері 1917 жылы **Семейдегі «Сарыарқа» газетінде** жария болғаны анықталыпты [2].

1928 жылы Мәскеудегі Журналистика институтын бітіріп келген Ілияс "Еңбекшіл қазақ" (1922-1932 жж. аралығында осындай атпен шыққан. – Ө.С.) газетіне қызметке жіберіледі. Сонда оның алғашқы мамандығы журналист. Бұл басылымда ол кезде Жансүгіров шығармалық жұмыспен қатар Қазақстан Жазушылар одағын ұйымдастыру ісіне де белсене қатысқан көрінеді. 1929 жыл – «Күй» сынды поэма, классикалық шығармасын жазған кезі.

І. Жансүгіровтың Семейге келгені, қалаға қатысты жазған мақалалары 1930 жылмен таңбаланыпты. Сонда Ілияс біздің қаламызға танымал ақынға айналып, Алматыдағы "Еңбекшіл қазақ" (Бұл бүгінгі «Егемен Қазақстан» газеті. – Ө.С.) газетінің тілшісі болып жүргенде келген. Өйткені 1934-1937 жылдары Қазақ саяси баспасының редакторы болып қызмет істепті [2].

Аталған жинақта Ілиястың Семейге қатысы бар «Семей», «Ертісте», «Көтерем торы», «Мен неміс жерінде емеспін ғой», «Ертісте батқан күн» атты мақалалары мен екі «Ертістен хат» және «Ертіс жауабы» деген өлеңдері жарияланыпты. Осылардың ішінен қала жайы туралы шағын ғана «Семей» деген сүреттемесін төменде қаз-қалпында бергенді жөн көрдім.

СЕМЕЙ

1930 ж.

Біз Семейдің қаласына мамырдың 6-ы түні келдік. Жай жол бойындағы жай стансадан айыра танығысыз стансасы бар. Қазақ баржабайына отырып «Қазақстан атты нөміріне келдік». Орын жоқ... «Дом крестьян»-ға барып түнеп шықтық. Таң атты. Далаға шықтық.

Күн ашық, жылы. Кең көшелер. Әдемі қызыл құм аяқ астында есіліп жатыр. Қаланың көпшілігі қуарған жұқалтаң ағаш үйлер. Өртке ілінгелі қаусап тұр.

Қаланың орта жерлерінде екі қабат биік үйлер бар екен. Қала түк жоқ. Алаң – ашық базар. Онда сынық арба, темір-тұмыр, жіп, кәмпит, белдік, оймақ сатқан бақалшы қытайлар. Ертемен базарға жұмыртқа, сүт, май түседі екен. Пышақ үстінен бөліп алып кетіп жатыр. Зәрден қымбат.

Кооперативте керекті нәрсе жоқ. Екі бағаға сататын қымбат нәрселер бар.

Қалада не көп – мешіт көп. 6-7 мешіт бар. Шіркеу бар. Қайыршы көп. Кәрі – жасы нан тілейді. ... «Парикмахарская» көп. Фотография көп.

Библиотека, кітапхана жоқ. Бір орыс, бір қазақ газет шығады. 2-3 кино бар. Ол да бірде бар, бірде жоқ...

ҚРОММ, 1368 – қор, 1-тізімдеме, 3-іс, 16-п. Қолжазба. Тұпнұсқа. Араб әліпбиінде [1].

Міне, қараңыз. 95 жыл бұрын жазылған мақала. Қысқа да нұсқа. Бұл орайда қысқа әңгіменің әйгілі шебері А.П.Чеховты еске түсіреді. Атақты Л.Н. Толстой «Прозадағы Пушкин – А.Чехов» деп бекер айтпаған болар.

Ал енді бұл әңгімені салыстырмалы түрде қарасаң қызғылықты жайлар жеткілікті. Алдымен қаланың табиғаты туралы. Бертінге дейін қаланың біраз жерін құм алып жатқаны белгілі. Ілиястың «қызыл құм» деуі. Енді біреуге сары, қызғылт та болып көріне береді ғой. Көбінесе ағаштан салынған үйлерді қаусап, өртке ілінудің аз-ақ алдында деп суреттеуі орынды.

Базардағы ұсақ-түйек сатушы қытайлар болыпты. Ал қазір не өзгеріс?! Сол қытайдың қаптаған ұсақ-түйегі, тек сатушы негізінен қазақтар. Күнделікті қажетті жұмыртқа, сүт, май бұрын тапшы, қазір мол болғанмен, баяғыдай қымбат.

Қаладағы мешіт-шіркеуге назар аударыпты. Бұл тұрғыда бүгінде бәлендей «прогресс» байқалмайтын сияқты (басқа өңірлермен салыстырғанда). Шаштараздар мен фотоға түсіретін салондар қазірде толып жатқаны белгілі.

Осындағы ең бір назар аударатыны «Қайыршы көп. Кәрі – жасы нан тілейді» дегені. Құдайға шүкір, қазір бізде нан өнімдері молшылық. Ал қайыршы көп дегеніне келсек, осыдан 2-3 жыл кейін, 1932-1933 жылдары қазақ жерінде жаппай аштық болғанын білеміз. Журналист қасірет алдындағы ахуалды сол заманда-ақ жария қылған екен.

«Көтерем торы» деген әңгімесінің де көлемі осы шамалас. Содан бірер үзінді келтірейік:

«Шаң. Көмілген қызыл құм. Шіркін, бұдан таза бар ма? Мен сүйем ғой, өзіміздің Сартөбе-Жаршағыл...

Лияс өзі де Жетісудің құмды өңірінің бірі Ақсу болысындағы Қарағаш ауылында дүниеге келген ғой. Ол жөнінде І.Жансүгіровтің жеке қорында сақтаулы 1928 жылы баспа беттерінде жарияланған "Қысқаша өмірбаяным" атты еңбегіндегі: «Өмір таңы балалық қой. Оны еске алса, өскен жерім көзіме елестейді. Тауда – ала қарлы асқар, жазық жайлау, құжыр құз; ойда – боз дала, құла құм, олардың ортасынан кезіп аққан иір өзен. Өзен өлкесі ө түлкі жүн, құла қамыс, тал, жаңғыл, жиде. Қыры – теріскен, қара жусан. Ойы – ши, ұсақ құрақ. Құмы сағыз, селеу, қылыш. Қырда, құм ішінде, өлкеде, өзен бойында шоқ-шоқ қыстау. Шошайта үйген қамыс, шошақ шөп, сарғыш маялар. Міне, менің өскен жерім. Бұл – Жөңкенің (Жұңғар) алатауынан құлап ағып, Балқашқа құятын Ақсу өзенінің бойы...» деген жазбасынан байқауға болады. Туған жерінің құмының түсін «құла» деп суреттейді [3].

Жіп қосқан құр айыл, Семейдегі извозчиктердің арбасы. Торы айғыры – өздерінің етігі сықылды... Автомобильмен өте бергендер әйелдер еді. Өзімізден өзіміз ұялды. Арық торы тырапай асты. Көтеріп алдық...

Бригада мініп келе жатқан автомобиль алып кетті.

Ызғытып пароход келдік.

Пристань. Көмір, жүк, қап арқалаған... Пароход шамаданына отырған ел... Билеті барға билеті жоқ жол бермейді...

ҚРОММ, 1368 – қор, 1-тізімдеме, 3-іс, 16-п. Қолжазба. Түпнұсқа. Араб әліпбиінде. [1].

Бұл жазбасында пристанға келіп, пароходға отырып, Өскеменге бет алғанын жазса. Сапарының жалғасын «Мен неміс жерінде емеспін ғой», «Өскемен пристаны» атты әңгімелерінен оқуға болады.

Бұл жерде бір атап кетерлік жағдай, журналистің бұдан бір ғасыр бұрын Шығыс Қазақстандағы екі қала – Семей мен Өскемен арасындағы су жолымен сапырылысқан халықтың, пристандағы елдің қайнаған тіршілігін қалай суреттегенін оқып отырып, бүгінде осындай қарым-қатынас, арзан көлік түрінің ай-күннің аманында өз қолымызбен құртып жібергеніміз қынжылатын-ақ жағдай.

Келесі «Ертісте батқан күн» деген әңгімесінде аты айтып тұрғандай Ертістегі кешқұрым қысқа сәтті былайша суреттейді:

«Күн әдемі. Көнетоз шағын жібек түстеніп, аспанның батыс жағы сарқызыл тартты. Жайқын судың беті сол сәулеге шағылыса қайыр... ысқан мыс шәугім түстес қызара бастады. Өзен не терең шала қызған көсеу, не шоқ сықылды. Бесінде өзен отқа айналды. Жалын. Бұл шапақ сәулесі...еді... Сусылдаған бір күн шеті судан ілінді. Күн батар жақта бұлттай талы тұмандалады.

...Толып керіп, екі қолын Қытайға беріп, Сібірдің мұз теңізін теуіп сұлу Ертіс жатты. Осының алып бес дінгегі көк бөрте тас, бес күлдіреуіші көпір, қызыл темір, шашылып тасталған шам. Шоқталы – жүндес тоғайлы арал – талы қара баранданыпты. Талтайып көпір тұрды. Электр сымының тоқыма мәшинелері екі қаланы бір-біріне қосқан (автор бұл жерде

Жаңасемей мен Семей арасын айтып отырса керек. – Ө.С.). Екі қала жер жұлдызына көмілген. Астымыз жосылып аққан су. Артымыз алтын шапақ, мыс шымылдығын құрды.

Бұлттың астына кірдік. Семей шашылып, электр жарығына көміліп, ашық, үлеріп жанған нұрлы жер жұлдызының арасына еніп барамыз... Шіркін, бұдан сұлу болар ма... [1].

Ақиық ақын Семейде, Өскемен және Риддерде шамамен бір айдай болғаныда жоғарыда атап кеткендей екі «Ертістен хат» және «Ертіс жауабы» деген өлеңдер жазыпты. Илиястың осы өлеңдерінің мазмұнына қарап отырып, арасында *«Көрмеген жер, бөтен ел, Оның өзі рахат. Сонымен өмірім қызықты, Көңілімде жалғыз махаббат. Жаратылыс жайылып, Өлке бойын шешкенін, Көрерсің, хаттан оқырсың, Көңілімнің өскенін.»* деген жолдардан оның бізге белгісіз бір аруға (дегенмен менің пайымдауымша сол кездегі жары Алматыдағы Фатима Төребаеваға жазған сықылды. – Ө.С.) жазған сағыныш саздарын байқауға болады. Оның *«Ертістей өзен көрікті, Жыңғылы біткен Сыр емес. Ертіс өзен дәулетті, Жып-жылмағай Іле емес. Ойы-қыры былқыған, Әрине, Еділ бұл емес. Сыпайы сұлу бір өзен, Еділ бұған сын емес...»* сонымен қоса әлдеқанша рет ерке, асау Ертісті тамылжыта суреттеген жолдарды оқып туған өлкемізді әспеттегеніне риза боласыз.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, 1934 жылы Алматыда өткен 1-съезде Қазақстан жазушылар одағының алғашқы төрағасы болып сайланған, қазақ әдебиетінің үш бәйтерегінің бірі саналған І.Жансүгіровтей тарихи тұлға, қоғам қайраткерінің ертеректе еліміздің Шығыс өңіріне келген сапары барысында Семей қаласы, Ертіс өзеніне қатысты құнды деректер, көркем шынайы суреттеген еңбектері – Абай облысы тарихына, оның ішінде әдеби өлкетану саласына қосылатын маңызы ерек шығармалар қатарынан орын алуға әбден лайық деп есептеймін.

Әдебиет

1. Илияс Жансүгіров. Көп томдық шығармалар жинағы. Тоғызыншы том. Күнделіктер, дала хикаялары, естеліктер, мақалалар, арнаулар. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2008. – 208 б.
2. Илияс Жансүгіров: Энциклопедия. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2019. – 256-268 б.
3. TENGRI NEWS. Илияс Жансүгіров. Қысқаша өмірбаяным. – 2019. – 15 мамыр.

ҒТАХР 17.01.09

А.Т.Смагулова

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., akma.2000.2006@mail.ru

АБАЙ КІТАПХАНАСЫНЫҢ ТАНЫМ БАСПАЛДАҚТАРЫ

Мақала BR21882298 «Қазақстан әдебиеттануы мен өнертануы әлемдік гуманитарлық білімнің тұжырымдамалық эволюциясы аясында» нысаналы бағдарлама аясында әзірленді.

Қазақстандағы ең көне және ірі мәдениет орталықтарының бірі Абай атындағы кітапхана Семей қаласының мәдени тарихында маңызы ерекше. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап жұмыс істеп келе жатқан бұл кітапхана ел өмірінде маңызды орынға ие.

Шын мәнінде, XIX ғасырдың ортасында Семей қаласында мәдениеттің алғашқы ошақтары қалыптасқан болатын. 1854 жылы Семей облысы құрылған кезде облыстық басқармада, 1869 жылы әскери губернаторда, 1877 жылы облыстық штабта кітапханалар ашылған еді. Алайда оқырмандар санатына қойылған шектеулер мен кітап қорының аздығынан бұл кітапханалар қызметі ұзаққа барған жоқ.

XIX ғасырдың 80-ші жылдарына қарай Семей қаласының Ертіс өңірінің мәдени өміріндегі рөлі едәуір өсті, ол білім беру, саяси және экономикалық өмірдің орталығына айналды. «К тому же, с помощью ссыльных здесь собрался довольно большой контингент

некоренного населения. Среди ссыльных были поляки, участвовавшие в национально-освободительном движении в Польше, сюда по приговору царского суда ссылались русские революционеры-демократы и народовольцы, словом, здесь находились люди разных сословий и конфессий. Политические ссыльные, несмотря на то, что многим не удалось закончить высшие учебные заведения в силу своей политической деятельности, были очень культурными и высокообразованными. Поселившись в городе, они вели активную просветительскую работу: обучали детей, изучали историю, археологию, этнографию и экономику края, сотрудничали с Императорским Русским Географическим Обществом, участвовали в научных экспедициях» [1, 63].

Абай оқырманы болған, бай мұрағат қоры бар, тағылымды терең тарихы бар Абай атындағы кітапхана қорында сақталған сирек кітаптар, құнды қолжазбалар мен жазба ескерткіштер Абай кітапханасының ауқымын нақты анықтауға, оның ғылыми және мәдени маңызын арттыруға көмектесетін негізгі көз болып табылады. Бұл қорды зерттеу, оны толық түсіну – Абайдың әдебиеті мен шығармашылығының жаңа қырларын ашуға, оның қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Абай 40 жастан асқан уақытта, яғни өзінің шығармашылық пен қоғамдық қызметінің белсенді кезеңінде, Семей қаласына жер аударылған Е.П. Михаэлис, С.С. Гросс, А.Л. Леонтьев және Н.И. Долгополовтармен танысады. Бұл кезеңде Абай Шығыс пен Батыс әдебиеті мен философиясын терең меңгеріп, болыстық істермен белсенді түрде айналысқан уақыт еді. Абайдың осы кездердегі интеллектуалдық дүниесі мен қоғамдағы орны айқын болды.

Шығыс мәдениетіне қызыққан жер аударылған ғалымдар өздеріне жаңа дүние ашып, қазақ мәдениеті мен тарихының байлығын аңғара отырып, Абайдың кеңестері мен көзқарастарын өз зерттеулерінде пайдаланды. Осылайша, Абай мен оның достары қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеудің жаңа жолдарын ашып, қазақтың рухани дамуында маңызды із қалдырды.

Абайтанушы Қ.Мұхамедханов: «Музей жанынан ұйымдастырылған кітапхана, ол замандағы Сібір қалаларындағы кітапханалардың ішіндегі ең байы деп танылған. Семей кітапханасында: Пушкиннің, Лермонтовтың, Л.Толстойдың, Салтыков-Щедриннің, Достоевскийдің, Жуковскийдің, Тургеневтің, Гогольдің, Михайловтың, Гюгоның, Гетенің, Диккенстің, Золяның тағы басқа орыс және дүниежүзі әдебиеті классиктерінің шығармалары мол болған. Тарих, философия, табиғаттану, тағы басқа ғылым салаларына арналып жазылған кітаптарды және сол кезде Ресейде шығып тұратын: «Вестник Европы», «Наблюдатель», «Русский Вестник», «Русская мысль», «Русская речь», «Исторический Вестник», «Новости», «Новое время» т.б. журналдарды Семей кітапханасы жаздырып алып тұрған» [2, 106], - деп Абай заманындағы кітапхана баға береді.

Семей қаласындағы кітапхана өзінің бай кітап қоры мен баспа өнімдері арқылы мәдени және интеллектуалдық өмірге зор ықпал етті. Осы кітапхананың қорында «Современник», «Русский вестник», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Русская мысль», «Русская речь», «Новости», «Новое время» сынды Ресейде шыққан атақты журналдар болды. Бұл баспасөз басылымдары әлемнің тарихы, мәдениеті, әдебиеті, өнері, ұлттық құндылықтары туралы жан-жақты ақпарат беретін баға жетпес құнды жәдігерлер еді. Семей кітапханасының бұл басылымдары қаланың зиялы қауымының ой-санасының дамуына, жаңа идеялар мен ғылыми жетістіктердің таралуына үлкен ықпал жасады.

Абайдың озық ой жүйесінің қалыптасуына осындай баспасөз өнімдерінің әсері зор болды. Бұл журналдарда жарияланған мақалалар мен шығармалар Абайдың дүниетанымын кеңейтіп, оған Шығыс пен Батыс мәдениетін, әдебиетін, философиясын тереңірек зерттеуге мүмкіндік берді. Абай осы басылымдардағы материалдармен таныса отырып, өзінің шығармашылығында жаңа көзқарастар мен идеяларды қабылдап, қазақ әдебиетіне жаңаша леп әкелді. Осылайша, Семей қаласындағы кітапхана мен оның бай баспа қорлары Абайдың шығармашылығының дамуына, оның заманауи ой-санасының қалыптасуына маңызды үлес қосты.

Семейдің баспаханаларында жарық көрген «Обзор Семипалатинской области» (1878), «Семипалатинские областные ведомости» (1880), «Отчет Семипалатинского статистического комитета» (1895), «Адрес-календарь Семипалатинской области» (1897), «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества» (1903) сынды газеттер мен жинақтар Абайдың тұрақты оқырманы болғанын айқындайды. Бұл басылымдарда өңірдің әлеуметтік-экономикалық өмірі, мәдениеті мен тарихы жайлы мәліметтер жарияланған, және Абай бұл ақпараттарды жақсы біліп, өзі зерттеп, өзінің дүниетанымын кеңейткен.

Кітапхана ашылған сәттен бастап, Абай кітапханамен тығыз байланыста болды. Алтын қорды құрайтын бұл сирек кездесетін басылымдар абайтану ғылымы үшін үлкен құндылыққа ие, өйткені олар ойшылдың қоғамдық көзқарастарын, мәдениетке деген құштарлығын және әлеуметтік мәселелерге деген ерекше көзқарасын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Кітапхана қорында XIX ғасырдан бастап бүгінге дейін сақталған көне кітаптар саны өте көп. Аталған кітаптардың ішінде А.С. Пушкиннің (1887), А.Н. Толстойдың (1868), В.И. Дальдың (1883) жинақтары, К.Беккердің «Всемирная история» (1846), Н.М. Карамзиннің «История государства Российского» (1845), Гомердің «Илиада» (1829), Д.В. Дрэпердің «История умственного развития» (1873), Г. Спенсердің «Начало социализма» (1810) сияқты әлемдік әдебиеттің классикалық туындылары бар.

Міне бұл санамалап берген бұл шығармалар Абай кітапханасының маңызды бөлігін құраған. Жалпы алғанда, қаламгер кітапханасы – зерттеушілердің назарын аударатын ең күрделі және маңызды мәселелердің бірі. Жазушы, не ақынның жеке кітапханасында қанша кітап болғаны, қандай бағыттардағы шығармаларды оқығандығы, ең бастысы, кітаптарда жазылған белгілер мен ескертпелер туралы сұрақтар қарастырылуы тиіс.

Абай оқыған кітаптардың межесін анықтағанда, біріншіден, Семей қаласына келгенде, қаладағы қоғамдық кітапханадан басталған жол қаладағы сирек кездесетін кітап дүкендерінде жалғасқаны сөзсіз. Турағұл Абайұлының естелігінде: «Таңертеңнен кешке шейін, көбінесе кітабын оқиды да, ара-тұра жастықты бауырына басып, алдында ақ қағазы, қолында қарындашы, күңіреніп отырып өлең жазып тастайды» [3, 14], – деген жолдар осы ойымыздың бір дәлелі болар.

Ал ғалым Ә. Жиреншин зерттеуіндегі мына бір дерек біз сөз етіп отырған ақын кітапханасын айқындауға бір дәлел бола алады: «Жазғы демалыста елге келгенде Халиолла астанадан қойын-қонышы толы көптеген кітаптар ала келетін болған. Осы кітаптарды үнемі оқып, Халиолламен іштей сырласып, пікір алысушы немерелес ағайындардың ішіндегі зерегі Абай болған» [4, 47].

Абай кітапханасының бай қорында сақталған кітаптар Абай мен Шәкәрімнің ақындық пен философиялық талантының қалыптасуына негіз болған қасиетті қайнар көздер болып табылады. Абайдың ұлы ақындық мұрасы мен оның терең философиялық ойлары осы кітаптармен тығыз байланысты. Сол себепті бұл кітаптар тек қана Абайдың шығармашылығының ұлы байлығы ғана емес, сондай-ақ, ұлттың рухани қазынасы болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Мусабалина Г.Т. Политическая ссылка в Семипалатинский край в XIX веке // Вестник Омского университета. – 2009. – №1. – С. 63.
2. Мұхамедханұлы Қ. Ұлы ақынның қайраткерлік қызметі. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы: Ел шежіре. – 420 б.
3. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 56 б.
4. Жиреншин Ә. Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары. – Алматы: «Қазмембас», 1959. – 267 б.

М.А. Копбосынов
«Мирас» университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Ж. КЕТТЕБЕКТИҢ ШЕБЕРХАНАСЫ, ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫРЛАРЫ

Белгілі әдебиет зерттеушісі және сыншы, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Ергөбек өзінің 2002 жылы Алматыдағы «ҚАЗАқпарат» баспасынан басылып шыққан «Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов)» деп аталатын ғылыми-зерттеу еңбегінде былай дейді: «Жазушы шеберханасын зерттеу-күрделі процесс. Күрделі болатыны көркем шығарманың тақырып (ой түрткі) райында ойға оралуынан материал жиналып, жазылып аяқталуы, оқырмандық аяда қабылдануына дейін болжам жасап, байлам айтасың. Шынтуайтына келсек, бұл процестің баршасын шығарма авторы жазушының өзі түсіндіріп беруі екіталай. «Соғыс және бейбітшілік» роман-эпопеясының жанрын анықтауға келгенде Л.Н. Толстой да қиналды ғой. Сөйте тұра, жазушының жан құпиясына үңілу, шығармашылық шеберханасына барлау – әдебиеттану ғылымында бірсыпыра уақыттан бері бар.

«Экспериментальное изучение художественной рецепций началось еще в конце XIX в», – дейді эстет Ю. Боров. Әр кезең, қилы дәуірде тіршілік кешкен эстетикалық ой алыптары еңбектерін қарап отырсаңыз – қаламгер шеберханасына қызығу, көркемдік қабылдау процестеріне зер салу – герменевтика тарихы одан да ілгерілеп, ғасырлар қойнауына тереңдеп кете берері хақ» [1, 17].

Зерттеушінің айтуынша, «...тікелей жазушы шеберханасына үңілу, шығармашылық процесті түрлі аспектіде зерттеу – ғылымның жаңа саласына айналғалы көп болған жоқ. Бұл проблемаға зерттеушілер әр қырынан келіп, қарастырады. Жазушы шеберханасын неден бастап зерттеу керек? – деген сауалға, біз қаламгердің дүниетанымынан бастау жөн деп жауап берер едік. Өйткені, қандай да бір шығарма – жазушы дүниетанымының жемісі. Жеке шығарманың тарихы, жазушы шеберханасы, шығармашылық психологиясы – өзара сабақтас құбылыстар. Және осының қай-қайсысы да творчестволық тұлғадан (жазушы, композитор, суретші, сәулетші, киношы) басталатын процесс».

Біздің осы жоғарыда айтылған анықтамаға алып-қосарымыз жоқ. Таңдап алған тақырыбымыз-жазушы Жәлел Кеттебектің шығармашылық шеберханасына қазіргі көзқараспен үңілу тұрғысындағы мақсатымыз да осындай ниетпен астасып, сабақтасып жатқаны ақиқат.

Ал, енді Жазушы шеберханасын зерттеуді неден бастау керек? – деген сауалға, қаламгердің дүниетанымынан бастау керек деген ғалымның пікірінің жаны бар. Өйткені, қандай да бір шығарма болмасын ол – жазушы дүниетанымының жемісі екендігі рас. Жазушы дүниетанымы өзінің өмірден көрген, түйген нәрселерінің нәтижесінде қалыптасатыны белгілі. Ал сол өмірлік шындықты, яғни әлі пісіп жетілмеген шикі материалды оқырманға қандай көркем шындық негізінде және қандай формада жеткізу жазушының көркемдік ізденістеріне, бір сөзбен айтқанда шеберлігіне тікелей байланысты.

Жалпы XX ғасырдың екінші жартысында қазақ жазушылары әдебиеттің басты тақырыбы – жеке тұлға, адам, оның рухани бостандыққа ұмтылуы сияқты тақырыптарға соны сипат қосып, жаңа мазмұнмен байытты. Адам мен қоғамның, адам мен табиғаттың қарым-қатынасын жаңа философиялық тұрғыдан зерделеуді дамытып, тереңдетті. Жеке тұлғаға, оның ішкі әлеміне, қоршаған ортамен қарым-қатынасына ден қою, реалды болмысқа идеалды әлемді қарсы қою, үйлесімге ұмтылу қазақ романтизмінің де әдіс ретінде ерекшелігін анықтады. Жазушылардың романтикалық дүниетаным табиғатынан туындайтын қиялдың шарықтауы, интуитивтік санаға ерік беруі, шығармасындағы образдарды өз идеалдарына, қалауына сай сомдауы әдебиет сыншыларының тарапынан сынға түсті [2, 102].

Әрине, бұндай пікірдің қалыптасуына қоғам мен адам, адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасты, қайшылықты құбылыстарды философиялық тұрғыдан тереңірек

суреттеуге, сыншыл ой білдіруді негізгі идея етіп көтерген шығармалардың көптен көрінуі қазық болып отыр. Бүгінгі заман тынысын, ондағы құбылыстар мен өзгерістер адам бойына қандай сезімдік күйлер дарытты, оның таным-түсінігіне, ойлау бағытына қалай әсер етті? Міне, осы жағдайлар тәуелсіз қазақ прозасындағы күрделі мәселелердің бірі.

Тәуелсіздік алған алғашқы жылдары елдегі саяси-экономикалық өзгерістер, нарықтың енуі ең алдымен ауылға ауыр тигені белгілі. Ауылдағы шаруашылық нысандардың жаппай жабылуына, не болмаса жекенің қолына өтуіне байланысты жұмыссыздық жайлап, ауыл тұрғындарының көпшілігі ала дорба аркалап, қалаға қарай сабыла көшті. Ұлттық салт-дәстүрлер мен мінезді сақтап отырған ауылдың да береkesі кетіп, шаңырағы шайқала бастады. Орын алып отырған осындай жағдайлар тәуелсіздік дәуірінде де жазушылардың ауыл өмірін, ауылдың тұрмыс-тіршілігін кеңінен суреттеуге итермеледі. Міне, осындай азып-тозған ауыл ақиқаты мен қатігез қала тіршілігін әңгімелерінің мазмұнына тірек еткен жазушының бірі – Ж.Кеттебек болатын [3, 56].

Кейінгі жылдардағы қазақ прозасы рухани құндылық мәселесіне түрлі философиялық көзқарастар тұрғысынан келуге тырысты. Адамдардың рухани мәдениетінің қалыптасуы-аумалы-төкпелі заманымыздың ең маңызды мәселесі. Өйткені қоғамның рухани жадаулығы-қауіпті дерт. Ол адамдардың саяси-моральдық азып-тозуына елдің әлеуметтік-экономикалық құлдырауына әкеледі.

Құндылықтарды бағалаудағы қателіктер менкемшіліктер көбіне өтпелі кезеңдерге тап келетіні ақиқат. Бір қоғамдық жүйе екіншісімен ауысқанда мұндай асыра сілтеушіліктер жиі кездеседі. Қазіргі уақытта етек жайып, белең алып бара жатқан тағылыққа, жан жадаулығына қарсы қоятын бірден-бір әлеуметтік күш-рухани байлық болып табылады. Рухани мәдениет пен өркениет бір-біріне сай келе бермеуі де мүмкін. Ғылыми-техникалық жетістіктердің адамға ізгілік әкелуімен қатар бақытсыздық әкелуі де өмірде орын алып отырған шындық. Бүгінгі тіршілік етіп отырған қоғамымыздағы халықтың әлеуметтік тұрмысы, күн көріс қамы, олардың ел болашағы, ұлттық мүдде, азаматтық парыз бен қарыз деген келелі ұғымдар жайлы ойлауға, оған өз үлесін қосуға, ниет білдіруге, талап қылуға мүмкіндік беріп отырған жоқ. Адам баласы терең ойлап, кең пішетін санадан, адами және рухани құндылықтардан күннен-күнге жатсынып бара жатқаны ғасыр трагедиясы. Адамзат баласының әлеуметтік жағдайының қиындығы оның бойына өзгерістер әкеледі. Ішкі жан дүниесінен бастап, сыртқы бет-бейнесі, іс-әрекеті, айналасындағы адамдар мен қарым-қатынасына дейін белгілі бір өзгерістерге, құбылуларға ұшырайды. Бұның бәрі оның дүниетанымына да әсер етеді [4, 78].

Тәуелсіздік жылдарында өзгеше арнада дамып, өркендеген, жетілген жанрдың бірі, әрі бірегейі-әңгіме жанры екендігі белгілі. Зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған қаламгер ЖәлелКеттебек те әңгіме жанрының дамуына өзіндік үлесін қосты. Оның қаламынан көптеген роман, повестер мен әңгімелер дүниеге келді. Бірақ, бір өкініштісі оның сол көптеген шығармалары, әсіресе, романдары әлі баспа жүзінде жарық көрген жоқ. Қашан шығары да белгісіз. Себебі, оның шығармашылығына қызығып іздеп, жанашырлық танытып жүрген ешкім болмаған соң әрі қолжазбалардың жоғалып кетуінен қауіптенген жазушының жары оның бәрін облыстық мұрағат бөліміне өткізіп жіберіпті. Бізге әлі жарық көрмеген біраз дүниелерді сол архивтерден қолжазба күйінде алуға тура келді.

Негізінде жазушының шығармаларының негізгі тақырыбын, атқарар әлеуметтік жүгін анықтауда Т.Нұртазиннің мына пікірін есте ұстауымыз шарт: «Алайда, талассыз бір ақиқатты дайым есте ұстауымыз керек. Заманнан тыс әдебиет те, жазушы да болмайды; бәрі де нақтылы заманда туып, сол заман ауанына орайлас әрекет жасайды. Ғасырларды аттап, көне замандардың оқиғаларын шығармаларына арқау етсін; фольклордың я аңыздардың сюжетін пайдалансын; немесе бұлқына шауып, болашақ жайлы талғам-шешімін реалды көрініс етіп, шығармасына ұялатсын, бәрібір жазушы өз заманының қайраткері, өз заманының білім-ғылымына, ұғымына, көзқарасына сүйенеді; өз заманының арман-қиялын, идеалын қару етеді. Сондықтан, әр заманда да қаламгерлер бар күшін алдымен өз дәуірін жырлауға жұмсайды» [5, 39].

Демек, әдебиет атты киелі әлемге жазушының араласқан кезеңі әр түрлі аталғанымен, ол – өз заманының перзенті, яғни «Суреткер – өз заманының ұлы, өз дәуірінің үні. Ол өзі өмір сүріп отырған мезгіл мен мекендегі қандай құбылысқа болсын енжар, бейтарап қала алмайды. Оны бәрі тебірентеді, ол бәріне араласады. Ендеше оның қаламынан туған шығармалар да бір емес, бірнеше тақырыпқа жазылады, бір емес, бірнеше проблемаға құрылады».

Тәуелсіздік дәуірінің алғашқы жылдарындағы халықтың әлеуметтік тұрмысы, хал-күйі, әсіресе ауылдың жадағай тұрмысы мен жағдайы Жәлел Кеттебек шығармаларында көркемдік көрініс табады.

Қалай болғанда да, уақыт, замана талабы, қанша тосқауыл қойғанымен, қазақ қаламгерлері шындықты қорғалап айта алмаса да, тұспалдап жеткізуге тырысты. Ал, бұның өзі, тұтастай алғанда ұлтымыздың қоғамдық сана, ақыл-ойының кемелденуіне, біршама биік деңгейге жетуіне ықпал еткені ақиқат. Сонда да 80-інші жылдардың орта шенінде басталып, бүгіндері жаңа даму жолына түсуімізге әсер еткен жаңаша ойлау, қайта құру процесстерін біршама тездеткен, оның қанат жайып, өрістеуіне, тарихи қажеттілікке айналуына ат салысқан өз туындыларымен үлес қосқан қазақ қаламгерлерінің дені осы 80-90-ыншы жылдардың үлесіне тиеді [6, 87].

Сонымен, әңгіменің көркемдік сапасы, идеялық мазмұны қоғамдық әлеуметтік мәні бар күрделі, қомақты шындықтарды көтеріп, соған байланысты философиялық тың ойлар түйінделуімен өлшеніп таразыланады. Көркем шығарма өзегіндегі әлеуметтік мәселелер, жазушының оны қалай көре біліп, қаншалықты талдау өзегіне айналдыруы кез-келген көркем шығарма өміршендігінің бірден-бір кепілі, оның реалистік қасиетін арттыратын негізгі фактор. Сондай-ақ, жалпы әлеуметтік талдау екінші жағынан алғанда – дәуір шындығы, замана ақиқаты, уақыт рухы деген терең ұғымдарды да қамтиды.

Бүгінгі қазақ прозасында образ сомдауда да, характер ашуда да түрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, жаңа бейне жасауда жазушылар біршама жетістіктерге жеткенін айта кеткен ләзім. Қазақәңгімесі қашанда алғы шептен көрініп келген. Қазір де сол өреден табылуда.

Қазіргі кейіпкердің басты ерекшелігінің бірі-ол өзін қоршаған әлемге салғырт қарай алмайды, ол бәрін де өз бойынан өткізеді. Сыртқы дүниеде болып жатқан өзгерістер кейіпкер санасына керемет әсер етеді. Бұл жазушылар үшін ең бастысы-сыртқы дүниенің әсерінен олардың санасында, психологиясында қандай өзгерістер болды, бүгінгі біздің замандасымыздың алдында тұрған ең маңызды мәселелерді ашып, анықтау және соны көркем шындыққа айналдыру мәселесін қойып отыр.

Жалпы әдебиеттануда көркемдік әдіс мәселесі әр кезеңде түрлі көзқарастар тұрғысынан талқыға түсіп келеді. Шын мәнінде шығармашылық әдіс суреткердің шындыққа қатысымен анықталатыны белгілі.

«Кез келген жазушы психолог бола білуі керек. Ол кейіпкерлердің типтік характерін суреттеп қана қоймай, сол характердің бұлттартпай сендіретін психологиялық мотивировкасын көрсете білгені жөн» [7, 102].

Демек, әр жазушы үшін кейіпкер жанындағы психологиялық нәзік те сырлы, әрі күрделі құбылыстарды аша отырып, характер логикасына сай келетін шешімдер табу басты мақсаттың бірі болуға тиіс, кейіпкердің характері сонда ғана жан-жақты ашылады.

Жалпы прозаның көркемдік сапасы, идеялық мазмұны қоғамдық әлеуметтік мәні бар күрделі шындықтарды көтеріп, соған байланысты философиялық тың ойлар түйіндеумен өлшеніп таразыланады.

Жәлел Кеттебектің ең алғашқы әңгімелер жинағы «Отыз алтыншы тәулік» деген атпен 1978 жылы жарық көрген екен. Жинаққа кірген әңгімелердің барлығын әңгіменің классикалық үлгілеріне жатқызуға келмес. Алайда, осы шағын әңгімелері арқылы жазушының өсіп-жетілгенін, толысқанын жоққа шығара алмаймыз. Ендеше жинаққа енген әңгімелердің бір-екеуіне тоқтала кету орынды. Жинаққа енген әңгіменің бірі «Таусылмас ғұмыр» деп аталады. Әңгімеге соғыс жылдарындағы бір отбасының тағдыры арқау болған.

Алайда, жазушы бір отбасының тұрмыс-тіршілігі арқылы бүкіл кезеңнің шындығын ашуға ұмтылады. Басты кейіпкер Айманның тағдыры өз қайнысы тоңмойын, топас Сартайдың оның төрт баласын интернатқа өткізіп жіберген қатыгездігінің кесірінен тозаққа айналады. Аумалы, төкпелі өмір соқпағында ұлдарын жоғалтып алған кейуана оларды бір көруге зар болып күн кешеді. Алғашқы жинағының атын иеленген «Отыз алтыншы тәулік» әңгімесі кезінде бір мектептің ұстазы болған Сәуірбек Байларовтың соңғы демі бітер сәттегі жан тлқыныстарын суреттейді. Отыз бес тәулік бойы ес-түссіз жатқан оның отыз алтыншы күні есі кіреді. Бұл соңғы сәт, соңғы дем еді. Оның көз алдынан бүкіл ғұмыры өтіп жатты. Жазушы осы өң мен елес түстің аралығында жатқан пендесінің өткен өмірінен хабардар етеді. Оның соғысқа қатынасқаны, одан жарадар болып оралғаны, одан елге келген соң үйленсе де балаларының болмағандығы, ақыр соңында оның интернаттан бір бала асырап алғандығы, бір сөзбен айтқанда бүкіл ғұмырымен танысамыз. Отыз алтыншы тәулік оның мына жалғанда 64 жыл өмір сүргендігін, енді ана дүниенің қонағы екендігін паш етеді. Әңгіменің қысқаша мазмұны осы. Алайда жазушы бір адамның соңғы демі таусылар алдындағы сезім күйлерін шерте отырып, бүкіл бір кезеңнің шындығын ашуға ұмтылады. Жинаққа енген тағы бір әңгімесі «Сағынышта» жазушы қанша жат жұрттық дегенімізбен қыз баласының жүрегі әрдайым өз шыққан отанымен бірге, бір бүйрегі төркініне бұрып тұратынын айтқысы келген.

Бұл ешқандай қоспасы жоқ, біздің өміріміздің шындығы. Осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлы Абай «Болды да партия, ел іші бүлінді» десе Жазушы Кеттебек оның салдары әлі де үзіле қоймағанын тілге тиек етеді. Ал, бүгінгінің ақыны Мұхамеджан Тазабеков «Ұрылардың ұсағы, түрмеде жүр, Ұрылардың үлкені мінбеде жүр, байланысып шекпенді шенеунікпен, кісі өлтірген бүгінде кірме де жүр» деп налиды. Ауыз айтып жүргенмен ақыл сенбейтін ібілістің үлкені іргемізде жүр екен. Оны ауыздықтап, аластаудың жолы, емі бар ма? [8, 91].

Еврей байының жалаңдаған іс басқарушылары отырған елдің көшуін талап етеді. Себебі, ол жер карта бойынша соларға тиесілі. Бұл да шынайы өмірдің көркем жинақталған көрінісі. Ауылда жұмыс жоқ. Баяғы дүркіреп тұрған колхоз, совхоздар келмеске кеткен. Елдің біразы дорба арқалап нәпақасын қаладан іздеп сабылып жүр. Ауылда қалғандарының да барар жер басар тауы қалмаған. Себебі, ата-бабадан мұраға қалған ата қонысы келімсектерге сатылып кеткен. Біздің кейіпкеріміз де жалғыз ұлының соңынан қалаға көшуге мәжбүр. Ал қаланың да оңып тұрған шамалы.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары ауылдан қалаға, оның ішінде үлкен мегополис Алматыға ағылған қалың қазақтың тұрақтаған алғашқы шағын аудандарының бірі – «Шаңырақта» не болғанын көзіқарақты оқырман ұмыта қоймаған болар. Қалаға келіп жұмысқа тұру үшін алдымен тіркеуге (прописка) тұру керек. Ал ауылдан ала дорбасын арқалап келген ауылдың қазағын Алматыда қай бір нағашысы күтіп отыр. Амалы таусылған кара халық қоныс тепкен алғашқы мекен «Шаңырақ» емес пе еді [9, 13].

Жазушы нені көксейді? Ол ең алдымен, ғасырлармен тамырласып жатқан қазақ мәдениетінің сақталуын, рухани бұлағының суалмауын, тілінің, халықтық таным-түсінігінің жер бетінен жойылып кетпеуін қалайды. Оның тек әдеби ортада ғана гүл жарып көктей алатынын айтып шырылдайды. Бүкіл халықтың рухани өміріне нәр беретін сол ортаның жоғалып бара жатқанын айтып, дабыл қағады. Әдеби ортаның және руханиаттың тек Қазақстан атты елде ғана, «қазақ жері» атты туған топырақта ғана өсіп өркендей алатынын әр санаға жеткізгісі келеді.

Жалпы, жазушының ұлттық құндылықтардың жоғала бастағанына алаңдаушылығы, оның болашағына деген күдік-күмәні ертеректе басталған сияқты. Ол күмән «Кезбе» әңгімесінен шынайы көрініс тапты. Әңгіменің кейіпкері Виктор (Бектөре) Могилев. Оның өмір жолына қатысты мәліметтермен біз кейіндеу оқиғаның барысында қаныға түсеміз. Әңгіме түсінікті болу үшін кезекті әңгіменің өзіне берейік.

Жалпы, жазушы Жәлел Кеттебек өмірдегі өзінің басты мұраты, түпкі ойы, қоғамдық миссиясы ұлттық рухты тірілту деп түсінеді. Орыс дүниесіне көзсіз еліктеу, оған

сүйіспеншілік таныту, қазақтардың тұрмыс-тіршілігіне еніп кеткен орысшылдыққа кешіріммен қарау ұлт үшін өліммен тең деп біледі жазушы. Сондықтан да ол өзге ұлттарға менсінбей қарап, әдейі кемсітіп көрсету, орыс тілін «хрюшканың тілі» деп мазақ қылып отыру, қазақтарды бәрінен артық көру ұлттық тәрбиенің негізгі шарты деп санайды. Автор бұл жерде ұлтараздықты қоздырайын немесе орыстарға қарсы жаулық тілейін деп отырған жоқ, тек әр ұлттың өзін өзі қорғауындағы әдіс-тәсілдерді ғана меңзейді.

Әдебиет

1. Кеттебеков Ж. Отыз алтыншы тәулік. – Алматы: Жалын, 1978.
2. Кеттебеков Ж. Балалық шақтың ақыры. – Алматы: Жалын, 1978.
3. Кеттебеков Ж. Түйсік. – Алматы: Арна, 1978, 2012.
4. Оразалыұлы С. «Ғұмырдария». Ақтық сөз немесе жазушы Жәлел Кеттебектің соңғы сұхбаты / Діл газеті. – №2012.
5. Мұқағали. Шығармалары. 4 томдық. III том. – Алматы: Жалын, 2002.
6. Кеттебек Ж. Қасірет кешкен дүние. Он жыл түрмеде жатқан кітап. Өлеңдер жинағы, 2004.
7. Ергөбек Қ. Жазушы шеберханасы (Сәбит Мұқанов). – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2002.
8. Әшімханов Д. Қазіргі жастар прозасы // Қазақ әдебиеті. – 2001. – №47.
9. Нұртазин Т. Шеберлік туралы ойлар. – Алматы: Жазушы, 2021.

ҒТАХР 17.07.31

С.А. Сарсембаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Астана қ., ssarsembayeva.kz@gmail.com

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ СИМУЛЯКР КЕЙІПкерлер (Т. ӘСЕМҚҰЛОВТЫҢ «БЕКТОРЫНЫҢ ҚАЗЫНАСЫ» ХИКАЯТЫ, А.КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «ҚОҢЫРҚАЗ» ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Постмодернизм кезеңі әлемдік мәдениет пен әдебиетте шындық пен қиялдың, түпнұсқа мен көшірменің арасындағы шекараны жойып, жаңа көркемдік әдістерді қалыптастырды. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінде интермәтінділік, ирония, пародия, мифті қайта жаңғырту сияқты тәсілдер кең қолданыс тауып, дәстүрлі реалистік баяндаудан алшақтайтын күрделі туындылар пайда болды. Мұндай туындылардың ерекшелігі – олар оқырманды таныс қалыптан шығарып, шындық пен қиялдың араласқан симуляциялық кеңістігіне енгізеді. Осы кезеңге тән маңызды категориялардың бірі – *симулякр*.

Симулякр жалпы айтқанда, шынайы өмірде нақты баламасы жоқ, ақиқаттың орынбасары ретінде жасалған көлеңке көшірме, не «*болмаған шындықтың бейнесі*», «*көшірменің көшірмесі*» болып түсіндіріледі. Яғни, бастапқы шындық көп қабатты бейнелер мен таңбалар арқылы өзгеріске ұшырап, түпнұсқадан ажыраған жаңа шындық – гипершындық қалыптасады [1, 35].

Әдебиетте симулякр ұғымы кейіпкерлер жүйесінде маңызды орынға ие бола бастады. «*Симулякр кейіпкер*» деп шартты түрде шынайы болмыстан гөрі мәдени кодтардан, мифтік бейнелер мен таңбалардан құралған, автор қиялында жасалған және қалыптасқан реалистік логикаға бағына бермейтін кейіпкер түрін атауға болады. Мұндай кейіпкер көбіне белгілі бір мифологиялық не әдеби прототиптің «көлеңкесі» іспеттес, түпнұсқадан бөлініп кеткен көшірме болмыс болып келеді. Симулякр кейіпкерлер арқылы жазушы шындықтың өзін емес, оның идеялық не эстетикалық модельдерін көрсетеді: сол арқылы қоғамның ақиқатын астарлы түрде ашуға ұмтылады.

Мақаланың мақсаты – қазақ прозасындағы симулякр кейіпкерлердің табиғатын талдап, қазақ әдебиетінде постмодернистік тәсілдердің көрінісін зерделеу. Қазіргі қазақ

прозасындағы симулякр кейіпкерлердің ерекшеліктері Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаяты және А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімелерінің негізінде талданады.

«Симулякр» ұғымы бастапқыда ежелгі грек философиясында пайда болып, постмодернизм теориясында айырықша орын алды. Ежелгі грек философы Платон шындық пен оның өнердегі бейнесін «эйдос» (түп идея) – «эйкон» (шынайы көшірме) – «эйдолон» (бұрмаланған көшірме) ретінде қарастырып, соңғысын сынға алғаны мәлім [2]. Ал заманауи дәуірде француз ойшылы Ж.Батай симулякр түсінігін ғылыми айналымға енгізіп [3], кейінірек оны Ж.Делөз, Ж.Бодрийяр, Ж.Деррида сынды философтар дамытты. Ж.Бодрийяр постмодерн қоғамында шындықтың орнын оның таңбалық көшірмелері – симулякрлар басатындығын айтып, бұл құбылысты «симуляция» теориясы арқылы негіздеді [1, 27].

“Симулякр – макияз сияқты: адамның шынайы бейнесін жасырып, біздің эстетикалық танымымыздағы қалыптасқан модельге жақындатады” деп жазады зерттеуші Н.Маньковская [4, 100]. Ғалымның пікірі әдебиеттегі симулякр феноменін түсіндіруге көмек береді: реалистік шығарма өмірді мүмкіндігінше сол қалпында бейнелеуге тырысса, постмодернистік шығарма керісінше өмірдің өзі санамызда қалыптасқан сан алуан бейнелерге ұқсап кеткенін көрсетеді.

Ж. Деррида ұсынған деконструкция теориясы да әдебиетке симулякр ұғымын жанама түрде енгізді. Деррида тілдегі таңбалардың тұрақсыздығын, «түпнұсқа» мағынаның қолжетімсіз екендігін айта келе, мәтіндегі мән үнемі “белгі-ишара” түрінде ғана көрінетінін жазады [5, 352]. Нәтижесінде, көркем мәтіндерде тұрақты ақиқат немесе түбірлі мағына іздеудің өзі қиын; әр кейіпкер мен оқиға сан түрлі интерпретациялауға ашық. Бұл жағдай әдеби кейіпкерді де белгілі бір кодтардың жиыны ретінде ұғынуға негіз береді.

Жазушылар нақты тарихи не әлеуметтік мәселелерді тура суреттеуден гөрі, сол ой-қиял, санамыздағы бейнесін суреттеуге бейім. Мұндай тәсіл әсіресе мифтік мотивтерді жаңаша пайдалану, қаламгер мен оқырман санасында қалыптасқан үлгілерді әдейі бұзу арқылы жүзеге асады. Симулякр кейіпкер эпикалық не реалистік қаһарманнан сыртқы пішіні ғана емес, ішкі түпнұсқасының болмауымен ерекшеленеді – ол “бастапқы түпнұсқасы жоқ көшірме”, таза қиялдан туған бейне болса да, өз шеңберінде шынайы іс-әрекет иесі ретінде қабылданады. Осы қасиеті арқылы симулякр кейіпкер оқырман санасымен ойын құралына айналады.

Таласбек Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаяты – қазақ прозасындағы постмодернистік тәсілдердің айқын көрінісі бар шығармалардың бірі [6]. Әңгіме желісі халық ертегісі «Ер Төстік» пен тәуелсіздік кезеңіндегі заманауи өмірді астастырады. Шығармада әжесінің ертегісін тыңдап өскен Қайырболды есімді даяшы жігіттің басынан өткерген тылсым оқиғалар суреттеледі. Ертегідегі жауыз бейне Бекторы шынайы өмірде пайда болады. Автор ертегілік ғажайып пен шынайы өмірді үйлестіріп, оқыrmанды таңғалдыратын метафизикалық жағдай туғызады. Мұнда Бекторы фольклордағыдай бір өлшемді зұлым емес, түс пен өңнің, аңыз бен ақиқаттың шегінде тұрған «жұмбақ бейне» ретінде көрінеді. Зерттеуші Р.Есбалаева бұл образды «мифологиялық симулякр» деп атап, оны постмодерндік әдеби эксперименттердің нәтижесі ретінде талдайды [7].

Автор халық санасындағы Бекторы образына жаңа мағына жүктеп, оны қазіргі қоғамның мәселелерін көрсететін айнаға айналдырады. Мәселен, Қайырболды ресторанда қызмет етіп жүріп, бір топ бейтаныс қыздың көңілін тауып, оларға көмектеседі; сол қыздардың бірі қоштасарда құны өлшеусіз қымбат жүзік сыйлайды. Бұл жүзіктің иесі – Бекторы болып шығады да, осы сәттен бастап реалистік баяндау *мифтік арнаға* бұрылады. Бекторы Қайырболдыны ғажайып зәулім үйіне ертіп апарып, оның жүрегін тас жүрекке алмастырады. Әдебиетте бұрыннан таныс «Шайтанмен келісім» мотиві орындалады [8]. Қайырболды кенет байып шыға келеді, бірақ адамгершілік сезімнен айырылған тасжүрекке айналады. Кейін ол кездейсоқ баланы өлімнен құтқарып, қайта өз жүрегін орнына қайтарғанда ғана баяғы адами қалпына түседі.

Хикаят кейіпкерлері шынайы адамдардан гөрі аллегориялық мәнге ие. Қайырболды – өмір мен өлім, руханият пен материализм арасындағы таңдауды бейнелейтін кейіпкер болса,

Бекторы – сол таңдауды сынға салушы елес іспетті. Автор симулякр кейіпкерлер арқылы шығарма қазақ қоғамының өтпелі кезеңдегі ахуалын, адам санасындағы құндылықтар дағдарысын көркем көрсеткен.

Айгүл Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі – қазақ прозасындағы магиялық реализм үлгілерінің бірі [9]. Әңгіме алғысөзінде автор Ганс Христиан Андерсен рухына арнау жасап, шығарманы жазушы ертегілерінің идеялық желісімен байланыстыратынын аңғартады. Шығармада Қаршыға есімді жас әйелдің тағдыры баяндалады. Автор оны XX ғасыр соңындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-психологиялық өзгерістер фонында көрсетеді. Қаршыға – үлкен сахнада өнер көрсетуді армандайды. Алайда, жеке өміріндегі қиындықтар мен некесіз бала көтеруі оны күйзеліске ұшыратып, қала өмірінен бас тартуға мәжбүр етеді. Қатігез ортадан көңілі қалып, аялы пана іздеп, туған даласына оралады. Дүниеге әкелген қызы Хорлан – құстарды ерекше жақсы көретін, айналасындағылармен көп араласа бермейтін тұйық қыз еді. Кейіннен ол Қоңырқаз атанып кетеді. Екі жауырынында пайда болған құстың қанаты тәріздес қос шеміршек оны бүкір етіп көрсететін. Бұл оқиғалар сюжет деңгейінде шынайы суреттелгенімен, әңгіменің шарықтау шегінде күтпеген *фантастикалық бұрылыс* орын алады. Автор оқиға шешімінде символдық метаморфоза тәсілін қолданады: Қоңырқаз атымен астарланған кейіпкер әңгіме соңында құсқа айналып, ұшып кетеді. Шығарманың кульминациясында Қоңырқаздың «симулякр-бейнесі» айқын көрінеді, оқырман бірінші рет «алданады», өйткені нақ осы сәтке дейін бәрі шынайы оқиғадай қабылданған еді. Осылайша, реалистік түрде басталған әңгіме ертегілік сипаттағы трансформациямен аяқталады. Оқырман Қоңырқаздың құсқа айналуын тікелей физикалық құбылыс емес, символикалық шешім ретінде қабылдайтыны анық. Бұл эпизод – автордың постмодернистік ойыны Андерсеннің «Ұсқынсыз үйрек» ертегісіне жасалған реминисценция. А.Кемелбаева кейіпкерін ақырында «қаз» күйінен сұлу құсқа айналдырып, оның қоғамнан тапқан жарасын қиял арқылы емдейді. Мұндай көркемдік шешім оқыrmанды екіұшты күйде қалдырады: бір жағынан, бұл – Қоңырқаздың барлық тауқыметтен құтылып, бақыт тапқанының белгісі, екінші жағынан – реалистік қисыннан әдейі ауытқу. Осы ауытқу симуляция элементі ретінде қызмет етеді де, оқыrmанды таңырқатып, әңгіменің түпкі идеясын тереңірек түсінуге жетелейді. Зерттеушілердің айтуынша, «Қоңырқаз» әңгімесінің құрылымында бірнеше интермәтіндік әдістер орын алған: мифологиялық мотивтер (аққу-қаз архетипі), әдеби реминисценциялар (Андерсен ертегісіне меңзеу) және магиялық реализм элементтері шебер ұштасады. Бұл синтез постмодерн эстетикасына сай көпқабатты мәтін түзеді [10].

Қоңырқаз – нағыз симулякр кейіпкер: ол өмірде болуы мүмкін емес, адамның құсқа айналу құбылысын көркем шындыққа айналдырып, оқыrmанды сендіре алады. Кейіпкердің бұлайша түрленуі арқылы автор қоғамның қаталдығына душар болған жанның ішкі күйзелісін, арман-қиялын көрсете отырып, оқыrmанды мейірім мен адамгершілік туралы ойлануға шақырады.

Әдеби кейіпкер – әдетте белгілі бір әлеуметтік ортаның өкілі, характері, мінез-құлқы нақты өмір логикасына бағынған тұлға. Оның іс-әрекеті шынайы психологиялық негізделімге ие, өмірбаяндық желісі, қоғамдағы орны анық көрсетіледі. Мұндай кейіпкердің түптұлғасы көп жағдайда өмірдің өзінен алынған, яғни шынайы өмірде сол немесе ұқсас адам өмір сүрген деген иллюзия сақталады. Ал симулякр кейіпкер бұдан өзгеше. Ол көбіне реализм заңдылығын бұзады, себебі оның болмысы өмірден гөрі мәтінаралық шындыққа тәуелді. Симулякр кейіпкердің прототипі нақты адам емес, мәдени мәтіндер жиынтығы десек қателеспейміз. Мысалы, Бекторы – фольклорлық ертегіден алынған кейіпкер, бірақ Т.Әсемқұлов оны жаңа заман кеңістігінде өмір сүретін кейіпкерге айналдырған. Демек Бекторының түптұлғасы – халық қиялы тудырған мифологиялық образ, шын өмірде мұндай тіршілік иесі жоқ. Сол сияқты, А.Кемелбаева Қоңырқазды Андерсен ертегісіндегі аққу-қаз мотивінің қазақы нұсқасы етіп ұсынған; Қоңырқаздың соңындағы құсқа айналу көрінісі өмірде болуы мүмкін емес, тек ертегі заңына бағынатын фантастикалық акт. Осылайша, *симулякр кейіпкерлер – миф, ертегі, аңыз кейіпкерлері, оларды автор өз шығармасында*

қайта «симуляциялап», жаңа мән береді. Әдеби кейіпкер көбінесе автордың өмірлік тәжірибесін немесе заман шындығын көрсетсе, симулякр кейіпкер – автор идеясының, шығармашылық ізденісінің нәтижесі. Шығармаларда алдаусыз сенім басым болса, постмодерн туындыларда әдейі алдау (симуляция) арқылы ой салу басым.

Қазақ әдебиетінің бүгіні осы симулякр кейіпкерлер арқылы өз даму жолында жаңа белеске көтерілді деуге болады. Кеңестік дәуірдегі әдебиет көбіне соцреалистік әдіске негізделіп, кейіпкер типтері қоғамдық нормалар шеңберінде сомдалған еді (мысалы, өндіріс озаты, революционер, үлгілі жар, ана образдары және т.б.). Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жалпы әлемдік постмодернизм үрдістерімен үндес құбылыс – қазақ прозасында неомифологиялық, фантастикалық, миф элементтердің көбеюі байқалады.

Зерттеу нәтижесінде анықталғандай, симулякр кейіпкерлер – қазақ әдебиетінде соңғы онжылдықтарда көрініс тапқан соны құбылыс. Симулякр кейіпкердің басты ерекшелігі – оның болмысында нақты референттің жоқтығы, яғни ол белгілі бір идеяның, мифтің, символдың іске айналған түрі ғана. Бірақ көркем шығармада ол кәдімгі кейіпкер ретінде қызмет атқарып, оқырманды сендіре алады. Жан Бодрийяр іліміндегі “гипершындық” ұғымы қазақ жазушыларының шығармаларында дәлелін тапқанын байқаймыз. Симулякр кейіпкерлерді талдау – ұлттық сөз өнеріміздің жаһандық әдеби процеске қосқан үлесін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / пер. О.А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.
2. Plato. Sophist // Plato. With an English translation by H.N. Fowler. – London: William Heinemann, 1921. – p. 459.
3. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб., 1997. – 336 с.
4. Маньковская Н. Париж со змеями (Введение в эстетику постмодернизма). – М., 1995. – 220 с.
5. Деррида Ж. Письмо и различие. – СПб, Москва: Академический проект, 2000. – 495 с.
6. Әсемқұлов Т. Бекторының қазынасы әңгімесі // <https://adebiportal.kz/talasbek-asemqulov/> 01.08.2019
7. Есбалаева Р.Ж. Интермәтін. Т. Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» әңгімесіндегі психологиялық шиеленістер // <https://adebiportal.kz/kz/24389> 20.02.2023
8. Шайтанмен келісім мотиві // <https://ru.wikipedia.org/BC>
9. Кемелбаева А. Қоңырқаз әңгімесі/ // <https://malim.kz/article/sports/aigul-kemelbaeva-qonyrqaz-16660> 09.09.2021
10. Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Түлебаева Қ.Т. Мифологиядағы құстың орнитоморфты архетипі (А. Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі негізінде) // «Керуен» ғылыми журналы. – 2023. – №2 (79). – Б. 177-185. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-14>

SRSTI 17.82.09

A.D. Tastenova

Shakarim University

Republic of Kazakhstan, Semey, aynagul.tastanova@mail.ru

ETHNOCULTURAL VOCABULARY IN ABAY'S LYRICS

M. Auezov notes that most of the lyrics of the 1880s are devoted to aul life, its unique way of life, folk traditions and customs, and the fate of their contemporaries. Along with this, the akyn subjects all the spiritual values of his people to a deep artistic and critical revision and proclaims a new poetic program

Begun as an imitation of famous poets of the East (Nizami, Saadi, Ferdowsi, etc.), Abai's lyrics gained strength over time, became more and more original, innovative and reached unprecedented heights, which allow us to consider him the founder of the Kazakh literary language, a reformer of the Kazakh versification system, and the founder of many modern lyrical genres [1].

Abai's famous poem "Thin-browed beauty..." (Appeal of a horseman), consisting of 10 stanzas written in quatrains, was created in 1889 and brought him world fame, having been translated into different languages of the world. It rightfully belongs to the masterpieces of world love lyrics, in which love is glorified as a high and noble feeling [2].

Compositionally, the poem is structured as a monologue of a horseman addressed to a girl. The lyrical hero heartfully touchingly and tenderly confesses his sincere and passionate feelings. In accordance with the traditions of Eastern poetry, the hero's love is greatly exaggerated: "when I miss you, my tears darken the light" – this is how he hyperbolically conveys his pain. For a young man, an incomparable beauty and the only one in the whole earth ("for hundreds of years the world has not been warmed like this," "there are no others like you"), she is truly delightful. In the traditions of Eastern poetics, a psychological portrait of the girl is also given: the beauty has thin eyebrows drawn with a pen, silky hair, from which an intoxicating smell emanates, she is "proud and brave," kind-hearted and generous (there is "neither greed nor evil" in her); in her bottomless eyes there is passion, she is all ablaze with fire. The lyrical hero feels like a falcon trying to overtake a pheasant.

His beloved has settled in his heart forever, haunts him in his dreams "like delirium," nothing and no one can cool her burning beauty, for her sake he is ready to give everything in the world, to sacrifice his life and his cattle. The poem was first published in the collection "Kazakh akyny Ibrahim Kunanbaygyllynyn Oleni" published in St. Petersburg in 1909 [3].

As already noted, various aspects and facets of folk life are widely reflected in Abai's work – aul life, economic structure, folk traditions and customs, entertainment and amusements. But even in this case, everyday paintings are permeated with subtle lyricism and full of symbolism. This is the poem "A Hunter with a Golden Eagle Jumps in the First Snow," created in 1882 and marking the triumph of realism in the akyn's work. It was written in 11-syllable size and published for the first time in Kazan in the collection "Prince and Zagifa" in 1897. Conventionally, this poem can be classified as landscape poetry. Here, at first glance, it would seem that a completely ordinary hunting scene with a bird of prey is depicted: a short hunting session, the discovery of a trail, the rapid flight of a golden eagle, the fox's flight from pursuit, a bloody fight between a golden eagle and a fox, and the return home.

From the point of view of the poetics of realism, the depiction of time and space in which the lyrical situation unfolds is important. The first picture depicts how a winter powder hunter, dressed in a comfortable outfit, goes on a campaign on a faithful horse, a golden eagle sits on his arm, and he is accompanied by a reliable companion. Their goal is to get the fox. It is noteworthy that the hunters set out early in the morning, while the tracks of animals are quite clearly visible in the powder, on the snow that has fallen in the evening or at night, covering the ground in an even layer. Therefore, it is not surprising that hunters quickly discover a fox trail on the slopes of the mountain.

In the next picture we see how, having noticed a fox, hunters organize a raid on it. Kusbegi tears off the tomagu cap from the eyes of the golden eagle, which headlong begins to pursue the victim. At the same time, the poet competently describes the psychological state and experiences of a bird of prey, whose thoughts are voiced: "If I fly low, the fox will have time to climb up!" Then the reader watches the golden eagle's rapid flight into the air. At the same time, the author gives a detailed description of the opposite feelings – fear, doubt and determination in the fox's soul – driven into a corner, realizing that she cannot hide from her pursuers ("Running will not save me"), she, baring "forty blades", is ready for a mortal battle for life. The Berkut Batyr, having released eight "spears", rushes at his prey like a stone.

The color palette of such a colorful scene evokes in the lyrical hero unexpected associations with the bathing of a maiden, when she, naked, sparkling with white skin and supporting her black braids with her hands, enters the water [4].

The very desperate fight between the golden eagle and the fox awakens erotic fantasies about the first wedding night of the bride and groom. The golden eagle (groom) crushes the resisting fox (bride) under him and begins to torment her.

Satisfied hunters, observing this scene, shaking off the snow from the malakhai and putting a pinch of nasybay (snuff) behind their lips, say: “may our prey be rich”.

The final part of the poem contains the lyrical hero's reflections on the laws of nature, according to which the strongest wins in the struggle for survival. Therefore, there is nothing reprehensible in the fact that people hunt animals for a living, there is no cruelty to nature, and only another hunter will understand the passion of a real hunter

The artistic structure of the poem is characterized by picturesque imagery, compositional harmony, the lyrical plot from beginning to end is permeated with a wealth of colors and dynamism.

The thoughts and feelings of the great Abai, expressed in figurative form, have universal significance, are close and understandable to everyone who cherishes the ideals of goodness and justice.

A distinctive feature of Abai's language is the use of detailed metaphors, colorful epithets, and apt comparisons related to mood and psychological state [5].

References

1. Barkhudarov L.S. Language and translation. Questions of general and specific translation theories. – M.: International relations, 1975.
2. Abai. Lyrics. – Alma-ata: Zhaly, 1980. – P. 41.
3. Sultanbekov M. Poetic inspiration: Abay, Shakarim and Mukhtar. A book about three classics. – Novosibirsk, 2007. – 416 p.
4. Adibayev M. Kh. Twenty poems by Abai. – Almaty, 2005. – 286 p.
5. Sagandykova N. Fundamentals of literary translation. – Almaty, Sanat, 1996.

FTAXP 17.09.91

Б.Е. Салимжанов

Ғылыми жетекшісі Б.А. Ердембеков

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., 001hero@mail.ru

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ОРНЫ

Дулат Бабатайұлы мұрасының қазақ әдебиетіндегі орнына қатысты зерттеулерде екі негізгі бағыт айқын байқалады. Біріншісі – ақынның шығармаларының маңыздылығын оның мәтіні мен құрылымынан шығарып, дүниетанымдық және көркемдік ерекшеліктерін феноменологиялық тұрғыда түсіндіру. Екіншісі – әдебиеттанудағы қалыптасқан әдістер мен қағидаларға сүйене отырып, шығармаларын нақты бір тұғырнамалық өлшемдермен талдау.

Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында Дулат шығармашылығы көбіне әдебиеттанудың дәстүрлі үлгілері мен идеологиялық тұрғысынан зерттеліп келеді. Нәтижесінде, зерттеушілер тарапынан ақынның әрекеттері жиі айыпталып келеді. Шынында, әдебиеттанудың идеологиялық бағытынан ең көп зардап шеккен ақын – Дулат Бабатайұлы.

Академик Зәки Ахметов өз еңбегінде былай деп жазды: «Кеңес дәуірінде патша үкіметінің саясатын сынауға жол берілген кездерде Дулат шығармалары қайшылықты болынды делінсе, там тұмдап болса да, айтуға мүмкіндік туса, ал тоталитарлық жүйе отарлау саясатын сынауға, әшкерелеуге үзілді-кесілді тиым салған кездерде (мысалы, 50-ші жылдардың басында) Дулат бірыңғай «керітартпа ақын» саналды. Қазақстан Республикасы өз еркімен қосылды деген қағиданы желеу еткен кезде хандық билік бұрынғы ел билеу тәртібі, патриархалдық-феодалдық өмір салты ескірген деген тұжырым жасалды» [1, 175].

Кеңестік кезеңде идеологиялық көзқарастар өзгеріп отыруына байланысты, Дулат бірде «қайшылықты ақын», бірде «керітартпа ақын», тағы бірде «ескішіл ақын» деп бағаланған. Басқаша айтқанда, оның жағдайы қашан да қым-қиғаш, тұрақсыз

болған. Осылайша, кінә идеологияда емес, Дулаттың өзінде, ал кемшілік зерттеушіде емес, ақында, ақиқат ақынның шығармашылық психологиясында емес, әдебиетші ғалымның ұстанымында болады.

Қазақ әдебиеттану ғылымының бүгінге дейінгі тұғынамасында бұл үрдіс жоқ деп айту қиын. Себебі, көптеген зерттеушілер әлі күнге дейін өздерін ақынға билік айтатын әділ қазыдай сезінеді. Бұл, өз кезегінде, бұрынғы материалистік-идеологиялық әдебиеттануға негізделген ұстанымдардың әсері деп айтуға болады. Қазіргі Еуропа әдебиеттану ғылымында басты мәселелердің бірі – зерттеуші санасының ақын санасымен диалогқа түсу мүмкіндігі. Бірақ, белгілі бір ұстаныммен, әдебиеттанудағы қалыптасқан қағидалармен және түрлі идеологиялық бұраландардан өткен қазіргі санамызбен диалогке кіру мүмкін емес. Себебі, мұндай дүние Дулаттың шығармашылығында атымен жоқ.

Оның жан дүниесінің ауыр жағдайы, бодандықтың тигізген зардабы, өзіне де, өзгелерге де қолдау болатын, рухани азық іздеу, тығырықтан шығатын жол табу екенін көре аламыз.

Елін сатып шен алған,
Өлекседен жем алған.
Кебеже қарын, кең өңеш,
Өлексе көрсе үңілген,
Күшігеннен кем емес,
Шенділердің қылығы.
Елге істеген былығы,
Парақор би мен ұлығы
Ұйықтасам, кіріп түсіме,
Азғын елдің ішінде

Дулат сынды сорлыда

Ұйқы, тыныштық болды ма? [2, 59-60]

Иә, Дулат ақынмен үнсіз тілдесу мүмкін емес. Шыншылдық пен сыршылдық анық әрі ашық, ешқандай жасандылығы жоқ. Артық сөз айту да қиын. Үнсіз ғана келісесің, келісіп қана қоймай, ақынмен бірге қоғамды өзгерткің де келеді.

Ақынның жыры ұйқыда жатқан халықты оятады. Өлеңнің эстетикалық, феноменологиялық қуаты сізді өз шындығыңызбен, болмысыңызбен, заманыңызбен бетпестік қалдырады. Осы сәтте жанашыр жан іздегенде, Дулат ақын сіздің жаныңыздан табылады.

Дулаттың ойшыл тұлға ретінде өз заманына сәйкестендіруі әлеуметтік ортамен қарама-қайшы бағытта болды. Осыған байланысты ақынның жан дүниесінде үйлесімсіздік пайда болады. XX ғасыр ойшылдарының бірі – Эрих Фром айтқан «экзистенционалды дихотомияның» төріне шыққан [3, 57]. Дулаттың өз заманының шындығымен келіспеуі көңілінің қалғандығынан емес, толығымен іргелі, басы бүтін қарсылығының көрінісі.

Қай тараптан қарасақ та, қандай тұрғыда талқыласақ та, Дулат шығармашылығының негізі – бодандықтың зардабы, бостандықтың зары, тәуелсіздігінен айырылған елдің күйі. Ақынның жатса да, тұрса да өзегін өртеген идеясы, діңгекті ойы осымен байланысты.

Қоғамның азып-тозуын кейде иттік іс-әрекет арқылы түсіндіретін Дулат «Үй күшіктей үреді, Отының басын айналып», – деп образды ой айтып, болмыстың құлдырау сипатын шебер аңғартса, Албан Асан астарлы ұғымды білдіру үшін қатарға қосылып, әжетке жараған күшікті тілге тиек етеді: «Бұралқы күшік құтырып, Қораны баққан сақ болды». Дулаттың: «Қамқа, торғын бөз болды, Саф алтының жез болды», – дегені Асанның өлеңінде қайта жаңғырды. Сапалық азғындаудың көрсеткіші – жез бен бөз, құндылықтың бейнесі – мата мен алтын кеше мен бүгінді салыстырып-саралаудың өлшемі ретінде қарастырылды. «Алтын күміс асылдар, Мысы шығып, жез болды, Оқа, жібек тауарлар, Орауыш, мата бөз болды» – екі ақынның ой үндестігінің тағы бір мысалы.

XIX ғасырдың басында дүниеге келген Дулаттың барша ғұмыры отарлау саясатының бастапқы күнінен бастап, шегіне жетер жеріне дейінгі шырғалаң шындығымен бірге өтті. Қоғамның қулық-сұмдығы көз алдында болды. Отар елдің бишаралық күйі тұтасымен

Дулаттың елдік, адамгершілік, батырлық, патриоттық адалдық, азаматтық ұғымдарымен бірлікте, соның контексінде зерделенген.

Елдігің кетіп, ыдырап,
Білгені өсек, сыбырлап,
Алтын жығаң сөгіліп,
Абыройың төгіліп,
Бәріңнің де жақсы еді
Жоқ болғаның мұнан да [2, 157].

Байқап қарасақ, тәуелсіздігінен айырылған ел және жер бетінен жоғалатын ел сиқы бір контексте. Барынан жоғы жақсы. Әрине, бұл ақын тұғырнамасы. Келісу, келіспеу оқырман еркінде. Бірақ, ақынға кінә тағатын біз емес. Себебі, ақынның ақиқатында бодан болып өмір сүру – мәнсіз тіршілік. Осыдан болар ел ішінде мынасы қалай дейтіні жоқ, байы да, кедейі де, биі де, бикеші де, үлкені де, кішісі де бір қалыпқа, бодандық қамытына салынған. Ол қамыттың аты – өз еркі өзінде жоқ жүгенсізкеткен жұрт.

Қайран қазақ, қайтейін,
Мынау азған заманда
Қарасы – антқор, ханы – арам,
Батыры көксер басы аман,
Бәйбіше – тамтық, бай – сараң,
Бозбаласы – бошалаң,
Қырсыға туды қыз балаң.
Нары – жалқау кер табан,
Құсы – күйшіл, ат – шабан,
Жырғалаң жоқ, жобалаң.
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам? [4, 198]

Осы бір жолдарда ел бейнесі толықтай жинақталған. Адамы да, жануары да, тіпті күйлеген құсы мен аты да кері кеткен, «Кері тартпа». Енді бір сәтке тоқталайық: бұл өздігінен басқарылмайтын, ортақ мүдде, бірлік пен ынтымақтастықтан айырылған ел. Ақын үшін оның елдік тұтастығы қалмаған, Дулаттың пайымдауынша бәрі бірігіп, ел болудан кеткен. Отаршылдық қамыты мықтап байланған.

Өлеңнің эстетикалықфеноменологиялық құрылымына назар аударсақ, ақынның жинақтауы тек субъективті ғана емес, интересубъективті де. Оның әсері мен сезімі жай ғана сезіну деңгейінен өтіп, айықпас мұң мен зарға, булыққан ызаға айналған. Елдің тынысынан алған әсер көңіл күйінің тереңіне өтіп, тұрақты мінезіне айналған.

Дулат өлеңдерінде ұлық пен атқамінердің іс-әрекетін «қасқыр-қылық», «ит-мінез» арқылы бейнелеудің мысалдары көптеп табылады. Бұл жерде «қасқырдың» да, «иттің» де жыртықшылық функциясы ұқсас: елді талау, халықты жұлып жеу... Осы ойды әрлеп әдіптейтін «Қорқау қасқыр құлықты» немесе «Итше қауып маңайын», – деген тіркестер қарсылықты емес, иттікті көрсетуге бейім тұр. Иттен айырмасы жоқ қасқырдың көкжалдығы емес, қорқаулығы тілге тиек болған. Себебі, «орыс отаршылдығы» орнаған заманда көк бөрінің дәстүрлі кескін-кейпі «азуға айналып, оны ит бейнесі ығыстыра бастады» [5, 16].

Қазақ әдебиетінде үлкен орны бар айтулы ақындарды сөз өрнегі, өлең өрімі, көркем тілі замана ахуалын, замана адамын бейнелеу арқылы айқын көрінді. Дулат Бабайтайұлы өлеңдерінде дәуірді сипаттайтын «кер заман», «азған заман» тіркестері қолданылса, Шортанбай Қанайұлы кейін тұтас бір ағымды санаға сіңірді. Халықтың тығырыққа тірелуін «кез болдың кер заманға» деп ұқтырған Дулаттың дәуірінен соң да елдің ахуалы қиындай түсті. Дулаттың: «Осындай заман кез болды, Ер дегенің ез болды», – деп түйіндеген ойын Кердері Әбубәкір сол үлгі, сол мазмұнмен «Заманың түгіл азды, Ел ішінде ер азды», – деп жалғайды.

Дулат Бабайтайұлының бодандық қамытын киген елдің күйін сүмірейтіп, сорын қайнатып суреттеуі керітартпалық немесе ескішілдік емес, керісінше, сіздің санаңыздың қаншалықты азат екенін көрсететін рухани өлшем, ұлттық бағдар.

Шиыршық атып толғанған сезімнің қайнар көзі – ел мен жер тағдыры. Сөз үлгісінде бұрынғыны аңсау бар. Аңсау – тәуелсіздікпен еншілес. Ендеше, мұны Еуропа әдебиетіне кеңінен танымал тарихи инверсия құбылысы деп қабылдаймыз. Бұл ұғым әдеби үдерісте орын алып келе жатқан – өткенді айта отырып болашақты аңсау құбылысы болып шығады.

Дулаттың «керітартпалығы» деп жүргеніміздің мәніне осы тұрғыдан қарасақ, іс жүзінде алдағы күннен күтетін тәуелсіздіктің нышаны, соны аңсау, сағыну, бостандыққа ұмтылу психологиясымен еншілес ұғым.

Қорыта айтсақ, қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілі, сөз зергері Дулаттың ақындық тұлғасы – қазақ әдебиетінің тарихында қайталанбайтын құбылыс. Дулат Бабатайұлы сананың азаттығына, ұлттың бірлігіне шақыратын ұлы тұлға.

Әдебиет

1. Ахметов З. Асыл сөз арнасы. – Алматы: «Арда», 2008. – 175 б.
2. Бабатайұлы Дулат. Тұнық тұма. Өсиетнама: өлеңдер мен дастандар (1-кітап); Дулат жырау тағылымы: сын-зерттеу, көзқарастар (2-кітап). Құрастырған Қ. Раев. – Алматы: «Раритет», 2002. – 288 б.
3. Фром Э. Человек для себя. – Москва: Изд-во АСТ, 2020. – 57 б.
4. Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. / Құрастыр. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т. 1. – 384 б.
5. Шәріп А. Көкбөрінің көркем бейнесі. – «Парасат», 2000. – №2.

МРНТИ 17.82.31

А.Е. Каржауов

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Республика Казахстан, г.Уральск, alisherkarzhauov05@gmail.com

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РОМАНА БЕЛ КАУФМАН «ВВЕРХ ПО ЛЕСТНИЦЕ, ВЕДУЩЕЙ ВНИЗ»: ПОДХОДЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последнее время наблюдается устойчивый интерес к лингвокультурологическому анализу художественных текстов, который проявляется у таких отечественных и зарубежных исследователей, как Ф. Боас и А.Г. Гилянова. Однако существует множество вопросов, требующих решения, например, касающихся отбора лингвокультурологического материала, современных методов анализа и интерпретации безэквивалентной лексики. Приобщение к языковой культуре возможно через чтение аутентичных текстов, предполагающих глубокое осмысление иноязычных понятий, используемых автором. Актуальность данной статьи заключается в том, что данный вид анализа помогает читателям лучше понять язык как важнейший элемент культуры и отражение национальных мировоззрений. Цель этой статьи — провести лингвокультурологический анализ произведения Бел Кауфман «Вверх по лестнице, ведущей вниз» [1].

Роман «Вверх по лестнице, ведущей вниз» написан американской писательницей Бел Кауфман [2]. Этот роман был опубликован в 1964 году и быстро завоевал популярность благодаря своему уникальному стилю и остросоциальной тематике. Роман был написан в Соединенных Штатах в начале 1960-х годов. Этот период характеризуется значительными социальными изменениями, включая реформы в системе образования, рост гражданских прав и усиление роли молодежи в обществе [3]. Бел Кауфман, сама бывшая учительница, воссоздала свои личные опыты и наблюдения в школьной среде, что придает произведению аутентичность и глубину [4]. Сюжет романа крутится вокруг молодой учительницы Сильвия Баррет, которая приходит в школу с надеждой увлечь учеников английской литературой. Однако вскоре она понимает, что большинство ребят не проявляют интереса, коллеги не переживают за судьбу учебного заведения, а вся жизнь в школе подчинена бессмысленным бюрократическим правилам. Роман создан в формате «многоголосого диалога»: его

содержание в основном состоит из записок, документов, школьных сочинений и писем. Книга опирается на реальные события из жизни автора романа [5].

Цель данного анализа – исследовать лингвокультурологические аспекты романа «Вверх по лестнице, ведущей вниз», которые включают: Исследование языковых характеристик текста: определить основные слова и выражения, специфическую лексику, идиомы и фразеологизмы, стилистические средства, а также грамматические конструкции и их влияние на создание художественного эффекта, а также анализ культурных аспектов: выяснить, как культурные отсылки, символы, образы и особенности национальной культуры отображают и обогащают содержание произведения [6, 3].

В ходе нашей научной работы было проведено ряд лингвокультурологического анализа. Основным является когнитивный анализ данного произведения, поскольку в контексте данной истории, данный анализ можно интерпретировать как самый уместный метод. При помощи анализа, я выявил, что одной из характерных черт романа «Вверх по лестнице, ведущей вниз» является полифонизм, который представляет собой уникальную структуру художественного текста [7]. В ней каждый персонаж и сам повествователь имеют свои собственные взгляды на мир. Основной особенностью этого многоголосия является равноправие всех представленных точек зрения, которые не подчиняются авторскому «слову о мире». Многоголосие является тем элементом, который отличает художественное произведение от работ других функциональных стилей, таких как научный, официально-деловой и публицистический [8]. Письменная речь, особенно в неофициальной переписке, может отражать некоторые особенности устной спонтанной речи. Тем не менее, любой письменный текст является вторичным по отношению к устной речи. Письменная форма обладает своими собственными характеристиками и не представляет собой простую механическую копию устной речи, зафиксированной на бумаге.

Немаловажно затронуть другую проблему, выявленную в процессе анализа, а именно – проблема современных школ. В произведении, и в сериале поднимаются актуальные проблемы современного общества, особенно касающиеся подростков. Это вопросы взаимоотношений между родителями и детьми, динамика в семье, а также отношения между молодыми людьми и их партнёрами, а также между учителями и учениками. Оба автора акцентируют внимание именно на последнем аспекте. На мой взгляд, и фильм, и книга имеют общую черту: они отражают сложную атмосферу, царящую в школах, и те непростые отношения, которые формируются между участниками образовательного процесса. Роман описывает события конца 60-х годов, школу и происходящие в ней события, в то время как сериал фокусируется на современном обществе. Однако я не вижу между ними значительной разницы. Проблемы, которые поднимают авторы, схожи и не так просто решаются. Мне кажется, что и роман, и фильм правдиво отображают реальность. Анализируя роман, можно заметить, что новая учительница выступает как лучик света в школе. Она увлечена своей работой и искренне любит детей, что вызывает интерес у школьников. Именно такие люди способны пробудить потенциал учащихся, и необходимо, чтобы в каждой школе было как можно больше таких учителей, которые готовы пожертвовать многим ради того, чтобы дети выросли достойными людьми [9].

Однако роман затрагивает ещё одну глобальную проблему современных школ, которая является актуальной с давних пор. К числу основных проблем можно отнести недостаточное финансирование и нехватку творчески настроенных педагогов. В глобальном масштабе акцент делается на гуманизацию образования. В любой системе образования акцент ставится на изучение основ фундаментальных наук, в то время как гуманизация подразумевает индивидуальный подход к каждому ребенку, учитывающий его склонности и способности, а также обучение навыкам поиска и использования необходимой информации. Я считаю, что для решения этой проблемы важно внедрять индивидуальные образовательные планы и стремиться находить подход к каждому ученику. Особенно важно, чтобы ребенок умел самостоятельно находить нужную информацию и ориентироваться в современном информационном пространстве [10, 7].

В результате нашей научной работы, мы выделили несколько выводов, исходя из анализа. Стилистические черты романа способствуют созданию многослойного и реалистичного образа школьной жизни, подчеркивая парадоксы и сложности образовательной системы с помощью метафор, символов и различных стилистических приемов. Лингвокультурологический анализ помогает выявить ключевые культурные и социальные аспекты, отражающие проблемы и особенности американского общества 1960-х годов, такие как расовая и социальная справедливость, роль учителя и молодежные проблемы. Практическое использование тексто-интерпретационных технологий в образовательном процессе продемонстрировало их эффективность в формировании лингвокультурологической компетенции у студентов, способствуя развитию критического мышления, толерантности и межкультурного взаимодействия.

Литература

1. Иванова Д.Г. Лингвокультурологический анализ романа «Вверх по лестнице, ведущей вниз», 2019.
URL: https://dnevniknauki.ru/images/publications/2019/1/philology/Ivanova_Pospelova.pdf (дата обращения – 05.03.2025)
2. Электронная библиотека – Кауфман Бел – Up The Down Staircase. URL: http://royallib.com/book/kaufman_bel/Up_The_Down_Staircase.html (дата обращения – 05.03.2025)
3. Барышева К. Папмамбук – Вечное движение по лестнице Бэл Кауфман, 2021. URL: <https://www.papmambook.ru/articles/2579/> (дата обращения – 05.03.2025)
4. Шаталов Д. ЛитБук – Вверх по лестнице, ведущей вверх, 2014. URL: <https://litbook.ru/article/7061/> (дата обращения – 05.03.2025)
5. Семейн Л.Ю. Педагогический дискурс в романе Б. Кауфман «Вверх по лестнице, ведущий вниз», 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskiy-diskurs-v-romane-b-kaufman-vverh-po-lestnitse-veduschey-vniz/viewer> (дата обращения – 05.03.2025)
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2008. – 3 с.
7. Наина – Жанровые особенности романа Бел Кауфман "Вверх по лестнице, ведущей вниз", 2013. URL: <https://proza.ru/2013/07/29/1721>
8. Православная Энциклопедия – МНОГОГОЛОСИЕ, 2021. URL: <https://www.pravenc.ru/text/2563870.html> (дата обращения – 05.03.2025)
9. Игнатова Н.А. Проблемы современной школы на основе романа Кауфмана «Вверх по лестнице, ведущей вниз» и В.Г. Германики «Школа», 2016. URL: <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/207602-problemy-sovremennoj-shkoly-na-osnove-romana-> (дата обращения – 05.03.2025)
10. Кауфман Б. Вверх по лестнице, ведущей вниз: роман / пер. с англ. Ю. Жуковой, Е. Ивановой, С. Шайкевич. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 7 с.

FTAXP 17.01.83

Ж.Е. Карипханова
Ғылыми жетекшісі А.Қ. Қадыров
 Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., jansaya1001@icloud.com

ҚОРҚЫТ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПОЭЗИЯДАҒЫ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Қорқыттың философиялық көзқарастары

Қорқыттың басты идеясы – өлімнен қашу емес, оның табиғатын түсіну және өмірдің шынайы мәнін іздеу. Қазақ мифологиясы мен аңыздарына сүйенсек, Қорқыт өлімнен құтылу үшін жер бетін кезіп, мәңгілік өмір мекенін табуға тырысады [1]. Алайда қайда барса да, ажал оны аңдып тұрғандай көрінеді. Ақыры, ол жер бетіндегі барлық тіршілік иелерінің өлімге мойынсұнатындығын түсінеді. Бұл орайда, Қорқыт өліммен күресудің жалғыз жолы – рухани және мәдени мұра қалдыру, адам өмірін мәнді ету екенін ұғынады.

Қорқыттың философиясында өлімді теріске шығару емес, керісінше, оның табиғатын қабылдап, өмірді мағыналы өткізу идеясы басым. Осы тұрғыдан алғанда, оның дүниетанымы экзистенциализммен үндес. Қорқыт өмірдің әр сәтін бағалап, адамзатқа өнер, даналық және ізгілік қалдыру арқылы ғана өлімді жеңуге болады деп санайды. Сондықтан ол қобыз жасап, күйлер шығарады және өз замандастарына адам өмірінің өткіншілігі туралы терең ойларын жеткізеді.

Қорқыт философиясында өмір мен өлім диалектикасы маңызды орын алады. Ол өлімді жоққа шығармайды, керісінше, оны өмірдің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Оның ойынша, адам өлімнен қорыққан сайын, оның өмірі мәнсіздене түседі. Сондықтан, өмірдің әрбір сәтін бағалау, оны мағыналы ету – Қорқыт философиясының басты идеяларының бірі [2].

Қорқыт бейнесінің символдық мәні

Қорқыт бейнесі қазақ мәдениеті мен әдебиетінде терең символдық мәнге ие. Ол тек тарихи тұлға ғана емес, сондай-ақ өмір мен өлім, даналық пен рухани ізденіс, өнер мен мәңгілік тақырыптарын қамтитын мифологиялық кейіпкер. Қазақ поэзиясында Қорқыт бейнесі мәңгілік өмірді аңсаған, адамзаттың шынайы болмысын түсінуге ұмтылған данагөй ретінде суреттеледі. Оның образы белгілі бір философиялық идеяларды білдіретін бірнеше негізгі символдармен көрініс табады.

Қазақ поэзиясында оның негізгі символдары мыналар:

Қобыз – Қорқыттың ең басты символы ғана емес, оның философиялық және дүниетанымдық көзқарастарының көрінісі [3]. Қазақ мәдениетінде қобыз тек музыкалық аспап ретінде ғана қарастырылмайды, ол адамның ішкі жан дүниесінің, өмір мен өлім туралы толғаныстарының көрінісі іспетті. Қорқыттың қобыз тартуы – оның мәңгілік өмірді іздеуімен, өлімнен қашуымен тікелей байланысты.

Аңыздарға сүйенсек, Қорқыт қайда барса да, оның алдынан көр қазып жатқан адамдарды көреді. Бұл – өлімнің барлық жерде бар екенін, одан қашып құтылу мүмкін еместігін меңзейтін бейне. Осы сәттен бастап Қорқыт қобызын жасап, күңірене күй тарта бастайды. Оның күйлері тек әуен ғана емес, адамның өмір мен өлім алдындағы шарасыздығын, өмірдің өтпелілігін түсінуден туған терең философиялық ойлар. Қорқыттың қобыздан төгілген сарыны – тағдырмен келісу емес, оған қарсы тұру, өмірді сүю, оның мәнін ұғынуға ұмтылу.

Қобыздың үнінде Қорқыттың жанайқайы, оның әлемге деген қарсылығы мен сұрақтары бар. Қазақтың жыраулары мен ақындары Қорқыттың осы қобыз арқылы жеткізген философиясын шығармашылығына арқау еткен. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың «Қорқыттың көрі» өлеңінде қобыздың үні адам жанының тебіренісімен астасып, Қорқыттың ішкі әлемін, оның өмір мен өлім туралы ойларын суреттейді:

«Қорқыт ата көр қазып,
Жатыр бүгін арулап.
Сонау бейбақ дүниеге,
Айта алмаған зарын ап».

Бұл өлең жолдарында қобыздың үні – Қорқыттың өзі қалдырған рухани мұра, оның адамзатқа айтқан аманаты ретінде көрінеді. Қобыздың күңіренген үні ғасырлар бойы қазақтың жыр-дастандарына, поэзиясына, жыраулық дәстүріне еніп, халықтың өмірге деген философиялық көзқарасын қалыптастыруға ықпал етті.

Қобыз – тек Қорқыттың аспабы ғана емес, қазақ халқының дүниетанымындағы ерекше құбылыс. Ол адамның рухани әлемі мен тіршіліктің мәнін түсінуге деген ұмтылысты бейнелейді. Қобыздың күйлері – өлімнен қашқан адамның үні емес, керісінше, өмірдің шексіз мағынасын іздеген дананың, ғұламаның үні. Қорқыттың қобызынан шыққан әуендер уақыт пен кеңістікті жалғап, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, адамзат баласына өмірдің құндылығын ұғындырады.

Қазақтың ұлы ақыны Шәкәрімнің «Қорқыттың сарыны» өлеңінде Қорқыттың қобыз сарыны ерекше орын алады:

«Қобызбен Қорқыт сарнаған,
Болмады жері бармаған.
Мұңлы әнмен өмір суреттеп,
Сол әнін саған арнаған».

Қобыздың үні – Қорқыттың өмір мен өлім туралы толғаныстарының көрінісі. Шәкәрім қобыз сарынын тек қарапайым музыкалық әуен емес, адамның жан дүниесін тербететін, оны ойға салатын құбылыс ретінде сипаттайды. Қобыздан шыққан әуен – мәңгілік пен уақыттың үндесуі, өмірдің өткіншілігін сезінудің символы.

Қазақ поэзиясында Қорқыт бейнесін ашатын тағы бір символ- желмая. Желмая – қазақ мәдениетіндегі даналық пен саяхаттың символы ғана емес, Қорқыттың философиялық ізденістерінің көрінісі [4]. Қорқыттың желмаяға мініп, мәңгілік өмірді іздеуі оның физикалық қозғалысын ғана емес, адамның рухани ізденісін, өмірдің мәнін түсінуге деген ұмтылысын білдіреді. Бұл мифтік сюжет – тек бір адамға қатысты емес, бүкіл адамзат баласының мәңгілікке, мәнге, даналыққа ұмтылу жолындағы метафоралық бейнесі.

Қазақ аңыздарына сүйенсек, Қорқыт ажалдан құтылу үшін желмаясына мініп, әлемді шарлайды. Ол қайда барса да, өлімнің бар екенін көріп, тағдырдан қашу мүмкін еместігін түсінеді. Бұл көрініс өмір мен өлім арасындағы күрестің философиялық мәнін ашады. Желмая – бұл жолда Қорқыттың серігі ғана емес, оның ізденісін бейнелейтін қасиетті жануар. Қазақ халқы үшін желмая – тек көлік құралы емес, ақиқатқа жетелейтін жолдың нышаны.

Қазақ жыраулары мен ақындары осы желмая образы арқылы адамның өмірдегі мақсаты мен ізденісін сипаттаған. Мысалы, Төлеген Айбергенов Қорқыт сарындарын жалғастырып, адамның өмірлік ізденісі туралы:

«Өлмеймін мен, Қорқыттай күй тартамын,
Тыңдасаңдар менімен сыр ақтарамын».

Бұл жолдарда ақын Қорқыттың тағдыры мен оның мәңгілік өмірді іздеуі арқылы адамның рухани әлемін көрсетеді. Қорқыттың желмаясы – оның үнемі қозғалыста болуы, тоқтаусыз ойлау, іздену, уақыт пен кеңістікті тануға тырысуының белгісі.

Желмая – тек көлік құралы емес, Қорқыттың даналығының символы. Ол нағыз кемелдікке жетудің жолы адамның өз-өзін тануында, өмірдің мәнін іздеуде екенін көрсетеді. Сондықтан Қорқыттың желмаяға мініп, мәңгілік өмірді іздеуі – адамның өз жолын табуға деген шексіз ұмтылысының көрінісі.

Қорқыттың зираты мен суға кету сарыны – ажалдан қашу мүмкін еместігін білдіретін терең философиялық символдар [5]. Жоғарыда айтқанымыздай Қорқыт өлімнен қашып, мәңгілік өмірді іздейді, бірақ ақыры оны ажал күтіп тұрғанын түсінеді. Бұл сарын қазақтың рухани мәдениетінде, әсіресе поэзиясында, өмірдің өтпелілігін, уақыттың шексіздігін, адамның тағдыр алдындағы шарасыздығын көрсету үшін қолданылады.

Қорқыттың зираты туралы аңыздар оның мәңгілік тыныштық таба алмағанын бейнелейді. Бір деректерде оның қабірін жылан орап жатқанын айтса, басқа нұсқаларында ол Сырдарияға кетіп, қобыздың әуенімен өмірден өтеді. Бұл өлім мен өнердің байланысын білдіреді: Қорқыттың денесі өледі, бірақ оның әуені мен мұрасы мәңгі жасайды. Бұл сарын қазақ поэзиясында символдық мәнге ие, себебі ол адамның физикалық өмірі өткінші болғанымен, оның ойы, еңбегі, рухани ізденісі өлмейді деген идеяны білдіреді.

Шәкәрімнің «Қорқыттың сарыны» өлеңіндегі Қорқыт бейнесі

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қорқыттың сарыны» өлеңі – қазақ халқының рухани мұрасы мен философиялық дүниетанымының маңызды көріністерінің бірі. Бұл өлеңде Қорқыт тұлғасының мифологиялық, философиялық және музыкалық қырлары ашылып, оның мұрасы мен сарындарының маңызы терең талданады.

Қорқыт – өлім мен өмірдің мәнін іздеуші: Шәкәрім Қорқыттың бейнесін жай ғана аңыз кейіпкері ретінде емес, өмір мен өлім мәселесін терең түсінген философ ретінде сипаттайды. Өлеңде:

«Кешегі кеткен Ер Қорқыт
Кейінгі жанға болды ұмыт»

деген жолдар арқылы ақын Қорқыттың есімі кейінгі ұрпақ арасында ұмытылып бара жатқанын айтады. Алайда ол тек өткеннің кейіпкері ғана емес, оның ойлары мен сарындары әлі де өзекті. Қорқыт өмірдің мәнін іздеген адам болғандықтан, оның философиясы ешқашан ескірмейді.

Қорқыт қобыз сарынымен өзінің шерін тарқатып, өлімнен қашудың емес, оның табиғатын түсінудің жолын іздейді. Ол өлімнен құтылу мүмкін еместігін түсініп, өнер мен даналық арқылы адамзатқа мәңгілік мұра қалдыруға ұмтылады.

Қазіргі қазақ поэзиясында да Қорқыттың бейнесі ерекше орын алады. Ақындар оны тек мифтік тұлға ретінде емес, өмірдің мәнін іздеуші философ ретінде қабылдайды. Қорқыт идеялары арқылы ақындар адам болмысының терең мәселелерін қозғайды [6].

Оның өмір мен өлім, тағдыр мен уақыт туралы ойлары ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, қазақ әдебиетінің рухани негіздерінің бірі болды. Қорқыт бейнесінің символдық мәні қазақ поэзиясында әлі де өзекті болып қала бермек. Оның ойлары мен идеялары қазіргі заманғы оқырман үшін де терең мағынаға ие, себебі олар өмірдің мәні туралы мәңгілік сұрақтарға жауап іздеуге бағытталған.

Қорқыт туралы шығармалар жазған ақындардың қатарында Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұқағали Мақатаев, Тәкен Әлімқұлов, Шәкір Әбенов және басқа да көптеген қазақ ақындары бар. Олардың әрқайсысы Қорқыт бейнесін өзінше сипаттағанымен, шығармаларында ортақ идеялар кездеседі.

Барлық ақындар Қорқытты өмір мен өлім мәселесін толғаған философ, данағөй ретінде бейнелейді. Ол – мәңгілік өмірді іздеген тұлға, бірақ ақыры өлімнен құтылу мүмкін емес екенін түсінеді. Қобыз оның ішкі толғаныстары мен философиялық ойларының символына айналады.

Қорқытты шығармасына арқау еткен ақындар оның сарындарын, қобыздың мұңды әуенін, ажалдан қашу идеясын терең философиялық деңгейде қарастырып, оны тек мифологиялық тұлға ғана емес, ұлттың рухани көсемі ретінде сомдайды. Қорқыттың өліммен күресі – адамзаттың өмір мәнін іздеуі, өнер арқылы мәңгілікке ұмтылуы.

Қорқыттың бейнесі қазақ әдебиеті мен мәдениетінде өлімнен емес, мәңгілік өмірден хабар беретін, өнер мен философия арқылы жасампаздыққа жетелейтін символ ретінде сақталып қала бермек.

Әдебиет

1. Жармұхамедов М. Қорқыт ата мұрасы. – Алматы: Ғылым, 1999.
2. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт ата және қазақ эпосы. – Алматы: Ана тілі, 2003.
3. Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: Рауан, 1992.
4. Күмісбаев Ә. Қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Жазушы, 1988.
5. Байділдаев А. Қазақ жыраулары және Қорқыт дәстүрі. – Алматы: Ғылым, 2005.
6. Бесбаев З. Қазақ поэзиясындағы философиялық сарындар. – Алматы: Жазушы, 1995.

ҒТАХР 17.82.90

Б.А. Ердембеков, Ж. Жандарбекқызы

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., Zhansayazh16@gmail.com

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ ДІН КОНЦЕПТІСІНЕ ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ

Соңғы онжылдықта әдебиеттану саласында "тезаурустық тәсіл" деп аталатын әдіснамалық тәсіл сәтті қолданылуда. Ол нақты гуманитарлық зерттеулерде тезаурустық талдау ретінде ұсынылады. Ендігі кезекте әдістемелік қана емес, сонымен қатар зерттеудің әдістемелік құралы. Жалпы алғанда, олар тезаурус теориясын құрайды.

Бүгінде әдеби шығармаларды тезаурустық тұрғыдан талдау қарқынды түрде дамып келе жатқанын байқауға болады. Тәжірибелер көрсеткендей, бұл әдіс тіл білімі, әдебиеттану

және гуманитарлық ғылымдардың өзге де салаларында тиімді нәтиже беруде. Әсіресе, қолданбалы зерттеулерде кеңінен қолданылып жүрген тезаурустық әдістің теориялық және әдіснамалық қырлары, атап айтқанда, көркем шығарманы тереңірек түсінуге бағытталған зерттеулер үшін айрықша маңызға ие. Осыған орай, ең алдымен «тезаурус» ұғымының мәнін айқындау қажет.

Лексикографияда тезаурус мәселесі негізінен батыс және орыс ғалымдарының зерттеулеріне сүйене отырып қарастырылып келеді. Бұл термин ежелгі грек тіліндегі «thesauros» сөзінен шыққан, оның мағынасы «қазына» дегенді білдіреді.

Н. Кондаков өзінің «Логикалық сөздік-анықтамалығында» тезаурусты «сөздерді олардың басқа сөздермен мағыналық байланысы арқылы іздеуге мүмкіндік беретін сөздік» деп сипаттайды. Сонымен қатар, бұл анықтамалықта тезаурустың екі негізгі түрі бар екені атап өтіледі.

1) лингвистикалық тезаурус – мәтіндерді мазмұнды талдау арқылы іріктелген және қабылданған жіктеу жүйесіне сәйкес жүйеленген табиғи тіл сөздерінің тізбесін қамтитын сөздік;

2) статистикалық тезаурус – белгілі бір тақырып бойынша мәтіндерді статистикалық талдау нәтижесінде таңдалған және сол мәтіндерде осы сөздердің бірге кездесу жиілігі негізінде сөздік мақалаларға топтастырылған сөздердің тізімін қамтитын ақпараттық-іздеу сөздігі [1,587].

Тілдік тезаурус бірлігін табудың кілті-сөздердің тұрақты тіркесімі. Тезаурус жүйесінде бірдей сөзбен тұрақты тіркесімдер түйін элементтері болып табылады және бұл сөздің өзі сәйкесінше түйін деп аталуы мүмкін. Тезаурустық зерттеу әдістемесі мәтіндерден ең жиілікті сөздерді емес, ең жиілікті тұрақты сөз тіркестерін анықтауды қамтиды. Бұл тәсіл тезаурус лексика емес, яғни адам қолданатын сөздер жиынтығы емес, сөздер арасындағы семантикалық қатынастар жүйесі және мәтіндерден анықталған тұрақты тіркестер – бұл қатынастардың экспликациясының үзінділері деген ойды баса көрсетеді. Сонымен қатар, жеке адамның тезаурусындағы түйіндік сөздердің рөлі өте үлкен және тезаурустың лингвистикалық теориясы осыны түсіндіруі керек [2, 89].

Ең алдымен, тезаурус үшін негізгі элемент ұғым емес, концепт екенін атап өткен жөн. Лингвистикада, семиотикада және мәдениеттануда «ұғым» мен «концепт» сөздерінің айырмашылықтары жақында ғана айқындала бастады. Бұл ұғымдарды түсіну саласына айтарлықтай үлес қосқан академик Ю.С. Степанов. Оның пікірінше, концепт – «адам санасындағы мәдениеттің іркілген түрі; мәдениет адамның менталды әлеміне осылайша енеді. Ал екінші жағынан, концепт – бұл адамның, қарапайым адамның, «мәдени құндылықтар жасаушы» емес, мәдениетке қалай енетінін және кейде оған қалай әсер ететінін көрсететін құрал. Ұғымдардан айырмашылығы, концепт тек ойланумен шектелмейді, ол сезіледі. Ол эмоциялар, симпатиялар мен антипатиялардың, тіпті кейде қақтығыстардың объектісі болады. Концепт – адамның менталды әлеміндегі мәдениеттің негізгі ұясы» [3].

Осылайша, концепт – белгідегі мағына мен сезімдік қабылдаудың, ішкі бейненің бірігуін білдіреді. Оны басқа концепттермен байланыстыратын тек логикалық емес, сонымен қатар құндылықтық қатынас бар.

Осыған орай тезаурусты жазушының жеке әлемінің көрінісі, оның тілдік тұлғасының эволюциясын көрсететін кеңістік ретінде қарастыруға болады. Тезаурус – жазушының білімі, ойлары, сезімдері, эмоциялары мен тәжірибелерінің жинағы, бұл олардың әлемдегі және әдебиеттегі орнын түсінуге негізделген. Тезаурустың субъективтілігі оның білімді жүйелеу тәсілінде көрінеді: бұл жүйелеу жалпыдан жекеге емес, сыртқы әлем туралы білімді іріктеу мен құрудың ең маңызды қағидасы ретінде өзінен өзгеге ауысу арқылы жүзеге асады. Тезауруста белгілі бір орынға ие болу үшін барлық жаңа нәрселерді белгілі бір дәрежеде игеру керек (яғни, оларды өзің жасау қажет). Бұл тезаурустық иерархия мен ғылыми білім құрылымының айырмашылығы осында. Бұл мәдениеттегі адам мен зерттеушінің өзі үшін ғылыми таным мақсаттары үшін құратын әлемді тану ерекшеліктерін көрсетеді.

Бұл тұрғыда :«Жазушының тезаурусы тек оның жеке артықшылықтарына қарай құрылымдалады, ал жазушыны әдеби процестің маңызды бөлігі ретінде сипаттау осы факторды ескере отырып жасалуы тиіс» – деген тұжырымды атап көрсетеді Есин, өзінің жазушы тезаурусы еңбегінде [4, 48].

Абайдың қарасөздерін зерттеуде әдебиеттанушылар әртүрлі көзқарастар мен бағыттарды ұстанады. Мысалы, Ғарифолла Есім Абайдың қарасөздерін «сөз жанры» деп атайды және былайша сипаттайды: «Абай өз ойларын еркін жеткізу үшін арнайы жаңа жанрды ойлап тапты. Бұл – сөз жанры. Ақынның қарасөздері – нағыз еркін ойдың жанры. Мұнда ешқандай дәстүр мен формаға бағынушылық жоқ. Ой ашық әрі еркін баяндалған, ал мазмұны өзіне сай формаға ие болған». Ал Абай шығармашылығын терең зерттеген

Б.Кенжебаев Абайдың қарасөздерін теориялық тұрғыда қарастырып, олардың «Ғақлия» деп аталуы туралы пікірін білдіріп, былай деген: «Ғақлия – дін, мінез-құлық туралы насихат сөздері, мысалдармен берілетін өсиеттер. Абайдың қарасөздерінің бәрі бірдей ғақлия емес. Тек бірнеше қарасөздері ғана (1, 15, 25, 28, 32, 34) дін мен мінез-құлыққа қатысты ғибраттық сипатта болады» [5, 129].

Р. Сыздыкова: «Абай тілі зерттеліп келді дегенге екі түрлі ұғымды сыйғызуға болады: бірі – ұлы қаламгердің тілі туралы жалпы пікір айту, екіншісі – Абай шығармалары тілінің өзін талдап-тану», деген пікірі бар [6].

Бүгінгі таңда Абай шығармаларының, әсіресе қарасөздерінің тілін зерттеу – өзекті әрі уақыт күттірмейтін міндеттердің бірі. Дегенмен уақыт өте келе ақын тілі мен оның мазмұнын түсіну қоғамның өзгеруіне байланысты күрделене түсуде. Себебі қоғам мен уақыт өзгерген сайын оқырмандардың түсінігі мен талаптары да өзгереді. Қазіргі оқырман, әсіресе жастар, Абай шығармаларын, соның ішінде қарасөздерін қабылдап, түсіну барысында қиындықтарға тап болатыны жасырын емес. Бұл мәселені шешудің тиімді жолдарының бірі – қарасөздерге тезаурустық талдау жүргізу. Абай шығармаларын тезаурустық тұрғыдан зерттеу әдебиеттану саласында кеңінен қолға алынып келеді. Мәселен, Қ. Сарекенова ақын еңбектеріндегі ғылым мен білім тезаурусын терең зерттеді. Сонымен қатар, Ж. Айтмұхамбет Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейне» ұғымын қарастырса, А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смағұлова зерттеулерінде Абай қарасөздеріндегі адам мінез-құлықтарына тезаурустық талдау жасалып, ақын тілінің ерекшеліктері анықталды. Осыған байланысты Абай мұрасын жаңаша көзқараспен, қазіргі заман талабына сай жан-жақты зерттеп, талдау қажеттілігі айқын сезілуде.

А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смағұлова өздерінің «Абай қарасөздеріндегі адам мінездеріне тезаурустық талдау» мақаласында қарасөздердегі әртүрлі сипатқа ие мәндердің ішкі құрылысын талдау үшін оларды тақырыптар бойынша жүйелеу қажет деп көрсетеді. Осы жерден оның қара сөздердің тақырып ретінде діни танымдық тұрғыдан қарастырылмағанын көре аламыз. Сонымен қатар, қара сөздердегі діни мағынадағы сөз тіркестерінің мәні де толық ашылмаған. Сондықтан, ақынның қара сөздеріндегі діни ой-тұжырымдардың мазмұнына тезаурустық талдау жүргізу арқылы, Абай Құнанбайұлының діни танымдық көзқарасын анықтау мақсаты айқындалып отыр.

Абайдың көзқарастарын ислам философиясын ескермей талдау мүмкін емес. Ақынның қырық бес қарасөзінің он бірі тікелей дін тақырыбына арналған. Кейбір қарасөздері тек бір ғана діни мәселені қозғайды. Мәселен, он үшінші қарасөзінде иман мен ғибадат туралы айтылса, жиырма жетінші қарасөзінде құлшылық, хикмет және ақыл мәселелері талданады. Жиырма сегізінші қарасөзінде тағдыр, иман, ақыл мен ғибадат жайлы сөз қозғалады. Отыз төртінші қарасөзінде ақырет, иман және дүниелік өмірге қатысты ойлар беріледі. Қырық үшінші қарасөзінде жан мен тән, ақыл, талап және күш-қуат мәселелері қарастырылса, қырық бесінші қарасөзінде Алланың барлығы, әділет және махаббат туралы тұжырымдар жасалады. Ал ең көлемді отыз сегізінші қарасөзінде көптеген діни тақырыптар қамтылған.

Абайдың ақындық мектебін зерттеген М. Мырзахметұлы қарасөздердің тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктеріне ерекше назар аударып, оларды жан-жақты талдау жасай

келе: «Абай қазақ үшін Ғазалидей биік тұлға. Абай өмір сүрген дәуірде мұсылман әлемі ауыр кезеңдерді бастан кешіріп жатқан еді. Себебі, Абайдың тұсында мұсылман мемлекеттердің ешқайсында тәуелсіздік болған жоқ. Отарлаушы империялардың құрсауында қалған мұсылман елдері дін тұрмақ, ғылымнан, білімнен ажырап қалды. Міне, бүтін мұсылман әлемін қараңғылықтан алға сүйреп шығару туралы көзқарас тұсында өмір сүрген Абай мұсылмандықты ғылым, білім арқылы дәріштеп, қазақ қоғамына жаңашылдық серпінін алып келді», – деген сипаттама береді [7, 124].

Он үшінші қара сөзінде Абай екі түрлі иман дәрежесін көрсетеді: *«Әуелі не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел испат қыларға жараса, мұны якини иман десе керек. Екіншісі - кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық берік боларға керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс көрсетсе де, соған айнып, көңілі қозғалмастай берік болу керек. Бұл иманды иман таклиди дейміз.»* [8, 222].

Абайдың он үшінші қарасөзінде бұл ұғымды екі негізгі тармаққа бөліп қарастыруға болады: «якини иман» («илм-ал-йақин-и иман») және «таклиди иман» («тасдиқи иман»). Мұндағы «якини» сөзі шынайы, дәлелді нанымды білдірсе, ал «таклиди» дәстүрлі сенім деген мағынада қолданылады («таклиди» – біреуге еру, сол арқылы нану). Бұл жіктеу иманның терең философиялық және діни мәнін түсіндіруге бағытталған.

Абай ғылым арқылы рационалдық-логикалық дәлелдермен негізделген иманды «илм-ал-йақин-и иман» деп атайды. Бұл – ақыл мен ғылым арқылы дәлелденген сенім. Екінші түрі – оқу, есту және үлкендерден үйрену арқылы қалыптасатын «таклиди иман». Ислам терминологиясында бұл иман түрі «йақин-и иманға» қарағанда әлдеқайда әлсіз болып саналады. Абай «таклиди иманды» «тасдиқи иман» деп те атайды. Абайдың пікірінше, иманды сақтау үшін «қорықпас жүрек», «айнымас көңіл» және «босанбас буын» керек. Оның «Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ» деген сөзі, адамның «ар» мен «сабат» ұғымдарын, яғни рухани беріктікті талдауға ниеттенгенін көрсетеді. Рухани беріктік пен ары жоқ адам азғыруға немесе алдауға оңай еріп, «иман еттім» деген сертінен тайып, шындықты жалған, ақты қара деп қабылдауы мүмкін. Ал шынайы имандылық – иман еткен нәрсесіне еш күмәнсіз сену және соған адал болу.

Ғалымдардың нақлиясы арқылы мұсылман «иман таклидиге» жетеді, яғни оқығанын, көргенін еліктеу, дағдылану немесе тікелей қабылдау арқылы сенім қалыптастырады. Бұл «таклид» немесе «такілеттес» иман деп аталады. Ал хакімдердің ғаклияты арқылы иманға жету – оқығаны мен көргенін ақыл-ой сүзгісінен өткізіп, талдап, жүрекке бекіту арқылы жүзеге асады. Мұндай әдіспен қол жеткізілген сенім – ең айқын, ең берік иман, яғни «иман якини» деп аталады.

Б.Кенжебаев «Тасдиқ», яғни қазіргіше 38-қарасөзді «ғылыми талдау, ғылыми пайымдау» деп тұжырымдайды. Ал Асан Омаровтың пікірінше, «Абай қарасөздері – хакімнің тек ұлтына жөн көрсетіп, жол сілтеген еңбегі» [9, 59]. Бұл қарасөздерде «қазақ», «қазақ баласы», «біздің қазақ» деген тіркестер жиі қайталанады. Осы екі көзқарастың айырмашылығы қарасөздердің жазылу стилінен де байқалады. Асан Омаров атап өткендей, қарапайым сөйлеу тіліне жақын стиль қолданылса, Б. Кенжебаев көрсеткенде, Абайдың шығармаларында қазақ мәдениетінде «кітаби тіл» деп аталатын араб және парсы сөздері молынан кездеседі. Абай мұрасының қазіргі қазақтың діни түсінігі мен тәжірибесінің санамыздағы әсерлерін ғылыми және тарихи тұрғыдан бағалаудағы маңыздылығын анықтау аса маңызды. Осыған орай, Абай қарасөздеріндегі «таклиди», яғни дәстүрлі сенім ұғымына тезаурустық талдау жүргізу қажеттілігі туындап отыр.

Құдай тағаланың жолы шексіз, Жаратқанның өзіне ұқсас, оның шегіне ешкім жете алмайды. Егер дүниедегі мақсатың тек өз пайдаң болса, онда сен шектеулі боласың, бұл Құдайдың жолы емес. Ал егер өз мақсатың ретінде осы жолға түскен адам болса, ол – таза мұсылман, толық адам. Мұндай жолға жетудің басты шарты – адам Алланы тануы және өзін Оның жердегі орынбасары, қызметшісі ретінде сезінуі керек. Бұл – иманның алғашқы

жартысы. Ал екінші жартысы – толық адамның қасиеттері мен ізгі амалдары арқылы жүзеге асатын іс-әрекеттер. Абайдың толық адам түсінігі якини иманмен тікелей байланысты.

М. Мырзахметұлы адам болуда қиянатшылдықтың зиянына ерекше назар аударады. Абайдың ой жүйесін толық адамға қатысты осылайша пайымдау өте орынды. Адам болу жолы жақсы ата-ана, құрбы және ұстаздың игі ықпалымен дұрыс бағытта дамып, жемісті болады, ал қиянатшылдық арқылы бұл бағыт бұзылып, адам рухани тұрғыда бүлінеді. Осылайша «Толық адамға» қарсы тұратын «жарым адам» бейнесі айқындалады. Жарым адам танымының негізін осы жерде таклиди иманмен байланыстыра аламыз.

Тезаурус сөздің семантикасын қамтитындықтан, оның анықтамалық шеңберіне шектеу қоюға болмайды. Сөздің ішкі мағынасы толық ашылғанша, мағыналық тізбектерді ажыратып, тиімді әрі үйлесімді келетіндерін таңдап алуға болады. Демек, сөздің мағыналық түсіндірмесі бір ғана сөзден, сөз тіркесінен немесе сөйлемнен тұруы мүмкін. Бұл сөздің мағынасының ашылу тәртібі мен мөлшеріне, сондай-ақ микродетальдарына байланысты анықталады.

Талдауымыздың алғашқы тізбегі ретінде Абайдың 13-қарасөзіндегі «Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ» тіркесіне тоқталайық: осы жерде «таклиди иманды» «жарым адам» танымымен табыстырдық. Жарым адам көрінісін «қиянатшылар», «шала мұсылман», «фитнә ғалым» тармақтарына жіктеп қарастырайық.

Шындығында, Алла шыншыл, турашыл адамдарды сүйеді. Егер адам қиянат жасап, игтиқадқа, яғни иманға сәйкес болуды қаламаса, онда ол жарым адам кейпінде болады. Өйткені қиянат жасаған адам ғылымды да, ұстазды да дұрыс танымайды. Мұндай адам иманға да, игтиқадқа да қиянат жасайды. Осы жерде иман мен игтиқад ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты, яғни иман – бұл адамды иманның негіздеріне сәйкес болуға, оны дұрыс ұстануға бағыттайтын сенім мен ұстаным [9, 416]. *«Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығының кәмәләт таппағы – қиынның қиыны. Себебі Алла тағала өзі – хақиқат, растықтың жолы. Қиянат – хақиқат пен растықтың дұшпаны. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақтықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақтық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, гиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды»* [11, 186-187]. Бұл сөздерден ғылымға махаббатпен көңіл бөлмеген адамның ісі ешқашан толық болмайтынын түсінеміз. Сондықтан Абай Құнанбайұлы мұндай адамдарды толық болмаған жарым адамға теңейді. Абай қиянатшыл адамдардың мұсылмандығына да күмәнмен қарайды, себебі олар иман мен ғылымды дұрыс түсініп, қабылдамайды. Оның пікірінше, толық адам болу үшін ғылым мен шындықты ұстану қажет, ал қиянатшылдық олардан алыстатады.

Жарым адам – бұл концептуалдық ұғым, қоғамның негізгі бөлігінің сипаты, белгілі бір диагноз немесе анықталған проблема. Егер адамның іс-әрекеті зұлымдыққа, қатыгездікке әкеліп, кісі өліміне, адамның өміріне қауіп төндіруге, қоғамның басқа мүшелеріне зардап келтіруге, құқықтарына нұқсан келтіруге, материалдық шығынға, қоршаған ортаға немесе жаратылысқа зиян тигізуге себеп болса, бұл адам толық адамдық қасиеттерден алыстап, жарым адам болып табылады. Мұндай адамнан зұлымдық немесе басқа да теріс әрекеттер шыға алады.

Бұл қара сөзде былай беріледі: *«Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе? Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздықпенен бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, малды адам баласының өзінің қызғанышына қорғалатып, өзге хайуандарды бірін ұшқыр қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, бірін биік*

жартасқа, бірін терең тұңғыыққа, қалың орманға қорғалатып, һәм әрбірін өсіп-өнбекке құмар қылып, жас күнінде, кішкене уақытында шафғат, сәхәріменен бастарын байлап, қамқор қылып қоймақтығы – адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес, бәлки, адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік» [11, 194].

Абай Құнанбайұлы хикметтерге, яғни шындыққа, дұрыс жолға қиянат жасаған адамдарды қиянатшылар деп атайды. Ал қиянат жасауға бейім тұрғандарды ол мұсылман емес немесе шала мұсылман деп санайды. Абайдың көзқарасы бойынша, шынайы мұсылман болу үшін тек сыртқы ғибадаттар жеткіліксіз, адамның жүрегі мен ниеті де таза болуы керек. Қиянат, жалғандық немесе теріс әрекеттер мұсылмандыққа қайшы келеді, сондықтан оларды шынайы иман мен мұсылмандықтан алыстатады. *«Жә, бұл хикметтерінің һаммасын һәм мархамат, һәм гадаләт заһир тұр екен. Біз ортамызда бұл мархамат, гадаләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, оның үшін муслим болғанда, алла тағалаға тәслим болып, оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? Бұл екі ай мен күннен артық мағұлым тұрған жоқ па? Фигылы құданың ешбірін де қарар қылмаймыз, өзгелерде болғанын жек көрмейміз, өзіміз тұтпаймыз, бұл қиянатшылық емес пе? Қиянатшылыққа бір қарар тұрған адам – я мұсылман емес, ең болмаса шала мұсылман»* [11, 195]. «Абай шын мағынасында мұсылман еді. Бірақ мұсылманшылығы – молда, қажы айтып жүрген сырты сопы мұсылмандық емес, үлкен сынмен, терең оймен, өз жүрегімен тапқан мұсылмандық болатын» [12, 47].

Абай Құнанбайұлы өмір сүрген кезеңде дін өкілдерінің кейбіреулерінің теріс әрекеттері мен түсініктері оның жазбаларынан, қарасөздерінен байқалады. Ақын өз көзқарасында дінді толық түсіну үшін тек араб-парсы тілдерін меңгеру жеткіліксіз екенін атап өткен. Яғни, тек осы тілдерге сүйенген молдалар халыққа пайда әкелудің орнына, оларды теріс жолға түсіруі мүмкін екенін ескерткен. Сонымен қатар, Абай өз заманындағы ескі медреселер мен білім беру жүйесінің заман талабына сай емес екенін айтқан. Ол осы оқу орындарының заманға бейімделмегенін, олардың қоғамға пайда емес, керісінше зиян тигізетінін атап көрсеткен. Бұл пікірлерінде ол дүниелік білім мен рухани білімнің дұрыс үйлесуін, білімнің пайдасын тек оның терең мағынасын түсіну арқылы ғана байқауға болатынын меңзеген. Әрі қарай ишандарды сынға алады: *«Моллалар тұра тұрсын, хусусан бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері хукім шаригатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тариқат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері – тасбығы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ»* [11, 205].

Абай Құнанбайұлының сынға алған ишандары немесе «фитнә ғалымдары» – дінді өз мақсаттарына пайдаланатын, оны күнкөріс көзіне айналдырған адамдар. Олар өздерінің ғылыми сауатсыздығымен және білімінің таяздығымен ерекшеленіп, ескі медреселерді толық меңгермеген, сонымен қатар ұзақ жылдар бойы пайдасыз талқылаулар мен бос әңгімелерге уақыт жоғалтып, қоғамға ешқандай пайданы әкелмейтін іс-әрекеттермен айналысқан. Абайша айтқанда, олар мағишат дүниесінде надандықтың құрсауында қалып, рухани және ақыл-ой тұрғысынан ақиқаттан алыстап, өздеріне де, өзгелерге де зиян келтірген. Мұндай «фитнә ғалымдарының» әрекеттері қоғамда теріс ықпал туғызып, діннің мәні мен мағынасын бұрмалап, халықты аздыруға бағытталған. Сондықтан Абай оларды зиянды аздырушылар ретінде таниды, ал олардың дінге келтіретін залалдары жетеді деп біледі.

Түйіндей келгенде, Абай Құнанбайұлының қара сөздері қазақ ұлтының рухани қазынасы ретінде қоғамның танымдық негіздерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Абайдың дін туралы көзқарасы схоластикадан ада, ол өмір сүрудің мәні, адам болмысының тереңдігі ретінде көрініс табады. *«Ғұмырдың өзі хақиқат. Ғұмыр жоқ жерде кәмәлат кемелдену жоқ»*, деп айтқан Абай, өмір мен діннің арасындағы тығыз байланысты көрсетеді. Абай үшін дін – бұл тек жалаң ғибадат пен мүлгіген сөздер емес, ол шындықты тану, өмірдің мәнін түсіну жолы.

Әдебиет

1. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – Москва: Наука, 1975. – Б. 570-587.
2. Осокина С.А. К построению лингвистической теории тезауруса// Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 21 (202). – С. 89.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академ. проект, 2004.
4. Есин С.Н. Писательский тезаурус // Тезаурусный анализ мировой культуры: Сб. науч. тр. Вып. 25. – М., 2013. – С. 48.
5. Есім Ғ. Хакім Абай [Мәтін]. – Алматы: Ғылым, 1995. – 183 б., 129 б.
6. Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі [Электронды ресурс]. <https://abai.kaznu.kz/?p=1276>
7. Мырзахметұлы М. Абайтану, 10-том. Абайдың адамгершілік мұраттары [Мәтін]. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. – 340 б., 124 б.
8. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – 336 бет.
9. Омаров А. Әулие – Хакім Абай [Электронды ресурс]. <https://kazneb.kz/kk/bookView/view?brId=1645166>
10. Арабско-русский словарь. II т. – Ташкент, 1994.
11. Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық жинағы. II т. – Жазушы, 1977.
12. Омаров А.Қ. Абай жетілуінің саты-сатылары. Монография. – Семей: «Жәрдем» баспа орталығы, 2021. – 76 б.

ҒТАХР 17.82.30

Ж.Қ. Абубакирова

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., abubakirovazhansaya@mail.ru

ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

(А. КЕМЕЛБАЕВА, Д. АМАНТАЙ, А. АЛТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі қазақ прозасының айрықша ерекшеліктерінің бірі – заманның өзекті мәселелерін арқау ету. Бүгінгі әдебиет тек өткенге көз тігумен шектелмей, бүгінгі күннің шындығын бейнелеуге ұмтылады. Әдеби шығармалар арқылы дәуірдің рухани бейнесі көрініс тауып, сол кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік үдерістері айшықталады.

Қазіргі көркем туындыларға зер салсақ, олардың тақырыптық аясы кең екенін аңғаруға болады. Дегенмен, шығармашылық әлемінде бір үрдіс байқалады: кейбір қаламгерлер шынайылықты бейнелеудің орнына, қоғамды асыра мадақтап, кез келген жетістікті дәріптеуге бейім келеді. Бұл – адам табиғатына тән заңдылықтардың бірі. Әр кезеңнің өз сыншылары мен жақтаушылары болады. Алайда, уақыт пен тарих қашанда әділ бағасын береді. Бүгінгі күннің әдеби үдерісін саралағанда, нағыз рухани тереңдікке жетуге ұмтылған қаламгерлердің шығармалары ғана уақыт тезінен өтетіні анық.

М. Мағауиннің «Жармақ» (2009), Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» (2003), «Мінәжат», Жұмабай Шаштайұлының «Жаңғырық» (2004), Қ.Жиенбайдың «Ән салуға әлі ерте» (2008), Ә.Ыбырайымұлының «Ұяластар» (2005), Қ. Ысқақовтың «Ақсұңқар» және тағы басқа туындылар – қоғам мен адам болмысының терең қабаттарын ашуға бағытталған еңбектер.

Проза жанрының шынайылығы мен көркемдік қуаты, ең алдымен, жазушының дүниетанымы мен оның рухани құндылықтарға деген көзқарасынан көрінеді. Сондықтан қазіргі қазақ қаламгерлерінің шығармалары тек оқырманды эстетикалық ләззатқа бөлеп қана қоймай, олардың ой-санасын байытып, адами қасиеттерін дамытуға үлес қосуы тиіс. Бұл бағытта көптеген танымал жазушылар қалам тербеп, әдебиетке өзіндік қолтаңбасын

қалдырып келеді. А. Тахметжан, Р. Мұқанова, А. Кемелбаева, Д. Амантай, Н. Қапалбекұлы, М. Байғұт, С. Балғабаев, Д. Әшімханұлы, А. Алтай сынды қаламгерлердің еңбектері осы жолда ерекше маңызға ие [7, 92].

Қазақ прозасында рухани құндылықтардың көрінісі әрдайым маңызды орын алады. Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі, олардың адамгершілік қағидалары, мейірімділік пен әділеттілікке деген ұмтылысы шығармалардың басты арқауы болып табылады. Әрбір кейіпкердің рухани әлемі – жазушының қоғамды, заман тынысын, адамның ішкі қайшылықтарын бейнелеудегі негізгі құралы. Рухани құндылықтар тек кейіпкерлердің іс-әрекеті мен шешімдерінде ғана емес, олардың сезімі, ойы, көзқарасы, өзара қарым-қатынасы арқылы да көрініс табады.

Бұл тұрғыда кейіпкерлердің рухани көріністері – оқырманға ой салып, өмірлік құндылықтарды таразылауға мүмкіндік беретін құрал. Әрбір оқиға, әрбір шешім рухани өсу мен құлдыраудың бейнесін аша отырып, адамның шынайы болмысын көрсетуге бағытталған. Осылайша, қазақ прозасы арқылы ұлттық рухани құндылықтардың мәні мен маңызы кеңінен насихатталып, адам жанының терең сырлары суреттеледі.

Жазушы Асқар Алтайдың бірқатар шығармаларындағы кейіпкерлер рухани құндылықтардан алыстап, материалдық мүдделерді адамгершілік қағидаттардан жоғары санайды. Қаламгердің “Мәйіт” әңгімесінде екі қабіршінің адами құндылықтардан арылып, рухани азғынға түскен бейнелері кейіпкерлер әрекеттері мен диалогтері арқылы суреттеледі. Автор әңгіме барысында кейіпкерлердің әрекеттерін, олардың өзара қарым-қатынасын және ішкі жан дүниесін суреттеп, қазіргі қоғамдағы маңызды мәселелерді қозғайды. Бұл шығарма адамдық құндылықтар мен материалдық мүдделер арасындағы қайшылықты ашады.

Иван – әңгімедегі басты кейіпкер әрі рухани азғындықтың символы. Оның мінезі мен әрекеттері қоғамдағы материалдық мүдделердің үстемдігін, адамгершіліктің құлдырауын және өлімге деген құрметтің жоғалуын көрсетеді. Иванның жеке басы толықтай пайдакүнемдікке бағытталған, ол адамдық құндылықтарды, ар-намыс пен аруақтарды елемейді. Оның іс-әрекеттері мен сөздерінен оның моральдық тұрғыдан әлсірегенін, арамдыққа, қатыгездікке, менмендікке бейім екенін көруге болады. Оның әрекеттерін сипаттай отырып, автор мынадай мәселелерді көтереді.

Иван аруақтарға құрмет көрсетудің орнына, оларды табыс көзі ретінде қарастырады. Әңгімедегі үзінділер арқылы оның бейнесін одан әрі аша түседі.

– Қатыгез!...қатыгезсің сен, – деп Иван тосылып қалды.

– Сенен қатыгез емеспін, – деп Иқан да қасара қалды. – Әзірге өліктің алтын тісін қаққан емеспін...

– ... Алтын көрмей жүрсің ғой, көрсең – көрден көр қоймай қазардың өзісің...Періште кім бар мына дүниеде: патша да, әкім де, бай да, кедей де күнәһар... Сен екеуміз де пендеміз, – деп Иван пәлсапасын соқты [1, 288].

Иқан – әңгімедегі Иванның серігі, бірақ оның мінезі мен әрекеттері Иваннан айырмашылығы бар. Ол да материалдық пайда үшін әрекет етсе де, Иван сияқты толық рухани азғындыққа түспеген. Иқанның сөздерінен оның адамгершілікке әлі де біршама сүйенетіні көрінеді, бірақ ол да әлеуметтік орта мен жағдайлардың әсерінен моральдық тұрғыдан әлсіреген. Иқанның мінезі біршама сергек және ішкі күмәндары бар, ол әрекеттерін жүзеге асыру алдында ойланатын сияқты. Алайда, Иванмен бірге болғандықтан, ол да қоғамның қысымымен, материалдық мүдделердің үстемдігімен қатты ықпал етілген. Иқанның мінезінде әлі де моральдық шектеулердің белгісі бар, бірақ ол да Иван сияқты өлім мен аруақтарды құрметтемейді.

Иқанның мінезінде екіұштылық бар. Бір жағынан, ол өз әрекеттерін ақтап, олардың қажеттілігін түсіндіруге тырысады, екінші жағынан, оның ішкі дауысынан өлімге, аруақтарға деген құрметтің жоқтығы байқалады. Әсіресе, ол Иванға жауап ретінде “Әзірге өліктің алтын тісін қаққан емеспін...” деп айтады, бұл оның қасақана қатыгездікке әлі бармағанын, бірақ материалдық мүдде үшін кез келген жағдайға бейімделгенін көрсетеді [1, 288].

Автор қоғамдағы адамдардың пайда үшін кез келген әрекетке баруы, өлімді қасиетті деп тану сияқты құндылықтардың аяқ асты болуы – қоғамның рухани деңгейінің төмендеуінің көрінісі екенін Иванның әрекеттері арқылы береді. Бұл өз кезегінде жеке адамдардың осындай зұлым әрекетке баруына түрткі болмақ.

Арада біраз уақыт өтіп, Иванның әңгімесінен соң Иқанға арам ой келеді. Ол қазір заманның өзгергенін сөз ете, сүйекті ұрлау арқылы ақшаға кеңелудің жолын айтады.

« – Шал-ау, сен нағыз “алтын сөз” айттың. Ол уақта алтын тіс, гауһар сырға ұрласа, қазір сүйектің өзін ұрлау керек» [1, 289].

Екеуі сол күні жерге қойылған мәйітті қазып алып, уақытша басқа жерге жасыруға келіседі. Мақсаттары – мәйіттің сүйегін туыстарына, әсіресе ақшалы байларға сату арқылы пайда табу. Автор бұл сәтте қоғамдағы құндылықтардың өзгеруін көрсетіп, рухани құндылықтардың төмендеп, материализмнің басымдық алғанын айқын бейнелейді. Кейіпкерлердің әрекеттері арқылы адамгершілік қағидаларының бұзылуы мен пайдакүнемдікке негізделген моральдық азғындықты ашып көрсетеді.

« – Шал, жиырма бес мың теңге үшін жалданып жүрміз ғой, бір түнде жиырма мың доллар табуға да болады» [1, 289].

Иқан кейіпкердің сөзі оның ар-намыс, адамгершілік секілді рухани құндылықтарды мүлде елемейтінін көрсетеді. Ол ақшаны басты құндылық ретінде санайды, ал ол үшін қандай әрекетке баратыны маңызды емес. Бұл үзінді жалпы қоғамда құндылықтардың өзгеруін бейнелейді. Рухани, адамгершілік қасиеттерді сақтау орнына, адамдар жылдам әрі жеңіл жолмен бай болғысы келетінін автор ұтымды береді.

Асқар Алтай әңгімеде кейіпкерлердің психологиялық күйін шебер жеткізген. Мәйітті жер қойнынан алмақ болған сәттегі Иқан мен Иванның әрекеттері мен ішкі сезімдері арқылы автор олардың жан дүниесіндегі өзгерістерді айқын көрсетеді. Әңгіме барысында: «...сонда ғана Иқан тіксініп қалды», «...Иқанның бойы тітіреп кетті. Көңілін өкініш аралас үрей сезімі иеледі», «Иқанның ойына күндізгі иттер орала берді... жеп кетпей ме деген жалқы ой мазалады», «Иванға айтуға қарадай жасқанды», «Еріксіз Иванның соңынан ерді...» деген жолдар кездеседі. Бұл үзінділер Иқанның бойындағы қорқыныш пен өкініш белгілерін ашып көрсетеді. Оның өз әрекетінің салдарына дайын емес екені және іштей рухани құлдырауды сезініп жүргені осы жолдар арқылы аңғарылады [1, 290].

Ал Иванның ішкі күйін автор оның диалогтары арқылы жеткізеді. Мысалы: «– Қорықпа! – деді Иван. – Бәріміздің де барар жеріміз осындай суық... Алғашқыда бойың үйрене қоймайды» деген сөздері оның өзінің әрекетін ақтауға тырысатынын көрсетеді. Бұл сөйлемдер Иванның ішкі жан дүниесінде рухани құндылықтарға деген селқостық пен адамгершілік қағидаларын елемеуді білдіреді. Ол өзінің жасаған ісін қалыпты жағдай ретінде қабылдап, айналасындағыларды да осы көзқарасқа бейімдеуге тырысады. Иванның бұл сөзі оның рухани азғындауының және моральдық тұрғыда өзін ақтап алудың айқын көрінісі [1, 290].

Автор кейіпкерлердің өз әрекеттерін ақтап алу үшін сыртқы күшке, яғни Құдайға сенім артатынын ұтымды көрсетеді. Мысалы, «– Құдайдан енді қар жауғызуын тілейік! – деді Иван», «– Жауады, – деді Иқан да сенімді дауыспен, – Құдай біз жақта... Біздің де көз жасымызды көруі керек қой» деген сөздер олардың жасаған әрекеттерінің күнә екенін түсінетінін аңғартады. Бірақ сол күнәні жеңілдету немесе ақтап алу үшін Құдайға үміт артуы – олардың ішкі қайшылықтары мен рухани әлсіздіктерін айқындайды. Бұл диалогтар кейіпкерлердің моральдық құндылықтардан алыстап, өздерін сыртқы күш арқылы жұбатудағы тырысатынын байқатады [1, 291].

Әңгіме желісімен кейіпкерлердің тілеуі қабыл болып қар жауады. Арада күн өтіп, қаладағы аялдама басынан мәйіттің туысқандарына телефон шалады. «– Сүйегі ұрланды. Шешелерінің сүйегі керек болса, жиырма бес мың доллар дайындасын... Полицияға хабарласса, мәйітті итке тастаймыз...» деп ескертеді. Екеуі көлікке отыра кетті. Ал мола басында сұғанақ иттер сүйекті тауып алып, мәйітті жан-жағынан тістеп қорлауға кіріскен еді [1, 291].

Әңгімеде автор қоғамдағы адамгершілік құндылықтарының жоғалуы, әлеуметтік әділетсіздік және рухани азғындық мәселелерін көтереді. Кейіпкерлердің тілегі қабыл болып қар жауған сәттен бастап оқиғаның дамуы, оқырманды моральдық сұрақтар мен әлеуметтік проблемаларды терең ойлауға мәжбүр етеді. Мәйіттің ұрлануы мен оның туысқандарына қорқыту арқылы ақша талап етілуі – бұл тек физикалық әрекеттер ғана емес, адамның рухани деградациясын көрсететін метафора. Мәйітті ұрлау, оның қадірін білмеу, ол жерде адам өмірінің құндылығы мен оның рухани әлемінің жоққа шығарылуы бейнеленеді. Автор бұл арқылы адамның рухани тұрғыда құлдырап, материалдық құндылықтарға табынған қоғамның сұмдық бейнесін көрсетуге тырысады.

Мәйітті итерге тастау арқылы автор адамгершіліктің түпкілікті құлдырағанын айтады, өйткені мәйіттің қадір-қасиеті тек тірі адам үшін маңызды емес екені бейнеленген. Бұл оқиға оқырманға қоғамдағы әділетсіздіктің шегіне жеткенін, әлеуметтік жүйелердің әлсіздігін және рухани құндылықтардың құлдырауын көрсетеді. Әңгіме осы арқылы адамзаттың материалдық дүниеге ғана арқа сүйей отырып, рухани құндылықтардан алыстап бара жатқанын сыни тұрғыда көрсетеді.

Әңгіме авторы қоғамдағы рухани дағдарыс пен моральдық азғындықтың тереңдігіне назар аудартады. Мәйіттің ұрлануы мен оған ақша талап етілуі, мәйітті қорлау – бұл тек қылмыстық әрекеттер ғана емес, адамдардың моральдық деңгейінің түскенін көрсететін ауыр метафоралар. Қоғамдағы адамгершілік құндылықтардың жоғалуы, ең алдымен, әлеуметтік орта мен жеке адамның рухани жағдайына тікелей байланысты.

Әлеуметтік ортадағы тұрақсыздық пен теңсіздік адамдарды рухани құлдырауға итермелеген. Экономикалық қысым мен әлеуметтік әділетсіздік адамдардың өз құндылықтарынан айырылуына әкеледі. Мұндай жағдайда кейбір адамдар үшін материалдық мүдделер бірінші орынға шығады. Адамның өмірі мен өлімі туралы ойлар бұлыңғырланып, оны пайдалану мен қорлау қалыпты жағдайға айналады. Мәйітті ұрлап, оған ақша талап ету – қоғамның ішіндегі адамдық құрметтің жоғалғанын, адамдардың бір-біріне деген сыйластығы мен құрметінің әлсірегенін көрсетеді. Бұл жағдай өз кезегінде қоғамдағы әлеуметтік қатынастардың бұзылуын және рухани тоқырауды білдіреді.

Адамдардың осындай қатыгез әрекеттерге баруы, оларды адамгершілік нормаларынан алыстатады. Қоғамдағы өз мүдделері үшін басқалардың қайғысын пайдаланатын, оның үстіне аруақтан да қорықпайтын тас жүрек адамдардың көбейуі – бұл адамдардың ішкі әлемінің азғындағанын айқындайды. Өлімнің қасиеттілігі мен оның рухани маңызын елемей, оны тек пайда табудың құралы ретінде пайдалану – осы құндылықтардың жоғалғанының айқын көрінісі.

Осылайша, автор қоғамдағы рухани құндылықтардың жоғалуын, адамдардың материалдық құндылықтарға табынуын, және моральдық азғындықтың белең алуын көрсетеді. Әңгіме осы құбылыстардың салдарынан адамның адамдық қасиеттерінен алыстап, тек қана жеке мүдде үшін әрекет ететін тас жүрек күйге түсуінің себептерін ашады. Рухани дағдарыс пен әлеуметтік қысымның әсерінен, адамгершіліктің құлдырауы қоғамдағы моральдық нормалардың түбегейлі өзгеруіне әкеліп соқтырады.

Айгүл Кемелбаеваның “Қоңырқаз” әңгімесі – адамның рухани болмысы, табиғат пен қоғам арасындағы қарым-қатынас, ана махаббаты және адамзаттың төзімсіздігі сынды терең тақырыптарды қозғайтын көркем шығарма. Әңгіме табиғат пен адамның үйлесімділігін, сондай-ақ, адамзаттың моральдық құндылықтарын суреттейді. Әсіресе, Қоңырқаздың бейнесі арқылы адамгершілік пен рухани құндылықтардың мәнін тереңдете түседі.

Автор өмірдегі сұлулық пен қатігездікті қатар бейнелеп, оқырманды ойлануға, дүниеге басқаша көзқараспен қарауға шақырады. Бұл әңгіменің ерекшелігі – көркем суреттеу, философиялық астар және адам табиғатының қайшылықтарын терең түсіндіру.

Әңгіме желісі Қаршыға атты жас қыздың некесіз аяғы ауыр болып, паналау үшін оны осы әрекеті үшін сөкпейтін, есіктен теппейтін ауылдағы ағасына хат жазуымен басталады. Ағасы мен жеңгесі Қаршығаны қуана қабыл алады. Осы тұстан бастап автор адамгершілік құндылықтарын алға тартқан сынды. Оған куә ретінде үзінді жолдарын берсек:

«Тауда жалғыз үй шошайып, әйелімен ғана күнелтіп, бір отар қойдан өзге ештеңе көрмеген заты момын қойшы не десін, дереу бойын кернеген тосын сезімдерден аңырап, шын пейілімен ақтарылып, адаспайтын адам баласы, сүрінбейтін ат тұяғы болмайтынын мойындап, қарындасына еш зілі жоғын, ғұмыры аялап жақсы көріп келгенін, ақ сүтпен берілген туысқандық мейіріміне ешнәрсе шіркеу бола алмасын айтып, «қалқам» деп жауап жазды» [3, 3].

Бұл үзінді Ақылбай қойшының адамгершілігі мен рухани байлығының жарқын көрінісі болып табылады. Әңгімедегі басты идея – қоғамның айыптаушылығына қарсы тұра отырып, шынайы туыстық махаббат пен кешірімділік арқылы өмірдің қиындықтарын еңсеру. Ақылбайдың қарындасына деген мейірімділігі оның адамгершілік мұраттарының биіктігін көрсетеді.

Мәтінде Ақылбайдың қарындасына жазған хаты мейірімділік пен түсіністіктің шынайы бейнесі болып табылады. Ол «ғұмыры аялап жақсы көріп келгенін, ақ сүтпен берілген туысқандық мейіріміне ешнәрсе шіркеу бола алмасын» деп жазады. Бұл сөздерден Ақылбайдың қарындасына деген махаббатының таза әрі терең екенін көруге болады. Қаршыға ағасы мен жеңгесінің қолында тұрып, жаңа өмір бастайды. Жас ана аяғы ауыр кезінде құстың жұмыртқасына жерік болады. Жеріктігін басу үшін ауылдағы құстардың ұяларын іздеп, жұмыртқаларын ұрлайды. Бұл әрекеті оның табиғатқа жақындығын және ерекше баланың анасы болатынын бейнелейді. Уақыт өте Қаршыға қыз босанып, ағасы мен жеңгесі нәрестеге азан шақырып, Хорлан атты есімді береді.

Алты айлық қыздың арқасында шеміршек шыға бастағанын анасы байқамайды. Баласы еңбектеуге жараған кезде Қаршыға ағасының қолында қалуды құп көрмей, баласымен бірге қалаға көшуді шешеді. Ағасы қарындасына еншісін бөліп беріп, қимастықпен шығарып салады. Қалаға көшіп барғаннан кейін де Қаршыға қызын ерекше ықыласпен тәрбиелейді, алайда Хорлан төрт жасқа келгенде оның арқасындағы шеміршек қанатқа айналып келе жатқанын байқайды. Бұл жағдай жас ананы қатты алаңдатады. Қаршыға баласының болашағы үшін оны сыртқы әлемнің қыспағы мен адамдардың сөзінен қорғауға бел буады. Анасының перзенті үшін қатты алаңдап, жан ұшыра әрекет ететінін мына үзіндіден анық көруге болады:

«Балапанымды адамдардың жауыздығынан қорғауым керек, оның қанатты адам екенін тірі жан сезбеуі тиіс!», – деп түйді [3, 6].

Бұл сөздер арқылы автор ананың перзенті үшін барлығына дайын екенін және әлемнің қаталдығынан баласын қорғау жолында қалай күресетінін көрсетеді. Адамгершілік пен ананың баласына деген шексіз мейірімі осы үзіндіден терең аңғарылады.

Алайда Қаршыға қоғамның қатігез тұстарынан Хорланды толықтай қорғай алмады. Әңгіме барысында Хорланның өмірінде орын алған ауыртпалықтар оның ерекше болмысын түсінбеуден, адамдардың тар пиғылынан туындағаны байқалады. Мектепте оны “бүкір” деп мазақ еткен балалардың қатігездігі Хорланның мектепке баруын доғарып, өз болмысынан ұялуына себеп болды. Бұл жағдай оның өмірінде үлкен із қалдырып, оны адамдардан алыстатып, көшеге шығудан да айырып тастады. Анасы Қаршыға қызын сыртқы әлемнің мазағы мен қатыгездігінен қорғауға тырысып, оны білім алудан, адамға тән қызығушылықтардан алыстатты. Телевизор мен кітапты шеттеткен анасының бұл әрекеті Хорланның рухани және әлеуметтік дамуына шектеу қойса да, оның өзіндік әлемінде ерекше бір тыныштық қалыптасты. Қаршыға қызын тек қауіпсіздікте ұстауды ойлады, алайда оның бұл шешімдері ұзақ мерзімді салдарларға әкелді.

Дегенмен, Хорланның Еркежан атты жанмен танысуы оның ішкі әлеміне жаңа серпін берді. Еркежанның үйіндегі құстар туралы кітаптар Хорланның табиғатқа деген қызығушылығын арттырып, оның болмысындағы ерекшелікті қайта бағалауына себеп болды. Осы оқиға арқылы Хорлан өзін мазақ ететіндерге мән беруді қойып, керісінше, қанатының барын өзінің ерекшелігі, даралығы ретінде қабылдай бастады.

Хорланның мейірімділік қасиеті оның бойындағы рухани құндылықтардың сақталғанын көрсетеді. Ол ешкімге қастық ойламады, жүрегінде мейірім мен жақсылық

сақталды. Бұл қасиетінің нағашысы Ақылбайдан дарығанын автор ерекше атап өтеді. Ақылбай қойшы жиенін әрдайым қуанышқа бөлеуге тырысып, оған ерекше қамқорлық танытты. Оның Хорланға деген махаббаты мен қамқорлығын автор мынадай үзінді арқылы бейнелейді:

«Тірі жанға қастық ойламайтыны нағашысына тартқан. Сәбидің бұл фәнилік емес екенін еміс-еміс жүрегі сезіп, құса шегетін, әрдайым жиенін көл-көсір қуанышқа бөлеуге тырысатын Ақылбай қойшы қолы тисе шалғай жатқан шаһарға арнайы ат арылтып барып, тор-торымен шымшық, торғай тектес құстың алуан түрін әкеп беріп жүрді» [3, 9].

Бұл үзіндіден Ақылбайдың кең жүректі, мейірімді жан екенін және оның қамқорлығы Хорланның ішкі әлеміне үлкен әсер еткенін аңғаруға болады. Хорлан өзінің ерекшелігін түсініп, қабылдай бастаса да, қоғамнан толық оқшаулануы оның жан дүниесінде қайшылықтарды тудырып, болашағына ауыртпалықтар әкелді.

Хорланның бойындағы мейірімділік пен оның ішкі қайшылықтары автор тарапынан ерекше шеберлікпен суреттелген. Ол табиғатқа жақын, еш жәндікке қиянат қылмайтын бала ретінде көрсетілгенімен, кейде әділетсіздікке төзе алмай, сезімдеріне ерік бергенін де байқаймыз. Бұл қайшылықты мінез оның ерекше болмысын аша түседі. Хорланның көршінің мысығына ашу-ызасы торғайлардың соның қолынан қаза табуынан туындаған. Бұл әрекет Хорлан үшін тек жеккөрініш емес, сонымен қатар әділетсіздікке қарсы күрестің көрінісі болды. Ол ақиқат пен әділдік үшін өзінің әдеттегі мейірімділік шегінен асып кетеді. Бұл туралы автор: “еш жәндікті жәбірлемейтін мейірімді Қоңырқаз...” деп жазып, оның мейірімді табиғатының тұрақтылығын көрсетеді, бірақ ерекше жағдайларда оның бұл шекарадан аттап кететінін де ескертеді.

Осы тұста оның бойындағы қайшылықтар айқындалады: бір жағынан, ол табиғат пен тіршілікті сүйетін мейірімді жан, екінші жағынан, ол әлемнің қатігездігін қабылдай алмай, өз әділеттілік жүйесін орнатуға тырысады. Хорланның анасының сөгісі осы оқиғадан кейін оның рухани құндылықтарын қайта қарауға итермелейді. Анасы айтқан: “Жалғыз мысықтың қарғысы қырық кісіге жүк болады деуші еді. Ендігәрі жәндікті жәбірлегенінді көргенше, қара жерге кірейін!” – деген сөздері Хорланның ойына әсер етіп, оны өз іс-әрекетін қайта бағалауға мәжбүрлейді.

Арада біраз уақыт өткен соң Қоңырқаздың болмысы тағы бір сын сәтте ашылады. Қаршыға қанша тырысқанымен, қоғамның қатігездігінен, тағдырдың тосын сынақтарынан толықтай қорғай алмайтынын түсінгендей болады. Ана ретінде ол қызын елден жырақ, қауіпсіз жерде ұстауға тырысқанымен, Хорланның әділетке деген талпынысы мен мейірімге толы жүрегі оны сыртқы әлеммен бетпе-бет келуге итермелейді. Қаршыға үшін бұл шешімі ауыр болса да, тағдырдың өз жолымен кетуіне қарсы тұруға қауқары жетпеді.

Хорлан үйде жалғыз қалған кезде, терезе сыртынан зәбір көріп жатқан баланы көруі – оның бойындағы қайырымдылық, әділет пен жанашырлық сезімдерінің тереңдігін көрсетеді. Бұл – Қоңырқаздың рухани құндылықтарының бір көрінісі. Алайда осы сәтте оның қанаты шәлісінің астынан ашылып, ел-жұрттың көзіне түсті. Мұнда автор адамның бойындағы ізгілік пен табиғаттан келген даралықтың ешқашан жасырын қала алмайтынын меңзеп, бұл сәтті оқырманның назарына шебер жеткізеді.

Ел-жұрттың Хорланның болмысына таңдануы – қоғамның ерекше жаратылысқа дайын еместігінің белгісі. Адамдар мұндай сұлулық пен өзгешелікті қабылдай алмай, оны қорқыныш пен таңданыс арқылы қабылдайды. Хорланның баланы көтеріп көкке самғауы – оның жер бетіндегі қатігездіктен биікке көтерілуінің, таза әлемге ұмтылысының көрінісі. Бұл оның ерекше болмысымен тікелей байланысты. Автор бұл сәт арқылы әділетсіз қоғам мен рухани тазалықтың күресін бейнелейтін сыңайлы.

Аққулардың Қоңырқазды тауларға алып кетуі – ерекше мәнге ие эпизод. Аққулар тазалық пен пәктіктің символы ретінде Қоңырқазды өз әлеміне алып кетуі – оның шынайы орнын тапқанын білдірсе керек. Қаршығаның осы оқиғаға куә болып, жүрегінің жарылардай күй кешуі – аналық сезім мен шарасыздықтың шарықтау шегі. Ол өзінің қызын қоғамнан қорғау жолындағы бар күшін сарқып, нәтижесінде тағдырдың жеңгенін мойындайды.

Қаршығаның тағдырға мойынсұнуы – оның өз-өзімен күресінің, аналық махаббатының соңғы тұжырымдамасы.

Автор бұл оқиға арқылы ерекше болмысты, даралықты, адамзат қоғамының кәтігездігі мен әділетсіздігін көрсетуге тырысты. Қоңырқаздың болмысы – рухани құндылықтардың салтанаты, ал Қаршығаның бейнесі – ананың шексіз махаббаты мен күреске толы тағдырының көрінісі.

Қазақ прозасындағы бұл әңгіме – рухани құндылықтардың сақталуы мен оның күрделі өмір жағдайларындағы әлсіреуін бейнелейтін күрделі туынды. Автор шығармасы арқылы адам мен қоғам арасындағы шиеленісті, ерекше жаратылған болмыстың тағдыры мен рухани құндылықтардың уақыт өте өзгеріп отыратынын шебер көрсеткен.

Рухани құндылықтар әңгіменің басында-ақ айқын көрінеді. Ақылбай қойшының қарындасы Қаршығаны ешбір сөкпей, құшақ жая қарсы алуы – отбасылық мейірім мен бауырмалдықтың биік үлгісі. Бұл сәтте рухани құндылықтар толықтай сақталған, тіпті өрістей түскендей әсер қалдырады. Ақылбайдың қарындасын түсініп, оның өміріне қолдау көрсетуі – адамгершілік пен мейірімділіктің тамаша көрінісі.

Сонымен қатар, Хорланның бойындағы мейірім мен әділеттілікке ұмтылу қасиеті рухани құндылықтардың әлсіремегенін көрсетеді. Ол зәбір көрген баланы құтқаруға тырысып, әділет жолында өзінің ерекшелігін қоғам алдында ашып көрсетеді. Бұл сәтте рухани құндылықтар қайтадан өрлеп, мейірімділік пен жанашырлықтың салтанат құрғанын аңғартады. Осы әңгімені арқау еткен «Мифологиядағы құстың орнитоморфты архетипі» атты мақалада: «Шығарманың негізгі ойы – адамның тек құстың бейнесіне айналуы емес. Жазушы бұл элементті басты тәсіл ретінде қолдана отырып, адамзаттық философиядағы әділдікке ұмтылу, өмірдің жасандылығы, қоғамдағы әділетсіздік, адамдардың қатыгездігі, адам баласының өзге адамдарға қастық ойлауы, шынайы өмірді аңсау, тұйық шеңберден шығу, қалыптасқан қағидалардан арылу секілді идеяларды алға тартады» [6, 185].

Қорытындылай келе, автор бұл әңгімеде рухани құндылықтарды өмірдің қатал сынақтарына қарсы қою арқылы адамгершілік, бауырмалдық, әділеттілік секілді қасиеттерді жоғары қояды. Қоғамның қатыгездігі рухани құндылықтарды әлсіреткенімен, табиғат пен адамның ішкі болмысы олардың әрдайым қайта өрбуіне мүмкіндік береді деген ой қалдырады. Бұл шығарма оқырманды өз өмірінде рухани тазалықты сақтауға, мейірім мен әділеттілікті ұстануға үндейді.

Дидар Амантайдың кейіпкерлері де жалғыздық шырмауына түсіп, рухани мүгедектіктің күйін кешеді. Бұл жалғыздық олардың ішкі дүниесіндегі құндылықтардың құлдырауымен және қоғаммен үйлесім таба алмауымен тығыз байланысты. Жазушының шығармаларына қатысты Н.Қ.Смағұлова “Қазақ прозасындағы рухани құндылық” оқу құралында былай деп жазады: “Дидар Амантайдың әңгімелері көбінесе бүгінгі жастар өміріне арналған. Сондықтан да онда көп шығармаларға тән өмірлік тәжірибесі бай адам толғанып, өткені мен бүгінін салыстырып, ой қорыта бермейді. Өтпелі заманның өзі сияқты жастардың өмірге көзқарасы олардың айналасындағы құбылыстарға тікелей байланыста болып келеді” [4, 47].

Қазіргі қоғамдағы ең өзекті мәселелердің бірі – рухани жұтандық пен жалғыздық. Адамзаттың ішкі әлемі материалдық құндылықтардың көлеңкесінде қалып, мағынасыздық пен рухани дағдарысқа ұшырауда. Бұл мәселені Дидар Амантайдың «Ештеңе жазылатын емес» әңгімесі терең суреттейді. Шығармада қоғамдағы рухани тоқырау, адамның ішкі жан дүниесіндегі бос кеңістік пен жалғыздық айқын көрінеді.

Әңгіме басты кейіпкер Диярдың өмірі арқылы рухани жұтандықты суреттейді. Дияр – жас жазушы, бірақ оның шығармашылық жолы тұралап, ішкі жан дүниесі қоғаммен үндесе алмай қалған. Ол өзіне «неге жаза алмаймын?» деген сұрақты жиі қояды, алайда бұл мәселенің түпкі себебін өзі де түсіне алмайды. Автор оның жай-күйін былай суреттейді: «Ол өзінің кеше ғана жеткен жетістіктерін ойлайды. Қазір барлығына нүкте қойылған. Неге жаза алмай кеткенін түсіндіре алмайды». Бұл үзінді кейіпкердің тек шығармашылық емес, рухани деңгейдегі дағдарысын аша түседі [2, 260].

Дияр өткен шаққа жиі оралады. Өйткені ол үшін өткен өмірде бәрі айқын, нақты және маңызды болған. Оның өткен өміріне деген құмарлығы қазіргі жағдайына қанағаттанбауының белгісі. Өткеніне жабысу – болашаққа деген сенімсіздіктің көрінісі. Ол өмірінің ең маңызды кезеңі аяқталып, жаңа белестерді бағындыруға қауқарсыз қалғандай сезінеді. Автор шығармада былай береді: Диярдың болашағы зор еді. Бір кезде бәрі өзгеше реңк, әдемі пішінде топшаланатын [2, 260].

Диярдың шығармашылық тоқырауы оның рухани дағдарысымен тікелей байланысты. Ол өзін жоғалтқан сайын жазудан алыстайды, ал жазудан алыстаған сайын өзін жоғалтудың жаңа деңгейіне жетеді. Осылайша, оның ішкі дүниесіндегі тоқырау сыртқы әлемдегі әрекеттеріне әсер етеді. Бұл әсіресе, материалдық мәселелермен астасып жатқанын байқауға болады. Ол шығармашылықтан ақша таба алмай, күнкөріс қиындаған сайын, ақшаның құндылығына қатысты екіұшты ойларға беріледі. «Байлықтың бақыт еместігін ұғу үшін бәрібір әуелі өте көп ақша қажет» деген сөзі арқылы ол материалдық игіліктердің адам өміріндегі орнын терең ой елегінен өткізеді [2, 260].

Дияр әйелдердің материалдық құндылықтарға тәуелді екеніне сенімді сияқты көрінеді. Бірақ оның бұл ойлары шындықтан гөрі, өзінің сәтсіздігіне ақтау іздеуге көбірек ұқсайды. Ол өз жағдайын өзгелерден көргісі келеді. Алайда Гүлназияның соңында қайта оралуы оның бұл ойларының қате екенін көрсеткендей. Дияр қанша жерден материалдық құндылықтар адамдардың шешіміне әсер етеді деп ойласа да, Гүлназия оған рухани байланыстың бар екенін дәлелдейді.

Жазушы Диярдың ішкі көңіл-күйін табиғат құбылыстарымен шебер байланыстырады. Әңгімеде жаңбыр мен айналадағы сұрғылт пейзаж кейіпкердің жан дүниесіндегі күйзелісті бейнелеуге қызмет етеді. «Жаңбыр төңіректі сары уайымға батырып себелеп жатыр», «толассыз құйған жауын...», «үйдің қабырғасына ауысқан ызың жойылмай тұрып алды», «көше былжырап жатыр» деген суреттеулер арқылы табиғат пен адамның рухани жағдайы үндесіп, Диярдың жалғыздық пен шығармашылық дағдарысты бастан кешіп жатқанын аңғаруға болады. Мұнда табиғат тек фон ретінде емес, кейіпкердің ішкі дүниесінің айнасы ретінде беріліп, оның көңіл күйіндегі тұрақсыздық пен мұңды одан әрі күшейте түседі [2, 261, 262].

Дидар Амантайдың «Ештеңе жазылатын емес» әңгімесі – қазіргі қоғамдағы рухани дағдарыстың көркем көрінісі. Шығарма кейіпкері арқылы жалғыздық, мағынасыздық және рухани құндылықтардың тапшылығы мәселесі көтеріледі. Дияр шығармашылық дағдарысты бастан өткере отырып, болашағына деген сенімсіздікке бой алдырады, ал бұл оның өзін жоғалтуына әкеледі.

Автор материалдық игіліктердің рухани құндылықтарды алмастыра алмайтынын көрсетеді. Диярдың ақшаның бақыт сыйлайтынына деген күмәні, әйелдердің материалдық жағдайға тәуелділігі туралы ойлары – оның ішкі дағдарысының нәтижесі. Бірақ Гүлназияның қайтып келуі – рухани байланыстардың жоғалмағанын, адамзаттың ішкі әлемі үшін әлі де үміт бар екенін көрсетеді.

Шығарма оқырманды рухани құндылықтардың маңыздылығын түсінуге, өз ішкі әлемін байытуға шақырады. Дидар Амантай жалғыздықты, шығармашылық тоқырауды және өмір мәнін іздеуді суреттей отырып, қазіргі заман адамының ең үлкен мәселелерін көрсетеді. Демек, рухани құндылықтарды сақтау – бүгінгі күннің басты мәселелерінің бірі.

Айгүл Кемелбаеваның «Қоңырқаз» шығармасы, Асқар Алтайдың «Мәйіт» және Дидар Амантайдың «Ештеңе жазылатын емес» туындыларында рухани құндылықтардың көрінісі әртүрлі қырынан сипатталғанымен, оларды ортақ мәселелер байланыстырады: адам жанының күйзелісі, материалдық және рухани құндылықтардың тартысы, заман ықпалы мен адам болмысының өзгерісі.

Бұл шығармалардағы кейіпкерлер де өмірдің дағдарыс кезеңдерінде, ішкі жан дүниесінің күйзелісін бастан кешіреді. «Қоңырқаздағы» кейіпкер үшін рухани әлем табиғатпен үйлесімділіктен көрінсе, «Мәйітте» адам мен қоғам арасындағы қайшылықтардың салдары терең ашылады. Ал Дидар Амантайдың туындысында кейіпкердің

рухани тоқырауы қазіргі заман тұрғысынан бейнеленеді, оның ой-толғамдары өмірдің мәні мен әдебиеттің құндылығына негізделген терең рефлексия түрінде көрінеді.

Барлық кейіпкерді біріктіретін ортақ белгі – олардың ішкі жалғыздығы, қоғаммен толық үйлесе алмауы. Бірақ әрқайсысы бұл күйді әртүрлі қабылдайды: бірі табиғаттан медет іздейді, екіншісі әлеуметтік ортаның қыспағында өзгереді, ал үшіншісі интеллектуалдық тоқыраудың құрсауында қалады.

Туындыларда сипатталған оқиғалар әртүрлі кезеңдерге тән болғанымен, бәрінде де рухани дағдарыстың түп-тамыры – заман ықпалы, қоғамдық өзгерістер мен адам психологиясындағы қайшылықтар. «Қоңырқаз» бен «Мәйітте» табиғатпен байланыс пен дәстүрлі құндылықтар маңызды орын алса, «Ештеңе жазылатын емес» қазіргі адамның күйзелісі мен ой әлеміндегі дағдарысты сипаттайды. Осы тұрғыдан алғанда, Асқар Алтай мен Айгүл Кемелбаеваның шығармаларында ұлттық болмыс пен дәстүрлі таным басым болса, Дидар Амантайдың туындысы философиялық, экзистенциалистік сарынға жақын.

Материалдық дүниенің кейіпкерлерге әсері әр шығармада әртүрлі. «Қоңырқаздағы» кейіпкер үшін материалдық игіліктер рухани байлықтың орнын баса алмайды, табиғаттың тылсым сырларымен үндескен жан ғана шынайы тыныштық табады. «Мәйітте» материалдық құндылықтардың жетегінде кеткен қоғамның қатігездігі көрсетіледі, бұл рухани құлдыраудың бір көрінісі. Дидар Амантайдың туындысында материалдық игіліктер рухани күйзелісті одан әрі күшейтіп, адамның өзімен-өзі күреске түсуіне себеп болады.

Әр автор рухани дағдарысты өзінше ашады. Кейіпкерлер – бір-бірінен мүлде бөлек жандар болғанымен, олардың рухани ізденісі ортақ. Бірі табиғатқа жақындау арқылы, екіншісі қоғаммен күресу арқылы, үшіншісі философиялық толғанысқа берілу арқылы өз орнын табуға тырысады. Бірақ бәрі де заманның, қоғамның және өз болмыстарының шырмауында. Туындылардың негізгі түйіні – материалдық құндылықтар адам өмірінің мәнін анықтай алмайды, шынайы рухани байлық адамның ішкі дүниесінде, табиғатпен, қоғаммен үйлесімділігінде жатыр. Алайда бұл үйлесімділікке жету – әр кейіпкер үшін күреске толы жол.

Әдебиет

1. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2023. – 368 б.
2. Амантай Д. Қарқаралы басында. 1-том. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2021. – 400 б.
3. Таңдамалы: әңгімелер, повестер / А. Кемелбаева. – Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2021. – 388 б.
4. Смғұлова Н.Қ. Қазақ прозасындағы рухани құндылық. Оқу құралы. – Петропавл, 2008. – 88 б.
5. Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т. Мифологиядағы құстың орнитоморфты архетипі (А. Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі негізінде) // «Керуен» ғылыми журналы. – 2023. – 2(79). – С. 177-185. <https://keruenjournal.kz/main/article/download/729/293/1789>
6. Худайбергенов Н.Д. Қазіргі қазақ прозасындағы жалпыадамдық құндылықтар (1991-2016 жж.). – Алматы: әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2020. – 163 б.

ГТАХР 17.82.40

Қ. Курмамбаева, І. Алтынбекқызы

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., inkar0402@mail.ru

АЙГҮЛ КЕМЕЛБАЕВА ЭССЕЛЕРІ

Қазіргі қазақ әдебиеті уақыт талабына сай қарқынды даму үстінде. Жаһандану дәуірінде әдеби шығармалар жазумен айналысу, іздену, зерттеу екі есе көп жауапкершілікті талап етеді. Кеңес дәуіріндегі әдебиетпен салыстырғанда тақырыптардың сан алуандығы мен ой еркіндігі бар заманда шығармалар рухтылығымен дараланып, ұлттық құндылықтарды дәріптеп, өткенді ұмытпауға, заман талабымен қатар дамуға бағыттауы керек.

Қазіргі қазақ прозасына жаңаша көзқараспен қарап, тілінің көркемдігімен шұрайлылығы арқылы оқырманын өзіне баурап, қайталанбайтын тақырыптары мен

шығармаларындағы өзгеше сюжеттері мен көзқарастары – жазушы, драматург, эссеші Айгүл Кемелбаеваның басты қазынасы. Он сегіз жасында әдебиетке жаңаша серпіліс әкеліп, шағын ауылда, шалғайда жатып, «Жалын» баспасының республикалық жабық конкурсында балалар әдебиеті бойынша екінші орынды иеленуінің өзі жас жазушының болашағынан үміт күттірді. Әрине, Абай, Мұхтар, Шәкәрімдей алыптарды тудырған Абай елі Айгүлдей жазушы қызды кесек тілді етуі заңды. Бүгінде бірнеше прозалық және әдебиеттану-эссеистика кітаптардың авторы, баспасөзде 500-ге жуық мақалалары, эссе, аудармалары жарық көріп, әдебиеттануға өлшеусіз үлес қосып келеді.

Мектеп бағдарламасында оқытылатын «Шашты» әңгімесін алып қарасақ, автордың этнографияны жақсы білетіні, дәстүрді дәріптеуі, ар-намыс, ұят, адалдық сияқты қасиеттерді кейіпкер бойына дарытып, әр оқиға алдын түрлі детальдарды қолдану арқылы, оқырманын алдағы оқиғалар тізбегіне дайындайды. Әр шығармасының астарында туған халқына деген шексіз махаббаты, патриоттық болмысы байқалады.

Айгүл Кемелбаеваның өзіндік стилінде постмодернистік көзқарастағы туындыларды да байқаймыз. «Қоңырқаз» әңгімесіндегі Хорланның тазалығы мен адалдығы, анасының құс жұмыртқасына жеріктігі де оқырманның демін кідіртіп, ары қарай не болатыны жайлы ойландырады. Қыздың құсқа айналып кетуі-шығарманың басты жаңалығы. Фантастика арқылы шығарманы аяқтауы да автор стиліне ерекше әсер еткендей. Қызды құсқа айналдырмай, керісінше ауыртып, қинап, өлтірген жағдайда шығарма әсерлі болмайтын тәрізді. Орыс жазушысы Андрей Битов бұл туындыны «Магиялық реализм» деп бағалағанын Айгүл Кемелбаеваның сұхбаттарынан да кездестіріп жатамыз.

Жазушының жазу стилі де ерекше. Кесек сөздерді, сөз оралымдарын пайдаланып, жалғауларды көп қолданбай, қысқаша қайырып жазады, шығармаларын бір оқығаннан кібірткітеп қалғандықтан бірнеше рет оқуды талап етеді. Айгүл Кемелбаеваның романдарынан, әңгімелерінен бөлек әдебиетімізде екінің-бірі қалам тербей бермейтін эссе, сұхбат, кинодраматургия саласында да сіңірген еңбегі мол. Эсселерінің тақырыптарының сан алуандығы, бір эссесінің өзінде жан-жақты ақпарат беретіні байқалады. Айгүл Кемелбаева Москвадағы М. Горький атындағы әдебиет институтының проза бөлімінде оқып, орысша білім алғандықтан орысша да емін-еркін сұхбаттасып, эсселерін орыс тілінде жазады. Әдебиеттанушы ретінде эсселерінің барлығы дерлік нақты деректер мен зерттеуге құрылып, автордың танымдық көкжиегінің жоғары екенін көрсетіп, оқырманды ізденіске баулиды.

Академик Зейнолла Қабдолов: «Жанр – даму үстіндегі ұғым. Жанрлық дамудың өзі – тірі процесс. Жанрлар туады, өседі, өзгереді, жоғалады, жаңадан пайда болады» – дейді [1. 294]. Жалпы қазақ прозасында роман, повесть сияқты жанрлар басымдылыққа ие болғанымен, заман талабына сай микрожанрлар эссе, очерк, әңгіме жазу да жаңаша серпіліспен дамып келеді. Эссе – қарасөзбен жазылатын проза жанрындағы микрожанр. Автор өз пікірі мен көзқарастарын дәлелдер келтіру арқылы толықтырып, зерттеуге бағытталатын сынның бір бөлшегі [2, 92].

Айгүл Кемелбаеваның эсселерінің басты ерекшелігі қазақ әдебиеті мен дүниежүзілік әдебиетті салыстыра суреттеп, талдайды. «Мағжанның поэзиясы» деп аталатын эссесінде Мағжан Жұмабаевтің поэзиясын талдап, нақты дәлелдер келтіреді. Мағжан өлеңдерінде Абайдың стилі байқалатынына тоқтайды. Абайдың «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда» деген өлең жолы мен «Сұм өмір абақты ғой саналыға» деген «Батыр Баян» поэмасынан үзінді келтіріп, екі тармақтың түпкі мағынасының бір екенін ашып жазады [3, 20].

Осы эссесінде Мағжанның махаббат туралы «Сүйемін» өлеңіндегі әйелдерге қатысты көріктеу құралдары жайлы баяндап, «Иірілмейді жыландай» деген теңеуді орынды пайдаланғанын айтады. Жыланды бұрындары сонау жыраулар поэзиясынан сұлулық символы деп танығанын, кейіннен өзгергенін, жыланның мифологиялық жәндік деп таниды. Мағжан шығармасынан тағы да бір мысалды алып талдайды. «Сұлу келіншек- жезтырнақ қой қанішер» деген бір тармақты оксюморон деп талдайды. Оксюморон – грек тілінен аударғанда сөзбе сөз мағынасындағы анық тапқырлық дегенді білдіреді.

Яғни, бірін – бірі теріске шығаратын ұғымдарды, мағыналары жағынан қарама-қарсы сөздерді орынды қолдану [3, 21].

«Мағжанның прозасы» деген эссесінде «Шолпанның күнәсі» атты М. Жұмабаевтың әңгімесін талдап, тағы да жылан сөзіне мысал келтіреді. М. Әуезовтің «Қаралы сұлу» шығармасымен салыстыра талдап, қара жыландар туралы астарлы ой Мағжанда да кездесетінін айтады. Тағы да жылан жайлы ойды дәлелдейді. Мұхтарда жылан сөзі нәпсімен байланысты болса, Мағжан Жұмабаев өмірге деген күштарлық ретінде алғанын ашып жазады. Осындай типтегі зерттеу эсселері қаншама. Шетел әдебиеті классиктерін, қазақ әдебиетінің өкілдерінің туындыларын, қазіргі қазақ әдебиеті өкілдерінің шығармаларын бүге-шүгесіне дейін талдайды. Дулат Бабатайұлы, Абай Құнанбайұлы шығармаларынан бастап Роллан Сейсенбаев, Бауыржан Жақып сынды бүгінгі күнгі әдебиет өкілдерінің шығармаларын талдайды. Тақырыптардың сан алуандығы жайлы, бір-бірін қайталамайтындығы жайлы толассыз жаза беруге болады.

Айгүл Кемелбаева эсселерінде бір тақырыпты ашу үшін жан-жақтан үйлестірілген материалдар мен ақпараттарды жекелеме алса тақырыптан алшақтау көрінгенімен, ішінара тақырыппен байланысып кететіні қайран қалдырады. Құран аяттарынан келтірілген мысалдары да эсеге авторлық көзқарас береді. «Жын мен адамзатты өзіме құлшылық қылулары үшін жараттым» деген құран үзіндісін Мағжан Жұмабаев шығармаларына қалай кіріктіргеніне еріксіз таңданады. «Қорқыт» атты жырында Мағжан Жұмабаев Қорқытты өзіне балағанын жазып, үзінді келтірсе, кейін ислам дінін қабылдамай тұрған кезде адамдардың бақсы-балгерге сенуі жын шақырумен тең екенін айтып жоғарыдағы үзіндіні келтіреді. Яғни, бір эссесін оқудың өзі адамның таным көкжиегін кеңейтеді, ізденіске бағыттады.

«Менің прозамда анамның салмағы бар» атты эссесінде өз өмірінен келтірген деректер арқылы анасының әдебиетке қызығушылығын оятқаны, анасының аузындағы әңгімелерді жазып алып, кейін ол прозалық шығармаға ұласатыны баяндалады. Отбасын ерекше жақсы көретіні эссесінде баяндалып, анасы мен жақын туыстарының бейнесін бірнеше әңгімесінде жазғанын жазады. Жазушының «Тобылғысай», «Ғибадат», «Құс», «Қияда», «Ұя», «Тұлпарбасқан», «Мұнара» сияқты туындыларының арасында нағашы жұрты бейнеленген екен [3, 323].

Әр эссесін бастамас бұрын қай уақыт аралығы екенін жазып немесе бұл эссені жазуына не түрткі болғанын мысал арқылы өрнектеп немесе эпиграф келтіріп, тым құрымағанда соңына қай уақыт аралығында жазғанын жазып қоятын ерекше жинақылығымен эсселері ерекшеленетін тәрізді. Бір ғана мысал келтірсем, «Қасым жырындағы авторлық мөр» атты эссесінің алғашқы жолы «Арқа сауырындағы Қарқаралы-Қазылық тауы баурайында Қасым ақын туғалы жүз жыл өтті» деп басталады [4, 59]. Бұл эссені Қасым Аманжоловтың 100 жылдығына арнайы жазса керек. Шағын ғана эсседе Қасым Аманжолов өлеңдерін туған еліне деген махаббатын, тақырыптық ерекшеліктерін үзінділер арқылы бүге-шүгесіне дейін талдайды.

Айгүл Кемелбаеваның өзімен ізденіс барысында сұхбаттасып, бірнеше сұрақтар қойып, эссе жанры жайлы көзқарасын сұраған сәтте «Эссе менің түсінігімде «шексіздік» деген ұғыммен пара-пар.

Эссе жанрында математикалық шексіздік бар, математиканың формулалары сияқты әр түрлі құбылтуға түсіруге болады. Эссе жанрында космостық көрініс пен кеңістік бар. Яғни, эссені бөлшектеп құрастыруға болатын мозайка деп алып қарасақ, орынды қойып құрастырса тамаша туынды шығады. Эссенің басты мақсаты – адамдарды кітапқа сүйсінту, кітапқа тарту. Өз эсселерімде сол себепті әртүрлі кітаптардан оқып-зерттеген туындыларымнан деталь келтіру арқылы оқырманға бағыт беремін. Менің эсселерім жазушылық пен ғылым ұштасқанда пайда болды. Эссені қоспа жанр деп қарауға болады» деп жауап берді.

Айгүл Кемелбаеваның эссе жанрына келуіне Батыс әдебиетінде кәсіби жазушылардың барлығы көркем әдебиеттен бөлек әдебиеттану жанрында көп жұмыс жасап, өз замандастары жайлы, ағымдағы әдебиет туралы салыстырмалы түрде идеясы жағынан ғасырға, дәуірге, қоғамдағы болып жатқан оқиғаларға байланысты жаңа образдарды көріп, зерттеу жұмысын жазатыны себеп болған сияқты. Оқуға деген, ізденіске деген құштарлығы арқылы шетел әдебиеті кітаптарын, ежелгі дәуірмен байланысты ақпараттарды көбірек оқып, жинақтап, оқырманға ұсыну арқылы жазушы болашақ ұрпақты тәрбиелейтіндігін түсінгендей. Әр эссесін оқып болған соң өзінше бір астарлы ой, психологиялық элементтер, адамды жақсыға қарай баулу сияқты мәселелері тұрғаны анық. Құдайы аузынан түспейтіні жазушының әр эссесінен байқалады.

«Сплин. «Ішінде кеткен құсасы...» Микеланджело Антониден Нұрлан Мәукенұлына дейін» деген эссесінің тақырыбының өзі қандай кең ауқымды қозғайтынын елестете беруге болады. Жоғарыда өзі атаған эссе мозайка ретінде танып, құрастырылатын, «қиыннан қиыстырылатын» дүние екенін осы эссесін талдау барысында дәлелдейтін боламыз. Тақырыптың өзі де, оқуға жеңіл емес. Эссені бірнеше бөлікке бөліп қарастырады. Бірінші бөлігі «Микеланджело Антонио» деп аталып, Микеланджео Антонио италияндық кинорежиссер екенін айтып, киноларын көру барысына өзінің көрген қиындығы мен ауруына қара ниетті адамдарды кінәлі деп есептейді. Сплин ағылшын тілінен аударғанда күйзеліс деген мәнде жүреді. «Ер жігіттің ішінде ат басындай шер өсер» деп «Ер тарғын» жырында ссплин туралы баяндалғанын жазады. Шетел әдебиеті шығармаларын салыстыру осы бір мысалдың орынды қолданылуы арқылы жүзеге асқан сияқты. Ары қарай киноны қысқаша талдап, Барнияз Күлеевтің «Жанталас» өлеңінде де кино желісімен мәндес кейіпкер бейнесін ашатын күйкі халі суреттеледі. Бернияз Күлеев те Мағжан сияқты лирик екенін жазып, тағдырының қысқа ғана болғанын «зұлымдыққа төзбей, екінші мүшелде морт сынды» деп келтіреді. Жазушының стилінің ерекшелігі, тілінің көркемдігі де осы тұста ерекше білінеді. Кинорежиссердің тағы бір туындысын тамашалап отырып, жазушы қазақ ақыны Нұрлан Мәукенұлының таңбасын көргендігін жазады. Енді екі автордың туындыларының хронологиясына тоқталып, М. Антонионидің киносы түсіріліп жатқанда Нұрлан ақынның 4 жасар бала болғанын ескертеді. Екі шығармашыл тұлғаның ұқсастығы-екеуі де күйзеліс, депрессия сияқты адам бойындағы мең-зең кезенді жазуы [5, 278].

Ары қарай эссе «Жабығу-жаманның ісі» деген бөліммен жалғасын тауып, сплин А.С.Пушкин шығармаларында кездесетінін, оны «русская хандра» деп топшыласа, қазақтарда Абай қозғамаған тақырыптың жоқтығын ескере отырып «Тіл өнері – дертпен тең» деп өлеңмен өрнектегеніне басты назар аударды. Осында мұң-шер жайлы жазылған мақалдарды да қамтып өтеді. Және де осы сплин немесе депрессия адамды күйзеліске түсіріп, тіпті өмірден өтуіне әкеп соғуы мүмкін екенін жырлайды. Айгүл Кемелбаева осы эссесі арқылы оқырманына барлық дүниенің өткінші екенін жеткізіп, психологиялық, философиялық тұрғыда оң әсер етері сөзсіз.

Үшінші бөлімі «Шайтанның шерінен сақта» деп аталады. Таы да айналып келіп дінге ораламыз. Құдайдың бары туралы Шал Құлекеұлының өлеңдерінен, Әл-Фараби, қазақы ескі баталардың бәрінде шайтаннан сақтанып, құдайшылықты ұмытпау керегін жазады. Тағы бірнеше мысалдар келтіріп Француз актері Патрик Девэр отыз жеті жасында өз-өзіне қол жұмсағандығының басты себебі, анасы құрсағында сәбиі барда осы ойды ойлағандығы, ол баланың жадында сақталып, арты жамандыққа ұласқанын талдайды. Яғни қазақта «жақсы сөз – жарым ырыс» деген мақал да бекер емесі осы жерде жазушы оқырманына ашып талдаған.

Төртінші бөлім «Ақындық шабыт» деп аталып, ақындық шабыт пен шалықтың оңай келмейтінін Қадыр Мырза Әлінің «Жазмыш» атты энциклопедиясында тереңірек зерттеп:діңгелеткен невращения деген адамның жай-күйі туралы айтып, ақынның бойына шамадан көп ауыртпалық туса осындай жағдайға ұшаруы мүмкін екені баяндалады. Ф.М.Достоевскийдің қояншық ауруы немесе жындылық дерті болғанын жазып, тәні мен жанысау адамнан классика туы қиындау екенін жазады [5, 285].

Бесінші бөлім «Психотерапевт» деп аталады. Бұл бөлімде Батыс елдері мен Ресей халқы психотерапевттерге жүгінетіндігін және олардың айтуынша адам депрессиядан тез жазылмайтынын айтады. Ми дұрыс қоректенбесе ми осындай дәрежеге түсуі мүмкін екенін жазып, миға ең қажетті дүние дұға деп көрсетеді. Бесік жырының да адамға әсері ерекше екенін, бүгінгі таңда балалардың бесікке жатып, бесік жырын тындамауы да себеп болуы мүмкін екенін айтады. Осы жерден ұлтқа деген жанашырлығы анық көрініп тұрғандай. Қазір адамдардың уақытын бос өткізіп, ғаламтор желілерін жиі қарайтынын жазып, осы арқылы күйзеліске жиі түсіп кететінін, депрессияға түскен адамдарға алаңдайтынын жазады.

Алтыншы бөлім «Тіл мен сұқ. Дуа» деп аталып, енді адамдардың бойындағы энергетикаға қысым жасалуы мүмкін екенін жазып, орыстардың түсінігіндегі қара магия, біздің түсінік бойынша қарғыс, дуалау, сұқ, тіл мен көз арқылы адамға қастандық жасалатындығына тоқталады. Айгүл Кемелбаева осы бөлімде өз басынан өткен оқиғамен бөлісіп, біреулердің қастық қылғанын, өнердегі бағына таласқанын астарлы жеткізеді. Кейін ұшықталып қана жазылғанын 20 жыл уақыт аралығында екі рет осындай халге дкшар болғанын жазады.

Жетінші бөлім «Нұрлан Мәукенұлы» деп аталады. Яғни, Нұрлан Мәукенұлының депрессияға түсіп өлеңдеріндегі психологиялық сарын мен өз-өзінің өмірін болжап кеткенін жазады. Өлең жолдарынан үзінді келтіріп, толығымен өмір жолындағы күйзеліске түскен кезеңдерді талдайды. Жазушы 43 жасында бақиға аттанған ақынды күйзеліс кезінде басқа дүниемен шұғылданып, өзін алдағанда бәрі басқаша болар ма еді деген сұраққа өзі тағы діни тұрғыда «Пенде атаулы бір құдайдың бұйрығына бағынуы тиіс» деп жауап береді [5, 299].

Яғни, Айгүл Кемелбаеваның бұл эссесі адамға мотивация беруге бағытталып, күйзелістің неден болатынын және одан шығуға тырысу керектігін оқырманға жеткізгісі келген сияқты. Әр бөлімдегі тақырыпшаларға назар аударсақ, әр тақырыпша өз бөлімінің бір түйінін анықтап тұрғандай. Эсседе келтірген аргументтерін жан-жақты тұрғыда қарастырғаны жазушының көркемдік деңгейі мен ізденісінің жемісі.

Қорытындылай келе, Айгүл Кемелбаева эсселері өзіндік стилімен, жазу шеберлігімен, жаңаша тақырыптарымен, танымдық деңгейімен өзгелерден ерекшеленеді. Келтірген аргументтері мен қолданған сөз орамдары оқырманды өзіне баурап, өзіндік түсінік алуына көмектеседі. Тақырыптарының сан алуандығы мен әр түрлі ғылым саласынан хабардар екендігі, көп оқығандығы, қанатты пырақтай көсіле шауып, оқырманға ой тастап, ізденіске бағыттап, қызықтыра баулып қояды. Кейде алған әр аргументі сол кітаптың жарнамасы сияқты көрінеді, ары қарай оқырманды дәл сол тақырыпты зерттеуге бағыттайды. Қазіргі замандағы діндегі тұрақсыздықтың әсері оқырманға кері әсерін тигізбес үшін әр сөзінен құдайды тастамайтыны байқалады.

Эсселерінің арасында өзіне қатысты ақпараттарды қарасөзбен өріп, өмірінен, өзінің басынан кешкен оқиғаларынан түйгенін де кіріктіріп жібереді. Бұл, әрине автордың өзіндік қолтаңбасы.

Әдебиет

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 360 б.
2. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. – Алматы: «Аруна» баспасы, 2007. – 256 б.
3. Кемелбаева А. Папирус. – Алматы: «Алматы-Болашақ» АҚ, 2020. – 416 б.
4. Сөз хикмет: Эсселер, мақалалар, сұхбаттар / Айгүл Кемелбаева. – Алматы: «ҚаратауКБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.
5. Мәжнүн жүрек: Эссе, сұхбат/Айгүл Кемелбаева. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2013. – 384 б.

М. ӘУЕЗОВ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ КОНЦЕПТ МӘСЕЛЕСІ

Мұхтар Әуезов – қазақ әдебиетінің классигі, әлем әдебиетінің алдыңғы қатарлы суреткері. М. Әуезов прозасы ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінің дамуына ғылыми тұрғыдан өлшеусіз үлес қосты. ХІХ ғасыр әдебиетін зерттей келе «Зар заман әдебиеті» өкілдері шығармашылығының маңызын айқындады. Қазақ әдебиетінің бастау арнасы фольклор жайлы зерттеу еңбегі қазақ фольклортану ғылымының дамуының алғашқы баспалдағы болды. Соның ішінде Мұхтар Әуезов көркем прозаның жаңа деңгейге көтерілуіне әсер етті. Зерттеуші Г.Пірәлі Мұхтар Әуезов өміріндегі «Ленинградтық кезеңде» қоғам жайлы пікірлері толысқанын айтады [1, 21]. Бұған себеп болған Ленинград қаласында Алаш зиялыларымен пікірлес болуы. Осы тұста қаламгер «Япония» жайлы мақаласын жазып, жабық мемлекеттен «империяға» айналған елдің идеологиясын, саясатын зерттейді. Қоғамдағы саяси, тарихи құбылыстарға бейжай қарамаған автор көркем прозадан бөлек, газет-журналдарға мақалалар жариялап тұрған. ХХ ғасырдың басында қалыптасқан бір топ зиялылар Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, Б.Майлин, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезов және өзге т.б. ХІХ ғасырда патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы шыққан орыс революционерлерін үлгі тұтты. Бірқатар орыс революционерлерінің шығармалары, соның ішінде И.Тургенев «Отцы и дети», Н.Карамзин «Бедная Лиза», Н.Чернышевский «Что делать?» деген туындылары қазақ прозасының қалыптасуына әсер етті.

ХХ ғасыр басында қазақ әдебиетінде алғаш «Бақытсыз Жамал» романы жазылып, қазақ әйелінің жай-күйі, еркіндігі прозада алғаш рет қозғалды. Осы тұста М.Әуезовтің «Адамдық негізі – әйел» деген мақаласын атап өтуіміз керек. Қазақ әйелінің оқу жайын, білім алу керектігін, дамыған ел болу үшін сауатты болудың маңызын жеткізеді. Бұдан бөлек қазақ әйелінің бостандығы «Үйлену», «Кім кінәлі» сынды әңгімелеріне арқау болған. Оқыған қазақ жайының әңгімелерінде арнайы қарастырылуы қаламгердің азаматтық ұстанымының көрінісі саналады. «Оқыған азамат» шығармасында тек қана оқып қоймай, халқының мүддесін қорғауы қажет екенін, дүниеқоңыздықтан аулақ болуға шақырады. Ауыл мен қала тұрғындарын, жағдайларын баяндай отырып, оқыған, көзі ашық азаматтардың халық қамын жоғары қою керектігі әңгіменің өзегі саналады. «Оқыған азаматтар» бойындағы келеңсіздіктер қоғамдағы қайшылықтарды бейнелейді.

Зерттеуші, профессор Б.Әбдіғазизұлы қазақ прозасының қалыптасуы ХХ ғасырда басталғанын айтады. «Бүкіл Еуропа әдебиетінде ХІХ ғасырдан бастап алдыңғы орынға шыққан реалистік роман дәстүрі ендігі жерде қазақ топырағында бүршік жарды» [2, 25], - деген пікірі М.Әуезовтің қазақ прозасын қалыптастырудағы алғашқылардың бірі екенін көрсетеді. Зерттеуші С.Қирабаев ұлттық әдебиеттегі прозаның қалыптасуында М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі адам бейнесін сомдаудағы психологиялық суреттеудің классикалық үлгісі екенін айтады [3, 26]. Жазушы М.Әуезов өмір сүрген күрделі қоғамдық, тарихи, саяси жағдайлар әдебиет пен мәдениеттегі жаңа бетбұрыстарға әкелді. М.Әуезовтің шығармашылық әлемі ұлттық мәдениет үлгілеріне, рухани дамуға, азаматтық ұстанымдарға негізделген. ХХ ғасыр басында өмір сүрген қаламгерлер халықтың сауатын ашу, өркениетті елдердің үлгісімен өнер мен әдебиетті дамыту, халықтың саяси сана-сезімін ояту сынды мақсаттарды көздеді.

Көркем прозаның жанрлық, көркемдік-эстетикалық аспектілерін терең меңгерген қаламгер шығармаларында қоғамның өзекті мәселелерін қалыс қалдырмады. Алғашқы шығармасы «Қорғансыздың күні» әңгімесінде әлсіздердің жағдайын баян етеді. Автор «Жетім», «Оқыған азамат», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Сөніп-жану», «Үйлену», «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?» деген әңгімелерінде, «Көксерек», «Қараш-

Қараш оқиғасы», «Қилы заман» повестерінде қоғамдағы өзекті мәселелерді көтеріп, адамгершілік идеяларын, өмір құбылыстарын шебер бейнелейді. М. Әуезов әңгімелерінің поэтикасын зерттеген З. Ахметов қаламгер туындыларындағы өмір шындығын бейнелеу ерекшеліктеріне назар аударады. Оның айтуынша: «Мұхтар Әуезовтің әңгімелерінен осы жанрды бірден жақсы игергенін, оның өмір шындығын жан-жақты, терең бейнелеу мүмкіндіктерін толық пайдалана білгенін анық байқаймыз» [4, 377], – деп бағалайды. Сонымен бірге, қаламгер кейіпкерлерінің ішкі әлемін ашуда өмір құбылыстарын нанымды қолданады. Сонымен бірге зерттеуші Г. Кенжебекова М.Әуезов шығармаларындағы діни дүниетанымның ұлттық психологияға негізделгенін айтады [5, 37].

Қаламгер шығармаларын әлем әдебиетінің озық үлгілерімен өзара салыстыру қазақ әдебиетін дамытудағы үлесін айқын көрсетеді. Жазушы М.Әуезовтің көркемдік әлемінде Стендаль, Л.Толстой, Дж.Лондон, Ф.Достоевский сынды әлем жазушыларының маңызы жоғары. Соның ішінде Дж.Лондон арасындағы әдеби байланыс арнайы зерттеуді қажет етеді. Зерттеушілер З.Сахитжанова, Г.Әріпжан М.Әуезовтің «Көксерек» шығармасы мен Дж.Лондонның «Ақ азу» шығармаларын өзара салыстырады. Нәтижесінде екі шығармадағы көркемдік бастаулар қасқырдың «метафоралық» бейнесіне құрылған. Дегенмен екі шығармадағы айырмашылық оқиғаның аяқталуынан көрініс береді. «Көксерек» шығармасы Құрмаштың қазасымен қайғылы аяқталады. Көксеректің адамзат ортасына үйренісе алмауы, табиғаттың өз заңы бары, табиғат пен адамзат арасындағы тұтастықтың бұзылуы үлкен қайғыға, зардапқа алып келетіні шығармада баяндалады. Дж.Лондон шығармасында терең философиялық мән бар. Ақ азу адамдардың ең жақын серігіне айналып, өз иесіне адал қызмет етеді [6, 373].

М.Әуезов прозасында «қорғансыздар» тақырыбын да көтеріп, қоғамдағы теңсіздік мәселесінің жай-жапсарын айқын көрсетеді. «Қорғансыздың күні», «Жетім», «Ескілік көлеңкесінде», «Қаралы сұлу» әңгімелерінде қорғансыздар жайын баян ете отырып, негізгі себебі ретінде қазақ жеріндегі отаршылдық саясатын, көнерген ұлттық дәстүрлерді атайды. Қазақ қоғамының ескілік көлеңкесінде қалуы аталған екі себептің үлкен кедергі екені прозалық шығармаларында айқын көрінеді. Отаршылдық саясатының қоғамдық сананы өзгертуі, халық арасында теңсіздіктің өршуі «қорғансыздар» тақырыбын көтеруге себеп болған.

М.Әуезовтің прозалық шығармаларының ішінде жүгі ауыр, бүтіндей қазақ халқының жарты ғасырлық ғұмырын баяндаған, ұлттық мәдениет пен дәстүрдің озық үлгісін танытқан, қазақ руханиятының айқын көрінісі саналатын «Абай жолы» роман-эпопеясының орны жоғары. Ғ.Мүсіреповтен бастап Р.Нұрғали, Б.Майтанов, М.Базарбаев, З.Қабдолов, Л.Арагон, Ш.Айтматов сынды әлемдік жазушылар роман-эпопеяны жоғары бағалайды. М.Әуезов ұлттық дүниетанымның маңызын түсіне отырып, көркем прозада жоғары деңгейде танытуға тырысты [7, 7]. Осы негізде шағын әңгімелерінен бастап, роман-эпопеясында да ұлттық болмысты, ұлттық дүниетанымды бейнелеуде шеберлік танытты. Қарымды қадамы «Қорғансыздар күнін» бастау алып, «Абай жолы» роман-эпопеясын жазып шығуы автордың көркемдік қуатын, сөз саптау шеберлігін көрсетеді. Аталған кезеңде М.Әуезов шығармашылығын М.Базарбаев, Қ.Сыздықов, М.Серғалиев және т.б. жоғары бағалайды.

М.Әуезовтің көркемдік әлемін, көркемдік иірімдерін зерттеген сайын жаңа қырлары ашыла түседі. Қаламгердің философиялық, эстетикалық құрылымға толы көркем туындылары, ондағы шығармашылық психологиясын әр түрлі тараптан зерттеуді қажет етеді. Осы тұста XX ғасырдың II жартысында даму жолына түскен «когнитивистика» аясында қаламгер шығармашылығын зерттеу көркем әдебиеттегі «концепт» ұғымын зерттеуге мүмкіндік береді. «Концепт» түсінігі когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі зерттеу нысанына айналып, тілдегі терең қатпарда қалыптасқан ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен көркем мәтіндегі адам танымы, ойлау жүйесі когнитивтік әдебиеттанудың негізгі нысанына айналды. Көркем шығармадағы концептті айқындау қаламгерден бастап, тұтас халықтың тілі, әдебиеті, мәдениеті арқылы анықталатын ұлттық дүниетаным көріністері анықталады. Әдебиеттануда

концептілер автордың когнициясы нәтижесінде қалыптасады. Қазақ тіл білімінде «әйел», «ақ-қара», «көз», «қазақ әйелі», «бақыт», «мәңгілік ел», «түр-түс» концептілері анықталды. Одан бөлек концепт ұғымы әдебиеттану аясында «шөп», «Құдай», «алма», «жол», «Отан» концептілері зерттеліп, О.Бөкей, Ә.Кекілбаев, Б.Қанапиянов шығармашылығы қарастырылды.

Зерттеуші В.Зусман «әдеби концепт» ұғымын анықтай келе, көркем шығармадағы символ, мотив ұғымдарын байланысты екенін айтады [8, 213]. С.Аскольдов «Концепт и слово» зерттеу мақаласында көркем концептіні екі топқа жіктейді: 1. Танымдық концептілер; 2. Авторлық концептілер [9, 269]. В.Адамова лингвистикадағы «концепт» ұғымының когнитивтік әдебиеттануға ауысуын тоғыз кезеңде көрсетеді [10]. 1-кестеде «концепт» ұғымының әдебиеттану саласына ауысуы берілген.

1-кесте. «Концепт» ұғымының когнитивтік лингвистикадан когнитивтік әдебиеттануға ауысу кезеңдері.

Көркем шығарма автордың жеке когнициясына негізделгенімен, ұлттық дүниетаным, мәдениет белгілерінің көрініс табуымен арнайы зерттеуді қажет етеді. «Көркем концепт» - автордың жеке танымына негізделіп қоймайды, сонымен бірге мәдени жадта, санада сақталған тәжірибе көрініс табатын менталды құрылым. Бұл жөнінде Л.В.Миллер зерттеу мақалаларында арнайы аталады [11, 41]. Шығармада ұлттың болмысын, мәдениетін танытатын ұғымдар, символдар когнитивтік жүйеге негізделеді. Зерттеушілер В.Зусман, С.Аскольдов, Л.Миллер пікірлерін негізге алатын болсақ, когнитивтік әдебиеттануда концепт ұғымы ассоциация, символизм негізінде анықталады. Зерттеуші А.Ахметова көркем концептіні әдебиеттану аясында зерттеу мынадай нәтижелерге жеткізетінін айтады: «...мәдениеттің қат-қабаттарына жасырынған ұлттық код пен этноқұбылыстарды, әлем және қазақ әдебиетіндегі халық танымын түсінуге көмектесетін базалық, макро және микроконцептілерді (кілт сөздерді) тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді» [12, 227].

Зерттеуімізде М.Әуезовтің прозалық шығармаларындағы «әке» концептісін зерттеу екі аспектіде жүзеге асады. М.Әуезов шығармаларындағы «әке» концептісі танымдық аспектіде ұлттық болмыста сақталған образдар жүйесі, ұлттық танымдар анықталады, екінші аспектіде «әке» концептісі авторлық концепт ретінде қаламгердің өзіндік болмысы айқындалады. «Қорғансыздың күні», «Жетім» шығармаларында «әке» концептісі образдар жүйесіне құрылған. Ғазиза да, Қасым да әкесінен жастай айырылып, тағдырдың қиын сынақтарына ұшырайды. Адамдардың жауыздығынан, зұлымдығынан зардап шеккен сәттерінде «әке» образы оларға қуат береді. «Қорғансыз» екі кейіпкер үшін «әке» концептісі ар-намыстың, күш-қайраттың көрінісі ретінде сомдалады. Ар-намысы тапталған Ғазизаның әке бейітіне баруы – әлсіздігіне қарамастан қарсылық көрсетуінің белгісі. «Оқыған азамат», «Үйлену», «Ескілік көлеңкесінде» әңгімелерінде «әке» концептісі ескі мен жаңаның қатығысында танылады. Бұрыннан қалыптасқан түсініктердің жаңа заманда өзектілігі жойылуы «әке мен бала» қатынасында көрінеді. «Әке сөзі – оқ» деген халқымыз үшін әкенің

айтқанын орындау маңызды саналады. Қыз баласы үшін әке сөзінен аттамау үлкен құрметтің, салт-дәстүрдің көрінісі ретінде танылады. Дегенмен қаламгер аталған шығармаларында «әке мен бала» қақтығысын ескі заман мен жаңа заманның тоғысында суреттейді. «Үйлену» әңгімесінде Жәмилә жаңа заманның әйелдерге берген теңдігін қолдануы әке сөзін аттауды білдіреді. «Ескілік көлеңкесінде» Жәмеш үлкендердің сөзін аттамай, өз ықтиярымен Кенжеханға тұрмысқа шығуға көнеді. Аталған әңгімелерде қазақ әйелінің бос бостандығы сөз болып, өз теңіне қосылу тіпті бүкіл ата салтына қарсы шығумен тең деп көрінеді. Дегенмен Жәмилә жаңа заманның қазақ әйелдеріне берген еркіндігін қолданып, өз теңіне қосылуы «жеңімпаз әйелдердің» қатарында көрсетеді. Жәмеш тәрізді «ескіліктің көлеңкесінде», қысымында қалмады. М.Әуезов прозасында көрініс беретін ұлттық дүниетаным атастыру, қалың беру, үйлену салттарымен бейнеленген. «Әке» концептісінің қаламгер шығармаларында суреттелуі ұлттық болмыстың бір бөлшегі ретінде танылады.

«Абай жолы» роман-эпопеясында «әке» концептісі Құнанбай мен Абай, Абай мен Әбіш қатынастарында көрінеді. Соның ішінде ерекше назар аударатынымыз – Құнанбай мен Абай қатынасы. Кейінгі әдеби зерттеулердің нәтижесінде қаламгер кенестік заманның талабына сәйкес Құнанбай образын өзгертуге тура келгенін айтады. Қарадан шығып хан болған Құнанбай ақылдылығымен, туралығымен тобықты арасында ғана емес, бүкіл қазақ жерінде беделі тараған. Семей, Қарқаралы өңірлерінде мешіт соқтырып, қажылығын өтеген Құнанбай бейнесінің бұрмалануы бір жағынан Абайдың болмысын биіктете түсудің көркемдік тәсілі екені де соңғы зерттеулерде аталып жүр. Абай сынды тұлғаны тәрбиелеп, «хәкім» дәрежесіне жетуіне Құнанбайдың үлесі зор. Әке ретінде баласының бойынан қабілеттерін байқап, 13 жасынан ел билеу ісіне араластыруы «Әке – балаға сыншы» екенінің дәлелі. Дегенмен көркем шығармада әке мен бала қатынасы ескі қоғам мен жаңа қоғам қақтығысынан көрініс табады. Абайдың өзі әке ретінде балаларын оқытып, өзі үлгі бола алуымен көрінеді. Көзінің нұры Әбішті алдыңғы қатарлы оқу орнында оқытып, өз заманының айтулы тұлғасы болатынына сенеді. Абай образы арқылы «әке» концептісі туындының көркемдік әлемінің ұлттық болмыспен байланысты екені көрінеді. Шығармада анықталатын туындының көркемдік әлемінде «әке» туралы ұлттық дүниетаным көріністері халықтың тәжірибесіне және автордың тәжірибесіне негізделеді. Нәтижесінде «әке» концептісінің анықталуында халықтың ұлттық тәжірибесімен бірге автордың жеке тәжірибесі қатар анықталады.

Қорытындылайтын болсақ, М.Әуезовтің көркемдік әлемін когнитивтік әдебиеттану тұрғысында зерттеу қаламгердің шығармашылығын жаңа ғылыми парадигма аясында бағалауға мүмкіндік береді. Көркем концепт аясында М.Әуезов туындыларын зерделеу автордың ұлттық дүниетаным деңгейін анықтауға мүмкіндік беріп, көркем мәтінді «мәдениеттің» бір бөлігі ретінде қарастыру жүзеге асырылады. Осылайша, М.Әуезовтің прозалық шығармалары «әке» концептісі аясында ұлттық ұстанымдар анықталып, көркем мәтін деңгейінде автор когнициясын, туындының көркемдік әлемін көре аламыз.

Әдебиет

1. Пірәлі Г. «Мұхтар Әуезов Ленинградта». Дата. Оқиға. Тағдыр (1923-1928 жж.). – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2015. – 152 б.
2. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармаларының дәстүрлік және көркемдік негіздері. – Алматы: Кенже пресс, 2000. – 216 б.
3. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Foliant, 2022. – 504 б.
4. Ахметов З. М.Әуезов әңгімелерінің поэтикасы (М.Әуезов шығармаларының 50 томдық жинағында) II т. – Алматы: Ғылым, 1997. – 432 б.
5. Kenzhebekova G., Smanov B., Tutinova N., Soylemez O., Tulekova G. Religious Worldview in the Works of Auevov // The International Journal of Literary Humanities. – 22 (1). – 2023. – P. 35-49. Doi:10.18848/2327-7912/CGP/v22i01/35-49.

6. Sahitzhanova Z., Aripzhan G. Motif features of the works «Kokserek» by Mukhtar Auezov and «White Fang» by Jack London // Bulletin of Ablai Khan University of international relations and world languages. Series “Philological Sciences”. – 2 (73). – 2024. – P. 368-380 DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2>
7. Issayeva Z., Aitimbetova F. National Spiritual and Humanitarian Issues in the Works of Mukhtar Auezov // Euroasia Journal Of Social Sciences & Humanities. – 11(37). – 2024. – P. 6-11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.11212684>
8. Зусман В.Г. Диалог и концепт в литературе. Литература и музыка. – Нижний Новгород, 2001. – 168 с.
9. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под общей редакцией д-ра филол. наук проф. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
10. Адамова В.С. Художественный концепт как единица творческого процесса в литературоведческом осмыслении [Электронный ресурс]. – 2017. – URL: <http://www.philol.msu.ru/~smu/work/science-day/2011/29.pdf> (Қараған уақыты: 22.02.2025)
11. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // Мир русского слова // Научно-методический иллюстрированный журнал. – 2000. – №4. – С. 39-45.
12. Ахметова А. Әдебиеттануда көркем концептінің зерттелу тарихы // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №2. – 2019. – Б. 225-233

FTAXP 17.01.11

А.Ж. Исмаил

Ғылыми жетекшісі А.О. Тоқсамбаева

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., akerke.zhakanovna@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ ҮЙ АРХЕТИПІНІҢ РӨЛІН ТАЛДАУ ТӘСІЛДЕРІ (КӨРКЕМДІК КЕҢІСТІК ЖӘНЕ УАҚЫТ КОНЦЕПЦИЯСЫ)

Швейцар психологы К.Г. Юнг адамзаттың ұжымдық бейсанасында ежелден қалыптасқан универсал бейнелер – архетиптер барлық өнер мен мифологияда көрініс табатынын атап көрсеткен [1]. Солардың бірі – үй архетипі. Үй образы – қауіпсіздік, баспана, қорған іздеу сияқты түбегейлі тәжірибелермен байланысты әмбебап мәдени символ. Әдебиетте «үйге оралу» немесе «үйден айырылу» сюжеттері арқылы адамның өзі belonging (өз ортасына тиесілі болу) мен жатсыну сезімдері бейнеленіп, қоғамның тарихи өзгерістері көрсетіледі [2].

Үй ұғымы көркем кеңістік пен уақыт өлшемдерімен тығыз байланыста. Кеңістік пен уақыттың біртұтас бейнесі ретінде қарастырылатын мекеншак (хронотоп) теориясын М.Бахтин әдебиеттануға енгізгені белгілі [3]. Әдеби шығарма құрылымында оқиғалар өтетін кеңістік пен уақытты талдау – шығарманың мағынасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Үй архетипі осы көркем кеңістік-уақыт ұйымдасуында ерекше орын алып, түрлі мәдениеттер мен дәуірлерде әрқилы көркемдік интерпретацияларға ие болды. Бұл мақаланың мақсаты – әдебиеттегі үй архетипінің рөлін мифологиялық, философиялық және психологиялық қырларынан талдап, көркем хронотоппен байланысын көрсету, сондай-ақ әдеби талдау әдістері арқылы (структурализм, феноменология, нарратология т.б.) үй символының шығармалардағы қызметін қарастыру. Мақалада классикалық және ұлттық әдебиеттен нақты мысалдар келтіріліп, үй архетипінің көркем туынды мазмұнындағы орны талданады.

Мифологиялық тұрғыдан, үй – тек жеке баспаналық орын ғана емес, ғарыштық реттіліктің моделі, қасиетті орталық мекен [4]. Ежелгі қауымдар дүниені «өз үйі» және бөтен, қауіпті сыртқы әлем деп бөлген. Үй ішіндегі ошақ айналасы – адамның таныс, игерген кеңістігі болса, одан тысқарысы – бақылаусыз, беймағлұм кеңістік, қауіп-қатер мекені [4].

Мифопоэтикалық санада үйдің құрылымы бүкіл әлемнің шағын моделі ретінде қабылданған: мысалы, көшпелілердің киіз үйі туралы зерттеушілер оны әлемдік тау мен «әлем осі» ретінде түсіндірген [4]. Киіз үй күмбезі – аспан символы, ал ошақ орны – жердің бейнесі, яғни киелі Тәңір (аспан) мен Ұмай (жер-ана) тұтастығын білдіреді [4]. Демек, дәстүрлі мифологиялық көзқараста үй – ғарыштық үйлесім мен тәртіптің кепілі, адамзат мекендейтін әлемнің кіндігі саналған.

Философиялық-құндылық тұрғыдан, үй адам болмысының түп негізі, тіршіліктің мәні ұштасатын орын ретінде қарастырылады. Француз феноменологы Г.Бачелляр үй кеңістігін адам жанының айнасы деп бағалайды: «үйді адамның жан дүниесін талдаудың құралы ретінде қарастыруға негіз бар» деп жазады [5]. Яғни тұрғын үйдің құрылымы мен бөлмелерін талдау арқылы адамның ішкі әлемін ұғынуға болады. Бачеллярдың айтуынша, «шын мәнінде қоныстанған кез келген кеңістік өзімен бірге үй ұғымының мәнін алып жүреді» [5]. Үй адам үшін тек сыртқы тұратын орын емес, эмоциялық кеңістік. Ол – естеліктерді сақтаушы, өткен мен бүгінді жалғастырушы. Мысалы, балалық шақтағы үй туралы естеліктер жылдар өтсе де санамызда сақталып, болмысымыздың бөлшегіне айналады [5]. Неміс философы М.Хайдеггердің пайымдауынша, «бұл дүниеде болу» (Dasein) – «үйде болу», яғни адамның мәні оның әлемде тұрақтап, мекендеуінен көрінеді. Сондықтан үй категориясы адамның дүниеге қатысын, оны игеру және қадірлеу тәсілін білдіретін экзистенциалды маңызға ие.

Психологиялық көзқараста, үй архетипі адамның қауіпсіздік пен тыныштыққа, тұрақтылыққа деген түпсаналық сұранысын бейнелейді. Юнгтық аналитикалық психологияда үй образын адам психикасының символы ретінде қарастыру дәстүрі бар [1]. Мысалы, түс көру процесінде үй бейнесі көбіне түс иесінің бүтін психикасын, тұлғасын білдіреді. Түстегі үйдің жағдайы – оның таза немесе қирағандығы, бөлмелерінің тар немесе кеңдігі – түс иесінің ішкі күйін, жан әлемінің жай-күйін бейнелейді [6]. Психоанализде үйдің жертөлесі бейсананы, жоғарғы қабаттары сана мен зердені білдіретіні туралы тұжырымдар кездеседі. Юнг бір жазбасында көпқабатты үй түстің көмегімен санасыздың құрылымын түсінгенін, үйдің жерасты қабаттары психиканың терең қабаттарын, ал жоғары сәнді залдар – тұлғаның сыртқы әлеуметтік маскасын (персона) бейнелейтінін айтқан [7]. Бұл тұрғыда «үй – адамның өзі» деген психологиялық параллель жасалады. Үйге эмоционалдық тұрғыдан байланып қалу немесе оған қайғыға толы естеліктерді таңу – әдебиетте кейіпкерлердің ішкі әлемін көрсетудің ұтымды тәсілі. Сондықтан, әдеби туындыларда үйден айырылу немесе үйді қайта табу кейіпкер үшін терең психологиялық сілкіністерді білдіреді.

Көркемдік кеңістік пен уақыт концепциясы (мекеншақ). Көркем шығармада кеңістік пен уақыт (хронотоп) сюжеттің қаңқасын құрап, кейіпкерлердің өмір сүру контекстін айқындайды [3]. Хронотоп ұғымын М.Бахтин енгізіп, «уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі» деп сипаттады [3]. Үй архетипі осы хронотоптық жүйеде маңызды орын алады:

- Идиллиялық кеңістікте (мысалы, ауыл немесе отбасы шеңберінде) үй – тұрақтылық пен дәстүр символы.

- Жол хронотопында (мысалы, жортуыл, сапар сюжеттерінде) кейіпкердің «үйден кетуі» мен «үйге оралуы» оқиғаның негізгі драмалық арқауын құрайды.

Үй мен сыртқы әлемнің қарама-қарсылығы да классикалық әдебиеттегі шым-шытырық оқиғаларды қалыптастырады: кейіпкер қауіпсіз аймақтан шығып, белгісіз кеңістікте сынақтарға ұшырайды, кейін қайта оралып, үй ұғымының қаншалықты қымбат екеніне көз жеткізеді.

Үй архетипінің әртүрлі мәдениеттер мен дәуірлердегі интерпретациясы. Әр дәуір мен мәдениетте үйге қатысты өзіндік көзқарас қалыптасқан. Ежелгі дүниеде (эпос, миф) үй – қасиетті, бұзылмас тәртіп мекені болып есептелсе, орта ғасыр және ағартушылық дәуірде ол моральдық-діни символикаға ие [2]. XIX-XX ғасырларда индустриялық қоғамда «үйсіздік» мотиві алға шығып, кейіпкерлердің жатсынуы мен рухани дағдарысы суреттеледі. Модернизм мен постмодернизмде кейде үй – кейіпкерге жат кеңістік, тұрақсыз орта ретінде көрінеді. Қазақ әдебиетінде «үй» – «шаңырақ», «отау», «қоныс» сияқты ұғымдармен

астасып, бір рудың, бүкіл елдің береке-бірлігін танытатын символға айналған. Фольклорда үйден айырылу – үлкен қасірет, жаңа қоныс табу – бақыт нышаны. Ал қазіргі әдебиетте «үйге оралу», «үйді сағыну» сияқты мотивтер балалық шақпен, ұлттық негізбен байланысып жатады.

Әдеби шығармадағы үй архетипін талдауда түрлі теориялық әдіснамаларды қолдануға болады. Структурализм бағытында үй архетипі көбіне екілік оппозиция жүйесінде қарастырылады. Структуралистер (Р. Якобсон, А. Греймас, т.б.) мәтіндегі мағынаны қарама-қарсы жұптар арқылы танытынын ескерсек, үйді «ішкі кеңістік» ретінде «сыртқы кеңістікке» қарама-қарсы қою – жиі кездесетін құрылым. Мысалы, Владимир Пропп ертегілер құрылымын талдағанда, кейіпкердің «үйден кетуі» мен кейін «үйге қайта оралуы» сюжеттік функциялар тізбегінің тұрақты элементтері екенін анықтаған. Бұл – үй архетипінің сюжеттік құрылымдағы маңызын айғақтайды. Сол сияқты құрылымдық антропологияда (К. Леви-Стросс) мифтерді талдау барысында «өз» және «бөтен», «үйдегілер» және «жолаушылар» тәрізді бинарлы оппозициялар мәдени мәтіндердің терең құрылымын құрайтыны көрсетілген. Структурализм әдісі арқылы әдебиеттегі үй образын осындай қайшылықты қатынастар жүйесінде қарастырып, оның персонаждар арасындағы және сюжеттегі орнын схемалық түрде бейнелеуге болады.

Феноменологиялық талдау шығармадағы үй кеңістігін қабылдаудың, кейіпкер түйсігінің ерекшеліктеріне мән береді. Феноменологияда маңыздысы – субъективті тәжірибе. Мәселен, Бачелар ұсынған тәсілмен талдайтын болсақ, мәтінде үйдің суреттелуі арқылы кейіпкердің психологиялық күйі, эмоциялық ахуалы, тіпті автордың дүниетанымы байқалады. Үйді сипаттаудағы детальдар (жарық түсуі, түстер, иіс, дыбыс) оқырманның сол кеңістікті сезінуіне әсер етіп, шығарма атмосферасын құрады. Феноменологиялық әдіс үйді «өмір сүрілген кеңістік» (lived space) ретінде пайымдап, оқырманды кейіпкермен бірге сол мекенді бастан кешкендей күйге бөлеуді талдайды. Мысалы, Марсел Прусттың әйгілі эпизодында балалық шағындағы үйін есіне түсіргенде ауызға салған мадлен бәліштің дәмі арқылы туған үйінің бүкіл атмосферасы санада қайта жаңғырады – бұны феноменологиялық интенционалдық (еске алу арқылы қазіргі сәтте өткен кеңістікті қайта сезіну) деп талдауға болады. Осылайша, феноменология әдісі үй архетипін адам тәжірибесінің кеңістігі ретінде қарастырады, яғни мәтіндегі кеңістіктің мәнін оны түйсіну, сезіну, елестету ерекшеліктері арқылы ашады.

Нарратологиялық талдау сюжеттің кеңістік пен уақыт құрылымын, баяндау формасын зерттеуге бағытталған. Бұл әдісте М.Бахтин негізін қалаған хронотоп теориясы мен одан кейінгі баяндау теориялары пайдаланылады. Нарратология үй архетипін сюжет құрушы фактор ретінде талдайды: оқиғаның басталу нүктесі (экспозициядағы кейіпкердің үйі), кульминациясы (үйдің күйреуі немесе керісінше, үйге оралуы), шарықтау шегі (үй табалдырығындағы шешуші сәттер) тәрізді элементтерді анықтайды. Сондай-ақ фокализация ұғымы маңызды: оқиға қай көзқараспен баяндалса, үй кеңістігі де оқырманға сол ракурс арқылы танылады. Мысалы, Хемингуэйдің «Килиманджаро қарлары» әңгімесінде өлім төсегінде жатқан жазушының Африкадағы лагерь-үйі оның санасындағы өткен естеліктерімен араласып суреттеледі – мұнда автор ішкі фокализация арқылы үй кеңістігін кейіпкердің сана ағымымен біріктіріп береді. Нарратология әдісімен талдағанда әдебиеттегі үй архетипі композициялық-мағыналық тірек екені анықталады: ол шығарманың басталу және аяқталу нүктесін белгілеуі мүмкін, кейіпкердің өзгерісін көрсету құралы болуы мүмкін (мысалы, басында үйден безген кейіпкер соңында үйдің құндылығын түсінеді), т.б.

Сонымен бірге, әдебиеттануда архетиптік (мифопоэтикалық) әдіс, психоаналитикалық әдіс, мәдени-семиотикалық талдау сияқты тәсілдер де үй архетипін зерттеуге қолданылады. Архетиптік талдау Юнг және оның ізбасарлары еңбектеріне сүйеніп, шығармадағы үй образын бүкіләлемдік мифологиялық мотивтермен салыстырады (мысалы, шығармада жұмақты еске салатын бақ ішіндегі үй суреттелсе, оны адамзаттың «жұмақ-мекен» архетипімен байланыстырады).

Психоаналитикалық тәсіл кейіпкердің үйіне қатысты әрекеттерін (үйден кетуі, үй салуы, үйді қиратуы) бейсаналық психологиялық конфликтілердің символикалық көрінісі деп түсіндіреді. Ал мәдени-семиотикалық талдау үй кеңістігін белгілі бір мәдениеттің таңбалар жүйесі ретінде қарастырады (мысалы, қазақтың киіз үйі құрылымындағы әр бөлшектің – шаңырақ, уық, кереге – семиотикалық мәнін ашу, оның көркем мәтіндегі рөлін талдау).

Шығарма	Үй архетипі
Гомердің «Одиссеясы»	Үйге оралу архетипінің ежелгі үлгісі. Басты кейіпкер Одиссей туған Итакасына қайта оралу үшін небір сынақтан өтеді.
«Алпамыс батыр»	Қазақ эпостық жырында кейіпкердің басты мақсаты – ата-қонысты жаудан азат ету, яғни ортақ «үйді» сақтау.
Ф.М. Достоевский «Қылмыс пен жаза»	Раскольниковтың тар бөлмесі – оның ішкі күйзелісінің айнасы. Бөлмені, яғни үйді өзгерту – кейіпкердің рухани жаңғыру шартына айналады.
Г.Г. Маркес «Жүз жылдық жалғыздық»	Буэндиа әулетінің ұрпақтары мекендейтін үй – тұтас бір халықтың тарихи жадын сақтаушы хронотоп.
Б.Момышұлы «Ұшқан ұя»	Туған үй, балалық шақ, дәстүр мен тәрбие ұясы ретінде қазақы дүниетанымдағы үйдің рухани маңызы суреттеледі [9].

Гомердің «Одиссея» дастаны – үйге оралу архетипінің классикалық үлгісі [8]. Троя соғысынан кейін он жыл теңіз кезген Одиссей барлық тар жол, тайғақ кешулерден аман қалып, ақырында туған жері Итака аралына, жары Пенелопа мен ұлына қайтып оралады. Поэма соңында Отанына табан тіреген геройдың қуанышы суреттеледі. Бұл туындыда үй – мақсат, үй – марапат: барлық қиын саяхаттың түпкі мәні үйді аңсау, өз мекеніне қайта қауышу екенін көреміз. Одиссей бейнесі арқылы автор «өз үйіңе жету – ең үлкен бақ» деген ой тастайды, яғни үй архетипі адам өміріндегі ең қымбат құндылық ретінде дәріптеледі.

«Алпамыс батыр» эпосы үй үшін күрес мотивін көрсетеді. Жау қолында қалған жұртын азат ету үшін Алпамыс алыстай шауып, Қарамаң зынданында жылдар бойы қамалады, қаншама сынақтан өтеді. Эпостың соңында батыр тұтқыннан қашып шығып, еліне оралып, жауларын жеңеді. Мұнда үй – ата қоныс, ел мағынасында: Алпамыс үшін өз үйі тек жеке отбасы емес, бүкіл руының жерұйығы, ата-баба аманаты. Батырдың ерлігі сол үй-елді сақтау жолына арналады. Эпоста кейіпкердің үйіне оралуы – әділдік пен тәртіптің қайта орнауының белгісі. Яғни үй архетипі бұл шығармада тәртіп пен үйлесім символы болып тұр: үй қайта қалпына келсе, әлем де қалпына келеді.

Ф.М.Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романында бас кейіпкер Раскольниковтың Петербургтегі тар бөлмесі ерекше символдық мәнге ие. Автор жас жігіттің жартылай жертөледе орналасқан қуықтай бөлмесін оның жан дүниесінің айнасы ретінде сипаттайды: ауа жетпейтін лас үйшікте өмір сүретін Раскольников қоғамнан оқшауланған, тұйық, күйзеліс жағдайында екені сезіледі. Кейіпкер жасаған қылмыстан кейін бұл бөлме оның азап шегу орнына айналады – ұйқысыздық пен сандыраққа толы түндер өтеді. Ақыр соңында ол полицияға өзі барып, бой тасалаған үйінен «шыққанда» ғана рухани құтылу басталады. Бұл мысалда үй архетипі кейіпкердің психологиялық түрмесін бейнелейді: жеке кеңістігі өзгермейінше, кейіпкер де өзгермейді. Раскольников катарсистік жаңару жолына түсу үшін ескі «үйін», ескі өмір салтын тастап шығуға мәжбүр. Осы арқылы Достоевский үйсіз қалу (бөтен ортаға түсу) – кейде рухани жаңғырудың шарты деген парадокс идеясын мегзейді.

Габриэль Гарсиа Маркестің «Жүз жылдық жалғыздық» романы Буэндиа әулетінің бірнеше буыны өмір сүрген үйдің тарихы арқылы бүкіл Макондо ауылын, тіпті Латын Америкасының тағдырын баяндайды. Романдағы Буэндиа үйі – хронотоптық торап: онда буыннан буынға жалғасқан уақыт үздіксіз өтіп жатады, бөлмелер мен аула түрлі оқиғаларға куә болады (үйге алғашқы телеграф желісі келеді, сонда балшықтан адам жасап шығарады, сонда әулеттің соңғы мүшесі дүниеге келеді, т.б.).

Үй ішіндегі кеңістікте реал мен фантастика араласып, сиқырлы реализм эстетикасы туындайды. Ақырында 100 жыл өткенде Буэндия әулеті құрып біткен сәтте, алып қара құйын көтеріліп, әлгі көне үйді түп орнымен ұшырып әкетеді. Бұл көркем финал «үйдің жойылуы – дәуірдің аяқталуы» дегенді білдіреді. Маркес романы үй архетипінің бүтін бір халықтың жады мен тарихын сақтаушы ретінде қарастыруға болатынын көрсетті. Әулет мекені ретінде үй тек жеке отбасының емес, коллективтік тағдырдың символы болды.

Қазақ әдебиетінен мысал алар болсақ, Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» повесі – жазушының балалық шағындағы отбасы, ата-ана үйінің естеліктерінен тұратын шығарма [9]. Мұнда ХХ ғасыр басындағы қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігі, қазақы тәрбиенің ұрпақтан-ұрпаққа берілуі атаулы қараша үйдің ішінде өрбиді. Жазушы өз ата-анасының шағын жер үйін ыстық сезіммен суреттей отырып, сол бір күрке тамның рухани мәніне үңіледі. Атадан балаға жалғасқан өнегенің бәрі сол қоңыр үйдің төрінде айтылды, ержеткен соң қан майданда жүріп сол үйдің ақ батасы мен ананың әлдиі жадында сақталып, сүйеу болды деп еске алады.

Повесть атауының өзі символдық: «Ұшқан ұя» – балапан қияға ұшса да, әрдайым еске алатын қасиетті ұя. Бұл шығарма үй архетипінің тәрбиелік, рухани негіз ретіндегі рөлін көрсетеді. Автор үшін туған үй – бүкіл өміріне азық болған рухани қуат көзі, қайнар бұлақ. Осы тұрғыда, әдебиетте үй тек физикалық баспана емес, адамгершілік құндылықтардың ошағы ретінде де көркем бейнеленетінін байқаймыз.

Үй архетипі – әдебиеттегі ең ежелгі әрі маңызды символдардың бірі. Ол мифологиялық деңгейде – ғарыштық тәртіп, философиялық деңгейде – адам болмысының өзегі, психологиялық деңгейде – қауіпсіздік пен тыныштық көзі. Әрбір тарихи дәуір мен ұлттық мәдениет бұл архетипке өзіндік бояу дарытады, алайда оның түпкі мәні – «адамның өмір сүру кеңістігі» ретіндегі қызметі біртұтас. Үй архетипін талдаудағы структурализм, феноменология, нарратология және архетиптік әдіс сияқты тәсілдер бұл образдың көпқабатты мәнін ашуға мүмкіндік береді. Әдеби кейіпкер үшін үй кейде пана, кейде түрме, кейде өркениет моделі қызметін атқарып, оқырманды терең эмоциялық әсерге бөлейді. Үй архетипін зерттеу арқылы адам мен әлем арасындағы байланыс, кеңістік пен уақытты игеру жолдары, тұлғалық қалыптасу үдерісі сияқты әдеби-мәдени мәселелерді терең түсінуге болады.

Әдебиет

1. Jung C.G. Archetypes and the Collective Unconscious. – Princeton University Press, 1981.
2. Афанасьева А.С. Архетипы “Дом” и “Бездомье” в русской литературе // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №4 (156). – 2015.
3. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975.
4. Афанасьева А.С. Архетип “Дом” в русскоязычной литературе Казахстана // Полилингвистичность и транскультурные практики, 2016.
5. Бачелар Г. Пространство поэтики (La Poétique de l'Espace). – Париж, 1958.
6. Collinson B. “Jungian Therapy and the Meaning of Dreams: Houses”, 2012.
7. Jung C.G. The Structure and Dynamics of the Psyche. London: Routledge, 1960.
8. Homer. The Odyssey (trans. by E.V. Rieu). – Penguin Classics, 1991.
9. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы: Жазушы, 1975.

Т.Е. Темірбай
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., temirlan2001t@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОРМАЛЫҚ, ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Қазақ поэзиясының дамуы – тамыры тереңдерде жатқан, ғасырлар бойы қалыптасқан, күрделі процесс. Ол әр түрлі тарихи кезеңдерге, сол кезеңдердегі елеулі оқиғалар, өзгерістер, маңызды жағдаяттарға тәуелді болып, қазақ халқының өмірін, дүниетанымын, рухани құндылықтарын бейнелеп отырды.

Қазақ поэзиясындағы өлең жанры – халықтың жан күйін, күйініш-сүйінішін, сезім дүниесін бейнелейтін жанр. Өлең жанрының ішінде дәстүрлі қара өлеңнің орны қазақ халқы үшін ерекше. Түйеге мінген, атқа мінген, домбырасын құшақтап айтысқан қазақтың аузында жүретін қазақы қара өлең бәрімізге белгілі. Мақалада 2000 жылдан кейінгі қазақ өлеңіндегі жаңашылдық, жаңа сипаттағы дәстүршілдік жайлы, ұлтымыздың табиғатына етене жақын ұйқасты өлеңнің дамуы туралы сөз қозғалады.

Қазақ поэзиясында 2000 жылдан кейін танымал бола бастаған көптеген ақындар бар. Мақалада солардың арасында Ақберен Елгезек, Қалқаман Сарин, Ерлан Жүніс сынды талантты тұлғалардың шығармашылығына аз-кем талдау жасалды. Бұл ақындардың әрқайсысы өзіндік үнімен, қайталанбас стилімен және жаңашылдығымен ерекшеленеді.

Ақберен Елгезек – қазіргі буынның ең танымал, оқырмандары көп ақындарының бірі. Өлеңдері оқырманның жүрегіндегі сезімдерді дәл жеткізіп, тамыршыдай тап басады. Ол шығармаларында күнделікті өмірдің қарапайым құбылыстарын терең философиялық ойлармен ұштастыра отырып, адам жанының нәзік тұстарын шебер жеткізеді. Әдебиет әлемінде өлеңдері алғаш жариялана бастағанда ақынның «батысшыл» деп сыналғаны белгілі. Дегенмен де бұл ақынның қазақы дәстүрлі қара өлеңге жаңа тыныс берген жаңашылдығы, барған эксперименттері. Ақбереннің өлеңдеріндегі формалық ерекшеліктер, соның ішінде ритм, метафоралар мен символизм, оқырманды жаңа ойларға жетелейді.

Ақберен Елгезек өлеңдерінің ішінде көбіне дәстүрлі қара өлең ұйқасымен, шалыс ұйқаспен, ерікті ұйқаспен жазылғандары да бар. Кейбір талдаушылар “Ақбереннің өлеңдерінде ақ өлең категориясына жататын шумақтар да бар” дейді, меніңше, ол кісілер “дұрыс байқамаған” тас түйін емес алыс ұйқастар, өйткені кей жағдайларда Ақберен өлеңде лықсып келіп қалған қаламгерлік ойларды жеткізуде ұйқасқа қатты мән бермей, негізгі идеяның ашылуына фокус қояды. Мәселен, «Соған» өлеңінің кей шумақтарында ұйқас беріктігін сақтамай, еркін қалам сілтейді:

Мен сенің әлеміңе енбедім, – 10

Сен көрмедің алапатты мендегі. – 11

Ләйлі болып мұңданбассың сен де бір, – 11

Мәжнүн болып жынданбасын мен де бір. – 11

....А, дүние!

Сендей жарды бермеген, – 10

Дәл мен сынды өтіп кетер шерменде. – 11

аған ғана арналатын ішімде, – 11

Жүрегімді іліп қойдым көрмемде! – 11 – деген жерге дейін өлеңдегі тармақтардың ұйқасуына назар аударсақ, бірінші шумақтың тармақтарындағы ұйқастар: “енбедім, мендегі, сен де бір, мен де бір” – босаң ұйқастар, ал екінші шумақтағы екінші тармақтың ұйқасы “шерменде” мен төртінші тармақтың “көрмемде” ұйқасы жақсы үндестікте, ал бірінші шумақтың “бермеген” ұйқасы ешқай жолмен ұйқаспайды десек те болар. Мүлдем босаң ұйқас. Ал келесі:

Бұл өмірден сен де өтесің, мен де өтем,

Кімге барып бұл сезімді емдетем?

Көкке қара!

Тамшылаған жаңбырмен,

Өлең жолын нөсер қылып селдетем. – шумағын оқысаңыз, “пәлі, не деген құйыла қалған жарасымды ұйқастар еді мынау!” деп еріксіз тамсанасыз. Өлеңнің 11 буынды қара өлең түрінде жазылған. Авторлық идея үшін, негізгі Ойдың “таптырмас ұйқастардың” кесірінен жетпей қалмауы үшін жазылған бастапқы шумақтардағы әлсіз ұйқастарды санамағанда, соңғы шумағымыз нағыз төрт табандап тұрған қара өлең ұйқасына құрылған. “мен де өтем, емдетем, селдетем”. Өлеңді тұтастай алып қарасақ, 11 буынды өлең, тармақтардағы буын саны бірдей дерлік болып, өлеңнің ырғақтық жүйесі сақталып тұр.

“Еуразия Гуманитарлық Институтының Хабаршысы № 3/2023” жарық көрген “Қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа тенденциялар” мақаласында “Ақберен Елгезектің «Депрессия» атты өлеңі ақ өлең үлгісімен өрілген және де оның өлеңдері қазіргі таңда көп кездесетін ақ өлең стилімен жазылған” деп пікір берген екен. Меніңше, бұл қате пікір. Өлеңге қайта назар аударайықшы:

Бұрын,

Көңілімнің бағында гүлдеп тұратын үміттер.

Көкірегімдегі нұр шашатын күдік те.

Түні бойы өлең жазып,

Таң алды

Жанарымда жай ойнаушы ед, жігіттер!.. “Өлеңнің осы бір шумағының бас-аяғында ұйқас-өлшем жоқ” депті, керісінше, жап-жақсы ұйқасып-ақ тұр, “үміттер” мен “жігіттер” – өте жақсы ұйқастар, екінші тармақтың “күдік те” ұйқасы да оқылған кезде кемдігі білінбей тігісі жата қалады. Ұйқас бар. Рифма, ұйқас дегеннен жұрдай ақ өлең үлгісіне мүлдем қатысы жоқ бұл өлеңнің. Дәл солай келесі шумақтың тармақтары да ұйқастармен:

Кеше,

Талай-талай кітап оқып тартымды,

Ақыл-есім ойжетпеске талпынды.

Ондай кезде, мырзасынғандардың бетіне

Шашып кететінмін алтынды – “тартымды... талпынды... алтынды” – өте жақсы үйлескен қара өлең ұйқастары. Ұйқастардың жақсы-жақсы екені өзі оқылған кезінде оқушыға сезіледі. Тас түйін, жақсы ұйқастар осы өлең шумағы сияқты тілге жатық, жаттарға жеңіл болады. Бәлкім, талдаушылар бұл өлеңдегі ұйқастарды байқамай, буын әркелкілігін алдыға тартып, ақ өлең үлгісіне теліген болар. Иә, “Алғашқы екі тармақ: 4+4+3; 4+4+3 буыны құрайды. Ал келесі тармақтардың буын саны бір-бірінен мүлде алшақ: 4+6+3; 2+4+3. Буындардың мұндай әркелкілігі Ақберен Елгезектің барлық өлеңіне тән дерлік.” деген пікірлері орынды. Ақбереннің өлеңдері формаға сыймайды, негізгі ой жетсе болды, “өлең осынша шумақтан тұруы керек, барлық шумақ тек қара өлең ұйқасымен немесе шалыс, егіз ұйқастармен өрілу керек” деген сияқты қағидасы жоқ, кей шумақтарда тармақ саны асып та жатады. Бірақ та ең маңыздысы ұйқас бар, кей жерде берік, кей жерде босаң болса да. Яғни, ақ өлең деу орынсыз.

Өлеңдерінің барлығы дерлік қазақы дәстүрлі қара өлеңнің құрылымына бағынған, өзінің ерекше стилі мен үні бар, біршама қазақ жастары сүйіп оқитын лирик ақындардың бірі де бірегейі – Қалқаман Сарин. Оның өлеңдері – қазақы қара өлеңнің дамыған озық үлгісін көрсеткен, тас түйін ұйқастармен өрілген өлеңдер. Оның «Аңсар» өлеңіндегі мына шумақтардың тармақтарындағы ұйқастарға назар аударсаңыз, көңіліңіз толып, өлеңнің ырғағына, ұйқасына жаныңыз елтіп, оқыған соң біраз сәттер туындының әсерінде ақынның қаламгерлік шеберлігіне таңдайыңызды қағып тамсанып отырғаныңызды байқайсыз:

Аңсайды жаным жабығып теңізді менің, 13

Айдында жүзген аққумен егіз жүрегім. 13

Арманымды айтып ақ мамық ақша бұлттарға, 14

Аспанға қарап көгілдір неге үздігемін? 14

Арманыма ұқсас Аққуды – киелі құсты, 14
Айнымас асқақ сезіммен сүйемін ішкі. 13
Сағыныш болып тербеткен ақын жүректі, 13
Арман-ай, арман, бұл неткен күй еді күшті?! 13

Бастапқы шумақтың “теңізді менің, егіз жүрегім, неге үздігемін” ұйқастары және де келесі шумақтағы “киелі құсты, сүйемін ішкі, күй еді күшті” ұйқастары бес буынды, яғни көп буыннан тұратын, күрделі әрі өте берік, тас түйін ұйқастар. Оқушы өлеңді мәнерлеп оқи жөнелгенде тілі жаңылмай “тілге жеңіл, жүрекке жылы” шеберлікпен жазылған өлеңнің жұп-жұмырлығын сезініп еш кідірместен соңына дейін оқып шығатынына сенімдіміз.

Ақынның осындай тас түйін, дәстүрлі қара өлең ұйқасының шебер үлгісін көрсеткен өлеңінің бірі «Жаз жамалы» туындысы:

Арқаның аңғал ақ самалы есіп,
Жаз дәурен келді бақшама көшіп.
Мөлдір бұлақтар шолпысын тағып,
Балғын құрақтар сәт санап өсіп...

Тап-таза ауаны таңнан сіңіріп,
Көлеңке түссе таудан шұбырып.
Сауығып санам сергіп қаламын,

Салқын бір самал саумал сіміріп. Өлең 5 буынды ұйқастардан және ішкі ұйқастардан тұрады. Өлеңді бір деммен оқып шығасыз. Қалқаман ақынның осындай күрделі ұйқастармен жазылған қара өлеңдері көп. Бұндай күрделі әрі сәтті ұйқаспен өлең жаза білу де ақындық шеберлікті талап еді, кез-келген ақынның қуаты жете бермейді. Өлеңдегі форманы да, негізгі ойды да бұзып алмай бұлай өлең жазу Қалқаман ақынның шеберлігі! Бұған дейін ең бірінші қазақ поэзиясында 4-5 буынды ұйқасты, 18 буынды өлеңді кезінде классик ақын Төлеген Айбергенов жаза алған, ал қазақ өлеңіне 5 буынды ұйқас жасау тәжірибесін толыққанды енгізген, ұйқас, пішін тұрғысынан қатты ізденген ақын Байбошы Қошым-Ноғай екенін өлеңтанушылар біледі. Байбота 5 буынды ұйқасты өлеңдерді көптеп жазған ақын. Оның өзі де Айбергеновтан әсерленгенін айтады. Небәрі 20 жасында, рухани ұстазы Айбергеновке арнаған «Ақтұма бұлақ» өлеңіне назар аударсаңыздар, 5 буынды, егіз ұйқасты көресіздер:

Самал ескенде көктемнің бұлтты сыбырлап,
күлегеш қыздың сынғырлы күлкісін ұрлап,
қайран, ақтұма бұлақ,
қоңырау тағып,
таулардан аптыға құлап,
маржандай тісін көрсетіп күлетін еді,
сағағын иіп,
сүйші деп гүл өтінеді.
Орманға барса үріккен елік ішетін,
Бетпаққа барса бөкендер келіп ішетін.
Болмайтын еді осынау қырда су шегі,
даланы кезіп,
киікпен сырласушы еді.

Қазақы дәстүрлі қара өлеңді көркемдік тұрғыдан дамытқан классик ақын Есенғали Раушанов та Байботаның «Ақтұма бұлақ» өлеңін ұнатып әдейілеп сұрап оқыған дейді. Ал енді осындай күрделі, тас түйілген ұйқасты өлеңдерді өзіндік тұрғыдан ерекше стилімен, бөлек үнімен жеткізе жазып жүрген Қалқаман Сарин ақынның шығармашылығы бір төбе. Ол қара өлеңге адал ақын. Қалқаман өлеңді күрделі ұйқаспен “қарапайым” жаза алады. Өлеңдерінде оқырман түсінуге қиналып қорытпай қалатын жерлері жоқ дерлік. Көкейге қондыра, жетеге жеткізе жазады. Сонысымен де қазақ өлеңін үлкен аудиторияға, эстрадалық деңгейге шығарып, халықтың ілтипатына бөленгені бар.

Қара өлеңшілер мен ақ өлеңшілердің өлең тақырыбында пікір қайшылықтары, келіспеушіліктері барын білеміз. Біз де қара өлең жақтаушылардан болғандығымыздан өлеңде ой мен ұйқастың қатар сақталғанын қалаймыз. Қазақы өлеңнің берік ұйқасындай ұйқас ешбір халықтың өлеңінде жоқ сияқты. Көркем ой, сұлу сөзді тас түйін ұйқаспен өріп жеткізген өлең, жыр, поэма, новеллалар қазақы табиғатымызға жақын, бір әрпін қалдырмай, соңына дейін оқып шығуға бармыз. Дегенмен де ақ өлеңшілерге де түсіністікпен қараймыз.

Бүгінде кітап сүйер, өлең сүйер қауымға жақсы таныс, әсіресе көптеген нәзік жанды оқырмандар жата-жастанып оқыған нәзік өлеңдердің иесі лирик ақын – Ерлан Жүністің өлеңдеріне тоқталсақ, Ерлан Жүніс қара өлең ұйқасымен де, шалыс ұйқаспен де, егіз ұйқаспен де, аралас ұйқаспен де, эксперименттерге барып буын сандарын ойнатып (3, 6, 9 ... 21 сияқты әртүрлі буындар) өлеңдегі ырғақ толқындарын түрлендіріп жаңаша өлеңдер жазғаны бар.

Қарөлең деп аталатын Триптих түрінде жазылған өлеңдерінің алғашқысына қарасақ:

Әппақ қар, 3

Аспаннан қалықтап келеді, 9

Бұлттан да биік бір әлемнен. 9

Ол соған сенеді – 6

Сенем мен! 3

Сенеді ол, 4

Күтер деп бір адам, 6

Бір адам – сенетін арманға, 9

О, мейлі ол таза емес күнәдан, 11(9)

О, мейлі ол ақ емес қардан да, 10(9)

Бір адам – үмітке сенетін, 9

Көнетін, сол үшін, көнсе де, 9

О, мейлі ол кітаптай көне тым, 10(9)

О, мейлі ол отызға келсе де. 10(9) деп оқушыны бір сәтке де жалықтырмай ырғағымен, эмоцияналды сөздерімен құштарландырып оқуға жетелеп отырады. Өлеңнің ең бірінші жолы “Әппақ қар”, ешбір ұйқасқа қатысы жоқ, мақсаты оқушыны елең еткізу үшін, өлең не туралы өрбитінінен хабардар қылу, “Әппақ қар” дейді, жай қара емес, “әппақ қар”. Көз алдыңызға кіршіксіз, қансонарда жауған алғашқы қар елестейді: Тап-таза, әп-әдемі, бір сұлулық дүниесі... Ары қарай келесі екі тармақта “Әппақ қардың саяхаты” жайында:

“Аспаннан қалықтап келеді, 9

Бұлттан да биік бір әлемнен. 9” – екі тармақ та 9 буыннан тұрады, бірдей ырғақ толқындарымен оқылып келе жатыр, Ал кейінгі 4-інші, 5-ші тармақтарда 3-3 буыннан қысқарып отырады:

“Ол соған сенеді – 6

Сенем мен!” 3

4-інші тармақ 6 буынды, 5-інші тармақ 3 буынды. “Ол соған сенеді” деген тармақтан әппақ қардың баладай аңғал сенімі сезілетіндей, одан кейінгі ең қысқа, небәрі 3 буынды леп белгісімен аяқталған “Сенем мен!” тармағы ақынның шынайы жансөзін дәл жеткізіп тұрғандай. Артық ауыз, көп буынсыз, қысқа-нұсқа 3-ақ буынмен оқушыға кішкене бір кідіріс жасатып, сенімінің шынайылығына сендіріп алады. Міне, өлеңде буын сандарын сәтті ойната білу деген осы болса керек. Қалған шумақтарда буын сандарын санағанда 9-10-11 боп саналғанмен, оқылғанда тілдік үндестік заңына сай бүкіл буындар 9 буынды болып оқылады. Бәрін күшейтпелі эмоция беруші “О” одағайымен біркелкі көтеріңкі ырғақпен оқимыз.

Өлең соңында, алғашқы шумақта қалай басталды тура солай аяқталады:

Әппақ қар,

Шалықтап, қалықтап келеді, 9

Періште тұратын әлемнен. 9

Ол соған сенеді – 6

Сенем мен! – 3 “Өппақ қардың періште тұратын әлемнен келетініне” еріксіз сенеміз, ақын өзі ғана сеніп қоймай, бізді, яғни оқырмандарды да сендіреді. Бар болғаны 3-ақ буынды леп белгілі “Сенем мен!” тармағымен. Ерлан Жүніс өлеңде жаңашылдыққа құмар, экспериментке көп баратыны сондықтан. Ақынның “Жүрек маусымдары” деп аталатын триптих өлеңдерінен екіншісі, мына бір “Дәл қазір” деген жаңаша өлеңін оқып бастасaq:

Дәл қазір... тек басқа қалада, (-) 9
Сен жайлы ойланды бір адам, (a) 9
қалаға,
жымиған, жылаған, (a) 9
дәл қазір арылған күнәдан, (a) 9
дәл қазір күнәға бататын, (-)
қарады ол: (-) 3
сен жайлы ойланды, (b) 6
терезе алдына байланды, (b) 9
есіне түсірді жайдарлы, (b) 9
кезінді,
кезінді жабыққан, (c) 9

оның шын сүйерін жаңа ұққан (c) 10 – өлең осылай өрбіп кете береді. Шумақ-шумаққа бөліп, жіліктей алмайсыз, бірі біріндегі ойды ашықтап, жалғасып отырады. Ұйқас пен буын тұрғысынан талдау жасасақ, бірінші жол алдыңғы өлеңдегідей оқырманды елең еткізуші тармақ, тыныс белгісінен көп нүкте сәтті қолданылған. Бір сәт ойша кідіріс жасайсыз. Келесі жол “Сен жайлы ойланды бір адам”. “Басқа қалада сен жайлы ойланған адамға” көңіліңіз ауа бастайды. “Не қылған адам бұл?” дегендей деміңізді ішке тартып алда не боларына қызығып оқуды жалғастырасыз.

Сен жайлы ойланды бір адам, (a) 9
қалаға,
жымиған, жылаған, (a) 9
дәл қазір арылған күнәдан, (a) 9
дәл қазір күнәға бататын, (-) 9
қарады ол: (-) 3

2-ші тармаққа 3-інші, 4-тармақ ұйқасады. Бұл өзара ұйқасқан 3 тармақ бір толқында, бір ырғақта оқылады. Ұйқасы жоқ 5-ші тармақ сәтке кідіріс жасату, оқушыны өлеңдегі келесі бір көрініске дайындау үшін. Қып-қысқа 3 буынды “қарады ол” 6-шы тармағы болса жаңа көріністің басталғанын білдіреді. Бастапқы 2-ші, 3-інші, 4-інші ұйқастар сияқты келесі 3 тармақ та өзара ұйқасады (“ойланды, байланды, жайдарлы”):

сен жайлы ойланды, (b) 6
терезе алдына байланды, (b) 9
есіне түсірді жайдарлы, (b) 9

ары қарай өзара үндескен “жабыққан, жаңа ұққан, жалыққан” ұйқастары бар келесі шумақта бірінші және соңғы тармақтардың басында “кезінді” сөзін қатарынан 2 рет қайталап сөздің әсерін күшейтеді, еріксіз кідіріс туғызып, сөзге дауыс екпінін түсіріп оқисыз:

кезінді,
кезінді жабыққан, (c) 9
оның шын сүйерін жаңа ұққан
кезінді, 3
кезінді 3
сүйікті болудан жалыққан, (c) 9

тура солайша одан арғы шумақ та өзара үндескен “өзгені, сөздерің, көздерің, сезбедің” ұйқастарынан тұрады, 1 ұйқас артық, бұл да күшейтілген әсерді сол толқынында ұстап жалғастыртады:

сүюге ұмтылған өзгені, (d) 9
өзгеге арналған сөздерің, (d) 9
өзгеге қараған көздерің, (d) 9
мұңайтып тұрғанын сезбедің, (d) 9

дәл қазір... тек басқа қалада, (-) 9 – “дәл қазір... тек басқа қалада” тармағымен дауылды күні көтерілген толқындардай сезім толқындарыңызды бір сәт баяулатып, өлеңнің мына бір соңғы шумағында қатарынан ұйқасқан әрі ішкі ұйқасқа құрылған жолдармен өлеңді сол көтерме нотасында аяқтайды:

сен жайлы ойланған адамды, (e) 9
өзіңе айналған адамды, (e) 9
өзіңе байланған жанарды... (e) 9

Дәл қазір... тек басқа қалада... (-) 9 Тек соңғы “Дәл қазір... тек басқа қалада” тармағы өлеңге нүкте қоюшы әрі өлеңнің тақырыбы болған тармақ. Академик З. Қабдолов өлеңдегі ұйқас туралы: «әрбір ұйқас өлең шумағының өн бойына тек өзіне ғана тән өзгеше сыңғыр әуез, сұлу саз, сырлы күй дарытуға тиіс» (Мәукенұлы, 1992: 286) дейді. Аталмыш Ерлан ақынның өлеңіндегі қатарынан 3 ұйқас та өлеңге өзіндік ерекшелік сыйлап тұр.

Өлең жанрының осындай қаламгерлердің ізденісімен жаңарып-кемелденуі көңілді қуантады. Бір қаламгер өлеңді мағыналық тұрғысынан, идеялық тұрғысынан ерекшелендіріп, жаңартуға тырысса, екінші бір қаламгер өлеңді пішіндік тұрғыдан, тас түйін ұйқастармен көркемдеуге тырысады. Біз үшін олардың барлық ізденістері маңызды. Әр кезеңнің ақындарының дәстүрлі өлеңге өзіндік жаңашылдығын қоса білуі керек. Өлең жанрының дамуы сонда ғана тоқтап қалмайды.

Қорыта келгенде, қазіргі қазақ поэзиясы жаңа көркемдік белеске көтеріліп, ерекше үлгі қалыптастыра бастады деп ой түйіндеуге болады.

Әдебиет

1. Елгезек А. Шексіздік сыртындағы шам. – Астана, 2014
2. Сарин Қ. Екеуміз. – Нұрсұлтан, 2019.
3. Жүніс Е. Үміт жырлары. – Алматы: «Хан Тәңірі», 2014.
4. Еуразия гуманитарлық институтының // Хабаршы журналы. – № 3. – 2023.
5. Мәукенұлы Н. Жоғалды күн, жоғалды ай, жоғалды жыл. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.
6. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1978.
7. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986.

ҒТАХР 17.07.21

З.З. Тлеубекова

«Матай орта мектебі» КММ

Қазақстан Республикасы, Жетісу обл., arai7816@mail.ru

ҚОС ҚАЛАМГЕРДІҢ РУХАНИ БАЙЛАНЫСЫ

Ұлылар сабақтастығы әдебиеттану ғылымында «конгениалдық» деген терминмен дараланады. Рухани туыстық, даналық көкжиегіндегі конгениалдық әдебиет әлемінің алыптарына саналған Жүсіпбек Аймауытов және Мұхтар Әуезов сынды тұлғаларды да тұтастырып, таным саласында табыстыра түседі. Біріншіден, қос қаламгердің шыңдалған, ұлт күресіне шынықтырған тарихи кезеңі ХХ ғасырдың бас кезеңін құрайды. Екіншіден, қос суреткер де қазақ педагогикасының алғашқы ізденімпаздары, алғашқы еңбек жолын Семей мұғалімдер семинариясында ұстаздық қызметпен бастаған арыстар. Үшіншіден, қазақ әдебиетіндегі роман, драматургия, публицистика сынды жанрларға тыңнан түрен салған тарландарыңыз да Жүсіпбек пен Мұхтар десек артық айтқандық емес. Тіпті десеңіз, тұңғыш қазақ драма бәйгесінде өзіне берілген бас жүлдеден Жүсіпбек бас тартып, Мұханның «Қарагөз» туындысына ұсынуы да ұлылық мәнін ұғындыра түскендей. Төртіншіден,

шығармашылық лабораториясы ортақ, яғни «Абай» журналын шығарып, редакциялық алқасын құру да осы қос дарынға тиесілі. Бесіншіден, көркем шығармаларында, көтерген тақырыптық жүгі де, халықтық мүддесі де бір, қаламгерлік мұраты да бір. Алтыншыдан, қос алыпты көркем сөз өнеріне әкеліп қауыштырған да қос дарынды табыстырған да ұлы ұстаздары – «қазақтың бас ақыны» Абай Құнанбаев. Олай болса, қос алыпты тереңдеп танып, тәпсірлеп тағылым алу үшін қос алыпты сабақтастық, тұтастық негізінде қарау, ажырамас күрделі құбылыстардың үш өлшемдік тұтас келбетін көруімізге жағдай жасамақ. Ол үшін, қос тұлғаның ғұмыр кешкен тарихи кезеңін, шығармашылық мұраттарын, қайраткерлік қызметтерін, көркемдік ізденістерін ортақ желіде қарастыру жөн. Жалпы, қос қазынаның қордалы қасиеттер қабаттастығын әдебиеттанушы ғалымдар әрегідік сөз арасында айтқаны болмаса, арнайы зерттеу нысанына алынған емес. Ұлылар сабақтастығын әр қырынан ойдымдап қарастырмай, тек шығармашылық лабораториясы мен публицистикалық ізденістерін саралауды лайық көрдік.

Қазақ атырабына Ресей отарлау саясатының қыспағы мен қысымы кеңінен жайылған кезеңмен тұспа-тұс келген XX ғасыр басындағы қазақ публицистикасындағы ұлт азаттық идеяның ерен қарқынмен өріс алуы тарихи пен әдебиеттің еншісіне тиді. Патша үкіметінің отарлау саясаты басшылыққа алған зомбылық, езгі сынды аяусыз әрекеттердің құрбандығынан халық пен оның игілігін сақтап қалуды мұрат еткен алаш арыстары тізгінді қолға, бірлікті бетке алып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып азат күннің таңы, арда ұланның ертеңі үшін бөрлі байрақтың астында бас қосты. Алаштың арда өскен азаматтары мен арыстарының алашорданы құруы текті елдің тәуелсіздігін, еркін елдің егемендігін саяси әрі әлеуметтік тосқауылдар мен надандық шырмауынан ада етер арман-мұраты ұлт азаттық идеяның көксегені оқу, білімге, өнер мен мәдениетке үндеу, тарту болды. Ұлтжанды азаматтар патша үкіметінің аяусыз да озбыр бұғауынан азат болмайынша, ел игілігі мен жарқын болашағы үшін басталар нұрлы бастамалардың нәтижесіз болатынын түйсінді. Қазақ қоғамы патша тағының күйреген күні өз алдына ұлттық автономия болып құрылатынына сеніммен қарады.

Ұлы даланың өскелең ұрпағы мен халық мүддесі жолындағы қазақ елінің кемел келешегі үшін саяси күресті Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхтар Әуезов сынды ұлтжанды арыстардың бастауы қазақ әдебиетінің қоғам алдындағы борышы мен парызын айқындай түседі. Қазақ елінің еңсесі мен есесін еселетпеген отаршылдық езгісін аяусыз әшкерелеп, елінің жан азабы мен жан айқайын жеткізген алаш арыстары қара басының қамынан ел мүддесін жоғары қойды.

Ұлт мүддесі мен мұраты жолында жалынды жігермен күреске араласқан қоғам қайраткерлерінің жүрек жарды сыры мен ұлт оянушылық идеяның батыл бастамалыры мен өткір ұстанымдары «Қазақ» газеті, одан соңғы «Сарыарқа», «Абай» сынды баспа беттерінде жарияланып отырды.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің революциялық-демократиялық бағытта үн қатуы алашордашыл ұлтжанды арыстар Ж.Аймауытұлы мен М.Әуезовті де отарлау саясатының зорлық-зомбылығына қарсы ұран тастап, отаншылдық, елмандылық ойды асқақтатуы ұлт оянушылық идеяның көрінісі еді.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, сыншы, аудармашы, публицист һәм жазушы Жүсіпбек Аймауытұлының соңында қалдырған әдеби дүниелері, шығармашылық мұралары көптеп саналады. Дегенмен, оның әр әдеби жанрдың түрленуіне белсене ат салысқан деңгейін зерделеу, қаламгерлік қуаты мен сыншылық талғамын таразылау ғылыми тұрғыдан шексіз ізденісті қажет етеді. Соның ішінде Ж.Аймауытұлының әдеби сын төңірегіндегі еңбегін жан-жақты екшеу тұрғысынан келгенде ең алдымен байқалатыны – оның 1918 жылғы қазан төңкерісіне дейін де, әдеби жанрларға батыл араласа бастағандығы. Оның бұл кезеңге дейінгі қалам ұстауы санаулы жылдарды ғана қамтыса да, ұлт үшін қызмет қылуда қаламгерлік қабілеті мен қайраткерлік күш-жігерін қатар алып жүрген бірден-бір талант. Міне, Жүсіпбек пен Мұханды сабақтастырар тағы бір тоғыс әдебиет сыны саласы. Әдебиеттің таптығы,

әдебиеттің партиялығы деген таптауырын шаблоннан шығандап, әдебиет – көркем өнер, ол халық өнерінің күдіреті, эстетикалық тұнығы екендігін алғаш дәріптеушілер осы қос тұлғамыз. Әдебиет сыны саласындағы «Абайдан кейінгі ақындар» мақаласын қос тұлғаның бірігіп жазуы да осы таным мен талғам тусытығыынан болса керек.

Ұлт оянушылық идеяның көсемі болған Ахмет пен Міржақыптың айбынды қадамы елді оятты. Әуелі ойлы, талапты жас дарындар оянды, қырандарға ілесіп, қанаттарын жайды, ұлт санасына азаттық идеясының сәулесін түсірді. Солардың бірі мен бірегейі – М.Әуезов пен Ж. Аймауытов еді. Жоғарыда айтқанымыздай, қазақ публицистикасының негізін қалаушылардың бірі де бірегейлері Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытұлының есімі қазақ журналдарына көлемді мақалалар жазуы арқылы, кеңінен танылды. М.Әуезов, Ж. Аймауытов – қазақ ұлтының арманы биік, асыл мұраты болған сүйікті перзенттері. XX ғасыр басындағы қазыналы да қордалы қазақ әдебиетінің тұтас бір өрлеу дәуірі, сол қоғам тұсындағы саяси ағым мен тағдыры сұрапыл заманмен тұспа – тұс келген қазақ қоғамының әлеуметтік әлеуетін айқын танытатын ұлы қаламгер, тұлғалы талант иесі. М.Әуезовпен заманы, ұлт мүддесі жолындағы мұраты бір Ж.Аймауытұлы да – шығармашылық жазушы, көсемсөзші. Ғұмырбаяны мейлінше бай, көркем әдеби мұра қалдырған классик.

Қос қаламгердің шығармашылығындағы ұлт – азатшылдық бағыт, ұлт оянушылық сарындағы ұстанымдары олардың саяси азаттыққа жетуін аңсауынан, қазақ қоғамын патша үкіметінің езгісінен азат етіп, таптық қайшылықтарды тарих беттерінен ығыстыруды арман еткен азаматтық қайраткерліктерін еселей түседі. Қаламгерлер қилы тақырып пен жанрға қалам тербесе де өзі өмір кешкен дәуірдегі қазақ қоғамында болып жатқан саяси – әлеуметтік жағдайлардың ақиқатына толық бойлап, мәнді мәселелерін екшей білген. XX ғасыр басындағы құрсаулы көңілдерінен сенім орын тепкен қайраткерлеріміздің тізе біріктіруі, құлдық құрсауынан құтылу қарекетін таңдауы да күйзелістен туындаған.

М.Әуезов шығармашылығының алғашқы кезеңі, яғни 1917-1925 жылдар аралығы десек, осы тұста Жүсіпбектей асылымыздың да ағалық һәм ұстаздық өнегесі Мұхаң үшін аз болмағаны қаламгер мақалаларынан айқын аңғарылады. Содан болса керек, Мұхаңның баспасөз беттерінде қырықтан аса мақалалары жарық көрді. Жазушы шығармашылығының беташарына айналған бұл мақалаларының бірқатары алаштық танымы үшін кеңестік дәуірде жарияланып, насихатталмай келген еді. Тәуелсіздікке жеткелі бері М.О. Әуезовтің «Қазақтың өзгеше мінездері» (1917), «Абайдың өнері һәм қызметі» (1918), «Қазақ ішіндегі партия неден» (1918), «Мәдениетке қай кәсіп жуық» (1918), «Абайдан соңғы ақындар» (1918), «Бірінші жалпы жастар съезі» (1918), «Жастар ұйымдарына ашық хат» (1918), «Қазақ әйелі» (1918), «Қазіргі қазақ күйі» (1918), «Қазақ қашан жетіледі» (1918), «Мәдениет һәм ұлт» (1918), «Земство һәм кооператив» (1918), «Өліп таусылу қаупі» (1918) атты көсемсөздері қайта жарық көріп, әуезовтану саласының қоры толып, алаш арыстарының, әсіресе Ж.Аймауытұлының рухани сабақтастығын кеңінен аңғаруға жаңа мүмкіндіктер туды. Әуезовтің публицистика саласындағы еңбегінің Алашорда тұсында және Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында жазылғандығы жазушының тақырып таңдап, тың мәселелерді арқау етуі 1917-1918 жыл аралығында «Алаш», «Сарыарқа», «Абай» басылымы беттерінде Мұхтар Әуезовтің оқу, білім, мәдениет және әйел мәселесі турасындағы көсемсөздері жарияланса, кеңес газеті «Қазақ тіліндегі» мақалаларында саяси-әлеуметтік, шаруашылық мәселелер басымдық көрсетеді. Жалпы Әуезов пен Ж. Аймауытовтың Семей басылымдарында жарық көрген мақалаларында қазақ елінің тауқыметті, қажауы жеткен мәселелері көтеріледі. Публицистика Әуезовтің қоғамдық пікірінің қалыптасуына, беделге ие болып, қаламгер ретінде танылуына ықпал еткені сөзсіз. Бұл ретте мерзімді басылым беттері арқылы аударма саласындағы тұңғыш еңбегін жазып, әдеби-сын көзқарас пайымын білдіріп, сыншы ретінде де танылғандығын айтқан ләзім. Қай жазушының, қаламгердің болмасын шығармашылық жолының беташарына айналған баспасөз Әуезов пен Аймауытовтың шығармашылығында да елеулі орын алады, мерзімді баспасөз жазушының шеберлік мектебіне айналды.

Жиырмаға жаңа жетер шағында жас жігіт жүрек жарды алғы ойларын «Алаш» газетінің 1916 жылдың 30 наурызында шыққан санында жариялаған. Толғамды ой, саналы пікірін

білдіріп, жанын мазалаған ойларымен оқырманмен бөліседі. «Қазақтың өзгеше мінездері» [1,89] – болашақ жазушы, драматург, ғалым Әуезовтің алғашқы тырнақалды туындысы. Бұл мақала – заңғар жазушының төрткүл дүниеге мойындатқан үлкен суреткерлігінің, тамаша дарынының, жалпы шығармашылығының тұнық бастауы. Сондай-ақ, Абайдың өмірі һәм қызметі» атты мақала жазу кезінде Әуезовтің семинарияда бірге оқыған құрбысы Жүсіпбек Аймауытовпен бірге жазған осы мақаласы соңында «Семей семинариясында оқитын Аймауытов һәм Әуезов» [2, 67] деп қол қойылған. Міне, ұлылар сабақтастығына осдан артық дәлеле болмаса керек. Кеңес дәуірі тұсында Әуезовтің бұл мақаласын еске алмауының да өзіндік себебі бар. Халық жауы саналған Ж. Аймауытовтың пікірімен үндес болғандығының өзі Әуезовті орға жығары сөзсіз еді.

Аймауытов пен Әуезовтің қаламгерлік қызметтеріне үлкен ықпал еткен басылым – «Сарыарқа» газеті 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін, қазақ халқы ояну кезеңін басынан өткерген тұста дүниеге келді. Бостандық аңсаған халықтың өсіп, өркендеуге ұмтылысы қазақ басылымдарының дүниеге келуіне ықпал етті. Қазақтың ілгері басқан әр қадамы, көзқарас пайымы, саясат майданындағы қалпы «Қазақ» газетінің ізін басқан «Сарыарқада» жазылатын болды. Сөйтіп, «Сарыарқаны» бастыру міндетін «Тендік» серіктестігі мойнына алып, оған 500 сом жарнамен Қалғараұлы Бекқожа, Оразалыұлы Жұмеке сияқты ауқатты ел азаматтары көмек береді [3, 57].

«Сарыарқа» газеті екі жылдан аса уақыт бойы шығып тұрды, оған Алаштың танымал қоғам қайраткерлері редакторлық еткен. Мәселен, осы тұста Р.Мәрсеков Семей облыстық қазақ комитетінің мүшесі, областной соттың төрағасы, адвокат болса, Ғаббасов Семейде уақ қарыз инспекторы, жер комитетінің және қазақ комитетінің мүшесі болған. Газетте тек қоғамдық мәселелер емес, әдебиет мәселесі де алғы жолға қойылып, әңгіме, өлең басылып тұрды. Жүсіпбек Аймауытов, Сәбит Дөнентаев, Сұлтанмахмұт Торайғыровтардың да шығармашылық жолының бастау алуына «Сарыарқаның» үлкен ықпалы болған. Семинария шәкірті Мұхтар Әуезов те «Сарыарқа» бетінде «Адамдық негізі – әйел», «Қайсысын қолданамыз», «Оқудағы құрбыларыма» атты мақалаларын жариялап, үлкен әлеуметтік мәселелер көтере, өзінің қаламының ысылып, қоғамдық пікірінің қалыптасқанын дәлелдейді.

«Абай» – журналы қос алып сабақтастығының шырқау шоқтығы, асқаралы биіктеудің апогеіі, кеменгерлік көкжиегінің кульминациясы. «Сарыарқа» газеті 1917 жылдың желтоқсанындағы санында «Абай» атты қазақша ғылыми-әдеби, шаруашылық журналына жазылу ашылғанын қазақ тілінде ай сайын екі рет шығарып, бұл басылым шығарушылары Мәннан Тұрғанбаев, Жүсіпбек Аймауытов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхтар Әуезов, Сәбит Дөнентаев, Сейтбаттал Мұстафиндер екенін жазады [4, 33]. Мұхтар Әуезов – бұл журналдың жарыққа шығарушы-ұйымдастырушы «Екеудің» бірі. Қазақта ғылымның дәнін егіп, көзқарасын кеңейтуде басылымның үлкен әсері барын сезінген жас азаматтар Уақытша үкімет тұсындағы Земстволар арқылы қарыз алуға мүмкіндік алып, ғылыми шаруашылық журналды өмірге әкелді. Сонымен «Абай» журналының алғашқы нөмірі 1918 жылы жарық көрді.

Журналдың алғашқы нөмірін шығарушының бірі – Жүсіпбек Аймауытов: «Журналдың атын «Абай» қойғандық: қазақтың баласына ат қойғаны сияқты. Журналымыз Абайдай болсыншы деп еліктеген емес, Абайды құрметтеп, атын тарих жүзінде көркейтіп, нығайтпақ» [5, 4] деп, Абай құрметіне ашылған журналдың ғылыми, әдеби және шаруашылық мәселелер төңірегінде ой толғайтынын, журналды шығаруға бес-алты жігіттің бел шешкендігін айтады. «Абай» журналының ілгерілеушілік бағыт ұстанғаны анық. Басылым беттеріндегі әр мақала халықты білімге жетелеу, намысын ояту, ой өрісін кеңейту мақсатында, саяси рухта жазылған еді. «Журнал туралы» атты мақаласында Жүсіпбек Аймауытов журналдың көксеген мақсатын ашып айта отырып, «Қазіргі қазақ тілінде шығып тұрған газеталар саяси хабарларды жазудан артыққа бармайды. Сондықтан, әр түрлі мағлұмат жазылып тұратын журнал өте керек» [5, 12] деп топшылайды. Осылайша, журнал беті әдеби, шаруашылық, ғылыми мақалаларға толып, оны шығарудың ауыр жүгін Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов арқалады.

Тіл тазалығы, қазақ тілінің болашағы сынды мәселелер қос қаламгерді де қатты ой толқынына салып, ұлт ділін сақтап қалу турасында толайым да орайлы толғамдар тұтастығынан құралады. Мәселен, Жүсіпбек: «Тіл – жанды нәрсе секілді: тіріледі, өседі, жоғалады. Өнер ғылымға аяқ басқан жұрттың тілі өсіп, көбеймек, көркеймек; тілі жоғалған жұрт ғұрып-ғадетінен, мінезінен айырылып, ақырында жұрттығы да жойылмақ», – деп қынжыла ой тұжырса, Мұхаң адамның интелегентілігі туған тілін сүюден, құрметтеуден басталатындығын баса айтады.

Қорыта келгенде, әдебиетте алғаш басқан қадамы бір, кешкен тар жол тайғақ заманы бір, туған әдебиетті көркейтсек деген талабы бір, Абайдай асылды тел емген қос заңғарымыздың публицистика, сын, роман жанры сынды салаларындағы ой сабақтастықтары мен рухани туыстықтары шын мағынасындағы, заңдылық деп қабылдауымыз керек. Мұхтартану, жүсіпбектану сынды ғылым салаларын тұтастырып, қос алыпты бір нысанда алып зерттеу тұлға тану ісін жаңа сапаға көтерері сөзсіз.

Әдебиет

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – 1-т.
2. Екеу. Абайдың өмірі һәм қызметі // Абай. – 1995. – №1-2.
3. Жақып Б. М.Әуезов публицист. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 176 б.
4. Жұртбаев Т. Бесігінді түзе. – Алматы: Жазушы, 1997. – 194 б.
5. Абай. – 1918. – №1.

ҒТАХР 17.01.11

А.Д. Амренов

Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., adilbek.61@mail.ru

АЙМАҚТЫҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ АРАП ЕСПЕНБЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДЕБИ МЕКТЕБІНІҢ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Бүгінде жеке ғылым саласы болып қалыптанған аймақтық әдебиеттану – өлкетану мен әдебиеттану ілімінің гибридтенген тармағының нәтижесін. Ғылыми басылымдар мен жарияланымдарда «аймақтық әдебиеттану», «жергілікті әдебиеттану», «өңірлік әдебиет», «әдеби өлкетану», «жергілікті әдебиет» деп әртүрлі қолданылуда [1]. Бұл өзгетілдік тіркесімдердің қазақ тіліне калькалануының нәтижесі. Орыс әдебиеттануындағы «региональное литературоведение», «местное литературоведение», «литературное краеведение», «локальное литературоведение» сияқты дифинициялардың қазақ тіліне синтаксистік калькалануы. Орыс әдебиеттанушылары бұларды өткен ғасырдың алғашқы ширегінен бастап күні бүгінге дейін номиналдық және дескрипциялық тұрғыдан анықтап зерттеді. Алайда осы қолданыстардың айырмашылығын атап көрсеткен емес [2]. Қазақ тілінде де «аймақ», «өңір», «өлке» бір тектес, синонимдес сөздер болғандықтан жоғарыдағы аталымдардың мағына алшақтығы жоқ. Тек терминдендіру тұрғысынан «аймақтық әдебиеттану» деп қалыптандырған орынды.

Аймақтық әдебиет жалпы ұлттық әдебиеттен алшақ жатқан ұғым емес. Ұлттық әдебиетте жазылған көркем туынды «ұлттық тіл мәдениетінің жемісі, ұлттық дүниетанымның, тарихи-поэтикалық зерденің арасында қалыптасқан өз ұлтының шығармашы өкілі болып табылатын қаламгердің туындысы» [3, 88]. Ұлттық әдебиет ұлттың рухани болымысын, қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың менталитетінің ерекшелігін танытатын сонымен қатар халықтық тақырыпты қозғайтын жалпылық сипатта болады. Ал аймақтық әдебиет өзіндік ерекшелігімен өзгешелене отыра сол ұлт әдебиетінің құрамдас бір бөлігі болып табылады.

Жер көлемі жағынан әлемде тоғызыншы орынды иеленетін біртұтас Қазақ мемлекетінің кеңістігінде бірнеше аймақ бар. Олардың табиғаты, жер бедері, ауа райы, тұрмыстық, шаруашылық жағдайы да әртүрлі. Тілдік, салт-саналық, әдет-ғұрыптық, әдеби-мәдени жағынан да оқшауланады. Тұтас бір мемлекеттің жекелеген аймақтарында өмір сүріп, осы ортада шығармашылықпен айналысқан туындыгерлер аймақтық немесе өлкелік әдебиет өкілдері болып саналады. Аймақтық қаламгерлердің шығармаларында ұлттық әдебиетпен тұтастыратын тұсы да дараландыратын жағы да бар. Тұтастыратыны – көркемдік ойлауда ұлт мінезі, ұлт мәселесінің, жалпы адмзаттық тақырыптың көтерілуі. Өгешеленуі – тілдік қолданысында, мәтіндік баяндауларда, көркемдік суреттеуде жергілікті колориттің айқын байқалуы. Көркем шығармадағы жергілікті топонимдер, гидронимдер, ойконимдер, оронимдер осы аймақтық әдебиетке тиесілі:

Бауырында *Маңырақтың* нулы *Зайсан*,
Молайған *Ертіспенен* сулы *Зайсан*.
...*Алтайдың Тарбағатайдың* сүтін ішіп,
Сауырдың саясында туды *Зайсан* [4, 54]

Бір аймақтың жер-су атауларын Таһир Жомартбаев осылай жырлайды. Төрт жолдағы ойконимдер (Зайсан, Ертіс), оронимдер (Маңырақ, Сауыр, Алтай, Тарбағатай) қазақ даласының Шығыс аймағын ауа жайлап жатқан топонимдер.

Аударып дариядан дүр, кененнен гәуһар,
Көңілдің толтырыңдар қанаптарын.
Олжаға ортадағы қол ұсынбай,
Құр қою ұят болад *шанақтарын*.
...Ерте-кеш біз сендердің *сейістерің*,
Жазатын жондарыңның жалақтарын.
...Ешкім де абройлы көрінбейді,
Ізіне ертсе иттің *барақтарын* [5, 28]

Немесе:

Қайратың *қау* болғанмен,
Орныға жұмса күшінді...
...Көптің көңілі қожырар,
Көрсетсең күшпен *мұшыңды* [5, 37]

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы термелеріндегі Оңтүстік өлке, Арал бойы қазақтарының тілдік қолданысы. Мұндағы *шанақ* – ыдыс, табақ, *сейіс* – маман, бапкер, *барақ* – жүндес ит, *қау* – мықты, күшті, таудай мағанасында, *мұш* – жұдырық сөздері диалектілер.

Біз тек тілдік тұрғыдан мысал келтіріп отырмыз. Негізінен көркем мәтіндегі жергілікті тіл қолданыстарына лингвистикалық зерттеулер жүргізілді [6]. Кенже қалып тұрғаны әдеби сарптау. Осындағы жергілікті топонимдердің, диалектілердің шығарманың көркемдігіне ықпалы, поэзиядағы ұйқас құраудағы ерекшеліктері сияқты т.б толып жатқан көркемдік ойлаудың мүмкіншіліктері аймақтық әдебиет тұрғысынан қарастырылған жоқ.

Екіншіден, аймақтың ерекшеліктерін баяндайтын, табиғатын, салтын, дәстүрін сөз еткен көркем туынды осы аймаққа тиесілі. Қазақ әдебиетінде мұндай шығармалардың тізімін көптеп келтіруге болады. М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ономастика – жер-су атаулары, ру-тайпа атаулары мекендік тарихи, жергілікті мәдени жадыдағы ақпараттармен ерекшеленіп тұрады. Романдағы *Бошан тымақтары*, *шапандары*; Балқаш бойынан келген *Дадан Тобықтының*; *Дағанды Керейінің қой жүні шекпені* мен *шошақ тымағы*; «*көз таңба*» дейтін қос дөңгелек – *Арғын*, *Бошан* аттары, «*ашамай*» *таңба Керей*, «*шөміш*» *таңбалы Найман* [7, 78] этнонимдер мен этнографизмдерді тізбектеуге болады. Бұларды нысандағанда тек тілдік кодпен шектелмей, көркемдік қолданыстағы тарихи, мәдени кодтарды ашу арқылы да шығарманың мазмұнын терең зерделеуге болады. М.Әуезов қолданысындағы тілдік бірліктердің – белгілі бір аймаққа тиесілі этнонимнің тұрмыс-тіршілігі, киген киімі, таңбалары, диалогтар, монологтар арқылы көркем мәтіннің көркемдік-идеялық мәні ашылған. Әр рудың осындай ерекшеліктері мен өзгешеліктерін көрсету арқылы олардың психологиялық портреті жасалған.

Үшіншіден, аймақтық әдебиеттің түрлік, жанрлық ерекшеліктері мен тақырып ауқымы да зерттелуін күтіп тұр. Аймақтық әдебиет туындыгерлерінің ішінде айтыс ақындары, жазба ақындар, көсемсөзшілер, прозашылар, драматургтер бар. Көбі халық ақындары. Шығармалары жанрлық, тақырыптық жағынан да бірізділенген. Оңтүстік пен Батыс өңірде жыраулық дәстүр негізіндегі терме, толғау (Майлықожа, Сүгір, Нартай т.б) жанры басым болса, Орталық, Солтүстік, Шығыс ақындарының шығармаларында сыршылдық (Ақан, Біржан, Естай т.б), поэма, көркем аударма жанры үстем.

Төртіншіден, аймақтық әдебиет өлкетанумен байланысты. Өлкетану нысанындағы өңір тарихы, жергілікті баспасөздің даму тарихы, түрлі бағыттағы басылымдар, аймақтағы тұлғатанушылық – аймақтық әдеби үдерістің еншісінде. Бұл жағы да әлі үнсіз. Осылардың барлығы тұтаса келгенде аймақтық әдебиетті жеке нысан ретінде зерттеудің өзектілігін көрсететеді.

Қазақ әдебиетінде «Сыр сүлейлері», «Жетісу ақындары», «Атырау ақындары» сияқты локальді, мекендік топтастыру бар. Аймақтық әдебиеттің ішінде жекеленген әдеби мектептер кездеседі. Мәселен «Абайдың ақындық мектебі», «Абайдың ақындық ортасы» деген ұғымдар қазақ әдебиеттануында бүгінде дефиницияланды. Түптеп келгенде аймақтық әдебиеттануға тиесілі аталымдар.

Белгілі бір аймақ, өлке туындыгерлерінің әдеби мұрасын, шығармашылық өмірбаянын зерттеп ғылыми саралу аймақтық әдебиеттануды қалыптандырды. Негізін қалаған М. Әуезов. «Абай ақындығының айналасы», «Абай дәстүрі», «әдеби мектеп», «ақындық орта» тұжырымдамасында өңірлік ақындарды Абай айналасында топтастыра отырып идея сарындастығы, дүниетанымдық ортақтық, әдеби тәсілдердің ұқсастығы, шығармашалық сабақтастық, дәстүр жалғастығы арқылы аймақтық әдебиеттанудың зерттелу арнасын, тақырыптық ауқымын тезистік тұрғыдан бағдарлады [8]. Қ.Мұхамедханұлы абайтану ілімін нысанға алып «Абайдың әдеби мектебі» «Абай заманының ақындары» «Абайдың ақындық мектебі» арқылы өңірлік әдебиеттануды ғылыми негіздедеді. Абай айналасындағы ақындар Ақылбай Абайұлы, Мағауия Абайұлы, Әубәкір Ақылбайұлы, Тұрағұл Абайұлы, Мұқа Әділханұлы, Әсет Найманбайұлы, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатайұлы, Уәйіс Шондыбаев, Кәкітай Ысқақов, Тайыр Жомартбаев, Иманбазар Қазанғапұлы, Баймағамбет Айтқожаұлы мұраларын түгендеп қазақ әдебиеті қоржынына әкеп қосты [9].

Бұдан басқа қазақ жазирасының әр тарапында ғұмыр кешіп артына азды-көпті мұра қалдырған, аймақ ауқымында танымал болса да түрлі себептермен нысанға ілікпеген Маңғыстау аймағы, Оңтүстік Қазақстан өңірі, Арқа елі ақындары өз іздеушілерін таба бастады [10]. Үлкен әдебиетке, ұлттық әдебиетке келіп қосылды. Аймақтық әдебиеттану қозғалысқа түсті.

Семей өңірінде М. Әуезов бастаған, Қ. Мұхаметханов қостаған ғылыми бағытты, Арап Еспенбетов дамытты. Қазақ әдебиеттану ғылымында Б.Кенжебаевтан кейін ғылыми зерттеушілік мектеп қалыптастырды. Б.Кенжебаев қазақ әдебиетін дәуірлеуде ғылыми мектеп құрса, А.Еспенбетов өңірлік әдебиетті зерттеуде ғылыми орта қалыптастырды. Өлкеге танымал, алайда шығармашылық ғұмырбаяны, арнайы зерттелмей жүрген халық ақындары Шәкір Әбенев, Әріп Тәңірбергенов, Көкбай Жанатайұлы, Төлеу Көбдіков, Тайыр Жомартбаев, Сапарғали Әлімбетов, Әсет Найманбаев, Уәйіс Шондыбайұлы, Тәңірберген Әміренов, Нұрлыбек Баймұратұлы, Қалихан Алтынбаевтың әдеби мұрасын нысанға алды.

Ғалымның аймақтық әдебиеттануға қатысты негізгі тұжырымдары оның өзі ақыл-кеңесін беріп ғылыми бағыттаған шәкіртерінің зерттеулерінде көрініс тапты. Бұл ретте А.Қадыровтың «Ақындық әлем», Б.Ердембековтің «Әріп ақын», «Абайдың ақындық ортасы», Ж.Әубәкірдің «Шындықтан басқа жолға түсе алмаймын», Т.Қабышевтың «XX ғасыр басындағы ағартушылық ағым және Тайыр Жомартбаев», Ж.Тұрысбекованың «Төлеу Көбдіковтің әдеби мұрасы», Р.Мұқажанованың «Мұхтар Әуезов және Семей», А.Сейсекенованың «Шәкәрім және Гете», М. Иманжапаровтың «Халық ақыны – Сапарғали Әлімбетов», А.Смағұлованың «Ғалым мұраты», Е.Мұқашевтың «Уәйіс ақын», Ж.Аитованың «Әсет Найманбайұлының шығармашылығы», Қ.Тулебаеваның «Қалихан Алтынбаевтың әдеби мұрасы», Ә.Әбділманатқызының «Нұрлыбек Баймұратұлы мұрасы» зерттеулері Арап Еспенбетов қалыптастырған аймақтық әдебиеттанудың, жаңа ғылыми-зерттеу мектептің жүзеге асқанын нақтылады [11, 117-122].

Арап Еспенбетов мектебінің негізгі ғылыми концепциясының тұтасқан жүйесі: аймақтық халық ақындары Абайдың ақындық дәстүрін жаңа идеялық негізде жалғастырушылар және дамытушылар; шығармаларының жанрлық құрамы ауқымды және әртүрлі: мысал айтыс, айтыс үлгісіндегі поэмалар, жаңа тақырыптық сипаттағы нәзіралық туындылар, классикалық үлгідегі аудармалар, аймақтық проза үлгісі, көсемсөз жанры сияқты тұжырымдар жергілікті аймақтық әдебиеттің ерекшелігін танытады. Яғни қазақ әдебиеттануында зерттеу бағыты нақтыланған тың концепциясы бар жаңа ғылыми-зерттеу орта қалыптасты. Ол – Семей өңірлік мектебі, Арап Еспенбетовтің әдеби-ғылыми ортасы.

Әдебиет

1. Агибаева С.С., Леонтьева А.Ю. Аймақтық әдебиеттерді зерттеуге арналған заманауи тәсілдер // М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университетінің Хабаршысы. – 2023. – 2 (58). Абишева У.К. Проблема литературных регионов в современной науке // Вестник РУДН, серия Литературоведение // Журналистика. – 2016. – № 2. Әбіш М. Өлкетанудың

- әдеби өрнектері // Егемен Қазақстан, 27 сәуір, 2001. Самарханова Н.Н. Жергілікті ақын-жазушылар шығармашылығын оқытудың тәрбиелік мәні // КАСУ Хабаршысы. – 2009. – №1.
2. Азадовский М.К. Сибирская литература. – Иркутск, 1928.; Янко М.Д. Литературное краеведение. – М., 1965.; Ганущак Н.В. Литературное краеведение. – Сургут, 2013; Региональная литература: проблемы изучения и функционирования. – Киров, 2017.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі / Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбай / Семей-Новосибирск, 2006.
4. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 4-кітап. – Алматы, 1997.
5. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. Іт. – Алматы, 2007.
6. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы, 1990; Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы. – Алматы, 1978; Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы, 1994; Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. – Алматы, 1965; Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы, 1981; Айдаров Т. Лингвистикалық география. – Алматы, 1977; Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи лингвомәдени жүйесі. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған автореферат. – Алматы, 2009.
7. Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы, 1989.
8. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1995; Абайтану дәрістерінің дерек көздері / құраст. Л. Әуезова, М. Мырзахметұлы. – Алматы, 1997.
9. Мұхаметханұлы Қ. Абайдың ақын шәкірттері. 1-4 кітап. – Алматы, 1993-1997; Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 2005.
10. Сыдықов Қ. Халқымен қайта табысқандар. – Алматы, 1994; Алқаласа әлеумет. – Алматы, 1990; Еңсегенұлы Т. Сыр бойы ақын-жыраулары. Әдеби зерттеу. – Алматы, 2000; Егізбай Н.Ә. Сыр сүлейлері. – Қызылорда, 2002; Жүсіпов Б. Жыраулық дәстүрдің шығу тегі / /Сырдария. – 2010. – №3(9).
11. Еспенбетов А.С. Библиографиялық көрсеткіш. – Семей, 2012.

ГТАХР 17.07.29

У.К. Абдыханов

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., uali.kibray@mai.ru

ӘДЕБИЕТАРАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҮРДІСТІҢ МАЗМҰНЫ МЕН МӘНІ

Шығармашылық көптілділік әртүрлі халықтардың тілдері мен әдебиеттері және мәдениеттерінің өзара байланысы мен өзара байытылуы үшін үлкен маңызға ие. Әдебиеттанушы Н.Ж. Сагандыкованың монографиясында аударманың пайда болу себептері көрсетіп, көрнекті жасампаздардың көркем шығармалары халықтың рухани мұрасының қазынасын толықтыратынын атап өтті. «Адамзаттың озық өкілдерінің өз этносын басқа ұлттың мәдениетімен, рухани әлемімен таныстырғысы келетіні орынды еді. Осыдан аудармашылық идеялары туған, ол ұлттық әдебиеттердің бір-біріне ықпал тигізіп, бір-біріне байытудың таратушы да, арашашысы да болады. Көркем аударма – қазіргі әдеби үрдістің құрамдас бөлігі» [1, 3]. Дереккөздерді талдау аударма ісі өте ежелгі дәуірде Месопотамияда, Қытайда, Үндістанда, Иранда, Ежелгі Грекияда, Римде дамығанын көрсетеді. Бұған Авеста, Ведалар, Тора, Інжіл, Құран, философиялық еңбектер, тағы басқа мәдени ескерткіштер мен адам ойының таралуы да дәлел.

Зерттеуші У.М. Бахтикиреева «Шығармашылық қостілді тұлға (түркі тектес автордың орыс тіліндегі мәтіннің ерекшеліктері)» атты монографиясында көптілділіктің даму тарихын

қарастырады [2]. Көркем көптілділікпен ұсынылған көп ғасырлық мәдени дәстүр бүкіл әлемге грек тіліндегі ежелгі дәуірі; ортағасырлық түркі-парсы-араб көптілділігі дәуіріндегі араб тіліндегі парсы халықтарының VIII-IX ғасырлардағы әдебиеті және одан кейінгі «алты ғасырлық даңқ» парсы-тәжік поэзиясындағы; Қайта өрлеу дәуіріндегі әртүрлі еуропалық мәдениеттердің көптеген өкілдерінің латын тіліндегі; қытай тіліндегі – жапон жазушылары мәтіндерімен танымал.

Орыс мәдениеті мен әдебиетінің пайда болуы мен дамуының XI-XII ғасырлардағы Византияның ыңғайланған литургиялық кітаптарының, XIII ғасырдың 2-жартысындағы – XIV ғасырдағы Шығыс тектес әдеби ескерткіштерінің, кейіннен латын, француз, поляк, чех және неміс тілінен орыс тіліндегі аудармалары үлкен маңызға ие. Бұл үрдіс XVII–XVIII ғасырларда жалғасын тауып, орыс жазушылары еуропалық әдебиетке еліктеп, өз-өзін білдіруге тырысып, шығармаларын француз тілінде жасады. Жоғарыда аталған қатарда орыс тілін шығармашылық тілі ретінде негізге алған көркем қостілділік дәстүрі ерекше тарихи-мәдени мәнге ие. Бұл дәстүр XX ғасырда, атап айтқанда, орыс ұлтты көркем қостілділікпен жалғасын тапты.

Дәл осы қатарда Азия, Африка және Латын Америка елдерінің өздерін этномәдени, соның ішінде тілдік негізде «табуға» ұмтылған қазіргі заманғы ағылшын, испан, француз тілдеріндегі көптеген әдебиеттерді атап өткен жөн.

Антикалық мәдениеттің әсері бірнеше ғасырлар бойы сақталды. Әл-Фарабидің ежелгі грек философтары Аристотельді (әл-Фарабидің құрметті лақап аты – Екінші Ұстаз – осыдан шығады) және Платонды араб тіліне, сол арқылы ежелгі еврей мен латын тілдеріне, соңғысынан негізгі еуропалық тілдеріне аударған шығармалары Батыс Қайта өрлеу дәуірінде үлкен рөл атқарды.

Әл-Фараби шығармалары ибн Сина (Авиценна), ибн Баджа, ибн Туфайл және ибн Рушдқа әсер етті. Еуропада ибн Синаның «Медициналық ереже» – медицина ғылымдарының энциклопедиясы ретінде ерекше танымал болды, ол ғасырлар бойы еуропалық университеттердегі медицина бойынша негізгі оқулықтардың бірі болды. Ибн Синаның «Емдеу кітабы» атты философиялық энциклопедиясы көптеген еуропалық тілдерге бірнеше рет аударылған. Ибн Сина кейінгі ұрпақтардың санасына көрнекті жаратылыстанушы-ғалым, керемет дәрігер ретінде енді. Оны итальяндық Данте «Таңғажайып комедиясында», ағылшындық Чосер «Кентербери әңгімелерінде», испандық Лопе де Вега өзінің комедияларында, XVIII ғасырдағы неміс діни қызметкері Рейманн «Атеизм мен атеисттердің жалпы тарихында» осылай атайды, олар ибн Синаны Джордано Бруно мен Коперниктің қатарына орналастырды.

Ибн Сина – әлемдік мәдениеттің құбылысы. Сондықтан Душанбеде 1000 жылдық мерейтойына арналған мақалалар жинағында (1980) орыс кеңестік шығыстанушы-ғалымы А. А. Семёнов: «Авиценна – бүкіл мәдениет, сан ғасырлар мен әртүрлі өркениеттердің үйлесімді тоғысқан ғылыми идеяларының орасан зор орталығы; бұл Шығыс пен Батыстың ақыл-ойы мен ғылыми ой-пікіріне ғасырлар бойы әсер еткен. Адамзаттың даму тарихында, адамзаттың ойлау тарихында Авиценна алғашқы орындардың бірін алады...», – деп жазады («Әбу Әли ибн Сино және оның дәуірі»).

Ежелгі өнер мен әдебиеттің Еуропадағы Қайта өрлеу дәуіріне тигізген ықпалының жарқын мысалы ретінде латын тілінде философиялық, тарихи, пікірталас прозаны, итальян тілінде лирикалық шығармаларды жасаған Ф. Петрарка шығармашылығын айтуға болады.

Скифтерді (б. з. б. VII ғ.) көптілді халық деп санаған Геродотты мұқият оқысақ, ол (Геродот) «Тарихты» жаза бастағаннан екі ғасыр бұрын екі тілді тұлғалардың болғанын болжауға болады. «Скифтердің патшасы ел аралағанда үнемі аудармашылармен бірге жүретін» [3, 384-386 бб.]. Және, әрине, әлдеқайда ертерек, әр түрлі халықтар бір-бірімен араласа бастаған кезде. Грек, скиф немесе басқа өркениеттердің алдында жазбаша түрде сақталмаған басқа мәдениеттердің болғаны заңды. Мүмкін олар қазіргі кездегідей жойылған немесе белгілі бір аумақтың басқыншылары иемдеген шығар.

Орта Азияда жазбаша түрдегі көптілділік ерекше құбылысы Ахеменидтер жаулап алуынан (б.з.д. 6-V ғ.) бұрын, соғдылар мен хорезмдіктер арамей жазуының ықпалымен өзіндік жазу дәстүрін қалыптастырған кезден белгілі.

Түркі халықтарында жазу дәстүрінің бергі қалыптасуы біздің заманымыздың V-VIII ғасырларында (түркі-руналық, ұйғыр) бастапқыда түркі халықтарының соғды жазуын қабылдауына әкелді. Түркі халықтары арасында соғды тілі мен жазуы кең таралып, ол Ұлы Жібек жолындағы қатынас тіліне айналды. Соғдылардың сауда мекендері белсенді түркі-соғды қостілділігі әрекет ететін қалаларға айналды. Түркі көшірушілері Будда (қытай, санскрит, пали) мәтіндерін аударумен айналысты [4, 577].

Ю.А. Зуевтың айтуынша, соғдақ – бұлар Баласағұнда тұратын <...> соғды тілінде де, түркі тілінде де сөйлеген адамдар. Түріктер мен соғдылардың қарым-қатынасы «Орталық Азияның моңғолға дейінгі және моңғол дәуіріндегі көшпелі және отырықшы халықтардың одан әрі этномәдени байланыстарына негіз болды» [5, 20-21].

Бұл аймақтағы ислам мәдениетінің даму дәуірі (VII-XI ғғ.), соғды жазуы араб жазуымен ауыстырылған кезде де екі және көптілділіктің белсенді үрдісі жүрді. Бұған Орта Азия ағартушылары мұрасы мысал бола алады: араб тілділер – әл-Бұхари, әл-Ферғани, ат-Термизи, ибн Сина, әл-Беруни; парсы тілділер – Ружбех (Абдаллах ибн әл-Муккафа), Рудаки, Фердаус, Низами; түркі тілдес – Юсуф Хос Хаджиб, Махмұд Қашғари, Ахмет Юғнаки. Парсы тілінің білгірі Низами әзірбайжан әдеби тілінің негізін салушы болды.

Орта ғасырларда Орта Азия мен Иранда араб, парсы, түркі тілдері ұлтаралық қатынас тілі ретінде әрекет етті. Сонымен, XIII-XIV ғасырларда Орта Азия мен Иранда барлық атақты шығыс ақындары парсы-түркі және парсы-араб қостілділігі, тіпті араб-фарсы-түркі үштілділігі тән болды: Рудаки мен Фердаус, Омар Хайям және Низами, Сағди мен Хафиз, Науаи мен Ширази.

Сонау VII ғасырда арабтардың Иранды жаулап алуының басында араб әлемінде Абдаллах ибн әл-Муккафа деген атпен белгілі парсы Ружбех парсы және санскрит тілдеріндегі жазуларды араб тіліне аударған және оларды сақтап қалу үшін араб графикасымен жазып алған. XIII ғасырда Жалаледдин Руми үш тілде – парсы, түрік және араб тілдерінде жазған; парсы, араб және үнді – Әмір Қысрау Дехлеви. Әбу Райхан Бируни грек және санскрит тілдерінен араб тіліне аударған.

Мұхаммед ас-Самарқанди төрт тілде сөйлеген – түркі, парсы, араб және моңғол, Хакани Ширвани – парсы, әзірбайжан, грузин және араб тілдерін меңгерген.

Әлішер Науаи ғылыми еңбектерін араб тілінде жазған, ал поэзияны – парсы тілінде. Оның «Екі тіл туралы пікір» атты филологиялық трактаты – түркі, парсы, хинди және араб тілдерінің құндылығы мен ерекшеліктерін орта ғасырларда сезінгенінің дәлелі. Ортағасырлық ғалым, ақын, аудармашы былай деп жазды: «Араб тілінен басқа негізгі үш бай тіл бар. Бұл тілдер олармен сөйлейтіндердің сөзін өз өрнектерінің қазынасымен безендіреді, олардың әрқайсысының көптеген тармақтары бар» [6, 20-21]. Ғалым негізгі үшеуін – «түркі, парсы және хинди» деп белгілейді.

Трактатта ғалым екі тіл – парсы және түркі – арасында дау бар екендігін баяндайды. Науаи парсы тілі мен әдебиетінің маңыздылығын мүлде төмендетпейді. Ол өзінің ана тілі – түркі тілін – мойындау үшін күресіп, ондағы көркем бейнелердің өрнектелуі парсы тілінде жазған классиктердегідей шебер екендігін дәлелдейді. Науаи трактатында түркі тілінің орасан зор мүмкіндіктерін негіздейді, оның байлығын, лексиканың семантикалық реңктерінің нәзіктігін, философияның, ғалымның, ақынның қолындағы халық идеялары мен ойларын жеткізе білу қабілетін көрсетеді. Ғалым парсы тілінде тамаша жазып қана қоймай, көршілес екі халықтың, екі мәдениеттің достығы үшін, олардың өзара бауы жолындағы күреске жетекшілік етті. Науаи түркі мәртебелі адамдарының ана тіліне қатысты немқұрайлыққа қарсы күреседі. Осы орайда оның еңбегі мен ерлігін Италияның халық тілінің маңызын көтерген Дантенің сіңірген еңбегімен салыстыруға болады.

Ортағасырлық ақындардың екі немесе одан да көп тілдегі шығармашылық бірегейлігін түсінгенінің дәлелі Науаидің: «Жылдар өте мен түркі тілінің мәніне, оның

беймәлім ережелері мен өлең құрылысы негіздеріне еніп, олар маған сол уақытқа дейін белгісіз болған еді, мен қиындықтарды ең адал шешу жолында кедергілерді жеңіп, үлкен артықшылықтарға ие болдым және ең жоғары жетістіктерге жеттім» [6, 133]. Сол кездің өзінде-ақ ағартушы-ғалым адамзат осы күнге дейін шешіп келе жатқан тілдер мәселесін – бір тілдің екінші тілге саяси және идеологиялық үстемдігін түсінді.

Біртұтас Ресей мемлекетіне біріккенге дейін Орта Азиядағы ресми мемлекеттік құжаттар түрік (Хиуа хандығы), парсы (Бұхара әмірлігі) және бір мезгілде түрік және парсы (Қоқан хандығы) тілдерінде құрастырылды. Бұл кезең көзге түсетін және жемісті көркем түркі-парсы қостілділігімен сипатталады.

М. Алексеевтің пікірінше, білімді ортада бірнеше тілді меңгеру әрқашан норма болып саналған [7]. Осылайша, Ресейде XVII ғасырдан бастап орыс ақындары өз шығармаларында латын және ежелгі грек тілдеріне бет бұрды. XVII–XIX ғасырларда орыстар француз тілінде сөйледі. Дәл сол кезде Молдавия билеушісі Дмитрий Кантемирдің ұлы Антиох Кантемир орыс поэзиясының негізін салушылардың бірі болды, ал поляк Йозеф Теодор Конрад Коженевский, бұрынғы капитан, Джозеф Конрад деген атпен ағылшын әдебиетіне экваторлық теңіздердің экзотикасын мадақтаушы автор ретінде енді.

Жаңа тарихта тілдерді білу кең дүниетанымның және белгілі бір беделдің кілті болып саналды. Көптілді авторлардың шығармашылығы туралы материалдарға шолу жасау шығармашылық көптілді тұлғаларға күнделікті өмірден озық санамен сипатталады деуге құқық береді. Мұны Гийом Аполлинер деген атпен француз поэзиясын дәріптеген Гийом Альберт Владимир Александр Апполинар Костровицкийдің шығу тегі бойынша полякқа толық жатқызуға болады.

Бір қызығы, ағылшындық Оскар Уайлд өзінің әйгілі «Саломе» драмасын 37 жасында француз тілінде жазған.

Француз Проспер Мериме мен Жюль Верн ағылшын тіліне бет бұрды. Ирланд жазушысы және драматургі Сэмюэл Бекет француз және ағылшын тілдерінде жазды. XX ғасырда Владимир Набоков екі тілді – орыс және ағылшын – жазушы болды. Оның соңғы «Ада» романы «орыс, француз және ағылшын тілдерінің қоспасы» (орыс, француз және ағылшын тілдерінің медиасы – *a media of Russian, French, and English*) деп аталды. Аустриялық Р. М. Рильке, француз Н. Саррот, чилилік В. Уидобро, орыс И. Бродский меңгерген тілде жазды. Бұл ретте орыс кеменгері В. Ерошенко соқыр болып жапон және қытай тілдерінде жазды. Француз, ағылшын және итальян тілдерінде жазып жүрген армян Костан Зарян «Таудағы кеме» романын 24 жасында зерттей бастаған ана тілінде жазды.

XX ғасырдың екінші жартысында қостілді авторлардың саны артты, олар алыс және жақын шетел әдебиетінде көптеп кездеседі (Ш. Айтматов, И. Друце, В. Быков, Ч. Гусейнов, М. Мухамеддост, Р. Бухараев, М. Кашафутдинов және т. б.). Қазақстанда автоаудармаларды С. Сейфуллин, М. О. Әуезов, Т. Ахтанов, Қ. Мұхамеджанов, Т. Нұртазин, Т. Әлімқұлов, Г. Бельгер жүргізді. Бұл құбылыс әсіресе қазіргі қазақ жазушысы Роллан Шәкенұлы Сейсенбаевтың шығармашылығына тән, оның қазақ немесе орыс тілдерінде жазған барлық шығармалары автордың өз аудармасында осы тілдерде жарияланады.

Бұл мысалдардың барлығы әлемдік мәдениеттің даму тарихындағы көптілді авторлардың пайда болуының белгілі бір заңдылығының дәлелі болып табылады. Екі немесе одан да көп тілдегі шығармашылық дүниетанымның өзгеруімен және жаңа мәдени-тарихи қауымдастықтың қалыптасуы, демек, жаңа байланыстар мен мәдени өзара әрекеттесу кезінде белсендіріледі. Мұндай үрдіс ежелгі және орта ғасырларда араб әлемі өзінің территориялық императивін күшейткен кезде Батыс Еуропаны да, Таяу Шығыс пен Орта Азияны да құрылымдау кезінде, кейініректе де орын алды.

«Тілдер мен мәдениеттер қайшылығы» мәселесіне қайта оралсақ, кеңестік кезінен кейінгі кеңестіктегі қостілділіктің XX ғасырдағы даму ерекшеліктеріне тоқталу қажет. Өткен ғасырдың 20 жылдарында Ресей, Украина, Беларусь, Молдова, Балтық жағалауы елдері (Латвия, Литва, Эстония), Оңтүстік Кавказ (Армения, Әзірбайжан, Грузия), Қазақстан, Орта

Азия (Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан) кіретін біртұтас әлеуметтік-экономикалық және мәдени аймақ құрылды.

Мемлекеттік тіл ретінде орыс тілі сол кездегі жазбаша түрде барынша дамыған, көршілес мәдениеттерді қамтитын дүние жүзінің алтыдан бір бөлігіндегі әдеби өсу беталыстарын анықтап, әрбір ұлттың бірегей әдебиеттердің дамуына қуатты серпін берді. XX ғасырдың басындағы ұлттық және орыс тілдерінің қызмет етуіндегі айырмашылық, орыс тілін міндетті түрде білу, қостілді тұлғалардың пайда болуы, орыс тілінде ұлттық әдебиеттің тууы, жаңа тіл құрылымының пайда болғанын көрсетті. Осы кезеңде, яғни 1917-1991 жылдары, орыс тілі «геолингвистикалық» және «мәдени-рухани кеңістікте» де орыс тіл мәдениетімен ғана сәйкес келуді тоқтатты [8, 613].

Орыс тіліне негізделген орыс және оған жақын ұлттық мәдениеттердің дамуы қарым-қатынастың жаңа жағдайында белгілі бір объектілерді сипаттаудың жаңа тәсілдерін (орыс-бейұлтты қостілділік) талап етті. Сондықтан мәдениет «делдалдарды» немесе Олжас Омарұлы Сүлейменовтің айтуы бойынша орыс мәдениеті тілінде ұлттық образдар жасаған «жолсеріктерді» алға тартты, бұл оның орыс тілді мәдениетін иеленушілердің барабар қабылдауына ықпал етті. Демек, сол жағдайларда да қостілді авторлардың пайда болуы бір мезгілде – тарихи жағдайларға байланысты, заңды құбылыс – мәдениеттер эволюциясы тұрғысынан сөзсіз болды.

КСРО-да орыс және ұлттық тілдердің өзара әрекеттесуіне негізделген халықтар мәдениетінің дамуы өте жемісті болды. Дәл осы кезеңде орыс тілі әртүрлі мәдениеттер арасындағы танысу мен өзара әрекеттесуді жеңілдеті отырып, кең географиялық аумақта өзінің тарихи рөлін атқарды. «Шынымды айтсақ, орыс әдебиеті болмаса, қазіргі қазақ, қырғыз, қарақалпақ және басқа да көптеген әдебиеттер болмас еді, – деп ескертеді Ш. Айтматов. – Бұрынғы қоғамдық жағдайларда өз бетінше дамып, қазіргі деңгейге жету үшін бұл әдебиеттерге, бәлкім, бірнеше ғасырдан астам уақыт қажет болар еді. <...> Басқа ешбір әдебиет – ағылшын да, француз да, неміс те, американдық да – мұндай игі тарихи миссияны орындай алмады» [9, 340].

Орыс пен ұлттық тілдердің өзара әрекеттесуінің маңызы зор. «...Бұрынғы КСРО халықтарының әдебиеті адам санасына көпұлтты кеңес әдебиеті ретінде енді, яғни 75 ұлттық әдебиеттің жинақталған жетістігі және әлемдік өнер тарихындағы түбегейлі жаңа құбылыс» [2, 39-б.].

Өткен ғасырдың 70 жылдарында Г. Гачев, Ш. Айтматов сияқты, XX ғасырдың екінші жартысындағы әдеби үрдістегі орыс тілінің рөлін КСРО халықтарының рухани дамуының қуатты факторы ретінде анықтады. «Ресей шеткі аймағында, сондай-ақ грек ежелгі дәуірдің шеткі аймағындағыдай: Эллада мен Римнің – олардың мәдениеті мен тілін пайдаланып, қуатты мәдениет – шығармашылық – қалыптасып, өсіп, нығаюда. Ол – орыс тілінде... Әлемдік Рух (Гегельдің сызбасын пайдалансақ) орыс тілі мен оның ұлы әдебиетін өз мақсаттары үшін қолданды – және осы Сөзбен суарып, жемісті болды; ал *жаңа ілімнің жақтаушылары* соған өздерінің тірі қаны мен Эросын, құштарлығын, құяды... Сөйтіп орыс тілі тек Ресеймен тұспа-тұс келуді тоқтатты. Ал бұл үрдіс көптен бері жалғасып келеді...» [10, 471].

Сонымен, Ш. Айтматов пен Г. Гачев, біріншіден, орыс тілі мен орыс әдебиетінің құдіретті ықпалын, шығармашылық пен сөздің әмбебаптығын көрсетті, оның көмегімен кез келген құбылыстың «жемісін» және дамуын жеделдетуге болады, яғни ол әр уақытта тұтастай өткіш, жан-жақты қамтушысы, мәдениет пен өркениеттің дамуы соған тіреледі.

Екіншіден, Г. Гачев, Г. Гамзатов пен Ш. Айтматов ашқан бұл құбылыстың бірегейлігін кеңейтті. «**Әлемнің бірде-бір елінде тарихта белгілі өмір мен ойлаудың барлық дерлік дәуірлерінің бір мезгілде және жанды қатар өмір сүруі болған емес, бұл кеңес қоғамының тарихында айқын көрінеді.**

«Әлемде бірде-бір елде Кеңес қоғамының тарихында бар өмір мен ойлау дәуірлерінің тарихында белгілі барлық дерлік бір мезгілде және тірі қатар өмір сүрген жоқ.

Ал жалпы әдебиеттің заңдылықтарын тереңірек түсіну үшін бұл артықшылықты пайдаланбау күнә болар еді», – деп жазады Г. Гачев [11, 784]. Оның ойын Г. Гамзатов толықтырды: «Әлемдік көркемдік үдеріске әлеуметтік, тарихи және мәдени дамудың әртүрлі кезеңдерінде тұрған және Еуразияның көп ұлтты аймақтарының – Сібір мен Қиыр Шығыстың, Орал мен Еділ бойы, Орта Азия мен Кавказ бұрын-соңды болмаған көп этникалық аймақтарын құрайтын халықтар қайталанбас тарихи тағдырларымен енді» [10, 471].

Г. Гачев пен Г. Гамзатов XX ғасырда Кеңес Одағында антикалық, орта ғасырлар, қайта өрлеу, ағартушылық, жаңа және замануи дәуірлері қатар «бір мезгілде өмір сүрген» деп көрсетеді. Иә, дүниежүзілік тарих мұндайды көрген емес («XX ғасыр ұлттық әдебиеттер дәуірі»). Біздің әкелеріміз бен аталарымыз, дәуірдің қайшылықтарына қарамастан, кемсітусіз және тағзым етпей, өздерінің ғылымы мен экономикасын, мәдениеті мен әдебиетін әлемдік деңгейге көтере алды.

XIX ғасырда қазақ ағартушысы, гуманисті, философы, композиторы, суырып салма ақыны, аудармашысы, «Қара сөздер» («Ғақлия») авторы А. Құнанбаев сонау ғасырлардағы әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуін жеңілдетудегі орыс тілінің тарихи рөлі туралы жазған. Ол дүниежүзілік өркениет мұраларымен танысу, білім алу арқылы туған халқының өмірін өзгертуге ұмтылды. «Әрбіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» (25-сөз) [12, 93], – деп А. Құнанбаев өзге халықтардың тәжірибесін көтереді. Бүкіл адамзаттың мыңдаған жылдар бойы жинақтаған дағдылары мен білімдерінің жиынтығын орыс тілі арқылы меңгергенін көрді. «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр. Зарарына қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Аның үшін олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады. <...> Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге, дүние арзанырақ түседі» (25-сөз) [12, 93].

Көріп отырғанымыздай, қазақ философы Ресей мен Қазақстанның бірлескен қарқынды әлеуметтік-экономикалық, мәдени-этикалық дамуының басында-ақ орыс мәдениеті мен ғылымын меңгеру туған халқына орыстардың барлық жақсы қасиеттерін сіңіруге көмектесетінін көрсетеді, дегенімен олар бізден бұрын білімнің пайдасы мен табиғат сырын, ғылымның, қоғамның, экономиканың даму заңдылықтарын және әлемдік өркениет жетістіктерінің ықпалын анықтады. Орыстардың тәжірибесі өздерінің кемшіліктерін тануға, олардың дамуындағы кемшіліктерді болдырмауға көмектеседі, ал орыс тілі арқылы – басқа халықтар да. XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі әлемде болып жатқан үдерістер адамзаттың дамуы – мыңдаған жылдар бұрынғыдай – мәдениеттер мен тілдердің өзара әрекеттеуінсіз мүмкін емес екенін көрсетеді.

Өркениеттердің өзара әрекеттесуінде қостілді жазушылар да маңызды рөл атқарады. Монологизм, М. Бахтин бойынша, өзінен тыс тең сананың, басқа біреудің «МЕН» («СЕН») болуын жоққа шығарады. Дүниенің бірлігі көптеген жеке орталықтарды-сананы біріктіретін диалогпен қамтамасыз етіледі, сондықтан әлем солипсикалық (*өзінің бар болуын ғана шындық деп біліп, сыртқы дүниені бекерге шығаратын барып тұрған үшқары субъективтік идеализм*) монадаларға (*атомды бөлінбейтін бөлік деп қарайтын теріс түсінік*) бөлінбейді, яғни өзінің жеке санасын жалғыз және күмәнсіз шындық ретінде тану және қоршаған дүниенің объективті шындығын жоққа шығаруына жол бермейді. М. Бахтин тұжырымдамасында Ю. Лотманның ұстанымы: екі семиотикалық (таңбалар белгілері жүйесі – тіл, мәденет, салт-дәстүр) әлемнің шекарасында бір семиотикалық әлемнің хабарламасын екіншісіне аударуды қамтамасыз ететін қостілдік механизм бар екендігі расталады [2].

Қазақстан Ресейге қатысты сыртқы және ішкі саясатын өзгертіп, орыс тілі мен мәдениетін үйренуді тоқтатса да, орыс тілінің Қазақстанның және әлемнің дамуына өз ықпалын тигізетіні сөзсіз. Дамыған мемлекеттер бір кездері орыстар берген жағдайды жасамаса, ағылшын немесе қытай тілін меңгеру үшін, Ш. Айтматов айтқандай, «бірнеше ғасырдан астам уақыт қажет».

Кейбір дамыған елдер экономикалық жағынан артта қалған елдерді әлемдік өркениет жетістіктерімен таныстыруға мүдделі емес, «асыл тарихи миссияны» орындауға ұмтылмайды. Қазақ халқы КСРО аумағында орыс тілі сияқты әлемдік тілдерді әлі меңгерген жоқ, сондықтан орыс тіліне теріс көзқарас Қазақстанды тоқырауға, көптеген онжылдықтарға, тіпті ғасырларға кері шегінуге әкелуі мүмкін.

Қазақстанда бүкіл кеңестіктен кейінгі кеңістіктегі елдер сияқты да XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегінде жаңа әлеуметтік-экономикалық және мәдени қауымдастықтың қалыптасуы жүріп жатқанымен, бір немесе бірнеше шет тілдерін меңгерген құзыретті адам адамзат жинаған тәжірибесін елеусіз қалдырмайды, қол жеткізген жетістіктерінен білместікпен жоққа шығармайды деп сенімді түрде айтуға болады. Керісінше, құзыретті тұлға ана тілінде де, меңгерген тілдерінде де біліммен қаруланады. Дүниежүзілік мәдениеттің өткендегі және қазіргі дамуы халықтың өркендеуіне басқа жол жоқ екенін көрсетеді.

Орыс тілінің пайдалы әсері туралы әңгімемізге оралайық. Орыс халқы мен Еуразия аумағындағы патшалық және кеңес үкіметтері Батыс елдеріне қарағанда басқаша әрекет етті. Орыс халқының бірегейлігін революцияға дейінгі Ресейдің мұсылман халқы мойындаған қырым-татар ағартушысы, баспагері және саясаткері И. Гаспринский барынша айқын ашып берді: «Ресейдің ең көп және негізгі халқы – орыстар – өте сирек және дарынды бақытты мінезімен барлық басқа тайпалармен тату-тәтті өмір сүреді. Шетелдіктерге деген қызғаныш, дұшпандық, жаман ниет қарапайым орыс адамына тән емес. Бұл жақсы қасиет, Ресейдің ұлылығы мен тыныштығының сөзсіз кепілі...» [13, 1].

В. Большаков айрықша баса айтады: «Отарлаушылардың тарихи кінәсі жергілікті халықтардың мәдениетін жермен-жексен етіп жою болды». Айта кету керек, Еуропадан келген ақ қоныстанушылар Америка ашылғаннан кейін (ресми ашылған күні 1492 жылдың 12 қазаны) тек қазіргі АҚШ пен Канаданың аумағында 5 ғасырда 103 миллион байырғы тұрғындардың (үндістердің) 95 миллионын жойды. «Дәстүрлер халық колөнерінде және халық шығармашылығында жалынсыз от сияқты деңгейінде сақталды, – деп жалғастырады В. Большаков. – <...> Отаршылдар өз мәдениетін «жақсы негрлерге» сіңіртіп, ата-бабаларының мәдениетін жойды. «Негритюд» теориясын жасаушы Сенгордың өзі сенегалдық волоф пен фульбе тайпаларының ана тілдерін меңгеруі екіталай, сондықтан ол сенегалдық халық бардына қарағанда әлдеқайда француз ақыны және академигі болған және солай болып қала береді. Француз мәдениетінің дәстүрінде тәрбиеленген адам ретінде Гумилёв өзінің «Африка» өлеңдерінде «Чад көлінің жағасын кезген» «ойлы жираф» бейнесін пайдаланғаны сияқты, Сенгор таза француз поэзиясы үшін африкалық тақырыптарды пайдаланды. Африкалық ақындар француз, ағылшын, португал, испан, неміс және итальян тілдерінде жазды (отар империясына байланысты), бірақ 100 миллионнан астам суахили, кирунди, зулу, кимбунду, свази тілдерінде, немесе бантудың басқа тілдерінде сөйлейтін халықтарға маңызды ештеңе жасаған жоқ. Және бұл тайпалардан, әрине, Сенгор сияқты ақындар аз ғана шыққан. Қалған бұқара – ұлттық мәдениеттің байыпты тамыры жоқ адамдар» [14, 3].

Шынында да, дамыған әдебиеттердің ешқайсысы басқа халықтардың әдебиетіне қатысты орыс тілінің жасағанын істеген жоқ. Әлемге әйгілі жазушы Ш. Айтматов пен В. Большаковтың сөздерінен көптеген отаршыл халықтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени-этикалық, әдебиет саласында дамыған елдерден артта қалғаны байқалады. Оларға еуропалық немесе америкалық деңгейге жету үшін, Ш. Айтматов атап өткендей, бірнеше ғасырлар керек. Бұл ретте дамыған елдер ғылым мен техниканың жаңалықтарын қарқынды түрде пайдалануды жалғастыруда, бұдан да үлкен жетістіктерге жетуде. Ал XXI ғасырда да өзінің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуында орта ғасырлар деңгейінде қалған, білім мен қазіргі этика мен эстетика туралы түсініктері мүлдем болмаған, дәстүрлердің барлық нысандары мен түрлерін сақтауға бейім болған және надандықта қалған халықтар, одан да ары артқа қарай шегінді. Осылайша, ғылымның, әдебиеттің, өнердің жетістіктері, бүкіл адамзат мәдениетінің көптеген қырлары олар үшін белгісіз, іс жүзінде қол жетімсіз

болып қала берді. Сонымен қатар, өмірдің барлық саласында үстемдік ететін кейбір мемлекеттер өздерінің әскери артықшылығын пайдаланып, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі төмен халықтарға экономикалық және мәдени қысым көрсету саясатын жүргізіп, мәдениетінің ығысуына әкеліп соғатыны сөзсіз.

Әдебиеттануда жинақталған әдебиеттердің өзара әрекеттесуінің мәнін ашудағы тәжірибе (Е. Лизунова, Г. Гачев, В. Левченко, В. Оскоцкий, Е. Сидоров, Ч. Гусеинов, Н. Иванова, О. Михайлов, А. Руденко-Десник, Л. Лебедева, Л. Левицкий, П. Кременцов, С. Велиховский, А. Овчаренко, Г. Гаджиев, Н. Сагандыкова, Ч. Джолдошева, С. Рассадин, У. Бахтикиреева және т. б., сонымен қатар Ш. Айтматов, О. О. Сулейменов, М. М. Ауэзов, Р. Джангужиннің мақалалары, эсселері) шығармашылық тұлға феномені және ол жасаған көркем образдарды тереңірек түсінуге белгілі бір негіз құрайды. Бізді орыстiлдi ұлттық жазушылардың шығармашылығы қызықтырады.

Әдебиет

1. Сагандыкова Н.Ж. Основы художественного перевода. – Алматы: 1996. – 248 с.
2. Бахтикиреева У.М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения). – Астана: 2009. – 372 с.
3. Сулейменов О.О. Тюрки в доистории // Мир дому твоему. – № 3 (8). – М.: АС АЛАН, 2002. – 386 с.
4. Атаходжаев А.А. Роль тюрко-согдийского билингвизма в истории цивилизации Центральной Азии // Материалы 2-й МНК «Язык и культура». – М.: 2003. – С. 577.
5. Торланбаева К. Тюрко-согдийские взаимосвязи как опыт культурной коммуникации в период раннего средневековья // Альманах «Тамыр». – 2004. – № 3 (13). – С. 20-21.
6. Навои А. Собрание сочинений. В 10 томах. Т. 10. – Ташкент: Фан, 1970. – 200 с.
7. Алексеев М.П. Многоязычие и литературное творчество. – Л., 1981.
8. Гачев Г. Национальные образы мира. Центральная Азия. – М.: Издательский сервис: 2002. – С. 613.
9. Айтматов Ч.Т. В соавторстве с землёю и водою. Очерки, статья. – Фрунзе, Кыргызстан: 1978. – С. 340.
10. Гамзатов Г.Г. XX век как эпоха национальных литератур // Материалы II МНК «Язык и культура». – М.: Вопросы филологии, 2003. – С. 470-471.
11. Гачев. Г.Г. Национальные образы мира. Центральная Азия. – М.: Издательский сервис, 2002. – С. 784.
12. Абай. Қара сөз. Книга слов. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – С. 264.
13. Терджиман (Переводчик) // 1884. – № 1. – С. 1.
14. Литературная газета // 2010. – № 5. – С. 3.

ГТАХР 17.01.83

Ө.С. Сұлтанов

М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалы
Қазақстан Республикасы, Астана қ., sultan53@mail.ru

ПАРАСАТ-ПАЙЫМЫ МОЛ, АБЫРОЙЫ БИІК ТҰЛҒА

Кезінде 2010 жылы Павлодардан шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғыров» тұлғалық энциклопедиясынан Еспенбетов Арап Сләмұлы – әдебиет зерттеушісі, сұлтанмахмұттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы (1993), профессор (1994), ҚР халық ағарту саласының озық қызметкері (1987) ... деген деректерді оқыған едік [1]. Айтты айтпады, бар болғаны 27 жыл өмір сүрсе де қазақ халқының аңсаған ой-арманын, данышпандығын бойына сіңірген, оның өмірі мен тұрмысын, әлеуметтік сана, рухани бейнесін түгелдей қамтып жырлаған, қыршын жас кеткен талантты ақын С. Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығына арналған энциклопедияға кірген лайықты тұлғаның бірі ғана емес

бірегейі де осы Арап Сләмұлы деп есептейміз. Оны жоғарыда сұлтанмахмұттанушы ғалым деп атап кеткен айшықты сөз ғана емес, ары қарай жалғасқан көлемді мақаланың өн бойынан байқайсыз...

Айталық, А. Еспенбетовтің ұстаздық, ғалымдық қырларына қанығу үшін «Алтай – Ертіс кітапханасы» сериясымен «Фолиант» баспасынан жарық көрген шығармаларының қос томдығында да, тағлым аларлық тұстары жетерлік. Бірінші томға ғалымның қазақтың үлкен екі ақыны Ш. Құдайбердіұлы мен С. Торайғыровтың мұрасына арналған зерттеулері еніпті. Шәкәрімтану ғылымына арналған бірінші бөлімде ақынның беймәлім болып келген көсемсөздері зерделеніп және тағы бір тың тақырып Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт арасындағы рухани байланыс мәселелері сөз болса, ал екінші бөлімінде С. Торайғыровтың өмірі мен шығармашылығы жан-жақты қарастырылған. Осы сұлтанмахмұттану саласы ғалымның ғылымдығы саналы ғұмырының ең өзекті тақырыбы, ғылыми кредосының айшықты мән-маңызын ашқан сүбелі арнасы деп түсінеміз [2].

Ашылмаған аралдар секілді, тың тақырыптардың көпшілікті айтпағанда алғашында зиялылар тарапынан құптаушылық, түсінушіліктің бола бермейтіні бар. Айталық, не айтса да тауып айтатын, қысқа да нұсқа сөзімен нысанаға дәл тигізетін біртуар ақын Қадыр Мырза Әлінің биыл 100 жылдығы тойланып жатқан атақты жазушы І. Есенберлин жөнінде: «Есенберлин Ілияс қызық еді, Ерейменнің сілемі, үзігі еді. Арктика мұзындай тақырыпты, Алғаш рет бір өзі бұзып еді» деген жыр жолдары бар екен. Иә, шын мәнінде солай болғаны белгілі. Өйткені, І. Есенберлин бұған дейін сіресіп жатқан тоңды бұзып, өзінен кейінгі қаламгерлерге қазақ тарихына апарар жол салып берген тұлға еді.

Осыған ұқсас жағдайды А.Еспенбетовтің ғалымдық жолды таңдап, Сұлтанмахмұт шығармашылығын өткен ғасырдың сонау 70-ші жылдардың басынан зерттей бастаған тұста болғанын байқағандай едік. Кейбіреулердің сол тұста жас ұстаз-ғалым туралы «бұл баланың өзі Абай ауылының тумасы, Қайым Мұхамедхановтан тәлім алған, шәкірті, сондықтан зерттейтін тақырыбы абайтану мен мұхтартану емес пе, артында бәлендей мұра қалмаған Сұлтанмахмұтты зерттеймін деп не опа табар дерсің?» дегендей қаңқу сөздерді құлағымыз шалған-ды. Алайда «талапты ерге нұр жауар» дегендей, ізденгіш, ыждаһатты жас осынау пікірлердің бәрін жоққа шығарып, сұлтанмахмұттану ғылымына дендеп бойлап, қажымай-талмай еңбек етті. Әрине, оның бұл тақырыпта өзіндік сара жол салуына әйгілі ұстаздары Б.Кенжебаев, З.Қабдоловтардың да ақыл-кеңесі, тәлім-тәрбиесі зор екендігін жоққа шығаруға болмас.

Сонымен, сөзіміз дәлелді болу үшін ғалымның осы саладағы атқарған еңбегіне назар аударайық.

1973 ж. Қазақ ССР-і «Білім» қоғамының тарапынан «С. Торайғыров» кітапшасын шығарды (проф. Б. Кенжебаевпен бірге).

1974 ж. қазақ және орыс тілдерінде С. Торайғыровтың тұңғыш ғылыми-библиографиялық көрсеткішін құрастырып шығарды. Онда ақын мұрасы жаңаша, соны сипатпен пайымдалып, өміріне қатысты мәліметтер Мәскеу, Қазан қалаларындағы мұрағаттардан алынған құнды деректермен толықтырылды.

1975 ж. «Сұлтанмахмұт Торайғыров лирикасы» деген тақырыпта (ғылыми жетекшісі – проф. Б.Кенжебаев) кандидаттық диссертация қорғады.

1992 ж. «Ғылым» баспасынан «Сұлтанмахмұт Торайғыров» атты монографиясы жарық көрді. Бұл ғылыми еңбекте ол ақынның «Айтыс», «Таныстыру», поэмаларын, «Алаш ұраны», «Жаңа кітап», «Топырақ», «Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» деген шығармаларын алғаш рет баспа бетіне жариялап, ғылыми айналымға енгізді.

1993 ж. ҚР ҒА-ның Әдебиет және өнер институтында «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғады (ғылыми кеңесшісі – академик З. Қабдолов).

1993 ж. «Ғылым» баспасынан шыққан ақынның академиялық үлгідегі шығармаларын құрастырушылардың бірі ретінде ол жинақтың түсініктерін түзуде Торайғыровтың мұрасын жинауға қатысты Ж. Аймауытовтың, Б. Кенжебаевтың, М. Жармұхамедов пен Б.

Ақмұқанованың түсініктерін, текстологиялық саралау жасауда ақынның 1922, 1933, 1950, 1967, 1987 жж. жарық көрген кітаптарын, «Айқап», «Абай», «Таң» журналдары, «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінде жарияланған мақалаларды жан-жақты салыстыра қарап, ғылыми сараптамадан өткізген.

2008 ж. «Раритет» баспасынан «Шәкәрім және Сұлтанмахмұт» деген монографиясы жарық көрді.

2010 ж. шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғыров» тұлғалық энциклопедиясының редакциялық алқасының мүшелігіне еніп, ондағы жарық көрген негізгі мақалалардың авторы болды.

Міне, бұл А. Еспенбетовтің сұлтанмахмұттану ғылымына қатысты сіңірген еңбегінің тек «құрғақ» деректер мен дәйектер арқылы біз санамалаған көрінісі ғана, ал оның астарында қырық жылға созылған тынымсыз ізденістер мен ой-пайымдаулар, жанкешті еңбектің жатқанын баса айтқымыз келеді. Оның өзі бүгінгі жас ғалымдардың келешектегі зерттеулеріне біршама жүк болар деген ойдамыз.

Зиялы қауым, қазақ жұртшылығы Қайым Мұхамедханов есімін жақсы біледі. Ол – Қазақстанның тұңғыш әнұранының (гимн) авторы (1945) болған адам. Әдебиетші. Жазушы. Драматург. Абайтанудың хас білгірі. М.Әуезовтің дос інісі, оның өмірі мен шығармашылығын алғашқылардың бірі болып, зерттеп зерделеген ғұлама ғалым. ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1996).

Міне, осындай айтулы тұлғаның Семейдегі педагогикалық институт қабырғасында төрт жыл дәрістерін тыңдаған шәкірті, кейін отыз жылдай бір кафедрада қызметтес болған үзеңгілес әріптесі – Арап Еспенбетов. Бұл жерде әйдік жазушылар Өзілхан Нұршайықов, Камен Оразалин, академик Ғарифолла Есім, профессорлар Қуандық Жүсіп, Қинаят Шаяхмет секілді елге белгілі кісілердің де ерек тұлғадан дәріс алып, тәлім-тәрбиесін көргенін айта кеткеннің артығы бола қоймас. Сондықтан болашақ профессордың қандай адамның мектебінен өткенін бағамдай беріңіз.

«Ұстазы жақсының ұстанымы жақсы» дегендей, ғалым өзінің Қайым Мұхамедханұлы туралы жазған «Санамызға нұр құйды» (2005) деген естелігінде «Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабайұлы есімдерін алғаш Какең аузынан естідік. Бірде Сұлтанмахмұт ақынның бізге бейтаныс өлеңдерін жатқа оқып еді» – десе, келесі бір жолда «... абайтануды ғылыми қалыпқа түсіріп, жүйеге келтірген, негізін салған Мұхтар Омарханұлы Әуезов. Бұл тарихи, ғылыми шындық. Қайым аға – Мұханның ісін ілгерілеткен, абайтанудың ауқымын кеңіткен екінші тұлға. Бұл да – ақиқат», – дей келе, тағы бір жерінде «Абайтану – Қайым Мұхамедхановтың да шәкірттердің де сүйікті курсы. Оның себептері бар. Абай тақырыбы – ғылыми жетекшісі М.Әуезов ізденістерінің негізгі нысаны, бас тақырыбы. Ұстазының үлгісімен Абайды, оның ақындық айналасын зерттеуді өмірдің мақсатына айналдырған», – деп жазыпты. Ал осындай сөздерді айтып отырған шәкірті Араптың да ұстаздан көрген үлгі-өнеге, тағлымын бойына сіңіріп, олардың жолын лайықты жалғастыра білгенін оның шығармашылығынан анық байқаймыз.

Оның айқын дәлелі ғалымның жоғарыда аталған қос томдықтың екінші кітабына енген «Абай арманы – барша қазақтың арманы», «Қайым Мұхамедханұлы және абайтану мәселелері». «Абай мұражайы және өлкетану», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Абай оқыған кітапхана», «Әбіш Жиреншин – абайтанудың көрнекті өкілі», «Абайдың туған күнін шатастырмайық», «Семей мұрағаты және мұхтартану тарихынан», «Мұхтар Әуезов көсемсөзі академик Р.Нұрғали зерттеуінде» және т.б. мақалалары.

Осы тұрғыдан келгенде «Ұстазы жақсының ұстанымы жақсы» деген сөз осы Арап Сләмұлы секілді үлкендер жолын жалғастыра білген «ұғымтал» та зерделі, ұлтжанды шәкірттерге арналған секілді.

Алаш дегенде ХХ ғасырдың басында қазақ даласы қала берді бүкілресейлік аренаға жарып шыққан Әлихан Бөкейхан бастаған алыптар шоғырын айтатынымыз белгілі ғой. Міне, осындай бірінен бірі өтетін сан қырлы марқасқалар арасынан Кеңестік биліктің қаһарына ілінбей қалған Сұлтанмахмұт ақынның шығармашылығын сонау «тоқырау» заманынан

өзінің зерттеу нысаны ретінде таңдап алған Арап Сләмұлының тәуелсіз қазақ елінің таңы атып, Алаш арыстары ақталып жатқанда бей-жай қала алмады. Көсіле шапқан тұлпардай, шабытына шабыт қосты. Оны қос томдықтың екі кітабынан да анық көруге болады. Алғашқы кітабының бірінші бөлімінде бес арыстың біріне баланған Шәкәрім шығармаларының философиялық көркемдік мәні, Шәкәрімтанудың бүгіні мен болашағы, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт арасындағы рухани байланыс, Шәкәрімнің көпке белгісіз болып келген көсемсөздері зерделенген. Сонымен қатар «Шәкәрім» тұлғалық энциклопедиясына арнайы жазған мақалалары топтастырылыпты. Соның ішінде ғалым Шәкәрім мен Сұлтанмахмұтты жақындастыратын тарихи – биографиялық жәйттер және шығармашылығындағы философиялық, көркемдік ізденістердің үндестігін саралай келе «Абай – Шәкәрім – Сұлтанмахмұт арасындағы көзқарастағы бірлік, танымдағы туыстық таң қалдырып, таңдай қаққызады еріксіз», – деген ой түйеді.

Сонымен қатар, тікелей Алаштану тақырыбына «Ой өзегі – Алаш әдебиеттануы», «Алаштың үні «Сарыарқа», «Көп қырлы талант» (Ж. Аймауытов туралы – Ө.С.), «Алаш арыстарының абайтануға қосқан үлесі», «Алаштың азаматы Бияш», «Қазақ баспасөзінің қарлығашы», «Жүсіпбек Аймауытов және Семей баспасөзі» деген еңбектерін арнады. Оларға үңіле қараған адамды алаш кезеңінің не бір қилы сәттеріне қатысты ғалымның ой түйсіктері бей жай қалдырмай, мардымды ойға жетелейтіндігі анық.

Бұдан басқа «Абайтанудың алғашқы қарлығашы» атты 1909 жылы Санкт – Петербургтен шыққан Абайдың тұңғыш кітабы жайлы зерттеуінде ақын өлеңдерінің тұңғыш рет жинақ дәрежесінде қазақ оқырмандарына жетудегі Әлихан Бөкейханның еңбегінің қаншалықты зор болғанын, Алаш көсемінің 1905-1908 жылдар аралығында Павлодар, Семей, Омбы абақтыларындағы тұтқындық қамытын киген ауыр жағдайына қарамастан Кәкітай мен Тұрағұлға ақыл-кеңес беріп, баспадан шығаруға барынша ықпал еткенін, қорытып айтқанда Әлекеңнің абайтанудағы орнын айқындай келе, осы саладағы Сұлтанмахмұт, А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатовтардың да бір-бірін қалай толықтыра, қостағанын зерделеп, Абай мұрасын зерттеудің ұзақ – сонар бай тарихының басталу кезеңі жайында жаңаша көзқарас тұрғысынан айтқан пікірін «Абайтанудың туып, қалыптасуында Алаш қайраткерлерінің үлесі аса қомақты екендігін бар дауысымызбен жар салып айтуымыз абзал», - деп тұжырымдайды.

Бұған қоса Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті қабырғасында ұдайы өтіп тұратын «Абай арманы» клубының отырыстарына белгілі алаштанушы ғалымдар Т.Жұртбай, С.Аққұлыны шақырып, олардың бұрын жабулы жатқан тарихтың ақтандақтары туралы сындарлы ой – пікірлерінің студенттер мен зиялы қауым өкілдерінің зердесіне жетуіне ұйытқы болып, кездесулерді ұйымдастыру, жүргізу шараларының басы – қасында өзі жүруі Арап Сләмұлының Алаш дегенде жүрегі алабөтен екенін білдірсе керек.

А.Еспенбетовтің «Алтай – Ертіс кітапханасы» сериясымен «Фолиант» баспасынан жарық көрген шығармаларының екінші кітабындағы «Тұлғалар. Толғаныстар» және «Көзкөргеннің баяны» деп аталған бөлімдеріне ұстаздары мен тұтастары жайлы еңбектері еніпті. Онда ғалым қазақ әдебиеті тарихынан ойып тұрып орын алатын Сәкен Сейфуллин, Зәки Ахметов, Серік Қирабаев, Әзілхан Нұршайықов, Медеу Сәрсек, Рымғали Нұрғали, Сейіт Қасқабасов, Ғарифолла Есім, Тұрсын Жұртбай секілді тарландар мен жампоздар жөніндегі жүрекжарды ойларымен бөліседі. Тұлғалар туралы толғаныстарында жоғарыда атап кеткен дара тұлғалар болмысын, даралық сипатын, ақыл-ой асқарларын, қайраткерлік санатын, ғалымдық таным-көзқарасының тереңдігін, жайлы кез келген ғалымның жетелі де сындарлы пікір айта білуі оңай шаруа емес екені айдай анық нәрсе. Сондықтан да Арап Сләмұлының зерттеулеріне аса қызығушылықпен бас қойдық. Әсіресе, ғалымның қазақ халқының мақтанышына айналған ұстаздары, біртуар ғалымдар Бейсенбай Кенжебаев пен Зейнолла Қабдолов туралы ой-толғамдарында олардың ғалымдық келбеті, қаламгерлік қарымы мен шеберлік қырын, ой сезімталдығы мен ақыл-парасат тереңдігін, бітім-болмыс, жаратылысы мен жайсаңдығын, құрмет ұялатар істері хақында риясыз көңіл, шынайы

сезіммен ой өрнектейді. Академик З. Қабдоловтың ұстаздық, қаламгерлік, ғалымдық қырларына арналған «Әдебиетіміздің абызы» атты еңбегінде «Асылдарымызды дәріптеу, алыптарымызды асқақтату қашанда абыройлы міндет екендігін естен шығармауға тиіспіз» деп жаза келе... «З. Қабдоловтың ғылыми-шығармашылық мол мұрасы сөз өнерінің өркендеу жолындағы адастырмас темірқазығына айналып, заң құбылып, заман өзгерсе де өзінің құндылығын, мән-маңызын жоймай, уақыт озған сайын жалпы жұртшылықты рухани әсерге, эстетикалық ләззатқа бөлеуден айнымай келеді», – деген тұжырым жасайды. Ал Б. Кенжебаев жайында ой толғау барысында: «Егер де ғалымдар мен ақындарды білмекке құмарлық тудырады десек, шәкірттерінің бойына еңбекқорлық пен ізденімпаздықты дарытып өткен ғалым.

Ұстаз ұлағатының арқасында оншақты ғылым докторы және қырықтан астам ғылым кандидаттары бүгінгі әдебиеттану саласында ғалым ұстанған сара жолды жалғастыруда. Рымғали Нұрғалиев, Мырзатай Жолдасбеков, Мұхтар Мағауин, Алма Қыраубаева сынды шәкірттері – қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері», – деген тұжырым жасайды [3].

Бұл тұжырым бүкіл саналы ғұмырын ұстаздық пен ғалымдыққа арнап, қатардағы оқытушыдан университет ректорлығына дейін көтеріліп, бір ғылым докторы мен жиырмадан астам ғылым кандидаттарын дайындаған, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері атанып, бүгінде парасат биігіне шыққан тұлға – Арап Сләмұлы Еспенбетовке де қатысты айтылғандай. Өйткені, жоғарыда өрілген ой-толғамдарымыз осының айшықты дәлелі деп білеміз.

Әдебиет

1. Сұлтанмахмұт Торайғыров: энциклопедия. – Павлодар: [ЭКО], 2010. – 484 б.
2. Еспенбетов А.С. Шығармалары. Т. 1: монография. – Астана: Фолиант, 2014. – 368 б. (Алтай-Ертіс кітапханасы)
3. Еспенбетов А.С. Шығармалары. Т. 2: зерттеулер, мақалалар. – Астана: Фолиант, 2014. – 472 б. (Алтай-Ертіс кітапханасы)

ГТАХР 17.01.11

Т.Б. Қабышев

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУДЫҢ БӘЙТЕРЕГІ

Тарихы бай, табиғаты тамаша қасиетті мекен Семей – Алаштың құт қонған киелі жері. Кешегі ұлылар Абай, Шәкәрім, Мұхтардың, Алаш арыстарының табанының табы қалған өлкеде туып-өсу, әр тасы тарихқа толы қойнауың ауасымен тыныстап, суын ішу әркімнің басына қона бермес бақ. Осы өлкенің тарихын түгендеп, әдебиетін, мәдениетін зерделей зерттеп жүрген ғалымдар да жоқ емес. Сондай елінің болашағына жанашырлықпен қарайтын жандарды бірегейі, бүгінде сексеннің сеңгіріне шығып отырған -Еспенбетов Арап Сләмұлы.

Арап Сләмұлы 1945 жылы 4 наурызда Абай облысы (бұрынғы Семей облысы), Абай ауданы, Қарауыл ауылында туған. Балалық шағы Халел Хаббасов, Қаражан Үкібаев, Өмзе Нақымжанов, Шаймерден Токжігітов, Ахметжан Қозбағаров, Бекен Жамақаев сынды қазақтың белгілі тұлғаларының кіндік қаны тамған қасиетті мекенде өтті.

1951-1961 жылдары Саржал орта мектебінде оқыды. Осы кезде әдебиетке, тарихқа деген қызығушылығын оятқан ұстазы, белгілі қоғам қайраткері, қызыл тілдің шешені Бәтташ Сыдықұлы еді.

Білім қуып 1961 жылы Семей педагогикалық институтының тарих-филология факультетіне түсіп, оны 1965 жылы аяқтайды. Отан алдындағы борышын өтеп келгеннен кейінгі барлық өмір жолы Семей педагогикалық институтымен тікелей байланысты.

Кафедра меңгерушісі, факультет деканы, оқу ісі жөніндегі проректор, ректор, педагогика жоғары мектебінің директоры қызметтерінде жүріп те, ұстаздықтан еш қол үзген емес. Бойындағы бар білімін шәкірттерінің бойына сіңіріп, көзінде ұшқын, бойында қабілеті бар жастарды білім, ғылым жолына бейімдеп, ақыл-кеңесін аямай беріп келеді. Мұның өзі ғылымға деген, өз мамандығына деген сүйіспеншілігін білдірсе керек. Абай елінің, университеттің мүддесі үшін атқарылғалы тұрған шаруаның қай-қайсысынан болмасын оның бас тартқан жері жоқ. Керісінше намыс үшін тырысып, бел шешіп араласып, қара шаруаның қақ ортасында жүрді.

Арап Сләмұлы қазақ әдебиеттану ғылымындағы абайтану, шәкәрімтану, сұлтанмахмұттану, алаштану салаларындағы іргелі еңбектерімен танымал ғалым. Бұл бағытта жазылған монографиялық кітаптарынан басқа ғылыми мақалаларында да ғалымның әдебиетіміздегі ақтаңдақ беттерді толтыру жолындағы азаматтық парасаттылығын, жанкешті еңбекқорлығын көрсетеді.

Алғаш ғылымға деген қадамын 1975 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың лирикасы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясымен бастаған еңбегін 1993 жылы «С.Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» тақырыбындағы докторлық диссертациясына ұластырды. Бұл тақырыпты бүгінге дейін жалғастырып, кеңестік кезеңде ашып жаза алмаған, жариялауға болмайтын шығармаларын тәуелсіздік таңы атқан мезгілде жариялап, мұрағаттарда қалған деректерді көпшілікке насихаттау, зерттеумен жарты ғасыр уақытын жұмсады.

Сұлтанмахмұт шығармашылығымен қатар Абай, Шәкәрім, Мұхтар, А.С.Пушкин, Ғ.Тоқай, XX ғасыр басындағы алаш қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, Б.Күлеев, С.Дөнентаев, А.Мұхамедиярұлы, М.Қалтаев, Т.Қасенұлы сынды т.б. әдебиеттің белгілі тұлғаларының шығармашылығына өзіндік ғылыми пайымдау, сыни көзқарасын білдірді. Мағжан Жұмабаевтың «Көркемөнер – көркемөнер үшін» дегеніндей, олардың шығармашылығын саясатпен араластырмады. Сондықтан да жазған әр мақаласы шынайылықты көрсетіп, қанша уақыт өтсе де өз мәнін жоймай, бүгінгі ғылыми оймен тоғысып жатады. Өзінің барлық ғұмырын ғылымға арнаған ұстаздың туған жерде еңбектенуді ұстазы Қайым Мұхамедхановтан, ғылымға деген табандылықты ғылыми жетекшісі Бейсенбай Кенжебаевтан, Зейнолла Қабдоловтан алған Арап Сләмұлының ғылыми мектеп қалыптастыруы заңды да еді.

Арап Сләмұлы – ғылыми мектеп қалыптастырған ғалым. Белгілі ғалым Зәки Ахметовтың Арап Сләмұлының алғашқы шәкірттері А.Қадыров «Шәкір Әбенұлының әдеби мұрасы», Б.Ердембеков «Әріп Тәңірбергенұлының шығармашылық мұрасы (жаңаша пайымдау)», Ж.Әубәкір «Көкбай Жанатайұлының әдеби мұрасы» тақырыптарында кандидаттық диссертацияларын қорғаған кездерде айтқан бір сөзі ғалымның Арап Сләмұлына берген шынайы бағасы дерсің:

– Әй, Арап, сен бәрімізден оздың. Осы ғылым саласында қанша жүріп, қанша шәкіртке ғылыми жетекші болғанымызбен, өлкенің әдеби тұлғаларының шығармашылығын зерттеп, ғылыми айналымға енгізуді ойламаппыз. Кандидаттыққа тақырып алуға келген шәкірттерге қай өлкеден келсе, сол өлкеден тақырып беріп жүріппіз. Ол кезде біз өлке, аймақ деп ешкімді бөле-жара қараған жоқпыз ғой. Бұл шынында керек дүние екен. Сен осы олқылықты толтырып, ғылымдағы орныңды дөп басыпсың, - деген еді.

Әдеби өлкетану – әдебиеттанудың өте маңызды бір саласы. Әдеби өлкетанудың әдебиет пен әдебиеттанудың тарихын жан-жақты, толық зерттеу үшін пайдасы зор. Өкінішке орай, қазақ әдебиетінде бұл сала кенжелеп қалғандығы рас. Өз өлкелерінде өмір сүрген ақындар, жыраулар туралы жазылған біраз еңбектер барын білеміз. Мәселен, Қ.Мұхамедхановтың Абайдың шәкірттерін, мұрагерлерін, Ә.Оспанұлының Оңтүстік өлкедегі Мәделіқожа, Майлықожа, Құлыншақ, Мәделіқожа, Молда Мұса, Нұралы, Ергөбек еңбектерін, Қ.Сыдықовтың Атырау, Маңғыстау аймағының әдеби, мәдени, тарихи мұраларын, Т.Еңсегенұлының Сыр бойы ақын-жыраулары еңбектерін жинап, жариялауы, зерттеуі алғашқы ізденістер мен талпыныстар еді. Көпшілік зерттеушілер өлкеде туып

жатқан дүниелерге айтарлықтай көңіл бөле бермейді. Алайда, осы олқылықтың орнын толтырған, әдеби мектеп қалыптастырған, арнайы өлкенің мәдениеті мен әдебиетін тұтастай алып, оны әр шәкіртеріне зерттеткен, әдеби мектеп қалыптастырған Арап Сләмұлы еді. Жиырмадан астам шәкірттерімен бірге Семей мен Шығыс Қазақстанда өмір сүрген, есімі өлкеге таныс болғанмен, Қазақстанның көпшілік жеріне таныс емес, шығармалары елге кең тарала қоймаған Көкбай Жанатайұлы, Әріп Тәңірбергенұлы, Әсет Найманбайұлы Уәйіс Шондыбайұлы, Тайыр Жомартбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мұхтар Омарханұлы, Шәкір Әбенұлы, Төлеу Көбдіков, Қалихан Алтынбаев сияқты көптеген тұлғалар туралы зерделі зерттеу жүргізуде, әр шәкіртіне бағыт-бардар беріп отыруының өзі қандай ел сүйсінерлік іс. Ұстаздың редакторлығымен осы тұлғалардың барлығының дерлік монографиялары жарық көрді.

Ұстаз, ғалым, жетекші ретінде өз мектебін қалыптастыра отырып көптеген шәкірттер тәрбиеледі. Тіпті олардың ғылым жолындағы ең алғашқы қадам жасауына, яғни мақала жазуына да өзі итермеледі. Маған ең алғаш 1983 жылы Сұлтанмахмұттың туғанына 90 жыл толуына орай «Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларындағы кірме сөздер» тақырыбында мақала жаз деп тапсырма бергені, менің ғылым жолындағы ең алғашқы қадамым дер едім. Ол мақала «Семей таңы» газетінде сол жылы жарияланды. Әр шәкіртінің ғылым жолында ғана емес, өмірдегі өз орындарын табуына да жол көрсетіп отырғандығын мақтанышпен айтуымыз керек.

Арап Сләмұлы – халық өміріне белсене араласқан ел азаматы, қоғам қайраткері, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы докторлық дәреже беру жөніндегі мамандандырылған Кеңестің мүшесі, Республикалық «Абай» журналы, Шәкәрім» журналы редакцияларының, «Қазақ әдебиеті мен мемлекеттік тіл республикалық-әдістемелік журналының және Шәкәрім, «Сұлтанмахмұт» тұлғалық энциклопедияларының, Абай мұражайының хабаршысы» журналының редакциялық алқа мүшес, «Алтай-Ертіс кітапханасы» сериясының, «Отыкен» журналының ақылдастар алқасы ретінде қызмет етіп келеді. Сан ұрпаққа үлгі болар саналы өмірін ізденіс үстінде өткізіп келе жатқан Арап Сләмұлының жетістіктері кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай.

Қажыр-қайратын тұтасымен ел игілігіне, өлкенің оқу-біліміне, ғылымына арнаған Арап Сләмұлы Еспенбетов - міне, осындай абзал азаматтардың алдыңғы қатарынан ойып орын алады. Арекеннің өмір жолы, өнегесі бүгінгі ұрпаққа жарқын үлгідей. Қарапайым ауыл баласының табиғат сыйлаған дарынымен ел сүйіспеншілігінің бесігіне бөленген жан.

Арап Сләмұлының ұстаздық, ғалымдық, қоғамдық қызметтері үнемі бір-бірімен ұштасын, өз ісіне тианақтылығы, жауапкершілігі арқасында жоғарылап отырды. Ұстаз еңбегі әрқашан өз жемісін беріп, мемлекет тарапынан бағаланып отырды. Мысалы, 1987 жылы «Қазақ КСР халық ағарту ісінің үздігі» атағына ие болды, 2001 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Алғыс хатымен, 2004 жылы «Қазақ КСР халық ағарту ісінің үздігі» орденімен марапатталды. Қазақстан Республикасы білім беру ісінің құрметті қызметкері», 2010 жылы «Үздік ЖОО оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері, 2012 жылы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, 2011 жылы «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл» мерейтойлық медалімен, 2011 жылы «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» төсбелгісімен марапатталған. 2012 жылы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, 2015 жылы Абай ауданының Құрметті азаматы.

2017 жылдың желтоқсан айында Қазақстан ғылымын дамытуға және жоғары мектеп үшін ғылыми кадрларды даярлауға қосқан елеулі үлесі үшін Арап Сләмұлына «Семей қаласының Құрметті азаматы» атағы берілді. 2019 жылы «Парасат» орденімен, 2021 жылы Әлихан Бөкейхан атындағы университеттің құрметті профессоры, 2022 жылы Семей қаласындағы «Шәкәрім» университетінің құрметті профессоры, Қазақстанның білім мен ғылым жүйесін дамытуға қосқан ерекше үлесі және жоғары білікті мамандарды даярлаудағы ерекше еңбегі үшін А.Байтұрсынов атындағы орденмен марапатталды. 2024 жылы «Ана тілін дамытуға қосқан үлесі үшін» төсбелгісімен марапатталған.

2024 жылдың желтоқсан айында Арап Сләмұлына «Абай облысының Құрметті азаматы» атағы берілді.

Арап Сләмұлы ұстаз, ғалым, басшы болумен қатар, асыл жар, аяулы әке, мейірімді ата. Жеке отбасылық өмірінде де Арап Сләмұлы жан, жан-жары Майра Жақсиманқызы медицина ғылымдарының докторы, профессор, білікті маман, көптеген шет елдердің өзін мойындатқан ғалым. Профессорлар отбасына бүкіл ел қызыға да тамсана қарап, өздеріне үлгі тұтады. Қыздары Гүлжан мен Баян да ғылым кандидаттары, өз істерінің білгір мамандары, ел қадірлейтін аяулы жандар. Біз әрқашан оларға еңбектеріне табыс, дендеріне саулық тілейміз.

Бүгінгі күні сексеннің сеңгіріне шығып отырған ұлағатты ұстаз, көрнекті ғалым, білікті басшы, ел құрметтеген азамат Арап Сләмұлына әр күніңіз мерекелі, отбасыңыз берекелі болсын деген тілектеміз.

ҒТАХР 17.01.11

М.Т. Иманжапар
Әдебиеттанушы
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ҰСТАЗ. ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА.

Даналық ойдың жауһарларын жүрегіне тізіп, халықтың құтты қазынасына айналдырған, кешегі Алаш арыстарының бүгінгі тәуелсіздік дәуіріндегі текті жалғасындай болғантағылымды тұлғалардың бірі ұлағатты ұстаз, білікті ғалым, ардагер азамат – Арап Еспенбетов. Халықтың ұлттық рухымен жаны бірге қайнасып, ұлты үшін жүрегі сыздап, жаны ауырған, өзінің ғылыми дәлдік пен шалқар шабыттың шеберлігіне құрылған ғылыми ізденістерінде қоғамдық үдерістің қазіргі келбетін кестелеп, ажарын айшықтап берген ғалым-ұстаз, бүгінгі ұрпақтың кемел көшбасшысы. Әдебиетті жүрегінің соғысына, телегей ойының темірқазығына айналдырып, ұлттық мүддеге бағдарланған еңселі еңбектері бүгінгі қазақ руханиятына қосылған ауқымды арна, ұлт ғылымының мәңгілік мақтанышы.

Тұғырлы тұлғаға тән тектілік, қазақы биік болмысқа тән бекзадалық, дегдар ғалымға тән шынайылық пен отансүйгіштік асқақ рух, елдік мәселелерді көңіл көкжиегінен тысқары қалдырмайтын өр мінез – Арап ағамыздың азаматтық айбынын асқақтата түскендей. Оның әр еңбегі маржан сөздің мәйегімен мүлтіксіз өрнектеліп, ғылыми жүйемен, талғампаз рухпен дәлденіп, атылған жебедей нысанаға дөп тиіп жататын өткір де отты ойлардан түзілген. Бұл – қайсар рухты халық перзентінің ғалымдық, ұстаздық, қайраткерлік қырларын ажарландыра түседі.

Әдебиет – ғалым жанының жалауына, тағдырының темірқазығына әрі бақытының баянына айналып, бүкіл ғұмырын қазақ әдебиеттану ғылымының рухани дамуына арнап, кеңінен үлес қосуда. Қоғамдық қордалы ойларымен күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселелерді көтеріп, елдік мақсаттұрғысынан қазақ қоғамының дамуына жаңаша леп, соны серпіліс әкелді. Өйткені, қоғам мен әдебиет егіздің сыңарындай тығыз байланысты құбылыс. Бірін-бірі кемелдендіруші рухани алып күш, ұлттық қайнар. Бұл бағдарда Арап Сләмұлы былайша тамаша тұжырымдаған: «Ділмар діл мен көркем тілді тұтастырып, нанымын танытушы бірден-бір төлқұжат, асылында сөз өнері, әдебиет. Халық тұрмысын, қоғам тынысын кең ауқымда көрсетіп, еліміздің байсал да байтақ мінезін шығармашылық болмысына сіңірген, ұлт рухымен біте қайнасқан өнері құдіреті, өнер төресі – әдебиет. Әдебиет – көз жасындай мөлдір, жүрек лүпіліндей ыстық...».

Жүрек лүпіліне айналған қазақ әдебиеттану ғылымында Арекең қалам тербеп, зерделеменген тақырыптар кемде-кем. Олардың өзін шағын мақалада толыққанды қамтып, тізбектеп шығу мүмкін емес. Бұл – арнайы зерттеуге жүк артатын, тұлға хақында кешенді ізденістерді қажет ететін толағай еңбек десе де болғандай. Біз қоғам қайраткері, ғалым-ұстаз қадіріне құрмет пен сәулелі сүйіспеншілік биігінен бірер қырларына тоқталамыз.

– Арап Сіләмұлы, тағдырыңызды ұстаздықпен, ғылыммен байланыстыруға не түрткі болған еді? – деген сауалға ағамызбылайша жауап береді:

«1961 жыл. Мектеп бітірген шағымда ұстаздық деген ең қадірлі мамандықтың бірі болды. Бастауыш мектептегі мұғалімдердің жоғары білімі жоқ болғанымен, өз ісіне берілген жандар еді. Оларды жай адамдар дей алмаспын, өйткені алғаш рет қолға қалам ұстатып, әліппені үйреткен қадірлі жандар. Абай ауданының Саржал орта мектебінде оқығанымда институт пен университетті жаңа тәмамдаған қыз-жігіттер келді білім ошағымызға. Олардың білім беру тәсілдері айрықша, жаңаша болды. Біздің санамызда жаңа ұғымдарды қалыптастыра бастады. Содан біз де ұстаздарымызға еліктеп, «Шіркін-ай, осы мұғалімдеріміз сияқты өз ісін жетік меңгерген маман болсам екен!» деген ойға келдік. Ұстаздық жолды таңдауыма осы жағдай себеп болды. Тағдырымды осынау мәртебелі мамандықпен байланыстырғанымға мақтанамын!» («Ұлт» тәуелсіз интернет-басылымында берген сұхбаты, 13 Қаңтар 2015 жыл).

Ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР халық ағарту саласының озық қызметкері, Қазақстанның Еңбек сіңірген қайраткері, білікті басшы Арап Сләмұлы Еспенбетовтің еңбектері негізінен қазақ әдебиетінің тарихы мәселелеріне арналған. 1975 жылы «С.Торайғыровтың лирикасы» деген тақырыпта кандидаттық, 1993 жылы «С.Торайғыровтың шығармашылық өмірбаяны» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. А.Еспенбетовтің қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелеріне, сұлтанмахмұттануға арналған жүзден астам ғылыми мақаласы мен бірнеше монографиясы қазақ әдебиетінің тарихын танытудағы сүбелі еңбектер.

Ділмар сөздің иесі, ұлағатты ұстаз жайында талантты шәкірті, профессор Б.Ердембеков төмендегіше тұжырады: «Арап Сләмұлы – ұлттық әдебиеттану саласында қырық жылдан астам жемісті еңбек етіп келе жатқан айтулы азамат. Мұның өзі айтуға оңай болғанымен осыншама жылдар бойы ғалымдықтың «жайнаған жалауын жығылтпай», адамгершілік абыройды, ғылымға адалдықты сақтап, зор шығармашылық табыспен кемелге келу оңай іс емес...Тақырыбын тапқан ғалым бақытты демекші, қазақ поэзиясының көгіндегі тұлға Сұлтанмахмұт Торайғыров тақырыбы жас ғалымның қадамын бағдарлап берді. Ғылымның әліппесін ежіктетіп, тың тақырыпқа түрен салғызған профессор Бейсенбай Кенжебаевтың шәкірті атанды. Кеңестік кезеңде онсыз да селдіреп қалған қазақ әдебиетінің тарихында Сұлтанмахмұт туралы тың ойлардың сұранып тұрғанын қырағы ұстаз әріден сезіп, Еспенбетовке еншіледі. Бейсенбай Кенжебаев сынды ұстазының ақ батасымен берілген тақырып оның өмірлік тақырыбына айналды. Жиырма жеті жыл ғұмыр кешкен Сұлтанмахмұтты зерттеу мен насихаттауға қырық екі жылдан астам уақытын жұмсады...» /А.Еспенбетов. шығармалары, Астана: Фолиант, 2014, 5-6/.

Адамдық тұлғасы еңселі, ғалымдық ойы көшелі абзал азаматқа елінің ыстық ықыласы қашанда жоғары. Соның бірер дәлелдері ретінде бірнеше ел қалаулыларының Арап Сләмұлына арнаған жүрек жарды ойларына кезек берелік. Ұлт зиялысы, академик Ғарифолла Есім болса, достық лебізін: «Ареке, сенің ғалымдығың терең. Айтар сөздерің айқын. Атқарып жүрген ісің жарқын. Адамшылығың ақиқатқа бастаған. Баянды өмірің, құт-берекелі тұрмысың бар. Басыңа қонған бақ, ұрпақтарына мирас болсын, досым Арап!», – деп білдірген.

Ғылымдағы әріптес бауырыБалтабай Әбдіғазіұлы тұлға турасында: «Ұзақ жылдар бойы Семей жерінде жоғары білім саласында қызмет етіп, мыңдаған шәкірт тәрбиелеген, ғылыми кадрлар даярлаған ғалым-ұстаздың еңбегі қашанда жоғары.Әйгілі Бейсенбай Кенжебаев сынды ғұламаның тағылымын алып, ғылым дүниесіндегі адалдықты пір тұтып үйренген ол көп жылдар бойы төл әдебиетіміздің аса қат әрі күрделі мәселелерін зерттеумен айналысып келеді. Жиырмасыншы ғасыр басында ғұмыр кешкен талантты ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық мұрасын, суреткерлік табиғатын танытудың тыңына түрен салған ұстазы Бейсекеңнің ісін жалғастырып, қаламгер мұрасын тереңдей зерделеуде Арап Сләмұлы айырықша қажырылықпен еңбек етіп келеді. Сұлтанмахмұттың шығармашылығымен қатар сол XX ғасырдың басындағы тұтас әдеби процесс, мәдени даму

мәселелері де ғалымның назарынан бір сәтке де тыс қалған емес. Арап Сләмұлының ғалымдық келбеті, парасат әлемі, бүгінгі азаматтық тұлғасы, міне осындай биіктерден көрініп отыр», – деп құнды баға береді.

Бұл – ақиқат. Ұстазымыз абайтану айдынының мұхитқа құяр арнасында да қыруар еңбек атқарып келеді. Ол ғылымға бет бұрып, көңілі ғылым деп соққан жас ғалымдарға тәжірибелі ұстаздық тұрғысынан басшылық жасап, Абай шәкірттерінің өмірі мен шығармашылығын зерттеуде «Абайдың ақын шәкірттері» ғылыми мектебінің жетекшісі болды. Профессор «Абайдың ақындық мектебін» сөз өнеріндегі қайталанбас құбылыс ретінде қазіргі ғылымның биік талаптарына сай дамытты. Мәселен, Абайдың айналасындағы, Абай дәстүріндегі ақындарға арналған түбегейлі зерттеулер жасалынды. Ұстаздың жетекшілігімен Абайдың ақындық мектебінің көрнекті өкілдерінің өмірі мен шығармашылығы зерттелініп, көптеген шәкірттері түрліше тақырыптардағы диссертацияларын сәтті қорғап, бүгінде ғылыми ортада өздерінің үлестерін қосу үстінде. Бұл қазақ әдебиетінде кенже қалған «Әдеби өлкетану» үрдісіне салынған түрен жол деп те ашып айтқымыз келеді.

Кешегісіне көз жүгіртпей, бүгінгісің ғана байыптағанда, Қайым Мұхамедханов негізін қалап кеткен Семейдегі әдебиеттану мектебі дәуір желі өз үнімен, өз ерекшелігімен соққан сайын молығып, ұрпақтар үндестігімен даму үстінде. Бүгінгі таңда сол рухани мектептің кемел ойлы кемеңгер ұстазы, Арап Еспенбетовтің жетекшілігімен Семейде, жалпы Шығыс өңірінде аталмыш саланың ғылыми жүйесі қалыптасқан. Осы ғылыми ортаның қарқынды һәм жүйелі жұмыс жүргізуінің нәтижесінде қазақ әдебиетіне өзіндік қолтаңбасын қалдырған халық ақындары, солардың ішінде Сапарғали Өлімбетов шығармалары да зерттеу нысанына алынған еді. Бұл еңбек Арап Сләмұлының жетекшілігімен маған табыс етілген болатын-ды. Ғылымның алғашқы әліппесін үйретіп, ғылым көгіне қырандай баптаған ұстазымның қажырлы еңбегі мен талапшылдығының әрі ғылыми жарқын жолды көрсеткендігінің нәтижесінде С.Өлімбетовтің ақындық, айтыскерлік, жыршылық өнердегі орнын айқындап, ұлттық әдебиетімізге қосқан үлесін сомдадық.

«Шәкіртсіз ұстаз тұл», – деген сөз маржанын көкейіне қадап, ғұмырлық ұстанымы мен қадірлі қағидасына айналдырған ұстаздың жемісі өз нәтижесін беріп, өзі еккен ғылым бағы қазіргі тәуелсіздік дәуірінде мәуелі жемісі бар алып ағашқа айналғандай. Сондай ұстаздың ғылым бағынан нәр алып, ол еккен тәтті жемістен дәм татып, қазірде қияға қанат сермеген шәкірттерінің бірі мен едім. Мен ұстазымның тұла бойынан ғылымға тән тазалықты, жинақылықты, қырағылықты, ақиқатқа негізделген деректілікті, нысанаға дөп тигізер турашылдықты көрдім. Бір болмысқа осыншалықты игі қасиеттерді жинақтап, ұлттық мүдде асқарынан ой тастайтын даналық заңғарлары ілуде біреуде кездесетіні анық. Алаштың ардагер азаматтарының заңды жалғасының бірі, асылдың сынығы болған – Арап Сләмұлы Еспенбетовтің тұғырлы тұлғасы замана көші алға жылыстаған сайын ұрпақтар санасы мен қазақ мәдениетінің дамуында биіктей түсетіні анық. Келешекке ұлағаты кемел тәлімгерлік туындылар тудырып, ғылымның күрделі арналарына сара жол салған Еспенбетов әлемі руханияттағы кешенді зерделеуді қажет ететін қайталанбас құбылыс. Талай-талай жастарға кемеңгерлік танытып, көшбасшысы болған, оларды аяқ алысынан аңғарып, әдеби айналымдағы өзекті тақырыпты ұсынған әдебиеттанушы ғалымның көрегенділігі мен қырағылығы деп білемін. Бір ғажабы, сарабдал ғалымның бастамасымен қолға алынған дүние өзінің нақты зерттеушісін тауып, салмақты арнаға айналып кететіндігі.

Мейірімсіз мерзімдер ауысымында, еліміздің нарықтық-экономикалық қоғамға өту кезеңі Семейдегі әдебиет зерттеушілеріне де өз ауыртпашылығын ала келді. Оның сыртында республикадағы білім реформасына байланысты жоғары оқу орындары біріктіріліп, қазақ тілі мен әдебиет факультеті техникалық мамандықтардың тасасында қалып қойған сәттері де болғаны жасырын емес. Дегенмен, әдебиеттанушы ұстаздардың ғылыми-ізденіс жұмыстары мерзімдік қиындықтарға байланысты үзіліп қалған жоқ. Бұл тұрғыда филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Еспенбетовтің жетекшілік еңбегінің ерекше екендігіне әдейілеп тоқталып өткен жөн болар. Арап Сләмұлының ұланғайыр жұмысы

арқасында Семей өңірінде әдебиеттанушы ғылыми орта қалыптасты. Академик Рымғали Нұрғалидің салиқалы пікіріне жүгінсек: «Қазақ әдебиеті кафедрасы Арап басқарған кезде әдебиетші мұғалімдер дайындайтын оқу орны ғана емес, Абай, Мұхтар, Шәкәрім туған өлең мен сөз қасиеті дарыған киелі Семей өңірінің әдебиетті насихаттайтын қасиетті ордасына да айналды... Арап Еспенбетов қоғам өзгерістерін таразылай келіп, жаңа уақыт талабына сәйкес білім жүйесін ендіру жолдарын игере білді», – дейді.

«Бұлақ көрсең, көзін аш», – деген халық даналығын рухына сіңірген дегдар ғалымды ұдайы шәкірттеріне шұғыласын төгіп жүретін кісілік келбеті бар, азаматтық позициясы айқын ардақты азамат деп білемін.

Арап Сләмұлы өзінің ғалымдық, ұстаздық жолындағы ізбасарлары жайында былай дейді: «Шәкірті жоқ ұстаз болмауы керек. Осы тұрғыда өзімді бақытты санаймын. 34 жасында докторлық еңбегін қорғаған Бауыржан Ердембековке жетекші болдым. Өзіміз 34 жасымызда тақырып алуға барғанымызда, «ақылың дұрыс па, миың әлі былқылдап отырғанда қайдағы тақырыпты сұрағаның? 45-50-ге аяқ басқанда келерсің» деген сөгіс алған едік. Кандидаттықты 29 жасымда, докторлық еңбекті 48 жасымда қорғадым. Өз басымнан өткен қиыншылықты ескере келе, ізбасарларыма мүмкіндік беруге бекіндім. Жуырда шәкәрімтану ілімдеріне қатысты докторлық еңбегін А.Жүндібаева деген шәкіртім сәтті қорғап шықты. Семей педагогикалық институты Шәкәрім атындағы білім ордасына қосылғанға дейін 60 мыңнан астам маман даярлап шығарған екен. 1967 жылдың наурызында ұстаз болып келдім, осы уақыт аралығында солардың біразы алдымыздан өтті. Бірі ақындыққа бет бұрса, ендігісі жазушылықпен айналысуда. Кітаптарын жарыққа шығарып, жетістіктерімен бөлісіп жатқандарына қарап еңбегіміздің зая кетпегеніне шексіз қуанып жатамыз» («Ұлт» тәуелсіз интернет-басылымында берген сұхбаты, 13 Қаңтар 2015 жыл).

Арап Сләмұлының айбынды тұлғасына қарап отырып, ғылымға тән жан қиярлық пен адалдық деген осы болар деген ойға келемін. Тың тақырыптарға түрен салып, оны шәкірттеріне ұсыну, осыған барар жолда әрқашан елдік мәселелерді көтеріп, әрбір мәселеге кешенді түрде қарау – Арап әлеміне тән айшықтар.

Кешегі кеңестік кезеңнің көріксіз келбеті жанымызға жара салып, ұлт зиялылары ақтаңдақ беттерге айналған кездегі кемшін қалған тұстарымыз баршылық.

Еліміз тәуелсіздік алып, жоғалған есімдер бүгінгі ұрпақ жадында қайта жаңғырып, ұлттық құнылықтарымызбен қауыштық. Мұның баршасы да ғылым көгінде кешенді зерттеулерге үлкен мүмкіндіктер туғызып, даңғыл жол ашты. Соның бірі – қазақ әдебиетінің ай маңдайлы ақыны, қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, жарқыраған күні болған – Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасы еді. Академик Рымғали Нұрғали «Үш тоғыс» атты көлемді мақаласында өткен кезеңдер келбетіне тоқталып, ақиқатты аңғартқан: «Ғылым жолында қандай тақырыпқа бармасын Арап бәрібір Сұлтанмахмұт мұрасын тереңдете зерттеуді басты мақсат деп білді. С.Торайғыров мұрасының зерттелмей, ең бір күнгірт тартып жатқан тұстарына айырықша көңіл бөлді. «С.Торайғыров лирикасын зерттеудің кейбір мәселелері», «С.Торайғыров шығармаларының жариялану тарихынан», «Сөз төркінін іздесек», «С.Торайғыров поэзиясының текстологиясы жайлы ойлар», «Реалистік поэма сипаты» сияқты мақалалары сұлтанмахмұттанудың дамуына ықпалын тигізді. Ғалымның ақынның өмірі мен әдеби мұрасы турасындағы өзекті ой-пікірлерін жинақтап тұтастырған «Сұлтанмахмұт Торайғыров» монографиясы 1992 жылы жарық көрді. Алпысыншы жылдардың аяқ шенінен бастап зерттеген тақырыбын жылдар бойы кеңейте түсіп, 1993 жылы Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының «Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылық өмірбаяны» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады... Сөйтіп ұзақ жылдар бойы ғылыми айтыстан гөрі, саяси тәжікенің, біреуді кемітудің, тіпті жазалаудың (проф. Б.Кенжебаев Сұлтанмахмұт туралы зерттеулері үшін жұмыстан шығарылып, көп жылдар қудаланған) құралына айналаған даулы мәселелерді жаңаша көзқараспен, биік теориялық деңгейде нақты методологиялық әдіспен шешіп, дәлді тұжырымдар жасаған, көп жылғы ізденістер қорытындыланады. Тағы ескертетін нәрсе, А.Еспенбетовтің тікелей күш

салуымен Сұлтанмахмұттың барлық шығармалары жіті көзбен қаралып, тұрақты мәтіндері айқындалып, шығармалар қайтадан басылды».

Иә, 70-жылдардан басталған сұлтанмахмұттанудағы сара жол Арап Еспенбетовтің кешенді зерделеуімен тың түрге, жаңа сипатқа ие болды. Осы бағдардағы зерделеу ізденістерін қажырлы ғалым былайша түсіндіреді: «Қиындықтарға келсек, сол дәуірдегі газет-журналдарда цензураның өршіп тұрған уақыты, өткір айтылған пікірлер алынып тасталатын. Ескі басылымдарды ақтарып, көп іздендім. 1929 жылға дейін жазбалардың дені араб қарпімен жарық көрген. Арабтың әліпбиін білмей не әдебиетші, не тарихшы болу мүмкін еместігін түсіндім. Осы орайда, орталық кітапханадағы қариялардан үйренуге тура келді. Тақырыбым Сұлтанмахмұт жайында болғанымен, зерттеу барысында Шәкәрім, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаевтың мақалалары мен өлеңдері алдымнан шығатын. Қазіргідей ксерокс сияқты құрылғы жоқ, қаламмен саусағымыз сүйел болғанша қағазға түсіретін едік. Кейін қажет болып қалады-ау деген оймен тың дүниелерді өзіме жазып алуға көп уақыт бөлдім. Еңбегім зая кетпеді, тәуелсіздікке бет алған шақта Алаштың арыстары жайында алғашқылардың қатарында зерттеу мақалаларды жариялауға мүмкіндік туды. Докторлық диссертациямда Сұлтанмахмұтпен байланысы бар бұрын есімі аталмаған жандардың шығармаларын пайдаланған едім» («Ұлт» тәуелсіз интернет-басылымында берген сұхбаты, 13 Қаңтар 2015 жыл).

Тоталитарлық жүйенің әдебиет пен өнерге тигізген салқыны салдарынан Сұлтанмахмұтты зерделеу «жабық тақырыптардың» санатында саналғандықтан, ғалым тарапынан аталмыш тақырыпты қазақ әдебиеттануында ғылыми жүйеге түсіру нағыз батылдық пен парасат-пайымды талап ететін толағай табыс деп пайымдаймыз.

Асыл ағаның тағы бір көркем қасиеті, туған жерге деген көкейде лаулаған перзенттік сезімі мен жауапкершілігі һәм отаншылдық мінезі жөнінде профессор Зинол-Қабден-Қабиұлы Бейсенғали былай деген еді: «Арап Сләмұлы Еспенбетов – дос, әріптес, тумысы бөлек дара азамат. Даралығы ғылымда да ерекше байқалып тұрады. Өзіңе жақын биік тұлға туралы лебіз айту оңай емес. Аса бір терең толғаныста боласың...

Арап – тұрақты жігіт. Жетпісінші жылдары қорғады. Қызметке шақырған ұсыныстар мол еді... Туған жеріне, Семейге, Шыңғыстауға қарағыштай беретін. Әр жылдары ғылыми, басқа да шараларға қатысты Семейге келіп, ұлылар еліне бірге сапар шеккен кездеріміз болды. Қарауылға бет алғанда досымның түрі өзгеріп, ерекше бір күйде болғанын талай байқадым...Ел алдындағы жауапкершілікті ерекше сезініп өскен Арекеннің тамыры қашанда тереңде жатады».

Тереңдіктен нәрленіп, елжандылық, табандылық әрі жинақылық сынды абзал құндылықтарды болмысына жинақтаған Арап Сләмұлы жайлы айтылатын өнегелі естеліктер молынан кездеседі. Бұлардың қай-қайсысына қарасақ та руханият жанашыры А.Еспенбетовке деген нақтылы, дәлдікпен айтылған анықтамалар іспетті. Соның тағы бір кестелі көрсеткіші педагогика ғылымдарының докторы, профессор Төкен Жұмажанова: «Сіз ұйымдастырушы-басшылық, ғалым-ұстаздық қасиеттерді ұштастыра білген тұлға ретінде Еліңізге танылдыңыз. Еңбек жолында ғана емес, ғылым жолында да шығармашылық байланыста болдық. Сіз Сұлтанмахмұт Торайғыров өмірі мен шығармашылығын әдебиеттану ғылымы көгінде зерттедіңіз. Біз ғылыми дәстүрді жалғастыра, ақын мұрасын оқыту аясында қарастырдық», – деп тереңнен сыр шерткен еді.

Профессор: «Ғалым болмасаң, қатардағы «жай» ұстаз болып қаласың. Жақсы ұстаз болу үшін күнделікті іздену керек», – деп ғылым, білімдегі үздіксіз ізденіс пен талпынысты ұстаздың басты рухани даму тетігіне балайды.

«Болмасаң да ұқсап бақ», – деген хакім Абайдың ой інжуін жүректің төріне қондырып, оның тағылымды ізімен, сара жолымен жүру – біздей шәкірттердің перзенттік пейілі.Өз аға өткен дәуірдегі Абай, Шәкәрім, Мұхтар, Қайым сынды ой алыптары бастаған асыл арнаны жалғастырып, ғылыми сарабал ойларымен ерекшеленетін еңбектері арқылы қазақ руханиятын көркейткенкемеңгер көшбасшысы.

Өзінің қос томдығымен күллі Алаш жұртын қуантты, бұл – қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған құны терең сүбелі еңбек, халқымыздың мемлекеттігін қалпына келтіру бағытындағы ұлтымыздың мәйегі мол мәртебесі деп түйіндеймін. Биылғы жылы жасы сексенге толғалы отырған адамдық тұлғасы еңселі, ғалымдық ойы көшелі, ардагер азаматқа қуатты денсаулық, шығармашылық асулар тілеймін!

ҒТАХР 17.01.17

А.О. Тоқсамбаева¹, Д.О. Темірғалиева²

¹Шәкәрім университеті

²№16 Т.Аманов атындағы ЖОББМ

Қазақстан Республикасы, Семей қ., aiman-63@mail.ru, danka18-94@mail.ru

АРАП ЕСПЕНБЕТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІН МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Ұлттың жүрегі, рухтың үні, тарихтың шежіресі болып табылатын қазақ әдебиеті Абайдың даналығынан, Мағжанның нәзік сезімінен, Мұқағалидың мұнлы жырларынан, Қасымның өр рухынан қуат алатыны анық. Мәңгілік елдің өшпес мұрасына айналған әдебиет өткеннің шырағы мен болашақтың шамшырағы. Дәл осы әдебиеттегі зерттеу – көркем шығармаларды, олардың құрылымын, мазмұнын, стилін, тарихи әрі мәдени контекстімен қатар авторлық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда талдау үдерісі.

Қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері Еспенбетов Арап Сләмұлының ғылыми-зерттеу еңбектері қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелеріне арналған. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығын терең зерттеп, абайтану, шәкәрімтану салаларын да қамтып, ғылыми бағытта 500-ге тарта ғылыми мақалалары жарық көрген.

Арап Сләмұлының зерттеулерін, ғылыми мақалаларын қазіргі таңда жалпы орта білім беретін мектеп бағдарламасында әр түрлі тақырыптар бойынша ресурс ретінде қолдану тиімді. 2014 жылы «Фолиант» баспасынан жарық көрген ғалым монографиясының 1-бөлімінде «Шәкәрімтану: бүгіні мен болашағы» деген тақырып бар. Шәкәрім Құдайбердіұлы Абайдың реалистік дәстүрін жалғастырған, эпикалық жанрдың дамуына үлкен үлес қосқан ірі акын әрі ойшыл екенін айта келіп, өте көп қызықты мәліметтерді жазған. Зерттеуде берілген құнды ақпараттарды жиыстырып мектепте 8-сынып оқушыларына айтуға негіз бар. Себебі, білім алушылар дәл осы сыныпта Ш.Құдайбердіұлының «Еңлік-Кебек» дастаны мен «Жастарға» өлеңін өтеді. Зерттеуде Ахат Шәкәрімұлының естелігінде әкесі Шәкәрім аузымен жеткізетін мәнді сәт бар екенін айтады. Абайдың Шәкәрімді ерекше жақсы көретіні, келгенде қасына алып жататыны туралы ақпарат та қалыс қалмаған. Абай әңгіме айтып беріп, Шәкәрім жаттаған қисса-дастандарды айтқызатынын да тілге тиек етеді. Халық ауыз әдебиетіне, фольклорға деген құштарлықты толықтай осындай қарым-қатынастан көруге болатынын жеткізген. Арап Сләмұлы сондай-ақ, қазақтың қойнында, әженің етегінде бір сиқырдың барын айтып, ұлттық рухты негізге алады. Абай – Шәкәрім – Мұхтар арасында үзілмеген арқау, ғажайып дәстүрдің жалғастығы бар екенін көрсетеді [1, 25].

Жоғарыда көрсетілген мәліметті 8-сыныпта Шәкәрім Құдайбердіұлын бастаған кезде сабақ барысында автор туралы мәліметте толықтай айтуға болады. Берілген ақпараттар білім алушының қосымша әдеби байқауларға барған кезде кәделеріне жарары анық. Себебі, Семей қаласында қалалық Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылығын насихаттайтын «Шәкәрім даналығы» байқауында қатысушыларға осындай форматта сұрақтар қойылады.

Заманның ағымына сай қазіргі білім алушылардың есте сақтау қабілеттері басқаша. Жай ғана айтылған ақпараттан қарағанда көрсетіп, жазып берген дүниелер әлдеқайда есте көбірек қалары анық. Сондықтан виртуалды тақта ретінде қолданылатын онлайн **Padlet** платформасын пайдалануға болады. Ол қолданушыларға мәтін, сурет, видео, сілтемелер және басқа да медиа файлдармен бөлісуге мүмкіндік береді.

«Абайтану» курсы да орта білім беретін мектептің бағдарламаларында бар. Арап Сләмұлының зерттеулерінде «Абайтанудың алғашқы қарлығаштары» тақырыбы бойынша жазылған жазба бар. Аталмыш жазбада тұңғыш жинақ туралы көптеген қызықты ақпараттар берілген. Тұңғыш жинақты мәдени әрі әдеби өміріміздегі ірі оқиға ретінде бағалап, қайталанбас құбылыс екенін еске салады. Ғасыр өткенімен құнын жоғалтпайтын, уақыт озған сайын бағасы да артып, өлшеусіз қазынаға айнала беретін қасиетті екенін жеткізеді. Дәл осы ақпараттарды білім алушыларға да толықтай жеткізіп, ұлы ақын туралы білімдерін кеңейтуге толықтай болады [2, 41].

Сондай-ақ, әдебиетте Абайды 6-сыныптан бастап оқиды. Ақынның қарасөздеріне үніліп, өлеңдерінің мағынасын талдай бастауы да дәл осы кездері. Білім алушыларға ұзын-сонар зерттеуді айта беру де қисынсыз. Жас ерекшеліктеріне сай ақпараттармен бөлісу үшін қызықты мәліметтерді тандаған жөн. Мысалы, Арап Сләмұлының зерттеулерінің ішінде «Абайдың туған күнін шатастырмайық» деген тақырып бар. Қазақтың бас ақыны Абайға арналған поэзия кештері, түрлі мерекелік жиындар ұйымдастыру жүйелі құбылысқа айналғанын ғалым алға тартады. Абай есімінің аталуы көңілге қуанышты ұялатқанмен, қолда барды ұқсата алмай ақынның өмірбаянына немкетті көзқараспен қарау ешкімге абырой әкелмейтінін айтады. Зерттей келіп, қазақ елінің күнтізбесіндегі Абайдың туған күнін нақты есептеп шығарады. Бұл мәлімет те оқушыларға қызық болары сөзсіз.

Арап Сләмұлының Абай оқыған кітапхана туралы да тың ақпараттар берілген жазбасы бар. Адамды адам еткен – кітап, адамзат еткен – кітапхана дегендей қазіргі кезде білім алушылар үшін кітапхананың рөлін түсіндіру өте маңызды. Ақпараттық технологиялар заманында қазір тіпті кітапханаға барып, кітап оқудың да қажеті болмай қалғандай-ақ. Әйтсе де, кітаптың рөлі, ғаламтордан табылмайтын кітапхананың көне жазбалары, ұзақ уақыт сақталған құнды жәдігерлердің барлығы сол жерден табылатынын түсіндіру қажет. Себебі, артық білім кітапта. Абайтанушы ғалымдардың ішінде Қайым Мұхамедханұлының еңбегі зор. Зерттеуші ғалым туралы тың ақпараттарды берген жазбасын мектеп оқушыларына тәрбие сағаттарында қолдануға болады. Себебі, Семей жерінде Қайым Мұхамедханұлына арналған көше, ескерткіштер бар. Білім алушылар тек қана оларды сырттай көріп қана қоймай, мәнін әрі мағынасын, тарихын да білулері шарт. Сондықтан бұл зерттеулерді де сабақ барысында қолдануға тиімді екенін айта кеткен жөн.

Дулат Бабатайұлы шығармаларындағы заманның шындығы – ұлан-ғайыр мәселелерді қамтитын мағыналы тақырып. Себебі, ақынның болмыс-бітімінен оны қоршаған ортадағы шындықты ажыратып қарау мүмкін емес-ті. Ұлылы-кішілі қалам иелерінің қай-қайсысы да шығармашылық ұстанымда әлеумет алдыға кесе көлденең тартқан шындықты суреттеуді басты мұрат етеді. Ақынның сөзі, нағыз ақын сөзі – заманның шындығы. Онда қоршаған орта тынысы сен лирикалық кейіпкердің жүрек лүпілі бедерлене көрініс беретінін жеткізе білген Арап Сләмұлы Дулат ақынның мұрасына көзқарастың әр кезеңде өзгеріп, құбылып келуі тұтас қазақ әдебиеті тарихын зерттеумен байланысты екенін жеткізеді. Ал мектеп бағдарламасында Дулат Бабатайұлының өмірі мен шығармашылығын оқушылар 5-сыныпта оқиды. Оқу бағдарламасы бойынша «О,Ақтан жас, Ақтан жас» өлеңі беріліп, талдау жұмыстары жүргізіледі. Тақырыпты түсіндіру барысында ақынның мұрасын зерттеген М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, З.Ахметов, Ы.Дүйсенбаев, Х.Сүйіншалиев, М.Мырзахметов, Қ.Өміралиев, Б.Омарұлы, Қ.Мәдібай, Н.Айтов, Қ.Раев тағы да басқалардың әр кезде жазған зерттеулерін елемей өтуге болмайтыны анық.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.

Өттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,

Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау.

Өлеңді танудағы Абайдың ұстанымы. Бұл – әдеби процесс құпиясын ашар жолдағы Абайдың бағдарламасын да оқушыларға айта кеткен дұрыс. Абай ақые Дулат Бабатайұлының әдебиеттегі орнын кемсітіп тұрған жоқ. Үш ақын да қазақ өлеңіндегі ірі ақындық фигуралар. Асыл сөзден сарай соққан, туған халқымыздың поэзиясын барынша кемелдікке көтере алған зергерлер екенін толықтай түсіндіру қажет. Образ жасауда, өлеңді қиыстыру кезінде алдарына жан салмайтынын айту орынды.

Арап Сләмұлының зерттеулерінде «Алаш арыстары және әдебиет» деген ауқымды тақырыпты қамтитын ерекше жазба бар. Семей қаласындағы «Алаш арыстары – Мұхтар Әуезов» музейі – еліміздегі Алаш қозғалысы қайраткерлеріне арналған алғашқы музейлердің бірі. Бұл музей 1997 жылы Мұхтар Әуезовтің 100 жылдық мерейтойына орай ашылған. Білім алушыларға аталмыш музейді таныстыру барысында Арап Сләмұлы жазған зерттеулері бойынша толық ақпарат беруге болады. Музей орналасқан ғимараттың тарихи мәні зор екенін айтқан-ды. XIX ғасырдың II жартысында салынған бұл екі қабатты үйдің бірінші қабаты кірпіштен, ал екінші қабаты ағаштан тұрғызылған. Бұл үйді 1898 жылы Абай Құнанбайұлының шәкірті, заңгер Анияр Молдабаев сатып алғанын да бірі білсе, бірі білмейді. Абай Семейге келген сапарларында осы үйде тоқтаған, сондай-ақ оның ұлдары, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Көкбай Жанатайұлы сияқты тұлғалар да осы жерде болғанын білім алушыларға айта отырып, білімдерін толықтыруға негіз бар [1, 120].

Музей экспозициясы Алаш қозғалысының тарихы мен Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына арналған. Мұнда Алаш қайраткерлерінің еңбектері, фотосуреттері және сол кезеңдегі басылымдар қойылған. Музейдің мақсаты – келушілерге Алаш қозғалысының маңыздылығы мен оның қазақ қоғамындағы орны туралы мағлұмат беру. Бұл музей Қазақстанның киелі жерлерінің тізіміне енгізілген және ұлттық мәдени мұрамыздың маңызды нысаны болып табылады. Осындай құнды ақпараттардың Арап Сләмұлының зерттеулерінен алынғанын айтып, бөлісуге болады.

7-сынып оқушылары үшін оқу бағдарламасында М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесі оқытылады. Әңгімені бастамас бұрын оқушыларға жазушы туралы мәліметтер айтылады. Сол аралықта Арап Сләмұлының «Әуезов және Семей» тақырыбы бойынша жазылған зерттеуінен құнды ақпараттарды алып айтуға болады. Сондай-ақ, Арап Сләмұлының 1972-1975 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінің аспирантурасында оқып, профессор Бейсенбай Кенжебаевтың жетекшілігімен «Сұлтанмахмұт Торайғыровтың лирикасы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғағанын білеміз. Сол зерттеулердің де 6-сынып оқушылары Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Шәкірт ойы», «Шығамын тірі болсам адам болып» өлеңдерін өтетін кезде маңызы зор [3].

Арап Сләмұлының еңбектері қазақ әдебиеті мен мәдениетіне бағытталған болашақ зерттеулер үшін де құнды дереккөз болып қала береді.

Әдебиет

1. Еспенбетов А. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2014.
2. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі. Бастырған Кәкітай, Турағұл Құнанбай оғландары. – СПб.: Восточная электропечатня И. Бораганского, 1909. – 120 б.
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі міндетін атқарушысының 2017 жылғы «25» қазандағы № 545 бұйрығына 3-қосымша. Негізгі білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлігілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде).

ҒТАХР 17.01.11

Ш.С. Кеңесбаева

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ. shynar.k.s@mail.ru

ПРОФЕССОР АРАП ЕСПЕНБЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Еспенбетов Арап Сләмұлы қазақ әдебиеттану ғылымында сұлтанмахмұттану ғылымының тұтас бір ғасырлық тарихнамасын жасап, ақын Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ғұмырнамалық өмір жолының әдеби-ғылыми бірізділенуіне зор үлес қосқан ғалым.

Профессор А.Еспенбетов абайтану, шәкәрімтану және алаштанудың маңызды мәселелерін зерделеп, аталмыш салаларда «Уақыт өрнегі» (2005), «Шәкәрім және Сұлтанмахмұт» (2008), «Ақындары алаштың» (2011), «Абай әлемі» (2011), «Алтай-Ертіс

кітапханасы» сериясымен екі томдық шығармалар жинағы» (2014), «Сұлтанмахмұт» (2021), «Абайды оқы, таңырқан...» (2024) сынды монографиялық зерттеулер мен оқулықтар жазып, әдебиеттану ілімінің іргетасын бекіте түсті.

А.Байтұрсынов, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытов, А.С.Пушкин, Ғ.Тоқай, С.Көбеев, С.Дөнентаев, Б.Күлеев, Ш.Токжігітов, С.Мұқанов, А.Мұхамедиярұлы, М.Қалтайұлы, Т.Қасенұлы, т.б. әдебиет өкілдері шығармаларын зерттеу нысанына айналдырған ғалым Қазақстандағы аймақтық әдебиеттануға ерекше ден қойған зерттеушілердің алдыңғы қатарында.

Жалпы, әдеби өлкетану – әдебиеттанудың өте маңызды тармағы. Әдеби өлкетанудың әдебиет пен әдебиеттанудың тарихын жан-жақты, толық зерттеу үшін де маңызы зор. Қазақ әдебиетінде өлкелік әдебиет тарихының қолға алынып, зерттеле бастауына Мұхтар Әуезов ұйытқы болса, Қайым Мұхамедханов өзінің ғылыми шығармашылық жолында үнемі осы бағытты назарда ұстаған ғалым.

Абайтанушы ірі тұлғалар ізін жалғастырған Арап Сләмұлының үздіксіз ғылыми ізденістерінің негізінде Шәкәрім, М.Әуезов және Қ.Мұхамедханұлы шығармашылығымен қатар К.Жанатайұлы, Ө.Тәңірбергенұлы, Ө.Найманбайұлы, Ш.Әбенов, У.Шоңдыбайұлы, Т.Жомартбаев, Т.Көбдіков, С.Әлімбетов, Т.Әміренов, Н.Баймұратов, Қ.Алтынбаев т.б. ақындардың мұрағат қорларынан тың деректері табылып, әдеби мұралары ғылыми айналымға енді. Зерттелмеген әдебиет өкілдерінің қазақ мәдениеті мен әдебиетінің тарихынан алатын орнын айқындап, шығармашылықтарын ғылыми тұрғыда негіздеп берген ғалым осылайша әдебиеттануда зерттеу бағыты нақтыланған, тың концепциясы бар жаңа ғылыми орта – «Еспенбетовтің ғылыми мектебін» қалыптастырды.

Әдеби өлкетану бағытындағы ғылыми мектеп жөнінде академик Рымғали Нұрғалидың «Қазір әр жерде ғылыми бағыттар қалыптасып келе жатыр. Семейде аймақтық әдебиеттану бағыты Арап Сләмұлының арқасында қалыптасып келе жатыр деп айтуға болады. Өйткені бұның алдында марқұм Қайым Мұхамедханұлы Абай мектебі, Абай шәкірттері, Шәкәрім, Мағауия, Өріп, Өсеттерді сонау 1951 жылы зерттеген кезде таяқ жеген болатын. Біріншіден, олардың Алашқа – ұлттық қозғалысқа қатынасы бар деп, екіншіден М.Әуезовті тұқырту үшін. Өйткені тұтастай алғанда осы Абай дәстүрі, Абай мектебі деген ең үлкен арнаның бір сағасы – өңірдің жергілікті ақын-жазушылары» деген толайым бағасы өлке әдебиетін дамытуда маңдай түзер темірқазық болары анық.

Зерттеуші шәкірттерін бір арнаға тоғыстыра білген ғалым «Шынтуайтында кез келген өлкенің, иә болмаса аймақтың рухани қазынасы ғасырлар бойы екшеленіп, қалыптасқан берік дәстүрдің нәтижесі, саф алтындай сараланған дара көрінісі. Ендеше бұл мәселеге көзқарасымыз түбегейлі өзгеру керек. Әдеби, тарихи өлкетану ендігі жерде ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеу объектісіне айналу керек. Туған өлкенің әдебиетін, тарихын, мәдениетін, табиғатын танып білу еңбектеген жастың да, еңкейген кәрінің де ортақ парызы. Отанды сүю, туған елді, кіндік қаны тамған жерді перзенттік махаббатпен қадір тұту өлкені танудан басталады. Туған халқымыздың мәдениетін, өнерін, тілін, дінін, тарихын тану ғылыми өлкетанудан бастау алатынын жадымыздан шығармайық» деп кенжелеп қалған салаға назар аударады.

Академик Сейіт Қасқабасовтың «Ғалымның зерттеулерінде ХХ ғасырдың басында қазақ әдебиеті мен мәдениетіне өз үлестерін қосқан атақты қайраткерлер туралы қызық мағлұматтар, тың деректер мол. ...Осы тізімнің өзі-ақ Арап Еспенбетовтің әдеби өлкетануға қаншалықты көңіл бөлгенін, осы саланың ғылыми тұрғыда қалыптасуына қандай дәрежеде күш салғанын айғақтайды. Демек, әдеби өлкетану саласы бойынша Араптың өз ғылыми мектебі орныққан деп айтуға толық негіз бар» деген бағамы бағыт маңыздылығының тағы бір дәлелі.

Профессор Арап Еспенбетовтің жетекшілігімен қойнаулы Семей өңірі халық ақын-жазушыларының шығармашылығын насихаттау (жүйелеп, жинақтап жарыққа шығару) үрдісі дәстүрге айналып, бүгінде 20-дан аса диссертациялық зерттеулер (1 докторлық, 19 кандидаттық, 3 PhD докторлық диссертация) қорғалып, өлкетану ғылымының көкжиегі кеңейіп отырғаны көзі қарақты, көкірегі ояу көпшілікке аян.

А.С. Еспенбетовтің редакторлығымен «Ақындық әлем», «Әріп ақын», «Құбалаң замандағы құпия өлеңдер», «Тәңірбергенұлы Ә. Шығармалары», «Бағаналы бәйтерек», «Халық ақыны Сапарғали Әлімбетов», «Шет елдер әдебиетінің тарихы (XIX-XX ғ.)», «Ғалым мұраты», «Абайдың әдеби ортасы», «Азаматтық антым бұл», «Уәйіс ақын», «Жасын тағдыр», «Алашқа атым шыққан Әсет ақын», «Қалихан Алтынбаев шығармалары», «Т.Әміренов шығармалары (өлеңдер, айтыстар, поэмалар, естеліктер)», «Т.Әміреновтің әдеби мұрасы», «Имашқан батыр», «Әсет ақын», «Абайдың әдеби ортасы», «Абайтану», т.б. сияқты бүгінгі қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелеріне жаңаша тың пайымдаулар жасаған зерттеу еңбектер жарық көрді.

Осылайша тұңғыш рет А.Еспенбетов ұсынған, тиянақтаған әдеби өлкетану саласы қазір әдебиеттанудағы жаңа бір мектепке, тұтас бағытқа айналып отыр.

Ғылыми мектеп, әдетте қабілеті ерекше, ұйымдастырушылық бейімі жоғары тұлғаның маңайына топтасатын зерттеушілердің қауымдастығы. Ғылыми мектептің жетекшісі жаңашыл идеялардың қозғаушы күші және соны іске асырудың жолдарын бағыттайтын көрнекті тұлға. Айталық, А.Еспенбетовтің ғылыми дәстүрлерінің шәкірттерінен жалғасын табуы, ең бастысы олардың ортақ ғылыми мәселелер бірлесіп шешуі.

Аталмыш ғылыми орта туралы саяси ғылымдарының докторы Нәубат Қалиев «Кезінде академик М.Әуезов негізін салып, негізгі теориялық тұжырымдарын қалап, негіздеп кеткен Абайдың ақындық мектебі мен дәстүрі деген құнарлы, мазмұнды, көпқырлы ғылыми бағытты кейін профессор Қайым Мұхамедханұлы табысты жалғастырды. Бүгін де сол дәрежесінен түскен жоқ. Сол дәстүрді талантты шәкірті А.С.Еспенбетов абыроймен, сол биігінен түсірмеуге ұмтылып, жалғастырып жатқаны – ғылыми жетістік, жақсы дәстүр екенін айтқым келеді» деген-ді.

Профессор Тұрсын Жұртбай «Семейде Арап Еспенбетовтің ғылыми мектебі толық қалыптасып болды. Бұл ұлы күш. Бұл – Абайдың, Әуезовтің, Төребаевтың, Мұхамедхановтың, Жүсіповтің көркем сыни ойлау жүйесі мен әдеби мектебі өзінің Семейде өмір сүруін одан әрі жалғастырды деген сөз...

Тақырыптың да, талаптың да бақталайын ашқан Арап Еспенбетов – тұлға және Семейдің тұлғасы. Ал тұлғасын тұлғаламаған ел – тұлғаға жарымайды. Бұл реттен алғанда, сондай «тар жол, тайғақ кешуден» өзі ғана емес, өрендерін қоса өткізген Тұлғаға арналған жөні келген жоралғыны – мәйегі маңызды, ғылыми көркем ой ұйыған Семей топырағы мәтқапысыз өткізеді деп сенемін. ...Арап Еспенбет алаш туын көтерген сана мен сараның қормалы – Семейдегі соңғы жарты ғасырдың ішіндегі кепілі! Идея кепілі! Және дәстүрлі кепілі! Демек, қазақтың ойлау жүйесінің классикалық қормалы сақталған дәстүрдің кепілі» деп түйеді.

Бүгінде Шәкәрім университеті мұражайының бір мүйісі «Профессор А.Еспенбетовтің ғылыми мектебіне» арналған.

Арап аға қашанда талаптылардың тынысын ашып, қанаттандырып жіберуді адамдық қасиетке балайды. «Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» деген Абай өсиетін «әдеби өлкетану кеншісіне» (С.Қасқабасовтың сөзі) арнап айтсақ артық болмас. Ол кісінің қамқорлығына бөленіп, өз жолын тапқандар қаншама. Ғылым жолындағы бірінші диссертанты А.Қадыров іргелі оқу орнында бірнеше жыл декан қызметін атқарса, Б.Ердембеков Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің, кейіннен Шәкәрім университетінің ректоры, Ж.Әубәкіров Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы «Абай академиясы» ғылыми зерттеу институтының директоры, А.Смағұлова «Абай және ұлттық руханият» ғылыми орталығының жетекші ғылыми қызметкері. Сонымен қоса білім мен ғылым саласында көптеген жетістіктерге қол жеткізген, ЖОО-да дәріс беретін Ә.Әміренов, Т.Қабышев, Е.Мұқашев, М.Иманжапаров, Ш.Жанаева, Ж.Аитова, Ж.Секей, Ш.Кеңесбаева, А.Сейсекенова, Ш.Доскеева, Р.Мұқажанова, Қ.Төлебаева, Ә.Әбділманатқызы, А.Жундибаева сынды әдебиетшілердің есімдері де өлке ғылымына қосылған арналар.

Студенттік жылдары көрнекті ғалымдар, ғылыммен қатар ұстаздықты мұрат тұтқан педагогтер Қайым Мұхамедханұлынан, Жұмағали Шәкеновтен, Қуандық Пазылұлынан, Қинаят Шаяхметұлынан, Арап Сләмұлынан терең білім мен тағылым алған мыңдаған педагог-ұстаздар өңіріміздің түкпір-түкпірінде қызмет етеді. Арап ағаның үлкен үміт күткен шәкірттерінің бірі мен едім. Ұстазымның үмітін қаншалықты ақтап келе жатқанымды өмір өзі сараптар. Оқытушылық еңбек баспалдағымдағы ғылыми бағытқа жол ашқан Арап Сләмұлының тәлімі арқасында ғылым жолына қаймықпай бет алдым. Осылайша ғалым аға жетекшілігімен «Тәңірберген Әміреновтің ақындық мұрасы» ғылыми айналымға жаңалық болып енген еді...

«Мен бірінші кезекте ұстазбын. Кейде еліміздің әр тарабында еңбек етіп жүрген шәкірттерімнің бірінің жақсылығын естісем соған марқайып қаламын. Ұстаз бақыты деген осы шығар. Асылы, ұстаздық – кәсіп емес, жұлдызды жаратылыс» дейді ұстазымыз.

2023 жылдың наурыз айында ғалымның жетпіс сегіз жасқа толу құрметіне барлық шәкірттері бас құрап, «Профессор А.Еспенбетовтің ғылыми мектебі» аталымымен арнайы жабдықталған дәрісхана ашылды. Дәрісхана сөресіне А.Еспенбетовтің жеке кітапханасынан 800-ге жуық құнды кітаптар сыйға тартылды. 1960 жылдардан бергі газет-журналдар, көне кітаптардың фотокөшірмелері де арнайы берілді. Бұл өз кезегінде жас зерттеушілерге ғылыммен айналысуға үлкен мүмкіндік береді. Жиын барысында «Профессор Арап Сләмұлы Еспенбетовтің ғылыми мектебі» кітабының тұсаукесері болды. Кітапқа А.Еспенбетовтің ғылыми жетекшілігімен докторлық, кандидаттық, магистрлік диссертация қорғаған шәкірттері туралы мәліметтер топтастырылған-ды.

Сексен жас ғұмырында білікті басшы ұйымдастырушылық шеберлігін лауазымды қызметтерден көрсете біліп, екі тізгін, бір шылбырды мықты ұстады. Шәкірті, профессор Б.Ердембеков «Арап Сләмұлы – ғылыми мектеп қалыптастырған ғалым. Өз аға кешегі ұлылардың ізімен алтын арнаны жалғастырып, өзіндік ғылыми мектептің негізін қалады. Оның «Еспенбетов мектебін» қалыптастыруы, шын мәнінде, өте үлкен дүние. Ғалым ХХ ғасырдың бас кезі аталатын тұтас бір дәуірдің терең әрі жан-жақты зерделенуіне мұрындық болды» дейді.

Ғалым-ұстаздың талапшыл-тиянақтылығы, адамгершілігі, рухани мәдениеттілігі, жұмысқа адалдығы мен жауапкершілігі, ұлтжандылық қасиетін бойына сіңірген тұлғалық бейнесі кейінгі буынға мол тағылым. Бірде талапшыл қатал қабақты басшы болса, бірде мейірім төге білетін жұмсақ жүректі адам. Ғалымның білімге, ғылымға қатысты ақыл-кеңестерінен басқа өмірлік ұстанымдары да өзгеше. Ағаның қабылдауына бара қалсаңыз, жағымды-жылы атмосфераны сезесіз. Әдемі әзіл-қалжың айтып отырып, әр жағында ойға жетелеп отырғанын түсінеміз.

Қазақ әдебиеттану ғылымына қомақты үлес қосқан ғалымның көп қырлы ғылыми еңбектері әлі күнге дейін арнайы зерттеліп, өз бағасын толық ала қойған жоқ. А.Еспенбетовтің зерделі зерттеушілік сипатын қарастыру – жемісті еңбек еткен ғалымның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орнын айқындау үшін, жас әдебиетшілерді әдеби-сыни таным тұрғысынан тәрбиелеу үшін де аса қажет. Біздер, ұстаздық еңбегімізде студенттерге ғалымның толайым зерттеулерін жинақтап зерделеу мақсатында «А.С.Еспенбетов – әдебиеттанушы ғалым» тақырыбында дипломдық жұмыстарды жоба ретінде ұсындық.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан жоғары мектебінің еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, Абай облысының Құрметті азаматы», филология ғылымдарының докторы, профессор Арап Еспенбетовтің ұлттық әдебиеттану ғылымына сіңірген еңбектерін саралап, ой елегінен өткізудің үлкен маңызы зор.

Ғалымның абайтану, сұлтанмахмұттану, әдеби өлкетану салаларын кешенді, жүйелі зерттеуде атқарған ғылыми еңбектері ұлтымыздың үлкен мақтанышы, халқымыздың қазына қорына қосылған игі рухани мұра деп білуіміз қажет.

«Адам ғұмыры мазмұнымен өлшенеді» деген философиялық тұжырым бар. Демек, бұғанасы қатпай, еңбекке жегілген ғасырға жуық ғұмырында қаншама сөз сәулесін бойға сіңіріп, сол жарық арқылы өзін де, өзгені де өсіре білген ағамызға ұзақ ғұмыр тілейміз!

А.Т. Смагулова
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., akma.2000.2006@mail.ru

ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ А.ЕСПЕНБЕТОВ ЗЕРТТЕУІНДЕ

Осыдан ғасырға жуық уақыт бұрын М.Әуезовтің қолына қалам алып әдеби өлкетану мәселелеріне назар аудартуы тегіннен тегін емес-ті. Жиырмадан асқан жас жігіттің: «Шаң басып жатқан ескілікті жинап, басын құрап, көпшіліктің мүлкі қылып беру жалғыз ғана әдебиетті сүйушіліктен тумайды. Жақын жердегі алдыңғы керегі әдебиетті сүйетін қазақ оқушысына ой, сезім азығын беру болса, одан кейінгі зор пайдасы қазақ тілінің қалыптанып, нығайып өзіне біткен көркі мен күшін, жинау үшін керек», – деуі көп жайды аңғартса керек [1, 95]. Тарих қойнауында, сана қатпарында жатқан жақұттарымызды ел игілігіне айналдыру мақсұтын көздегені де белгілі. Әйтсе де «әдеби өлкетану – қазақ әдебиеттану ғылымында кенже қалып, кешірек қатарға ұмтылуға ниет түзеген сала. Задында өлкетанудың өзі тарих, жаратылыстану, жағрапия, экономика, әдеби өлкетану сияқты тарамдана беретін кешендік құбылыс. Сәт сағатын күтіп отыра бермей осы бір комплексті көп профильді, туыстас ғылымдардың басын біріктіретін әдеби өлкетану аталатын маңызды ғылым саласына мән беру, көңіл бөлу зәру дүние екендігі күмәнсіз [2, 320].

Белгілі әдебиет зерттеушісі, профессор Арап Еспенбетов – Семей өңірінде әдеби өлкетану мәселелерін ғылыми негіздеген ғалым. Тектілердің табанының ізі, қолының табы қалған қасиетті мекенде туу бір мәртебе болса, ұлылықтың ұлағатын бойына сіңіре білу екінші бақыт. Жастайынан сөз өнерінің киелі құдіретіне құмартып өсуіне себепші болған ұстазы Бәтташ Сыдықұлының тәлімі, студенттік шақтарда жол сілтеп бағыт бағдарлаушы болған Қайым Мұхамедханұлының өсиеті, Бейсенбай Кенжебаев, Зейнолла Қабдолов, Рымғали Нұрғалидай ағаларының тағылымы Арап Сләмұлына ғалымдық жолда аз сын жүктемегені ақиқат. Ағалар аманатын ғалымдық мұратының арқауы еткен ол әлі де зерттеу нысанына айналмаған тақырыптарды шұқшия зерттеді. Жас зерттеушілерге еншілеп бөліп беріп, әдеби мектеп қалыптастырды. Нәтижесінде Ә.Тәңірбергенов, К.Жанатайұлы, Ш.Әбенев, Н.Баймұратов, Т.Әміренов, У.Шондыбайұлы, Қ.Алтынбаев сынды әдебиет өкілдерінің әдеби мұралары оқырманымен қайта қауышты, шығармашылығы ғылыми тұрғыда негізделді.

Ғалымның «Алтай-Ертіс кітапханасы» сериясымен шыққан қос томдығындағы әдеби өлкетану мәселелеріне ден қояық. Еңбектің бірінші томында автор шәкәрімтану, сұлтанмахмұттану өткен белестер мен шешімін күтіп тұрған міндеттерді саралап өтсе, ал энциклопедиялық этюдтер тұтаса жалғасқан күйде монографияның мазмұнын салмақтандыра түседі. Ғалым Шәкәрімнің ән өнері, М.Әуезовтің «Таң» журналын шығарудағы еңбегі, Шәкәрімнің ауызекі әңгімелерінің этнография, тарих, психология ғылымдары тұрғысынан саралануы тиіс сынды мәселелерді көтереді.

Мәселен, кейінгі ұрпақ араб әліпбиін жете білмегендіктен түрліше жазылып жүрген Шәкәрім есіміне қатысты ғалым пікіріне назар аударайық: «Ғұлама Шәкәрім төл есімінің мән-мағынасын түсінген, жете білген. Көзі тірісінде баспа көрген кітаптарында, газет-журналдарда жарияланған дүниелерінде бадырайтып «Шаһкәрім» деп көрсеткен. Мәселен, араб әрпімен басылған 1911 жылғы «Түрік, қырғыз һәм ханлар шежіресі» (Орынбор), 1912 жылы Семейде «Жәрдем» баспаханасынан шыққан «Қазақ айнасы», «Қалқаман-Мамыр» кітаптарында «Шәкәрім Құдайбердіұғлы» деп барынша анық жазады» [3, 56] деуі Шәкерім, Шәкәрім, Шаһкәрім деп әр алуан жазылып жүрген ақын есіміне қатысты деректі түйін.

Немесе, «Айқап» журналының 1913 жылғы №21 санында жарияланған С.Торайғыровтың «Құран бұзған» мақаласының толық нұсқасының табылуы, әрі ғалымның осы мақалаға қатысты толғамды пікірлері сұлтанмахмұттану ғылымының көсегесін көгертіп

қана қоймай, бүгінгі күннің өткір мәселесіне айналған әртүрлі жат ағымдарға жастарымыздың бой ұрмауына, әрі діннің табиғатын түсінуде жол сілтері анық.

Екінші томның әлқисасы абайтану мәселелерімен басталып, алаш әдебиеті, ұлт қайраткерлері жайынан тереңінен ой толғап, замандастары жайынан сыр шертеді. Д.Бабатайұлы, Ә.Жиреншин, Ж.Аймауытов, М.Сәрсек, Т.Жұртбай, Қ.Ергөбек, зерттелмей келе жатқан Ұлбике ақын т.б. көкейкесті тақырыптарды арқау еткен мақалалары Арап Сләмұлына ғана тән нақтылық, деректік негізінде құрылады да, оқырманын еріксіз жетелей жөнеледі.

Бұл томдағы ғалым көтерген көкейтесті тұстарды саралап өтейік. Автор зерттеушілердің әлі де тісі батпай жүрген әдеби өлкетанудың бірнеше мәселелерін алдыңызға тартады: Мәселен,

1. «Әдеби өлкетану қажет пе?» мақаласында «Әдебиет пен мәдениеттің ошағы аталып кеткен Семей өңірі осы тектес басылымды қолға алса қайтер еді? Көлденең тартып шыға келетін қаржы тапшылығына аудары саламыз ба? Өлкетануға түзу көзқарас, таза ниет жетіспей жүр» деп ғалым әдеби өлкетану мәселелеріне баса назар аударады және кейінгі ұрпаққа салмақты ой тастайды.

2. «Өскенбай сөздерінің жиналмай, шашырап жатуы, ұрпақтарының тарихы жан-жақты зерделенбеуі мақтанарлық құбылыс емес» деген автордың қынжылысы әдебиетшілер мен тарихшыларға, әсіресе семейлік зерттеушілерге үлкен сын.

3. «Әуезов және Семей» мақаласында «Осында анықтайтын жайлар бар: губерниялық атқару комитеті мен географиялық қоғамда қандай істерді тиянақтаған, М.Әуезовтен басқа кім баяндама жасаған, баяндама мәтіні баспасөзде жарияланған ба, кімдер қатынасқан, сөйлеген, тағысын тағылар» деп бірнеше мәселелерлі алдыңызға кесе көлденең тартады.

5. «Жазушы кітапханасы – қазақ ғалымдары мән бермей, көңіл бөлмей келе жатқан мәселе. Алғаш айтылмыш тақырыпқа жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай барлау жасады. Шығармаларын сүзгіден өткізіп нені оқыды және оқуы мүмкін деген сауалға жауап іздеді. Амал не, ізгілікті ізденіс жалғасын таппады, дамытып әкелер жас өркен де көрінбеді», – деген ғалым пікірі жас зерттеушілерге салмақ салары сөзсіз.

6. «Абайдың туған күнін шатастырмайық» мақаласы күні бүгінге дейін қоғамда әр түрлі пікірталас тудырып, екі түрлі күнмен аталып жүрген ақын туған күнін нақтылауда таптырмас дәлел. Тек атқарушы билік, лауазымды азаматтар тарапынан оң шешім шығарса, хакім ағаның туған күніне қатысты таласқа нүкте қойылар еді.

7. Ғалым пікіріне тағы да кезек берейік, Шәкәрім жинақтарында орын тепкен: «Ту тіккен Тобықтының қос басшысы, Жуантаяқ Тоқтамыс деген кісі», – деген жолдарды қалай түсінуге болады? Және «қос басшысы» 1988 жылы М.Мағауин түзген жинақтан басқасының баршасынан орын алса, бармағыңды шайнағаннан басқа не шараң қалды?!», – деген жолдардағы автордың жанайқайы Шәкәрім шығармалары текстологиясының ахуалын танытады.

Ғалымның оқулық жайына арналған мақаласы бәрімізге ой салуы тиіс. Автордың «Ендігі жерде көрсетілген үлгілермен сабақ жүргізу тығырыққа тірейтін, тіпті ұстазды ұятқа қалдыратын қолайсыз жағдай. Дайын ұсына қоятын оқулық жоқ, ескіше ізбен жүру, сыпайы айтқанда, дүмшелікке соғады» деген пікірі – бүгінгі қоғамның ащы шындығы. Оқулықтардың сын көтермейтіндігі толассыз ізденіс, сарыла зерттеу нәтижесінде ғана өз нәтижесін бермек.

Ғалымның зерттеу тақырып ауаны да әр алуан. Бағзыны ескерер көзі қарақты, есті ұрпаққа автор түрлі ой салады, ізденіс әлеміне жетелейді. Осы сәтте, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Ел бүтіншіл, менікі ертеңгі үшін» деген ұлағатты сөзі еріксіз есіңізге оралады.

Автор әрбір тақырып астарында зерттелсе екен деген тұстарын бүге-шігесіне дейін түсіндіреді. Тек соңынан ерген ізбасарлары, әдебиет зерттеушілері соның бажайына барып қабылдай алсақ болғаны.

Бар ғұмыры ұстаздық, ғалымдық жолдағы қажырлы еңбегімен тұтасып жатқан ұстаз ағаның қаламынан әлі де әдебиеттің келелі мәселелеріне арналған, өскелең ұрпақты ізденіске жетелейтін зерттеулер туатынына сеніміміз кәміл.

Әдебиет

1. Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық академиялық басылымы. 2 т. – Алматы: Ғылым, 1997.
2. Еспенбетов А. Шығармалары. 2 том. – Астана: Фолиант, 2014. – 472 б.
3. Еспенбетов А. Шығармалары. 1 том. – Астана: Фолиант, 2014. – 368 б.

ҒТАХР 17.01.11

Қ.С. Курмамбаева

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., Karlitos-73@mail.ru

СҰЛТАНМАХМҰТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Қазақ әдебиетінің көгінде аққан жұлдыздай жарқ еткен, ғұмыр өлшемі 27 жаспен шектелген Сұлтанмахмұт Торайғыров артына үлкен әдеби мұра қалдырып кетті. Ол «Орыс поэзиясының күні» аталған А.С.Пушкин тәрізді қазақта өлеңмен роман жазған айтулы авторлардың бірі. Пушкиннің поэзиялық жыр туындысы «Евгений Онегин» қара сөздің жанрымен роман деп аталса, қазақ әдебиетіндегі жаңғырған, өз дәуірінің әлеуметтік бейнесін, қоғамдық қалыбын айнытпай суреттеген өлеңмен жазылған роман «Кім жазықты?» болды. «Бір-ақ жазық қазақта, Ұлы, қызы мазақта» деп алты алашының қамын ойлаған қайран ақынның кеудесі алтын сарай, асыл мұрасы тірі екенін уақыт мәртебесі танытты. Тіршілігінде көрген азабы оның руханияттың сұлтаны болудан айырмағанына тәубе десек керек. Қазақстан Республикасы – жас мемлекеттің қалыптасу жолындағы өзекті мәселенің бірі ретінде «Мәдени мұраны» ауқымды идеясын жүзеге асырып, ұлттық мұрат жолын көрегендікпен тандап алғаны тарихи таңдау деп танимыз. Бұл халықтық және мемлекеттік мүдде. Көркемдік көкжиегі кең, өз дәуіріндегі стильдік жаңалықтары елеулі, Абай дәстүрін жалғастырушы ірі тұлға Сұлтанмахмұт шығармашылығы қазақ әдебиетінің зерттеу нысанына айналды.

Елімнің мен шын ұлы екеніме,

Тағдырдың өзі берер куәлікті.

Табиғи таланты күшті ақындар осылай айтуы заңды. Сұлтанмахмұттану ғылымына әуелгі соқпақ салған, ұлы ақынның жыр қазынасын советтік таңдау пен іріктеу, солақай саясаттың құрбаны болудан аман сақтап қалған, бұл саладағы зерттеуші ғалымдардың кеінгі толқынын тудырған әрі қалыптастырған Бейсембай Кенжебаевтан басталған ғалымдардың легі біздің жерлесіміз, ф.ғ.д., професор Арап Сләмұлы Еспенбетовке жалғасты.

Семейлік ғалымның «Шәкәрім және Сұлтанмахмұт» атты ғылыми зерттеу кітабы бұл пікірге толық куә. [1]

Сондықтан сұлтанмахмұттану ғылымындағы бастаулар туралы тілге тиек етпес бұрын осы кітаптан алынған үзіндінің мәні зор екені айқын:

«Бейсембай Кенжебаев ізденісінің алтын діңгегі, керек десеңіз, стихиясы ХХ ғ.табалдырығын аттай бере «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болуды» армандаған, қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасы. Сұлтанмахмұт ақынның өмірі мен шығармашылығын зерттеу бүгінде қазақ әдебиетін зерттейтін ғылымның маңызды тарауына айналып келеді.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ең бір күрделі кезең, дау-дамай мен айтыс-тартысты көбірек туғызған уақыт ХХ ғ. бас кезіндегі сөз өнерін қажымай-талмай зерттеу объектісіне айналдырған Бейсембай Кенжебаев екендігі белгілі. Осы дүрбелең шақтағы біртуар тұлға

Сұлтанмахмұт Торайғырұлының өмірі мен шығармашылығын шағын мақалалардан ірі ғылыми концепциялар деңгейіне көтеруі мойындауды қажетсінетін шындық», – дей келе, Арап Еспенбетов сұлтанмахмұттану ғылымының негізін қалаушы ретінде Бейсембай Кенжебаевты нақты даралап атайды. Ақын туралы алғаш айтылған пікірлер өткен жүзжылдықтың 20-30 жылдары баспасөзде көрінді. ««Екеу» (Ж.Аймауытов пен М.Әуезов) бүркеншік есіммен жариялаған, сондай-ақ, Б.Күлеев, Н.Ысмағұлов, Ж.Аймауытов, С.Мұқанов мақалалары сұлтанмахмұттанудағы тырнақалды еңбектер санатында. 1922 жылы Бернияз Күлеев шығарған кітап, Сұлтанмахмұттың 1933 жылғы толық жинағын басуға әзірлеген Жүсіпбек Аймауытов еңбектері бөле-жара айтуды қажетсінеді.

Кандидаттық диссертациямызға ғылыми жетекшілік жасаған проф. Б.Кенжебаев Сұлтанмахмұт ақынның мұраларын жинаушы, әдеби-эстетикалық тұрғыдан талдаушы Ж.Аймауытов екендігін сыбырласа да, қайта-қайта құлағымызға сіңіре беруші еді.

Б.Кенжебаев тындырымды, тиянақты ірі істерді атқарды. Ақын мұрасын жинау, зерттеу, текстологиялық тұрғыдан сараптау, оның әдебиет тарихындағы орнын анықтау мәселелерін ғылыми жүйеге түсіріп, аса маңызды, әрі жаапты жұмысты тиянақтады» [1].

Сонымен қазақ филология ғылымында сұлтанмахмұттануды хронологиялық тұрғыдан жүйелеп беру Бейсембай Кенжебаевтан басталды деп танымыз. Сол дәуірдің әдеби мұрасын, шығармашылық тұлғаларын тұтас ала тұрып, соның ішінде Сұлтанмахмұт ақынды жекедара, тереңінен қамтып қарастыра білген Бейсембай Кенжебаевтың салып берген соны жолының теориялық, практикалық маңызын тану ірі ғалымның ізбасар шәкірттері үшін аса маңызды болды. Өйткені С.Торайғыров шығармаларының канондық текстің құрастырушы, оның шығармаларының тілі мен ақындық қолтаңбасын, стильдік ерекшелігін анықтап берген профессор Б.Кенжебаевтың өзі. Кейінгі ғалымдарға Б.Кенжебаевтың сұлтанмахмұттанудағы рөлі мен еңбегін саралау мәселесі көбірек қалғаны белгілі.

2010 жылы қазақ әдебиетінде «Бейсембай Кенжебаев және сұлтанмахмұттану мәселелері» атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғалды. әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті ізденушісі жас ғалым Рысалды Мұсаханова ф.ғ.д., профессор Құлбек Ергөбектің ғылыми жетекшілігімен осы тақырыпты зерттеді. Ол солақай идеологияның шырмауында «Ұлтшыл ақын» атанған, өз кезеңінің жан айқайы мен азаматтық тынысын, әлеуметтік кескінін, қазақ баласының надандық пен әділетсіздіктің ауыр құрсауында тұншыққан ащы зарын дәл суреттеген Сұлтанмахмұт Торайғыровтың асыл мұрасына өз бағасын берген кезеңнің даму заңдылықтарын саралауға міндетті еңбек болды. Ақынның мүдде-мұраты туған елінің арман-тілегімен бірге екенін білу үшін ерекше ой қорытудың керегі жоқ. Сұлтанмахмұтты зерттеу ісі қиын жолдардан өткенін жас ғалым атап көрсетті.

Жоғарыда аталған белгілі есімдермен бірге алғашқы сұлтанмахмұттану ғылымына үлес қосқандардың қатарында Е.Ысмайылов, Е.Бекенов, С.Айтмұқанов бар. Сұлтанмахмұттану ғылымы 1960 жылдары дами түсті. Р.Бердібаев, Ы.Дүйсенбаев, С. Сейітов ақын шығармаларының ғылыми жағынан зерделеген ғалымдардың санатынан.

Ғалымдар бұл салада өзара полемикаға, пікірталасқа түсіп отырған. Себебі, ол кез Мағжан, Шәкәрім сынды ұлтшыл-буржуазияшыл ақындар әлі ақталмаған кез. Жылымық Ілияс Жансүгіров сияқты ірі ақындардың ақталуынан басталғанмен, Шәкәрімнің ресми ақталуы 1988 жылға шейін ұласып кеткенін бәріміз білеміз. Сондықтан қазақ ұлтының мүддесі үшін күрескен, сол жолда шейіт болған талай тұлғалар өз уақытын күтіп, архивтерте жатты. Олардың есімі тек жүректерде өшпеген.

Қазақ прозасында Сұлтанмахмұт ақынның көркем бейнесін жасаған ақын, жазушы Дихан Әбілев, трилогиясы жарық көрді. Сол елдің адамы болғандықтан бұл бейне реалистік бағытта, тарихи фактілер арқылы ашылуға тиіс болды.

Рысалды Мұсаханова осы мәселені түбегейлі зерттеуші ретінде С. Торайғыров шығармашылық мұрасын зерттеудің соңғы кезеңін Б.Кенжебаев зерттеулерімен үндестікте қарастырып, ғылыми жалғастығын ашады. «Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі» деп аталатын еңбегі 1968 жылы жарық көргенін, оның Ө.Есназаровпен бірге жоғары оқу орындарына арнап «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» атты оқулық жазғанын

айта кетеді. Бұл оқулыққа С.Қирабаев пен Ә.Нарымбетовтың үлесі бар. Академик Серік Қирабаев осыдан тура 100 жыл бұрын қазақ әдебиетінде басталған құбылысты, қазақ әйелдерінің әлеуметтік теңсіздігін көркем туындыларына арқау еткен бір шоғыр ақын-жазушылардың ең өзекті тақырыпты қозғап, оны көркемдік тұрғыдан жеріне жеткізе, бауырмалдықпен, жанашырлықпен өткір суреттеп бергенін атап көрсетті.

Сұлтанмахмұттанудың жаңа, тың өрісіне ат салысқан, ғылыми арнаға ұласуына зор үлес қосқан, бас-аяғы айқын бүтінделіп, жан-жақты толысуына профессор Бейсембай Кенжебаевтың шәкірті, өзіміздің Арап Сләмұлы Еспенбетов екенін анық білеміз.

Әлбетте, сол кездегі қазақ қоғамының айнасы – қазақ баспасөзі болды. «Айқап» журналында, «Қазақ», «Дала уәляты», «Сарыарқа» газеттерінде жарияланып тұрған мақалалар қазақ халқының ең бір ауыр тауқыметі, талқылауға сұранып тұрған мәселелерін үзбей көтере білді. Сұлтанмахмұттың «Қамар сұлу», «Кім жазықты?» сияқты әлеуметтік сауалдарды ашық көрсеткен, жалған бұрмаламай, типтік кейіпкерлер арқылы сомдаған жанды романдары осы жан қинаған қаны сорғалаған ұлттық кеселдерге жауап іздеу, жұртшылықтың пейілін аудару, жаманнан жирендіру болып табылды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – тумысынан телегей-теңіз лирик ақын. Табиғи төгіліп тұрған қазыналы тілдің иесі. Ана тілін ардақтап, ана сүтімен дарытқан қас асылдың өзі болса, ендеше оның ақындық жаратылысын зерттеушілер үшін де бұл оңай сын болмасы тағы анық. Өйткені мықтымен мықты болу оңайға соқпайды.

«Сарыарқа» газетінде С.Торайғыровтың «Алаш ұраны», «А, дүние!», «Жас жүрек», «Сарыарқаның жаңбыры», «Шәкірт ойы» өлеңдері, «Әлиханнның Семейге келуі» мақалалар-репортажы жарияланды», – деп жазады А.Еспенбетов зерттеу кітабында. Бізге бұл газеттің туған қаламыз Семейде 1917-1918 жылдарда жарық көргені бәрімізге де белгілі.

Кірлі тұрмыс, бақытсыз тарихымыз,

Тым алысқа жібермес түзеп бетті.

Сұлтанмахмұт «Таныстыру» атты поэмасында талант тағдырды халықтың мұңы арқылы жырлайды. Абайдың жан айқайындай: «Халқым надан болған соң, Қайда барып оңайын?!».

Сұлтанмахмұтты тану, зерделеу ғылымы талай тосқауыл мен қуғынға түспеуі мүмкін емес. Өйткені бай мен құлақты, жуан-шонжарды қудалап, кедейге теңдік әпереміз деген желеумен әдебиетте пролетарлық тектен шыққан ақын-жазушыларды қалдырамыз деп бір сұрыпталды. Одан кейінгі дәуірде жеке басқа табыну культі өршіді. Талай қазақ қаламгері осы кезеңнің құрбаны болып кетті. Жазған шығармалары жала жауылып, өшіп кеткендері, жоғалып кеткендері бар. Сол уақытта Бейсембай Кенжебаев сынды халқының адал сүт емген ұлдары халық жауы аталған дарындардың артында қалған мұрасын аман алып қалуға тырысты. Уақыт соңыра түзелерін олар білді. Сапарғали Бегалиннің Ілияс Жансүгіровтың поэмаларын тығып, аман сақтап қалғаны сондай бір рухты сақтаудың нышаны болып табылады.

«С.Торайғыров көркем әңгіме, очерк саласында да тындырымды еңбек жасауға ат салысқан жазушы. Оның «Ауырмай есімнен жаңылғаным», «Жазықсыз тамған қан», «Сақып пен Жантұрсын» шығармалары жаңа тебіндеп келе жатқан шағын қазақ прозасының үлгілі нұсқалары.

«Ауырмай есімнен жаңылғаным» 1913 жылы жазылып, «Айқапта» жарияланған дүние. Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші профессор Х.Бекқожин оны очерктер қатарына қосса, ғалым З.Бисенғалидың ойынша, нақты орны, тіпті, уақыты да көрсетілгенімен көркем әңгіме тәрізді шығарма. Шындығында, көркем әңгіме екендігі даусыз. Бірінші жақтан баяндау әңгіме поэтикасына таңсық емес», – деп көрсетеді А.Еспенбетов [2].

Сұлтанмахмұттану ғылымының басты мақсаты оның әдебиеттің қай жанрында жазылған кез келген шығармасын талдау, талқылау болса, ақынның прозасы мен публицистикасын, эпистолярлық жанрдағы хаттарын, естеліктерін, ол туралы басқа тұлғалар айтқан естеліктерді зерттеушілер үнемі назарда ұстап отырады. Мысалы, Арап Сләмұлының осынау іргелі еңбегінде келтірілген Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Сұлтанмахмұт туралы

естелігі ұлы ақынның орыстың тілін меңгеруге бел буған, оқу іздеген, Семейдегі жүдеу бір сәтін айғақтайды. Тұрмысы қанша жүдеу болғанмен, күннен күнге нашарлаған денсаулығы қинағанмен ұлы ақынның өнер-білімге керемет ықыласын, асық жүрегінің лүпілін саналы оқырман сезіп, танып отырады.

Сұлтанмахмұттану ғылымы тек қана бір тұлғаның өмір белестері мен шығармашылық мұрасын қарастырып қоймайды, ол сол дәуірдің кесек суреттерін, отаршылдық зардабын, 1914 жыл, 1916 жыл қасіретін, қазақтан ақ патшаның әскер алуын, ескі патриархальдық тұрмыс пен төңкеріс әкелген өзгерістерді қоса қамтуы керек. Бұл деген өте үлкен полотно. Зерттеушілерге зор талап қойылары сөзсіз. Сұлтанмахмұт ақынның көзі жұмылып, алашым деп соққан ақ жүрегі тоқтап қалған 1920 жылға дейін созылады. Ал онан кейін қазақ әдебиеттану ғылымына оның негізгі зерттеушілері – Жүсіпбек Аймауытов пен Бейсембай Кенжебаевтан басталған сұлтанмахмұттану ғылымын терең зерделеу міндеті тұрғаны күмән тудырмаса керек. Оған әкелер жол таусылмайды.

Әдебиет

1. Еспенбетов А. Шәкәрім және Сұлтанмахмұт: ғылыми зерттеу. – Алматы: Раритет, 2008. – 240 б.
2. Еспенбетов А. Уақыт өрнегі. – Алматы: Инжу-маржан, 2005. – 514 б

ГТАХР 17.82.20

Р.Қ. Сабырбаева

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., raushan_sabyrbaeva@mail.ru

ҚАЛИХАН ЫСҚАҚТЫҢ «ЖАН ҚИМАҚ» ТАРИХИ ДРАМАСЫНДАҒЫ ТҰЛҒАЛАР

Қазақ әдебиетінің қамбасы ауыз толтырып айтарлық қазыналы, айтулы туындыларға толы. Мұның ішінде бір ғана қазақ поэзиясы мен прозасын алға тартудан бөлек, әлем әдебиетінің шығармаларына пара-пар пьеса авторлары да сап түзейді. Сол лекте сыншылар мен әдебиетшілерді ә дегенде мойын бұрғызып, өзінің қалам қуатымен баурай білген жазушы-драматург Қалихан Ысқақ. 1962 жылы қазақ сөз өнерінің көрнекті өкілі Зейнолла Қабдоловтың назарынан қағыс қалмай, ғалымның тұтастай бір мақала арнауына себепкер болған жазушы шығармашылығы да қай кезде де оқырманын ойлантып тастайтын образдарымен ерекше есте қалатыны шындық. Оның романдары, әңгіме-повестерінің кейіпкерлері қаншалық өміршен, күрескер болса, ол сомдап шыққан драмалық образдары да қазақ театр өнерінің дамуы мен қазақ драматургиясының қазанында қайнап шыға келді.

Қалихан Ысқақ драматургияға тосыннан қосылды деп тағы айта алмайсыз. Себебі, бұл жолға инсценировка мен киносценарийлер арқылы адымдап келе салғандай көрінеді. Бұлай деуімізге алғашқы пьесаларынан-ақ тартыс пен толымды кейіпкерлер образы, тарихи тұлғаларды сөйлету мен көнені тірілтудегі автор мақсаты, қаламгер мұраты көзге ұрады.

Жазушы Қалихан Ысқақтың өсу, шығармашылық қуатының артуы туралы жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай: «Қал-ағанның шығармалары қаншалықты қызықты тартымды әсер ететінін білмеймін, ал қолына қалам ұстаған кез келген сөз иесі үшін көркем ойдың үлгісі ретінде міндетті түрде оқуға тиісті туындылар екені кәміл. Әйтпесе, драма мен сценарий жазған адам үшін оқиғаның желісін ширектіріп беру пәлендей қиындыққа түспейтін. Қалихан Ысқақтың шығармалары талғамы тұщымды, ойы ұшталған, жазушылықтың түйсік бояуына қанық адам үшін қашан да таңғажайып туынды болып қала береді [1, 143-144].

Қазақ әдебиетінде драматургия жанры алғашқы кезеңде арындап, адымдап, Әуезов пен Аймауытов кеңістігінде кең құшақ жайғанымен кенжелеп қалғаны да рас. Пьесаның парасаты мен пайымын айғақтайтын кейіпкер кесек болғанымен де драматург аузы салып

берген диалогтер тартысты одан әрі дамытпайтын болса, онда драмалық образ да айшықталмай, ойнақы да болып шықпасы кәміл. Бұл біз ашқан жаңалық та бола қоймас. Дегенмен де бізге дейін айтылып, дәлелденіп шыққан дүние.

ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, жазушы-драматург Қалихан Ысқақтың қаламынан туған жиырмадан астам драмалық шығармалар пьесалар өз бойындағы шындығы мен оқырманға айтар астарлы ойымен әрдайым ерекшеленіп тұрады. Осы тізімде «Жан қимақ», «Таңғы жаңғырық», «Қараша қаздар қайтқанда», «Талақ», «Сайқының тұқымдары», «Сабатаж!», «Есеней-Ұлпан» (Төлінді сатып, төрінді жатқа берме), «Жансебіл», «Революция сарбазы», ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, жазушы-драматург Әкім Таразиге бірлесіп жазған «Кемпір іздеп жүр едік», «Апа, апатай», «Жәке, жәкетай», «Алатау сынды алыбым», бұдан бөлек жазушы, кинодраматург Шаһмардан Құсайыновпен бірлесе жазып шыққан «Қазақтар», «Қылкөпір», «Мазар», «Ерліктің екі сағаты» пьесаларында жазушының биік талғамы байқалды. Үлкен суреткер ретінде әрбір құбылыстың мән-мағынасын, тереңін көріп, тұңғышына үңілетін Қалихан Ысқақтың жазушылық зертханасы барынша зерделілігімен, әр тақырыпты қаузап отыра сол тақырыпты үлкен білімнің иесі ретінде оқиғаның туу кезеңі мен жанға құнар, жақсылыққа құштарлық болып дестеленді.

Тәуелсіздік кезеңінде суреткер Қалихан Ысқақтың жаңа бір тынысы ашылды деуге болады. Ел тарихын, туған ел, аймақ тарихын еркін, тереңнен жазуға кірісті. Бұл оның драматургиясында, әсіресе, деректі шығармаларында барынша көрініс тапты. Жазушы Қ.Ысқақ енді Алтай елінің тарихын түп тереңнен қозғап, барын бардай, нарын нардай етіп күллі қазақ жұртына танытты. Бұл туралы сыншы Әлия Бөпежанова да театр саласының айтулы маманы ретінде пікір білдірген-ді.

«Жазушы ең алдымен драма жанрын қолай көріп, 1995 жылы «Жан қимақ» драмасын жазды. Бас кейіпкері Әбдікерім болыс еді, бір кейіпкердің прототипі Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ал сәл кейінірек Шаһмарданмен бірігіп Қазақ хандығының құрылу тарихы туралы «Қазақтар» тарихи драмасын жазды. ...Бұдан кейінгі жазбаларының, тіпті ауызша әңгімелерінің бәрінде де жазушы Әбдікерім болыстың атпал азаматтығын, елге сіңірген еңбегін; жалпы сол кезеңнің саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік ахуалдарындағы Қатынқарағай өңірі туралы тереңнен қозғады. Көркем шығармашылығында бәлкім көркемдік шарттылықтың өз талабынан, бәлкім, уақыт қысымынан бейнелеуге, сол көркемдік шарттылықтарға, кейде тіпті эзоптық тілге сүйенсе, кейінгі кезеңде барынша кең қамтып, армансыз қозғады, ой нәрін, жан зарын төкті» [2].

Тәуелсіздік жылдарында қазақ театрының қазынасын байытқан айтулы дүниенің бірі- Қалихан Ысқақ жазып шыққан «Жан қимақ» драмалық шығармасы. Мұндағы басты кейіпкерлер Әбдікерім болыс, Мұса, ақын Махмұт, Әбдікерімнің қызы Бағила, Тортай қажы мен ел ағалары, ру басы, старшындар. Оқиға да осы кейіпкерлер арқылы өрбиді. Ең алдымен драмалық шығарманың басты шарты кейіпкерлердің өзара тартысы мен оқиғаның шиеленісуі. Махмұт – бұл Сұлтанмахмұт Торайғыровтың әдеби образы. Шыншылдығымен, әділетсүйгіштігімен оқырманын ойлантаып, көрерменін баурап алады. Осы шығарма аясында шоқ жұлдыздай жарқ етіп өте шыққан ақын тағдырының бір кезеңі суреттелген. Тарихта алаш ұранды ақынның Алтай аймағында болып, бала оқытып қараңғы қазақтың көгінде күн болып, ел сауатын ашуда белсене араласқаны мәлім. Осы туындыны оқып отырып та, көріп отырып оның сол өңірде өзіне тән мінез-құлқының ашылғанын аңдау қиын емес. «Жан қимақта» Махмұт пен Бағила арасындағы махаббат линиясы тамаша арқау тапқан. Екеуінің бір-біріне деген ынтызарлық пен ынтықтық күйі шебер тілмен суреттеледі.

Кейіпкер Әбдікерім болыс-тарихи тұлға. **Әбдікерім Ережепұлы** ағартушы, қазақ ұлттық қозғалысының қозғаушы күші, идеологы, еліміздің қоғам және саяси қайраткері. Ол Семей облысы, Өскемен уезі, Шыңғыстай болысының басқарушысы болып сайланып, оны 1918 жылға дейін басқарған. І Мемлекеттік Дума депутаты болған адам. Санкт-Петербург орман шаруашылығы институтында оқып жүргенде еліне келіп, болыстыққа сайланған. Әбдікерім Ережепұлы елді жаңаша басқаруға талпыныс жасаған тарихи тұлғалардың бірі. 1904 ж. Шыңғыстайда орысша-қазақша оқытатын төрт сыныптық мектеп ашады. Онда орыс мұғалімдері, ақын С.Торайғыров ұстаздық еткен.

Осы Әбдікерім болыстың бастамасымен 1913 жылы қыздарды еріксіз атастыруды және әмеңгерлікті жою туралы алты тармақты заң жобасы жасалып, бекітілген. Осы ережені іске асыруды қолға алған. Бұл заң-ереже сол кезеңде ел ішінде «Әйелге кеңшілік беру һәм жесір дауын жоғалту» деп аталған. Қалихан Ысқақтың «Жан қимақ» шығармасындағы кейіпкерлердің өзара диалогындағы «Киіз кітап» осы Қаратай елінің болысы ойлап тапқан, халық арасына негіздеген заң жобасы. 1920 жылы Семейде өткен Алашорда съезінде Әбдікерім Ережепұлы үкіметтің аймақтық к-нің мүшесі болды. 1928 жылы кеңес үкіметі органдарының қудалауына шыдамай, Қытайға өтіп кетеді. 1936 жылы дүниеден өтті деген тарихи дәйек-дәлелдер бар.

Тарихи драма екі бөлімнен тұрады. Шығарманың бастауы мен дамуында кейіпкерлер образы айқындала түседі. Ал, оқиғаның шиеленісуі мен шарықтау шегінде мінез-құлқы талас-тартысқа түсіп анық менмұндалап көрінеді. Басталуында қазақы ауыл көрінісі, айтыс ақындарының өзара сөз таластыруы қазақы дәстүр мен мәдениетті айғақтайды. Қосалқы кейіпкерлер есебіндегі Әбдікерімнің қызы, екінші қызы Бағдат, үй қызметшісі Баян, ел ағалары, старшындар Есімхан мен Әзімхан образдары да нақтылығымен, айтар сөзімен, іс-қимылдарымен барынша сендіре түседі. Ал, драматургтың негізгі кейіпкерлерді айшықтауда, оларды оқиға сайын ширықтырып отыруда Әбдікерім болыс, төбе би Мұса, 23 жаста ақын Махмұт (Сұлтанмахмұт), Тортай қажы, Әбдікерімнің 17 жасар қызы Бағила, Әбдікерімнің бәйбішесі Күлән мен тоқалы Қапиза, Тортай қажының саңырау ұлы Жүсіп те арнайы таңдалған кейіпкер ретінде барынша ашыла, ішкі әлемінен хабар беріп отырады.

Туындының көтерген тақырыбы мен айтар ойы да орасан десек артық емес. Алтай өңіріндегі Кеңес Одағының орнауына тұспа-тұс келетін бұл тарихи оқиғалар тізбегі, осындағы Тортай қажы аузымен айтылатын: «Бүгін саңырауды сабаса, ертең сауыңа мылтық кезенді дей бер» дегенінен-ақ кержактардың басқыншы адам болып қазаққа баса көктеп ел арасына ылаң салғанын ұға түсеміз. Енді осы қысылтаяң шақта Әбдікерім болыстың шынайы бейнесі таныла түседі. Шын мәнінде ел ішіндегі дау-дамайды халық басына төнген қауіпті ерте сезінген болыстың бас қатыруы ел ішіне дүрбелең болып келген окоп қазуға қарсы шыққандардың бас көтеруі де болыс айналасын білуге, осы шақтан шығуды ойлаған оғыландар образы ойландыра түседі.

Туындыда тағы бір назар аударатын тұс шариғат жолын ұстанып, бар малын сақтап қалудың қамына кіріскен Тортай қажының қараулығы, осы тұста Махмұт пен екеуінің арасындағы диалогтарда шариғат жолы дінді дұрыс түсіну де таным байытарлық дүние болып шығады.

«Қажы: Шырағым, Меккені Керекудің базары деп отырсың ба? Әлде құдайға құлшылық еткеннің бәрі құныкер деп пе едің? Меккеге барғаным рас, мешіт салуға ақша бергенім де рас. Мәғарки соны сауда десең, не сен сау емессің, не мен сау емеспін. Сауатты дегенге сандала беріп, көзі ашық дегенге көкі беріп күнәһар болмасақ қайтеді!

Махмұт: Сау адамды кемтарға зорлап қосқан да шариғат жолына жата ма?

Қажы: Шариғат жолы тек қазаққа ғана жазылған деп кім айтты? Қазақтың қатыны мен төсегін аңдыса шариғатта қасиет қала ма!

Махмұт: Мейлі, шариғат жолын тәрік қылсаңыз, мейірім, адамшылық жолы қайда?» [3].

Негізінен алғанда тарихи да, көркемдік тұрғыдан саралағанда да Әбдікерім образы күрделі екені анық. Оны ашып көрсету көркемдік шешім арқылы беру қиынның қиыны екені рас. Ол үшін алдымен ол кешкен өмір мен замана келбеті көз алдымызды кес-кестейді. Бір қарағанда Кеңес Одағын қолдаушы деп ұқсаңыз, екінші жағынан ұлттық таным-түйсікке сүйеніп, ел басына күн туғанда бас сауғалап кетпей, барынша халық жағына шығысатын халықшыл тұлға бейнесі сомдалады. Драмалық шығарма басқа бейнелеулерден ада тұрарын есте тұтсақ, Әбдікерім болыс болмысы ауылнайлар мен старшындар, «Жан қимақ» туындысындағы басқа кейіпкерлер арасындағы диалогтар мен тартысқа түсетін тұстарда ашылады.

Тіпті шығарма авторы барлық дүниені шиырып әкеліп шығарма соңындағы Махмұт пен Әбдікерім арасындағы сөзқағыста екеуінің тұлғасын биіктетіп тастайды. Алдымен олар

жай ғана кейіпкер емес, тарихи тұлға, ел қамқоршысы мен ақын. Аталған шығармадағы шарықтау шағы мен шиеленісу тұсы, қорытынды мен туынды түйіні басталуы мен дамуындағы пафосты барынша шығарманың өн-бойында беруге тырысқанын ұғу қиын емес.

«Бүкіл Қаратайдың қыздарын көгендеп қойып таңдатсам да бір Бағиладай болмайтынын білемін. Өкпең мен өкіншіңді қоса арқалап барасың. Көңіліңді таппағаным кешірім өтінемін. Бірақ бір сенің көңіліңе бола болыс бір қызын қарашасының құрбандығына байлап бермесе әділет болар ма еді?.. Бір қыздың бай тапқаны қымбат па, әлде бір қызды құрбандыққа шалып, алашқа пана тапқаным қымбат па? Қысыны қайсы?» [3] деген шығармадағы бір-ақ ауыз сөз болатөзек болып, шығарманың айтар ойы болып астаса кетеді.

Қалихан Ысқақ көркемдеп жеткізген «Жан қимақ» шығармасының көтерген тақырыбы Алтай өңіріндегі нақтыласақ, еліміздің Ресей империясына жақын тұсы шығысындағы қазақ халқының бір бөлігінің Алаш қозғалысына үн қосуы мен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс деп қарауға да болады. Көтерілістің шығу себебі әлеуметтік-экономикалық және саяси сипаттағы факторлар екені белгілі. Десе де еліміздің шұрайлы жерлеріне өте бай өңір Алтай аймағы көз алартқан дұшпанның ойына келіп, әрдайым эззілдей сыбырлап үн қататын тұмса табиғаты кім-кімнің де оның ішінде басқыншы ұлттың бас ауыртар мәселесі болып шықпақ. Содан кейін де осы өңірдегі жергілікті халық пен мұжықтар арасындағы ахуал шиеленісіп, сыздаған жарадай күн сайын асқына берді.

Бас көтерерлер өзара бас қосып, басалқа жасағанда да тұмса табиғат аясындағы асау халықтың тағдыры алдымен тұрды. «Бас көтердік» деп тұра шауып арандап қалмау да басты назарға алынды. Бұл туралы да дүдәмал ойдан арылтатын шығармадағы диалогтар дәлел бола алары анық.

Мұса: Сабыр, ақыным, сабыр!.. Мен білетін Бөкейханов болса, қазақпен қайнаса қаны, шығарда жаны бірге болса керекті. Үш бірдей көсемнің халыққа арнаған осы хатында ашық айтуға жасқанған, күні бұрын елге жау шақырмалық деп патша өкіметінен жасырған бір құпиясы бар сияқты. Ол не?.. Ашығын неге айта алмай отыр?.. Әдіп астында "арандату" деген сөз жатқан жоқ па? Меніңше, патша жарлығы – арандату!..

Әбдікерім: Арандату дедіңіз бе?!.. Арандату?.. рас-ау. Бұл қазақты арандату!.. Әйтпесе жүз миллион халқы бар Ресейден жер қазатын адам табылмай қалып па? Жүз миллион орыстың күні он миллион қазаққа түсіп пе?.. Осыдан екі жыл бұрын санақ жүрді. Қазақтың саны Ресейге неге керек болыпты?.. Санатқа қосу үшін бе? Ел қатарына қосу үшін бе?.. Ақтабан-Шұбырындыдан соң Орта Жүз бен Ұлы Жүзде екі-ақ жүз мың жан қалған. Бұл қазақ тағы да өсіп қалыпты. Бұл қазақты тағы да бір қырып алу керек болыпты. Санатқа қоспау үшін! Ел қатарына қоспау үшін! Ресейге ел керек емес, жер керек!.. Переселен мұжықтарға казак-орыстың дәрежесін неге берді?.. Қару неге таратты? Әскери жасақ құру үшін!.. Бұқтырма бекінісіне тұтас бір полк әкеліп төкті. Майданға солдат жетпей жатқаны осы ма?.. Тырп етсең болды, окопқа барғаның да қырыласың, елде қалғаның да қырыласың! Тек тырп етіп көрші!.. Торғайда Әбдіғалпар мен Кейкі, Амангелді мен Әліби, Жетісуда Сот пен Бекболат, Жәменке мен Ұзақ, Адайда Тобанияз ту көтерсе, олар қалың алаштың ортасында отыр. Асатын ағайыны, қашатын қандасы жоқ ел шетіндегі бізге кім қол ұшын бермек?..[3].

«Жан қимақ» тарихи драмасындағы автордың айтары осы өзі өріп берген шығармадағы диалогтар мен кейіпкерлер кескіні арқылы ашыла түспек. Бір қарағанда Сұлтанмахмұт пен Әбдікерім болыстың қызы Бағила тағдыры менмұндалағанмен, арғы жағындағы Алаш елінің елдігі мен сол жолда өмірін қиған елдік жолындағы ерлігі де ерекше назарға алынатын тұс.

Әдебиет:

1. Жұртбай Т. Бейнет сусыны. – Алматы: Қазақпарат, 2016. – 289 б
2. Бөпежанова Ә «Өмір... әйелге деген сағыныштан басталады» Turkystan.kz
3. Ысқақ Қ. Жан қимақ [Мәтін]: пьесалар / Қ. Ысқақ. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2003. – 328 б.

Ж.К. Турысбекова
 «Үржар колледжі» КММ
 Қазақстан Республикасы, Абай обл., zhanar_turysbekova@mail.ru

ТӨЛЕУ КӨБДІКОВТІҢ «САРЫАРҚА» ТОЛҒАУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХ ПЕН АЗАМАТТЫҚ САНА

Тұтас бір халықтың өміріндегі аласапыран кезеңде шешуші рөл атқаратын туған елге, Отанға деген сүйіспеншілік, жауапкершілік жүгін атқаратын ер тұлғалы, өткір, қайсар жандар болуы – заңды құбылыс. Халық ақыны Төлеу Көбдіковтің алғаш атын шығарып, ақындық дарынын қазақ халқына паш еткен рухы биік шығармасы – 1916 жылғы көтеріліске арналған «Сарыарқа» толғауы. Толғау 1916 жылдан бері ауызша сақталып, кейін 1936 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы құрастырып шығарған «1916 жыл» атты жинаққа енгізілген. Тарихи тақырыпқа жазылған толғаудың негізінде патшаның қара жұмысқа қазақтан кісі алу туралы маусым жарлығы жатыр. Жарлықты естіген Шұбартау халқы дүр көтеріліп, Қытай аууға қам жасаған. Алайда, ата-бабалардың сүйектері жатқан, қиыншылық, қызықтың куәсі болған, мал өсіріп, бала-шағасын бағып отырған туған өлкені қиып, мәңгілікке тастап кету оңай болсын ба?! Бөтен ел, бөтен жерде елінен қашқан босқындарды не күтіп тұрғанын кім білсін? Осыны ақылға салған көп адамдардың ойлары он саққа бөлініп, қобалжуға түседі. Босқан елді тоқтатуға ақсақалдар ел ішінде беделді әрі сөзі уытты Төлеуді жұмсаған. Ақын Сарыарқаның сұлу табиғатын көз алдыға елестете, «кір жуып, кіндік кескен жерден» артық жердің жоқ екенін келістіре жырлайды, сөйтіп, жұртшылықтың жүрегін ұйытып, жан сезімін қозғайды. «Қытайға барғанда кім бізге қойнын ашып отыр» деген ойын да астарлап жеткізеді. Елдің ауа көшуіне қарсы болып, жырмен тоқтатады. Толғау елдің жан-жүйесін босатып, көшкелі отырған қалың ауылдардың жүк тиеген түйелерін қайта шөгеріп, жыққан киіз үйлерін қайта тіге бастауына себеп болған екен.

Профессор Б. Кенжебаев қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі туралы ауызша шығарылған және жиналып басылып жүрген өлең-жырларды тақырыптарына, мазмұнына қарай бірнеше топтарға бөледі де, Төлеудің «Сарыарқа» толғауын маусым жарлығы және оны халықтың қалай қабылдағаны жайлы жазылған туындылардың көрнектісіне жатқызады [1, 273].

Толғау 1916 жылдан бері ауызша сақталып, кейін 1936 жылы «1916 жыл» атты жинаққа (құрастырушысы Б. Аманұлы) енген. Кейін «1916 жыл» аталған (1940) үлкен жинаққа ықшамдалып басылған.

Ақын жарлыққа байланысты ел басына түскен ауыртпашылық, күйзеушілікті терең толғанып, тебірене жырға қосады:

Июньде жиырма бесінші шықты жарлық,
 Жарлықты естіген соң естен тандық.
 Жар қылды үш-ақ күнде жиылсын деп,
 Болады бұдан артық қандай тарлық.
 Шықпаған момын қазақ үйірінен,
 Қамалып жол таба алмай иірілген.
 Баласын бауырындағы тұтас алып,
 Теңселді оқ тигендей бүйірінен.

1916 жылғы маусым жарлығы қаймана қазақты жай түскендей есеңгіретіп, естен тандырғандай күйге түсіргені шындық. «Әділеттік қайда?» деген сұраққа ақын:

Өркіммен теңдес туған аталықпыз,
 Арғыдан келе жатқан қатар-ақпыз,
 Қаршыға, тұрымтайды жем қылуға
 Біз қалай осыларға жапалақпыз?, -

деп жауап береді де, әлеуметтік теңсіздіктің сырын көрсетуге талпынады. Ақын 1916 жылғы маусым жарлығын өз халқын қорлау деп таниды. Бодан халықтың көрер күніне налиды. «Әркіммен қатар туған аталықпыз» деп, өз аталарының рухты, тәуелсіз, күшті ел болғанын аңғартады.

Төлеу Көбдіков алдын көрген қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың өзі де ащы сатирамен «самородный, сары алтын» деген сияқты орыс сөздерін поэзиясында қолданушы еді ғой. Сол ізбен Төлеу Көбдіков те «Военное положение оқылады» деп империяның озбырлығын ащы тілмен өткір тіліп өтеді.

Әскерлік, қара жұмыс болса-дағы,
Бұл-дағы солдаттыққа таяуырақ.
Ұлық тұр, айтқаныма көнесің» деп,
«Кісінді шапшаң жиып бересің» деп.
«Ал!» деген падишаның бұйрығы бар,
Болмаса қан төкті боп өлесің деп.
Ал, қазақ, мына сөзді көресің бе,
Айтқанын қылмайды деп сенесің бе.
Қазақтан мал да керек, бас та керек,
Таласқан әскерліктің егесіне...
Военное положение оқылады,
Бір арыз ауызша айтып пәлен десек.

Ақын адам баласы әуелден қатар жаратылған десе де, күшті мен әлсіздің арасындағы күрестің шешуін таба алмайды. Мәселен:

Жақсылар өзі білер нұсқаласа,
Токтау жоқ өтірікке қысқаласа,
Бұл жерде талай арман айтылмады,
Заман тар, тілді қысқа ұстамаса, –

деп, «жақсылар өздері түсінеді» деген ишара білдіріп қояды.

Төлеу Көбдіков заманның тарлығын айта отырып, «ақтабан шұбырындыда» аштық көріп әбден азып-тозған ел енді етек-жеңін жиып, басын жаңа құрап келе жатқанда тағы бір пәлеге кез болды ғой деп күйінеді, қамығады:

Сарыарқа, қаламысың туған жерім,
Кір жуып, кіндігімді кескен жерім.
Бұрынғы қан төгісіп, атам қонған,
Жеті жұрт бізден бұрын көшкен жерім!
Айырылып, Сарыарқаның саласынан
Болар ма қазақ аты өшкен жерің.
Сарыарқа, ойың толған бұлақ еді,
Сені өксіп, талай халық жылап еді,
Сылдырап, ақ зәмзәмдай тастан аққан.
Кірі жоқ, аққан суың сынап еді...
Ақтабан шұбырынды аштық көрген,
Тозған ел басын жаңа құрап еді.
Қалуың қарындастан қиын болды,
Аумақ боп, ел жайлаудан құлап еді.

Енді бірде ақын:

Көңілге тоқ, көрерге көркем едің,
Аш белбеу, алтын айдар еркем едің.
Не деген кесапатқа ұшырадық,
Арттағы тұқым болар өркен едің, –

деп налиды, мұң-налаға бой ұрады.

Төлеу Көбдіков – қазақ тарихын терең білген ақын. Сарыарқаның қазақ халқының төрі екенін, оның тарихы тереңде жатқанын келістіре жырлайды. Мысалы, «Бұрынғы қан төгісіп, атам қонған; Жеті жұрт бізден бұрын көшкен жерім; Айырылып Сарыарқаның саласынан; Болар ма қазақ аты өшкен жерің» деген өлең жолдарының салмағы, айтар ойы қандай терең! Жер тағдыры – ел тағдыры екенін біліп қана қоймай, оны халыққа сол кезеңде жеткізу үлкен ерлік. Елі, жері үшін басын бәйгеге тіккен батыр тұлға, қайсар ақын ғана осылай жырлар. Осы арада ақын қазақтың бүкіл өмірін қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған шат-шадыман тұрмыс түрінде көрсетеді де, дал болған халыққа алдағы сапардың ауырлығын ескертіп өтеді:

Қайран ел, қайран жерден кетеміз бе,
Мұратқа ілде-алда жетеміз бе?
Қауіпті су, қатерлі кезеңдер бар,
Жол тауып, аман-есен өтеміз бе?
Сарыарқа ұйқыменен таң атырған,
Таң атып, күлкіменен күн батырған.
Айтуға ауыз шешен, көңіл жүйрік,
Қорқамын осы жолдың кымбатынан.
Басына қай моланың дұға оқимыз,
Кеткен соң бабамыздың зиратынан.

Осы өлең жолдарына «Қазақ әдебиеті тарихында» мынадай талдау жасалған: «Өскен жер, өлген моланы қимау, өз өлкесін сүю, табиғатты тамашалау бір басқа да, оның байлығы кімнің қолында, қызығын кім көріп жатыр, шәрбатынан сусындаған кім деген сауалға айтар сөз өзінше болса керек. Төлеу мұның терең мәнін түсінбеген» [2, 563]. Әрине, біз ақын поэзиясына берілген бағаның барлығы әділетті, дұрыс тұжырым дей алмасақ керек. Атақты қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматов «Боранды бекет» романында арғы аталарымыз жерленген зираттың полигон қоршауында қалып қоюын қалың қасірет ретінде суреттеп, үлкен философиялық ой айтқан. Сол арқылы жаһандық мәселені көтерген. Ендеше, Төлеу Көбдіков поэзиясындағы «Өскен жер, ата-баба моласын» қимау мәнін терең түсінбегендіктен емес, қайта «ұлтты, туған жерді сақтау, ұлт болып ұйысу» сияқты үлкен мәселелерді көтере білген ақынның терең танымы деп қабылдаймыз.

Біздің бұл пікіріміз тура болса да, жанамалай болса да төмендегі берілген тұжырым-түйінмен де үндеседі. «Еңбекші елдің арман-тілегін, азаттығын, қажырлы күресін бұрыннан жырлап, жыр арқауы етіп келе жатқан халық поэзиясы өкілдері өз дәстүрлеріне сай 1916 жылғы ұлт-азаттық күрес туралы жыр, толғау, дастандар тудырғаны белгілі. Рас, ел ішіндегі ақындардың кейбірі замана сырын терең түсіне алмай, сары уайымға түсіп, күйректік танытқандары да болды десек те, негізінен алғанда ұлы көтерілістің мән-мағынасын дұрыс ұғынып, өз туындыларының өзегі еткенін көреміз» [3, 18].

Төлеу ақын толғауында басқа түскенге көнгендік бар, ал патшадан рақым күту – бос әурешілік. Сондықтан, халық бекер қырылып қалмауы керек. Ақын «қара жұмысқа» алуға көнгенде, оған кемдігінен көніп отыр деп айта алмасақ керек. Қайта оның поэзиясынан сол тарихи тар кезеңнен халықты қалай аман алып шығу керек деген идея көрінеді. Сондықтан, бұрынғы зерттеушілер айтқандай, бұл өлеңде күйректік сарын бар деп айта алмаймыз.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне байланысты Төлеу Көбдіковтің «Сарыарқасы» сарындас көптеген лирикалық толғаулар туды. Мысалы: Жамбылдың «Патша әмірі тарылды», Сәт ақынның «Июнь жарлығы», Кенен Әзірбаевтың «Он алтыншы жыл», Бөлтіріктің «Ел жарыла көшкенде» т.б. толғау мен дастандарында ел басына түскен қасірет, халықтың көтеріліске көзқарасымен бірге туған жерден безінген ел-жұрттың өскен жер, туған ұямен қоштасу мәніндегі өлең-жырлары дүниеге келді.

Туған-туысқанмен, ел-жұртпен, туған жермен, ұшқан ұямен қоштасу 1916 жыл поэзиясынан өзекті орын алады. Оның кейбірінде ел ішіндегі кейбір парақор би, жемқор болыстарға іштегі ашу-ызасын білдірсе (мәселен, Торғай уезінен солдаттыққа алынған

Қилыбайдың Төлегенінің Мұртазаұлы Науан хазіретке айтып кеткен өлеңі), енді бірде аңыраған ананың көз жасы (соқыр Дәметкен кемпірдің жалғыз ұлы Далабай приемға кетіп бара жатқандағы дауыс айтуы) көрсетіледі.

Сол жылдары 1916 жылғы патшаның қазақтан қара жұмысқа кісі алуына байланысты екі пікір қалыптасқан еді. Біріншісі – патша жарлығына көнбей, халықты көтеріліске жұмылдыру, екіншісі – жарлыққа мойынұсыну, халықты қырып алмау, яғни, Төлеу ақын толғауындағы ой. Осы пікірді жақтаған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтардың елге арнаған «Алаштың азаматы» үндеуінің 1916 жылы 11 тамызда «Қазақ» газетінде жарияланғаны да тарихтан белгілі [4].

Ел қамы деп етегімен су кешіп жүрген аяулы арыстарымыздың бұл үндеуі ел-жұртты ақылға шақырып, арандап қалудың алдын алу жолы болатын. Патшаның қазақтан солдат алмай тынбайтынын білген олар енді халықты себепсіз қырылу қаупінен сақтандырды. Кылышынан қан тамған патша әскерінен аман сақтауды ойластырды. Төмендегі «Қазақ» газетінде басылған мақала – үндеу осының айғағы іспетті. «Біздің жұртқа айтарымыз-бұған көнбеске болмайды. Мұны бұрын да сан рет айтқанбыз. «Көнбейміз» деушінің сүйенгені жан тәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде – шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да, бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық-бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет бізге құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер?».

Бұл үндеудің түп-төркінінде, саяси көрегенділікпен халықтың ертеңін болжаған ел жақсыларының игі ниеті, ортақ тілегі жатыр. Елді сабыр сақтауға шақырған, жеті болыстың ақсақалдарының басын қосқан кеңес Семей уезінде де Тұрағұл Құнанбаевтың жетекшілігімен өткен болатын.

Төлеудің «Сарыарқа» толғауы – ақынның саяси сауаттылығының, көкірегі ашық, көзі қарақты саналы азамат екендігінің бір белгісі. Оның «Қазақ» газетінде жарияланған хаттан хабардар болып, жалпы ел зиялыларының ұстанған бағытына іш тартқандығының дәлелі. Ақынға халықты осы күйден құтылудың жолын неге көрсетпедің, оларды қарсылыққа неге шақырмадың деп кінә қою орынсыз болар еді. Қолға қару алып, атойлап бас көтеріп шығу халықты бекер қырғынға, үлкен нәубетке ұшыратар еді. Қалай болғанда да ақын халықтың өрімдей жастарына қауіп төнгенін ашып айтады.

Қазаққа патша қысым салған жері,
Мал түгіл басты тізіп алған жері.
Қазақта жас бойдақтың бәрі кетіп,
Түрленген бәйшешектің солған жері.

немесе

...Ұлық тұр осы күнде алмақ болып,
Мал түгіл басқа құрық салмақ болып, –

деп хан мен қараны, ұлық пен кішікті, патша мен кедейді де ажырата жырлайды.

Толғау түйінін ақын «Кемесі тәуекелдің суға кетпес» деп үмітпен түйеді. Төлеу ақын алған тақырыбын, көтерген мәселесін жырлағанда, тек хабаршы емес, яғни болған, болып жатқан оқиғаны ғана баяндаумен шектелмейді. Оның болашақтағы салдары одан да қиын, одан да зардапты болатынын ескертеді. Мәселен, «Қазақта жас бойдақтың бәрі кетіп, түрленген бәйшешектің солған жері» деген жолдар қазақ халқының демографиялық зардап шегетінін, оның халық үшін үлкен қауіп екенін болжай білгені деп танимыз.

Қорыта келгенде, Төлеу Көбдіковтің «Сарыарқа» толғауы – ақынның азаматтық бейнесі мен тұлғалық болмысын көрсететін терең танымды туынды.

Әдебиет

1. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. – Алматы: КМКӘБ, 1958. – 308 б.
2. Рахымжанов Ә. Төлеу Көбдіков // Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1 том, II-кітап, 1964. – 694 б.
3. Дүйсенов М., Сейдаханов К., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – 192 б.
4. «Қазақ» газеті. «Алаштың азаматы», 1916 жыл, 11 тамыз.
5. Ишанов Х. 1916 жыл және халық поэзиясы. – Алматы: Қазақ ССР саяси және ғылыми білімдер тарату қоғамы, 1958. – 37 б.
6. Көбдіков Т. Жырларым. – Алматы: Жазушы, 1975. – 207 б.

ГТАХР 17.01.11

Ж.Ж. Аитова

Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан Республикасы, Семей қ., a.zhanar@mail.ru

АРАП ЕСПЕНБЕТОВ – ТҰЛҒАТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Қазіргі заманда өткенге көз салып, ұлт бастан кешкен қилы тағдырларға орала беретін сәттер бар. Өйткені өткен тарихсыз келешек түзілмейді. Қазақ әдебиетінің бір ғасыр бұрынғы уақыт көлеміндегі жаңа тарихын білуге, тұңғығын зерделеуге талпынған сайын оның бастауында тұрған ұлы тұлғалардың асыл мұрасын саралаймыз. Бүгінде талай зерттеу арналарына жол ашып, ғылыми мектебін қалыптастырған сұлтанмахмұттанушы, алаштанушы ғалым, профессор Еспенбетов бұл салада іргелі дүниелерді жарыққа шығарды.

Алаш идеясының күшеюіне көркемдік сипат беріп, қазақ халқының рухани көгінде күн болуды аңсаған Сұлтанмахмұттың өлеңге таңбалап кеткен арманы шындап келсе күллі қазақ ұлтының асыл мұраты болып шығады. Сұлтанмахмұт пен Шәкәрімнің суреткерлік қырын жалықпай зерттеуі Арап Сләмұлын қазақ әдебиеттану ғылымының биік тұғырына көтерді десек артық етпейді. Ғалым жастай ғұмыры үзілген, қазақта тұңғыш өлеңмен роман жазған ақын Сұлтанмахмұт мен 30 жыл көмусіз құдықта жатқан ойшыл ақын Шәкәрімді зерттеу арқылы жүз бұрынғы қазақ қоғамын объективті түрде сипаттап берді. Тұлғатануға көп еңбек сіңірген ғалым Сұлтанмахмұттың шығармашылық қалыбының әр кезеңін, әр туындысын жеке-жеке ықшамдап алып, даралап зерттеуі оқырман зейіні үшін қолайлы. XX ғасыр басындағы талантты ақын-жазушылардың арасынан Сұлтанмахмұтқа айрықша таңдау түсуі ғалымның туған топырағы Семей өңірінің қазақ қоғамы мен мәдениетінде алар орнымен, әдеби өлкетану мәселесімен де тікелей байланысы бар сияқты. Бұл сөзімізге дәлел ретінде ғалымның шәкәрімтануға қатысты мақаласынан үзінді келтірген дұрыс: «Дүниені дүр сілкіндірген төңкерістен соң іле-шала Алаш азаматтарының Семей қаласында шоғырлануы, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Ермеков, Х. Ғаббасов, Ж. Аймауытов сынды перзенттермен бірге Ш.Құдайбердіұлының да әлеумет ісіне араласуы әдеби, тарихи өлкетанудың көкжиегін кеңіте түсері анық».

Сұлтанмахмұттың өмірінің соңғы кезеңі Семей және Шыңғыстаумен байланысты. Жас Мұхтар 1917 жылы 7 маусымда Ойқұдықта Абайдың немере қызы Ақылияның ұзатылу тойында «Еңлік-Кебек» пьесасын қойған соң сол жылдың күзінде Шыңғыстауға емделуге Сұлтанмахмұт келді. Бұл мәліметті ғалым өз еңбегінде жан-жақты дәлелдей түседі: «С. Торайғыров... 1917 жылдың күзінен 1918 жылдың мамырына дейін Медеу Оразбайұлының ауылында, Абай елінде емделгені аян. Қысырақтың қымызын ішіп, қазы-қарта жеп, таза ауада сергуге Турағұл Абайұлы мен Мұхтар Әуезов кеңес берген. Медеудің ұлы Санияз бен жұбайы Турағұлқызы Ақылияның күтімінде денсаулығын түзеген».

Зерттеуші өз еңбегінде Семейде 1925 жылы жарық көрген «Таң» журналының №3 саны туралы Шәкәріммен байланысты совет үкіметі орнаған соң қазақтың бұрыннан келе

жатқан табиғи қалпындағы кейбір өзгерістер жайлы да сөз қозғайды: «Ескі билік» те, «Қараменде мен Кеңгірбай» да бұрын билер сөзі аталып, кейін үрейіміз ұшып шошынып, «шешендік сөздер» атауын иеленген дүниелер». Ғалым еңбегінен осы тәрізді ұлттың ұлылығын танытатын деректер ұшырасуының өзі халықтың құнарлы дүниесін саралауына бастайды.

Сонымен бірге, зерттеуші ғалым осы аталмыш еңбегінде архаизге өтіп кеткен құнды сөз қорын жаңғырта атап өтеді. Соның бірі – «байшөгел» деген сирек кездесетін сөз. Белгілі ғалым Бейбіт Сапаралының «Байшөгел» атты кітабынан үзінді келтіре отыра, «Байшөгел – ескі билер сөзі, көненің көзі... Байшөгел – ғасырлар қойнауынан жеткен, сыны мен сырын сары алтындай сақтаған сөз», – деп қадап көрсетеді.

«Қайталап айта беруге, үнемі зерттеушілер көз ауласында болуға тиісті мәселе – текстология, мәтінтану. Әбден тексеріліп, қалыпқа түскен мәтінсіз байсалды ғылыми тұжырымға келу мүмкін емес», – деп ғылым тазалығына зор талап қоя білетін ғалым Шәкәрімнің Ташкентте 1922 жылы «Шолпан» журналында жарияланған «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасы сансыз әріп қателерімен, сөздері, өлең жолдары түсіп қалып, жауапсыз, берекесіз шыққанына ақын жаны өте күйзелгенін келтірген. Шәкәрімнің академиялық жинаққа енуі тиісті текстологиялық зерттеу мәселелеріне ыждағаттықпен қарауды ескерте отыра, Шәкәрімнің жоғалған, аяқталмай қалған жазбаларына іздеу салуды, архивтік құжаттарды табуда мұқият болуды кейінгі келер буынға да жүктейді.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұлғатану саласында ескерілмей келе жатқан бір тақырып бар екенін сарабал зерттеуші мақалада еске сала кетеді: «Ш.Құдайбердіұлының ақындық кітапханасының мөлшерін межелеу – келешегі зор іс. Жалпы қаламгер кітапханасы – біздің ғалымдар жете көңіл бөлмей келе жатқан маңызды мәселе». Шәкәрімнің кітапханасы расымен айтуға тұрарлық тақырып, мұның өзегін автор Шәкәрімнің баласы Ахат ақсақалдың дерегінен алып көрсетеді. «Жазушының өмір сапары мен туындыларының жазылу тарихы арналы әңгімеге көшкенде кәдімгі хаттың қызметі алабөтен. Неге десеніз, хатта қалың көпшілікке айтылмайтын қатпарлы ой, көпке әйгілеуге жатпайтын сезім иірімдері ақтарылып, үстірт қарағанда жеке адамға қатысты штрихтың барша адамзатқа сүбелі мағынаға ұласып кететін мезеттердің ұшырасатындығы белгілі. Хат та жеке жанның жан сыры емес, халық өмірінің қағазға түскен жыры іспетті. Ш.Құдайбердіұлы көптеген замандастарымен, ақыл-ой иелерімен хат жазысқан. Сақталмауы бармақ тістетеді, қаншама кенеулі ойлар із-түзсіз жоғалды. Сарыуайымға салынбай ізіне түсу керек», – деуі ойландырмай қоймайды. «Әдебиет тарихын тануға себін тигізер хаттар да ізденістің маңызды саласына айналар уақыт жетті», – деген толғамды түйін айтқан ғалымның сүбелі ойларын біз, кейінгі шәкірттері, бағалай білсек ұтамыз. «Шәкәрім және Сұлтанмахмұт» атты мақаласында автор қос алыпты қатар алып қарастыруы, осы екеуі түйісер жерін көрсетуге құлшынысы занды. Ғалым сөз басында «Оларды біріктіретін қандай тылсым?!» деп риторикалық сауал тастай отыра, өз ойын өрбіте әкетеді. Бір тарихи кезеңде өмір сүрген екі дараны байланыстырар түйін – талант күші, рух жақындығы мен елжандылын баса айтады. «Қазақтың дәстүрлі поэзиясынан сусындаған, батыстық лирика мүмкіншіліктерін игерген Торайғыров философиялық, көркемдік ізденістердің қандайына болмасын даяр дер шағында-тын» дей келе, ғалым уақыт өткен сайын жарқырап, соны қырынан таныла беретін дарындар туындыларындағы таным туыстығы жайлы түйіндеп қорытады: «Абай – Шәкәрім – Сұлтанмахмұт арасындағы көзқарастағы бірлік, танымдағы туыстық таң қалдырып, таңдай қаққызады еріксіз».

Автор «Шәкәрім поэзиясының текстологиясы қақында» сынды күрделі тақырыптарға барған сайын тереңдей беруге күш салған. Бұл еңбектегі мол ғылыми, тарихи деректердің негізінде қазақ баспасөзінің алғашқы нұсқалары да кең қамтылуы, жүйелі түрде алға жылжуы зерттеудің рухани маңызын мейлінше арттыра түсері айқын. Бүгінде абыз жас 80-ге толып отырған сарабал ғалымның көркемдік көкжиегімізді кеңейтіп, танымдық дүниелерді екшеп-түстеп, түйіндеп берудегі жемісті еңбектері жылдар уақыт озған сайын өз биігінен түспейтінін айта кету парыз.

Қ.Т. Төлебаева

Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан Республикасы, Семей қ., tulebaeva82@mail.ru**ОН ЖЕТІ АҚЫН ЖӘНЕ ҚАЛИХАН АЛТЫНБАЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын АР23486445 «Абай облысының әдеби-мәдени картасы және цифрлық интеграция (фольклордан бүгінге дейін)» жобасы аясында жазылды.

Қалихан Алтынбаев – біріншіден, суырып салма ақын, айтыс өнерінің хас шебері ретінде танылған ақын. Екіншіден, әдеби мұраны және тарихи шежірелерді жинаушы, Семей өңірінің әдеби ортасы туралы және абайтануға қатысты зерттеу мақалалар жазған қаламгер. Үшіншіден, ақынның ғибратты шығармашылық мұрасының өзі-ақ қазақ әдебиеті тарихының көркемдік қорын толықтыра түсер сөз байлығымен ерекшеленеді.

Сөз өнерінің қастерлеп, көркемдік ойдың гүлденуіне атсалысқан, өз кезегінде халық ақыны атанған Қалихан Алтынбаевтың әдеби мұрасы молдығымен ерекшеленеді. Ақынның өмір белестері мен шығармашылық жолын танып, білу – оның өлең, айтыс, дастандарының табиғатын айқындауға бағдар, маңдай түзер темірқазық болары анық.

Қаламы жүйрік, ойы ұшқыр, табиғатынан сезімтал ақын әдеби жанрлардың қай түріне қалам тербемесін өзінің қолтаңбасына тән ой еркіндігімен, ел тарихы сырына жүйріктігімен дараланады. Өртүрлі мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген өлең, дастан, зерттеу мақалалары мен очерктері сөзіміздің айғағы.

Қалихан Алтынбаев Семей өңірінің ақындары мұраларын жинаушы ретінде де танымал. Ақын шалғайда тұрса да, әдебиет пен мәдениеттің орталығы – Алматымен байланысын еш үзбеген. Қазақстан Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының штаттан тыс тілшісі ретінде тиянақты зерттеулер жүргізген. Аякөздің әйгілі он жеті ақынның есімін ғылыми түрде анықтаған. Ел арасындағы ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, бастырып әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорына өткізіп отырғаны халық поэзиясының жанашыры екендігін танытпақ. Сондай-ақ, «Біржан мен Сара», «Тәуке мен Рухия» айтыстарында келтірілген он жеті ақын туралы жинаған мәліметтер әдеби өңірді тану саласына қосылған үлкен үлес.

Мәселен, «Содырлықтың сазайы» атты ел аузындағы Сабырбай ақын мен оның қызы Қуандық туралы сөзді жазып алып, газет бетіне жариялаған. Онда: «Сабырбай ақынның қызы Қуандық сегіз қырлы бір сырлы екен. Өзі ақын, әнші сұлу қызға қызығушылар көп болыпты. Бірақ олар Қуандықты жасынан атастырып қойған Көкпекті округінің аға сұлтаны Қисықтың баласы Жұмақанның дүмінен қорқып, бата алмапты. Сөйтіп жүргенде Сабырбайдың аулына Абай келіп, неше күндей қонақтап жатады. Бұл жағдайды М. Әуезов «Абай жолы» эпопеясында тартымды суреттелген. Абай мен Қуандық бірін-бірі қатты ұнатса керек. Дақырт сөз бірте-бірте Жұмақанның құлағына шалынады. Ол терісіне симай ашуланып, қалыңдығының аулына ұрын барады да, жоқ нәрсені сылтауратып Қуандықты сабап тастайды. Оң жақтағы қызды сабау дәстүрге жатпайтын қылық. Сабырбай дереу сол төңіректің ақсақалдарын жиып жіберіп кесік айтқызады. Сол кесік бойынша Жұмақанның астындағы аты айыпқа алынады. Бұрын беріп қойған қалың малы сол күні салауат кетеді. Аға сұлтан Қисық қанша терін төккенмен ел билігінен аса алмапты. Ислам діні дүрілдеп тұрған кертартпа заманда әйел теңдігін қорғап шыққан Сабырбай ақынның бұл ісі адамгершіліктің күшті белгісін аңғартса керек. Сабырбай дүние салғанда соған орай Қуандық:

«Сандықтас», «Берікқара» ата-мекен,

Сендей Сыбаннан ұл туар ма екен.

Арыстанның аузынан айырып ең.

Топырағың торқа болсын қайран әкем,-
деп жоқтапты» [1, 498], – дейді.

«Ұлылар шыққан орта» атты мақаласында автор Жарма ауданының «Бірінші май» ауылынан бастап Аягөз қаласына дейін тірелетін кең аймақты қалың қазақ баяғыда ақындықтың ордасы, шешендіктің қордасы деп таныған, Ыбырай Алтынсаринның, Мұхтар Әуезовтің қаламына іліккен, аттары аңызға айналған 17 ақын осы ортадан шыққандығы сөз болады.

Он жеті ақынның бастауы болған Ақтайлақ бидің өмірінен, кейінгі артта қалған ұрпақтары жөнінен мәлімет береді. Сол ақындардың әдеби мұраларын халық арасынан көнекөз қариялардан сұрап, жинау керектігін ескертеді.

«Сара сиынған жетеу» атты мақаласын автор Сара Тастанбекқызының туғанына 110 жыл толуына байланысты жазған. Сара пір тұтқан жеті ақынның өмірбаянынан, мекен еткен жерлерінен мағлұмат береді. Сара:

«Хажының осы сөзі болды себеп,
Қолтықтан көтере гөр аруақ демеп.
Дулат, Сабыр, Кешімбай, Сұртай, Жылтыр,
Жанұзақ – қолда дедім-ақын Түбек», –

деген шумағының төңірегінде сөз қозғайды. Әдебиеттерде, зерттеулерде Дулат пен Түбектің есімі бар болса да, қалған ақындардың есімінен оқырман қауым бейхабар екендігін ескертеді.

Автор Сабырбай, Кеншімбай, Сұртай, Жылтыр, Жанұзақ ақындардың өмірінен мәлімет берді. Ол: «Сабырбай Ақтайлақұлы. Қазақ-совет энциклопедиясындағы мәліметке сүйенсек, 1775 жылы дүниеге келіп, 1865 жылы дүние салған. Сыбанның Байғара тобынан шыққан әйгілі он жеті ақынының біреуі. Зираты Жарма ауданының «Бірінші май» совхозына қарасты «Үш қаражал» деген жерде. Сабырбай ақын «Абай жолы» эпопеясының екі тұсында көрініс береді.

Кешімбай Күшікұлы 1829-1851 жылдар аралығында өмір сүріпті. Шежіре бойынша руы Матай. Оның ішінде Елқонды тармағынан. Қыстауы мен зираты Жарма ауданы «Расцвет» колхозының «Аюлы» деген участогінде. Кеншімбай әйгілі Орынбай Кертағы баласымен 1848 жылдың жазында ескі Сергиопольде айтысқан. Тура 19 жасында екен. Сол жолғы айтыстан қатты аурып қайтады да, үйіне келген соң екі көзі көрмей қалады. Содан үш жылдай зағиптікпен жүріп дүние салған. Артында ұрпақ қалмаған. Басқадай өлеңдерін білетіндерді таба алмадық. Сара сиынатын тағы бір ақын – Сұртай туралы мәліметіміз аса жұтаң. Тіпті әкесінің атын да анықтай алмадық. Тек білетініміз ол Қыржы руынан, оның ішінде Бықы-қанай тармағынан шыққандығы. Зираты Ақсуат ауданының «Сұлутал» совхозына қарасты «Ақши» деген жерде.

Жылтыр Бақайұлы. Ескіше «Бура» руының «қаратаз» тармағынан шыққан ақын. Туған-өлген жылдары белгісіз. Алайда оның туған жиені, жармалық халық ақыны Нұрғали Тұнқатаровтың өзі туралы шығарған бір өлеңіне зер салайық. Онда ақын ата тегін былайша таныстырады:

«Арғы атам аты шыққан Бұлғақ еді
Аралап елдің ішін ылғап еді
Нағашым Жылтыр ақын шыққан «Таздан»
Болмайды жақсы, жаман көп пен аздан
Затынан екі асылдың қалдым туып
Ұстандым ақындықтың жолын қуып
Дүниеден Жылтыр көшіп кеткеннен соң
10 жаста әуреледі өлең буып.
Жетеудің біреуі Жанұзақ Шығанұлы».

Туған-өлген жылдарын анықтай алмадық. Әкесі Шыған дөңгелек ауқатты болған. Байжігіт руының «Дәулетбай» тармағынан таралады. Жанұзақ бала күннен әңгімеге аса үйір екен. Өз ауылының немесе көрші ауылдың бір үйіне сөз білетін қонақ қонып жатыр деп

естісе, бәрін тастап сол үйге жөнеледі екен. Сондықтан бүкіл төңірекке «Қонақ біреу болса, Жанұзақпен екеу» деген мәтел жайылыпты. Жанұзақ Шығыс Қазақстан облысының [1, 456], – деп жазған. Бұл деректер зерттеуші ғалымдарға үлкен пайдасын тигізері сөзсіз.

«Аңызға айналаған он жеті» [2] атты мақаласында да Сыбан елінің байғара тобынан жыққан 17 ақын туралы сөз болады. Онда Қ. Алтынбаев: «Бідіхан мен Айсара, Көкеннің» айтысы. Осы арада айтыскерлердің кім екенін оқырман қауымға таныстыра кетейік. Сыбанның бір баласы – Жангөбек. Одан Ташкентке бек болатын Нарымбай туады. Оның бәйбішесінен Ожар, одан Әлімбет, одан Тайынша, одан әлгі қызбен айтысатын Бідіхан туады. Демек, Байғара тобына жатпайды. Байғараның әкесі Қу дауысты Құттыбаймен бірге туысатын Ожардың кіндігінен тарайды. Бұл да ақпа жүйрік, екі қызбен айтысында жақын туысы «Байғараның 17-сін» мақтан ете сөйлейді.

Айсара мен Көкен – Найманның Мұрын руының Құттымбет тармағынан шыққан апалы-сіңлі ақын қыздар. Бұлардың қонысы қазіргі Ақсуат пен Аягөз аудандарына тең бөліне қарайтын Өкпеті тауы. Айтыс сонда өткен. Апалы-сіңілі екі қыздың одан кейінгі өмірі белгісіз. Біз үшін ең құндысы осы айтыста Бідіханның аузынан Байғарадан шыққан 17 ақынның аттарының аталатыны. Сол сөз сайысында апалы-сіңілі ақын қыздар қарсылыстары Бідіханға:

«Елінде жүйрік те бар, желтақым бар,
Тобында соның тұрған немақұл бар.
Кесілген көмекейің ақын болсаң
Айтып бер, Байғарадан неше ақын бар?»

– деген сауал тастайды. Бідіхан бұған:

« Құдай-ау, айналайын құдіретіңнен,
Берейін барын тауып өз шетімнен.
Елімде Ақтайлақпен онжеті ақын,
Көтерген көңілдерін құрметпенен», -

деп жауап қайырады. Қыздар бұған қанағаттанбайды. 17-нің аттарын түгендеп атауды сұрайды. Сонда Бідіхан:

«Жақыным, жамағатым ақын Түбек
Жырлары жұрт аузында жатыр түнеп.
Сабырбай, Көшкінбай (дұрысы Кеншімбай)
мен Сұртай, Жылтыр,
Жанұзақ жыр шыңына ұшқан түлеп.
Түбек пен білемісің Сабырбайды
Өлеңге бәйге атындай дабылдайды.
Өзбек, Өмірбек пен Шәріп, Жандос,
Кәдірбек қара өлеңге аңғармайды.
Қасыма еріп келген Тұғыл ақын
Әжібек, Дәрібекпен оған жақын.
Бідіхан менің атым өзің білдің
Сәмидің төрт баласы бірдей ақын.
Елінде жүйрік те бар, желтақым бар
Түбінде сонау тұрған не мақұл бар?
Шыңына самғағанда жан жетпейтін
Айтқандай Аласетте (дұрысы Әлсейітте)
Шәке ақын бар, – деп түгендеп шыққан екен», – дейді.

Қ. Алтынбаев өзінің ертеден жинап-теріп жүрген 17 ақын туралы мағлұматын нақтылап, 17 ақынның аты-жөндерін жіктеп көрсетеді: «1. Ақтайлақ Байғараұлы. 2. Сабырбай Ақтайлақұлы. 3. Түбек Байқошқарұлы. 4. Орынбай Сәметұлы. 5. Нұрлыбай Сәметұлы. 6. Ташқан Сәметұлы. 7. Уәйіс Сәметұлы. 8. Әділбай Сәметұлы. 9. Тілеуімбет Түсіпұлы. 10. Әйімбет Түсіпұлы. 11. Шәке Әлсейітұлы. 12. Рай Байсалұлы. 13. Кәдірбек

Артықұлы. 14. Өмірбек Өтепұлы. 15. Дайырбек Байсалұлы. 16. Байтұяқ Өтепұлы. 17. Көкен Байсанұлы» [3].

Аягөз, Жарма аудандарында әдеби-зерттеу экспедициясын ұйымдастырса, осы 17 ақын мұраларын да, басқа да көптеген ауыз әдебиеті үлгілерін табуға болатынын ескертеді. Байғарадан шыққан ақындар шоғырының мұраларын тауып зерттесек, әдебиеттануға қосқан үлесіміз мол болатынын айтады.

Қ. Алтынбаев Семей өңірінің ақын-жазушыларының ел арасынан шығармаларын жинап, талдап мерзімді баспасөз беттеріне жариялап отырған. Бұл орайда әдебиет сүйер қауым мен әдебиет зерттеушілерімен үнемі байланыста болған. Мысал ретінде: «Құрметті Қалек! Сау-саламат боларсыз. 1988 жылы «Жазушы» баспасының жоспарына екі халық ақынының жинағын ұсындық. Туғанына 100 жыл толады екен: Сапарғали Әлімбетов, Айманкүл Тәжібаева... Сіз Сапекенді (Сапарғали Әлімбетов) жақсы білесіз, тұздас-дәмдес болған шәкіртісіз. Ол кісі жайында, әсіресе ипровизаторлық ерекшеліктерін айтып, естелік жазып берсеңіз жақсы болар еді. Сапекеннің ұрпақтарынан кім бар? Толық өмірбаянын, творчестволық қызметін, басқа ақындармен байланысын, жырлайтын репертуарын, т.б., айтпақ ойларыңызды қағазға түсіріп бізге жүберуіңізді өтінемін. Сәлеммен Көбей Сейдеханов» [4], – К. Сейдехановтың деген хатын келтірсек те болады.

«Жеңіс жырын жырлаған» [1, 480] мақаласында Сапарғали Әлімбетовтың патриоттық сарындағы қысқа өлеңдерінің, «Мейір батыр», «Молдабай палуан», «Ер Білісай» атты дастандарының кейінгі жастарды елді, Отанды, жерді қорғауға үгіттейтін баға жетпес туындылар екендігіне тоқталған. Автор аталған мақаласында халық ақыны Сапарғали Әлімбетовтің қолына қару алмаса да қаламымен халықты жеңіске жігерлендіретін, елмандық рухтағы өлеңдер шығарды. 1941 жылғы 30 шілдеде Семейде Ертіс бойындағы үш облыстың ақын жазушылары бас қосқан мәслихат өткізіледі. Мәслихатқа қатысқан Төлеу Көбдіков, Нұрлыбек Баймұратов, Есенсары Құнанбаев, Иса Биназаров, Нұрғали Тұңғатаров тәрізді халық ақындарының қатарында Сапарғали Әлімбетов болғанын баяндайды.

«Ақын Жамбыл бастаған үлкен полк

Түп түгел қаруланып алдық толып,

Қан іздеген жауызға қан жаудырып,

Сөзбен өртеп сазайын бермек болып», –

деп жар салған Сапарғали ақын қазақ жауынгерлерін ұлы жеңіске шақырар отты жырлар тудырғанын баяндайды. Сонымен қатар, осы мақалада автор С.Әлімбетовтің «Мейір батыр», «Молдабай палуан» атты дастандарының тақырыптық аясына тоқталып әдеби талдау жасауға күш салған. Жеңіс жырын жырлаған.

«Туған жерден шабыт алған» атты мақаласы да халық ақыны Сапарғали Әлімбетовке арналған. Бұл мақаласында Сапарғалидың бүкіл өмірі мен шығармашылығынан мәлімет береді. Кейінгі зерттеуші ғалымдарға аталмыш мақала Сапарғалидың мұрасын зертеуде таптырмас деректерімен құнды болды.

«Ертіс өңірінің ерені» атты мақаласы халық ақыны Тәңірберген Әміреновтың туғанына 80 жыл толуына арналған. Дүниеге Абай мен Мұхтарды әкелген Ертіс өңірі талантқа бай. Ертіс өңірін айтқанда әуелгі кезекте ауызға түсетіні кәдімгі қарт Шыңғыстаудың атырабы. Автор мақаласында талантты ақын Т.Әміреновтың шығармашылық мұрасына жан-жақты тоқталып, талдау жасайды.

«Ертіс жағалауының мақтанышы», «Ертістің сере сүлейі» мақалалары есімі республикаға кеңінен танымал, Ертіс жағалауының көрнекті суырып салма сүлейі Нұрлыбек Баймұратовтың 100 жыл толуына арналған. Мақалада Қ. Алтынбаев: «Нұрекең де балуан тұлғалы болатын. Келбеті мен дауысы, домбырасы, төгілмелі жыры мен орындау мәнері сай келген ондай ақынды өз басым әлі кездестірген емеспін», – деп Нұрлыбек ақынның шыққан тегінен мағлұматтар беріп, артында қалған мұраларына тоқталады. «Қанды жорық» және «Ер Төлеген» дастандарына талдау жасайды. Жалпы Н. Баймұратов осы дастандарының арқасында 1948 жылы Москвада өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің он күндігіне қатысып, әдебиет сүйер қауымға танымал болған.

«Шыңғыстың қойнауындай қатпар-қатпар» мақаласында автор Шәкір Әбеновтің шығармашылығына кең көлемде тоқталады. «Ш. Әбенов – дастаншыл, сатирик әрі айтыскер ақын, терең шежіреші, композитор» [5], деп баға береді. Мақаласын ақын өзінің бір шумақ өлеңімен аяқтайды:

Дәу ақын, жайсаң ақын, қайсар ақын.
Әр қылығы сүйсінтіп, ой салатын.
Тоқсанды тымақ құрлы көрмей жеңдің.
Жөнің жоқ жүзде дағы тайсалатын.

Жергілікті әдебиетті өкілдерін көркем шығармаларын халыққа таныстыру, насихаттау бағытында да Қ. Алтынбаев үлкен ізденіс жүргізген. Мәселен, «Жарманың «Исасы» атты мақаласында Нұрғали Тұңғатаровтың поэтикалық шеберлігіне, ақындық шабытына кеңінен тоқтала келіп, автор оның ақындық қолтаңбасын Иса Байзақовпен қатар қояды. Бұл мақалада жазба поэзияға қарағанда, суырыпсалмалыққа бейім Н. Тұңғатаровтың суырып салып айта беретін, қара сөзден гөрі жүйріктігі сөз етіледі.

Соғыс кезінен жеткен әдеби жәдігерлік мұра «Бөкенші мен арқардың айтысын» ел аузынан жазып алып, газет бетіне жариялайды.

«Тарлан ба, Тайбурыл ма, Құлагер ме?
Төрт аяқ дөңгелеріп түскен жерге.
Тарғын ба, Қобыланды ма Үстіндегі?
Ұқсайды сырт тұлғасы сондай ерге.
Батыр ма жауды өксіп қан іздеген?
Ғашық пе махаббатты жар іздеген?
Көзге атқан Құралайды елдің ұлы,
Бұл мерген Бөкенші еді аң іздеген» [6].

«Боздағым» (Қазақтың жоқтау жырлары) атты кітапта Қаз дауысты Қазыбек туралы жоқтауды шығарған Қазыбек бидің өз қызы Қамқа екенін Қалихан Алтынбаев ел аузынан жазып алып, деректер арқылы дәлелдейді. Бұл туралы «Боздағым» жинағында: «Қаз дауысты Қазыбек (1661-1758) туралы жоқтауды» шығарған өзінің қызы Қамқа екен. Маңқиып отыра беретін сабырлы болғандықтан, жұрт оны Маңқап деп атап кеткен. Семей облысы, Көкпекті селосында тұратын қария Алтынбаев Қалиханның хабарлауымен, біз Қазыбек бидің қызының азан шақырып қойған есімі Қамқа екенін, Маңқан деген лақап еты екенін біліп отырмыз. Қалихан ағайдың хабарлауынша, Қамқа шешей мен ол кісінің күйеуі Шөрек батырдың бейіттері Семейге таяу Қызыл судың бойында көрінеді» [7, 21], – деп жазған.

Қ. Алтынбаев 1969 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына өзінің ел арасынан жинаған аңыз-әңгімелерін өткізеді. Олар: «Шыңғыс хан туралы», «Саркөз бен Жәнібек», «Қошқарұлы Жәнібек», «Құдиярдың қу баласы мен Сылдыр көмей жезтаңдай би», «Кегенбай би», «Мәметек би», «Еңсебай мен Бәкен», «Жәнібек пен Тіленші». Бұл аталған аңыздар бүгінге дейін баспа бетін көрген жоқ. Сол себепті кей аңыздардың сюжеттеріне қысқаша тоқтала кеткен орынды сияқты. Мәселен, «Кегенбай би» [2, 21] туралы аңызға тоқталайық. «Найманның мұрын деген руынан шыққан Кегенбай би аса шешен болыпты. Бірде оны Арғынның Қаракесек еліне жесір дауына жіберіпті. Кегенбайдың бойы аласа кісі екен. Көрген жерде Арғынның биі:

«Аттан тайдың озғаны-ай,
Шернеуіштен би қойып
Қайран елдің азғаны-ай»,
деп кемітіпті. Сонда Кегенбай би былай деген:
«Е, би, несіне таңырқайсыз,
Адамның зоры боғым болады
Жылқының зоры соғым болады.
Мен бармақтай алтын емеспін бе,
Сен батпақтай шойын емессің бе?»

«Батпақтай шойынсың» деп отырғаны Арғын биінің руы қалмақ қызынан таралса керек. Кегенбай сөйтіп, сөзден ұтып шығады. Кегенбай бейіті қазір Көкпекті ауданының «Шегелек» совхозының жерінде», – деп жазады автор.

«Жәнібек пен Тіленші» [8] аңызы жайлы Қ. Алтынбаев былай деп жазған: «Керейдің Қошқарұлы Жәнібек жалғыз баласына Қаз дауысты Қазыбектің немересі Тіленші бидің қызын айттыра келіп:

«Көліңізді шүйгелі келдік,
Тұйғынымның жібек бауын түйгелі келдік,
Қуыңызды ілгелі келдік...»

(тағы бірнеше сөздер болса керек) деп, жаушылық сөз бастайды. Сонда Тіленші би біраз ойланып, мына жауапты қайтарған:

«Мен қаптаған қалың тоғаймын,
Табылуға оңаймын
Сен – жапанға біткен шынарың
Қартайып бір күн құларсың.
Арлы-берлі шабармын
Орныңды қайдан табармын?»

Жалғыздығы бетіне басылған Жәнібек құда түсе алмай, аттанып кетіпті».

Жалпы, Қалихан Алтынбаевтың Абай елі мен Абай төңірегіндегі халық ақындары шығармашылықтарына қатысты жинаған, жазған еңбектерінің ұлттық әдеби қорды молайтып, ұлт әдебиетінің көркемдік, танымдық сипаттарын білуде өзіндік орны бар. Оларда әдебиеттанушы ақын халқының көркемсөз қазынасын, Абай тағылымынан нәр алған Семей өңірі ақындарының әдеби мұраларын ерекше сүйіп, қазақ халқының сөз шеберлері туындыларының әдеби айналымға қосылуы жолында айрықша еңбек еткеніне куә боламыз.

Қ. Алтынбаевтың халық ақындары жайлы жазған мақалаларында әдеби шығарманың тарихи шындықпен байланыстылығы, шығарма сюжеттерінің деректік негіздері, туындылардағы ұлттық сөз өрнегінің айшықты белгілері, халық ақындары поэзиясының тіл көркемдігі сынды әдеби-эстетикалық мәселелерге қатысты өнер адамының өзіндік ой-тұжырымдары екшеленген. Сол себепті де Қ. Алтынбаевтың Семей өңірі ақындары мұралары жайлы жазған еңбектерін мүмкіндігінше толық тоқталуға тырыстық.

Әдебиет

1. Алтынбаев Қ. Шығармалар жинағы (Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған – Төлебаева Қ.Т.). – Алматы, 2009. – 512 б.
2. Алтынбаев Қ. Аңызға айналған он жеті // Абай. – 1998. – №4.
3. ҚРҰҒА. Әдебиет және өнер институты. «Жоқтау» 1961 жыл. 280 бума. 2-дәптер.
4. Семей қаласы қазіргі заман тарихы құжаттамасы. Фонд 803. Архив 1. Өлеңдер және айтыстар.
5. Алтынбаев Қ. Шыңғыстың қойнауындай қатпар-қатпар. Көкпекті ауданы, Көкпекті ауылында тұратын Қалбай Қалиханұлының жеке мұрағат қоры. – 2 бума.
6. Алтынбаев Қ. Жарманың Иссасы». Көкпекті ауданы, Көкпекті ауылында тұратын Қалбай Қалиханұлының жеке мұрағат қоры. – 2 бума.
7. Боздағым. Қазақтың жоқтау жырлары. Құрастырған: Т. Арынов. – Алматы: Жазушы, 1990. – 301 б.
8. ҚРҰҒА. ОҒҚК – 280 бума. №1-2 дәптер.

А.М. Кунанбаева

«Шәкәрім атындағы көпбейінді №5 гимназиясы» КММ
Қазақстан Республикасы, Семей қ., k_asem_m79@mail.ru

ҒЫЛЫМДАҒЫ ІЗДЕНІСТІҢ ОҚЫТУДАҒЫ ЖАЛҒАСЫ

Егер де бүгінде оқушы алдында тұрып, мемлекет бекіткен бағдарламаға, оқулықта жазылған дерекке қосымша ақпарат айтып, оны түрлі шеберлікпен жеткізу жолдарын меңгерсек ол өзіміз тәрбиесін көріп, тағылымынан өткен ұстаздарымыздың бізге сіңірген еңбегінің нәтижесі және заңды жалғасы деп білемін.

Мектеп бітіргеннен кейін бірден оқуға түсе алмадым да өз мектебімде тәлімгер болдым. Бірақ осы бір жылдың ішінде Ертіс жағасындағы қара шаңыраққа студент атану басты арманым еді. Келер оқу жылында Семей мемлекеттік университетінің «Филология» факультетіне студент атанғанымды декан А.С.Еспенбетов оқыған тізімнен естідім. №3 корпусының акт залында бірінші рет көрген сом тұлғалы, зор дауысты Арап Сләмұлы сол күннен бастап қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына оқуға түскен студенттердің басты қорғанындай болды. Қыркүйектің алғашқы күндерінде Семейге келген Қайым Мұхаметқановтай аңыз адамды біздің группамызға алғаш көрсеткен, өзімізді қызықтырған сұрақтарды қоюға, Қайым ата арқылы Мұхтар Әуезов тұлғасын жақынырақ білуге себепкер болған да осы Арап Сләмұлы еді.

Біздің курсқа кейіннен «XX ғасыр басындағы әдебиет» курсын өткізді. 90 минуттық дәріс кафедрадан жәй ғана ақпарат түрінде емес, түрлі түсті картиналардай болып көз алдымыздан өтетін. Ғалым бізді Сұлтанмахмұт Торайғыровтың туған өлкесінен бастап шығып, Павлодар, Семей, Өскемен қалаларында қыдыртып, Ертісті пороходпен саяхаттатын. Арап Сләмұлының Сұлтанмахмұт шығармашылығына, өміріне арнаған дәрісі әр тыңдаушының бойынан ақынның жастық жалынын да, оқу-ғылымға деген ұмтылысын да, көрген қиындықтарын да сезінетіндей әсерлі болатын. Қосымша ретінде Сұлтанмахмұттануға үлес қосқан ғалымдардың есімдері аталып, еңбектері зерделуге берілді, оқулыққа енген деректерді ой таразысынан өткізуге ұсынылды. Ұстазымыз қорытынды ретінде тапсырған емтиханда әр студенттің жауабын мұқият тыңдап, тыңдаушыларының өзіндік ойын білуге талпынатын. Үнемі ғалымға тән сымбаттылықтың үлгісі болған Арап Сләмұлының емтиханына да студенттер үлкен дайындықпен келетін. Қатарластарым дәріс пен семинар сағаттарында қамтылған материалдарды қайталаумен қатар, сырт келбеттерін де жөндейтін. Студенттер ұстаз алдында ойларын еркін жеткізетін. Тобымыздағы Асқар, Алмас, Мақсат, Серік атты сері жігіттеріміздің басты қолдаушысы болды. Арап Сләмұлының жетекшілігімен группаластарым Секей Жанбота, Әсемгүл Әбділманатқызының кандидаттық диссертацияларын қорғауы айтқан сөздеріме дәлел болатыны анық.

Университет қабырғасында жүргенде тағы бір таң қалдырғаны, оқытушыларымыз сол кездегі филология ғылымдарының кандидаттары Жандос Мағазбекұлы мен Бауыржан Ердембековтың өз ұстаздары Арап Сләмұлына деген ерекше құрметі еді. Бізге оқыған «Абайтану», «Шәкәрімтану», «Әуезовтану» курстарында ұстаз бен шәкірт тақырыптары қозғалғанда Арап Сләмұлының ұстаздық келбетінен мысал келтіретін. Ғылымдағы жолдарында көрсеткен үлгісін жеке, тұлғалық қалыптасуына қосқан үлесін жеке әңгімелейтін. Бұл құрметтің сырын кейін біз де сезіндік, біз де әңгімеледік.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде магистратура оқып жүргенімізде М.Әуезов дәрісханасында ғылым кандидаты мен докторы ғылыми дәрежесін алуға үміткерлер диссертацияларын қорғайтын. Осы дәрісханада Арап Сләмұлы жетекшілік жасаған зерттеушілер Абайдың шәкірттері саналатын ақындардың барлығына дерлік зерттеулерін арнады. Міндетті түрде сол күні аудиториядағы қорғауға қатысатынбыз, кеудемізді мақтаныш сезімі кернейтін. Арап Сләмұлымен бірге аудиторияға бүкіл Семей көшіп келгендей әсер етуші еді. Қазақ әдебиеті қазанының құлағын ұстап отырған

ғалымдардың ұстазымыздың әдебиетті зерттеуге қосқан үлесі туралы айтқан пікірлерін еститінбіз. Тұтас бір өлке әдебиетін зерттеуді мақсат еткен Арап Сләмұлының ғылымдағы жолы да өзгеге ұқсамайтын сүрлеуімен ерекшеленеді. Ғалымның жетекшілігімен қорғалған жұмыстар нәтижесінде әдеби өлкетану мектебі қалыптасты. Арап Сләмұлының бұл еңбегі жасыратыны жоқ майталман әдебиетшілердің қызығушылығын да, қызғанышын да тудыруда.

Мектепке келіп, жас ұрпақтың тәрбиесі мен санасын сапалы қалыптастыруды мақсат еткенде де осы ұстаздан көрген жолдан ауытқымадым. Оқушыларға ғылыми-зерттеу жұмыстармен айналысуды ұсынғанда туған өлке тарихына, туған өлке өрендеріне арналған көркем әдебиетті оқудан бастауды ұсындым. Солай еткенде зерттеуге алынған шығарма да оқушы бойына тез сіңеді, зерттеуге деген қызығушылығы жоғары болады, туған жеріне деген махаббатының да ыстық болатыны анық. Осы жолдағы жемісті жұмысымның бірінен енді біраз мысал келтіріп өтейін.

Қ. Жұмаділовтің «Прометей алауы» романы туралы жазушы Сәбит Досанов: «Көрнекті жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Прометей алауы» романы сонадайдан көзге шалынар сом тұлғалы туындылардың бірі, бәлкім бірегейі.

Шығарманың алтын арқауы – қазақ хандығы құлағаннан кейінгі «аға сұлтандар дәуірі» деп аталатын тар кезеңдегі өмірде болған тарихи оқиғалар. Сондай-ақ, кейіпкерлері де ойдан шығарылмаған, сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалар. Дей тұрсақ та, бұл – очерк не деректі кітап емес, жазушы қиялынан туған хикаяттармен тұздықталып, кейіпкерлері іс-әрекет үстінде көрсетілген, көркем образдармен көмкеріліп, кең тынысты кемел ой, келісті тілмен кестеленген көркем шығарма.

Түйіп айтсақ, «Прометей алауы» талғампаз оқушының талғамына тар келмейтін талантты, қуатты шығарма. Бұл – автордың ғана емес, қазақ прозасының да көркемдік ірі табысы» [1].

Осындай жоғары бағаға ие болған «Прометей алауы» романында «әдебиетте аз шиырланған өңір» Аякөзде өмір сүрген қазақ биі, шешен, жырау Ақтайлақ би Байғараұлы өмірінің соңғы кезеңі суреттеледі.

Қалың көпшілік арасына бірден тарап үлгерген Қабдеш Жұмаділовтің «Прометей алауы» романында «жеті атасынан түгел би болған» әулет адамдары сөз болғандықтан, жазушы бұларды тек Ақтайлақ би, Кеңесбай би деп атап қоймайды.

Ақтайлақ – арысы Найман, берісі Қаракерейдің төбесіне тұтқан төбе биі [Қ.Ж. 8 б.].

Кеңесбай – осы елдің сары мойын биі, Жарасбай болыс болып жүр [Қ.Ж. 7 б.].

«Қазақ жерінде көп тараған жер дауын да, жесір дауын да, құн дауын да ел мен елдің арасында болып отыратын әр түрлі жағдайға байланысты шешілуге тиісті мәселелердің бәрін де би, билер алқасы, төбе би шешіп отырған» [2.15].

Сайлау ғана емес, би соңғы жылдары ел келесіне араласып, дау-шарға билік айтуды қойып кеткен [Қ.Ж. 17 б.].

Би ел арасындағы тірлікке көп араласпайды, бұл міндетті бидің ұлы Кеңесбай атқарады. Сары мойын би төбе биден кейінгі билік айтушы екенін жазушы көмегімен түсінеміз. *Төбе би, сары мойын би* деп атау арқылы олардың билер арасында алар орнын көрсетеді.

Ғалым Р.Сыздықованың көрсетуінше: «Би сөзі – XIX ғасырдың II жартысында нақтылы заң термині. Бұл сөздің терминдік мәні ертеректен келе жатса керек. Бірақ ол әр кезеңде әр түрлі мәнге ие болып келген сөздердің бірі. Би сөзінің Абай тұсындағы білдіретін негізгі мағынасы – әрбір болыстыққа сайланып қойылған заң жүргізуші адам» [3.194].

Би заңға, әдет-ғұрыпқа жетік екендігін және шешендік қабілеті бар екенін шаршы топ алдында бір емес, бірнеше рет дәлелдей білгендігінен халықтың құрметті атағы болаған. Би атағын алған адам ел арасында билік айтып, әр түрлі істердің шешімін тапқан. Жазушы Ақтайлақты заң жүргізуге таласқандықтан емес, ескі салт бойынша заң ғұрыптарына жетік, оның үстіне шешен болғандықтан алған атағына сай би деп атаған. Бұл кезеңде би сөзінің

мәнінде шешендік, тапқырлық, кеңесші мәні жойылып, таза заң терминінің орнына жұмсалады. Енді би қазақтың әдет-ғұрып заңы бойынша ұсақ-түйек қылмыстарды қарап, үкім шығаратын, үш жылға сайланып қойылған ресми әкімнің атауы. Жазушы Ақтайлақ бидің арға аталары туралы да мәлімет береді. Мысалы:

Бергі бабасы Қу дауысты Құттыбай – Абылай ханның оң қолы, арысқа салар абызы болған кісі [Қ.Ж. 8 б.].

Арыс халық, ру, ел, ал *абыз* оқымысты, білгір мағынасын беретінін білеміз. Жазушы осы екі сөзді тіркестіріп, арысқа салар абыз деп, яғни халық арасындағы ханның өкілі дегенді өте ұтымды жеткізе білген.

Романда ең жиі кездесетін лауазым аты – төре. Қазақ арасында төре бұрыннан келе жатқан атау екенін тілімізде бар тіркестер мен мақал-мәтелдер де дәлелдейді. Қазақтың қара сөзінің қаймағын кілкіп алатын, тілі бай жазушы осы мүмкіндікті жақсы пайдаланған.

Кез келген төре өздерін хан нәсілімін, тақ мұрагерімін деп санайды. Соған орай, төре ауылдарының сырт көрінісі былайғы қазақ ауылдарынан өзгешерек болады. Өле жатқан төренің төрт үй төлеңгіті бар деген сөз де тегін айтылмаған [Қ.Ж. 27 б.].

Осындағы төлеңгіт атауына да анықтама бере кетейік. Төлеңгіттер қазақ сұлтандары мен ханның қасындағы феодалдарға тәуелді адамдардың әлеуметтік қауымы. Бұлар әр түрлі әлеуметтік жіктерге жататын сұлтандар мен хандарды паналап, бұл үшін оларға қызмет етуге міндетті болып келгендер. Төлеңгіттердің енді бір бөлігі сұлтандардың немесе хан ордасында олардың тапсырмасын орындаушы шабармандар, малайлар.

Қазақта: «Төре – ел иесі болғанда, қара қазақ – жер иесі» деген сөз бар. Бұл «Төреде меншікті қоныс жоқ, қай елді билесе, соның жерін жайлап жүре береді» дегенді білдіреді [Қ.Ж. 27 б.].

Төре ақсүйек Шыңғыс ұрпағының атауы болып пайдаланылған. Оның ресми әкім болуы шарт емес. Ал XIX ғасырдың екінші жартысында төре деп қарадан шыққан әкімдерді де, орыс администрациясының өкілдерін де атайтын термин ретінде қолданылған.

Бір құрсақтан шығып, бір емішекті бөліп емгендері болмаса, былайғы ағайын-туыс дегенді мойындамайды. «Таста тамыр жоқ, төреде бауыр жоқ» [Қ.Ж. 31-б.].

Зерттеушілер қазақ тілінде жиі ұшырасатын төре атауының екі түрлі мағынада, атап айтқанда, белгілі бір әлеуметтік топ мәніне және төрелік, билік ұғымында да қолданылатынын айта келіп төре сөзінің шығу тарихын былай түсіндіреді: «Төре – «жақсы, қасиеттері бар, құрметті адам немесе төрдің иесі, төр иесі» мағынасын білдіреді дегеннен гөрі билік иесі (жүргізуші), белгілі бір мемлекеттік құрылым иесі (басқарушы, заң иесі, шығарушы, тәртіп, режим орнатушы) дегенге көбірек яғни дәлірек келіңкірейді [5.85].

Төресіз ел, төбесіз жер болмайды десек, Әбілфейіз әулеті әу бастан Жанкөбек Сыбанның еншісіне тиген бәсіре төрелер ғой [Қ.Ж. 98 б.].

Ғалым Р.Сыздықова төре атауы турасында былай дейді: «Хан не сұлтан тұқымы қазақша көбінесе төре деп аталады. Ақсүйек категориясына жататын бұл әлеуметтік топ өткен ғасырдың бірінші жартысында-ақ өздерінің бұрынғы саяси билігі мен әлеуметтік салмағын заң жүзінде де, іс жүзінде де жоғалтқан болатын. Бірақ төре семьяларына (ұрпақтарына) жататын адамдар өмір сүріп келе жатқандықтан, олардың атаулары өзгермей, төре деп қала бергенін көреміз. 1900 жылғы Латифтің сөздігі айқын білдіреді: төре – сын хана или султана, не вступивший или не выбранный еще в какую-нибудь должность и вообще потомки прежних ханов, которые титулуются как султанами» [3.72].

Сонымен келтірілген мысалдардан төре туралы өз тамымымызды арттырып қана қоймай, романда төре атауы орыс шенеунігі деген мәнде емес, хан немесе сұлтан ұрпағы деген мәнде жұмсалғанын көреміз.

Оқушымың зерттеу нысанына алған «Прометей алауы» романы соңғы жылдары жарық көрген романдар ішіндегі тарихи тақырыпты қозғаған үлгі боларлық шығарма деп айтуымызға әбден болады. Туған өлкенің тарландары мен тарихын білудің де себепкері.

Ғалым Арап Сләмұлының ұстаздық жолынан өзіме осындай түйін түйіп, оқушыларымның бойында еліне, жеріне деген сүйіспеншілікті қалыптастыруды, сол арқылы ұлтқа қызмет ету жолында ізденіп келемін.

Мерейлі жасында ұстазымызға біздің бойымызға сіңірген жылылығына, ғылымдағы салып берген сүрлеуіне рахмет айтамыз. Арап Сләмұлы қалыптастырған ғылыми мектептің іргесі мықты болуын тілейміз. Ғалым аға, сізден аларымыз да, сізден үйренеріміз де көп болсын!

Әдебиет

1. Досанов С. Әдебиетті жалғыз адам жасамайды // Қазақ әдебиеті. – 11 сәуір, 2003.
2. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995. – 172 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
4. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 168 б.
5. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 331 б.

ҒТАХР 17.01.56-6

А.К. Жундибаева

Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы
Қазақстан Республикасы, Астана қ., arayzhkz@gmail.com

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖӘНЕ Ш.ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ТҮРІК, ҚЫРҒЫЗ, ҚАЗАҚ ҺӘМ ХАНДАР ШЕЖІРЕСІ» ЕҢБЕГІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Жеті ата – қазақ халқының дәстүрлі салт-санасындағы адамның ата жағынан тегі таратылуының нақтылы жүйесі. Бала өзінен бастап әкесі, атасы, бабасы, т.б., жеті атасының нақтылы есімдерін кішкентайынан жаттап өседі. Бұлардан тараған ұрпақтар бір атаның балалары саналады. Ал екінші жағынан баладан тарайтын ұрпақ әкеден төмен қарай жалғаса береді. Ағайындықтары Жеті атаға толмай жақын-жуықтар бір-бірінен қыз алыспайды. Жеті атаға толғаннан кейінгі күннің өзінде, бір рудың жастары некелесетін жағдай туса, ру ақсақалдары бір пәтуаға келіп, боз биені сойып, баталасып барып рұқсат ететін болған. Ататек атаулары: ата, әке, бала, немере, шөбере, шөпшек, немене. Бұдан әрі туыстық атаулар: жүрежат туажат, жұрағат, жат жұрағат, жегжат, жамағайын болып кете береді.

Соңғы түйіндеуші буын, әдетте, ру есіміне тіреледі. Немесе, керісінше, руынан бастап сатылап өз әкесіне яки өзіне дейін таратылады. Өз ата-бабасын, жеті атасына дейін білу әрбір азамат үшін міндет болған және сол білігі арқылы ол өз халқының дәстүрін жалғастырып отырған.

Мұның өзі қазақтардың этникалық ерекшеліктерін танытады, әрі оның қиын-қыстау кезеңдерде тегінен көз жазып қалмауына және басқа халықтармен ассимиляцияға түсіп кетпеуіне себепші болған.

Шежіре – генеалогиялық тұрғыдан туыстық таралымды негіз ететін қазақ және қыпшақ халықтарында қалыптасқан ұғымы терең ұғым.

Ежелден қалыптасқан қағида бойынша шежіре ер адамның ата-бабасымен таралады.

«Beğenmediği ikinci eseri ise “Türk Handar Şeciresi (Türk Hakanları Tarihi)” adlı kitabıdır. Şair bu eserinin, gençken etkilенerek milli tarih yazma amacıyla ortaya çıktığını söyler. Ancak milli olması kaygısıyla Türk kavminden olan tüm hanları eserinde övmüştür ve bu nedenle eseri objektif olmadığı için beğenmez [1, XIX], – деп Ш.Құдайбердиевтің ақын ғана емес, түрік халықтарының ортақ мұрасы етіп санауға болатын бағалы, құнды еңбектің авторы – шежіреші болғандығына да тоқталып өтеді. Шежіренің екінші синонимдік варианты Жеті

Ата ұғымына келеді. Жеті Атасын білу – түркі тілдес халықтардың арасында қазақ халқы үшін міндетті болып табылады.

Жеті ата мен ру шежіресін білу көшпелі қоғамда өмір сүрген қазақтар үшін өмірлік қажеттілік болды. Жеті атадан Үш жүзге дейінгі біртұтас туысқандық бітім бірнеше ғасырлар бойы “қазақ халқы – бір атаның баласы, бір тамырдан тараған” деген ұстанымды орнықтырған [2].

Қазақ елінде күні бүгінге дейін өзінің құндылығы мен мәнін жоя қоймаған шежіре ұғымы түркі тілдес халықтар арасында башқұрт, өзбек, тәжік, қырғыз, қарақалпақ т.б. халықтарда бар. Аталған халықтармен бірге түбі бір туысқан халықтары ішінде шежіре ұғымына татар халқы да жете мән беріп қарайды.

«Шәжәрәләр турындағы фән – генеалогия – дөньяның мәдәни яктан алға киткән халықтарында, илләрендә безнең дәвәрдән күп мең еллар элек үк мәғлүм булған. Ислам, христиан диннәрәнен Изгә китапларында да Адәм галәйһиссәламнән башлап урта ғасыр гарәп, фарсы, төрек, татар дәүләтләрен төзегән халықлар хакиммнәрәнен, шул исәптән Мөхәммәд галәйһиссәламнең дә, легендар нәсәл шәжәрәләре урын алған», – деген зерттеу жолдарынан татарлардың қазақ халқы сияқты шежірені әлімсақтан тарататындығы белгілі болды [3, 4]. Бірақ, бүгінгі татар зерттеулеріне ХҮІІІ ғасырдан бері қарай жазылған деректер негіз болатындығын:

«Татар шәжәрә, ингәздә. Гарәп язуында кәғазьгә төшерелгән. Сирәк булса да, ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда рус телендә, рус графикасында язылған татар шәжәрәләре үрнәкләре дә табылды. Аларны матбугатка әзәрләгәндә, зур текстологик эш башкарылды. Билгәлә булганча, шәжәрә текстлары зур таблицалар рәвешендә дә, зур форматлы амбар кенәгәләрендә таблицалар һәм атадан балаға туучыларны санап бару тәртибендә дә бәян ителгәннар. Зур таблицалар рәвешендәгә шәжәрәләр язылған кәғаьлар бөкләп сакланганлыктан, вакытлар узу белән тузу сәбәплә, бөкләгән жирләрәннән өзәлөп һәм таралып, аерым өлгеләре югалу очрақлары да бар», – деген зерттеу дерек көздерінен таба аламыз [3, 8].

Башқұрт халқында да шежіренің ежелден бері адамдардың ата-тегін өз есінде сақтап келе жатқандығын, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырғандығы белгілі. Башқұрт тарихы бойынша ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда шежіре жазу, шежіре тарқату ұғымы пайда болып, генеологиялық жағынан өзінің ата-тегінің түп-тамырын айқындау, білу, айта білу белсенді әрі қарқынды дамыды. Генеология «genealogia» деген грек сөзінен аударғанда, шежіре деген мағынаны білдіреді. Шежіре өткенді сабақтай білуге, рулар мен туыстар арасындағы туыстық қарым-қатынастың жақындығын білуге үйретеді. Өздерінің тектік таралуын «шежере» деп атай отырып, башқұрт халқы да қазақ халқы сияқты жеті атасын тарата отырмаса да, қазақ елі сияқты араб тілінен түсінік бергенде де «ата-тек», «генеология» деген ұғымдарды білдіретін осы бір сөзбен тарихы тамырлас болып келеді. «Шежере башкирских родов и племен все еще таят в себе множество тайн и загадок, требующих их познания. При помощи башкирских родословных мы можем заглянуть в неизведанные страницы истории, попытаться ответить на интересующие нас вопросы, как прошлого, так и настоящего, узнать кто мы и откуда наши корни. Познав историю своих предков, их великие деяния мы, возможно, сможем узнать свой дальнейший исторический путь, свое предназначение в миропорядке. Осознание башкирским народом наследия предков и на основе этого своей исторической значимости и уникальности; своего дальнейшего исторического пути, в свою очередь, приведет к его благоденствию и процветанию, а значит к благополучию всего государства», [4,12] – дейді өзінің зерттеу еңбегінде башқұрт ғалымы В.Р. Мазитов.

Өткенін білген жанды өз кезеңінде отбасы мен өз жүзінің, өзінің ата-бабасының тарихы мен дәстүрін жалғастыра алатын толыққанды ұрпақ деп санаған. Генеалогия изучает происхождение, историю и родственные связи родов и семей. В нашей республике, говоря о родословии, часто употребляют слово «шежере». «Всплеск интереса к истории своего рода произошел в 90-е годы прошлого века. Граждане стали активно интересоваться своими корнями. Возросло количество обращений в архивы», – [5, 3] деген жолдардан бауырлас

башқұрт халқының кеңестік кезеңде қазақ халқына қарағанда өзінің шежіре сырынан қол үзіп қалғанын байқай аламыз.

Ал түріктердің ата тарихы Османлы тарихынан бастау алады. Түрік шежірелеріне көз жүгіртсек, бізге жол сілтейтін Бозкір императорлығы тарихы мен Осман тарихы бойынша жазылған әдебиеттер болып табылады. Bozkir'in üç atlisi (Atila-Cengiz Han-Timur) кітабында айтылған: «Asya bozkırlarının tabii bir devamı olan Avrupa'nın Doğu bozkırlarında İskitler'in yaşadıkları yerleri, birinci yüzyıllarda ellerine geçiren Gotlar, buraları Kara Deniz'in kuzeyindeki bozkırlarla birlikte Hunlar'a bırakmak mecburiyetinde kaldılar. Asya ile Avrupa arasında irtibatı sağlayan bu geçit, 4. yy.dan başlayarak 18. yy .a kadar Türk-Tatar kavimlerinin hâkimiyeti altında kaldı. İskitleri, Doğu Asya'dan Avrupa'ya akın etmiş olan bozkır kavimleri takip etmişlerdir. Bu iki kıtayı istila edenlerin sosyal benzerlikleri, bunları birleştiriyordu: İskitler de, Türk-Tatarlar da tam manâsıyla çoban, süvari ve okçu idiler. Türk-Tatarları'nın tarihi, Avrupa'da tanınmalarından çok evvel başlar. Hâdiselerin bilinmesi ve sıralanması bakımından büyük güçlüklerle dolu olan bu tarih, Asya Kıta'sı-mn genişliği ile orantılıdır. Avrupalılarca az tanınan ve onun ruhuna yabancı olan bu hâdiselerin anlaşılması ve hele izahı çok güçtür. Bu kavimlerin dramatik dünyasındaki hâdiseler, başka kanunlar altında ve geniş sahalarda cereyan etmiştir» сынды деректерден [6,304] түрік тарихының бастау көздерін көре аламыз.

Ежелгі түрік дүниесі – Атилладан (Еділ патша – ғұндар басшысы) бастап, Шыңғыс ханға дейін, Шыңғыс ханның жаулап алу саясатындағы Моғолстан ұғымы, Ақсақ Темір жорықтарындағы түріктер тарихы толық жазылған.

Аталған халықтар шежіресінің мазмұны мен тарихилығына зер салсақ, Шәкәрім шежіресінің бір ерекшелігі және артықшылығы: тарихты қазақы дүниетаныммен сабақтастыра білгенінде ғана емес, тек қазақ халқының өткенін қамтып қана қоймай, туыстас, бауырлас халықтардың да түпкі тарихына зерделі ой жіберіп, қалам тартуында.

Қазақ шежіресі тарихы туралы, қазақ шежірелерінің зерттелу тарихына көз жіберсек, кезінде оларды жазып алуға орыс ғалымдары А.Левшин, В.Вельяминов-Зернов, Н.Аристов, Г.Потаниндер көп үлес қосқанын байқай аламыз. Қазақ ойшылдары топтаған шежірешілердің ішінде М.Дулатидің, Қ.Жалаиридін шежірелері, «Жәңгірхан шежіресі», Ш.Уәлиханов жазып алған «Ұлы жүз шежіресі», А.Ниязовтың «Үш жүздің шежіресі», М.Шорманұлының шежіресі, .Бөжейұлының «қазақ жұртының шежіресі», Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресі», М.Тынышбайұлының «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» атты еңбегіндегі (ташкент, 1925жыл) қазақтардың қайдан шыққандығы, қазақ хандығының құрылуы, қазақ шежіресі туралы деректі-ғылыми зерттеу көздерін айта аламыз. Осылардың ішінде, тарихилығымен, деректерінің кең ауқымдылығымен көзге түсетін еңбектердің бірі - Шәкәрім Құдайбердіұлының біз атап өткен «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі. Кемеңгер Абайдың ұсынысымен Шәкәрім қазақ шежірелерін жинастырып түрік, қырғыз, қазақ және хандар шежірелерін қатар қойып зерттеуі, оның білгір тарихшы, білікті сөз зергері болғандығын көрсетеді.

Шәкәрім шығамашылығын зерттеуші, зерделеуші ғалымдар деректеріне сүйенсек, шежіренің нақты қай жылдары жазылғандығы туралы айқын дерек жоқ. Тек Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресі 1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрді.

«Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шаһкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шаһкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шаһкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес. Шаһкәрім жазады: «Қазақтың түпкі атасының жайын білмек болып, көп уақыттан берлі сол туралы естіген, білгенімді жазып алып және әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқыдым; ол оқып көрген кітаптардағы сөзді түгел жаза алмасам да, керектісін теріп алып, оған тура келген қазақтың ескі сөздерін қосып, жаздым», дейді. (3-інші бет), – деп бұл туралы өз мақаласында әділ баға берген Ә. Бөкейханов:

«Бір Алла бергеніңе сансыз шүкір,
Қалған жоқ зая болып қылған фікір,

Бітірдім түрік-қазақ шежіресін,
Болса да кемшілікті, қисық, бүкір. (109-ыншы бет).

Шаһкәрім өзі бүкір дегенмен, шежіресі – бала оқытқан молланың қолында болатын кітап екендігін атап көрсеткендігі [7, 28] Шәкәрім шежіресіне ғана емес, қазақ шежіресі тарихы үшін де айтылған ақиқат сөздердің бірі деп бағалағанымыз жөн.

Әр рудан, түркі тілдес әр түрлі халықтардан тараған түріктер үшін де шежіре ұғымы жат емес.

Түрік елінде шежіре қазақтардағыдай ата-бабадан емес, осман түріктері, стамбул түріктері, парсыдағы һәм Закавказдағы түрік нәсілі деп қана бөлінетіндігін Шәкәрім қажы кеңінен баяндап өткен.

Бауырлас тәмам түрік халықтарына «шежіре» ұғымы ортақ болса да, жеті атадан аспай қыз алыспау ұғымынан бастау алатын берік дәстүр тек қазақтарда бар. Шежіренің түп-тамырымыздың алтын діңгегі екендігін, Елбасымыз өз Жолдауында да: «Ру мен тайпаға бөліну – ұлттық тұтастықтан айырылудың өте қауіпті түрі. Қазақ шежіресінің түпкі мәнін ұмытпау керек, алып дарақтың бұтақтары сияқты күллі рулардың түбін қуа келгенде, барлығы бір ғана ұлы тамырға – қазақ деген ұлтқа барып тіреледі. Қай шежірені алып қарасаңыз да, ол қазақтың бірлігін, тұтастығын әйгілейді.

«Шежіре – қазақты бөлшектейтін емес, керісінше, біріктіретін ұғым. Барша адамзаттың Адам атадан басталатыны сияқты, бүкіл қазақтың шежіре атаулысы Атам қазақтан бастау алатынын әрбір қазақ жүрегінің төрінде ұстауға тиіс. Тек бірлесіп қана, бүкіл халықтың күш-жігерін біріктіріп қана біз алға баса аламыз. Бірлігі берекелі, тірлігі мерекелі, ынтымағы жарасқан елдің ғана ырысы мен табысы мол болмақ» [8] деп атап көрсеткен.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің шежіре жазу кезеңіне дейін, бірнеше тарихи кітаптарды оқып шыққанын өз еңбегінде баян етеді.

«Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері» зерттеу еңбегінде С.Ычык бұл туралы қазақ зерттеулеріндегі дерек көздеріне сүйене отырып: «Bu olaya Abay'ın da kızdığını ifade eden şaire büyük ustasının telkinlerinden birisi de Kazak Tarihi'ni yazması olmuştur. Bunun üzerine Sékerim on dokuz yaşından itibaren Kazak Tarihi hakkında bilgi ve evrak toplamaya başladığını söyler. Tarihi evrakları ve vesikaları toplamaya başlamasıyla şair, on dokuz yaşından itibaren Kazak Tarihi'ni yazmaya koyulmuştur. Bu eserini Abay hayatta iken tamamlar ve kitap 1911 yılında «Türk, kırğız, kazak hém Handar Şeciresi» ismiyle basılmıştır. Şair, kitabın önsözündeki kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, bu eseri oluşturabilmek için uzun yıllar mesai harcamış, pek çok kaynaktan beslenmiştir. Bu konuda şair şunları söylemiştir: «Kazakların en eski kökenini bilebilmek için bütün duyduklarımı, bildiklerimi kaydettim. Bütün halkıma tarih kitaplarını okudum. Okuduğum kitapların Müslümanları (Türkçeleri); Tabariy Tariyh Ğumumiy (Tabir-i Tarih-i Hümayun), Tarih Ğusmaniy (Tarih-i Osmani), Necip Asım Bey'in Türk Tarihi, Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı tarih kitabı. Bunların dışında da pek çok kaynaktan yararlandım. Ruşca kitaplardan okuduklarım: Radloff'un uygurlar hakkındaki eseri, aristonun Türk nesli hakkında yazdıkları, dünyadaki çeşitli halkların tarihi ile ilgili Ruşça'ya yapılan çeviriler. Bunların yanı sıra Kutadgu Bilig'den de faydalandım. Çinli yazar Yuwan Mişi'nin yazdıklarından, çeşitli Arap, Fars, Rum ve Avrupa yazarlarının eserlerini de okudum» [1, XVIII] дегенін өз еңбегінде атап көрсетіп өткен. Яғни, аталған еңбектің 1911 жылы жарық көргенін, еңбек жазылғанға дейін әр түрлі жұрттың шежіре кітаптарын оқығанын, оқыған кітаптарының мұсылманшасы: «Тәбірі», «Тарих ғумуми», «Тарих» антшар аласлам», Нәжиб Ғасымбектің түрік тарихы, Әбілғазы баһадүр ханның жазған «Шежіре түрік» және әр түрлі кітаптардан алынған сөздер екендігін, орысша кітаптардан оқығаны: Радловтың ұйғыр туралы, Аристовтың түрік нәсілі туралы, әр түрлі жұрттың шежірелерінен орысшаға көшірген сөздері, оның ішінде түріктің ең есі замандағы шежіре кітаптары «Құдатқу білік»..., сондай-ақ, араб-парсы, рум-европа жазушыларының сөздерін де оқығандығын Шәкәрім сөзімен баяндап, атап көрсеткен.

Әлмисақтан бері, өз тарихын шежіре етіп ру-тайпалардың шежіресін жадында сақтап, жаттап өскен елдің бірі – қазақтар. Қазақта «жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер, өзін ғана білген ұл, құлағы мен жағын жер» деп шежірелікті атадан балаға өсиет етіп

қалдырды. Сонан да болар, Рашид-ад-Дин «олар жеті атасынан жетпіс атасын тарата білетін шежіреші ел» деп бағалапты. Шәкәрім шежіресін парақтап отырғанда, 1240 жылы жазылған «Құпия шежіремен», 1313 жылы жазылған Рашид-ад-Диннің «Жамиғ-ат-Тауарифы», 1463 жылы Әбілғазының жазған «Түрік шежіресінен» хабардар болғаны тандандырмай қоймайды. Бұл құпия сақталатын шежірелердің ол кезде ақиқаттан гөрі аңыз басым еді. Бұл шежірелер көбінде жатқа айтылып, тек хандар мен бекзада – сұлтандар оқып құпия сақтаған-ды.

Шәкәрімнің шежіре жазған XIX ғасырдың соңы, көшпенділер тарихының тұйыққа тірелген тұсы болатын. Моңғолдар Манж-Цин патшалығының қол астына өткелі 180 жылдан асқандықтан, олардың тарихын таразылап жазу тұр ғой, ұлт болып қалуының өзі аса ауыр жағдайға соққан-ды. Сонан да болар, олардың тарихын басқыншы елдердің тарихшылары мен шетел жиһанкездері жазып, сызатыны әдетке айналған-ды [9,90].

Қорыта алғанда, Шәкәрім шежіресін оқи отырып, түйеріміз:

1. Аталған еңбекте автор өз еңбегі жайлы, қандай мәліметтер пайдаланғаны, қандай еңбектерге сүйене отырып, жазғандығы туралы мәліметтер беріп өткендігімен;
2. Шежіреден бұрынғы жағдай, шежіре басының қайдан бастау алатындығы туралы анық көрсеткендігімен (бұл шежіре кезеңі барлық түрік халықтарына ортақ);
3. Қазақтың түп атасының қайдан шыққандығын зерделегендігімен;
4. Ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз ғана емес, осы жүздерге кіретін қаңлы, қыпшақ, қоңырат, қара қырғыз, керей, найман, уақ, төлеңгіт, тарақты, арғын тайпаларының арғы-тегі туралы тарихи анықтамалар бергендігімен;
5. Хан шежіресі, Шыңғыс хан шежіресі туралы дәйекті пікірлерімен;
6. Қазақтан басқа да түркі тілдес халықтар шежіресін (сарт, өзбек, ноғай, башқұрт, қалмақ һәм Төлеуіт, түрікмен, якут, оранхай, Енисейдегі түрік, Күншығыс Түркістандағы түріктер) таратуымен;
7. Қазақтың түп атасының қайдан шыққаны арабтардан емес, түп-тамыры көне түркі әлемінен екендігін ғылыми дәлелдермен, нақты тарихи деректермен түйіндей білуімен құнды.

Шәкәрім шежіресі – талай жылдарға созылған тер төккен еңбектің нәтижесі. Қазақ халқы үшін ғана емес, түбі бір түрік халықтары үшін де баға жетпес қазына болып табылады.

Әдебиет

- 1 Işık S. Sékerim Kudayberdiev'in şiirleri: (giriş-metin-dizin). Danışmani, doctor Öner M.İzmir: 2004y. – 309 s.
- 2 Жеті. kk.wikipedia.org
- 3 Әхмәтжанов М.И. Татар шәжәрәләре:1 т. – Казан: Татар, кит.Нәшр., 2012. – 407 б.
- 4 Мазитов В.Р. Башкирское шежере как историко-этнографический источник. Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Уфа, 2012. – 22 б.
- 5 Калимуллина Г.Т., Бурангулова З.Ю. Методические рекомендации по составлению шежере (родословной). Управление по делам архивов при Правительстве Республики Башкортостан. Центральный государственный исторический архив Республики Башкортостан. – Уфа, 2008. – 22 с.
- 6 Manole N. Bozkir'in üç Atlisi (Atila-Cengiz Han-Timur). Orhan Kemal il Halk Kütüphanesi. – Istanbul, 2002. – 304 s.
- 7 Шәкәрім журналы. – Семей, 2006. – №3. – 28 б.
- 8 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан-2050» Стратегиясы -қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. <http://www.akorda.kz>. – Астана, Ақорда, 14 желтоқсан, 2012 жыл.
- 9 Қабышұлы И. Шәкәрім шежіресіндегі моңғол тарихының көрінісі / Шәкәрім Құдайбердіұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Шәкәрім шығармашылығы қазақ және әлем мәдениеті контекстінде» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 1 том. – Семей, 2008. – 359 б.

Ж.А. Заманбекова

«С. Ғаббасов атындағы жалпы білім беретін орта мектеп» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай обл., Zamanbekova.2018@mail.ru

АЯКӨЗ ӨңІРІНІҢ АЙТЫСКЕР АҚЫНЫ

Қазақ халқының өз ұлтының әдебиетін танып, зерделеуі өз өңіріндегі тұлғаларды, соның ішінде ақын мен жазушысын зерттеуден бастау алады. Өз отбасына деген сүйіспеншілік пен адамгершілік қасиеттер туған өлкеге, өскен ортаға, оның құндылықтарына жауапкершілік сезімдерін қалыптастырады. Абай облысы Аякөз өңіріндегі алғашқы білім ордасы, киелі, тарихи мекен Мамырсу ауылында орналасқан «Сабыржан Ғаббасов атындағы жалпы білім беретін орта мектеп» коммуналдық мекемесінің де өзіндік тарихы бар. Мектеп тарихын жасайтын оның ұстаздары мен оның түлеп ұшқан шәкірттері десек, алдындағы оқушыны жігерлі, қайратты, елін сүйгіш етіп тәрбиелейтін, болашаққа бағыт-бағдар беретін ұстаздың орны ерекше. Оның жан жылуын сезінбеген оқушы кемде-кем.

Аякөз өңірі Мамырсу елді мекеніндегі қасиетті, шежірелі білім ордасы – «Сабыржан Ғаббасов атындағы жалпы білім беретін орта мектеп» тарихын оқып, зерттеу. Мектебімізде ұзақ жылдар ұстаздық қызмет атқарған Мырзахан Иманғалиұлы Әбжановтың өмірін зерттеу [1]. Мектепте 1957 жылдан 1976 жылға дейін басшылықпен қатар ұстаздық, ақындық қызметін қоса атқарған тұлғаның еңбек жолымен танысу, еңбек жолын зерттеу. (Өмірбаяны, білімі, еңбек жолына тоқталу).

Мырзахан Иманғалиұлы Әбжанов бұрынғы Семей облысы Абыралы ауданындағы Дегелең ауылдық кеңестің 8-ауылында 1929 жылы 11 қыркүйекте ауыл интеллигентінің отбасында дүниеге келген. Әкесі Иманғали колхоздың партком хатшысы, колхоз бастығы қызметтерінде ұзақ жылдар абыройлы еңбек еткен. Болашақ ақын онжылдықты Дегелеңдегі ірілендірілген Киров атындағы колхоздың орталығы Ұзынбұлақ ауылында бітіреді.

Мырзакең мектепте оқып жүрген кезінде-ақ әдебиетке бет бұрды. Сегізінші сыныпта оқып жүрген кезінде колхоз бастығын өзінің Майқұлақ атты атымен айтыстырып жазған өлеңінің бірер шумағы ел аузында сақталып қалыпты:

Қыр арқамыз пышақтай,
Арқада жауыр ошақтай,
Тұяқты биттей тас қақса,
Жығылам жерді құшақтай.

Семей педагогикалық институтының тіл және әдебиет факультетіне түскеннен кейін әдеби ортасы кеңейіп, Қайым Мұхаметханов сынды білгір ұстаздан дәріс алады. Ғазиз Сапаев, Ғазиз Ыбырайымов, Әли Мұсаханов сынды әдебиет жолына түскен достар табады. Жәрдем Тілековпен, Сәду Машақовпен, Нұтфолла Шакеновпен, Кашаф Туғанбаевтармен тікелей араласып тұрады. Жәрдем Тілековтың үйінде Қасым Аманжоловпен кездесуі ақынға үлкен әсер етіп, ақындық толғанысын «Қасыммен кездесу» деген өлең-очеркіне түсіреді.

Кім өлең жазса соған болам жақын,
Соның бірі Семейде Жәрдем ақын.
Бір кезде жүзген «Каспий толқынында»,
Жетектеп бүгін шыққан «Ақ боз атын».

Ол үйге басқалардан еркін келем,
Жазам да тағы да бір «ғажап» өлең.
Еркіндеп бұрынғыдай келіп кірсем,
Төрінде біреу отыр мен көрмеген.

М. Әбжанов 1951 жылы Семей педагогикалық институтын бітірген кезде, «Екпінді» газетінің тұрақты авторларының бірі ретінде облысқа танымал ақындар қатарынан көрінген еді. Ол институт қабырғасынан Семей облыстық оқу бөлімінің «Орталық мектептерді орта

мектептерге көшіру» нұсқауына сәйкес Аягөз ауданындағы Таскескен орталау мектебіне оқу ісінің меңгерушілігіне жіберіледі. 1954 жылы Таскескендегі Ворошилов атындағы орта мектеп өзінің алғашқы түлектерін «Кәмелеттік аттестатпен» өмірге қанаттандырып ұшырды. Бұрынғы жетіжылдық мектеп орта мектеп мәртебесін алды. М.Әбжанов сол жылы Аякөз аудандық мәдениет бөлімінің меңгерушілігі қызметіне алынды. Бұл міндетті де абыройлы атқарып, 1957 жылы аудандағы ең ірі ауылдық мектеп саналатын Сергиополь қазіргі Мамырсу ауылында орналасқан «Сабыржан Ғаббасов атындағы жалпы білім беретін орта мектеп» коммуналдық мекемесіне директорлыққа ауысады. Осы мектепте 1976 жылы 13 шілдеде 47 жасында өмірден өткенше ұстаздық қызметін ақындық талантымен ұштастыра жалғастырады.

Семей облыстық «Семей правдасы» газетінің редакторы, сол кездегі облыстық әдебиет бірлестігінің жетекшісі Б.Байсақалов Октябрь мерекесінің 40 жылдығы қарсаңында сол тұстағы жас таланттарды өзінің «Таңдаулы тақырып» деген мақаласында былай деп еске алыпты: «Қазақ әдебиетінің тарихында ертеден басты роль алып келе жатқан негізгі жанр өлең, поэзия екені мәлім. Прозаиктерге қарағанда сан жағынан ақындар саны көп. Облысымызда ақындық шабыты өсіп келе жатқан Қ.Алтынбаев, Е.Байтоқов, М.Әбжанов, Т.Төлеусейітов, О.Бекбосынов, Н.Иманбаев және басқаларын айтуға болады. Бұлардың ерекшеліктері-бүгінгі советтік өміріміздің көрінісін өзіндік шеберліктерімен, көрнекті ірі ақындардың үлгісімен жазуға ұмтылуында.» Партбилет», «Коммунистік партия» деп аталатын Қ.Туғанбаев пен М.Әбжановтың өлеңдері республикалық газет-журналдарға басылып жақсы баға алды» (30 октябрь, 1957 жыл. «Семей правдасы»). Бұдан кейінгі жылдар ішінде М.Әбжановты енді айтыс ақындары қатарынан көреміз. 1959 жылы 9 март күні Алматыда Қазақстан жазушыларының IV съезінің ашылуына байланысты, «Семей правдасы» газеті жергілікті әдебиетшілерді «Облыстың жас ақын-жазушылары «атты мақаламен құттықтайды: «Ірілі-уақты шығармаларымен көзге көріне бастаған, облысымызда өсіп келе жатқан жас ақындар аз емес. Облыстық және аудандық айтысқа қатысып жүлде алған Мырзахан Әбжанов, Қалихан Алтынбаев, Қабыш Смайылов, Елубай Байтоқов, Тынышбек Әбішұлы, Рахат Төлеусейітов келешекте үлкен үміт күттіретін жастар. Бұлардың өлеңдер жинағын жекелеп басып шығаруға болатынын да айту керек» (10 наурыз, 1959 жыл. «Семей правдасы»). Ақындық жарысқа жаңадан келіп қосылған жас жүйріктер айтысқа жаңа үнмен, жастық жігермен, жалынды өткір жырмен келді. Бұл ақындардың өлең өнерінде, көркем сөз, поэзиялық тілдеріндегі образда күнделікті өмір көріністерінен алынған сәтті салыстыру, теңеулер бар. Олардың өнеріне сай мәдениеті, білімі болса, сонымен бірге әрқайсысы өз ауданының өміріне де жете таныс екендігін байқатты. Өз аудандарының табыстарын құлшына жырлаумен бірге сын, өзара сынды да барынша өрістеті білді. Олар шын мәнісіндегі өткір тілмен кемшілікті батыл мінеп, өздерінің жаңалықтан үйренгендерін, өмірдегі бай тәжірибеден үлгі-өнеге алғандарын аңғартты. 1985 жылы 18 ақпанда СССР Жоғарғы Кеңесінің сайлауы құрметіне өткізілген облыстық ақындар айтысы ғалым-жазушы Қайым Мұқаметханов пен белгілі жазушы Кәмен Оразалиннің назарларына ілігіп, екеуі «Семей правдасының» 28 февральдағы санындағы «Ақындар айтысы» атты мақалаларында айтыс ақындарына жан-жақты тұжырымды бағаларын білді». Айтыс-алдарына қойған мақсатты негізінен орындады. Халықтың ақындар айтысын мейлінше сүйіп, қадір тұтатынын көрсетті. Айтыс әдебиет пен өмірдің тығыз байланыста екенінің айғағы бола алды» дей келе, айтыста бірінші орынға ие болған Мырзахан Әбжанов пен екінші орын алған Қабыш Смайылов жайлы былай деп жазады: «Облыстық айтыста ерекше көзге түсіп, жүлде алған ақынымыздың бірі Мырзахан Әбжанов өзінің дос ақыны шұбартаулық Смайыловке мынадай орынды сын айтты. Шұбартаудағы жалғыз МТС-тің жайын сөз ете келіп, ақын былай дейді:

Бұл бетінде МТС-ің кетпес оңып,
Бас инженер боп тұрса Шестополов.
Ақыл білсең, сайманды колхозға бер,
МТС қалсын жөндеуші пункт болып.

«Семей правдасы» 5март 1958жыл. №47 (7225)

Аякөз және Шұбартау аудандары ақындарының айтысы.

Осы жылы 19 февральда Абай атындағы драма театрында ақындардың облыстық айтысы болып өтті.Төменде осы айтыста бірінші орынға ие болған аякөздік **Мырзахан Әбжанов** пен екінші орынға ие болған шұбартаулық **Қабыш Смайыловтың** айтысы қысқартылып жарияланып отыр.

Қабыш:

Ұлымыз өскен елдің қуаты артқан,
Әлдилеп әлпештеген бізді уатқан,
Өсіріп өршіл жігер берді бізге,
Толқынды арнасынан асып аққан.
Өрбідік,өстік өмір аясында,
Сусындап асыл таза тас бұлақтан.
Отаным мақтанышы күллі әлемнің,
Бақшасы байлық бақыт тасқындатқан.
Жасаған тарих бетін халық батыр,
Жырлайық жасампаз етіп мақтан.
Естуге ақындардың жыр толқынын,
Құмартып келді жұртым тұс-тұс жақтан.
Тең өскен тете құрбы заманы бір,
Мырзашым,халқым сыйын арқалатқан,
Көтеріп кездесуге келіп қапсың,
Сайлаудың құрметіне дабылдатқан.
Болғанмен жасың құрбы,жолың үлкен,
Ал,шырқат,жыр теңізін ағындатқан.

Мырзахан:

Ежелден тартыс құмар ақын жаны,
Өңгеріп ата серік добыраны,
Сан сандық ел салтымен сан сынасқан,
Жыр думан ғып толқытқан Сарыарқаны.
Арқадан өнерімен шыққан дара ,
Сайысқанда Біржан сал,ақын Сара,
Оқ болып ескілікке жарық етті ғой,
Жастықтың мейрамындай сахарада.
Ағызып жыр тасқынын Жетісудан,
Егескеннің сөзбенен тілін буған,
Ақындықтың алыбы ұлы Жамбыл,
Өз өнерін бастаған айтысудан.
Өзінше тілмен орап жер мен көкті,
Аталған «құланаяқ» Құлмамбетті,
Айтысқанда Жәкеңдер жан деместен,
Шалдырмай тозаңына тастап кетті.
Олардан біраз менің үнім бөлек.
Өмірім,арман-ойым,күні бөлек,
Шат өмір аясында шалқуменен,
Еркіндік бақшасында өстім ерек.
Сондықтан одан өзге менің жырым,
Өлеңім-ұлы істері бүгінгінің,
Қазір де мен шалқымай, кім шалқиды,
Топ алдында келген соң шығарып үн.

Жұрт алдында түсуге үлкен сынға,
Екеуміз екі ауданнан келдік мұнда,
Ал,Қабыш,өзім сынды ақын болсаң,
Елінді, еңбегінді қосшы жырға.

Қабыш:

Ауданым көпке таныс көңілге анық,
Кәдімгі Шұбартаудың жері жазық.
Құт қонған берекелі еңбекші елміз,
Үнемі келе жатқан өсіп,дамып.
Кең дала кербез сұлу жерім қандай.
Қызығып жасыл орман қызғанғандай.
Аңқыса жұпар иісі өзек жарып,
Жадырап,жан тыныстап, бой жазғандай.
Бейне тіл қататындай шырай беріп,
Табиғат құлаш ұрып,бас ұрғандай.
Әдемі Сарыарқаның самал желі,
Өбеді бетті сипап,тау сырғанап.
Шұрайлы шөбі шүйгін кең алқабы,
Еріксіз сүйсіндіріп көз тартады.
Өрбіген қойнауынан төрт түлігім,
Елімнің болды бақыт дастарханы.
Жер беті жамылғандай ақ жөкені,
Шағылып күн нұрымен тау етегі.
Жүз мыңдай тай секіріп,ой түседі,
Еркесі ен өлкенің ақбөкені.
Сылдырап таудан құлап аққан бұлақ,
Өң беріп өлкеме өзі ұнап тұрад.
Көгілдір көк бейнелі мөлдір суы,
Береді тәтті ләззат жүрекке ұнап.
Көрдің бе суы балдай Бақанасты,
Қосылар қарт Балқашқа тасып,шулап.
Кешегі құлазыған мылқау дала,
Айналды егіндікке-дән құлпырад.
Шабакты сары бойы құр өзені,
Жайлауы аты әйгілі гүл өзегі.
Уызын сол алқаптың малым еміп,
Мыңдаған түлек өсіп күнде өреді.
Сазы кең,назы көңіл сыр ашады.
Суреттеп не деп айтсам ұнасады.
Батысым Қарағанды,Қарқаралы,
Шығысым Абайменен ұласады.
Жерімнің жетіп жатыр кен байлығы,
Жосалы запасымен тіл ажары.
Көрерсің сонда біздің Шұбартауды,
Дамиды бұдан да гүл ашады.
Ауданым темір жолдың жағасында,
Сығалап есігіңнің арасында.
Тиесі бізге келсе материал,
Жібермей жол ортада қағасың да.
«Гудап» пен «Сельхозснаб» Аякөзде,
Шығарсаң қайдан құлақ өз еркінде.

Сұрасаң ренжиді сынық винтін,
Быттыр кеп тура айтқаны әлі есімде.
Тоқталар,тосарым жоқ қорғанатын,
Табысым-шаттық жырым қолқанатым.
Жайым жоқ болмашы іспен жасқанатын.
Қосылып жол ортада зорланатын.
Тізейін екінші тың сұңқарларын,
Өсірген малдың басын жайнап жарқын.
Төл алған жүз саулықтан жүз қырық бір
Уәтай,Садықбегім артық даңқың.
Дәл сондай сексендегі серпіні өткір,
Ардақты Жұмағазым алғыр қартым.
Мырзаханым ,осындай ерлер бар ма
Ауылын,ауданында танытатын?
Осындай ізгі ниет бастаманды,
Көрсетші жетер болса шама-шарқың.
Салмағы кімнің нағыз басар екен,
Өлшесін таразысымен сыншы халқым.

Мырзахан:

Аякөз жас қаласы Отанымның,
Болмаған кешегі күн карталарда.
Түркісіб тартылғанша танабынан,
Қаласы боп аталды Сергиопольдің.
Аралап өзің көрдің енді қара,
Қыстақ емес қазірде сәнді қала.
Құлпырып күннен-күнге өсіп келед,
Қырмызы қызыл гүлдей бау-бақшада.
Ақыным, асқақтамай сөзім тыңда,
Өтірік өсірген сөз жоқ қой мұнда.
Баршатастан егерде келе қалсаң,
Москваны көргендей болмайсың ба!
Паровоз вагонменен депосы анау.
Салтым емес аз істеп,тізіп санау.
Депомның үздік шыққан еңбегі үшін,
Түркістан-Сібір жолы берді Жалау!
Ісім көп! Сондықтан да үнім асқақ,
Ағылад күндіз-түні ауыр состав.
Байзақов,Арклов пен Пенченколар
Алпысыншы жылды тұр артқа тастап.
Халқымның қажырлы ері қолқанаты,
Ерлік іс ертеден-ақ ердің салты.
Паровоз жүргізетін Демьяненко,
Жоғарғы Советтің де депутаты.
Көрдің бе жіп иіру фабрикамды,
Қалай мақтап айтсам да астам даңқы.
Жоспардан сегіз миллион артық тауып,
«Құрметті Тақтамда» орын алды.
Бедерова,Зенковтай ерің қайда
Еңбекпенен он мың теңге тапқан пайда?
Биікпін,ұсынғанмен қолың жетпес,
Секірме арыстандай көктегі Айға.

Тағыда еттің салдық комбинатын,
Күніне он мыңдаған мал соятын.
Көргенде шұжығы мен сүбелі етін,
Өзің де тамсанасың татпай дәмін.
Өндіріс комбинаты тағы бізде,
Жоспарын орындаған биыл жүзге.
Жалынып көрінгенге жүгіресің,
Өндіріссіз қиын-ау өзіңізге.
Аласың кірпіш, известь келіп қайдан,
Пима іздеп,сұрау салып қоңыр күзден.
Аякөз айдын-шалқар көл емес пе!
Қалайша таласасың осы бізбен?!
Ағылған автобус пен такси анау,
Көшеде жан жүрмейді сендей жаяу.
Ат болмай ауданыңа үш күн жүрдік.
Жете алмай колхозыңа ең бір таяу.
Ертеден жаным жат-ақ лепірмеге,
Әр жерден цифр терген секірмеге.
Алматы,Семей қазір өз үйімдей,
Барамын ертең тура Пекинге де.
Жоңғардың қақпасына жолым барды,
Ақ боран қыс болса да қақыратқан.
Осы жыл аяқталмақ «Достық» жолы.
Жеңіліп ашулы аяз, шыңның жолы.
Қос бауыр қойнын ашар бір-біріне.
Айқасып екі елдің достық қолы,
Бұл күнде Ақтоғайдың сәні қандай!
Ақ үйлер тізіліпті атқан таңдай.
Өзің де бара қалсаң кетпес едің,
Көркіне дәл бүгінгі бір тамсанбай.
Жөңдейтін заводым бар машинаны,
Жаңа етер бүлінгенді, шашылғанды.
Бір винтті таба алмасаң бізге келіп,
Білесің көршімін деп асылғанды.
Жаудырсам сөз нөсерін аққан селдей,
Қаларсың өзім түгіл шаңым көрмей.
Ал, Қабыш, баяндай бер ісің болса,
Сөйлейтін ақын емей кезек бермей.

Қабыш:

Еңбегін сіңірген ер мал шебері,
Атағын алған біздің Тәкеңдерді.
Біледі облыс та,Орталықта
Орденді Нағашбектей ардагерді.
Нұр төккен алтын арай заманында,
Ерлерім бір шабыстан танған ба еді.
Шынарбек жүз биеден жүз бір құлын,
Біләшім жүзден жүз бір бұзау берді.
Әр қойдан қылшық жүнді үш килодан
Жүн алған Ақтаевқа кім тең келді?!
Қойлары алпыс кило Қозыбай мен
Еркембай еттен басым өнім берді.

Өсіруді колхозымда шошқаны да,
Мария, Тойтан аға меңгерген-ді.
Қарт аға Ілиястың шағаладай
Қаз, үйрек, тауықтары мыңдап ерді.
Ақыным, бір жағдайың жарамайды...
Кім білер, халқым қалай бағалайды?
Колхозың «Карл Маркс» өсіруге
Шошқаны сірә, мал деп санамайды.
Емес пе бес түліктің ол да бірі,
Беретін кере қарыс қалың майды.
Борышым абыройлы сертім деген,
Сертке сай қайратым да серпіндеген.
Сауыншы Икен, Шарбат, Зипаларым
Міндетке мықты – нұқсан келтірмеген.
Жоспарым жылға артып әр сиырдан,
Алды сүт мың жеті жүз литрлеген.
Осында үлгілі істі өрнек етіп,
Не керек ақын жаны серпілмеген.
Мың литр сүт алғандар ауданында,
Таңдаулы озат екен аймағына.
Жетпеді сол сүтіңнің тұрған бойы,
Мол аққан қант бозамның қаймағына.
Мал семіз, сапасына сай саны артық.
Жоспарды ерте орындап жүннен артық,
Бірінші бәйгені алды біздің аудан,
Алдында облыстың беделі артып.
Көре алмай ауданымның жақсылығын,
Теріпсің ұсақ-түйек тапшылығын
Аздаған малым артық болғанменен,
Індеттен беретұғын жоқ шығыным.
Қажырлы қажымас ер балғын қайрат,
Жастар көп ауылымда білген аймақ.
Онжылдық бітіргендер колхозымда,
Бағып жүр қоғам малын мыңдап айдап.
Барлығы саналы жас комсомолдар,
Жұлдызы күлімдеген нұры жайнап.
Он күнде жеті жүз га егін орған,
Мақтауға Николай-ақ болар айғақ.
Кей жағдай сіздің елден табылмай ма...
Сергиополь шөпке қалды жарымай да.
Көктегі еңбекпенен шапқан быылтыр,
Қар астында қалды ғой алынбай да.
Негізі аз мүшесі халқы өзінің
Болса да Ворошилов колхозының,
Еңбекке қатыспайды жүзден аса.
Адамы жалқау мінез жампозының
Тәртіппен неге оларды шақырмайсың?
Емес пе байлық бақыт даңқы өзінің,
Болмаса соның бәрі шал-шауқанда,
Иәки, ермесі ме колхозыңның?

Мырзахан:

Тауынан Тарбағатай құлай ағып,
Сұлудың күлкісіндей сылдыр қағып,
Қарақұм,Қызылқұмды жарып өтіп,
Құяды Аякөзім Балқаш барып.
Ақыным,ауданыңды араладым,
Амал не мақтарлық іс таба алмадым.
Бар колхоз,МТС-ыңды бірге қосса,
Бір совхоздай болмасын шамаладым.
Айтсақ,оның қандай мақтанышың,
Алты колхоз мақтайтын бір МТС-ың.
Өмірде өтірік сөз өрге баспас,
Көрдің бе өзің барып шын жұмысын?
Көп сайман қар астында жатыр мүлік
Есебін айтар емес ешкім біліп.
Мастерской дегенің бір лашық
Ішінде тұр трактор әзер сиып.
Түйедей кей трактор жатыр шөккен,
Бұзылып сол араға әрең жеткен.
Сәлем айт Кәкімовке жинап алсын,
Суға ағады қар еріп келсе көктем.
Құр бекер бал ашқанмен шықпас егін,
Күш жұмсап сығу керек маңдай терін.
Қарыңды тоқтатпайсың ,айтшы қайда
Минералдық заттар мен төккен көңің?
Көктемнің келетінін білесің бе,
Кердендеп кеуде кермей ал есіңе.
Бес колхоздың тұқымы тазаланбай
Әлі тұр ,көктемде құм себесің бе?
Жөндеуден өткізбедің тракторды...
Қайтесің,қарсылысым,қинап тілді.
Бір трактор МТС-тен шығысымен,
«Қосағашқа» жете алмай бес күн тұрды.
Бұл бетте МТС-ің кетпес оңып,
Бас инженер боп тұрса Шестополов.
Ақыл білсең сайманды колхозға бер,
МТС қалсын жөндеуші пункт болып.

Қабыш:

Жауғанмен қызыл тілден сөз нөсері,
Тарихын ғасырлармен сөйлетеді.
Аякөз кеуде қағып болғанда аудан,
Шұбартау туған да жоқ-өзгеше еді.
Тусам да сенен кейін бастым өрге,
Табысым ауданыңмен белдеседі.
Салтанат құрған ауыл баласымын,
Өзіңді кімдер менен кем деседі.
Мырзашым,бұл сайыста сүрінбесең,
Іздеп кел, Қабыш талай кездеседі.
Бес колхоз жақты нұрын Ильичімнің,
Қуаты ол ертеңгі күн ырысымның.
Жетпіс үй,қырық қора салдық жаңа,

Бұл-дағы бастамасы игі ісімнің,
Зор дәулет таласым жоқ бақтарыңа,
Ашамын құшағымды ақтарыла.
Сөйтсе де өзім көрген ісімді айтып,
Тоқтайын орашолақ жақтарыңа.
Атақты бір колхозың Таңсық па?
Қалдық біз Таңсықпен танысып та.
Көксала, Ақшидегі малдарың тұр,
Тоқылған шарбақ қора талшыбықта.
Кей күні кезек күткен жүздеп халық,
Тұрады төрт-бес сағат аяқ талып,
Халқыңды қамти алмас жалғыз монша,
Көзімен көріп келдім өзім барып.
Кез келсе керек сөзді тыңдарым бар,
Айтатын әділ сын мен жырларым бар.
Жетпейді неге газет, журнал мен хат,
Шопанға отардағы қырдағы бар?
Әркімнің жаны құмар жаңалыққа,
Өзіндей олардың да тіл-жағы бар.
Мырзеке, осы сөзде жалған бар ма?
Кестесін заңды сөздің аңғарғанда,
Өз күшін шамаламай жұлқынатын,
Ұқсама ұрт мінезді аңғалдарға.
Сенемін колхоздарың ара бақты,
Бірақта өнім алмай састы қатты.
«Қантты көп жейді екен» – деп Байтұяқов
Ұялмай араға да жала жапты.
Қолыңнан келмесе неге бақтың,
Ақшаға сатып алып бар азапты?
Осынша ара биыл өнім бермей қойса,
Дерсіндер бүгін келіп: Ара шақты».
Ал, кеттім адуынды шабыт кернеп,
Самғайын оңды-солды қанат сермеп.
Қырандай желді күні суылдайтын,
Жердегі Мырзекеңе «Келші» Кел!» деп
Бір кезде жан баспаған меңіреу дала,
Құлпырда колхозды ауыл, жаңа қала,
Алты жыл МТС келіп орнағалы,
Көрдің бе көк үйлерім қатарлана,
Бой түзеп көшесімен көз тартады.
Магазин, клубы мен жатақхана.
Көркейіп ауданымның орталығы,
Жаңарды монша, клуб, аурухана.
Ауданды былай қойып, колхозда бар,
Онжылдық жаңа мектеп ұрпақтарға.
Аз жылда осыншама құрылыспенен,
Орнатты кең далама жарқын жаға.
Орындап партияның қарарларын,
Көзімнің қарасындай бағаладым.
Бізде жоқ арамтамақ саудагерлер,
Өзің де іздеп бардың, таба алдың ба?
Базарды саудагерің баспалайды,

Кәсібін-ескі әдетін тастамайды.
Сатады ебін тауып екі есе,
Қойнына тығып жүріп тақта шайды.
Бұларға тоқтау салу болар жақсы-ақ,
Заңға сай азаматтық борышты ақтап.
Шешенсіп елге айтасың ақыл, жора
Батқан соң арқаңа,қиқалаңдап.

Мырзахан:

Есіме көктем күліп келген сайын,
Құшақ жайып қарсы алам, болып дайын.
Трактор, сеялкалар сапқа тұрды,
Арпалыс алдындағы солдаттайын.
Сөз етсем дән патшасы жүгеріні,
Сезінем лүпілдеген жүрегімді.
Ек дегенмен екпесең әзір оны,
Қабыңды әкеп бізден ал жүгеріні.
Тыңдашы осы сөзге құлақ салып,
Жағаға жармасқанша сұрақ қойып.
Қораңды өмір бойы ағартпайсың,
Сиырдың жапасымен сылап қойып.
Ауданыңда бағың мен бақшаң қайда?
Артық па колхоздарың тапса пайда.
Аякөзден арқалап картоп тасып,
Жүргенге бастықтарың шаршамай ма?
Көрмедің ауданыңның ара балын,
Қорқа ма шағады деп бастықтарың.
Гусаков ағызған бал тисе аузыңа,
Бір жылға ұмыт болмас оның дәмі.
Айт мұны,елге барып,айтысқан соң,
Түсім бар мұндағы түсінсең оң.
Колхозым Ворошилов атындағы
Бақшамен,балмен тапты миллион сом.
Қалғанда Бақанасың күзде қаңсып,
Шұбартау күн көресің құдық аршып.
Жыл бойы сылдыр қағып жатады ағып,
«Қаракөл», «Аякөзім», «Ай» мен «Таңсық».
Дес бермес асыра сөз,мақтан пайда,
Жеткіз деп керосинді қант пен шайға.
Отарға осы тұрған бір бармайсың,
Атоммен ұшамыз деп жатқанда Айға.
«Сталин» колхозында мақтан еткен,
Малдарыңның сүлдері тұр арып кеткен.
Жем күтіп сиырлары мөңірейді,
Самолет көріп қалса,сонау көктен.
Мақтанып самолетті жалдағанда,
Көз ілмей Омарханов атқан таңға,
Қыс қамын жаз ойламай бос жүретін
Қалтаңа сыймай жүрген ақшаң бар ма?!
Бұл күнде «Алғабасың» қайда кетті,
Бастығың жігіт еді тіпті епті.
Бидайдан үш центнер өнім алып,

Елу төрт-ақ центнер жинап кепті.
«Екпінің» кемшілігін бүгіп қалды,
Айтайын есіңе сап ұмытқанды.
Тауығың түйекұс боп кетіп пе еді,
Сатасың екі сомнан жұмыртқанды.
Тіліңді жеңемін деп кезеп келдің,
Сен-дағы бір баласы ең өзекті елдің.
Айтысқа жаңа түскен жас ақын деп,
Шалқыған шабытымды мен тежеп келдім.
Қанеки,суырылып кетші сілтей,
Ал,Қабыш, енді саған кезек бердім .

Қабыш:

Көзімнің қайнар бұлақ тіл шебері
Төгейін сөзден нөсер көрші мені
Шабыты ақындықтың қайда жүрсін
Асқақ жыр ақтарылып келші бері.
Тұқымдық тапшы болып бидайларың,
Жетпеді үшжарым мың центнері.
Алындар бізден барып керегінше,
Бар болса тағы басқа кемшіндері.
Жүрсіндер жазғы егістің қамын жемей.
Ағыздық сылдыр сөзбен бәрін сендей.
Тыңайтқыш себу деген сендерде жоқ
Ойланбай қалдың кенже ебің келмей.
Қыдырып ауылдарда мамандарың,
Қыс бойы трактордың маңын көрмей.
Кінәм аз оларға да жабатұғын.
Асхана,жатақхана қойдың бермей.
Қайда жүр бригадир Жақсылықов
Бетімен ел қыдырып,тілге көнбей.
Шашылып төрт трактор қар астында
Тот басып жатыр әлі елді көрмей.
Айғайлап «Ойбай, аттан!» салатындар
Техника егіндікке жатса үлгермей,
Айтарға қырық ДТ, техника деп,
Қаңсып тұр ремонтсыз қашып құты.
Бір ғана «Қарақолдың» өзінде тұр,
Секілді жұлынған тырна іші-сырты.
Көңілі қоныс тауып орала алай,
Астықтан өткен жылы өнім алмай,
«Шолпаның» көкке қарап табынады,
Дәндеп қалғаны ғой жауын болмай.
Алдында райкомның қызарыпты,
Есептік жылдық жоспар орындалмай,
Бастығы жабырқайды жадырамай,
Қойған соң басқа колхоз тобына алмай.
Сөздерің енді әдемі сұрыпталды.
Ойыма өзің салдың ұмытқанды,
Алатын Аякөз ғой жұмыртқамды.
Сөзімнің шыны да бар қатесі де.
Известі ұрламасаң темір жолдан,
Сиырдың таппас едің жапасын еді.

Мырзахан:

Мақтаған майда желді құмар тауып,
Сөзіңнің ширатсаңшы түп арқауын.
Айқыз бен Аякөзге қашан жетті,
Тақыр тас қызылшақа Шұбартауың.
Жауар бұлт жалғыз тамшы көгінде жоқ.
Жерімді жасыл орман жапты дейсің,
Жағатын жалғыз құрай, шөбің де жоқ.
Бардым мен мәдениет бөліміне,
Көрмедім ондай кеңсе өмірімде.
Қой қора қабырғасы сыланбаған,
Ұқсайды Қарағанды көміріне.
Бар екен ауылыңда жалғыз клуб,
Өзі лас толған сүңгі іші суық.
Шалжиып төр алдында бастық отыр,
Кигені тон, жамылып қара тұлып.
Рас нашар қазірде монша жайы,
Мен түгіл Левишев те мойындайды.
Мың кісі жуынатын монша салып
Жатырмыз, осы жылы аяқтайды.
Ықтырам десе мені саудагермен,
Базарымда кісі көп, жалған демен.
Дәл осының жартысы шұбартаулық,
Бізге кеп керосин мен шай іздеген.
Атынан екі ауданның ұран салдық,
Тартысты осыменен аяқтадық.
Төресі ақындардың отыр тыңдап,
Кім жеңіп, кім қаларын айтар халық.
Ежелден көрші аудан інім едің,
Ағамын-талай сіңер әлі еңбегім.
Сенің де өскеніңді дәлелдейді,
Менімен белдесуге ілінгенің.
Халыққа, үкіметке, партияға
Істейтін еңбегіміз жатыр алда.
Ақтайық елдің адал аманатын,
Сүрінбей сыналатын сағаттарда.
Шалқи бер бұдандағы гүлдей жайнап,
Дұшпандар жерге кірсін іші қайнап.
Ұлы Отан аясында бақыттымыз,
Өсе бер өршіл ақын сен де сайрап.
Бір кезде болсақ-тағы жалшы жарлы,
Әлемге бүгін аян елдің даңқы.
Жеткізген бұл табысқа Отанымның
Жасасын Коммунистік партиясы!

Ақын өз ауданының жақсы жақтарын орынды жерлерінде дұрыс бағалап жырлай отырып, Смайылов ақынға әлсін-әлсін мүдіріс жасаттырып, тыңдаушылардың көңілін аударып отырады. Екі ұлы халықтың арасын байланыстырып тұрған Ақтоғай – «Достық жолы» – бүкіл еліміздегі зор қуаныш. Бұған аякөздіктердің қосып жатқан үлесі аз емес:

Жоңғардың қақпасына жолым барды,

Ақ боран қыс болса да қақыратқан, – дейді (Қ.Мұқаметханов, К.Оразалин «Ақындар айтысы»).

Ұстаз-ақынның алдынан *«Шәкірттерім!»* деп мақтаныш ететін, елімізге танымал тамаша әдебиет және өнер қайраткерлері шықты. Қазақстан Жазушылар Одағының хатшысы, жазушы Ғабиден Құлахметов» Ара-Шмель» журналының редакторы, Қазақстанға еңбек сіңірген қайраткер Қазыхан Ахатұлы Әшенов, балалар мен жасөспірімдер әдебиетінің өкілі, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі Таупиық Рымжанов, музыка зерттеуші Жарқын Шәкәрімов, Семейдегі Абай атындағы музыкалы драма театрын бірнеше жыл басқарған музыка, өнер қайраткері Рахымғали Мыржықпаевтар Мырзекеннің мектеп қабырғасында тәлім алған шәкірттері [2].

«Аякөздің ақыны» атанған ақын – ұстаз» Тарбағатайдың барысы» Мырзахан Иманғалиұлы Әбжанов облыстық, ауданаралық айтыстарда өзінің «Бәріміздің ұстазымыз!» деп пір тұтқан Шәкер Әбенәлімен айтысқа түскен, семейлік орақ тілді, дүбірлі тұлпар мінезді сұңғыла ақын Тәңірберген Әміреновпен, тілі мірдің оғындай көкпектілік «Қалбаның қанды қанат қыраны» Қалихан Алтынбаевпен айтысқан. Шұбартаулық Қабыш Смайыловты да «тілі оралымды, мысқылға, ащы әжуаға бай ақын» деп, оның ойламаған жерден тұтқиылдан тиісетін тапқырлығына да риза болатын. Қалихан Алтынбаев облыстық «Семей таңы» газетінде «Бір тасты бір тас қозғайды» деген мақаласында өмірден озған, ерте кеткен ақын достарын сағына есіне алып былай деп жазыпты:» Мен анда-санда Семейде өтетін ақындар айтысына барғанымда өзімді топ ішінде жалғыз сезінемін, жан-жағыма елегізі қараймын. Ұрт тілді, от ауызды кешегі Тәңірберген Әміренов қайда? Маңғазданып отыратын тақыс сөзді аякөздік

Мырзахан Әбжанов қайда? Батыр тұлғалы ақсуаттық Мақан Баймурзин қайда? Туысы жармалық, тұрмысы аякөздік Ғаббас Шөкімұлы қайда? Бәрі жер қойнында жатыр. Дүниеге келмегендей, іздері тап-тақыр. Есімдері не бір көшеге, не ұйымға, не балабақшасына, не мәдениет орталығына берілмеген. Не Ертіс жағалауы таланттарының жалпы құрамы жинағы шықпаған... Таланттарға тірісінде құрмет көрсете алмадық. Енді, тым құрыса, аруақтарын разы етейік, ағайын!» («Семей таңы», 28 қыркүйек 1991 жыл).

Қалихан ақынның сонау 1991 жылы жоқтаудай аңырап айтқан үні замана құлағына жетті!

Сергиополь – аты Абылайхан бабамыздың ерліктерімен ұштасып жатқан қасиетті Мамырсу атын жаңғыртты. 2007 жылдың 6 қазанында Сергиополь Мамырсу атанды. Салтанатты жиын Алматы, Өскемен, Семей оқу орындарынан келген ғалымдардың қатысуымен Аякөз қаласында өткен ғылыми конференциямен басталды. Сергиополь-Мамырсудағы Сабыржан Ғаббасов атындағы орта мектептің 140 жылдығы қоса тойланды. Жер-жердегі сан салада қызмет істеп жүрген мектеп түлектері жиналды. Мамырсудағы қос той үстінде орта мектеппен түйісіп жатқан бір көшеге осы мектепте ұзақ жылдар директор болып істеген және қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі болып істеген білгір ұстаз-ақын Мырзахан Әбжановтың есімі берілді.

Әдебиет тарих түгендеумен ғана жасалмайды. Өлкетану дегеніміз – өскен өлкенің тарихы, табиғаты мен экологиясы, экономикалық, әлеуметтік-құқықтық дамуы, әдебиеті мен өнері.

«Өлмейді өлең, – білемін... Мен өткен соң туған жерде қалса болды тілегім» деп жырлаған аякөздік айтулы айтыскер ақын, ұлағатты ұстаз, ардақты азамат Мырзахан Иманғалиұлы Әбжановтың кейінгі ұрпаққа қалдырған әдеби мұрасының шағын бір бөлігін ғана ұсынып отырмын [3].

Әдебиет

1. КММ «С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектептің» педагогикалық қызметкерлерінің жеке құрамын тіркеу кітабы.
2. КММ «С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектептің» оқушыларының алфавиттік кітабы.
3. Әбжанова Б. Мырзахан ақын Әбжанов (1929-197). – Өскемен, 2009.

А.Т. Сәбитова

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Қазақстан Республикасы, Атырау қ., darksmerty@mail.ru

АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МИСТИКАЛЫҚ ПРОЗА

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бір қырынан қарастырылып өзіндік лингвистикалық зерттеулерге бағдар тартып, әр қырынан, әр жүйеден көрініс таба бастады. Әрине, мұндай ұлы тұлғалардың көп салалы шығармашылық туындыларының мән-мағынасын философиялық тереңдік сипатын, өткен мен болашақ үшін маңызын саралап ашу – көптеген жылдардың жемісі.

Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы қазақ әдеби дәстүрінде басты орын алады және терең философиялық және мистикалық тамыры бар. Көрнекті ойшыл мен жазушының екеуі де қазақ поэзиясы мен прозасының жоғары деңгейін бейнелеп қана қоймайды, олар философиялық және мистикалық мотивтер бір-бірімен тығыз байланысты жаңа әдеби және философиялық ойдың негізін қалаушылар болды. Шығармашылықтағы айырмашылықтарына қарамастан, екі автор да адам жанының мәселелерін, рухани ізденістер мен адамның жоғары күштермен қарым-қатынасын зерттеді, бұл олардың шығармаларында айқын көрінеді.

Абай мен Шәкәрім мистикалық тақырыптарға жүгініп, оларды адам табиғатын, адамгершілік негіздері мен рухани құндылықтарын зерттеу құралы ретінде пайдаланады. Авторлар шығармаларындағы мистикалық проза – әлемнің табиғатын, жанның өлмейтіндігін және шынайы даналықты іздеуді түсінуге тырысатын неғұрлым күрделі және терең элемент. Абай үшін адамның өзімен ішкі күресінің, оның ақыл-ойы мен моральдық негіздері арқылы рухани кемелдікке ұмтылуынның тақырыбы маңызды. Шәкәрім өз кезегінде, құдаймен рухани байланысқа және жеке тәжірибе мен жанды тазарту арқылы шындықты іздеуге баса назар аудара отырып, сопылық ілімдерді белсенді қолданады.

Абай Құнанбайұлы философиясындағы мистицизм. Абай көрнекті ойшыл және ақын ретінде халықтың рухани жаңғыруы үшін оның санасында терең өзгерістер қажет екенін түсінді. Ол адамдардың дүниетанымын өзгертпестен қоғамдағы өзгерістер мүмкін емес екенін көрді және бұл өзгерістердің кілті болған философиялық идеялар болды. Философияның рухани өсу үшін маңыздылығын түсіне отырып, Абай Семей қаласының кітап дүкендерінде орыс тіліне аударылған шығармалары қолжетімді болған Герберт Спенсер мен Огюст Конт сияқты еуропалық философтардың еңбектерін белсенді зерттеді. Бұл ойшылдар Еуропада танымал болған және сол кездегі ойдың дамуына айтарлықтай әсер еткен философиялық ағым-позитивизмнің негізін қалады. Абай позитивизмді дәстүрлі исламдық дүниетаным мен қазіргі ғылыми жетістіктер арасындағы көпір бола алатын маңызды бағыт ретінде қабылдады [1].

Абай Құнанбаев өз философиясында сопылық пен жалпы діни ілімдерге қатысты ерекше ұстанымға ие. Оның жұмысында сопылық идеяларымен, әсіресе руханият, Құдайға деген сүйіспеншілік және адам табиғаты мәселелерінде келісімді де, келіспеушілікті де көруге болады. Абай Алланың жолымен жүретінін айтады, бірақ сонымен бірге оның Құдай туралы айтқан сөздері исламның негізгі қағидаларына қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылықтарды үш жағынан байқауға болады: онтологиялық, космогониялық және эпистемологиялық.

Онтологиялық мағынада Абай Алланы адамның қабылдауы мен ерік-жігеріне қарамастан өмір сүретін ең жоғарғы шындық ретінде көрсетеді. Алла ол үшін субъективті түсіндірулерге тәуелді емес шынайылық. Ол шындықты жоқша шығаруға болмайтынын айтады. Бұл тұрғыда Абайдың:

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.

Көп кітап келді Алладан, оның төрті

Алланы танытуға сөз айырмас», – деген жолдары оның Алланы уақыт пен кеңістіктен тыс өмір сүретін шындық ретінде түсінуін растайды. Бұл көзқарасты Абайдың отыз сегізінші қара сөзінен де кездестіруге болады: «Алла тағала – өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды».

Космогония тұрғысынан Абай Алланы бар нәрсенің Жаратушысы ретінде көреді. Оның философиясында Аллаға деген сүйіспеншілік Құдайды жаратушы ретінде, барлық тіршілікті жаратқан адам ретінде танумен байланысты. Бірақ мистикалық ғибадатқа және Құдаймен бірігуге деген ұмтылысқа жиі назар аударатын сопылықтан айырмашылығы, Абай Құдайға деген сүйіспеншілікке гуманистік көзқарасты баса көрсетеді. Ақын: «Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті», – дейді, бірақ бұл махаббат абстрактілі мистикалық тіркемеге емес, адамдық сипатқа ие. Құдайды іздеуде жердегі қуаныштан жиі бас тартқан көптеген сопылық ойшылдардан айырмашылығы, Абай әлемде рухани және материалдық деп бөлмейді, Аллаға табыну үшін жердегі ләззаттардан бас тартуға шақырмайды. Оның көзқарасы гуманистік және ол адамзатқа деген сүйіспеншілік әділеттіліктің шынайы жолы екенін айтады.

Эпистемологияға келетін болсақ, Абай Алланы тек пайғамбар арқылы білу туралы исламшыл идеямен келіспейді. Исламда пайғамбарлар ең маңызды орын алады және пайғамбарға сенбеу ауыр күнә болып саналады. Алайда, Абай шығармашылығында пайғамбарды жырлаған бірде бір жол жоқ. Оның пікірінше, пайғамбарлар, осы әлемдегі барлық адамдар сияқты, өзгеріске ұшырайды. Ол Алладан басқа әлемде бәрі, соның ішінде пайғамбарлар да өзгеріске ұшырайды деп ашық айтады. Бұл пайғамбар адам мен Құдай арасындағы делдал болып саналатын исламның негізгі доктринасына қайшы келеді. Абай адамның білімі мен Құдайды қабылдауы бір делдал – пайғамбарға тәуелді емес, керісінше, адам шындықты өз бетінше іздеуі керек екенін жеткізеді [2].

Абай үшін Алла – Жаратушы және тіршілік көзі ғана емес, сонымен бірге адамға қызмет ететін күш. Абай Алла мәңгілік болса, адам туралы ақиқат мәңгілік деп есептейтінін атап өткен жөн.

Абай философиясында Алла тағала себептілік немесе шығу тегі туралы дәстүрлі мағынада табуға немесе зерттеуге болатын нәрсе ретінде емес, ең жоғары, құдіретті күш ретінде қабылданады. Құдайды түсіну әрекеттері көбінесе оның шығу тегін, мәнін немесе болмысының себептерін ашуға деген ұмтылысты қамтитын көптеген діни ілімдерден айырмашылығы, Абай Алланың пайда болу көздерін іздеудің қажеті жоқ деп санайды. Ол үшін Алла себептілік тұрғысынан талдауға болатын объект емес, адамның түсінігі мен қабылдауынан тыс шындық. Абай өзінің философиясында Алла – бұл уақыт пен кеңістіктен тыс, адамның санасы мен еркінен тыс өмір сүретін идея деп тұжырымдайды. Бұл түсіндіруге болмайтын, бірақ барлық нәрсенің өзгермейтін негізі ретінде қабылданатын нәрсе.

Алайда, Абай Алланың шығу тегін түсіну мүмкін емес деп мәлімдегеніне қарамастан, ол Құдай сөзін білу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Зерттеуге келмейтін іргелі ұғымдардан айырмашылығы, Абай үшін Құдай сөзі адамның қабылдауы үшін қол жетімді. Бірақ бұл білім Алла ұғымының өзімен шектеледі, яғни адам Құдайдың еркінің адам санасына ашық аспектілерін ғана түсіне алады. Құдай сөзі – бұл ережелер мен көзқарастардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар адам өз өмірінде және ар-ожданы арқылы қабылдай алатын рухани шындық.

Абайдың Алланы түсінуге және Құдайды тануға деген көзқарасы Батыстың философиялық дәстүрінде, атап айтқанда, Батыс Еуропада мистика деп танылады. Батыс мағынасында «мистика» рационалды түсіндіруден асып түсетін тәжірибемен, дәстүрлі логика тұрғысынан сөзбен немесе түсіндіре алмайтын құдайдың қатысуымен байланысты. Бұл ғылыми таным емес, адамға жеке рухани тәжірибе арқылы ашылатын жоғары шындықты тікелей, интуитивті қабылдау [3].

Бұл тұрғыда Абай философиясы, оның Алланы идея ретінде түсінуге және Құдай сөзін білуге деген көзқарасын мистикалық дәстүрмен салыстыруға болады, мұнда Құдай

туралы білім рационалды категориялармен шектелмейді, бірақ ішкі тәжірибені білдіреді. Г.Есімов өз зерттеуінде Абайдың діни философиясына терең талдау жасап, оны түрлі философиялық және теологиялық ілімдер контекстінде қарастырды. Ол Абайдың дүниетанымын классикалық ислам философиясымен, халықтық дінмен, сондай-ақ ақынның рухани дамуына әсер еткен сопылық ілімдермен және жеке теологиялық модельдермен салыстырды. Бұл тұрғыда Г.Есімов Абайдың Құдай, адам және әлем туралы философиялық ойлары дәстүрлі ислам, халықтық діни денсаулық және сопылық мистика элементтерін біріктіретін көп қырлы және күрделі шығу тегі бар екенін атап көрсетеді. Бұл Абайдың діни философиясында белгілі бір ілімді ұстануды, жеке тәжірибелермен және шындықты ішке ізденіспен тоғысатын ерекше рухани саяхатты көруге мүмкіндік береді [4].

Шәкәрім Құдайбердіұлы: философиялық мистицизм және метафизика. Абай Құнанбайұлының шәкірті және жиені Шәкәрім Құдайбердіұлы өмірінің көп бөлігін мистикалық тәжірибеге арнады, бұл қазақ философиялық және діни ойының дамуындағы маңызды кезең болды. Шәкәрімнің қазақ және әлемдің философияға қосқан маңызды үлестерінің бірі – дінтану және метафизика жөніндегі еңбектер. Ол шығармаларында әртүрлі діндер мен философиялық мектеп ілімдерін синтездеуге тырысты, бұл оның әмбебап шындыққа деген ұмтылысын көрсетеді. Ол қазақ әдебиеті мен философиясында алғашқылардың бірі болып болмыстың табиғаты, өмірі мен өлім туралы, Құдайдың ниеті контекстіндегі адам болмысының мәні тыныштыққа ие бола алатындығын және бұл ілім оны өзімен және қоршаған әлеммен үйлесімділікке қалай жетелейтінін түсінуге тырысты.

Шәкәрімнің философиялық-этикалық мұрасында Жаратушының идеясы мен жанның өлместігін мойындау басты орын алады. Бұл идеялар оның философиялық жүйесінің негізіне айналды, мұнда шындықты білу, адамның рухани дамуы және оның жоғапы идеалдармен байланысы маңызды категориялар болып табылады. Шәкәрімнің адамға және оның әлемдегі орнына деген көзқарасы руханият пен интеллекттің құндылығын терең түсінуді көрсетеді. Қазіргі қазақстандық философ О.А. Сегізбаевтың пікірі бойынша Шәкәрім философиясы теологиялық гуманизмді білдіреді, себебі ол адамды «ізгілендіру» қажеттілігін негіздеуге бағытталған. Ол Ш.Құдайбердіұлының философия бірінші кезекте тұлғаның рухани өзгеруіне, ақиқатқа ұмтылуыға және ақыл мен сенім арасындағы үйлесімділікті іздеуге баса назар аударатынын, бұл өз кезегінде өмірдің ішкі еркіндігі мен толықтығын табуға көмектесетінін атап өтті [5].

Шәкәрімнің «Үш анық» атты еңбегінде Жаратушының өмір сүруіне және жанның өлместігіне байланысты философиялық және теологиялық мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеледі. Бұл жұмысты ол Шығыс діндерінен батыстық ғылыми теорияларға, сонымен қатар эзотерикалық ілімдерге дейінгі әртүрлі философиялық мектептерге, теологиялық ұғымдар мен бағыттарға жан-жақты талдау ұсынады. Бұл жұмыс Шәкәрім философиясының білімнің әртүрлі формаларын терең біріктіріп, діни және ғылыми ұғымдарды жан-жақты түсіну қажеттілігін түсінуінің мысалы саналады.

Қазақ ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің философиялық тұжырымдамасында себептілік категориясымен белсенді жұмыс істейді, бұл оған Жаратушының идеясын негіздеуге мүмкіндік береді. Философ өзінің рефлексияларында ғылым заңдарына, атап айтқанда материяның сақталу заңына жүгінеді, ол барлық нәрсенің түпкі себебі болу қажеттілігін растайды. Ш. Құдайбердіұлы «Үш анық» еңбегінде «Барлықтың түп есебі Жаратушының білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқ. Дәлелдерім: ғылым жолында бұл барлықтың еш нәрсесі өздігінен бар бола алмайды да, қозғала алмайды», – деп атап көрсетеді [6].

Осылайша, оның пікірінше, барлық материалдық денелердің өзіндік себебі бар, сондықтан олар жаратылған. Барлық нәрсенің негізгі себебі – орындылық, үйлесімділік және өлшем заңдарына сәйкес әрекет ететін жасаушы. Шәкәрім үшін ғаламның бұл заңдары тек дерексіз философиялық ұғымдар ғана емес, сонымен бірге адам болмыстың мәнін түсіну үшін ене алатын және енуі керек шындық.

Шәкәрім Құдайбердіұлы заттың сақталу заңы туралы ой жүгірте отырып, адамның жаны өмір бойы өзгеру мен дамудың тұрақты процесінде екенін айтады. Оның пікірінше, дене физикалық өлімнен кейін жоғалып кетпейді, тек пішінін өзгертеді. Бұл оның өлім болмыстың соңы емес, материяның өзгеруі, болмыстың бір түрінен екіншісіне ауысу деген тұжырымдамасына сәйкес келеді. Дене, материалдық зат ретінде, заттың сақталу заңы шеңберіндегі табиғи процестер болып саналатын тұрақты өзгерістерге ұшырайды. Бұл өзгерістер, Шәкәрімнің пікірінше, физикалық болмыстың жойылуына әкелмейді, тек ұлы ғарыштық циклдің бөлігі ретінде өзгеруіне әкеледі. Ол жанды тек ғылым немесе дін тұрғысынан түсіндіруге болады деген ұғымды жоққа шығарады.

Қорытындылай келе, Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы мистикалық проза діни ой, сопылық пен гуманизм арасындағы терең байланысты ашатын олардың философиялық-рухани мұрасының маңызды элементі болып табылады деп айтуға болады. Бұл екі көрнекі қазақ ойшылдары, көзқарасындағы аймашылыққа қарамастан, екеуі де рухани жаңару қажеттілігін түсінді және әртүрлі әдістер мен философиялық жүйелерді қолдана отырып, жоғары шындықты түсінуге тырысты.

Абай философия мен дінді зерттей отырып, ұтымды және сыни түсінікке жүгінеді, оның көзқарасы білім, адамгершілік принциптері және әлеуметтік әділетсіздікті айыптау арқылы мәңгілік құндылықтарды түсінуге бағытталған. Алайда оның рационализм мен гуманизмге деген ұмтылысына қарамастан, шығармаларында әлемді мистикалық қабылдау, атап айтқанда Құдай, шындық және жан туралы ойлар арқылы көрінеді. Оның философиясы ислам дінінің, сопылық мистиканың және Батыс философиясының синтезін бейнелейді.

Шәкәрім Абайдың шәкірті бола отырып, дінді философиялық түсінуден теософиялық қабылдауға ауыса отырып, осы идеяларды дамытады және тереңдетеді, мұнда Жаратушының тұжырымдамасына, жанның өлместігіне және қайта туылу Заңына ерекше назар аударылады. Оның мистикалық көзқарастары философия, оккультизм және эзотеризм интеграциясының арқасында жаңа реңктерге ие болады, бұл оның жұмысын қазақтың рухани және философиялық дәстүрі аясында бірегей етеді. Шәкәрім, Абай сияқты рухани өзін-өзі дамытуға және абсолютті шындықты білуге бағытталған ғылыми білімді де, терең түйсікті де пайдалана отырып, болмыстың мәңгілік сұрақтарына жауап табуға тырысады.

Осылайша, Абай мен Шәкәрімнің мистикалық прозасы қазақ философиялық және діни ойының дамуына елеулі үлес қосады. Олардың шығармалары Шығыс пен Батыстың, философия мен мистиканың арасындағы көпірге айналды, зерттеушілердің болашақ ұрпақтары үшін жаңа көкжиектер ашады. Олардың шығармашылығының мистикалық өлшемі осы ойшылдардың ішкі ізденістерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ қазақ әдебиетінің рухани мұрасының байлығын бағалауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алма-ата: Ғылым, 1982. – Б. 196.
2. Абай. Книга Слов. Поэмы. – Алматы: ЕЛ, 1993.
3. Сатпаева Ш.К. Казахская литература и Восток (из истории литературных связей). – Алма-ата, 1982. – С. 11.
4. Есимов Г. Хаким Абай. – Алматы: Білім, 1995. – С. 38.
5. Сегізбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX вв. – Алматы: Ғылым, 1996.
6. Құдайбердиев Ш. Три истины. – Алма-ата: Казахстан, 1991. – С. 78.

Б.Т. Березинова
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., bberezienova@gmail.com

СЕМЕЙ ПОЛИГОНЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚ ТАҒДЫРЫ: МЕДЕУ СӘРСЕКЕНІҢ КӨРКЕМ ШЫНДЫҒЫ

Медеу Сәрсекә өзінің «Семей қасіреті» кітабында Семей ядролық сынақ полигонының тарихын ашып, оның терең әлеуметтік және психологиялық әсерлерін тарихи шындық тұрғысынан көрсетеді. Кітапта автор Семей сынақ полигонының құрылысы, оның алғашқы ядролық жарылыстардан бастап, полигонның жабылуына дейінгі кезеңді жан-жақты баяндап, сол кезде жасалған қателіктер мен нәтижелерді ашып көрсетеді.

Әсіресе, Семей маңындағы халықтың тағдыры мен полигонның олардың өміріне тигізген әсері көркемдік шешімдер арқылы шынайы және әділ суреттелген. Автор халықтың ауыр жағдайын, өмір сүру сапасының төмендеуі мен денсаулығына келтірілген зиянды нақты деректермен және халықтың естеліктерімен толықтырып, тарихи шындықты көрсетуге ұмтылады.

Кітапта автор, Семей сынақ полигонының шын мәніндегі трагедиясы мен оның елдің тарихындағы орны туралы терең ойлар айтады. Сондай-ақ, полигонның жабылуы мен оның жақын маңдағы халықтың тағдырына ықпалы, қоғам мен билік арасындағы өзара қатынастар туралы маңызды тұжырымдар жасалады.

«Семей қасіреті» кітабының ең басты ерекшелігі – автордың тарихи шындыққа деген адалдығы мен халықтың ауыртпалықтарын ашық көрсетуі. Медеу Сәрсекә бұл еңбек арқылы Семей сынақ полигонының тарихын тек ғылыми тұрғыдан емес, сонымен қатар көркемдік әрі эмоционалды тұрғыдан баяндап, оқырманды сол тарихи кезеңнің өзекті мәселелерімен таныстырады.

«Семей полигонынан зардап шегуші ретінде маған берілген 02-001916 – санды куәлікте ядролық жарылыс астында 37 жыл 2 ай болғаным ресми расталған. Демек, мен осы кітапта сөз болатын шерлі оқиғалардың бәріне дерлік тірі куәгермін.» 1-деп «Семей қасіретті» атты кітабын Медеу Сәрсекә осылай бастаған еді.

Көрнекті жазушы Медеу Сәрсекә Семей полигоны тақырыбын ұзақ жыл бойы зерттеген қаламгер. «Семей қасіреті» хикаяты полигон зардабын ашық көрсеткен шығарма. Жазушының өзі 1949-91 жылдардағы ядролық жарылыстардың дүмпуін білетін (жазушы кітабының алғы сөзінде «37 жыл және екі ай радиация күлін жұтқан пендемін» депті), Ертіс бойындағы қалың елдің ауыр қасіретімен тағдырлас жан. Он бес тараудан тұратын, радиация зардабын 42 жыл бойы тартқан Семей қасіретін тұтас дәуір қасіретімен байланыстырып, жаһандық ауқымда мәселе етіп көтерген кітап құнды мағлұматтарға толы (А. Мұсабекқызы «Жазушы қаламындағы Семей қасіреті» // El.kz 30.04.2022 ж.)

Медеу Сәрсекенің "Семей қасіреті" атты еңбегі – Қазақстандағы ең үлкен экологиялық және гуманитарлық апаттардың бірі саналатын Семей ядролық полигонының зардаптарын жан-жақты зерттеген құнды туынды. Бұл кітап қазақ халқына және жалпы адамзатқа жасалған зор қиянаттың айғағы ретінде жазылған тарихи-деректі еңбек болып табылады.

Жазушы Медеу Сәрсекә Семей полигонының халыққа әкелген зардабы жөнінде біраз жылдан бері зерттеп, адамзат тарихында қолдан жасалған қасіреттің ақиқатын оқырмандарға жеткізіп келеді. Архив ақтарған, көзі тірі куәгерлерді сөйлетудің арқасында қаламгер бірнеше шығарманы дүниеге әкелді. 2016 жылы «Семей қасіреті» кітабы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген кітаптар кеңес үкіметінің кезіндегі ащы шындықты ашып көрсетеді.

(Н. Жұмағалиев «Адамзат қасіреті туралы шығарма» egemen.kz 11.07.2018 ж.)

Автордың туған жерге деген шынайы сүйіспеншілігі мен терең махаббаты оның шығармасының әрбір бетінен айқын көрініс табады. Әлі толық есін жиып үлгермеген қара

халықтың басына түскен ауыр зобалаң, автордың айтуынша, бүгінгі күнде «Семей қасіреті» деген атауға ие болды. Бұл кітапта бұрынғы зерттеулер мен деректерде 40 жыл деп көрсетілген зобалаңның, шын мәнінде, 42 жылға созылғандығы жан-жақты әрі дәлелді түрде ашылып көрсетілген.

Кітапты оқи отырып, Медеу Сәрсекенің осы туындыны жазудағы мақсат-мұратының айқын көрініс табатынын түсіндім. Автор өз еңбегінде сан алуан деректерді мұқият зерттеп, тереңінен қопарғаны байқалады. Тіпті, оқырманды есеңгірететін, жантүршіктіретін оқиғаларды да еш алаңсыз жариялап, шынайы түрде баяндаған. Бұған дейін ешбір жерде жарық көрмеген ақпараттар мен құпия деректер архивтерден алынып, бұрынғы заманның беймәлім әрі түсініксіз оқиғаларының шындығы ашылған. Осы деректерді ашып көрсетіп, оқырманды тарихи ақиқатты танытуға шақырады.

Атом ядросының тереңіне үңілу процесі Францияда бастау алып, сол кезеңдегі ғылыми жаңалықтар мен зерттеулердің жаңа парағын ашты. Бұл саладағы алғашқы қадамдардың өзінде-ақ, екінші дүниежүзілік соғыс басталмай тұрып, атом физикасы саласындағы айрықша жетістіктері үшін Нобель сыйлығы тағайындалып, оның алғашқы лауреаттары өз еңбектерінің әлемдік ғылыми қауымдастыққа танылуына мүмкіндік алды. Бұл тарихи сәттер мен ғылыми ашылулар кітап беттерінде егжей-тегжейлі баяндалған. Әрбір ғалымның жеке еңбектері мен олардың атомды зерттеуге қосқан үлестері кеңінен ашылып, сол кезеңдегі ғылымның дамуына қосқан ықпалы нақты көрсетілген.

«Қазақ сахарасы – сынақ алаңы» деп аталатын үшінші тарауда Семей полигонының тарихы мен оның қоғамға тигізген әсері терең ғылыми тұрғыда талданады. Осы тарауда автор Семейдің сынақ алаңы ретінде таңдалуының негізгі үш айрықша себебін нақты көрсетеді. Атап айтқанда, Кеңес Одағының жоғары лауазымды шенеулігі Лаврентий Берияның бұйрығымен Семей маңының сынақ алаңы ретінде таңдалуының стратегиялық, әскери және экологиялық негіздері зерделенеді. Берияның директивасына сәйкес, ядролық сынақтарды өткізу үшін Ресей аумағынан гөрі, Орталық Азия республикалары мен, әсіресе, Қазақстанның кең әрі экологиялық жағдайы бар территориясын таңдау туралы шешім қабылданды. Бұл шешімнің негізгі мақсаты, Кеңес өкіметінің ядролық қару сынақтарын ешбір сыртқы бақылаусыз және халықтың қарсылығынсыз жүзеге асыру болды.

Кітаптың ғылыми негізділігі мен дәлдігін қамтамасыз ету мақсатында автор нақты дереккөздерге айрықша мән беріп, естеліктерді ерекше атап өткен. Бұл жерде естеліктердің мазмұны мен олардың түпнұсқалық шынайылығына үлкен көңіл бөлінген, ал әдеби шығармаға көркемдік элементтер қосылса да, естеліктер өздерінің бастапқы қалпында көрсетілгендігі жөнінде оқырманға арнайы ескерту жасалған. Автор осы тұрғыда «Естеліктер қалай айтылған болса, солай жаздым» деп, дереккөздің өзгермегендігін растайды.

Ең бастысы, Мүтән Аймақовтың «Көргендерім» кітабы мен Сейілхан Балтабаевтің естелік қолжазбаларынан алынған ақпараттар Семей полигонындағы ядролық сынақтардың қасіретін жан-жақты көрсету үшін аса маңызды дереккөздер болып табылады. Бұл естеліктерде, бір жағынан, Семейдің экологиялық және әлеуметтік күйзелістері, екінші жағынан, тұрғындардың ауыр тағдыры нақты әрі шынайы сипатталады. Атом сынақтарының әсерінен туған экологиялық апаттардың, денсаулықтың нашарлауы мен психологиялық ауыртпалықтардың салдарлары ашып көрсетілген.

Медеу Сәрсекен «Семей қасіреті» кітабында алғашқы атом бомбасын жасау жұмысына қатысты Кеңес үкіметі тарапынан ғалымдарға алдын ала ешқандай марапаттар қарастырылмағанын, керісінше, сынақтардың сәтті өткізілуі жағдайында ғалымдардың жұмысына қатты талаптар мен күдікпен қаралғанын айтады. Марапаттаудың орнына, егер алғашқы атом сынақтары сәтсіз өтсе, физиктерге қатысты қатаң жазалау шараларының қолданылуы мүмкіндігі туралы алдын ала жоспар жасалғаны да ашық жазылады.

Бұл тұжырымды академик В.И. Гольданскийдің 1993 жылы «Огонек» журналының тілшісімен өткізген сұхбатынан көруге болады. Гольданский өз сұхбатында Кеңес үкіметінің ядролық сынақтардың сәтсіздігін болжағаны және сол сынақтардың қалай өрбитінін

болжамдау жолында ғалымдардың қауіп-қатерге душар болғанын айтады. Сонымен қатар, алғашқы атом бомбасын сынаудың ғылыми қауымдастық үшін тек қана үлкен жауапкершілік емес, сонымен бірге саяси тұрғыдан да зор тәуекел болғаны туралы мәліметтер келтіріледі.

Медеу Сәрсекке осы деректерді ғылыми тұрғыда зерттеп, Кеңес үкіметінің алғашқы ядролық сынақтарға қатысты қабылдаған шаралары мен сол кездегі ғылыми қауымдастықтың іс-әрекеттері туралы терең әрі ашық пікір білдіреді.

Кітапта естеліктер негізінде өрбіген материалдарда Мүтән Аймақовтың «Көргендерім» кітабынан алынған үзінді ерекше орын алады. Бұл үзіндіде автор аталған аймақта тұратын жергілікті халықтың, Семей полигонындағы сынақтардың шынайы құрбандары болғанын, бірақ олардың бұл туралы тек төрт жыл өткен соң ғана білгенін айтады. Аймақовтың айтуынша, ол адамдар сол кезде радиоактивті заттардың әсерін 160 рентген мөлшерінде қабылдап, дем алғандарын, бірақ бұл қауіптілікті тек бірнеше жылдан кейін ғана түсінгендерін ашық баяндайды.

Аталмыш басылымда да тың материалдар мен айғақ-деректер молынан пайдаланылған. Әсіресе «Адасулар, өтірік және ақиқат» атты тарауда қаламгер Семей полигонына қатысты әр жылдарда айтылған, жарияланған деректерді саралап, сараптап, ақ-қарасын айырып береді. Мәселен, өз заманында қоғам қайраткері атанып, Невада-Семей қозғалысының төралқа мүшесі болған, Қазақ онкология және радиология институтын ұзақ жылдар басқарып, Құрметті директоры атанған Сайым Балмұқановтың «Ядролық полигон менің көзіммен» атты орыс тілінде екі мәрте жарияланған естелік-эссе еңбегіндегі ерекше оғаш қателіктер туралы кеңінен сөз қозғалады. Осылайша, негізсіз әңгімелер аясында ел арасына таралған жаңсақ пікірлерге М.Сәрсекке тойтарыс беріп, нақты ғылыми аксиомаға, ақиқатқа жүгінуге шақырады. Аталмыш тарауда бір жақты пікір орын алмас үшін әйгілі академик Бақия Атшабаровтың «Семей полигоны туралы адасулар» атты кітабынан да тұшымды мысалдар келтірілген. (Қ.Жолымбет, «Ғасыр қасіретін арқау еткен кітап» Семей таңы, 25.06.2019 ж.)

Медеу Сәрсекке «Семей қасіреті» кітабын жазу барысында тарихи деректерді жүйелеп, ядролық сынақтардың қоғам мен қоршаған ортаға тигізген зардаптарын ғылыми негізде талдады. Автор еңбегінде архивтік материалдар мен зерттеулерге сүйене отырып, тарихи шындықты тереңінен ашып көрсетуге тырысты. Кітаптың кіріспесінде көрсетілгендей, бұл зерттеу жұмысы 1990 жылға дейін басталып, ұзақ жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде дайындалған.

Медеу Сәрсекенің «Семей қасіреті» кітабы оқырмандарын Қазақстанның жадында қалған ұлы қайғысымен таныстырады. Жазушы өз елінің азаматтарының, ядролық сынақтардың зардабынан зардап шеккен жандардың көрген қасіретін қағаз бетіне түсіреді. Оның қаламынан шыққан тарихи-деректі әңгіме, Совет өкіметінің үстемдігі кезінде, ядролық қарулардың күшіне табынушылардың қолымен жасалған трагедияны көрсетеді.

Сәрсекке, ВНИИЭФ зерттеушілерінің Лаврентий Берия басқарған кезеңде Семей полигонындағы алғашқы ядролық сынақтарды жүргізу үшін орын таңдау процесін айрықша атап өтеді. Бұл сынақтар аймақтағы 200 мыңнан астам адамды радиацияның қауіпіне душар етті. Ол сондай-ақ, ядролық жарылыстардың экологиялық және денсаулыққа тигізген зиянын зерделей келе, бұл әрекеттердің адамдар мен табиғатқа қаншалықты залал келтіргенін ашып көрсетеді. Ядролық жарылыстар жергілікті халыққа, жануарларға және өсімдіктерге айтарлықтай залалкелтірді, аймақтық экожүйені тұрақсыздандырды. Жазушы Семей полигонының жабылуына бастамашы болған, халықаралық «Невада-Семей» қозғалысына қатысқан адамдардың ерлігін мадақтайды. (Мақсат Жәнібек, Акмарал Оспанова, Раушан Мухамеджанова «Семей Ядролық Полигоны: Библиографиялық Шолу» мақаласы).

Медеу Сәрсекенің бұл шығармасы ғылыми-аналитикалық еңбектер мен публицистикалық стильдің тоғысуынан құралған. Автордың жазу стилі деректілік пен эмоциялық әсерді ұштастыра отырып, оқырманға оқиғалардың салмағын терең сезінуге мүмкіндік береді.

«Семей қасіреті» еңбегінде көркем әдебиеттің элементтері кеңінен қолданылған. Полигон құрбандарының тағдырын ашатын деректі әңгімелер, кейіпкерлердің монологтары, детальдық сипаттамалар арқылы оқырман назарын оқиғаның ауырлығына аудартады. Сонымен қатар, тарихи фактілер мен статистикалық мәліметтер көркем баяндаумен үйлесім тауып, оқырманға ғылыми негізделген тұжырымдар ұсынады.

Зерттеу барысында автор қазақ зиялыларының, оның ішінде Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев, Бақия Атшабаров сынды көрнекті тұлғалардың Семей ядролық сынақтарының ауыр салдарын зерттеуге қосқан үлестерін ерекше атап өтеді. Бұл ғалымдар мен қоғам қайраткерлері кеңестік кезеңде ядролық сынақтардың зияны туралы мәселе көтеріп, ғылыми-зерттеу жұмыстары арқылы оның салдарын дәлелдеуге тырысқан. Олардың ғылыми еңбектері мен қоғамдық қызметі ядролық сынақтардың салдарын ашып көрсетуге және кейіннен оның жабылуына ықпал еткен маңызды факторлардың бірі болды.

Қорыта келгенде, кітап тек тарихи деректер жиынтығы ғана емес, ол-адамзатқа бағытталған зор дабыл, ядролық қарудан азат әлем құруға үндейтін рухани манифест. Бұл шығарманы оқу – тек Семей қасіретін түсіну ғана емес, сонымен қатар бейбітшіліктің қадірін сезіну, келешек ұрпаққа қауіпсіз әлем қалдыруға деген жауапкершілікті терең ұғыну. Осы тұрғыдан алғанда, «Семей қасіреті» – тек өткеннің қасіретті шежіресі емес, болашақ үшін жазылған ескерту, ащы сабақ.

Әдебиет

1. Жәнібек М., Оспанова А., Мухамеджанова Р. Семей Ядролық Полигоны: Библиографиялық Шолу // ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально-политические науки». – № (82). – 2024 г
2. Мұсабекқызы А. Жазушы қаламындағы Семей қасіреті // El.kz 30.04.2022 ж.
3. Жұмағалиев Н. Адамзат қасіреті туралы шығарма / egemen.kz 11.07.2018 ж.
4. Жолымбет Қ. Ғасыр қасіретін арқау еткен кітап / Семей таңы, 25.06.2019 ж.

ҒТАХР 17.09.91

Н. Әбділдақызы

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., erakhan62716@mail.ru

ҰЛТЫН СҮЙГЕН ҰЛЫ ҰСТАЗ

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінде өзінің өшпес ізін қалдырған тұлғалар көп-ақ. Соның бірі де бірегейі – Ахмет Байтұрсынов. Ол қазақ тілі мен әдебиетінің негізін қалап, түп-тамырын талдап, жіктеп, атауын беріп, кеткен адам, С.Мұқанов тілімен айтсақ, *«қазақ тілі мен кітабын жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргетасын қалаған алғашқы адам»* [1]. Күні бүгінге шейін қаншама ғалымдар, тіл әдебиетінің майталмандары, тіл мамандары өзінің ғылыми монографиялық еңбектерімен танымал болды, десе де шындығы сол, осының бәрінің төр басында Ахмет Байтұрсынов тұрады. Тіпті ғасырдан астам уақыт өтсе де әлі күнге шейін мектеп бағдарламасы Байтұрсынов салып кеткен сара жолмен келе жатқаны, соның ойлап тапқан атаулары, әдіс-тәсілдер екені бірімізге аян. Сондықтан да ол *«... біріншіден, қазақ тілінің тұңғыш әліппесі мен оқулықтарының авторы. Соңынан із салған жаңашыл ағартушы. Қазақ оқушыларының бірнеше буыны сауатын Байтұрсыновтың әліп-биімен ашып, ана тілін Байтұрсыновтың “Тіл құралы” арқылы оқып үйренді»* және әлі де сол Ахметтің ойлап тапқан әдіс-тәсілімен үйренуде [2]. Ендеше, Ахмет Байтұрсынов ең бірінші ұлттық жазудың түрлендіруші-реформаторы, тіл білімінің атасы ретінде танымал.

Қазақ даласына ислам дінімен бірге келіп, ел арасында кеңінен тарап кеткен араб қарпін жүйелеп, қазақ тілінің барлық дыбыстарын көрсететіндей етіп қарапайым халыққа

түсінікті болу үшін қосымша жаңа айырықша әріптерді ойлап тауып, қазақ тілінде қолданылмайтын артық араб әріптерін алфавиттен алып тастап, өзіміздің төл табиғатымызға жақындатып, тыңнан жол салған осы Ахмет. 1929 жылы 12 мамырда жазған өмірбаянында ол: *«...алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттедім, одан кейін қазақ емлесін ретке салып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін ғылыми терминдер жасауға кірістім...»* дейді. Өз ұлтының тілін, ділін сақтау үшін, тарап кеткен араб тілі негізінде жаңа әліпби ойлап шығару тек Ахмет сынды ойлы да білімді адамның қолынан келетін іс. Жанрларын жіктеп, тарихи кезеңдерге бөліп, ұғымдар атауларын термин дәрежесіне дейін көтеріп, қазақ жазба ғылымын реформалады, қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың әдіс-тәсілін көрсетіп, қияннан жол салды. *«А.Байтұрсыновтың арқасында санасыз түрде болмаса да шын мәнінде орыстана және татарлана бастаған қазақ зиялыларының бір тобы дереу есін жиып, ... өз ағаттықтарын түсіне бастады...»* деген М.Дулатов сөзінен Байтұрсыновтың тіліміздің шұбарланбауын қалағанын білеміз. Ол қазақ тілінің қажеттілігін қанағаттандырмайды деп латын мен орыс графикасын енгізуге қарсы болған.

А.Байтұрсынұлы лингвист-ғалым ретінде қазақ тілінің өзгешеліктері жайында «Тіл-құралы», «Оқу құралы», «Әліпби», «Жаңа әліпби» сынды оқулықтарын жазды. *«...Сөзден жасап сөз шығару деген әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді»* деп тіл білімі саласындағы негізгі ұғамдарға атау берген, сөйтіп, ұлттық терминологияны қалыптастырған ғалым [3]. Өзге тілден дайынды әкеп жапсыра салу бір дүние де, ерекшелігін ескеріп, мағынасын түсініп, мазмұнына мән беріп, сол тілдің табиғатына, қолдану аясына, талапқа сай жаңа термин ойлап шығару тек Байтұрсынов сынды өз ісін жетік білетін нағыз һас шебердің ғана қолынан келетін іс. А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» 350-ден астам терминдердің бәрі де қазақ халқы ұғымына жақын ұғымдар. *«Әдебиет танытқышы» арқылы Байтұрсынов алғаш рет қазақ әдебиетіне ғылыми көзбен қарай отырып, әр жанрдың өзіндік ерекшелігін ескеріп әрқайсысына жеке-жеке баға берді; өнер мен әдебиеттің қоғамдағы орнын айқындап берді; әдебиетті басқа ғылымдармен ықпалдастыра отырып зерттеу қажет екендігін айқындап кетті; салыстырмалы талдау арқылы өнер мен әдебиеттің ерекшеліктерін бағамдады және де әлемдік аренада қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына жол ашты. Бұл зерттеу – әлемдік құндылық»* [4]. Ел арасынан табылған аса бай фольклорды қолдана отырып, халықты оятуды, сана-сезімін өзгертіп, жүрегіне жол табуды ойлаған. Сөйтіп ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің қоғамдық мәнінен гөрі адамгершілік тұрғысынан талдау жасауға тырысқан. Ал қазақ халқының төрт жүз жылдық тарихын қамтыған «23 жоқтауында» ел арасындағы әдеп-ғұрыпты сипаттай отырып, жоқтау жанрына, оның түрлеріне тоқталады. Ұлттық фольклорымыздағы негізгі жанрларының бірі деп есептелетін батырлар жырының барлығына тән дәстүр елін жаудан қорғаған батырдың ерлігін дәріштеу болса, бұл Байтұрсыновтың «Ер Сайын» жырында көрсетіледі. Мұнда ол қазақтың эпостық жырына түсініктеме бере кетеді. А.Байтұрсынов елдің санасын оятып, көкірек көзін ояту үшін орыс жазушыларының шығармаларын қазақ тіліне аударған. Әсіресе Эзоп, И.Крылов, А.Пушкин, М.Лермонтов, С.Вальтер, С.Надсон мысалдары негізінде олардың ұлттық ерекшелігін ескере отырып, көрші Ресей елінің қазақ халқына қарсы көрсетіп отырған озбырлығы мен отаршылдық саясатын әшкерелейтін шығармалар жазды. «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Шымшық пен көкек», «Өгіз бен бақа», «Данышпан Аликтің өлімі», «Ат», «Қаздар», «Сорлы болған мұжық» т.б. аудармалары қазақ ұғымына еркін еніп, қазақыланып кеткендей. Байтұрсынов аудармаларының ерекшелігі ол-еркіндік, яғни сюжетін сақтай отырып, өзіндік ой тастау арқылы өзіміздің ұлттық мінезімізге сай төл туынды жасау. Осы мысалдары арқылы халықтың санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету арқылы ұйқыдағы елді оятуға тырысады. Қиыншылықтан шығу жолын іздейді. Барынша оқырманның көкірек көзін ашуға тырысады. Осы еңбектері кейін «Қырық мысал» деген атпен бастырылып шығады. «Екі жинақ – «Қырық мысал», «Маса» – қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен,

ойлармен, өрнектерімен байытты; Абайдың ақындық дәстүрі ілгері жалғасты, заман талабына сай жігерлі поэзия туды» [5].

«Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ» деп Абайды өте жоғары бағалаған Байтұрсынов 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласын жариялап, Абайдың ақындық келбетін сипаттап, әдебиет пен мәдениетке қосқан үлесін бағамдап берген, сөйтіп абайтанушы ретінде Абай шығармашылығының мазмұн-идеясына алғаш ден қойған. Сөзі аз, мағынасы терең боп келетін Абай өлеңдері ауыр деп түсінетіндер сол түсінерлік жағдайға жете алмағандығынан дей келіп, ұлы ақынның өлең жазу тәсілдеріне шолу жасайды. Не жазса да ішкі сырын түсініп барып жазатыны, сөздері өзге ақындардан артық келетіндігін айтады. Мақаласында Абайдың арғы аталарының тарихына үңіліп, ақынның балалық шағына да бір тоқталып өтеді. Семейден алған білімі, жұрт алдына малын салғанда, Абай білімін салып болыс болған тұсы, өміріне үлкен өзгерістер әкелген Михаэлиспен таныстығы, білімнің артықшылығын ұққан Абайдың кеш болса да білім тұңғышына бет бұруы, өлеңнің қадірін түсінген Абайдың өлеңге бет бұруы бәрі-бәрін осы мақаласында сөз етеді. Абай өлеңге келгенде үлкен сыншы екендігін, өлеңге қойылатын шарттардың бәрінен хабардар ұлы ақынның артықшылығымен қатар кемшін тұсарын да айта кетуді жөн санайды, бір міні-өлең буақтары тексеріліп орнына қойылмағандығы дейді. «Өлең сөздің патшасы-сөз сарасы» деген өлеңінен үзінді келтіру арқылы ақынның қандай шебер сөз тексергіш екендігін көрсетпек болады. Хақиқатты хақиқат, тереңді терең қалпында жазуының себебі зеректігінде, әртүрлі кітап оқығандығынан дейді. Міне осындай асыл сөзді ақынның өлеңдерінің тарамай жатқанына қынжылады. Абайдың кей өлеңдерін түсінбей, ауыр санайтын оқырмандарына ақынның бір өлеңін мысал ретінде келтіріп, тәптіштеп, оқушы түсінбесе, Абайдың үздік ілгері кетіп, оқушыларына шаңына ере алмағандығынан деп көрсетеді. Осы көлемді мақаласы арқылы Абайдың ірі ақын екенін, ақынның өмірбаянын, шығармаларының көркемдік мәні, өзге әдебиеттермен байланысы туралы кеңінен талдап тоқталды. Мақала соңында Абай сөзін «Семей ләпкесіне қамап, жасырып қоймай», кітап сататын барлық магазиндерге қою керек, күллі қазақ баласы оқып, біліп, Абайдың кім екендігін тануы керек деп ақын өлеңдерін оқуға үгіттейді.

Байтұрсынұлы өмірінің Орынбор кезеңі оның қоғамдық-саяси қызметінің аса құнарлы шағы болды. Орынборда өзінің ең жақын сенімді достары Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлымен бірігіп, кейінгі шыққан барлық қазақ газет-журналдарының шамшырағына айналған тұңғыш бейресми жалпыұлттық саяси баспасөз – «Қазақ» газетін шығарды. «Қазақ» газетінің атауына байланысты газеттің 2-санында Түрік баласы «Қазақ тарихы» айдарымен: «...Біздің қазақ өзінің атынан айрылып, қырғыз атанып жүрмекші емес...» дейді [6]. «Қазақ» деп аталу себебі біріншіден бытырап жүрген қазақты біріктіру болса, екіншіден, ғылыми айналымда қырғыз аталып жүрген теріс пікірді жоққа шығарып, туған халқының төл атын қайта оралту мақсатында газетті осылай атауды жөн табады» [7]. Киіз үй-қазақ халқы; жарық кіретін жол түндігі ашық та, түрлі заттар кіретін есігі жабық, түндіктің күнбатыстан ашылуы Еуропа ғылымы тарасын деген мағынада; есігі «Қазақ» деген сөзден жасалған – «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі болсын, әрі жат жұрт жағынан күзетші болсын делінген мағынаны білдіреді. Қазаққа игілікті енгізіп, сырттан келетін жамандық болса, күзетші орнында газет қызмет қылсын деп газеттің гербіне де үлкен мән берген» [8]. «Қазақ» газеті шынымен де елге қызмет етті. Бұл ретте Байтұрсынов аянбай тер төкті. Ұлтының өркендеуі мен дамуында А.Байтұрсыновтың әмбебаптығы зор роль атқарды. Газеттің тұңғыш шыққан санында А.Байтұрсынов газеттің атқарар жалпы төрт қызметіне тоқталады. Біріншісі, бұл – газет-халықтың көзі, құлағы, һәм тілі. Адам бойындағы көз, құлақ, тіл мүшелері қандай маңызды рөл атқарса, бұқаралық ақпарат көздері де адам өмірінде соншалықты маңызды екендігін осы теңеулер арқылы жақсы көрсеткен. Газет бетінде қандай тақырыпта мақала жазбаса да, шыңына шыққан біліктілігі мен білімін аз сөзге көп мағына сыйғыза отырып дәлелдейді. Әр тақырыбын қазақтың түсінігіне сай етіп, жан-жақты зерделеп, жүйелеп барып ашады. Көркемсөз шеберінің газетте басылған қай мақаласын алмаңыз көңілге қонымды,

жүрекке жылы тиіп, айтар ойы нақ, құрғақ сөз судырай аққан су емес, ғылыми пайдасы бар дүниелер екені байқалады. Газеттің екінші бір маңызды қызметі ол газет халыққа жөн көрсетуші дей келе, өзі де сол мақалалар арқылы білімге үндер сара жол салушы қызметін атқарады. Өмір жолын көшпенділікпен өткеріп келе жатқан қазақ халқының бойына білім нәрін төгіп, рухани құндылығын арттыру үшін, халықтың көкірек көзін ашар тек білім екендігін анық түсінген ұлтшыл жан «Қазақ» газеті арқылы елін-жұртын білімге үндейді, яғни газеттің үшінші миссиясы бұл – халықты білім таратушылығы. Көкірек көзінді ашып айналаға қара, кім көрінгенге жем болмай, оқы, білім ал, отаршылдық кесірінен жоғалайын деп тұрған жерінді, тілінді, ділінді сақта деп серпіліс тудырып, бірлікке үндейді. Болашақ ұрпақ бойына ұлтшылдық қасиет дамыту үшін таза қазақ тілінде сапалы білім беруді аңсады. Осы ретте газет арқылы көптеген ел арасынан шыққан бай миссонерлерді мектеп ашуға, білім алғысы келген жастарға қаржы жинауға ұйытқы болды. Шет жақта білім алып жатқан оқушылар туралы мақала жазу арқылы оқығысы келетін жастардың қызығушылығын тудырды. *«Балам деген жұрт болмаса, жұртым деген бала қайдан шықсын»* дей жүріп, түрлі әдеби кештер ұйымдастырып одан түскен қаржыны білімге ұмтылушы жастарға берді. Газет-халықтың даушысы дегенді газеттің төртінші қызметі ретінде көрсете отырып, газет халықтың намысын ұштап, жоғын жоқтауға, елдің сөзін сөйлеп, өзгеге басындырмауға, рухани күш-қуат беретіндігіне тырысатындығын тілге тиек етеді. Газет халықтың мұңын шағып, шегін тарқатар жанашыры, арашасы болуы керектігін айтады. Газеттің Алашорда Үкіметінің құрылуына мұрындық болуы Байтұрсынов сынды білгір, ұлтшыл жандардың арқасы. Газет арқылы Байтұрсынов халықты саяси көзін ашып, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің өркендеуіне өз үлесін қосты.

Халық мүддесін қорғаушы А.Байтұрсыновты елі қатты сыйлады. Мысалға 1914 жылы облыстың басқармасы туралы ереже жобасын сынға алған мақаласы үшін газетке 1500 рубль мөлшерінде айыппұл салынғанда, денсаулығына қарамастан үш ай түрмеге отыруға келіседі. Мұны естіген оқырмандары керек қаржыны жиып беріп, ғалымды бес күннен соң босатады. Дәл сондай жағдай екі жылдан соң қайталанып, оқырмандар тағы да 3000 рубль айыппұл мөлшерін жиып береді. Мұның өзі Байтұрсыновты халықтың қаншалықты сыйлағанын көрсетеді.

1917 жылдан бастап «Қазақ» газеті «Алаш» партиясының баспа органына айналады, сөйтіп А.Байтұрсынов қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғаған Алаш қайраткерлері Ә.Бөкейханов, М.Дулатұлымен бірге қазақ халқының бостандығы үшін күреседі. Байтұрсынов 1919 жылы наурызда Алашорда үкіметі атынан Мәскеуге Кеңес үкіметімен келіссөзге аттанады. Байтұрсыновтың ықпалымен Алашорда мүшелеріне Кеңес үкіметінің кешірімі жарияланды және оның Қостанайды Челябині облысына қосу туралы шешімге қарсы наразылығының арқасында, Қостанай уезін Қазақстан құрамына қайтаруға негіз болады. 1920 жылы Ә.Ермеков, Ә.Бөкейхан, М.Сералиндермен бірге Компартия көсемі Ленинге хат жолдап, көршілес елдерге өтіп кеткен шекарадағы қазақ жерлерін қазақтікі екенін дәлелдейді [9].

Байтұрсынов тек газет саласы ғана емес, радио саласында да алар орны ерекше. 1926 жылдың қазанынан бастап Орынборда, кейін Қызылорда қаласында өз хабарын таратқан қазақ радиосының іргетасын қалаушы А.Байтұрсынов екендігінің өзінің ғылыми зерттеу еңбектері арқылы қазақ радио тарихын зерттеуші филология ғылымдарының кандидаты профессор Намазалы Омарұлы дәлелдеп берді.

А.Байтұрсынов төл әдебиетіміздің негізін салып кеткен ғалым. Әрі бүкіл түркі халықтары терминологиясының дамуы үшін өзара туыстас түркі тілдес елдер арасында ғылыми-рухани-мәдени байланыс қажеттігін түсінген ұлы түркітанушы ғалым. Қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғап, ұлт интеллигенциясының рухани көшбасшысы бола білген Байтұрсынов жақтастары Ә.Бөкейханұлы, М.Дулатұлымен бірге қазақ халқының бостандығы үшін күресті. Қазақ АССР Білім халық комиссариатының төрағасы қызметін және басқа да лауазымды қызметтер атқарған мәдениет пен қоғам қайраткері. Қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдызы. Ұлтын шын сүйген ұлтшыл жан «Ел бүгіншіл, менікі

ертеңгі үшін» деп жырлап кетті. *«Бір басында сан салалы өнер тоғысқан, телегей-теңіз энциклопедиялық білім иесі, қайшылығы мол тартысты ғұмырында қараңғы қалың елін жарқын болашаққа сүйреуден басқа бақыт бар деп білмеген ірі тұлға, халықтың «рухани көсемінің» (М.Әуезов) қазақ халқына істеген жақсылығын ұрпағы ешқашан ұмытпақ емес.*

Әдебиет

1. Мұқанов С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Монография. – Қызылорда, 1932.
2. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – Б.141.
4. Қамзабекұлы Д. «Егемен Қазақстан» 16 қаңтар 2022. <https://egemen.kz/article/301341-adebiet-tanytqysh-alemdik-qundylyq>
5. https://adebiportal.kz/kz/news/view/rymgali-nurgali-qaz-edik-qatar-usyp-qanqyldagan_13181
6. Түрік баласы. Қазақ тарихы / «Қазақ» газеті 16 ақпан, 1913 жыл, №3.
7. Әбдіманұлы Ө. XX ғасыр басындағы әдебиет. Оқулық. – Алматы, 2012.
8. Дулатов М. «Орда гербі» мақала, 1918 жыл 258-саны.
9. Ленин В.И. О Казахстане. – 313 б.

ГТАХР 17.82.30

А.О. Тоқсамбаева, Т.Р. Еженхан

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ., e.talant01@mail.ru

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Зейнолла Сәнік – қазақ әдебиеті мен тарихының тоғысында тұратын көрнекті жазушылардың бірі. Ол шығармаларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, тарихи оқиғаларын, мәдени мұрасын шеберлікпен суреттеп, ұлт тарихын жаңғыртуға зор үлес қосты. Жазушының әңгімелеріндегі тарихи құндылықтар бірнеше қырынан қарастырылады: тарихи шындықты баяндау, ұлттық дәстүрлерді көрсету, тарихи тұлғалардың бейнесін жасау және қазақ халқының рухани әлемін сипаттау.

Зейнолла Сәніктің шығармаларында тарихи оқиғаларға ерекше мән беріледі. Оның шығармалары қазақ халқының тағдырлы кезеңдерін, ел мен жер үшін болған күрестерді шынайы сипаттайды. Мысалы, оның көптеген әңгімелерінде XIX ғасырдағы қазақ қоғамының ауыртпашылықтары, отаршылдық езгі және халықтың күресі көрініс табады. Жазушы тарихи оқиғаларды тек сипаттап қоймай, олардың себеп-салдарын, халықтың сол кезеңдегі күйін тереңірек ашады.

Зейнолла Сәніктің «Қаракерей Қабанбай», «Хан батыр Қабанбай», «Қайрақбай», «Басбай», «Тұғырыл хан», «Демежан батыр» сынды тарихи еңбектері бар. Солардың ішінен «Тұғырыл хан – Демежан батыр» шығармасына талдау жасаймыз. «Тұғырыл хан», «Демежан батыр» шығармасы – тарихи деректер мен аңызға негізделген. 1130-1204 жылдары өмір сүрген Тұғырыл хан туралы тарихи эссенің де өзіндік айтары бар туынды [1]. Автор бұл еңбегінде екі тарихи тұлға – Тұғырыл хан мен Демежан батырдың өмірі мен күресін сипаттайды. Шығармада Тұғырыл ханның (Оң хан) Шыңғыс хан заманындағы рөлі мен оның қазақ тарихына ықпалы баяндалады. Сонымен қатар, Қытайдағы Шыңжаң өлкесінде әділдік пен халықтың мүддесін қорғаған Демежан батырдың тағдыры сипатталады. Автор олардың ерлігін көрсету арқылы ұлт-азаттық күрестің маңызын ашады.

Зейнолла Сәнік тарихи оқиғаларды шынайы жеткізу үшін тарихи деректерді аңыз-әпсаналармен ұштастырады. Тілі бай, оқиғаларды әсерлі баяндауымен ерекшеленеді. Кейіпкерлердің ішкі әлемі мен күресі терең суреттелген.

Мысалы, Тұғырыл хан найман, керей тайпаларының билеушісі, Шыңғыс ханның одақтасы болған тарихи тұлға. Оның билігі мен саясаты Шыңғыс ханның күшеюіне ықпал

еткен. Ал, Демежан батыр XIX ғасырдың соңында Қытай билеушілерінің әділетсіздігіне қарсы тұрған қазақ батыры. Ол халық мүддесін қорғап, Қытай әкімшілігі тарапынан зұлымдыққа ұшырайды.

Алтай өлкесін, Алтай топырағын сан ғасырлар бойында құты мекен, қасиетті жерге балап, ұрпақ өсіріп, берекелі тіршілік кешкен күллі түркі елінің, қазақ жұртының талайлы тарихы мен тағылымды тағдырын, ата-бабасының байтақ қонысы болған киелі таулардың бауырынан өрген сандаған қазақ тайпалары мен іргелі, ірі рулардың тұтас тұрмысы мен тіршілігін баяндайтын бұл туындының қадірін оқыған адам ғана терең түсінеді [2]. Шығарма қазақ халқының азаттығы мен тарихи тұлғаларының ерлігін дәріптейді. Тұғырыл хан мен Демежан батырдың өмір жолы арқылы ұлттық рух пен күрескерлік тақырыбы ашылады. Бұл еңбек тарихи сананы жаңғыртып, ұлтжандылыққа тәрбиелейді.

Зейнолла Сәніктің шығармаларында қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрлері ерекше орын алады. Ол көшпелі өмірдің қыр-сырын, ұлттық киімдер мен тағамдардың ерекшелігін, қазақтың қонақжайлығы мен тәрбиелік дәстүрлерін шынайы әрі көркем тілмен жеткізеді. Оның шығармаларынан кездесетін дәстүрлік құндылықтар:

- Қазақтың жеті ата заңы, ру-тайпа байланыстары, ел басқару жүйесі;
- Қазақтың көшпелі тұрмысы, мал шаруашылығындағы ерекшеліктер;
- Ұлттық тағамдар, қымыз, шұбат, ет дайындау дәстүрлері;
- Дәстүрлі мейрамдар, Наурыз, соғым басы, той өткізу үрдістері;
- Шешендік өнер мен ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, жыраулар мұрасы.

Мұның бәрі жазушының тек қана көркем шығарма жазып қоймай, қазақтың этнографиялық мұрасын зерттегенін көрсетеді.

Зейнолла Сәніктің шығармаларында қазақтың ұлы тұлғалары билер, ақындар, жыраулар бейнесі де ерекше орын алады. Жазушы Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би секілді дала даналарын сипаттап, олардың шешендік сөздерін, ел басқарудағы рөлін көркем тілмен баяндайды. Сондай-ақ, ол қазақтың хандары – Абылай хан, Кенесары хан секілді қайраткерлердің ел тәуелсіздігі жолындағы күрестерін шынайы түрде сипаттайды. Батырлар бейнесі де шығармаларынан кең орын алады. Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Наурызбай батыр секілді тұлғалардың ерліктерін жазушы тек аңыз ретінде емес, тарихи деректермен үйлестіре отырып баяндайды.

Зейнолла Сәнік шығармаларының көркемдігіне қоса, олардың танымдық астарына да аса қатты мән беруі оның этнографиялық, этнологиялық көркем дүниелері өзіндік қасиеттерімен ерекшеленеді. Бір көркем шығармасында жазушы құмырсқаларды былай бейнелейді: «Адамдар бізді жалмаумен ғана тынбайды, бірін-бірі құртуда да алдарына жан салмайды десек те болады. Тіпті бір қыстақ, бір қала, бір мемлекетті де жұта салады» [3].

Зейнолла Сәніктің тарихи шығармаларының бірі – «Басбай» тарихи романы. «Басбай» тарихи романында Басбай Шолақұлы өмір сүрген кезеңді көркем суреттеп жазады. Романның басты идеясы – бостандық әрі азаттық үшін күрес болып танылса, басты кейіпкер мен оның қатарластары бар ғұмырын осы асыл мұратқа жету жолына арнайды. Шығармада XIX ғасырдағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, сауда жолдары, қазақ-қытай қарым-қатынасы, сондай-ақ халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы кеңінен бейнеленген. Романның тарихи құндылықтарын бірнеше қырынан қарастыруға болады:

1. Кәсіпкерлік және сауда тарихы

Романда қазақ даласында саудагерліктің қалай дамығаны, дәстүрлі шаруашылықтан тыс кәсіппен айналысқан адамдардың өмірі көрініс табады. Бас кейіпкер Басбай – еңбекқорлығымен, іскерлігімен, алғырлығымен ерекшеленетін тұлға, оның табысты кәсіпкерге айналу жолы баяндалады.

Саудагерлердің Қытаймен байланысы, Жібек жолының әсері, қазақтардың мал және тері саудасымен айналысуы нақты деректермен суреттеледі.

2. Қазақ-қытай қарым-қатынасы

Шығармадан XIX ғасырдағы қазақтардың Қытаймен сауда және мәдени байланыстары туралы мол мағлұмат алуға болады. Қытаймен шекаралас аймақтардағы қазақтардың тұрмысы, олардың саудадағы орны сипатталады. Екі ел арасындағы экономикалық қатынастар, кедендік бақылау, сауда барысындағы қиындықтар мен мүмкіндіктер айқын көрініс табады.

3. Әлеуметтік құрылым және таптық айырмашылық

Романда сол дәуірдегі қазақ қоғамындағы байлар мен кедейлер арасындағы айырмашылық, әлеуметтік жіктелу, дәстүрлі көшпелі шаруашылықтың өзгеру үдерісі бейнеленеді. Басбайдың жеке еңбегімен байып, дәстүрлі байлардан ерекшеленуі, оның ісмерлігі арқылы қоғамда жоғары мәртебеге көтерілуі жаңа заманның талаптарын көрсетеді. Қарапайым халықтың тұрмысы, бай-шонжарлардың өмір салты, саудагерлердің қиындықтары мен жетістіктері тарихи шындыққа негізделген. Романда қазақ халқының басынан өткен «Мешін жылындағы» жұт жайында сөз қозғалады. Оны автор былай суреттейді: «Қыс бойы мал қырылса, енді көктемнің қара өзек шағы адамға ауыз салды. Ресей жерінен ауып келген аш-жалаңаштардың үлкен тобы мына жұтаған қалың елге қосылып, бүкіл Құлыстай өңірін аштық пен жалаңаштық кеулеп алды... міне, бұл – 1919 жылғы мешін жұт жылы еді» [4].

5. Тұлғалық қасиеттер мен ұлттық болмыс

Басбайдың өмірі арқылы еңбекқорлық, табандылық, адалдық, іскерлік сияқты қасиеттердің маңыздылығы көрсетіледі. Романдағы кейіпкерлер арқылы қазақтың ұлттық болмысы, олардың рухани құндылықтары, отбасыға деген құрметі баяндалады. Басбайдың қиындықтарды жеңіп, өз еңбегімен жетістікке жетуі – қазақ халқының төзімділігі мен даналығының символы іспеттес.

Осы бір тарихи роман жөнінде «Романның тарихилық сипатын үзінді алынған нақты деректер мен тарихи құжаттар растайды. Әр тарауға негіз болған оқиғалардың жылы мен күні нақты көрсетілуі, сол оқиғаларға өмірде болған тарихи кейіпкерлердің араласуы, Басбай Шолақұлының 1945 жылы 15 маусымда Құлжаны азат еткен Әлихан төре мен Ахметжан Қасымиге Гоминдаңның темір тегеурінінен Шәуешек халқын құтқарыңдар деп хат жазуы, негізгі оқиғаларды толықтыруда сол дәуірде өмір сүрген би-шешендер мен ақындардың өлеңдерінен нақты мысалдар келтіруі шығарманың тарихилық сипатын арттырып тұр» [5].

Қорыта келе, Зейнолла Сәніктің шығармалары – қазақ халқының өткені мен мәдени мұрасын бейнелейтін құнды шығармалар екендігі айқын. Оның шығармаларындағы тарихи деректер, ұлттық дәстүрлер, тарихи тұлғалар мен рухани құндылықтар – барлығы қазақ халқының мәдениетін, болмысын, тарихын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Жазушының шығармалары тек көркем туынды ғана емес, сонымен бірге этнографиялық және тарихи мұра болып табылады. Сондықтан Зейнолла Сәніктің еңбектерін зерттеу, оқып-үйрену – қазақ халқының тарихын, мәдениетін, салт-дәстүрін болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды жолы.

Әдебиет

1. Зейнолла әлемі. – Алматы: АнАрыс, 2017. – 424 б.
2. Әбдезұлы Қ. Зейнолла Сәніктің рухани әлемі // Қазақ әдебиеті. – 2024
3. Сәнік З. Көптомдық шығармалар жинағы, 9-том. – Алматы, Ан-Арыс, 2017. – 84 б.
4. Сәнік З. Көптомдық шығармалар жинағы. 2-том: Басбай. Тарихи роман. – Алматы, Ан-Арыс, 2017. – 72 б.
5. Орда Г. Зейнолла Сәнік шығармаларындағы көркемдік ізденістер: Монография. – Алматы: «Arshyn» баспасы, 2023. – 132 б.

А.О. Тоқсамбаева, М.К. Зекенов
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., miras.zeken.01@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОВЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Қазақ әдебиетінің жанрлық жүйесінде повесть аралық жанр ретінде өзіндік сипатқа ие. Әңгімеге қарағанда кең көлемді, оқиға желісі күрделірек болып келсе, романға қарағанда ықшамдылығы және жинақылығы байқалады. Повесть – оқиғасы жинақы, кейіпкерлер саны шектеулі, бірақ олардың психологиялық тереңдігі мен ішкі драмасы айқын көрінетін жанр.

Әдебиеттанушы Р. Нұрғали қазақ повесінің жанрлық ерекшелігі туралы: "Повесть – роман мен әңгіме арасындағы көпір іспеттес, ол эпикалық баяндау тәсілімен қатар кейіпкердің ішкі жан дүниесін тереңдетіп ашуға мүмкіндік береді" деп тұжырымдайды. Повестерде авторлық баяндау ерекше орын алып, оқырманға негізгі ойды жеткізуге көмектеседі. Повесть жанры қазақ әдебиетінде XX ғасырдың басында айқын көрініс тапты. Бұл кезеңде жазылған шығармалар көбінесе әлеуметтік мәселелерді көтеріп, қоғамдық өзгерістерді сипаттаумен ерекшеленді. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ повесі жаңа көркемдік тәсілдермен толықты. Бұл туралы әдебиеттанушы С. Әшімбаев: "Қазақ повесі уақыт талабына сай дамып, қоғам мен адамның қарым-қатынасын шынайы бейнелеуге ұмтылды" деп жазады. Кеңес дәуірінде қазақ повесі жанрлық тұрғыдан жаңа деңгейге көтерілді. XX ғасырдың 20-30 жылдары Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Мұхтар Әуезов сияқты қаламгерлер реалистік бағыттағы повестер жазып, қазақ прозасының өркендеуіне ықпал етті. Әдебиет зерттеушісі Р. Бердібаев бұл кезеңдегі қазақ повесін "реализмнің шынайы көріністері қалыптасқан, мазмұндық жағынан терең, ұлттық мінез бен қоғамдық құбылыстарды айқын бейнелейтін жанр" деп сипаттайды.

1950-1980 жылдары қазақ повесі жанрлық әрі тақырыптық тұрғыдан жаңа биіктерге көтерілді. Бұл кезеңдегі шығармалар қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерді, заман тынысын, адам болмысы мен ішкі жан дүниесінің күрделілігін тереңірек зерттеуге бағытталды. Повестердің басты ерекшелігі – әлеуметтік шындықты бейнелеудегі нақтылық, кейіпкерлердің психологиялық бейнесін ашудағы тереңдік және сюжеттік құрылымдағы жаңашылдық болды.

Ғабит Мүсіреповтің "Оянған өлке" повесі, Бұл шығарма қазақ даласындағы өндірістік қатынастардың қалыптасуын, қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылық жүйесінен өнеркәсіптік өндіріс жағдайына бейімделуін көркемдік тұрғыдан талдады. Повесте әлеуметтік өзгерістерге ұшыраған адамдар тағдыры мен олардың жаңа ортаға бейімделуі кеңінен суреттелді. Ғабит Мүсірепов кейіпкерлердің жан дүниесін ашуда, олардың мінез-құлқын сипаттауда шеберлік танытып, қазақ прозасына психологиялық талдаудың жаңа деңгейін әкелді.

Тахауи Ахтановтың "Күй аңызы" повесі, Повесте қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен рухани құндылықтары, дәстүрлі өнер мен заманауи өзгерістер арасындағы қақтығыс сипатталады. Әсіресе, күй өнерінің терең мағынасы, оның адам жанына әсері, қоғамдағы орны көркемдік шеберлікпен берілген. Шығармада кейіпкерлердің жан дүниесін музыка арқылы ашу тәсілі қолданылған. Ахтановтың повесі көркемдік ізденістерімен ерекшеленіп, қазақ прозасындағы лирикалық-психологиялық бағыттың дамуына үлес қосты.

Әбіш Кекілбаевтың "Шыңырау" повесі қазақ прозасындағы философиялық-психологиялық бағыттың көрнекті үлгісі болып табылады. Повесте басты кейіпкердің өмір жолы арқылы адамның мақсатқа жетудегі күресі, еңбектің құндылығы және рухани шыңдалу мәселелері қозғалады. Әбіш Кекілбаевтың баяндау стилі, терең психологиялық анализі мен кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін бейнелеудегі әдістері қазақ повесінің көркемдік деңгейін биіктетіп, оның жаңа кезеңін қалыптастырды.

Әдебиеттанушы Т. Кәкішев бұл жылдардағы қазақ прозасының ерекшелігі туралы: *"Қазақ повесі әлеуметтік мәселелерді терең ашуымен, кейіпкерлер психологиясын шебер беруімен ерекшеленді"* деп атап өтеді. Осы кезеңдегі повестерде тек тарихи немесе әлеуметтік жағдайлар ғана емес, адамның ішкі күйзелістері, оның өмірлік ұстанымдары, мінез-кұлқы терең зерттелді.

Жалпы, 1950-1980 жылдардағы қазақ повесі ұлттық әдебиетке тың тақырыптар мен жаңа көркемдік ізденістер әкелді. Бұл кезеңдегі шығармалар қазақ прозасының көркемдік қырларын байытып, оның жанрлық ерекшеліктерін кеңейтті.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ повесі жаңа ізденістерге бет бұрды. Тарихи сана, ұлттық болмыс, рухани құндылықтар тақырыптары алдыңғы қатарға шықты. Бұл бағыттағы Қабдеш Жұмаділовтің "Дарабоз", Дулат Исабековтің "Ғауһартас", Төлен Әбдіктің "Парасат майданы" шығармалары жанрлық ерекшеліктерімен дараланды. Қазіргі әдебиетте постмодернистік бағыттағы ізденістер де байқалады. Әдебиеттанушы Г. Есімова қазіргі қазақ повесінің ерекшелігін *"Жаңа заманның шындығын бейнелеудегі эстетикалық көзқарастардың жаңаруы, оқырманға әсер ету тәсілдерінің кеңеюі"* деп түсіндіреді.

Қазақ повесінің қалыптасуы мен даму тарихы терең тамырлы ұлттық әдеби дәстүрлерден бастау алады. Оның генезисін зерттеу барысында фольклорлық мұралар, ауыз әдебиеті үлгілері, алғашқы жазба прозалық шығармалар және олардың классикалық қазақ прозасына әсері қарастырылады. Қазақ повесінің түп-тамыры халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Эпостық жырлар, аңыз-әңгімелер, батырлық және ғашықтық жырлар, халықтық хикаялар повестің алғашқы көркемдік элементтерін қалыптастырды. Қазақ фольклорында кездесетін оқиғалық желі, характер жасау тәсілдері, диалог құрылымы, сюжеттік тартыстар кейіннен жазба әдебиетке көшіп, көркем прозаның негізін қалады. Әдебиеттанушы З. Қабдолов бұл туралы: *"Қазақ әдебиетінің барлық жанрлары ұлттық фольклордан бастау алады, повестің де алғашқы нышандары халық аңыздары мен хикаяттарынан көрінеді"* деп атап өткен. Бұл тұрғыда қазақтың "Қобыланды", "Алпамыс", "Қыз Жібек" сияқты жырлары кең эпикалық баяндаумен қатар, жеке кейіпкерлердің ішкі әлеміне тереңдей отырып, кейінгі прозалық шығармаларға негіз болды. Қазақ әдебиетіндегі повестің қалыптасуы ХІХ ғасырдағы жазба әдебиет дәстүрімен тығыз байланысты. Бұл кезеңде қазақ қоғамындағы өзгерістерге байланысты жазба әдебиет қарқынды дамып, прозаның жаңа үлгілері пайда болды. Ыбырай Алтынсариннің "Бай баласы мен жарлы баласы" сияқты шығармалары қазақ повесінің алғашқы үлгілері ретінде қарастырылады. Оның прозалық шығармаларында халық тұрмысы, әлеуметтік теңсіздік, ағартушылық идеялар бейнеленді. Бұл қазақ повесінің қоғамдық мәселелерді көтеруге бейімделе бастағанын көрсетті. Ғалым С. Мұқанов бұл туралы: *"Ыбырай Алтынсариннің прозалық шығармалары қазақ әдебиетіндегі жаңа жанрлардың, соның ішінде повестің алғашқы қадамдары болды"* деп бағалайды.

ХХ ғасырдың басында қазақ повесі жанр ретінде нығая түсті. Бұл кезең қазақ әдебиетінің жаңа бағытқа бет бұруымен ерекшеленді. Әлеуметтік теңсіздік, әйел құқығы, ағартушылық идеялар қазақ жазушыларының шығармашылығында өзекті тақырыптарға айналды. Абай Құнанбаевтың қара сөздері қазақ прозасының дамуына үлкен серпін берсе, Міржақып Дулатұлының "Бақытсыз Жамал", Спандияр Көбеевтің "Қалың мал" сияқты шығармалары қазақ повесінің қалыптасуына айрықша ықпал етті.

Міржақып Дулатұлының "Бақытсыз Жамалы" – қазақ әдебиетіндегі алғашқы реалистік повестердің бірі. Бұл шығармада қазақ қызының тағдыры, әйел теңсіздігі мәселесі көркемдік тұрғыдан терең әрі шынайы бейнеленген. Автор қазақ қоғамындағы әлеуметтік әділетсіздікті ашып көрсетіп, қыз баланың еркінен тыс тұрмыс құруының ауыр зардаптарын бейнелейді. Әдебиеттанушы Т. Жұртбай бұл шығарма туралы: *"Бақытсыз Жамал" – қазақ прозасындағы реализмнің, әлеуметтік мәселелерді көркемдік тұрғыда бейнелеудің алғашқы үлгілерінің бірі"* деп атап өтеді. Бұл повесть қазақ әдебиетіндегі жаңа үрдісті қалыптастырып, кейінгі қаламгерлердің әлеуметтік мәселелерді қозғауына жол ашты.

Спандияр Көбеевтің "Қалың малы" да осы кезеңдегі маңызды шығармалардың бірі болып саналады. Бұл повесть әйел теңсіздігі мәселесін әлеуметтік-сын тұрғысынан

қарастырып, қазақ қоғамындағы көне дәстүрлердің отбасылық өмірге тигізген әсерін шеберлікпен бейнелейді. Жазушы патриархалдық қоғамдағы әділетсіздікті көркемдік тілмен жеткізіп, әйелдердің ауыр жағдайын ашып көрсетті. Оның шығармашылығы қазақ әдебиетінде әлеуметтік реализм бағытының дамуына ықпал етті.

Осы кезеңдегі қазақ повесі жалпы ұлттық сананың жаңғыруымен қатар, қоғамдық қатынастардың өзгерісін суреттеуге бағытталды. Жазушылар қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерді көтере отырып, көркемдік тәсілдерді жетілдірді. Бұл қазақ повесінің жаңа деңгейге көтерілуіне, жанр ретінде нығаюына ықпал етті.

Қазақ повесінің қалыптасуындағы негізгі ерекшеліктер ретінде фольклорлық дәстүрлердің ықпалын, әлеуметтік мәселелердің көтерілуін, реализмге бетбұрысты және психологиялық талдаудың дамуын атап өтуге болады. Фольклорлық дәстүрлер халық аңыздары мен эпостық жырлардан бастау алған сюжеттік құрылымдар арқылы көрінді. Әлеуметтік мәселелер ағартушылық идеялармен қатар әйел теңсіздігі, ұлттық сана мәселелерін көтерді. Реализмге бетбұрыс жасаған шығармалар повестердегі оқиғалардың өмір шындығына негізделуін қамтамасыз етті, кейіпкерлердің шынайы бейнеленуі маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, психологиялық талдаудың дамуы жеке адам тағдыры мен оның ішкі әлеміне терең бойлауға мүмкіндік берді. Қазақ повесінің генезисі фольклорлық дәстүрлерден басталып, XIX ғасырдағы ағартушылық бағыттағы шығармалармен жалғасып, XX ғасыр басында толыққанды жанр ретінде қалыптасты. Бұл кезеңдегі қазақ повесі жаңа көркемдік ізденістерге, реалистік және әлеуметтік мәселелерді бейнелеуге бет бұрды. Кейінгі жылдары қазақ повесі жанрлық тұрғыдан күрделеніп, ұлттық прозаның ажырамас бөлшегіне айналды.

Қазақ повесінің эволюциясы – бұл жанрдың тарихи, тақырыптық және көркемдік тұрғыдан жетілу процесі. Әдебиеттануда эволюция белгілі бір жанрдың уақыт өте келе күрделене түсуін, жаңа формалар мен мазмұндық ерекшеліктерді игеруін білдіреді. Қазақ повесінің эволюциясын бірнеше маңызды критерий арқылы қарастыруға болады: тақырыптық кеңею, стильдік ізденістер, жанрлық-сюжеттік құрылымның күрделенуі, әдеби бағыттардың ықпалы және көркемдік құралдардың жетілуі.

Повестің эволюциясы ең алдымен оның тақырыптық мазмұнының өзгеруімен байланысты. Қазақ повесі алғашқы кезде ағартушылық сипатта болып, әлеуметтік теңсіздік, әйел тағдыры, ұлт мәселесі сияқты өзекті тақырыптарды көтерді. XX ғасырдың басында Міржақып Дулатұлының *"Бақытсыз Жамал"*, Спандияр Көбеевтің *"Қалың мал"*, Бейімбет Майлиннің *"Шұғаның белгісі"* шығармалары осының айқын дәлелі. Кеңес кезеңінде повестің тақырыптық ауқымы кеңейіп, революция, таптық күрес, социалистік құрылыс, соғыс пен оның зардаптары басты назарға ілікті. 1950-1980 жылдары тарихи-әлеуметтік мәселелер, ұлттық сана, адам тағдыры тереңірек зерттелді. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ повесінің тақырыптық бағыты ұлттық болмыс, тарихи жады, рухани құндылықтарды жаңғырту, постмодернистік ізденістер сияқты жаңа бағыттармен толықты. Әдебиеттегі эволюция шығарманың стилі мен көркемдік ерекшеліктерінің жетілуімен өлшенеді. Қазақ повесі алғашқы кезеңдерде қарапайым баяндау стилімен жазылса, уақыт өте келе оның құрылымдық және көркемдік деңгейі күрделене түсті. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы реалистік бағыт 1950-1980 жылдары психологиялық тереңдікпен толықты. Әбіш Кекілбаевтың *"Шыңырау"*, Тахауи Ахтановтың *"Күй аңызы"*, Мұхтар Мағауиннің *"Тазының өлімі"* шығармаларының стилі символикалық астарлылығымен ерекшеленеді. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ повесі модернизм мен постмодернизм элементтерін игеріп, жаңа стильдік формалар мен көркемдік тәсілдерді қолдана бастады.

Жанр эволюциясының маңызды критерийлерінің бірі – оның құрылымдық өзгерісі. Повестер бастапқыда оқиғаны қарапайым баяндаумен шектелсе, XX ғасырда олардың сюжеті көпқабатты сипатқа ие болды. Бұрынғы хроникалық баяндаудан психологиялық тереңдікке ұмтылыс байқалды. Мысалы, *"Шұғаның белгісі"* сияқты классикалық повестер желісі қарапайым оқиға төңірегінде өрбісе, *"Шыңырау"* немесе *"Тазының өлімі"* сияқты

шығармаларда уақыт пен кеңістік концепциясы күрделеніп, кейіпкерлердің ішкі әлеміне терең бойлау үрдісі басымдыққа ие болды.

Эволюциялық даму белгілі бір әдеби ағымдардың әсерімен де жүреді. XX ғасырдың басында қазақ повесі ағартушылық және реалистік бағытта дамыса, кеңес дәуірінде социалистік реализм ықпалы күшті болды. XX ғасырдың екінші жартысында экзистенциализм, психологиялық тереңдік, символизм элементтері повестерде көріне бастады. Ал 1990 жылдардан кейін қазақ прозасына модернизм мен постмодернизм ағымдары еніп, көпқабатты мәтіндер, интертекстуалдылық, метафоралық ойлау жүйесі басымдық алды.

Жанрдың дамуы кейіпкерлер бейнесінің өзгеруімен де өлшенеді. Қазақ повесінің алғашқы үлгілерінде кейіпкерлер әлеуметтік стереотиптер арқылы сипатталды. Бірақ уақыт өте олардың психологиялық портреті күрделеніп, кейіпкерлердің ішкі әлемін терең ашуға басымдық берілді. XX ғасырда олардың жан дүниесін сипаттауда психологиялық анализ тәсілдері кеңінен қолданылды. Тәуелсіздік кезеңінде кейіпкерлердің бейнесі философиялық-экзистенциалдық сипатқа ие бола бастады.

Қазақ повесінің эволюциясы жанрдың тарихи даму үдерісінде күрделі өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Бұл эволюция тақырыптық кеңею, стильдік ізденістер, сюжеттік құрылымның күрделенуі, әдеби бағыттардың ықпалы және кейіпкерлер жүйесінің дамуы сияқты критерийлер арқылы айқындалады. Егер бастапқыда повестер әлеуметтік мәселелерді қарапайым баяндау арқылы ашса, уақыт өте келе олар терең философиялық, психологиялық, тарихи мәселелерді қозғайтын көпқабатты жанрға айналды. Бүгінде қазақ повесі әлемдік әдеби үдерістермен үндесе отырып, жаңа көркемдік формалар мен мазмұндық бағыттарды игеруде. Осылайша, қазақ повесі өз эволюциясын жалғастырып, жан-жақты дамыған жанр ретінде қалыптасып келеді.

Қазақ повесінің поэтикасы – бұл жанрдың көркемдік жүйесі, баяндау ерекшеліктері, тілдік-стильдік құралдары мен сюжеттік-композициялық құрылымының даму заңдылықтары. Поэтика белгілі бір жанрдың әдеби тәсілдері мен көркемдік бейнелеу құралдарының жүйесін анықтайтын маңызды категория. Қазақ повесінің поэтикасы тарихи кезеңдерге сай өзгеріп, жаңа көркемдік әдістермен толығып отырды.

Қазақ повесінің көркемдік жүйесі оның ұлттық таным мен фольклорлық дәстүрлермен байланысында жатыр. Алғашқы повестерде халық ауыз әдебиетінің ықпалы айқын байқалса, кейінірек еуропалық әдеби үрдістермен үндесіп, реализм, символизм, модернизм сияқты әртүрлі стильдік ағымдарды игерді. Мысалы, *"Шұғаның белгісі"*, *"Бақытсыз Жамал"*, *"Қалың мал"* повестерінде қарапайым баяндау стилі басым болса, XX ғасырдың екінші жартысында жазылған *"Шыңырау"*, *"Тазының өлімі"*, *"Күй аңызы"* шығармаларында психологизм мен бейнелі суреттеу басымдыққа ие болды.

Повестердің баяндау стилі мен тілдік ерекшеліктері кезеңдік өзгерістерге ұшырады. Алғашқы кезеңдегі шығармаларда түсіндірмелі баяндау, авторлық комментарийлер жиі кездесе, кейінгі кезеңдерде көркемдік-аналитикалық баяндау тәсілі, астарлы ой мен ішкі монолог элементтері кеңінен қолданылды. Тахауи Ахтановтың *"Күй аңызы"*, Мұхтар Мағауиннің *"Тазының өлімі"*, Дулат Исабековтің *"Қарғын"* повестерінде психологиялық портреттеу тәсілі шебер қолданылған. Бұл шығармаларда кейіпкерлердің жан дүниесін ашу үшін символикалық детальдар, көркемдік ассоциациялар мен ішкі монологтар ерекше рөл атқарады. Жанрдың поэтикасы сюжеттік-композициялық құрылымымен де ерекшеленеді. Бастапқы кезеңдерде қазақ повестері қарапайым оқиғалық желіге құрылған болса, XX ғасырдың ортасынан бастап полифониялық құрылымдар, уақыт пен кеңістікті әртүрлі тәсілдермен қолдану әдістері байқалды. Әбіш Кекілбаевтың *"Шыңырау"* повесі сюжеттік-композициялық тұрғыдан қазақ прозасындағы ерекше құбылыс болып саналады. Бұл шығармада уақыт пен кеңістік тұтас бір көркемдік концепция ретінде ұсынылып, кейіпкер тағдырымен сабақтастырылады. Қазақ повесінің поэтикасы бейнелеу құралдарының әртүрлілігімен ерекшеленеді. Ұлттық фольклор элементтері, символика, пейзаждық суреттеу, психологиялық талдау, көркем детальдар жүйесі – қазақ повесіне тән негізгі

көркемдік тәсілдер. Кеңес кезеңінде социалистік реализм әдісі басымдық танытса, тәуелсіздік жылдарында модернистік және постмодернистік элементтер бой көрсетті.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде қазақ повесінің поэтикасы жаңа бағыттарға бет бұрып, заманауи әдеби ағымдармен үйлесім тапты. Бұл кезеңде тарихи сана, ұлттық болмыс, жаһандану әсері, рухани ізденіс, адам мен қоғам қатынасы сияқты күрделі мәселелер кеңінен қамтылды. Сонымен қатар, постмодернистік, символикалық, мифопоэтикалық және экзистенциалистік көркемдік тәсілдер белсенді түрде қолданыла бастады. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ повесінің маңызды үлгілерінің бірі – Төлен Әбдіқтың *"Парасат майданы"* повесі. Бұл шығарма адам санасындағы екіұдайлықты, тұлғаның ішкі жан дүниесіндегі тартысты терең психологиялық деңгейде бейнелейді. Повесте экзистенциалистік мотивтер басым болып, кейіпкердің ой-толғаныстары арқылы адамзаттың рухани дағдарысы көркемдік тұрғыдан талданады. Мұнда автор философиялық проза элементтерін пайдалана отырып, адамзат өркениетінің дамуындағы парадокстарды ашады.

Дулат Исабековтің *"Гуһармас"*, *"Қарғын"* сияқты шығармаларында махаббат, рухани ізденіс пен қоғамдағы өзгерістердің адам психологиясына әсері терең суреттеледі. Оның повестерінде кейіпкерлердің ішкі дүниесіне үңілу, олардың жан күйзелісі мен адами болмысын ашу басты орында тұр. Қабдеш Жұмаділовтің *"Тағдыр"* және *"Соңғы көш"* шығармаларында қазақ халқының тағдыры, елден жырақта жүрген қандастардың өмірі тарихи-философиялық тұрғыда баяндалады. Бұл повестерде тарихи шындық пен көркем қиял астасып, қазақ халқының күреске толы өмір жолы шынайы суреттеледі. Жүсіпбек Қорғасбек, Нұржан Қуантайұлы, Жанат Ахмади сынды қазіргі заман жазушыларының шығармаларында қазақ повесінің жаңа белеске көтерілгені байқалады. Мысалы, Жүсіпбек Қорғасбектің *"Қасқыр-адам"* шығармасында мифопоэтикалық тәсілдер қолданылып, адам мен табиғаттың, өркениет пен руханилықтың қақтығысы бейнеленген.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ повесінің тағы бір ерекшелігі – постмодернистік әдістердің қолданыла бастауы. Асқар Алтайдың *"Алтай новеллалары"*, *"Көз ұшында"* сияқты шығармаларында постмодернистік прозаға тән метафоралық, символикалық баяндау әдістері кездеседі. Жазушының повестерінде экологиялық мәселелер, ұлттық құндылықтар мен заманауи өзгерістер көркемдік тұрғыда бейнеленеді. Қазіргі қазақ повесінің поэтикасы дәстүр мен жаңашылдықтың тоғысында дамып келеді. Тәуелсіздік кезеңінде жазылған шығармалар жанрдың көркемдік мүмкіндіктерін кеңейтіп, қазақ прозасын жаңа белеске көтерді. Бүгінде қазақ повесі тек ұлттық әдебиеттің ғана емес, әлемдік әдеби үдерістің де ажырамас бөлігіне айналып келеді.

Қорыта айтасақ, қазақ повесі – ұлттық әдебиеттің маңызды жанры ретінде тарихи даму кезеңдерінен өтіп, жанрлық және көркемдік тұрғыдан үздіксіз жетіліп келе жатқан құбылыс. Оның генезисі халық ауыз әдебиетінің дәстүрлерінен бастау алып, XIX ғасырдағы ағартушылық бағыттағы прозамен нығайып, XX ғасырда реалистік әдістермен толығып, өз алдына дербес жанр ретінде қалыптасты. Бұл жанрдың дамуы қоғамдағы өзгерістермен, әдебиеттегі жаңа ағымдармен және көркемдік ізденістермен тығыз байланысты болды.

Қазақ повесінің эволюциясы бірнеше маңызды кезеңдерді қамтиды. XX ғасырдың басында әлеуметтік шындыққа негізделген повестер жазылса, кеңес дәуірінде оның жанрлық құрылымы күрделеніп, тақырыптық ауқымы кеңейе түсті. 1950-1980 жылдары қазақ повесі психологизм, адам тағдыры мен ішкі жан дүниесін терең зерттеуге басымдық беріп, сюжеттік-композициялық тұрғыдан күрделене түсті. Ал тәуелсіздік кезеңінде ұлттық сана, тарихи жады, рухани ізденіс тақырыптары алдыңғы орынға шығып, жаңа көркемдік әдістермен байытылды. Қазақ повесінің поэтикасы да осы эволюциялық үдерістермен қатар дамып отырды. Бастапқыда қарапайым баяндау тәсілдері басым болса, уақыт өте келе психологиялық талдау, символика, мифопоэтика, ішкі монолог әдістері кеңінен қолданылды. Кейіпкердің жан дүниесін ашу үшін метафоралық бейнелеу құралдары, сюжеттік құрылымның көпқабатты болуы, ұлттық фольклор элементтерін пайдалану сынды көркемдік тәсілдер жан-жақты дамыды.

Қазақ повесі бүгінде дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімін сақтай отырып, жаңа көркемдік бағыттармен толығып, әлемдік әдеби ағымдармен үндесе дамып келеді. Ұлттық әдебиеттің ажырамас бөлшегі ретінде ол тарихи шындықты бейнелеумен қатар, жаңа эстетикалық талаптарға сай жаңарып, заманауи мәселелерді көтеретін маңызды жанрға айналып отыр. Алдағы уақытта да қазақ повесі әдеби процестегі өзектілігін жоғалтпай, көркемдік ізденістер арқылы жаңа сапалық деңгейге көтерілетіні сөзсіз.

Әдебиет

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
2. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы: Жазушы, 1998.
3. Бердібаев Р. Замана сазы. – Алматы: Жазушы, 1991.
4. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994.
5. Әшімбаев С. Кемел ой мен көркем сөз. – Алматы: Жазушы, 1995.
6. Мұқанов С. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1989.
7. Байтанұлы А. Қазіргі қазақ поэмасының генезисі туралы шолу // Әдеби портал. – Қолжетімді: <https://adebiportal.kz>
8. Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанр тарихы // ResearchGate. – Қолжетімді: <https://www.researchgate.net>

СЕКЦИЯ 3: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Ж.А. Манкеева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

С.ТОРАЙҒЫРОВ ПОЭТИКАСЫНЫҢ СИНЕРГИЯСЫ

Мақала BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» іргелі ғылыми зерттеуі (2023-2025) жобасының Қазақ сөзінің жасампаздық әлеуетінің лингвосинергетикалық жаңғыру жүйесі ашу (қазақ лексикасындағы жаңартпалар: омонимияның жаңғыруы) жобасы аясында дайындалды.

Қазіргі таңдағы филология ғылымына соның ішіндегі тіл ғылымына (лингвистикаға) тұтастық, интеграциялық, кешенділік сипат тән. Бұл жағдаят тіл мен әдебиетті жеке сала бойынша қарастырудың тиімсіздігін заманауи бағыттағы тіл арқылы тіл иесі болмысын танытатын антропоэлектік парадигма аясындағы зерттеу тәжірибесі көрсетіп отыр. Шындықты бейнелеген көркем мәтіннің өмірі мен қызметінің құралы ретінде, ең алдымен, тілге сүйенетіні белгілі. Себебі тілдің өзінің коммуникативтік қызметіне сай өмір сүруі, дамуының, жандануының, жаңғырыуының негізгі кеңістігі – көркем әдебиет. Сондықтан қазіргі қазақ тіл білімі тілдің құрылымдық жүйеге сүйенген статикалық күйін емес, тілдің шынайы болмысын танытуға мүмкіншілік беретін динамикалық даму барысындағы күйін зерттейді.

Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде тілді зерттеудің антропоэлектік бағыттағы үрдісіне сай ерекше деңгейі – жеке тұлғаның шығармашылық әлемі, көркем мәтін тілі. Көркем шығармадағы әлемді бейнелеуде дербес болмысты, өзіндік шындықты құрастыруды ғылымда «көркемдік әлем» деп түсіну қалыптасқан.

Осы мақсатқа орай суреткер шығармасында жасалған көркемдік болмыс, біріншіден, автор санасының белсенділігінің нәтижесі, екіншіден, ол – көркем мәтіндегі оқырманмен өзара ықпалдасуға әрекет ететін тілдің ерекше коммуникативті қызметі. Сөз күдіретін тиімділікпен, шеберлікпен қолдану қаламгерге мәтінде берілген мазмұнды елестетіп қана қоймай, бейнелерді бір-бірімен байланысқан бір жүйеге енгізуге мүмкіншілік береді. Соның нәтижесінде көркем мәтін тілі адамды түрлі сезімге бөлеп, рухтандырып отыратын күшке ие.

Бұл қандай күш? Әрине, сөздің күдіретін айшықтап, әлеуетін жаңғыртатын бұл қуат тылсым-табиғатпен, оның бір бөлшегі адам болмысының бойына біткен тілдің қасиеті мен қызметіне қатысты туындайтын іштей даму заңдылығының нәтижесі.

Тілді тек коммуникативтік құрал тұрғысынан ғана емес, лингвофилософиялық қағидаға сай таныған В.фон Гумбольдт, А.Байтұрсынұлылардың «Тілде ұлттың рухы бар», «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген тұжырымдары қазіргі қазақ тіл біліміндегі тілдің табиғатын, қасиетін тіл иесінің болмысымен сабақтастырып зерттеуді арқау еткен антропоэлектік парадигма, соның аясында лингвосинергетика бағыттары бойынша зерттеулер жүргізуде.

Лингвосинергетиканың негізін құрайтын «бірігу», «тығыз байланыстағы күрделі жүйенің бір тұтасуы» деген ұғымды білдіретін, негізінен, жаратылыстану ілімінде қолданылып, бастау алған «синергия» ұғымы.

Осымен байланысты сөздің өз бойындағы дамудың заңдылығына сүйеніп, сөздің жаңғыртушы, жасампаздық күйін ерекше сипаттайтын лингвопоэтикалық,

лингвостилистикалық зерттеулердің академик Қ.Жұмалиевтен басталып, академик Р.Сыздық еңбектерінде жалғасқаны белгілі.

Осыған орай, Р.Сыздықтың ғылыми мұрасының негізгі ұғымдары мен еңбектерінің *Сөз сазы, сөз құдіреті, сөз өрнегі, сөздер сөйлейді, сөз поэтикасы* деп аталуы кездейсоқ емес. Ол, біріншіден, сөзді өнер деп таныған қазақ танымына және күнделікті тұрмыста қоғамдық-әлеуметтік, рухани өмірде танылған сөздің динамикалық күйіне қатысты.

Қарап отырсақ, ғалым мұрасының кешенді жүйесіне зерттеу нысаны болған – зерттеулерінің бәріне қазық болған «өнер» деп танылған қазақ сөзінің қолданыста, динамикада құбылған көркемдік әлеуеті. Демек, сөзден тарайтын сұлулық пен содан туындайтын сөздің динамикалық сипаты, содан құрылымдалатын көркемдік әлемнің зерттеуші санасынан орын алуы кездейсоқ емес.

Мысалы, Махамбет жырларындағы өршіл ақын рухын бейнелейтін *қызғыштай болған есіл ер, шарға ұстаған қара балта* т.б. теңеу, метафоралар арқылы ақын санасында ерекше таңбаланып сөз қуатын сипаттайтын поэтикалық тілді ғалым ақынның қазақ поэтикасына әкелген тың образ, өзіндік дискурс деп санайды.

Мұндай ғылыми тұжырымға дәйек болатын тіл болмысының мазмұнында сақталған сөз құдіретінің коммуникативтік қабілетін ғалым былай түсіндіреді: «Көркем шығарма тілін талдаудағы басты объект – сөз. Өйткені сөз поэтикалық қызмет атқарғанда өзінің мүмкін (потенциалды) және жасырын жатқан, яғни контексте ғана көрінетін мағыналарын ашады». (Р.Сыздық «Абайдың сөз өрнегі»)

Сайып келгенде, осы тектес зерттеулер қазақ тіл білімінде лингвосинергетика саласының қалыптасуына негіз болған алғашқы нышан деп айтуға болады. *Синергетика* сөзі грек тілінде: «бірге әрекеттесу», «өзара әрекеттесу» деген мағына береді. Ол – пәнаралық бағыт. Яғни әртүрлі бөлшектерден тұратын жүйенің өзін-өзі ұйымдастыру, реттеу арқылы біртұтасуын айқындайды. Мысалы, лингвосинергетика саласының негізін салушы немістің физик-ғалымы Хакен: «молекулалар (атом) жасушалар, биологиялық тұрғыдан *зат алмасу* үдерісі, химиядағы, физикадағы (судың буға, мұзға айналуы, жылу қуаты т.б.) бір-бірімен қарым-қатынасы ұйымдасуы, реттелуі арқылы тепе-теңдік бұзылып, жаңа даму деңгейі өзгеріске әкеледі» деп санайды.

Ал, оның тікелей тілге қатысты мәні тілдің рух берушілік, сөз мәнін жаңғыртушылық, яғни коммуникативтік жүйедегі қызметіне байланысты. Атап айтқанда, көркем мәтіндегі сөз ұйымдастырушылық мәтіндегі әрекеттестікке тікелей қатысты. Демек, синергетикалық талдау дегенмен поэтикалық тілдің болмысын, оны қанаттандыратын қуат көзін тану. Ол сол сөздің иесі тілдік тұлға болмысымен тығыз байланысты айқындалады. Мұндағы синергетикалық байланыстың көзі тілдік тұлға теориясы, шығармашыл тұлғаның өзіндік дискурсы арқылы танымыз.

Мысалы, осыған орай С.Торайғыровтың тілдік тұлғасы, дискурсы мәселесіне мән беру аса өзекті. Тілдің тірегі – сөз, ал сөз халқымыздың өткен тұрмыс-тіршілігінің, ой-сезімінің, елдігі мен ерілігінің, парасаты мен танымының әрі куәсі, әрі дерек көзі. Тілдің сол байлығын танытатын әрі қарай дамытатын – көркем шығарма. Көркем мәтін иесі, соның ішінде ақын тілі тілді жетілдіріп қана қоймай, дамытатын, ұлт тілінің құдіреті мен әлеуетін, ұлт болмысын танытатын, рухын көтеретін – рухани арна.

Олай болса, «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып күн болам» деп жасындай жарқылдаған, арыстарымыз М.Дулатовтардың қатарында қазақты оятқан, қазақ дүниесінің әлеуметтік мәселелерін айшықты да көркем бейнелеген эпикалық шығармалардың, авторы, Алаш гимнінің авторы, жарық жұлдыздай ағып өткен тұлғамыз С.Торайғыровтың қазақ руханиятының төріндегі орны мен тұлғасын алаш зиялыларының қатарында тану – қазіргі еліміздегі рухани жаңғыру бағдарына сай аса өзекті деп білеміз. Және оның осы тұлғасын танытатын Сұлтанмахмұттың қуатты да, қанатты тілі. Сол тілдің арғы жағындағы ақынның рухани-танымдық болмысы, тегінен тартылған тегеурінді ішкі қуаты. Бұл жайт ақын тұлғасын, өзіндік болмысын, тегін, ортасын кешенді зерттеуге негіз болатын синергиялық

көзін кешенді тануды қажет етеді. С.Торайғыровтың поэзиясының синергиясын негіздейтін тілдік тұлғасына «Тілдік тұлға» теориясына сүйеніп, назар аударайық.

1-деңгей: нөлдік деңгей, яғни оның тегі, отбасы, ортасы, білімі, тәрбиесі.

2-деңгей: бірінші деңгейде негізделген тәрбиесі, білімі негізінде жалғасқан даму деңгейі – лингвокогнитивтік деңгейі. Бұл арада, С.Торайғыров сөзінің көркемдік күшін күшейту үшін белгілі қалыптасқан үлгіні ғана қолданбай солармен байланысқан жаңғырту үдерісін жасайды. Атап айтқанда, авторлық метафоралар т.б. өзіндік көріктеуіш құралдары, өзіндік дискурсы. Бұларды *лингвосинергетикалық маркерлер* деп атайды. Неғұрлым ол коэффициент жоғары болса, ақынның синергиясы күшті болады деп саналады.

3-деңгей: прагматикалық деңгей. Бұл ақынның сол кездегі қазақ қоғамының әлеуметтік мәселелеріне мақсатты түрде үн қосқан ақынның көркем сөзі надандық, қыздардың теңсіздігі, әлеуметтік теңсіздікке арналған өлеңдері.

Міне, осы көрсетілген антропоэкеттік қағидаларға сүйеніп, лингвосинергетикалық ұғымдарға негізделген Сұлтанмахмұт сөзінің синергиясын айқындау рухани жаңғырту аясында тіліміздің бойындағы әлеуетіне сай қазақ сөзінің өрісін танытуға үлес қоспақ. Оған ақынның поэтикалық тілі толық дәйек бола алатынын болашақ зерттеулерге негіз болмақ. Шағын мақалада біз лингвосинергетикалық маркерлерінің үлгісін көрсетумен шектелеміз:

Дүние қазақтырған **қызыл киік**,
Бар адам соны қуған көңілі сүйіп;

Қараңғы қазақ **көгіне**...

Бұл күнде **ұйқы-тамақ**, қайғы жолдас,
Мұндай өмір ешкімге қызық болмас;

Не болар **топырағы** жүрегімнің
Тірліктегі ұясы тілегінің
Не болар бәрін көрген көз топырағым,
Топырағы миымның, білегімнің.

Ақ көйлек дала аралы аңқылдаған

Жүрегімнен мейірімі сарқылмаған. (С.Торайғыров Шығармалары. – Алматы, 2003)

Жоғарыда көрсеткеніміздей, академик Р.Сыздық Абайдың *талаптың тұлпары, ұяттың күзетшісі, жүректің көзі, саңырау қайғы, ет жүрек, ыстық жүрек* т.б. қолданыстарын «Абайдың сөз өрнектері» деп таныса Сұлтанмахмұт сөзінің синергиясын танытып, ақын рухын тілі арқылы танытады.

МРНТИ 16.31.21

Ш.А. Хамраева¹, А. Ислам²

¹Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак»

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
Республика Казахстан, г. Алматы shahi-bsb@bk.ru, aisha_ling@mail.ru

МАШИННЫЙ ПЕРЕВОД В МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

В условиях вирусной пандемии цифровизация и современные технологии внесли колоссальные изменения во все виды деятельности человечества, и переводческая деятельность не исключение.

На сегодняшний день цифровые технологии активно внедрились, укрепились и укоренились в переводческой деятельности. Разнообразные переводческие программы, мобильные приложения по переводу активно используются студентами в процессе учебного

процесса, нельзя не упомянуть и роль программ с искусственным интеллектом как в процессе перевода, так и в процессе обучения переводу. В связи с прогрессом современных технологий по осуществлению перевода, невольно задаешься вопросом: «какая роль будет отведена переводчику-человеку в эпоху цифровизации и современных технологий?».

Термины «цифровизация» и «цифровой перевод» появились относительно недавно для определения нового уровня решения задач переводческой деятельности при осуществлении межкультурного посредничества.

Смогут ли современные технологии анализировать переводной текст, а также выявлять вне текстовую, экстралингвистическую, культурную особенности при переводе и так далее. Личные характеристики переводчика как субъекта переводческой деятельности ориентированы в первую очередь на психологическую организацию процесса перевода, то есть умение переключаться с одного языка на другой, быть гибким и мобильным в языковом плане, с большим словарным и терминологическим запасом. Однако, в связи с развитием технологий мы можем применить эти же характеристики автоматизированному переводу, то есть машинному. Сейчас онлайн-переводчики, переводческие программы модернизируются и с каждым днем совершенствуются, быстро переключаются с одного языка на другой, имеют обширную языковую вариативность. Возникает вопрос, может ли машина передать замысел автора и чувства, вложенные в текст? Тут конечно, переводчик-человек незаменим. Мы считаем, что пока нет такой переводческой машины, которая бы могла интерпретировать текст, либо иметь навыки корректировки текста с учетом знаний о культуре переводного языка. Безусловно, онлайн перевод позволяет экономить время, и в переводческой отрасли масштабы переводной информации, цифровизация перевода в целом, ежедневно развивается и появляются все новые и новые переводческие программные обеспечения.

В соответствии с исследованием ученых J. Hutchins и H. Somers представленных ими попытке определить степень автоматизации перевода и в первоначальном замысле высококачественного автоматизированного перевода, который бы смог заменить человеческую роль в переводе [1]. Однако, трудности, возникшие как в техническом плане, так и в теоретическом привели к фиаско данной идеи, но в то же время возникла некая альтернатива где человек и машина совместно осуществляют перевод, таким образом появилась абсолютна новая модель перевода.

Многие ученые считают, даже если перевод был автоматизированный по средствам технологий, то последующее редактирование, постредактирование, и другие моменты, связанные с корректировкой и редактированием текста перевода являются творческими и без участия человека не являются реальностью. В любом случае, человеку придется вмешаться в перевод и внести свою лепту. Иначе, машинный перевод так и останется машинным и зачастую переводы, выполненные машиной без всякого смысла перевод. Следует отметить, что на качество перевода влияют фоновые знания переводчика, языковые компетенции, а вот машинный перевод осуществляется с помощью определенных нейросетей, программирования алгоритмов, даже математики, определение параллельных корпусов, языковых соответствий и т.п.

На данный момент современный процесс перевода выглядит так: переводчик получает текст, затем определяет его объем. На сегодняшний день существуют огромное разнообразие автоматизированного машинного перевода, например, Google Translator, Yandex Translator, Promt, Deepl, однако отметим также популярность среди переводчиков таких программ как, Trados, OmegaT, Déjà vu, Wordfast, MemoQ, MetaTaxis, электронные словари MultiTran, ABBYY Lingvo и другие. В процессе перевода каждый переводчик самостоятельно определяет стратегии и тактики перевода, по своему личному усмотрению выбирает те или иные инструменты для осуществления перевода. Естественно, при подготовке к процессу перевода переводчик определяется с какими автоматизированными переводческими программами ему будет комфортно работать. Следует учитывать тот момент, что не все автоматизированные переводческие программы отвечают требуемому качеству перевода. Есть переводческие программы, которые действительно помогают

переводу и есть программы, которые не только усложняют перевод, а также искажают его. Во втором случае, переводчик вносит соответствующие исправления, корректирования и редактирования текста перевода. На сегодняшний день практически у каждого из нас есть смартфоны, где установлены мобильные переводческие программы, с помощью которых мы можем осуществлять коммуникацию: в аэропорту, в гостиницах, в ресторанах, в путешествии, и так далее. Мобильные переводческие программы значительно облегчают нам понимание иностранного текста или речи. Цифровизация перевода настолько увеличила свои границы, что стоит ближайшем будущем будет стоять вопрос об глобальном развитии искусственного интеллекта. Существует ли опасность того, что искусственный интеллект может заменить и вытеснить переводчика-человека? Ответы на эти и многие другие вопросы мы узнаем со временем. На данном этапе отметим, что в автоматизированном переводе есть как положительные стороны, так и отрицательные. Положительным считается то, что благодаря автоматизированному переводу с помощью переводческих программ переводчик облегчает процесс перевода, экономит время и за короткий промежуток времени может перевести и обработать огромное количество текста. Однако, наряду и с плюсами выявляются и минусы автоматизированного перевода.

Проблемой автоматизированного перевода является возможное искажение текста, что напрямую влияет на качество перевода и в последующем на восприятие текста читателем. В целом, с развитием информационно-коммуникативных технологий качество машинного перевода намного улучшилось, но все же есть небольшие ошибки при автоматизированном переводе. В эпоху цифровизации мы считаем, что автоматизация перевода будем совершенствоваться и развиваться, и несомненно это повлечет за собой и повышение качества перевода, в частности. Многие ученые считают, что искусственный интеллект в цифровом переводе в целом, будет отличаться более мощной производительностью переработки и перевода текстов, и с более качественным результатом.

В процессе перевода переводчик обрабатывает текст. До того, как приступить непосредственно к переводу переводчику-человеку необходимо осуществить пред переводческий анализ, выявить к какому жанру и стилю относится текст, определить стратегии и тактики перевода, проработать с существующей в тексте терминологией, приступить к переводу, а после уже осуществить пост переводческий анализ, откорректировать и отредактировать текст перевода до того, как текст перевода примет окончательный результат, при этом максимально постараться передать замысел автора и сохранить смысл. В связи с этим возникает вопрос, а сможет ли искусственный интеллект осуществить двусторонний перевод и при этом сохранить смысл?

Приведем пример заголовка из новостного сайта Zakon.kz «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [4], и попробуем перевести данный пример с помощью машинного перевода на казахский, английский и турецкий языки.

Таблица 1 – Примеры автоматизированного перевода

Google Translate		Yandex Translate		Deepl	
Русский – Казахский Казахский – Русский		Русский – Казахский Казахский – Русский		Русский –Казахский Казахский – Русский	
«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [4]	«Электр скутерлері мен мопедтеріне қойылатын талаптарды күшейту: Қазақстанда жол қозғалысы ережелері жаңартылды» [6]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [7]	«Электр скутерлері мен мопедтерге қойылатын талаптарды қатаңдату: Қазақстанда ЖҚЕ жаңартылды» [7]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [8]	Нет

«Электр скутерлері мен мопедтеріне қойылатын талаптарды күшейту: Қазақстанда жол қозғалысы ережелері жаңартылды» [6]	«Усиление требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили правила дорожного движения» [6]	«Электр скутерлері мен мопедтерге қойылатын талаптарды қатаңдату: Қазақстанда ЖҚЕ жаңартылды» [7]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: обновлено ПДД в Казахстане» [7]	Нет	-
Русский-Английский Английский-Русский		Русский-Английский Английский-Русский		Русский-Английский Английский-Русский	
«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД»[6]	“Tightening requirements for electric scooters and mopeds: traffic rules have been updated in Kazakhstan”	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД»[7]	“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: traffic regulations have been updated in Kazakhstan”[7]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД»[8]	“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: Kazakhstan has updated traffic rules”[8]
“Tightening requirements for electric scooters and mopeds: traffic rules have been updated in Kazakhstan”[6]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили правила дорожного движения» [6]	“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: traffic regulations have been updated in Kazakhstan”[7]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновлены правила дорожного движения» [7]	“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: Kazakhstan has updated traffic rules”[8]	«Ужесточение требований к электроскутерам и мопедам: В Казахстане обновлены правила дорожного движения» [8]
Русский-Турецкий Турецкий русский		Русский-Турецкий Турецкий русский		Русский-Турецкий Турецкий русский	
«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [6]	“Elektrikli scooter ve mopedlere yönelik sıkılaştırma gereksinimleri: Kazakistan'da trafik kuralları güncellendi” [6]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [7]	“Elektrikli otomobiller ve motosikletler için gerekliliklerin sıkılaştırılması: Kazakistan'da trafik kurallarını güncelledik” [7]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [8]	“Elektrikli scooter ve mopedler için daha katı şartlar: Kazakistan trafik kurallarını güncelledi” [8]
“Elektrikli scooter ve mopedlere yönelik sıkılaştırma gereksinimleri: Kazakistan'da trafik kuralları güncellendi”[6]	«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновляются правила дорожного движения» [6]	“Elektrikli otomobiller ve motosikletler için gerekliliklerin sıkılaştırılması: Kazakistan'da trafik kurallarını güncelledik”[7]	«Ужесточение требований к электромотоциклам и мотоциклам: мы обновили правила дорожного движения в Казахстане» [7]	“Elektrikli scooter ve mopedler için daha katı şartlar: Kazakistan trafik kurallarını güncelledi” [8]	«Ужесточение требований к электроскутерам и мопедам: Казахстан обновляет правила дорожного движения» [8]

1. Google Translate

Оригинал заголовка: «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [6].

Перевод на казахский язык: «Электр скутерлері мен мопедтеріне қойылатын талаптарды күшейту: Қазақстанда жол қозғалысы ережелері жаңартылды» [6].

Как видно из данного примера слово электросамокаты автоматизированным переводом был передан на казахский язык как электр скутерлері. Толковый словарь

Ожегова С.И. дает следующую трактовку данного слова «скутер – одноместная спортивная лодка с подвесным двигателем» [2].

Также в словаре Ожегова С.И. слову *самокат* дается следующее определение «самокат 1) во время первой мировой и гражданской войны армейское название велосипеда, механической повозки; 2) у детей: планка для катания со стоячей ручкой на колесиках или роликах [3].

Разница между скутером и мопедом заключается в том, что у скутера нет педалей и объем двигателя больше по сравнению с мопедом. Казалось бы, совсем небольшое отличие в переводе, однако это совсем разные два приспособления, с разными характеристиками и описанием. Тем не менее если автоматизированный перевод оригинала снова пропустить через переводчика на язык оригинала Google Translate перевел следующим образом (*перевод с казахского на русский*): «Усиление требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили правила дорожного движения». Мы видим из данного примера замену слова «ужесточение» и на «усиление», а также аббревиатуры «ПДД» на «правила дорожного движения» [6].

В англо-русском переводе: *“Tightening requirements for electric scooters and mopeds: traffic rules have been updated in Kazakhstan”*; русско-английский перевод: «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили правила дорожного движения» мы наблюдаем тоже самое, что аббревиатура ПДД была заменена на «правила дорожного движения» [6].

В новом англо-русском словаре Мюллера В.К. [4] слово *scooter* дается следующий перевод: 1) детский самокат; 2) мотороллер;

Мотороллер же в свою очередь это один из видов мотоцикла с маленькими колесиками и с небольшим двигателем под сиденьем. Электрический самокат считается средством передвижения нового поколения, простым в использовании. В электросамокате установлен аккумулятор и электродвигатель и обычно рассчитан только на одного человека, чаще всего без сиденья. Производством электросамоката занимаются зарекомендованные на рынке компании, чье имя на слуху у каждого жителя нашей страны.

Рассмотрим турецко-русский и его же русско-турецкий перевод. Перед на турецкий язык этого же предложения звучит следующим образом: *“Elektrikli scooter ve mopedlere yönelik sıkılaştırma gereksinimleri: Kazakistan'da trafik kuralları güncellendi”*, если же пропустить его на русский язык, результат будет приближенный к оригиналу: «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновляются правила дорожного движения», однако и в данном примере можно заметить, что аббревиатура ПДД была передана полностью расшифровкой «правила дорожного движения» [6].

По примеру Google Translate мы видим, что автоматизированный перевод передает общий смысл, однако есть нюансы.

2. Yandex Translate

Рассмотрим Yandex Translate того же примера из заголовка сайта *Zakon.kz* «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД» [7].

Перевод с русского на казахский язык: «Электр скутерлері мен мопедтерге қойылатын талаптарды қатаңдату: Қазақстанда ЖҚЕ жаңартылды», с казахского на русский «Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: обновлено ПДД в Казахстане».

Перевод слова *самокат* также передан словом *скутер*, если в Google Translate слово «ужесточение» передано словом «күшейту» (усиление), то в Yandex Translate – «қатаңдату» (ужесточение), аббревиатура ПДД передана в переводе аббревиатурой ЖҚЕ (жол қозғалысы ережелері – правила дорожного движения), в свою очередь в казахско-русском переводе ЖҚЕ, передано как ПДД, однако наблюдается изменение порядка слов.

Русско-английский перевод: *“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: traffic regulations have been updated in Kazakhstan”*. Электронный словарь ABBYY Lingvo дает следующий перевод слова *“Stricter”* от слова *“strict”* – строгий, требовательный, суровый, жесткий. Google Translate выдает свою версию перевода «ужесточение» используя *“Tightening”* – сжимать, сжиматься, натягивать, затягивать, сжимать, уплотнить по версии ABBYY Lingvo, в свою очередь Yandex Translate передает как *“Stricter”*. В Google Translate мы наблюдаем передачу «правила дорожного движения» как *“traffic rules”*, в Yandex Translate – *“traffic regulations”*, машина не видит разницы между двумя высказываниями, переводчик-человек же напротив реагирует лучше на такого рода моменты и соответственно по средствам когнитивных функций подбирает наиболее удачный вариант перевода. Заметим, что в Google Translate к сожалению, нет воспроизведения произношения перевода на казахский язык, что усложняет восприятие перевода получателем.

Англо-русский перевод: *«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновлены правила дорожного движения»* единичный переводу Google Translate.

Русско-турецкий перевод: *“Elektrikli otomobiller ve motosikletler için gerekliliklerin sıkılaştırılması: Kazakistan'da trafik kurallarını güncelledik”* [7].

Турецко-русский перевод: *«Ужесточение требований к электромобилям и мотоциклам: мы обновили правила дорожного движения в Казахстане»*. В русско-турецком и турецко-русском переводе Yandex Translate максимально искажен оригинал предложения. *электросамокатам и мопедам переведены как Elektrikli otomobiller ve motosikletler* (электромобили мотоциклы). Электромобиль – это автомобиль с четырехцилиндровым двигателем, мотоцикл же двухколесное, либо трехколесное транспортное средство с двигателем, бывает с коляской, с сиденьем для одного, двух либо трех человек.

В турецко-русском переводе мы наблюдаем подобное искажение оригинального предложения, вместо *«...к электросамокатам и мопедам»* Yandex Translate переводит буквально с турецкого *“Elektrikli otomobiller ve motosikletler”* как *«электромобилям и мотоциклам...»* со стилистическими ошибками.

3. Deepl Translate

Русско-казахский перевод: на момент перевода в переводчике Deepl Translate, перевод на казахский язык отсутствует, так как программой Deepl Translate, к сожалению, не предусмотрен казахский язык, его нет в настройках программы, соответственно и перевод не был осуществлен.

Перевод на английский язык: *“Stricter requirements for electric scooters and mopeds: Kazakhstan has updated traffic rules”* [8].

«Ужесточение требований к электроскутерам и мопедам: В Казахстане обновлены правила дорожного движения» [8].

Deepl Translate слова *электросамокат и moped* также как и предыдущие программы передает как *“electric scooters and mopeds”*, ужесточение как *Stricter*, в Казахстане обновили ПДД как *Kazakhstan has updated traffic rules*, у Yandex Translate – *traffic regulations have been updated in Kazakhstan*

у Google Translate – *traffic rules have been updated in Kazakhstan*

Перевод на турецкий язык: *“Elektrikli scooter ve mopedler için daha katı şartlar: Kazakistan trafik kurallarını güncelledi”* [8]

с турецкого в Deepl перевод *«Ужесточение требований к электроскутерам и мопедам: Казахстан обновляет правила дорожного движения»*

Оригинал заголовка: *«Ужесточение требований к электросамокатам и мопедам: в Казахстане обновили ПДД»* [4].

При осуществлении переводческого анализа перевода представленных примеров можно отметить, что *«ужесточению требований»* передается как *“stricter requirements”*, что в английском языке слово *stricter* передает идею более строгих требований по смыслу соответствующему русскому эквиваленту *«ужесточение»*. Однако, мы допускаем

возможность перевода как *tightening of requirements* буквально означает «затягивание требований», который звучит более формально.

Следующий пример «электросамокаты и мопеды» было переведено как *Electric scooters and mopeds*, что является адекватным переводом, так как в английском языке данные термины четко дифференцируются с эквивалентом на русском языке и соответствует ему. Следующий пример, «в Казахстане обновили ПДД» передано как *Kazakhstan has updated traffic rules*. Отметим, что в английском варианте отсутствует определенный артикль “the” перед “traffic rules”, что может казаться естественным для английского языка, однако возможен более точный вариант *Kazakhstan has updated the traffic regulations*, поскольку «ПДД» (правила дорожного движения) можно передать как *traffic regulations*, что является более официальным термином.

В представленном выше переводе можно отметить структурные особенности предложения: прямой порядок слов в английском языке, что делает перевод более естественным для англоязычного читателя, а также использование грамматического времени *Present Perfect (has updated)* в англоязычном варианте подчеркивает завершения действия в настоящем. Касательно автоматизированного перевода на турецкий язык, здесь мы можем отметить «ужесточение требований» в турецком языке *передано daha katli şartlar*. Данный перевод передает смысл, однако использование варианта *şartların sıkılaştırılması* на наш взгляд ближе русскому эквиваленту «ужесточение условий». «Электросамокаты и мопеды» переданы как *Elektrikli scooter ve mopedler* как и в английском варианте является корректным, так как эти термины вошли в турецкий язык без изменений. «В Казахстане обновили ПДД» передано как “*Kazakistan trafik kurallarını güncelledi*” в целом перевод соответствует смыслу оригинала, однако вариант *Kazakistan trafik düzenlemelerini güncelledi* ближе к формальному стилю, используемый в средствах массовой информации.

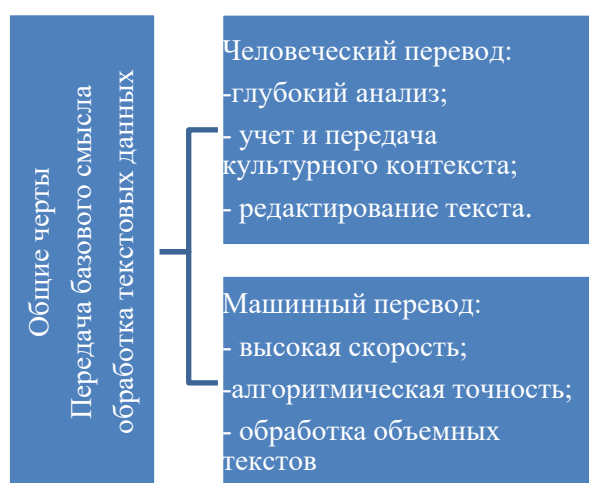

График 1 – Сходства и различия между машинным и человеческим переводом

Переводческие программы во многом автоматизированы вплоть до смены языка, необязательно менять язык, чтобы переводить с одного языка на другой, система уже автоматизирована, то есть на каком языке вставляется текст.

Таким образом, в оригинальном русском тексте содержащие сложные конструкции с дееспричастными оборотами мы не замечаем в английском и турецком вариантах перевода, так как в переводе на эти языки автоматизированная программа перевода изменила конструкцию предложений, упростила и заменила некоторые слова на более естественные синонимы для адекватного восприятия текста. К сожалению, программой DeepL перевод на казахский язык не был предусмотрен разработчиками, мы надеемся, что в ближайшем будущем будет расширяться диапазон языков и казахский язык будет включен в программу.

Отметим, что некоторые мобильные переводчики на базе искусственного интеллекта удачно заменяют знания языка на бытовые темы. Однако, ученые-лингвисты задаются вопросом «А может ли искусственный интеллект полностью заменить переводчика?». Анализируя переводческие платформы мы склоняемся к мнению, что некоторые переводческие мобильные приложения уже способны заменять знания иностранного языка как такового, а также в некоторых случаях простого межкультурного общения. В связи с этим, на западе активно развивается направление “Community interpreting” то есть перевод в социальной сфере или как его еще называют «Социальным переводом». Этот вид перевода, который обеспечивает межкультурную коммуникацию между национальными меньшинствами эмигрантов и мигрантов, не говорящими на языке той страны, где проживают на данный момент.

В целом при переводе текста с использованием искусственного интеллекта мы наблюдаем сохранение смысла, алгоритм работы искусственного интеллекта используется не только для обработки больших математических данных, ИИ неплохо справляется и в филологическом направлении, в частности в переводе сложных научно-технических текстов и других стилей, и жанров текстов перевода. К примеру, ChatGPT не только может быть помощником в академическом плане, а также достаточно хорошим карманным переводчиком. Сравнивая машинный перевод Google Translate, либо Yandex Translate можно заметить стилистические и лексические ошибки, в некоторых случаях Google Translate не справляется с переводом на казахский язык, чего не скажешь о ChatGPT. Внедрение цифровых технологий в научную среду требует постоянного обновления знаний, навыков и умений в этой сфере, но взамен предлагает беспрецедентные возможности для развития исследований в разных областях науки. Цифровизация и современные технологии являются неотъемлемой частью современной науки, способствуя ее развитию и делая научные исследования более эффективными и доступными для научного сообщества и человечества в целом.

Таким образом, цифровизация и современные технологии создают новые возможности и трансформируют сферу перевода. Несмотря на значительный прогресс и в области автоматизированного перевода, включая совершенствующих алгоритмов искусственного интеллекта, вопрос о роли переводчика остается актуальным. Примеры, рассмотренные нами, показывают нам что современные технологии обеспечивают высокую скорость обработки информации и выполнения перевода в больших объемах, однако автоматизированный перевод не всегда учитывает экстралингвистические факторы, культурные особенности. Эффективнее будет ввести гибридный подход, где автоматизированные переводческие программы на базе искусственный интеллект будут взаимодействовать с человеком в процессе работы над переводом. Переводчик-человек должен использовать технологические инструменты и адаптироваться к изменениям в переводческой деятельности и к новым условиям цифровой эры.

Литература

1. Hutchins J., Somers H. An introduction of Machine translation // Academic press. – London, 1992. – P. 148.
2. Электронный словарь Ожегова С.И. / <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=29077>
3. Электронный словарь Ожегова С.И. / <https://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=27725>
4. <https://www.zakon.kz/pravo/6406076-uzhestochenie-trebovaniy-k-elektrosamokatam-i-mopedam-v-kazakhstane-obnovili-pdd.html>
5. Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь. – Москва: Русский язык – медиа, 2003. – 946 с./695 с.
6. <https://translate.google.com/>
7. <https://translate.yandex.ru/>
8. <https://www.deepl.com/ru/translator>

9. Гао Ц. Структура переводческой деятельности в эпоху цифровизации // Litera. – 2022. – № 10. – С. 72-86. DOI: 10.25136/2409-8698.2022.10.39067 EDN: HAJLNA URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=39067
10. Гарбовский Н.К., Костикова О.И. Интеллект для перевода: искусный или искусственный? // Вестник Московского университета. – №4. – 2019.

ГТАХР 16.231.02

Ш.Б. Сейітова

Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан Республикасы, Семей қ. seitovashinar@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ НЕГІЗ (КАТОНҚАРАҒАЙ АУДАНЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Халқымыздың, өскелең ұрпақтың елжандылығын, еліне деген ұлттық мақтанышын білдіретін тәрбиелік, рухани, мәдени маңызы зор факторлардың бірі – ұлттық ономастика мәселесімен шұғылдану кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының «Географиялық атаулардың мемлекеттік каталогі» кітабындағы 15638 нысанның 5212 і топоним болса, соның 1026 атауының ежелгі эндоним атаулары орыс тілінде жазғанда бұрмаланып кеткен. Мысалы, *Жаңа Әулие Матабай* – Матобай Святой Новый, *Жолдыбайдың Сілемдері* – Жолдыбаевские Отложки, *Қоңыржон* – Листвяга, *Сатек Жырасайы-Сатеков* Лог т.б. [1, 48]. Қазіргі таңда ұлт мәдениетін жаңғыртып тануда, тарих қойнауынан тіл арқылы жеткен мәдениеттің мәйегін таразылау, салмақтысын, сапалысын сол ұлттың рухани арқауы ету өзекті мәселелердің бірі. Өңірлік атауларды тарихи-мәдени және этнографиялық аспектіде тіл білімімен бірлікте алғанда ғана мәнді тұжырым болары хақ. «Шығыс Қазақстанның географиялық атаулары» деген еңбектегі берілген 894 географиялық атаудың 348-і орыс тіліндегі лексика-грамматикалық ерекшеліктерін сақтаған географиялық аталымдар (Ермаковка – Зырян ауданы, Афанасьевка – Үржар ауданы, Белоусовка, Быструха – Глубокое ауданы, Буркотово – Таврия ауданы, Дарственное – Күршім ауданы). Отыз бес пайызы өзге тілде берілген атауларды екшеу, сұрыптау Шығыс Қазақстан облысындағы ономастикалық комиссия құрамына болашақта біраз міндеттер жүктейтініне сеніміміз мол.

Әрбір ауылға, ауданға қарасты елді мекендердің атауларын, ең бастысы о бастағы тарихи атауларын термелеп шығып, олардың қаншасы сақталған, қаншасы өзгертілген және қай кезде, қандай мақсатпен өзгертілгендігі туралы мәліметтерді жинастырып, өткен ғасырлардың сан қилы оқиғасынан сыр шертетін бағзы атаулардың тізбесін жасай алсақ та тарихтың талай қазбасы ашылып, інжу маржандары тарих арқауын тарқатуға себепкер де болар ма еді. Себебі, үстіміздегі жылдың мамыр айында Катонқарағай ауданының он үш елді мекеніне ономастикалық (топонимиялық) экспедиция құрамымен барғанымызда, көптеген топонимиялық атаулардың негізгі, бастапқы, тым болмаса қазақы атауының тұрғындар есінде қалмауы, әрі ондай мысалдарды ондап келтіруге болатындығы, кеңес өкіметі кезіндегі идеологияның ел есін басқа арнаға бұрып, тарихи есін көмескілендіруге себепші болғандығын көруге болатын еді.

Ономастика оның ішінде топонимика мәселесіне мемлекеттік тұрғыда көңіл бөлініп, әрбір ауданға экспедиция жасақталу қажеттігі кезек күттірмейтін мәселенің бірі. Облыстың он төрт ауданына барып, әрбір елді мекеннің атауларын жинастырып, ол материалды мұрағат материалдарымен салыстыра қарай отырып, негіздеп барып реестр жасалмаса, тарихи жадыға үлкен нұқсан келері анық. Мысалы, Аршаты ауылды мекеніне кіре берісте оң қол жақта әсем, сұсты, биік бейнесімен ерекше назар аудартатын бүгінде «Хрустальная гора» деп аталатын таудың қазақы атауы халық жадынан шыққан. Тек Өрел ауылынан жүз жастағы қария ғана ол таудың қазақы атын айта алды. Сол сияқты **Березовка** (Нарынға келіп құятын басты өзен), **Бобровка** (Шорнауа сельсоветіне қарайтын село), **Богда** (Үкөктің оңтүстік

жағын қоршай көсілген асқақ Алтайдың шың-қыраттарының бірі), **Большенарым, Быструха, Верхкатунь, Владимировка, Волков бұлағы, Высокогор** т.б. елді мекен атауларының уәжі көпшілікке түсініксіз. Көрсетілген мысалдар жинақталған материалдар негізінде түзілген сөздіктің «Б», «В» дыбыстарына қатысты ғана алынды. Жинақталған жеті жүзден аса жер – су атауларының ішінде халықтық атаулар жүйесіне сәйкес келмейтін атаулардың аталу уәждерін қарастыру болашақ зерттеулердің алар межесі.

Катонқарағай ауданына қарасты көпші-қон атауларын жинастыру барысында кейбір топонимдердің кісі аттарынан ешбір қосымшасыз жасалғандығын бағамдауға болады. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микротопонимдер пайда болады. Ал, кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу үдерісі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс. Мысалы, **Аяған жалағы, Әбдікәрім жайлауы, Әби Әубәкір, Әкімі үңгірі**. Катонқарағай ауданына қарасты топонимдер ішінде басқа өңірлерде кездесе бермейтін «дара», «көң» сөзімен берілген атаулар бар. Дара сөзін жергілікті тұрғындар (Кісекин А., Нұқсара А.) «жеке», «дара» мағынасымен сәйкестендіреді, яғни табиғи қора, табиғи қоршау әрі бұл сөз атауды анықтап тұрған сөз ретінде мағынасын дәл бере алған. Мысалы, **Масабай көңі, Ысқақ көңі, Кәлім көңі, Шоңмұрын көңі, Нияз дарасы, Тайшы дара, Шолақ дара, Мұстафа дарасы, Темірбек дарасы, Түменбай дарасы** және т.б.

Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді. Атап айтқанда, кісі аты арқылы уәжденген географиялық атаулар белгілі бір тайпа, ру, ұлттың ежелгі қоныс мекендері, көш жолдары туралы мәлімет алудың бірден-бір дереккөзі. Жалпы Шығыс Қазақстан өңірі топонимдері мүлдем зерттелмеді деп айтуға болмас, дегенмен жүйелі түрде зерттеу тақырыбына айналған емес. Сондықтан алдағы уақыттарда ресми орындар бола ма, жоғары оқу орны бола ма арнайы осы мәселені ғылыми жоба ретінде ала отырып, экспедициялық жұмыстар жүргізіліп, жинақталған материалдарды ғылыми тұрғыдан талдай отырып, тарихпен байланыстыра зерттеу арқылы «Шығыс Қазақстан өңірінің жер-су атаулары» тақырыбында этнолингвистикалық сөздік шығару ұжымдық түрде орындалар жұмыстың бірі. Берілген жұмыстың соңындағы 1 Қосымшада тізбеге түскен сөздер берілсе, 2 Қосымшада осы еңбектің жарыққа шығуына өз үлестерін қосқан көзі қарақты, көңілі ояу ел, жер жағдайынан хабардар, осы елдің өз адамдарының тізімі берілген. 3 Қосымшада қадірменді хабарламашыларға осы сөздік барысына толықтырулар енгізу үшін арнайы бет қалдырылды. Сөздікті түзу барысында әрбір елді мекенге қатысты атаулар хабарламашылардың хабарлау реті бойынша берілді.

Тарихынды тану – туған өлкенді қастерлеуден, оның тарихын танып білуден бастау алады.

Беріліп отырған сөздік толық аяқталмаған, 2013 жылдың маусым айында Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранттары мен студенттері жүргізген топонимиялық экспедиция барысында жергілікті жер тұрғындарынан ауызба ауыз диктофонға түсірілген материалды тасқа түсіру арқылы түзілген болашақта ұжымдық түрде түзілетін сөздіктің жобасы. Аталған сөздік тарихи, этимологиялық, тілдік, этнолингвистикалық тұрғыдан жан жақты талданып, Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи парк қызметкерлерінің қолындағы карталарда берілген атаулармен идентификациялауды қажет етеді. Себебі, ресми орындар тізбесіндегі карталарда жергілікті атаулар еленбей, ескерілмей, жер жағдайын, ел жағдайын біле бермейтін, тіпті білуге талаптанбаған, көбінесе, патша өкіметі кезіндегі әскери адамдар қағазға түсірген жазбалар негізінде бір картадан екінші картаға әйтеуір көшіріле берген атаулардан арылып, тарихи жады жаңғыртатын уақыт келді. Оны бүгіннен қолға алмасақ, тарихи, халықтық атауларды білетін адам ел ішінде қалмай да қалуы мүмкін.

«Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз. (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары бойынша) тақырыбындағы сөздік жобасы осы ауданның әр ауылында қаншама ғасыр бойы мекендеп келе жатқан

қазақтардың, жергілікті жер тұрғындарының айтуы бойынша жазылып алынды. Жер жағдайын, ел ішінің әңгімесін сол кісілердей білетін адам болуы мүмкін емес. Сонымен қатар өңірлік жазушылардың шығармаларының біразы қаралып, жазушылар шығармаларында берілген жер-су атаулары, «Арай» газетінің 1976-1996 жылдар арасында шыққан сандары қаралып, газет бетінде жазылған атаулар да қарастырылды. Катонқарағай ауданына қарасты жер-су атауларының барлығы тізбеге түсті деп айта алмаймыз. Атаулар әлі де жинастыра түсуді қажет ететіні сөзсіз. Бұл еңбекте Катонқарағай ауданының әкімшілік-аумақтық бөлініс негізіндегі елді мекендер ғана емес, сонымен қатар көші-қон, яғни қазақтың жаз жайлауы, күз күзеуі, қыс қыстауының атауларын көбірек қамтуға тырыстық. Себебі ондай атаулар халық жадында ғана сақталып, арнайы тізбеге түсіру үнемі кейінге ысырылып келе жатқан мәселелердің бірі.

Жалпы осы сөздік жобасын түзу барысында бірлесіп жұмыс жасаған Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеттің үшінші курс студенттері: Жанатқалиқызы Айнұр, Алғали Айым, Айболат Толқынға және Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің студенттері: Советхан Динара, Бағдат Құралай, Нәби Арайлымдарға ризашылығымызды білдіреміз. Сонымен қатар ММ Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің: бас директоры Мұстафин Ерлан Қабылұлына; Жұпар Серкеноваға; Аршаты орманшылығының аға-орманшысы Қасымханов Әділжанға, орманшы Омаров Манарбекке; ғылым бөлімінің ұжымына; №1 қосымшада берілген хабарламашыларға; Манарбек және Мергүл Қайсеновтерге, Ерболат Қабдоловқа ономастикалық экспедиция барысында көмек көрсеткен катонқарағайлық азаматтарға ризашылығымызды білдіреміз.

Әдебиет

- 1 Хабарлаушы: Қайдаров Құмарғали 83 жас, Белқарағай ауылы.
- 2 Хабарлаушы: Омаров Манарбек, Аршаты ауылы.
- 3 Шығыс Қазақстан облысының географиялық атаулары. – Өскемен: Қазақстан Жазушылар Одағының ШҚО бөлімшесі, 2003. – 185 б.
- 4 Федорова Р.С. Основы исторического краеведения и музееведения. Часть третья. Выпуск второй: Краеведение советского и современного Казахстана с некоторыми дополнительными материалами по истории Восточного Казахстана (от древности включая современность). Учебное пособие. – Усть-Каменогорск, 2009. – 400 б.
- 5 Кітапбаев Б. Айта-айта Алтайды, Бошай ата да қартайды (толықтырылған, екінші басылым). – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2013. – 500 б.
- 6 Жер жаннаты – Катонқарағай (Ауданының 80 жылдығына). Ж 50 Өлкетанымдық басылым. – Алматы, 2008. – 368 б.
- 7 Назырбаев Қ. Катонқарағай. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2011. – 280 б.
- 8 Хабарлаушы: Қабатаев Сайлаухан 72 жас, Топқайың ауылы.
- 9 Хабарлаушы: Шатанов Қадылбек 89 жас, Катонқарағай ауылы.
- 10 Хабарлаушы: Кісекен Амантай Яваданұлы 69 жас, Нұқсара Аманжан 70 жас, Шыңғыстай ауылы.
- 11 Қалихан Ысқақ. Таңдамалы. 1-т. (Әңгімелер, қаз-қалпы, эссе, портреттер). – «Ана тілі» баспасы, 2008. – 320 б.
- 12 Хабарлаушы: Канапин Жанайдар (Қаныбек) Қанапияұлы 78 жас, Жаңа-Үлгі ауылы
- 13 Хабарлаушы: Әлиханов Түркістан 81 жас, Катонқарағай ауылы.
- 14 Хабарлаушы: Отарбаев Шәмелі, Берел ауылы.
- 15 Хабарлаушы: Ибраимов Өмірбек 60 жас, Катонқарағай ауылы.
- 16 Хабарлаушы: Мерғазин Қайни 82 жас, Қабырға ауылы.
- 17 Хабарлаушы: Құсайынов Ақтай 71 жас, Жаңаүлгі ауылы.
- 18 Хабарлаушы: Тойғанбаев Слям 88 жас, Қабырға ауылы.
- 19 Федорова Р.С. Основы исторического краеведения и музееведения. Часть третья. Выпуск первый: Краеведение Казахстана (от времени появления его первых источников и до 1917 года). Учебное пособие. – Усть-Каменогорск, 2008. – 358 с.

- 20 Хабарлаушы: Құсайынов Ақтай 71 жас, Жаңаүлгі ауылы.
21 Хабарлаушы: Байғонысов Төлеш 78 жас.
22 Біздің Оралхан. Оралхан Бөкей / Шығармалар, естеліктер, мақалалар. – Алматы: Орхон, 2013. – 392 б.
23 Хабарлаушы: Бөгістанов Ерболат Кәкітайұлы. 56 жаста. Жаңаүлгі ауылы.
24 Хабарлаушы: Сүгірбаев Қазыбек 74 жас, Еңбек ауылы.
25 Сақаринов Түгелбек. 61 жас, Еңбек ауылы.
26 Дидахмет Әшімханұлы. Шығармалары. Бірінші том. – Астана: Фолиант, 2011. – 392 б.
27 Хабарлаушы: Сергетаев Самат 33 жас, Қызыл-Жұлдыз ауылы.
28 Қасымханов Әділжан. 40 жаста. Аршаты ауылы.
29 Хабарлаушы: Жақияров Байғажы 63 жас.
30 Хабарлаушы: Бексұлтанұлы Жеңісхан 81 жас, Қызыл-Жұлдыз ауылы.

FTAXP 14.35.09

К.К. Муканова
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., mukanova.k@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН КОММУНИКАТИВТІ-КОГНИТИВТІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі таңда білім беру үрдісін жаңа формациядағы тұлға дайындауға бағыттау қажеттігі туындауда. Білім алушыға қойылатын талаптар өзгерді. Белсенділік, коммуникативтік, креативтілік, бәсекелестік, танымдық ой-өрісінің кеңдігі, жауапкершілік, сауаттылық сияқты талаптар алдыңғы орынға шықты. Сондықтан заманауи талаптарға сай білім беру жүйесін, оқыту үрдісін жақсартудың басты басымдықтардың бірі ретінде білім алушылардың танымдық-интеллектуалдық әлеуетін дамыту, бәсекелестікке бейімділігін жетілдіру, дара тұлғалық қабілеттерін қалыптастыру көзделеді. Дара тұлғалық қасиеттердің қалыптасуына бірден бір негіз болатын қазақ тілі пәндерінің оқыту сапасын арттыру міндеті бүгінгі таңда өткір қойылып отыр.

Қазақ тілін оқыту барысында теориялық және тәжірибелік ғылыми білім негіздерін меңгертумен ғана шектелмей, оқу үрдісінде білім алушылардың шығармашыл әлеуетін дамыту, бәсекеге қабілетін арттыру, ақпаратты өзі іздеп тауып өз тәжірибесінде қолдана білуге үйрету және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру қажеттілігі негізгі міндеттердің бірі.

Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бүгінгі қоғамның жоғарыда атап өткен жаңа талаптарымен үйлесетін негізгі қағидалардың бірі. Сондықтан қазақ тілін оқытуда білім алушының әдеби таза сөйлеу дағдыларын дамыта отырып, өз ойын еркін жеткізе білуге, өзгелермен ой бөлісе білуге, алған білімін өмірлік қажеттілігіне жарата білуге үйретудің маңыздылығы арта түсуде. Сонымен бірге жазу, оқу, сөйлеу, пікірлесу, тыңдау сауаттылығын арттыру да маңызды мәнге ие, себебі олар сөйлесім әрекетінің негізгі түрлері ретінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудың алғышарттары болып табылады. Яғни, А.Байтұрсынұлының «оқушыны тіл жұмсау жолдарын үйренуге үйрету» деген пікірімен үндес келеді [1, 23].

Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытумен бірге, қазіргі таңда ұлттық жаңғыруға сай қазақ тілі білімінде жедел дамып келе жатқан когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану салаларының нәтижелерін қазақ тілін оқытуда пайдаланып, қолдану қажеттігі де туындады.

Қазақ тілінің болмысы мен табиғатын танымдық бағытта негіздейтін когнитивті бағыттың негізгі басымдығы – тілдік ұғымдарды жаңа үлгіде таныту. Оқытудың когнитивті бағыты – терең білімді, бәсекеге қабілетті, қиындықтардан өз бетімен шыға алатын, ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген ақыл-ойы кемел тұлға қалыптастырудың негізгі жолы.

Бұндағы көзделетін мақсат – қазақ тілін, қазақ тілінің грамматикалық ұғымдарын, мәтіндерді меңгеруді ұлттық танымдық деңгейінде қалыптастырып, білім, білік, дағдыны ұлттық танымдық санамен байланыста алып, жан-жақты дамыған бәсекеге қабілетті, өзгермелі жағдайларда өзінің бағыт-бағдарын жоғалтпай, еліне, ұлтына адал қызмет ететін тұлға қалыптастыру.

Соңғы уақытта оқыту үдерісін жетілдіру, білім мазмұнын дамыту, жаңа әдіс-тәсілдерді оқу үрдісінде пайдалану арқылы жан-жақты дамыған, өз елінің патриоты, рухани бай өз елін құрметтейтін және сүйетін тұлға қалыптастыру мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, жан-жақты зерттелген. Мысалы, Ф.Ш. Оразбаева [2], Ж.Т. Дәулетбекова [3], А.К. Рауандина [4], Қ.Қ. Мұқанова [5], т.б. сияқты ғалымдардың әдістемелік еңбектерінде қарастырылады. Ғалымдардың еңбектеріне талдау жасау барысында қазақ тілін коммуникативті-когнитивті тұрғыда оқыту мәселесінің әлі де толық қанды зерттелмегені байқалды. Өйткені қазақ тілін коммуникативті-когнитивті бағытта оқыту әдістерінің анықталмауы, білім алушылардың ой-өрісін, танымдық деңгейін дамытуға бағытталған тапсырмалардың жеткіліксіздігі, әдістемелік еңбектердің жоқтығы оған дәлел бола алады.

Қазіргі қоғам дамуына байланысты туындаған білім беру саласындағы сұраныс пен қазақ тілін осы сұраныс негізінде оқыту, яғни ұлттық танымдық басымдыққа мән бере отырып оқытатын оқыту әдістемесі арасында байланыстың болмауы, қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытудың білім алушылардың ұлттық танымын дамыту мүмкіндіктерін жетілдіру арасындағы қарама-қайшылықтар, когнитивті оқытудың әдістемелік нұсқаулығының жоқтығы байқалады.

Жоғарыда көрсетілген қарама-қайшылықтар мен кемшіліктердің шешімін іздеп, анықтау зерттеу тақырыбының өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытудың теориясы мен әдістемесінің тұжырымдамасын теориялық жағынан негіздей отыра, қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытудың әдістемесін ұсыну. Осы мақсатқа сай, төмендегі міндеттер қойылды:

– қазақ тілін коммуникативті-когнитивті бағытта оқытудың әдістемелік негіздерін анықтау және оқытудың әдістемелік жүйесін ұсыну.

Жоғары оқу орынын бітіруші түлек қазіргі қоғамның әртүрлі салаларында және, ең алдымен, қоғам сұранысына сай білім мен құзыреттілік тұрғысынан жаңа талаптарға жауап беруі керек. Бұл өз кезегінде жоғары білім беру жүйесінен даму мен жетілудің жаңа жолдарын іздеуді талап етеді. Оқу үдерісіне жаңа технологияларды енгізіп, бәсекелестікпен күресуге және қазақстандық білімді жоғары деңгейге жеткізуге мүмкіндік беретін оқытудың жаңа тәсілдері мен әдістерін қолдану болып табылады.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім бағдарламасы бойынша түлектер дайындауда жоғарыда айтылған коммуникативтік дағды мен ұлттық танымын дамыту мүмкіндіктерін жетілдіру маңызды мәнге ие.

Соңғы уақытта заман ағымына байланысты қазақ тілі сабағының білім мазмұнында көптеген түбегейлі өзгерістер енгізілді. Оқу құралдары, бағдарламалар жаңартылып, оқу мазмұны өзгерді. Қазақ тілі оқулықтарында мәтіндер жүйесі мен грамматикадан берілетін білімнің теориялық мазмұны мен оны меңгерту жолдары бірізділікпен сабақтастырыла, жүйелі түрде, білім алушының психо-физиологиялық, интеллектуалдық даму дәрежесіне сай берілген. Бұл өз кезегінде қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытуға септігін тигізеді.

Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытудың тиімді әдістері ретінде төмендегі әдістер ұсынылып, эксперимент жүргізілді.

1. Коммуникативтік әдіс.
2. Танымдық әдіс.
3. Лингвистикалық әдіс.
4. Тұлғаға бағытталған әдіс.

Коммуникативтік әдіс. Коммуникацияға немесе коммуникативтік қызметке қатысты

мәселелерді қамтиды. Коммуникативті психология, тілді оқыту психологиясы, психолингвистика және ауызша прагматика саласындағы жетістіктерді талдай отырып, білім алушыларға қарым-қатынас тұрғысынан тілді жақсы меңгеруге көмектесетіндігін көруге болады. Сөйлеу әрекеттерін, дискурсты, коммуникативті құзыреттілікті, ауызша және мінез-құлық стратегияларын зерделеу зерттеудің осы саласы үшін үлкен маңызға ие. Бұл жағдайда тілдік дайындық әдетте сөйлеу дағдыларын игеруге әкеледі.

Оқыту әдістемесіндегі коммуникативтік әдістің маңыздылығы оқытудың барлық кезеңінде қатысымдық мақсаттарға баса назар аударумен байланысты. Бұл оқудың лингвистикалық саласымен тікелей байланысты, біріншіден, білім алушылардың дұрыс сөйлеп, ойын дұрыс жеткізе алуы тілдің әртүрлі аспектілерін игеруіне байланысты, екіншіден, коммуникативтік құзыреттіліктің лингвистикалық компоненті оның негізі болып табылады [6].

Танымдық әдіс. Адам танымы тіл арқылы дамып, кеңейіп отырады. Тіл – адамның танымдық деңгейінің көрсеткіші. Танымдық әрекеттер арқылы баланың айналадағы дүниені, қоршаған ортаны танып білуі, түсінуі, қабылдауы жүзеге асады. Баланың білімі, мәдениеті, санасы, ақылы, өресінің кеңдігі сияқты қасиеттерінің барлығы да оның танымының кеңдігі болып саналады. Философияда «Таным – өте күрделі үрдіс, оған адамның бүкіл жан дүниесі: түйсіктері, ақыл-ойы, ыркы, сезім тебіреністері, ішкі көкей көзі (интуиция) – бәрі де өзара бір-бірімен байланысты түрде қатысады» – деп берілуі осыған дәлел [7, 494 б.].

Айналадағы дүние мен заттарды, қоршаған ортаны танып білу, түсіну, қабылдау, оны санада тіл арқылы қалыптастыру тіл біліміндегі таным теориясы болып табылады. "Тіл мен таным процестерінің ара қатысын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның ара қатынасы адам баласының интеллектуалды өмірінде (оған тіл де кіреді) құндылықтар қаншалықты рөл атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен таным ара қатынасын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі" [8, 66.].

Когнитивті оқыту мәселесі Т.А. Кульгильдинова [9], Р.С. Рахметова [10], [11], А.Б. Қабылова [12], И.А. Зимняя [13], Л.В. Ахметова [14], т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты тұжырымдалған. Ғалымдар когнитивті оқытудағы бастысы концепт және осы концептілерді негізге ала отырып, білім тұтас дүниенің бейнесін көрсете алатындай жүйелі берілуі керек деп есептейді. Ғалымдар когнитивті оқытудың басты ерекшелігі ретінде ірі концептілік жүйелер негізінде оқытуды көрсетеді. Сонда когнитивті қызмет нәтижесінде адам қоршаған орта туралы не ойлайды, оны қалай танып біледі және соған сай білім мазмұны құрылатыны көрінеді. Мұның барлығы когнитивтіліктен басталатындықтан білім алушылардың тілді қабылдауға негізделген танымдық әрекетіне байланысты болады. Жалпы когнитивтік ғылымның зерттеу нысаны – санада бейнеленген білім мен ақпараттар болса, ал когнитивтік бағыттың басты мақсаты – дүниенің бейнесін белгілі бір тілдік жүйеде көрсету екендігі белгілі.

Қазақ тілін когнитивті тұрғыдан оқытудың мақсаты – тіл біліміндегі танымдық теорияның ғылыми негіздерін меңгерту арқылы теория мен практиканы ұштастыра отырып, тіл үйренушінің ой-өрісін кеңейту. Ал міндеттеріне қазақ тіл білімі мен танымдық лингвистиканың бір-бірімен байланысын көрсете білу, қазақ тілін оқыту барысында оның басқа салалармен байланысын жүзеге асыру, оқыту барысында білім алушылардың ойлау қабілетін, қоршаған ортаны зерттеп тану қасиетін, өзіндік ой-пікірін дәлелдеп жеткізе білу дағдысын жетілдіру, олардың дүниетанымын кеңейту, ой, сана, тіл тұтастығы арқылы тілдік қатынасты жете меңгерту, таным үдерісін жан-жақты іске асыру жатқызылады.

Қазақ тілін когнитивті оқытуда концептілерді негізге ала отырып, грамматикалық ұғымдарды білім алушыларға игертуде тұтас дүниенің бейнесін көрсете алатын жүйелі білім мазмұны берілуі керек. Қазақ тіліндегі сөз таптары, олардың жазылу емлесі, жасалу жолдары, түрленуі мен сөйлемде атқаратын қызметін меңгерту концептілерді оқыту барысында берілетін жаттығулар мен тапсырмаларда жүзеге асырылады.

Білім алушылардың санасындағы «дүниенің когнитивті бейнесін» қалыптастыру мақсатын орындау үшін концептілердің құрылымдық бөліктері жекелеген тапсырмалар арқылы меңгертіледі [15].

Концептілерді құрылымдық бөліктеріне қарай бөлу кезінде, ерекшеленген басты заңдылық: фрейм – сөз, сөз тіркестерінен, схема – сөз тіркестерінен, сценарий – сөйлемдерден, ал ойсурет – кішігірім мәтіннен, күрделі синтаксистік тұтастықтардан, яғни шығармадан тұратыны байқалды.

Мысалы, «Көктем» концептісін тезаурустік, ассоциациялық, құбылысты байқау, салыстыру, компонентті талдау тәсілімен тануда, алдымен, оның *жыл мезгілі, күннің жылынуы, жаңбыр, жасыл жапырақ, егін, көктің шығуы* секілді когнитивті белгілері анықталып, топтастырылады. Көктемнің көрінісі мен табиғат құбылысын көз алдына елестеткенде оның жалпыланған кескіні *жасыл дала, жайқап дала, құстардың келуі* сияқты бейнені көз алдына әкелді. Көктемнің жаймашуақ табиғат көрінісі немесе көктемнің әдемілігін түсіндіруде тілдік жағдаят туғызып, жинақталған ақпараттарды пайдаланып, ішкі ойын жинақтауға, оны жүйелі баяндап, тиянақты түрде жеткізуге мүмкіндік беріледі. Анықтаған деректерді байланыстыра отырып, сөйлем, мәтін құрастырады. Білім алушыға есіне сақтаған бейнелерді суреттеуге немесе оларды жаңартып, соның негізінде жаңа бейнелерді ойлап табуға, ертегі құрастыруға, т.б. тапсырма беріледі. Көктемнің тұтас бейнесін қабылдауда өлеңдер оқылып, салыстырмалы талдау немесе суретпен жұмыс жүргізіледі. Концептінің құрылым үлгілері арқылы ой тұжырымдалады. Сонда концептілердің когнитивті белгілерін анықтау сөйлеу әрекеті арқылы жүреді. Ал сөйлеу әрекеті қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Концептілік құрылымдар арқылы оқыту білім алушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіруде тиімді тәсіл бола алады.

Лингвистикалық әдіс. Тіл білімінің фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, графика және орфография, сөзжасам және фразеология т.б. салаларын оқыту бойынша зерттеулермен байланысты мәселелердің кең ауқымын қамтиды. Лингвистикалық оқыту әдістемесіндегі негізгі оқыту нәтижесі білім алушының тілдік білімі мен іскерлігі (нақты өмірлік жағдайлардағы тілдік білімін қолдану қабілеті) болып табылады. Тіл білімі салаларын оқыту білім алушылардың оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім дағдыларын дамытумен тікелей байланысты.

Тұлғаға бағытталған әдіс. Білім алушының жеке қызығушылығы отандық оқыту әдістемесінде тұлғаға бағытталған оқыту әдістерін әкелді. Тұлғаға бағытталған әдіс білім алушыға оқу мақсаттарын, оның мазмұнын, оқулықтарын және кейбір жағдайларда оқытушыларды таңдауда айтарлықтай еркіндік береді. Бұл әдіс білім алушының жеке өзін-өзі тануы мен жеке өсуін қамтамасыз етеді, оның белсенділігі мен қиындықтарға төтеп беру қабілетін тең дәрежеде сақтайды.

Бұл жерде білім алушы басты орында, ал оқытушы тек көмекші немесе кеңесші. Оқу үдерісі оқытудың мақсаты, мазмұны және оқытуды ұйымдастыру тұрғысынан антропоцентристік аспектіге ие болады. Бүгінгі таңда оқытудың бұл әдісі жоғары мектеп пен жоғары білім беруде басымдық алуда.

Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытуда қолданылатын әдістердің тиімділігі эксперимент жүзінде дәлелденді.

Эксперименттің анықтау кезеңінде қазақ тілін, оның ішінде, морфологиялық ұғымдарды оқыту барысы бақыланып, коммуникативті-когнитивті оқыту идеясына қажетті теориялық-практикалық, танымдық сипаттағы материалдар жинақталды. Мұғалімдерге сауалнама, білім алушыларға тест жұмыстарын жүргізу; қазақ тілінен берілетін білім мазмұнымен танысып, сағат санын анықтау; білім алушылар санын белгілеу; қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытуда берілетін тапсырмалардың маңызы мен қолдану орнын айқындауға қажетті әдістер анықталды. Эксперименттің анықтау кезеңінде педагогикалық үрдіске қатысушы оқытушыларға арналған сауалнама, әңгіме жүргізілді.

Бақылаудан және сауалнамадан түйгеніміз:

а) Оқытушылар грамматикалық құбылыстардың мағынасын ұғындыруға бағытталған танымдық тапсырмаларды аз қолданады.

б) Білімді меңгеру сапасының өлшемі білім алушылардың анықтаманы дәл қайталап беруі, сөздегі грамматикалық белгілерді тез және дұрыс анықтауы болып табылады.

в) Грамматиканы оқытуда тек оқулықпен шектелетінін жазды.

г) Сабақта білім алушылардың ұлттық ойлау, ұлттық танымын қалыптастыруға арнайы жұмыстар жүргізілмейтіні байқалды.

Білім алушылармен жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша қазақ тілін меңгеру сапасына кері әсер ететін себептер анықталды.

Анықтау экспериментінде білім алушылардың басым көпшілігі берілген тапсырманы орындай алмады. Осыған орай, білім алушылардың алғашқы танымдық түсініктерінің қалыптасу деңгейін анықтау мақсатында арнайы тапсырмалар әзірленді. Тапсырмалар білім алушылардың ұғымдарды меңгеру деңгейін: түсініктердің мазмұны мен толықтығы, объект немесе құбылысты бейнелеу, моделін құрастыру, заттар мен объектілерінің арасындағы байланысты айыра алу білік-дағдыларын анықтауға бағытталды. Анықтау нәтижесінде білім алушылардың алғашқы танымдық түсініктерінің қалыптасуы (сөздерге анықтама беруде қиналуы, ойларын толық жеткізе алмауы, сөздік қорларының аздығы, ауызша сөйлеу дағдыларының жетілмеуі, заттың, құбылыстың ортақ, айырым белгілерін ажыратуда қиналуы т.б.) төмен деңгейді көрсетіп, арнайы эксперимент жұмысын жүзеге асырудың қажеттігін анықтады.

Оқыту кезеңінде коммуникативті-когнитивті оқытудың теориялық-әдістемелік негіздері жүйеленді. Оқыту кезеңінде білім алушылардың концептілер бойынша таным қабілеттерінің қалыптасу деңгейін анықтау үшін заттар мен құбылыстардың мәнді белгілерін мәнсіз белгілерден айыру, ортақ қорытынды жасай білу, заттар мен құбылыстардың когнитивті белгілерін ажырату, ұғымдардың арасындағы логикалық байланыстар мен қатынастарды құрастыру қабілеттеріне т.б. зерттеу жүргізілді.

Эксперименттің қорытынды кезеңінде арнайы жүргізілген эксперимент жұмыстары бойынша нақты тұжырымдар жасалды. Теориялық қағидалардың практикада жүзеге асуының біртұтас жүйесі айқындалды.

Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту білім алушылардың танымдық қабілетінің дамуына, ұлттық танымының жетілуіне, логикалық ойлау қабілетінің артуына, білім алушының білімінің жетілуіне, тілдік құзіреттіліктің қалыптасуына жол ашады.

Зерттеу жұмысында қол жеткізген нәтижелер қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту сапасын жақсартуға, дамытуға үлес қосады.

Зерттеу барысында жасалған тұжырымдар мен қорытындыларды білім алушылардың танымдық қабілетінің дамытуда, қазақ тілін сапалы және өзіндік ізденіс бағытында үйретуде басшылыққа алуға болады. Зерттеу жұмысын мектеп мұғалімдеріне, магистранттар мен ізденушілерге көмекші құрал ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, төмендегідей қорытынды жасалды:

1. Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту жаңа заманғы білім беру саласына қойылып отырған талаптарға, бүгінгі күн сұранысына жауап беретін заманауи жаңа жүйе болып саналады.

2. Өз бетімен белсенді жұмыс жасай алатын білім алушылардың өзіндік ізденісіне, олардың өзін-өзі танытуына, танымдық қабілеттерін жүзеге асыруына қажетті мүмкіндіктер жан-жақты қамтылатын ұсынылып отырылған әдіс бүгінгі қоғам талап етіп отырған бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруда шешуші мәнге ие бола алады.

3. Қазақ тілін меңгертуде қолданылатын әдіс білім алушылардың даралық қабілеттерін дамыта отырып, оның жеке тұлғасын қалыптастыруға жол ашады.

4. Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқытудың ғылыми-әдіснамалық негіздерін толық меңгеру, оны сауатты қолдану қазақ тілін меңгертудің сапасын арттырады.

5. Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту арқылы өздігінен әрекет ететін, шешім қабылдайтын тұлға дайындауға мүмкіндік туындайды.

6. Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту арқылы білім нәтижесін құзыреттіліктер деңгейінде қалыптастыруға болады. Өйткені оқыту жүйесі оқу үдерісінде білім алушылардың қазақ тілін меңгеруге деген қызығушылығын, жауапкершілігін, белсенділігін, мақсаттылығын, шығармашылығын ерекше даму сатысына көтеріп, құзыреттіліктерге қол жеткізеді.

7. Коммуникативті-когнитивті оқыту білім алушылардың танымдық және тәжірибелік қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді.

МРНТИ: 14.35.09

Т.Д. Исабаева

Университет Шакарима

Республика Казахстан, г.Семей, t.isabaieva@mail.ru

МЕХАНИЗМЫ ВНУТРЕННЕЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ ТЕКСТООБРАЗОВАНИЮ

Проблема развития связной речи в исследованиях многих методистов сводится к проблемам связности и целостности, которые представляют собой основу внешней структуры текста. На наш взгляд, эффективным в обучении навыкам связной речи является формирование механизмов внутренней речи.

“Внутренняя речь является необходимым транслятором для взаимного понимания при говорении на родном языке. Особую значимость она приобретает при обмене информацией людей, говорящих на языках, построенных на разных грамматиках. Тогда следует ожидать, что помимо грамматических правил должны быть правила, применимые ко всем человеческим языкам. И действительно, такие правила существуют. Это логические правила, на основе которых возникают смысловые связи (...). На предшествующих страницах этой работы такие правила были названы “универсальным предметным кодом” (УПК). Эти правила определяют требования к содержательной структуре речи – о чём говорить (предмет), что именно говорить о нём (содержание), зачем говорить (мотив), кому говорить, какой вывод вытекает из сказанного. На этой смысловой основе происходит взаимопонимание партнёров” [1, 93].

Н.И.Жинкин считает, что “речь всё время переходит с одного кода на другой – устный, внутренней речи, буквенный код. В конце концов образуется последний, фундаментальный код – текстовый (денотатный). Этот код является усилителем устойчивого равновесия речевой динамики” [1, 110-111].

По мнению Н.И. Жинкина, мы говорим не отдельными предложениями, а единым задуманным текстом. Это объясняется тем, что мышление имеет чувственную природу.

“Мышление организуется во внутренней речи, оно есть процесс порождения мысли в слове. Мышление, подобно речи, носит двойственный характер. Оно основано, с одной стороны, на представлениях, но, с другой стороны, мыслительные представления создаются в результате расчленения, дискретизации непрерывного восприятия с помощью информационно-знаковой системы, зафиксированной во внутренней речи” [2, 13].

Дискретизация происходит на основе денотации и предикации, то есть в мышлении и во внутренней речи наблюдается обособление денотатов и предикатов, выступающих в роли элементов структуры текста.

Денотат – это образ конкретного предмета, воспринимаемого с помощью органов чувств. А представление о свойстве денотата было названо предикатом (П)” [2, 17].

Мыслить можно не абстрактными, а предметными образами. Наше мышление денотативно.

Речь – двойственный процесс, протекающий по-разному во внутреннем и внешнем планах. В качестве основной единицы внешней речи выступает предложение. Внешняя речь строится от слова к предложению, от предложения к тексту.

Единицей внутренней речи является высказывание. Внутренняя речь строится от текста к высказыванию и его элементам. Во внешней речи высказывание может быть представлено одним или несколькими предложениями. Высказывание преобразуется в предложение с помощью таких операций, как выбор, выделение, замещение, повтор, трансформация, комбинирование, расширение и сужение.

Смысл – это семантика внутренней речи. Значение – семантика внешней речи. Выраженный во внешней речи смысл называется суппозицией. Смысл, не выраженный во внешней речи, – пресуппозиция.

Н.И. Жинкин считал минимальной структурой высказывания предикативное развертывание одного денотата.

По мнению В.М. Бельдяна, высказывание представляет собой предикативную связь как минимум двух денотатов, конкретных представлений объектов действительности.

Во внешней речи в качестве денотатов чаще всего выступают конкретные существительные. В отдельных случаях денотатами являются собирательные и вещественные существительные.

Основной способ выражения предиката во внешней речи – глаголы, прилагательные, наречия, абстрактные существительные. Предикаты выражают различные свойства – действие, отношение, признак, состояние и др.

В основе высказывания лежит метонимическая связь денотатов, соединенных с помощью предикатов. Связь метонимов с помощью предикатов формирует в сознании обучающихся текстообразующие интенции – своего рода психологические установки на производство дальнейших высказываний. Метонимический тип, как предикативная связь метонимов, образует минимальную речевую ситуацию для построения высказывания.

В тексте метонимы могут заменяться гипонимами, гетеронимами.

Для метонимических отношений русской лексики (отношений внешней смежности) (В.М. Бельдяна) [3, 8-9] характерны такие дифференты: 1) действие (действие, обращенное на субъект; совместное действие; воздействие), 2) ментальность, 3) эмотивность, 4) сенсорность, 5) коммуникативность, 6) пространственная определенность, 7) временная определенность, 8) отношение, 9) функция.

Метонимический тип – это минимальная речевая ситуация для создания высказывания (н-р: Ч (человек) – Р (растение) и др.).

Метонимические отношения характерны для всех стилей русского языка, в текстах возможно различное соотношение метонимов, гипонимов, гетеронимов.

Работа по обучению текстообразованию на базе освоения метонимических отношений русской лексики включает следующие этапы:

1) освоение основных понятий текстообразования;

2) первичное понимание (осмысление) текста: денотативно-предикативный анализ, соотнесение суппозиционного и пресуппозиционного содержания текста, составление опорной схемы замысла и текста;

3) анализ текста с точки зрения определения денотативных и предикативных свойств существительных, глаголов, прилагательных, наречий; выделения дифферентов метонимических отношений; разграничения метонимических типов; осуществления смыслового развертывания слов (словосочетаний, предложений);

4) воспроизводство текста по опорной схеме, построение нового текста на базе исходного и пресуппозиционного текстов и др.

Методика обучения текстообразованию на базе освоения метонимических отношений русской лексики характеризуется:

- опорой на знания, умения, приобретенные студентами на предшествующих этапах;
- определением способа подачи грамматического материала по денотативным и предикативным свойствам существительных, глаголов, прилагательных и наречий, по дифферентам метонимических отношений русской лексики;
- использованием схемы действий и алгоритма в работе по смысловому развертыванию слов, по разграничению дифферентов.

Методика обучения навыкам связной речи на базе метонимических отношений русской лексики позволяет ускорить процесс изучения материала, способствуя экономной подаче грамматического материала, формированию прочных практических навыков.

Умения строить опорные схемы замысла и текста, разграничивать дифференторы метонимических отношений русской лексики, производить смысловое развертывание слов (словосочетаний, предложений) играют существенную роль при обучении текстообразованию.

Применяемая в системе работа по освоению метонимических отношений русской лексики (отношений внешней смежности) способствует формированию текстовой компетенции, предупреждению ошибок в построении предложений (высказываний).

Литература

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.:Наука,1982. – 159 с.
2. Бельдиян В.М. Текст как лингвистическая реальность // Теория текста: внутренняя и внешняя структуры /Отв. ред. М. Тохтаходжаева. – Ташкент, 1993. – С. 9-33.
3. Бельдиян В.М. Проблемы референции и основные понятия лексической полисемии // Семантические проблемы системы языка и текста. – Омск, 1997. – С. 3-27.

MRNTI: 16.01.29

Z.R. Tassanbaeva

Miras University

Republic of Kazakhstan, Shymkent, abdullina_d@miras.edu.kz

MANIPULATIVE PRAGMATIC STRATEGIES IN ENGLISH LINGUISTICS

Pragmatic strategies are methods and approaches that are used in communication to manage interaction and convey meanings, often implying more than just words. Unlike semantic analysis, which focuses on the meaning of words and sentences, pragmatics explores how context affects the interpretation of messages.

One of the key tasks of pragmatic strategies is the effective expression of intentions. For example, when a speaker wants to make a request, they can choose a politer form to soften the tone and make communication more comfortable. Using phrases like "Can you..." instead of "Do it..." it helps to avoid direct pressure and creates a friendlier atmosphere.

Discourse management strategies also play an important role in communication. They help to structure the conversation, facilitating its perception and maintaining the listener's interest. For example, using introductory words and phrases such as "Now let's move on to the next point" or "Agree that this is important" helps direct the attention of the interlocutors and makes the discussion more organized.

Interpreting nonverbal cues, intonation, and context is also an important aspect of pragmatic strategies. Often, the meaning of what is said can vary significantly depending on how it is pronounced or in what context it is presented. For example, sarcasm or humor can only be understood by carefully analyzing the tone of voice and the situation in which the conversation is taking place.

The application of pragmatic strategies can be observed in various fields, from everyday communication to professional negotiations [1]. In a business environment, the ability to use polite phrases and build a dialogue based on mutual understanding can lead to more successful results. In an educational environment, teachers applying pragmatic strategies can create an open atmosphere conducive to active student participation.

The study of pragmatic strategies is of great importance for the development of effective communication skills. Awareness of these strategies can help avoid misunderstandings, improve human interaction, and strengthen social bonds. Thus, pragmatic strategies become an integral part of successful communication in any sphere of life.

Pragmatic strategies can also be explored in the context of cultural differences. Approaches to communication and understanding of implicit meanings can vary greatly in different cultures. For example, in some cultures, directness and openness are valued more than polite, veiled forms of communication. This can lead to misunderstandings between representatives of different cultures. Understanding these differences and applying appropriate pragmatic strategies can help establish communication and avoid conflict.

Moreover, pragmatic strategies are becoming even more relevant in the digital age. Communication through e-mails, social networks and messengers has its own characteristics. The absence of non-verbal cues, such as facial expressions and gestures, makes interpreting messages more difficult. Using Emojis, subtle hints, or even a writing style can be an important element in conveying meaning. For example, using exclamation marks or emoticons can soften the perception of a message and make it more friendly.

Thus, pragmatic strategies cover a wide range of communication techniques that allow people to interact more effectively and understand each other better. These strategies not only help in achieving specific communication goals, but also contribute to creating more harmonious relationships in various social contexts.

It is important to note that the development of pragmatic skills requires practice and awareness. People can improve their communication skills by analyzing their own interactions and observing how others use pragmatic strategies. Learning and practice aimed at understanding the context and using appropriate strategies can significantly improve the effectiveness of communication and help achieve personal and professional goals.

Pragmatic strategies are not limited to verbal means only; they also include non-verbal components such as gestures, facial expressions, tone of voice, and even the space we occupy when communicating. Non-verbal communication can significantly affect the perception of a message [2]. For example, a confident gesture or an open pose can increase trust and understanding, while a closed pose or avoiding eye contact can cause wariness and distrust. It is important that communicators be attentive not only to their words, but also to the non-verbal signals they give.

Another important component of pragmatic strategies is their adaptability. Depending on the context of communication and the relationship between the participants, pragmatic strategies may change. For example, in an informal conversation with friends, the use of jokes and informal language can create a relaxed atmosphere, while in a formal meeting with clients it would be preferable to use a more formal and professional approach. This requires communicators to be able to read the situation and adjust to its features.

In addition, social media and modern technologies are changing the way pragmatic strategies are applied. Virtual interactions often require new approaches, as the lack of personal contact makes understanding emotions and intentions more difficult. For example, online discussions often use politeness formulas and emojis to convey the mood and support the dialogue. Understanding and using such new formats is becoming an important aspect of pragmatic competence.

In addition, pragmatic strategies can be useful in teaching and pedagogy. By applying them in the educational process, teachers can create more effective teaching methods that take into account the needs of students. For example, using group discussions and role-playing games allows students to practice their communication skills, learn to listen and understand others, and express their thoughts more confidently.

To deepen the topic of pragmatic strategies, let's take a closer look at their key aspects, use cases, and impact on communication in various contexts.

Expression of intent

Pragmatic strategies related to expressing intentions can be used to convey requests, suggestions, or criticism. For example, instead of a direct request to "Close the window", a politer strategy would be the phrase "Can I ask you to close the window, if it's not difficult for you?" This approach not only softens the request, but also demonstrates respect for the interlocutor.

For example: in the office, if an employee wants to receive a report from a colleague, he can say: "I would be very grateful if you could send me a report by the end of the day." This creates a friendlier interaction and increases the chances of a positive response.

Discourse Management

Discourse management strategies help to organize a conversation and keep it flowing. Using questions, introductory phrases, and information structuring makes communication more understandable. For example, during a presentation, you can use phrases such as "Now let's move on to the next point" or "In conclusion, I would like to emphasize" to indicate transitions between topics.

For example: During a business meeting, the manager may say, "Before we move on to discussing the budget, let's look at past results." This helps to focus the participants' attention on a specific topic and simplifies the perception of information.

Non-verbal strategies

Non-verbal communication includes facial expressions, gestures and intonation, which can significantly change the meaning of what is said. For example, raised eyebrows may express surprise or doubt, and a nod of the head may indicate agreement. It is important to understand that non-verbal cues can vary depending on culture.

For example: in an international company, an employee may use a smile and open gestures to create a friendly atmosphere during a presentation, but it is also necessary to be attentive to the non-verbal signals of colleagues from other cultures, where such gestures may be perceived differently.

Adapting to the context

Pragmatic strategies require adaptation to a specific situation. For example, in an informal setting with friends, the use of jokes and light language may be appropriate, whereas in a formal environment it is better to use a formal style.

For example: in a conversation with a colleague at lunch, you can use the phrase "Are you serious?" to express surprise, but in a business report it is better to write "This is surprising."

Virtual communication

With the development of digital technologies, pragmatic strategies are adapting to online communication. Emojis, abbreviations, and the use of politeness formulas are becoming important tools in expressing emotions and establishing contact.

For example: in the chat you can write "Thank you! This will help a lot!" instead of a simple "Thank you", which adds an emotional coloring and makes communication warmer.

Application in education

Pragmatic strategies can be effectively used in an educational environment. Teachers can introduce group discussions, role-playing games, and other active learning methods that allow students to practice their communication skills and develop critical thinking.

For example: in a foreign language class, the teacher may invite students to play out a dialogue on the topic of "Job Interview", where they will use various pragmatic strategies to formulate their answers, ask questions and conduct a conversation. This helps students learn how to interact effectively in real-world situations.

Pragmatic strategies are a powerful tool that enriches the communication process. They help people not only to transmit information, but also to build relationships, creating an atmosphere of trust and mutual understanding. Awareness and use of these strategies in various contexts, from personal conversations to business negotiations, contributes to more effective interaction and improved communication quality.

References

1. Рахманова Т.А. Лингвистические аспекты вежливости в английском языке. – Казань: Издательство Казанского университета, 2004. – С. 315-320.
2. Тюпина Н.В. Прагматика языка: речевое воздействие и манипуляция. – М.: Либроком, 2008. – С.78-86.

М.Ә. Мустафина

К. Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., MMA_MAI@mai.ru

ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛДЫҚ СӨЗДЕРДІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ СТИЛІНДЕГІ ОРНЫ

Қандай да бір қоғамда өмір сүретін адам бір қалыпта болмайды, сырттан әр түрлі ақпарат қабылдау кезінде оның ішкі сезімі құбылып отырады. Осы құбылмалы ішкі сезімді сыртқа шығарудың бірден – бір жолы – эмоция мен тілдің бірге жұмсалуды. Осыған байланысты эмоция тілде лексикалық, грамматикалық, фонетикалық деңгейлерде көрініс табады. Тіл қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметіне сәйкес дәл, анық, жалпыға түсінікті болуы шарт. Сондай-ақ, экспрессивтік қызметіне орай тілдің басқаға да (тыңдаушыға, оқырманға, көрерменге) әсер етуінің маңызы жоғары. Себебі, тіл өзінің қарым-қатынас қызметінде тек ойды жеткізуге ғана қызмет етпейді, сонымен бірге эмоцияны да, сезімді де, ерікті де білдіретін құрал болып табылады. Кез келген адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобы экспрессивті-эмоционалды лексика деп аталады. Оның сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол адамға деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылатынын, оның фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құралдарын айқындау өзекті деп саналады. Соның негізінде Ғаламтор бетінде жарияланған мақалаларға жекелеген адамдардың берген пікірлерінің эмоциялық сипатына талдау беру арқылы тілдегі экспрессивті элементтер мен эмоционалды элементтердің аражігін көрсету.

Қоғамда адамдардың бір-біріне қарым-қатынасы кезінде эмоционалды лексика бірден-бір маңызды құралдардың біріне жатады. Тіл біліміндегі *эмоционалды сөздер* деп аталатын сөздер тобы адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы кезінде ерекше қолданысқа ие болады. Сол себептен олар ауызекі сөйлеу тілі мен көркем әдеби шығармалар тілінде көрініс табады.

Экспрессивті-эмоционалды сөздер көп жағдайда көркем әдебиет стилінде жиі қолданылатын құбылыс. Экспрессивтік бояуы бар сөздер сонымен қатар публицистикалық, сөйлеу стильдерінде де барынша ерекшелене түседі. Экспрессивті және эмоционалды бояуы бар сөздерді қолданудың мәні де ерекше. Публицистикалық шығармаларда эмоция мен экспрессивтілікті жеткізу мүмкіндігі шектеулі болып келеді. Дегенмен де, шебер публицист өзінің қаһарман кейіпкерінің адамгершілігін, қоғамдық-әлеуметтік, саяси өмір шындығын нақты суреттей алады. Сондықтан да көркем публицистикалық туындының өзінде де шынайы да көркем образ жасау мүмкіндігі бар деген сөз. Ал тілдегі экспрессивтік амалдар эмоцияны, ойды білдіруде де мәнерлілік пен суреттілікті күшейтуде басты қызмет атқарады. Тілдегі эмоционалды сөздер адам сезімін білдіру үшін қызмет етеді. Пікір айтушы адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған адамға (адресатқа) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылуын жіктемелей көрсету зерттеу *әдістеріне жатады*. Осы құралдар арқылы пікір айтушының психикалық, эмоционалды күйін көрсете алатын қабілетке ие бола алады. Эмоция айтылған сөзді эмоционалды (сезімдік) айшықты (аффект) сөз ретінде жеткізеді.

Қазіргі тіл білімінде эмоционалды (эмотив-экспрессив) сөздер сөз мағынасының қыры (аспектісі) ретінде тіл білімінің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Мысалы, тілдегі экспрессивті сөздер жайында ғалым Б.Қ. Момынова былай деп тұжырым жасайды: «Бейнелі немесе көркемдеуіш сөздер, экспрессиялық бояуы қою сөздер – әр жазушының стильдік тұғырын айғақтайтын тілдік категориялар. Көркем әдебиет стилі қарастыратын экспрессиясы бар сөздердің тілдік қорымызда мол екендігі экспрессиясы жоқ я болмаса экспрессивті емес сөздермен салыстырылғанда анық көрінеді» [1, 12]. Ал зерттеуші Н.А. Лукьянова: «Экспрессия мен эмоция өзара байланысты, осы негізде эмоция экспрессив негізінде пайда болған, ол екінші деп түсіндіре келе, экспрессивтілік кең мағынада тілдік бірліктердің

семантикалық қасиеттерінің негізінде көрініс бере отырып, сөйлемнің көркемдеуші құралы болып табылады», – дейді [2, 47].

В.Н. Цоллер экспрессияны функционалды, прагматикалық категорияға және сөз деңгейіне жатқызады, ал экспрессивтілік тіл деңгейіне жататын семантикалық категория дейді [3, 36]. Осындай шектеуді О.С. Ахманованың «Лингвистикалық терминдер сөздігінен» көруге болады: «Экспрессивтілік – экспрессияның барлығы... Экспрессия – кәдімгі тілден ерекшелендіріп тұратын және оған өзіндік үлгі мен эмоционалды бояу беріп тұратын сөздің айқын көркемдік қасиеті» [4, 524]. Тілтанудың энциклопедиялық сөздігінде бұл категория төмендегідей жүйеленген: «Экспрессивтілік – тіл бірлігі белгілерінің семантика-стилистикалық жиынтығы, ол тілді коммуникативті актіде сөйлеушінің сөз мазмұнына немесе сөз адресатына қатысты субъективті айқындылығының құралы ретіндегі қасиетімен айқындалады. Тілдің экспрессивті құралын, бірлестігін және өзара қарым-қатынасын белсендендіру нәтижесінде сөз сөйлеушінің психикалық күйін айқын көрсетуге қабілеттендіретін экспрессияға ие болады [5, 349].

Эмотив сөздер мен экспрессив сөздердің ортақ және айырым белгілері бар. Нақтырақ айтқанда, олардың ортақ белгілері ретінде, эмотивтің де, экспрессивтің де негізінде эмоция жатады. Ал айырым белгілері ретінде, біріншіден, олардың білдіретін мағынасынан көрінеді: эмотив сөздер еліктіру, толқытуды берсе, экспрессив сөздерде көркемдік, мәнерлілік болады. Екіншіден, тілдік деңгейі: эмотив сөздер сезімді, эмоцияны білдіретін тіл элементі болса, экспрессив сөздер тіл бірліктерінің семантикалық-стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі болады. Үшіншіден, тілдік қызметі: эмотив сөздер қоршаған ақиқат болмысқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйін, сезімін, әсерін білдіреді, экспрессив сөздер сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе ол сөз арналған адамға деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын тілдің көркемдегіш құралдары арқылы бейнелейді. Төртіншіден, тілдік құралдары: эмотивтілік эмоциялық өң берілген лексика арқылы, ал экспрессивтілік тілдің барлық категориялары арқылы білдіріледі. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі эмоционалды лексика *эмоционалды* және *экспрессивті* болып екіге бөлінетіні белгілі. Эмоция сөзі француз тілінің *emotion*; латын тілінің *emovere* – қыздыру, толқыту сөзінен шыққан. Эмоционалды сөздер дегеніміз – сезім негізінде шыққан эмоциялар. Эмоционалды сөздер адамның сезім өрісінің бай екендігін дәлелдейді. Экспрессия адамның сөйлеу кезінде ғана емес, сонымен бірге ым, дене, бет қимылдары, жұмыс кезіндегі адамның барлық мінезінде пайда болады. Тілде экспрессивті элементтер мен эмоционалды элементтерді айыру, олардың өзара байланысына карамай, функционалдылық мақсатының бөлек болуымен түсіндіріледі. Эмоционалдылық ой және ерік бір қатарда тұрады және олардың тілде қолданылу тәсілдері бар. Экспрессия, экспрессивтілік ойдың және еріктің пайда болуындағы сияқты эмоционалды болып қабылдануы мүмкін.

Тіл білімі сөздігінде: «Эмоционалды – (лат. *Emovere* – еліктіру, толқыту) фр. *emotion* – қоршаған болмысқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық, сенім мен сенімсіздік, қайғы, уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы»-деп анықтама беріледі [6, 238]. Яғни *тіл единицаларының* семантикалық-стилистикалық белгілерінің жинақталған түрі. Ол сөйлеп тұрған адамның сөз мазмұнына немесе сол сөз арналған адамға (адресатқа) деген өзіндік көзқарасы мен қатынасын көрсететін тілдік құрал ретінде қолданылады. Оның фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құралдары бар. Осы құралдар арқылы сөз сөйлеушінің психикалық, эмоционалды күйін көрсете алатын қабілетке ие болады.

Демек, біріншіден, эмоционалдылық пен экспрессивтілік – бейнелі сөздердің бір деңгейінде тұрған тілдік категориялар. Екіншіден, олар өзара байланысты, сондай-ақ жеке өздеріне ғана тән айырым белгілері де бар.

Эмоция дегеніміз – адамның органикалық мұқтаждықтарын қанағаттан-дыруға не қанағаттандырмауға байланысты туатын психикалық күй. Сондықтан, эмоция – қоршаған ортадағы әсер тудырушы ақпараттарды сезімге апаратын саты. Ол – сезім күйі және оның

қысқа мерзімді айқын көрінісі, адамның жан дүниесінің жандануы мен тіршілік ағымында айтарлықтай маңызы бар психикалық процесс. Ең алғаш адам баласы тілді меңгере бастағанда табиғаттағы, қоршаған ортадағы адам эмоциясына әсер ететін жағдайларға байланысты өзінің эмоциясын бет қимылы, дене қимылы және ең бастысы сөйлеу аппараттары арқылы сыртқы ортаға шығарып отырған. Бұл алғашқы дыбыстарды немесе дыбыстық шоғырларды, қазіргі тілмен айтар болсақ, бойында эмоциясы басым тілдік элементтер – одағай мен еліктеу сөздер деп атаймыз. Тарихи тұрғыдан жоғарыдағы адамның эмоциясы арқылы шыққан дыбыстар мен дыбыстық шоғырлар сөйленімнен тілге айналуына байланысты қазіргі тілдегі эмоционалды сөздер пайда болған деп шамалаймыз. Ал эмоционалды сөздерде эмоциямен бірге сезім қатысады. Сезім адамның өзіне, өзге адамдарға, айналасындағы заттар мен құбылыстарға көңіл-күйінің қатынасын білдіретін және оларды бейнелейтін психикалық процесс[7, 25].

Зерттеу жұмысымызда Ғаламторда берілген комментарийлерді талдай отырып, олардың адам психологиясымен тікелей байланыста қолданатынын, көңіл-күйдің жалпы сөйлеу тіліне деген әсерін жіктемелей көрсетуге тырыстық. Егер сезім жалпы ұғым болса, эмоция сезімді қалыптастырудағы бір сәттік күй, жалқы ұғым болады. Ал тілде экспрессивтіліктің пайда болуына эмоция, сезім және ерік қатысады. Ерік дегеніміз – адамның өз мінез-құлқын саналы түрде меңгере алу қабілеті. Экспрессияның негізінде адамның саналы ойлау қабілеті жатыр. Эмоционалды сөздерде эмоция мен сезім басым болса, экспрессивті сөздерде бұлармен (эмоция және сезіммен) бірге ерік болады.

Экспрессивтік бояу әдетте екі тұрғыда сөз етілуі тиіс. Біріншіден, лексикалық мағынасы әуелден экспрессияға бейім тұратын сөздер, екіншіден, қолдану процесінде жүре келе экспрессивтік бояу алатын есімдер мен етістіктер. Бірақ сөздің лексикалық мағынасында экспрессивтік өң үнемі бола бермейді. Әрбір жазушы белгілі бір образ жасау үстінде өз шығармасының тіл көркемдігін жетілдіре түсу үшін бейнелеу құралының осы түрін де ретіне қарай пайдалануға тырысады. Экспрессивтік сөз қолдану тәсілі автордың жалпы сөз байлығына ғана емес, сондай-ақ материалды көркемдік мақсатқа сай қаншалықты дәл іріктеп ала білуге де тікелей байланысты [8, 11]. Сөздің мұндай экспрессивтік қызметі публицистикалық, сөйлеу стильдерінде, әсіресе көркем әдебиет стилінде барынша ерекшелене түседі. Талданған пікірлерді жіктеу барысында мынадай топтарға бөліп қарастырдық: адамның физикалық, психикалық немесе көңіл қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары, әлеуметтік атаулар арқылы қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары, адамның әртүрлі мінез қылықтарын білдіруші эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Зерттеу бойынша жалпы саны 150 000 комментарийге талдау жасалды. Әр комментарий үш бағытта бағаланды (оң, теріс және бағаламау жағдайында, өткізіп жіберу). Компьютерлік мәтіндерді, пікірлерді қолданылу бағытына, сипатына қарай топтастыруда бірізділіктің жоқ екендігін негізге ала отырып, ең алдымен олардың грамматикалық, лексикалық тұлғасына қарай жіктемелеудің ерекшеліктерін көрсету маңызды орын алады. Талдау жұмысын жүргізу барысында комментарийлердің түрлі сипатта берілгендігін, олардың басым көпшілігі адамның көңіл-күйін, ішкі тебіренісін, сезімін, яғни эмоциясын беретін сөздер көптеп қолданылғанын баса көрсету қажет. Тіпті кейбір пікірлер тек түбір қалпында, ешқандай қосымшасыз қолданылып, пікір айтушының қандай жағдайда тұрғандығын білдіре алады. Мысалы: «*Тамаша!*», «*Шіркін-ай десеңші!*», «*Ойпырмай, а!*», «*Әттең!*» – деген сияқты жалаң қалыпта тұрған комментарийлерді көптеп келтіруге болады және олар адамның түрлі көңіл-күйін (аяу, таңырқау, қуану, ренжу, күйіну) білдіреді. Яғни шылаулар арқылы сөздердің эмоционалды мәнге ие болғанын байқаймыз. Осы бағытта берілген пікірлердің саны 752 шамасында. Олардың барлығында дерлік кекесін, келемеж сарыны басым. Сондықтан да экспрессивтік бояу әдетте не бір түрлі әзіл-оспақ, юмор түрінде де, салтанатты көтеріңкілік мәнінде де, адамның мінез-құлқына, көңіл-күйіне байланысты да болады деп тұжырымдаймыз.

Жалпы алғанда, эмоционалды деп қандай сөздерді айтамыз? Қабылдануында адам көңілінде жағымды не жағымсыз реакция тудыра алатын сөздерді эмоционалды деп атаймыз.

Комментарийлердің ішінен мысалға алатын болсақ: «*Айға қарап отыр ма бұл адам сонда?*», «*Мыжыды зой мынау*», «*Өте тамаша жазылған, Алла абыройыңызды асқақтатсын!*», «*Әттең-ай, басыңа кірмеген екен, ә?*» тұлғасындағы пікірлер эмоционалдылықтың жоғарғы реңкін білдіреді. Осы сөйлемдердегі «*айға қарап отыру*», «*мыжу*», «*абыройын асқақтату*», «*басына кірмеу*», «*әттең-ай*» сөздері мен тіркестері семантикасына қарай әсер етуі бірдей емес. Бұлар белгілі бір жағымды не жағымсыз реакциямен қабылданады. Мысалдардан көргеніміздей, экспрессивтік-эмоционалды лексика әр түрлі жолмен пайда болған:

1) бірқатар сөз ешбір қосымшасыз-ақ жеке тұрып эмоционалдық бояуға ие болып тұрады. Мысалы: *масқара, әттең, тамаша, шіркін, ғажап, т.б.* Мысалы: – *Тамаша! Жақсы айтылған!*, «*Шіркін, сондай күн болар ма екен?!*».

2) морфологиялық жолмен пайда болған эмоционалды сөздер еркелету, менсінбеу, елемеу, кішірейту, тағы басқа қосымшалары арқылы жасалады. Мысалы: *Бауырым, балақай, агеке, ағатай*. Ондай сөздер аса көп болмаса да, бірнеше жерде кездеседі.

Экспрессивті-эмоционалды сөздер бұдан басқа фонетикалық жолмен (дауыс ырғағы, пауза арқылы) жасалады. Мысалы: «*Барлық жинаған абыройыңды бір мезетте-ақ шашып жіберуге дайын тұсың ғой деймін, ай-ай,-ай*».

Негізінен, табиғаты эмоционалды болып келетіндер – одағайлар мен алғыс және қарғыс мәнді сөздер болып табылады. Мысалы: «*Соқырлық, Сауысқан тірлік, мәңгүрттік...*», «*...Бас-басына би болған өңшең қиқым...*» деген жолдарда «сауысқан тірлік», «мәңгүрттік», «қиқым» сөздерінде номинативтік қасиетпен қоса, қосымша жанама сипатта экспрессивті-эмоционалды қасиетте орын алған. Негізінен, эмоция арқылы шыққан сөздердің лексикалық мағынасы солғындау болады. Олардың (одағай мен еліктеу сөздердің) лексикалық мағынасы субстантивтенген жағдайда немесе зат есім, етістік тудыратын жұрнақтар жалғанғанда ғана айқындалады. Мысалы, «*Қара басын ғана ойлайтын ғылып өсірсе, қарайғандардың өзі сатып кетеді қара басының қамы үшін*», «*...Айтылғандардың желісін түсінгендей болдым...*» Эмоция арқылы шыққан сөздер сөз топтастыруда грамматикалық принципке толықтай жауап бере алмайды. Аталмыш сөздер тобы өздігінен жеке тұрып (түбір күйінде) белгілі бір сұраққа жауап бере алмайды, яғни атаушы сөз таптарының зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу секілді атаушы топтарына сұрақ қойған сияқты, оларға сұрақ қоя алмаймыз. Сөз топтастырудың синтаксистік принципі эмоция арқылы шыққан сөздерді топтастыруда негізі бола алмайды.

Қазіргі қазақ тілінде, сондай-ақ кез келген басқа тілдерде де затқа немесе құбылысқа сөйлеушінің эмоционалды қарым-қатынасын білдіретін сөздер қатары бар. Бұндай сөздер категориясын тіл білімінде, эмоционалды лексикаға жатқызады немесе эмоционалды бояуы бар сөздер. Мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестерді қатыстыра отырып берілген пікірлер сан түрлі сипатта қолданылады. Мысалы. «*Өмір алма кезек деген осы шығар*», «*Құласаң нардан құла деген*», «*Көрмес түйені де көрмес*», «*Ер мойнында қыл арқан шірімес*» т.б.

Эмоционалды-экспрессивті сөздер түбір сөзден де, сөз тудыру тәсілдері яркылы да, сондай-ақ, сөздерді ауыспалы мағынада қолдану жолымен де пайда бола береді. Сөздер негізгі заттық мағынасынан ажыраса болғаны сөзге әр түрлі стильдік мән жамалып, сезімге әсер етеді. Тіл даму мен күрестің құралы болғандықтан, ол жалпыға түсінікті болып қана қоймай, әсерлі де тартымды болуы керек [9, 78].

Бұл салада эмоционалды-экспрессивті сөздердің тілдегі атқаратын мәнді қызметін айрықша көзге түседі. Эмоционалды сөздер қарым-қатынас құралы ретінде адам сөйлеуінің барлық аясын қамтиды да, теориялық тұрғыдан көптеген тұжырымдардың негізі бола алады. Эмоционалды-экспрессивті сөздер түбір сөзден де, сөз тудыру тәсілдері яркылы да, сондай-ақ, сөздерді ауыспалы мағынада қолдану жолымен де пайда бола береді. Сөздер негізгі заттық мағынасынан ажыраса болғаны сөзге әр түрлі стильдік мән жамалып, сезімге әсер етеді [10, 19]. Тіл даму мен күрестің құралы болғандықтан, ол жалпыға түсінікті болып қана қоймай, әсерлі де тартымды болуы керек. Бұл салада эмоционалды-экспрессивті сөздердің тілдегі атқаратын мәнді қызметі айрықша көзге түседі.

Сонымен, қорыта келгенде, мынадай нәтижелерге қол жеткіздік деп айтуымызға болады:

– тілдік қордағы жалпы адамның эмоциясының жетегімен көрініс беретін сөздерді эмоционалды сөздер деп, адамның қоршаған ортаға деген әртүрлі әсерін білдіретін эмоцияның, сезім, ерік қатысу арқылы тілдің көркемдегіш құралдары арқылы бейнеленген сөздерді экспрессив деп қолданамыз. Олар тілдік деңгейде негізінен үш тұрғыдан (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) да көрініс береді.

– тілдегі эмоционалды сөздер грамматикалық деңгейде түбір тұлғада және туынды тұлғада да көрініс табады. Түбір тұлғадағы эмоционалды сөздер одағай, еліктеуіш сөздер бойында байқалса, туынды негізде сөз тудырушы қосымшалар мен сөз түрлендіруші қосымшалар арқылы эмоционалды реңкке ие болады. Сондай-ақ кейбір жалғаулар, атап айтқанда, тәуелдік жалғау мен кейбір шылаулар жалғанған сөзіне эмоционалды мән үстейді.

Қорытындылай келгенде, әдеби тілдің болсын, көркем шығармалар тілінің немесе халық тілінің болсын, негізгі тірегі – жеке сөздер. Олар – тілдің ең басты, ең негізгі элементі. Тіл сөзден құралады, сөз тілді сөйлетеді. Көркем образ жасауда қажетті көптеген амал-тәсілдер қатарында үлкен маңызға ие нәрсе – кейіпкер тілі. Кейіпкер тілі, кейіпкер бейнесі арқылы әлеуметтік топтың келбетін танымыз.

Әдебиет

1. Момынова Б.Қ. Оралханды оқығанда (Көркем шығармадағы бейнеліліктің тілдік амалдары) // Дидар. – 5 шілде 2005 ж. – № 66.
2. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления // Проблемы семантики. – Новосибирск: Наука, 1986. – 228 с.
3. Цоллер В.Н. Экспрессивная лексика, семантика и прагматика // Филологические науки. – 1996. – №6 (596). – 55 с.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. – 603 с.
5. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 439 б.
6. Орысша-қазақша сөздік. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – Б. 1134, 1137.
7. Кәрімов Х. Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері / Көркем шығармалар тексін талдаудың мәселелері. – Алматы, 1993. – Б. 17-18.
8. Қайдар Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы, 2010.
9. Жонкеш Б.С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика). – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы», 2009. – 192 б.
9. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер: Оқу құралы. – 2 басылым. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
10. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы тіл білімінің мәселелері. Вопросы прикладного языкознания. – Алматы: Арыс, 2008.

ГТАХР 16.01.45

М.А. Усербаева

Мирас университеті

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ, malika.userbaeva.2016@mail.ru

КРЕАТИВТІ ОЙЛАУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАТЫНАСТЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Философия-даналықты зерттейтін ғылым. Даналықтың өлшемі-жүйелі ой мен шешен сөздің, терең тұжырым мен дәлелді пікірдің үндестігі. Адам өз миссиясына сәйкес өмір сүргенде, оның ойлау және сөйлеу қабілеті үйлесімді көрініс табады. Әлеуметтік тұлға-күрделі жүйе, оның маңызды қасиеттеріне саналылық, білімділік, еркіндік және мәдени деңгей жатады. Тіл мен сана, ойлау мен сөйлеу өзара тығыз байланысып, тұлғаның

элеуметтенуінің негізгі алғышарттарын қалыптастырады. Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-адамның адамдық қасиетінің зоры» деген тұжырымы осы байланыстың маңыздылығын көрсетеді. Тілдік қарым-қатынаста баяншы мен қабылдаушының өзара түсінісуі тілдің икемді қолданылу шеберлігімен тікелей байланысты.

Ойлау-танымның ең жоғары деңгейі, болмысты бейнелеу үдерісі. Ол түсінік, пайымдау, категория, пікір және теория арқылы жүзеге асады. Адамзаттың элеуметтік-тарихи және танымдық тәжірибесі түрлі ұғымдар мен теорияларда сақталады. Ойлау үш деңгейден тұрады: тәжірибелік-элеуметтік, бейнелік-көріністік және сөздік-логикалық. Ойлау мен тіл бір-бірімен тығыз байланыста дамып, адамның когнитивті элеуетін айқындайды. Осыған байланысты тіл мен ойлаудың арақатынасы тіл білімі мен тіл философиясындағы басты мәселелердің бірі болып саналады [1, 23].

Тілді оқытудағы негізгі мақсат – білім алушылардың ойлау және сөйлеу қабілетін дамыту арқылы олардың интеллектуалдық және адами қасиеттерін жетілдіру. Бұл үшін тіл мен сана, ойлау мен сөйлеу, болмыс пен ұлттық ерекшеліктің тілдік қарым-қатынас мәдениетімен байланысын анықтау қажет. Креативті ойлау мен тілдік қатынас өзара ықпалдасып, оқушылардың тілдік дағдыларын дамытудың негізіне айналады.

Қазіргі философиялық парадигмалар «дәстүр» мен «жаңашылдықтың» үйлесіміне негізделген ізгілендіру, тұлғалық бағдар, мәдени-диалектикалық, бихевиористік, прагматикалық және постмодернистік бағыттармен ерекшеленеді. Оқыту мен тәрбие біртұтас болғандықтан, білім беру үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдарын қалыптастыру аса маңызды. Жас ұрпақтың креативті ойлауын дамыту арқылы тілдік қарым-қатынасын жетілдіру-қоғамға пайдалы нәтиже береді.

Креативтілік-жаңа идеялар ойлап табу, стандартты ойлау үлгілерінен тыс әрекет ету және шығармашылық шешімдер қабылдау қабілеті. Креативті тұлға өз ортасын жаңаша көруге, тың идеяларды жүзеге асыруға бейім болады. Ойлау мен сөйлеу бірлікте дамып, адам сөз арқылы өз ойын айқын жеткізе алады. Сондықтан «креативті ойлау» мен «тілдік қатынас» ұғымдарының мәнін ашу-зерттеудің басты аспектілерінің бірі.

Тілдік қарым-қатынастың маңыздылығын ғалым С.Г. Тер-Минасова ерекше атап өтеді: «Тіл-тұлғаны қалыптастырушы құрал». Адам осы байлық арқылы өз ойын жетілдіріп, қоғаммен қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан оқушылардың шешендігі мен ой ұшқырлығын дамыту-білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі [2, 96].

Қазақ тілін оқыту әдістемесінде тілдік қарым-қатынасты алғаш зерттеген Ф.Ш.Оразбаева оның даралық сипатын айқындаған. Әр адамның сөйлеу мәнері өзгеше, сондықтан қарым-қатынас кезінде сөйлеу стильдері жеке авторлық ерекшеліктермен сипатталады. Білім алушылардың креативті ойлауын дамыту үшін олардың биологиялық, психофизиологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет [3, 48-50].

Креативтілік когнитивтік тұрғыдан адамның танымдық қабілетімен байланысты. Жинақталған білім тілдік қарым-қатынаста іске асып, жаңа идеялардың қалыптасуына ықпал етеді. Академик Р.Сыздықтың айтуынша, «сөз-тіл ғимаратын қалайтын негізгі кірпіш». Сөз-ойдың нәтижесі, қарым-қатынас құралы. Сөз таңдау мен қолдану сөйлеу мәдениетінің көрсеткіші болғандықтан, тілдік қарым-қатынасты дамыту оқушылардың шығармашылық элеуетін арттырудың маңызды бағытына айналады.

Қазақ ғылымының негізін салған Қ. Жұбанов сөздің құрылымын үй салуға теңеген: дұрыс іріктелмеген сөздер ойды шашыратып, мағынасын өзгертуі мүмкін. Демек, тілдік қарым-қатынас табысты өту үшін сөздерді үйлесімді құрастыру қажет.

Сөздің коммуникациядағы рөлі зор, ол адамдардың рухани дамуына ықпал етеді. Қазақ мәдениетінде сөздің мағыналы қолданылуына ерекше мән берілген. Тілдік қарым-қатынасты оқыту үдерісіне енгізу арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамытуға болады.

Креативтіліктің прагматикалық тұрғыдан қарастырылуы оның элеуметтік, экономикалық және қолданбалы аспектілерін қамтиды. Шығармашылық идеяларды сәтті іске асыру үшін интеллектуалдық элеует, терең білім, тұлғалық ерекшелік және ойлау стилі

кажет. Проблемаларды жаңаша шешу, өз идеясын дәлелдеп жеткізу – креативті тұлғаның басты белгілері.

Ғалымдар тілдік қабілетті қарым-қатынас үстінде қалыптасатын әлеуметтік құбылыс ретінде сипаттайды. Тілдің негізгі қызметтері-байланыс орнату, ақпарат беру, ықпал ету және мәдени мұраны сақтау. Қазақтың шешендік өнері-креативті ойлаудың үздік үлгісі.

Сөздерді орынды қолдану-ойды түсінікті әрі әсерлі жеткізудің негізгі шарты. Сондықтан оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамыту үшін олардың сөйлеу дағдыларын жетілдіру, сөздерді дәл таңдау қабілетін арттыру маңызды. Креативтілік тілдік қарым-қатынаста шешуші рөл атқарып, оқушыларға өз идеяларын түрлі тілдік амалдар арқылы дәлелдеуге мүмкіндік береді. Мұғалімдер оқыту әдістерін таңдауда сөйлеу қабілетін жетілдіретін тапсырмаларға басымдық беруі тиіс және тілдік қарым-қатынас-әлеуметтік құбылыс, ал тілдің коммуникативтік қызметі-қоғамдағы маңызды фактор. Қазақ шешендік өнері мен тіл байлығын тиімді пайдалану арқылы оқушылардың креативті ойлау қабілетін дамытуға болады.

Қазіргі білім беру жүйесі оқыту үдерісінде оқушылардың жан-жақты білім алуын қамтамасыз етуді көздейді. Бұл бағыт шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылып келеді. Қазақстан Республикасының білім беру саласы да осы мәселеге назар аударып, жаңартылған білім бағдарламасын енгізді. Диссертациялық зерттеу осы бағдарламаның аясында қазақ тілін оқытудың өзекті мәселелеріне арналды.

Кешенді оқытуды зерттеу барысында интеграциялық ілімдер негізге алынып, оның ішінде креативті ойлау мен тілдік қатынастың өзара байланысы басты назарға алынды. Креативті ойлау-шығармашылық қабілетті дамытуға ықпал етсе, тілдік қатынас – тілді сауатты қолдану арқылы ойды жеткізудің маңызды құралы. Бұл құбылыстарды ғылыми тұрғыдан негіздеп, оқыту жүйесіне енгізу функционалды сауаттылыққа қол жеткізудің бірден-бір жолы болып табылады [4, 112].

Зерттеу барысында қазақ тілін оқытуда оқушылардың креативті ойлау қабілетін арттыру және оны тіл арқылы дамыту мәселелерін шешу жолдары қарастырылды. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты жетілдіру әдістемесі қазақ тіліндегі тілдік бірліктердің функционалдық-коммуникативтік қызметіне негізделді. Функционалдылық тілдік бірліктердің мағынасын түсінуге ықпал етсе, коммуникативтілік олардың ақпарат жеткізу және қарым-қатынас құралы ретіндегі рөлін айқындайды. Бұл қағидалар «формадан мағынаға қарай» ұстанымына сүйеніп, тілдік норма, ойлау мен сөйлеу мәдениеті, дұрыс сөйлеу мен сауатты жазу заңдылықтарын тұтас жүйе ретінде қарастыруды көздейді.

Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамыту мақсатында оқушыларды ойлауға үйрету, ақпаратты талдап, саралай білуге машықтандыру негізгі қағида ретінде қарастырылды. Бұл әдістемеде лингводидактикалық және лингвометодикалық тәсілдер тілдік бірліктердің коммуникативтік-танымдық мәні тұрғысынан анықталды. Тілдік бірліктердің функционалды-коммуникативтік ерекшеліктері оқушыларды тек теориялық біліммен шектемей, оларды шынайы қарым-қатынаста қолдануға бағыттау қажеттігін көрсетеді.

Педагогикалық тұрғыдан алғанда, креативті ойлау мен тілдік қатынасты дамытуға бағытталған әдістеме оқушылардың аялық білімін ескере отырып, жаңа идеялар қалыптастыруға негізделеді. Бұл оқушының танымдық көзқарасын кеңейтіп, өз ойын жүйелі жеткізуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, өз көзқарасын дәлелдеу, шығармашылық шешім табу дағдыларын қалыптастырады.

Жүргізілген зерттеу мен эксперименттік жұмыстардың нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасалды:

1. Қазақ тілі пәнінде бейіндік мектеп оқушыларының креативті ойлау қабілетін дамыту арқылы тілдік қатынас дағдыларын жетілдіру – заманауи білім берудің басым бағыттарының бірі болуы тиіс.

2. Тіл-ойлау әрекетінің синтезі және ойлаудың негізгі құралы болғандықтан, оқытуда «Тіл-Ойлау-Тіл» тұжырымдамасын ұстану маңызды.

3. Креативті ойлау мен коммуникативті лингвистиканың өзара байланысы танымдық, логикалық және психологиялық ұстанымдар негізінде қарастырылуы керек.

4. Семантикалық тілдік айналым арқылы ұғымдарды қалыптастыру оқушылардың сөйлеу дағдысын дамытуға ықпал етеді.

5. Тілдік бірліктердің функционалды-коммуникативтік аспектідегі зерттелуі когнитивтік психологиядағы тіл мен таным ұстанымдарымен сабақтасады.

6. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытуға бағытталған педагогикалық бағдар проблеманы анықтау, ерекше идеялар ұсыну және оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруды қамтиды.

7. Лингвофилософиялық тұжырымдарға негізделген «мағынадан формаға қарай» және «сөйлеуді ұйымдастыру» қағидаларын басшылыққа алу тілдік білімнің тиімділігін арттырады.

8. Шешендік қабілетті дамыту, сөйлемнің коммуникативтілігі, мәтіннің имплициттілігі және тікелей қарым-қатынас жасау қағидалары оқушылардың өз ойын анық жеткізуіне көмектесуі қажет.

9. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытуға арналған танымдық-коммуникативтік әдістер оқушылардың тілдік бірліктерді тиімді қолдануына ықпал етеді [5, 146-147].

Жалпы алғанда, бұл креативті ойлау мен тілдік қатынасты дамыту мәселелерін тіл мен ойлаудың өзара байланысы негізінде қарастырады. Ол тілдің құрылымдық, функционалды, коммуникативтік және танымдық ерекшеліктерін тұтас жүйе ретінде қарастыруға негізделеді. Осылайша, зерттеу нәтижелері «креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамыту технологиясын» қалыптастыруға негіз бола алады.

Әдебиет

1. Дәулетбекова Ж., Рай Қ. Сөйлеу білу – өнер: көмекші құрал. – Алматы: Ғылым ордасы, 2013. - 98 б.
2. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2019. – Т. 2. – 460 с.
4. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 296 б.
5. Әлметова Ә.С. Лингвомәдениеттану негіздері. Жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы. – Алматы: «Полиграфкомбинат» баспасы, 2011. – 316 б.

MRNTI 16.01.29

L.T. Faizieva

Miras University

Republic of Kazakhstan, Shymkent, abdullina_d@miras.edu.kz

DIGITAL LINGUISTICS AS A NEW PARADIGM FOR THE STUDY OF LINGUISTIC PROCESSES

In the modern world, global events have radically changed social interaction, which has led to an awareness of the processes that originated at the end of the last century and have become comprehensive today. These processes are associated with the digitalization of all spheres of life and indicate a change in the scientific paradigm, which can be called digitally centered. The scientific paradigm is determined by the object of research and the methods of its study. In the comparative historical paradigm, the founders of which were F. Bopp, J. Grimm, R. Rusk and A. H. Vostokov, language was considered through a comparison of its structures at the morpheme level. In the system-structural paradigm developed by F. de Saussure, I. A. Baudouin de Courtenay, F. F.

Fortunatov, L. Bloomfield and others, language was studied as a system, the properties of its units and the ways of their organization were revealed. In the anthropocentric paradigm, the main focus was on the person as a speaking subject, as a result of which the study focused on communication and the motives of its participants. This contributed to the development of psycholinguistics, pragmalinguistics, sociolinguistics, suggestive linguistics, and language ecology. The communication model in this paradigm was based on the principle of "man – text – man", and the key issue was "language for man".

Man was considered not only as *homo sapiens*, but also as *homo loquens* – a talking man. Communication theory interprets language as a habitat, pragmalinguistics defines it as a tool for achieving goals, and the ecology of language connects it with the creation of psychological comfort or discomfort when interacting with the world. However, the world itself is changing, focusing more and more on communicating with the machine. This article is devoted to the analysis of trends in the use of digital methods in linguistics and the study of indirect, digital communication as an object of linguistic research. Modern communication is increasingly relying on digital technologies, which are becoming an integral part of scientific interaction. E-books, online magazines, digital newspapers, remote work and training contribute to the development of indirect communication. Its very model is changing, which is based on human – machine – text interaction. V.A. Zvegintsev, referring to J. Bernard, argued that calculating devices and their codes are capable of materializing human thought in new forms, partially replacing language. The researchers note that human – machine communication has different characteristics compared to the traditional human – to-human model. The introduction of text into this scheme seems promising, since it is at the textual level that most of the digital interaction is implemented. To further understand the changes in communication, additional research is needed to determine the possibility of its existence at the discursive level.

In this model, the machine performs not only the function of transmitting information, but also its transformation, which can range from changing the shape (machine-dubbing text, printing audio text, creolization, etc.) to modifying the content, including changing the essence of the message. In this regard, the difference between fact, factoid and fake is actualized, as described in the works of V.I. Karasik [2] and A.V. Nikolaeva [3].

In the digital-centric paradigm, visualization of information is of particular importance. In comparative historical linguistics, this problem was not considered at all, since texts were perceived solely as a sequence of verbal signs. In the anthropocentric direction, the visual component began to be included in the text, which is confirmed by studies on cartoons in political discourse (E.A. Artemova [4]) and comics (E.V. Kozlov [5]). The digital-centric paradigm focuses on the visual component of communication and emphasizes its importance.

An example is the interaction in messengers (Viber, WhatsApp, etc.), where Emojis convey not only emotions, but also factual information. According to a study by Sampietro [6], in interpersonal communication via WhatsApp, Emojis are used to enhance the effect of speech, soften utterances, and are also widely used in congratulations, wishes, and apologies. The importance of the visual component is confirmed by the fact that in 2015, Oxford Dictionary chose the emoji icon "Face with Tears of Joy" as the word of the year, which demonstrates the active penetration of visual elements into communication [<https://languages.oup.com/word-of-the-year/2015>].

Creolized elements have become widespread in many discourses, including educational and digital ones, where their functional application is especially justified. The emergence of new genres is accompanied by a tendency towards creolization of texts. In the blog genre, which was formed with the development of social networks, each post contains a visual component (a photo, video, or drawing) or is presented in a creolized form (a meme, a combination of an image with a caption, a photo with an explanatory text). The verbal text can integrate into the image or follow it, creating a single semantic message.

There are many studies of digital texts. The main directions of these studies can be distinguished: the analysis of media discourse based on Internet texts and television materials [6]; the study of virtual discourse and new communication models within its framework [7]. In the news discourse, the sources of factual material are television, YouTube, and the Internet. The process of

"medialization of science" is noted, which is closely related to the digitalization of the media sphere and the development of artificial intelligence (AI) technologies.

Research on concepts within the anthropocentric paradigm is increasingly using digital analysis methods. The corpus approach allows you to make a selection of examples more versatile, voluminous and reliable. The importance of the digital format is due not only to the fact that most of the information is transferred to electronic form, but also to the opportunities that it provides to researchers: big data processing, corpus analysis in lexicography and linguoconceptology, the development of digital technologies in the field of translation studies and translation practice.

As noted by A.V. Plungyan, modern qualitative research is based on corpus data, which allows us to work with a large number of examples and draw more reasonable conclusions [8]. Thus, the use of digital technologies and methods becomes an obligatory criterion confirming the quality and speed of scientific research.

Modern computer text processing technologies are actively developing within the framework of NLP (Natural Language Processing). Next-generation machine translators have improved significantly, covering a wide range of languages (for example, Google Translate supports 108 languages) and including extensive terminology databases. In addition, programs have appeared that perform automatic text transformation, such as summarization, abstracting, and adaptation (for example, <http://rewordify.com/index.php> and <https://www.simplish.org/>), whose capabilities are constantly being improved.

If early computer programs performed summarization by highlighting key sentences, as described in M. Cao et al. (2020) [9], modern algorithms use semantic analysis, as demonstrated by the research of J. Zheng et al. [10]. Thus, the CIBS program has been created, which provides abstracting of medical texts based on syntactic and semantic analysis. Such studies are aimed at studying the mechanisms of constructing and converting texts in natural language and developing computer models capable of reproducing them.

Digital communication offers its own research methods, applicable in both applied and fundamental linguistics. An extensive body of factual material, accessible through computer processing, contributes to improving the reliability and quality of scientific research.

Digital communication has become the subject of study in various disciplines, including philosophy, sociology, psychology, economics, and others. Its format introduces changes to the traditional framework of communication, which is reflected in linguistics and communication theory. These changes are associated with the advent of computer technologies that transform the environment of interaction between people.

The digital nature of a text in any discourse determines its characteristics and features of functioning. Firstly, the speed of the spread of digital texts makes them widespread. In media communication, the issue of the popularity of a source of information, measured by the number of subscribers and readers, becomes especially important.

Secondly, there is a tendency to increase the volume of digital texts. Personal communication is increasingly being replaced by instant messaging, the number of scientific and professional publications is growing, and news discourse is expanding. Hypertext structures have become an integral part of digital communication, as their creation is easier and more frequent than in traditional formats.

Thirdly, digital text can be non-linear, although this is not a prerequisite. The reader often moves from one text to another using hyperlinks, following not only the text, but also his thought.

Mark Prensky coined the terms Digital Native and Digital Immigrant, included in the Oxford English Dictionary, to refer to people who were born in the era of digital communication and perceive it as a natural environment, and those who were raised in the pre-digital era. The researcher notes differences in their thought processes [11].

Fourth, digital communication is characterized by high variability of the same fact in different sources. This means that one event or interview can be presented in different ways, and the more significant a given fact is to a wide audience, the more sources cover it. This phenomenon is especially noticeable in the field of political news, global sporting events (Olympic Games,

championships, etc.). The variability of information is largely due to the intertextuality inherent in the digital environment, where intertextual connections are enhanced by tags and hyperlinks.

Fifth, in the context of a huge increase in texts in all fields of activity (scientific, professional, interpersonal), authors strive to draw attention to their content using creolization. Thus, accompanying lectures with presentations has become the norm of scientific communication, which indicates the strong entry of creolized texts into previously exclusively verbal discourse.

Sixth, virtual space as a new communication medium creates new forms and methods of communication that become the object of linguistic research. O.V. Lutovinova's work emphasizes that online media generate a new type of relationship and, consequently, a new model of communication [7].

The addressee of the digital text is of particular importance. Unlike traditional forms of written communication, the digital environment provides an opportunity for commentary and dialogue between the author and the reader, as well as between the readers themselves. Thus, the digital text has a specific perlocution, expressed in subsequent reflexive communicative acts.

Modern research shows that digital technologies have a powerful impact on humans and society as a whole. If earlier the influence of language on a person was emphasized, today more and more attention is being paid to the influence of digital technologies: the spread of fake news, instant transmission of information through social networks, changing forms of communication and, as a result, the transformation of types of thinking.

It is noted that the most significant results of linguistic research are achieved at the junction of sciences – fundamental and applied linguistics, as well as with the involvement of computer technology. The use of computer data processing, machine analysis, and digital tools allows us to take a fresh look at traditional linguistic phenomena and obtain more accurate results.

Digital communication is formed as an independent object of study, within which all elements of the communication process are rethought: communicants, communication situation, code and ways of transmitting information.

The formation of a new scientific paradigm occurs gradually, accumulating data and research methodologies, often going beyond the scope of one discipline. A similar process has already been observed in the anthropocentric paradigm. Today, computer methods of processing and storing linguistic material are firmly entrenched in linguistics, and virtual communication has become an integral part of linguistic functioning.

Digitalization has an impact not only on linguistics, but also on many other areas of human knowledge and activity. Human existence is increasingly integrated into the digital environment, which leads to a transformation of its status: a person from *homo loquens* ("talking man") turns into *homo digital* ("digital man").

References

1. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 336 с.
2. Карасик В.И. Фактоиды как лингвокультурное явление // Политическая лингвистика. – 2017. – № 3 (63). – С. 21-30.
3. Николаева А.В. Языковые особенности фейковых публикаций // Верхневолжский филологический вестник. – 2019. – № 3 (18). – С. 55-59.
4. Артёмова Е.А. Карикатура как жанр политического дискурса: дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2002.
5. Козлов Е.В. Коммуникативность комикса в текстуальном и семиотическом аспектах: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1999.
6. Sampietro A. Emoji and rapport management in Spanish WhatsApp chats // Journal of Pragmatics. – 2019. – № 143. – P. 109-120.
7. Лутовинова О.В. Интернет как новая «устно-письменная» система коммуникации // Известия Российского государственного педагогического университета им. Герцена. – 2008. – № 71. – С. 58-65.

8. Плунгян А.В. Корпусная лингвистика: видеолекции. Постнаука. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ico0zGpiBzc>
9. Cao M., Zhuge H. Grouping sentences as better language unit for extractive text summarization // Future Generation Computer Systems. – 2020. – № 109. – P. 331-359.
10. Zheng J., Zhao Z., Song Z., Yang M., Xiao J., Yan X. Abstractive Meeting Summarization by Hierarchical Adaptive Segmental Network Learning with Multiple Revising Steps // Neurocomputing. – 2019. – Vol. 378. – № 22. – P. 179-188.
11. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants, Part II: Do They Really Think Differently? // On the Horizon. NCB University Press. – 2001. – Vol. 9. – № 6.

SRSTI: 16.01.07

Zh.A. Abdullina

Miras University

Republic of Kazakhstan, Shymkent, zhumagul.abdullina@mail.ru

NEURO-LINGUISTICS AND MULTITASKING: HOW THE BRAIN PROCESSES MULTIPLE LANGUAGES AT THE SAME TIME

The study of neuro-linguistics has provided profound insights into how the brain processes and produces language. One of the most fascinating aspects of language processing occurs in bilingual or multilingual individuals, where the brain is tasked with switching between languages in real time. This ability to manage multiple languages simultaneously touches on both cognitive and neural processes, specifically how the brain handles multitasking in a linguistic context. This article explores the neurobiological mechanisms behind language switching, the cognitive demands of multitasking, and how the brain adapts to multilingualism.

Multilingualism is known to enhance cognitive flexibility, which refers to the brain's ability to adapt and switch between different tasks or thoughts. For multilingual individuals, this flexibility is not just about switching between languages but also involves shifting between different sets of rules, grammar, and phonological systems. When an individual is faced with the need to choose the appropriate language, their brain must rapidly access the relevant linguistic system [1].

This ability to switch between languages is often referred to as *code-switching*, and it is a core example of cognitive flexibility. The brain must inhibit one language while activating another, a process that involves intricate control mechanisms in the frontal cortex. The prefrontal cortex (PFC), which is involved in executive functions like decision-making, attention, and impulse control, plays a significant role in this language switching process.

Research has shown that bilingual individuals tend to perform better in tasks requiring cognitive flexibility and attentional control compared to monolinguals. This suggests that the brain's ability to switch between languages might translate into broader cognitive benefits, such as improved multitasking skills and heightened attention span.

Multitasking in the context of language use involves the simultaneous activation and management of multiple linguistic systems. Neuroimaging studies, such as those using functional Magnetic Resonance Imaging (fMRI) and Positron Emission Tomography (PET), have shown that bilinguals exhibit unique patterns of brain activation when switching between languages.

The primary brain regions involved in language processing are the **left hemisphere** regions, including Broca's area (involved in speech production) and Wernicke's area (involved in comprehension). However, when bilingual individuals engage in multitasking, these regions are joined by the **prefrontal cortex (PFC)** and **anterior cingulate cortex (ACC)**, areas responsible for cognitive control and conflict monitoring [2].

Prefrontal Cortex (PFC): As the center for higher-order cognitive functions such as planning and problem-solving, the PFC is heavily involved in managing the mental processes of language switching and multitasking. It helps suppress interference from one language while

activating another. When multitasking, the PFC also works to allocate attention and maintain focus on the primary task, whether it is verbal or non-verbal.

Anterior Cingulate Cortex (ACC): The ACC is crucial for conflict monitoring and resolving cognitive conflicts. In bilinguals, this area plays a key role in managing the competition between two languages when switching between them, ensuring that irrelevant linguistic features from one language do not interfere with the other.

Basal Ganglia: The basal ganglia, a group of structures involved in motor control and learning, have been shown to play a role in language control and switching. Studies suggest that bilinguals may have more efficient basal ganglia networks that help with switching between linguistic tasks, enhancing their ability to manage multitasking.

While multitasking in general often leads to cognitive overload and reduced efficiency, multilingual individuals may experience unique cognitive costs and benefits when switching between languages.

Cognitive Costs: When switching between languages, bilinguals may experience a delay due to the inhibition required for one language and the activation of the other. This delay is sometimes referred to as the "cost of switching," and it can be particularly evident when switching between languages with vastly different structures or phonology. Additionally, multitasking in complex environments can lead to mental fatigue, as the brain must exert more effort to keep both languages activated and suppress interference.

Cognitive Benefits: Despite the costs, bilinguals have been shown to possess improved multitasking abilities in certain contexts. For instance, bilingual individuals tend to be better at managing multiple streams of information, which allows them to perform tasks more efficiently in environments that require the juggling of different tasks or languages. They also exhibit better executive control, meaning that they can maintain attention, prioritize tasks, and shift between tasks with greater ease.

Furthermore, multilingualism has been linked to delayed onset of cognitive decline in aging adults. Studies suggest that bilingualism provides a form of "cognitive reserve" that helps preserve cognitive functions, especially executive functions, in later life. This is particularly notable in the context of dementia and Alzheimer's disease, where bilinguals show delayed symptoms compared to their monolingual counterparts [3].

One of the most exciting aspects of bilingualism and multitasking is the concept of **neuroplasticity** – the brain's ability to reorganize and form new neural connections. Studies have shown that bilingual individuals often exhibit enhanced neuroplasticity compared to monolinguals. This is particularly relevant in the context of multitasking, as the brain adapts to manage multiple languages simultaneously.

The process of language learning and switching can increase the density of grey matter in areas like the **left inferior parietal cortex**, which is involved in language comprehension and processing. This change in brain structure is a reflection of the brain's ability to adapt to the demands of multilingualism, which may have long-term cognitive benefits.

Understanding the neuro-linguistic mechanisms of multitasking can also inform teaching methods and language acquisition strategies. In educational settings, it may be beneficial to incorporate practices that encourage cognitive flexibility and multitasking, such as exercises that involve simultaneous use of multiple languages or tasks that require rapid language switching.

Moreover, multilingual individuals may benefit from targeted cognitive training programs that enhance their ability to manage cognitive resources more effectively. Such training could improve executive functions, such as working memory, attention control, and task switching, which are essential for effective multitasking.

Bilingualism can be seen as a form of cognitive training, enhancing brain functions such as attention, working memory, and task-switching abilities. One of the key characteristics of multitasking is the need to rapidly shift attention between different tasks or stimuli, a process that demands strong executive functions, which are regulated by the prefrontal cortex.

When bilingual individuals switch between languages, they engage in a similar form of mental shifting, requiring the brain to suppress one linguistic system while activating another. This

cognitive flexibility can be considered a form of mental exercise, strengthening the brain's ability to manage multiple streams of information and rapidly switch between tasks.

Studies suggest that this process of language switching may improve general executive control, allowing bilinguals to perform better in tasks requiring concentration, decision-making, and managing distractions. This advantage extends to non-linguistic multitasking as well—bilingual individuals often show superior abilities in managing tasks that demand switching between unrelated tasks, such as navigating between different work projects or processing complex stimuli.

An intriguing aspect of bilingualism and its impact on cognitive function is its role in aging. Research suggests that bilingualism provides a **cognitive reserve**, which can delay the onset of age-related cognitive decline and neurodegenerative diseases, such as Alzheimer's disease. This cognitive reserve refers to the brain's ability to compensate for damage by utilizing existing neural networks and forming new connections [4].

Studies have shown that bilinguals tend to experience a later onset of dementia symptoms compared to monolinguals. The enhanced executive control associated with bilingualism, due to frequent language switching and inhibition, appears to bolster cognitive resilience, allowing bilingual individuals to better cope with age-related changes in the brain. This may be linked to the constant mental exercise involved in managing multiple languages, which strengthens cognitive networks associated with memory, attention, and problem-solving.

Moreover, bilingual individuals show greater brain plasticity, especially in regions involved in language and executive functions, suggesting that the continuous engagement of these brain regions through language switching and multitasking helps maintain cognitive function over time. This connection between bilingualism and cognitive aging highlights the broader benefits of language processing on lifelong brain health.

To further understand the underlying processes involved in multitasking and language switching, several **neurocognitive models** have been proposed. These models focus on how the brain allocates resources during multitasking and how it prioritizes tasks based on cognitive demands.

One such model is the **Supervisory Attentional System (SAS)**, which posits that the brain employs a central executive system to monitor and regulate multiple tasks. In the case of multilinguals, the SAS must continually monitor the competing demands of multiple languages, ensuring that irrelevant language features do not interfere with active language processing. The SAS also plays a role in the inhibition of one language while activating another, a task that requires significant attentional control.

In addition to the SAS, bilinguals may employ specific **language control mechanisms**, which are processes that help the brain manage the interference that can arise from speaking multiple languages. These mechanisms include **language selection** (choosing the appropriate language for communication) and **language inhibition** (suppressing the activation of the non-target language). The coordination of these control processes, governed by the prefrontal cortex, allows bilinguals to navigate the complexities of multitasking in real-world communication scenarios.

While bilinguals generally exhibit enhanced multitasking abilities, the process of switching between languages and managing multiple tasks simultaneously can still be cognitively demanding. When individuals engage in language switching, there can be **task interference**, where one language "leaks" into the other, or the cognitive resources required to inhibit one language interfere with the primary task.

This cognitive load can be particularly noticeable when switching between languages with significant structural differences, such as between languages that use different alphabets, syntax, or phonetic systems. For example, switching between a language with a non-Latin script (e.g., Russian or Arabic) and a Latin-based language (e.g., English or French) may place additional demands on the brain, requiring more cognitive resources for inhibition and language selection.

Despite these challenges, bilinguals tend to become more efficient at managing this cognitive load over time, especially as they gain more experience in switching between languages. This adaptation highlights the brain's **neuroplasticity**, as it continually refines its ability to handle language switching and multitasking demands.

Understanding how the brain processes multiple languages and engages in multitasking has important implications for language learning and education. Educators can use this knowledge to design learning environments that enhance cognitive flexibility and multitasking skills. For example, **immersive language learning environments** that encourage real-time language switching and communication could help students develop better language control mechanisms.

Additionally, incorporating **executive function training** into language learning programs could further improve learners' multitasking abilities. Exercises that involve rapid task-switching, attention control, and memory tasks-such as practicing multiple languages in parallel or alternating between languages within a single session-could strengthen students' ability to juggle different linguistic systems and improve their overall cognitive flexibility.

Moreover, for older adults, incorporating multilingualism into their daily lives could offer cognitive benefits that delay the onset of neurodegenerative diseases. Community language programs, dual-language educational initiatives, and cognitive exercises in multiple languages could support lifelong brain health and cognitive resilience [5].

The study of neuro-linguistics and multitasking reveals the extraordinary capacity of the brain to process multiple languages simultaneously. Through the engagement of brain areas such as the prefrontal cortex, basal ganglia, and anterior cingulate cortex, bilinguals and multilinguals demonstrate enhanced cognitive flexibility, executive control, and multitasking skills. Despite the cognitive costs associated with language switching, the long-term benefits-such as improved cognitive resilience, delayed cognitive decline in aging, and enhanced task management abilities-make multilingualism a valuable asset for cognitive health.

As we continue to explore the neurobiological mechanisms of multitasking in language processing, we gain deeper insights into how the brain adapts to the complexities of managing multiple languages. These findings not only enrich our understanding of cognitive functions but also hold practical implications for language learning, education, and strategies to promote lifelong cognitive well-being.

References

1. Kroll J.F., & Bialystok E. Understanding the consequences of bilingualism for cognitive control and brain structure / J.F. Kroll, E. Bialystok. – Cambridge: Cambridge University Press, 2017. – 432 p.
2. Bialystok E., & Craik F.I.M. Cognitive control and bilingualism: How the brain manages two languages / E. Bialystok, F.I.M. Craik. – New York: Routledge, 2019. – 315 p.
3. Green D.W., & Abutalebi J. Language control and bilingual processing / D.W. Green, J. Abutalebi. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 320 p.
4. Barber H.A., & Kroll J.F. The bilingual brain and multitasking: Neural pathways and cognitive efficiency / H.A. Barber, J.F. Kroll. – San Francisco: Academic Press, 2018. – 280 p.
5. De Groot A.M.B. Language and cognitive control in bilinguals: Insights from neuroimaging studies / A.M.B. De Groot, M.M. Kroll. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 358 p.

FTAXP 03.01.07

Қ.С. Каримов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ., karimov_kasymkhan@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ТІЛ, МӘДЕНИЕТ ЖАНАШЫРЫ – ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауға және дамытуға зор үлес қосқан қайраткер. Ол тек мәдениет саласында ғана емес, сонымен қатар ұлттық тіл мен тарихтың жаңғыруына, қазақ халқының рухани құндылықтарының қайта түлеуіне атсалысқан ерекше тұлға. Оның еңбектері Қазақстанның мәдени саясатына, ұлттық сана-сезімнің оянуына айрықша әсер етті. Бұл мақалада Өзбекәлі Жәнібековтің ұлттық тіл мен мәдениетті дамытуға қосқан үлесі қарастырылады.

Өзбекәлі Жәнібеков – ұлттық руханияттың жанашыры. Өзбекәлі Жәнібековтің есімі Қазақстанның мәдениеті мен тарихында ерекше орын алады. Ол XX ғасырдың екінші жартысында ұлттық мәдениетті жаңғыртуға айрықша еңбек сіңірді. Кеңес дәуірінде көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер жойылып, ұлттық болмыс екінші орынға ығысқан кезеңде ол ұлттың мәдени және рухани байлығын сақтап қалуға бар күшін салды.

Өз-ағаның ұйытқы болуымен сандаған ұлттық мұражай кешендері іске қосылып, қазақ даласындағы мәдени һәм тарихи жәдігерлерді қалпына келтіруге және сақтауға бағытталған жұмыстар қолға алынып, арнайы қоғам ретінде «Арқас» ұйымы тіркелді. Белгілі профессор, театр сыншысы Ә.Сығай айтып өткеніндей, Қазақстан аумағында ол кездері 17 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіштер болғаны анықталып, солардың бәрі дерлік құжатқа түсіп қатталуына, тізімделіп-реттелуіне Ө.Жәнібеков бас-көз болған.

Жәнібековтің еңбегінің тағы бір айғағы – қазақтың дәстүрлі өнерін, музыкасын, қолданбалы қолөнерін және ұлттық мерекелерін қайта жаңғыртуы. Ол 1988 жылы Ұлыстың ұлы күні – Наурыз мейрамын ресми түрде атап өтуді ұсынды және оның қайта жаңғыруына тікелей ықпал етті. Сонымен қатар, 1981 жылы «Шертер» фольклорлық-этнографиялық ансамблін құрды, бұл топ қазақтың көне музыкалық аспаптарын зерттеп, қайта жаңғыртумен айналысты. Сондай-ақ, ол халқымыздың ұлттық киім үлгілерін түгендеп, олардың сақталуына ерекше мән берді.

Өзбекәлі Жәнібеков ұлтымыздың тарихын, мәдениетін, дәстүрін, тілін жаңғырту және қорғау үшін қажырлы еңбек етті [1].

Қазақ тілінің жанашыры. Өзбекәлі Жәнібеков қазақ тілінің мәртебесін көтеру жолында көптеген жұмыстар атқарды. Ол қазақ тілін ғылым, мәдениет және саясат саласында кеңінен қолдануды қолдап, ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етті. 1989 жылы қабылданған «Тіл туралы» заңның негізін қалаушылардың бірі ретінде қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына зор үлес қосты.

Сонымен қатар, ол 1974-1988 жылдар аралығында түрлі мәдени мекемелерде жұмыс істеп, қазақ тіліндегі әдеби шығармалардың көбірек жарық көруіне, ұлттық тілде сөйлейтін мамандарды даярлауға көңіл бөлді. 1980 жылдары ол қазақ мектептерінің жабылуына қарсы шығып, олардың санын қайта арттыруға күш салды.

Қазақ халқының мәдени көркейуі мен өркендеуіне еткен еңбегінен бөлек, Ө.Жәнібеков қазақтың тілінің нағыз жанашырларының, көкке көтере қолдаушы қайраткерлердің бірі болды, ана тілдің мемлекеттік мәртебеге ие болуына қыруар қуатын сарп етті. Бұл турасында академик Ә.Қайдар мынадай естелік-ойын айтқан: «Өзағаң туралы көп айтуға да, аз айтуға да болады. Ол кісінің қазақ халқына жасаған жақсылығы, игілікті істері мол. Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе әперуге байланысты біз бірігіп еңбек еттік. Ақтандақтарды ақтап алуға байланысты көп ақылдасушы едік. Ол кісінің артына қалдырып кеткен ғылыми еңбектері баға жетпес қазына. Қазақ тілі қоғамын құруға мен мұрындық болсам да Өзағаңның көмегі көп болды. Тілімізге мемлекеттік мәртебе беру деген үлкен іс. Осы істердің барлығына жол көрсетіп келген Ө. Жәнібеков еді».

Жәнібеков қазақ тілін оқыту мен насихаттау ісіне де ерекше мән берді. Ол қазақ тілінде жарық көретін басылымдарды көбейтуге, кітаптардың ана тілінде басылуына ықпал етті. Оның басшылығымен ұлттық мәдениет пен өнерге байланысты көптеген ғылыми-зерттеу еңбектері мен оқулықтар қазақ тілінде жарық көрді. Сонымен бірге, ол қазақ тілін мемлекеттік мекемелерде қолдануды арттыру мәселесіне ерекше назар аударды. 1980 жылдардың соңында ол қазақ тіліндегі деректі фильмдер мен радио бағдарламаларын көбейтуге күш салды.

Жәнібеков қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру мәселесін де алғашқылардың бірі болып көтерген қайраткерлердің бірі болды. Ол бұл мәселенің болашақтағы маңыздылығын ескеріп, қазақ тілінің халықаралық деңгейде дамуына ықпал ету үшін қажетті реформаларды ұсынды.

Ұлттық мәдениеттің дамуына қосқан үлесі. Өзбекәлі Жәнібековтің бастамасымен қазақтың көптеген мәдени ескерткіштері қайта қалпына келтірілді. Оның жетекшілігімен

1974 жылы Қожа Ахмет Ясауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстары басталды. Сондай-ақ, Отырар, Маңғыстау, Жетісу өңірлеріндегі тарихи ескерткіштерді қайта қалпына келтіру ісіне белсене араласты.

Жәнібеков қазақтың қолданбалы өнерін дамытуда да аянбай еңбек етті. Ол қазақтың зергерлік, ағаш және сүйек ою өнерін зерттеп, оларды қайта жандандыруға атсалысты. 1975 жылы Алматыда өткен «Қазақтың дәстүрлі қолөнері» атты көрме оның бастамасымен ұйымдастырылып, үлкен жетістікке жетті. Өзбекәлі Жәнібеков – XX ғасырдағы қазақ мәдениеті мен ұлттық құндылықтарын жаңғыртуға бар өмірін арнаған көрнекті тұлға. Кеңес заманындағы шектеулерге қарамастан, ол ұлттық салт-дәстүрді, мәдени мұраны сақтап, дамытудың жолдарын таба білді. Оның бастамасымен еліміздің әр аймағында өлкетану музейлері ашылып, тарихи жәдігерлер жинақталды. Сонымен қатар, ол Торғайда «Шертер», «Ғасырлар пернесі», Алматыда «Сазген», «Адырна», «Алтынай» ансамбльдерінің құрылуына жетекшілік жасап, ұлттық өнердің өркендеуіне сүбелі үлес қосты.

ҚР Мәдениет қайраткері, аспаптанушы-этнолог Зәбира Жәкішева "Өзбекәлі Жәнібеков тағылымы" атты кітабында Өзбекәлі Жәнібековтің қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен әдет ғұрпының жаңаруына және этнографиялық мұражайлардың ашылуына елеулі үлес қосқанын ерекше атап өткен болатын[2]

Қоғамдық қызметі мен еңбектері. Өзбекәлі Жәнібеков тек мәдениет саласында ғана емес, саяси және қоғамдық өмірде де белсенді қызмет атқарды. Ол 1960-1988 жылдары Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде, Қазақстан мәдениет министрлігінде және басқа да жауапты мекемелерде басшылық қызметтер атқарды. 1977-1988 жылдары Қазақстанның мәдениет министрінің орынбасары болып қызмет етті.

Жәнібеков көптеген ғылыми еңбектер жазып, ұлттық мәдениетті зерттеуге үлес қосты. Оның «Қазақ киімі», «Жолайрықта» сияқты еңбектері қазақ мәдениеті мен тарихын терең зерттеуге негіз болды. Өзбекәлі Жәнібеков – ұлт мәдениетін ұлықтаған дара тұлға[3].

Өзбекәлі Жәнібеков өз болмысын таза ұстап, алаш баласын алаламай, бүкіл қазақтың сүйікті перзентіне айналды (М. Жолдасбеков). Жастайынан қайраткерлік қасиетімен танылып, ел мен ұлт мүддесі үшін аянбай қызмет етіп, «рух сардары» атанды (Ә. Кекілбайұлы). «Басынан бақайшығына дейін ұлттық рухпен тыныстаған» (М. Шаханов) бұл тұлға кеңестік жүйенің қатал саясатын да ұлт игілігіне бағыттап, халқына адал еңбек етті[4].

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ руханиятының көрнекті өкілі, артында мол мұра қалдырған ұлт жанашыры. Оның ұлттық мәдениет пен дәстүрді жаңғыртудағы еңбегі өлшеусіз. Ғалымның «Қазақтың ұлттық қолөнері» (1982), «Жаңғырық» (1991), «Уақыт керуені» (1992), «Жолайрықта» (1996), «Қазақ киімі» (1996), «Ежелгі Отырар» (1997), «Тағдыр тағылымы» (1996, 1-кітап, 1997, 2-кітап) және «Таңдамалы шығармалар жинағы» (2011) сынды еңбектері қазақ мәдениетінің қазынасына айналды. Өмірінің саналы бөлігін ұлттық руханиятқа арнаған Ө. Жәнібеков мемлекеттік қызметте жүрсе де, шығармашылық ізденісін тоқтатқан жоқ. Оның еңбектері ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Біздің мақсат – ел тарихында өшпес із қалдырған тұлғаның рухани мұрасын талдап, «Өзбекәлітану» бағытындағы жаңа кезеңге жол ашу. Әсіресе, әдебиеттанушы ғалым, жазушы, сыншы, профессор Құлбек Ергөбек құрастырған «Рух сарбазы» және Өзбекәлі Жәнібековтің 90 жылдығына орай жарық көрген «Ұлтымыздың ұйытқысы» жинақтарындағы тұлғатану тағылымына терең бойлау [5].

Өзбекәлі Жәнібеков – қазақ халқының мәдени мұрасын сақтауға, оны қайта жаңғыртуға, ұлттық тіл мен дәстүрлерді дамытуға бар ғұмырын арнаған қайраткер. Оның еңбектері мен идеялары бүгінгі күні де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Ол ұлт болашағы үшін қызмет еткен тұлға ретінде қазақ халқының жадында мәңгі сақталады. Оның еңбектерін насихаттау, зерттеу және болашақ ұрпаққа жеткізу – бүгінгі буынның міндеті.

Әдебиет

1. Жәнібеков Ө. Жолайырықта: Көкейкесті тақырыптарға сұхбат. – Алматы: Рауан, 1995. – 192 б.
2. Жәкішева З. Өзбекәлі Жәнібек тағылымы. – Алматы, 2011. – 162 б.
3. <https://kazmuseum.kz/t-l-a/item/2283-ozbekali-zhanibekov-lt-madenietin-lykta-an-dara-tl-a>
4. Кекілбайұлы Әбіш. Өмірі өнеге. // Рух сарбазы. Құрастырған Қ. Ерғөбек. – Алматы. «ҚАЗАқпарат» баспасы, 2011. – 320 б.
5. Ұлтымыздың ұйытқысы. Құрастырған Қ.Ерғөбек. – Алматы: «Алтын Кітап» баспасы, 2021. – 376 б.

ҒТАХР: 12.09.07.

А.Б. Кырыкбаев

Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Almas-kyrykbaev@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ПАРАДИГМАЛАР

Адамзат тарихы өз дамуында қашан да өзгерістер мен жаңалықтар куәсі болған. Қазіргі қарқынды дамып отырған заман ағымы адамзаттың өмір сүру жағдайына, қоғамға үлкен өзгерістер жасауда. Білім беру саласында жаңа жүйе жасалып, заман талабына сай болашақ кәсіби маман дайындауда да өз ықпалын тигізіп отыр. Білім берудің парадигмасы өзгерді. Өзгеріп қана қоймай, жаңаша түрленді. Бұл жаңаша көзқарастағы, бәсекеге қабілетті, жаңаша технологияны меңгерген мықты маман дайындауды талап етеді. Бұрынғы дәстүрлі білім беру жүйесі толықтай өзгеріп, жаңаша әдіс-тәсілдерді, озық технологияны меңгерген мықты маман дайындау қажеттілігін ұсынуда. Қазіргі білім беру парадигмасы болашақ маманды кәсіби білім, білік, дағдының тиімдісін меңгерген, нақты өмір талабына сай тез бейімделе алатын, икемді, креативті, мобильді, коммуникабельді, харизмасы мықты, мысы басым болуға бағыттайды. Бүгінгі студент университеттен алған білімін, өз кәсібінде тілдік қарым-қатынас дағдысы қалыптасқан тұлғалық парадигмаға көшіре алуы тиіс. Осы талаптар аясында білім берудің мақсаты болашақ маманның рухани бай кәсіби құзіретті тұлға моделін дайындауға негізделгені дұрыс деп есептейміз.

Заман ғана емес, технология да үнемі өзгеріп отырады. Кез-келген дамушы мекеме, компания өз даму жолында жаңа технологияны енгізуі – заңдылық. Білім беру саласында да жаңа парадигмалар қажет. Дәстүрлі білім беру жүйесінде көптеген шектеулер бар екені анық. Студенттердің ХХІ ғасырдағы болашақ кәсібіне қатысты сынақтарға деген сұранысын қанағаттандыра алмайды. Дәстүрлі білім беру толықтай өзгеріп, өз даму үдерісінде қазіргі заманғы озық технологияларды тиімді ендіре отырып, студенттердің нағыз мақсатшыл тобына бағытталуы керек. Бұл – болашақ маманның талаптары мен үлкен үміттеріне сәйкес сапалы білім беруге қабілетті инновациялық және ыңғайлы жүйелермен толықтырылу мен қамтамасыз ету деген сөз. Білім беру жүйесі қазіргі қиындықтарға қарамастан болашақ маман қажеттілігіне сай құрылуы тиіс. Білім беру жүйесіндегі жаңа парадигмалар:

E-Learning, Web-негізде оқыту, Online платформалар, E-Learning Server, цифрлық технологияларға ауысу т.б.

Қарым-қатынас жасаудың, ынтымақтастық және ақпарат алмасудың жаңа тәсілдері пайда болуда. Білімдік аудитория төрт қабырғадан да тыс білім алу мен білім берудің, білім аласудың үлкен кеңістігіне шығып отырған жаңаша заман. Бұл оқу процестерін түбегейлі қайта құра отырып, кешенді түрде жаңартуға мүмкіндіктер жасап отыр.

Білім беру саласының әрбір даму кезеңдеріне тән заманауи жаңа үлгі, модель ретінде қабылданатын өзіндік теориялық, әдіснамалық ерекшеліктері болады. Педагогика ғылымында жаңаша даму бағыттарының жиынтығы ғылыми тілде *парадигма* деген атқа ие болды. ХХ ғасырдың 60-шы жылдары парадигма терминін, ұғымын ғылымға алғаш енгізген

американдық физик, философ Томас Кун болатын. Парадигма терминін енгізу барысында ғалым «нормальная наука» терминімен өзі ұсынған «парадигма» терминін салыстыра отырып, олардың ерекшеліктері мен айырмашылықтарын нақты мысалдармен, дәлелдермен салыстыра түсіндіреді. Парадигма терминін енгізе отырып, жалпыға бірдей қабылданған үлгілер, заң, теория, оларды практикалық қолданудағы қажетті құралдардың барлығы бірге ғылыми зерттеулердің өзіндік дәстүрлерін тудыратын модельдерді беретінін есінде ұстағандығын ескертеді [1, 32].

«Вводя этот термин, я имел виду, что некоторые общепринятые примеры фактической практики научных исследований – примеры, которые включают закон, теорию, их практическое применение и необходимое оборудование, – все в совокупности дают нам модели, из которых возникают конкретные традиции научного исследования»

Ғалым жаңа модельдің даму кезеңдерін былайша бөлген:

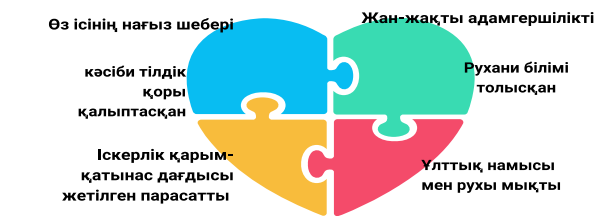
- парадигманың орнығуына дейінгі кезең;
- парадигманың қалыптасуы, орнығуы;
- ғылым сапасындағы дағдарыс, парадигмалардың ауысуы [1, 53-58] Стивен Ковидің айтуынша: «...Бастапқыда ғылыми термин еді, қазіргі заманда оны «теория», «модель», «ұғым», «түсінік» немесе «көзқарастар жүйесі» мағынасында жиі қолданады. Қарапайым тілмен айтсақ, «дүниені қалай көретінімізді» білдіреді. Көзбен көру емес, өмірді қабылдау, ұғыну, түйсінуге, түсінік беру мағынасында айтып тұрмын.

Біздің жағдайымызда парадигманы түсіну үшін, оны жергілікті карта ретінде қарастырғанымыз жөн. Жергілікті карта дегеніміз – ол бір нақты елді мекеннің картасы емес, белгілі бір аймақтың **сипаттамасы. Парадигма** деген осы. Бір нәрсенің териясы, моделі немесе түсіндірмесі...Оларды екі санатқа бөліп қарастыруға болар еді: 1) қолда бар,болуға тиіс нәрсенің картасы; 2) құндылықтар картасы» [2, 36-37].

Педагогикалық парадигма дегеніміз, нақты педагогикалық міндеттерді шешудегі арнайы үлгі, белгіленген стандарт, түрлі өлшемдер, ерекше модель ретінде ұстанатын қалыптасқан негізгі ғылыми жетістіктер, әдістер, теориялар, көзқарастар жүйесі. Жаңа парадигмалар келешектегі ғылыми зерттеулердің бағыттарын анықтайды, оларға негіз болады. Қазіргі отандық білім беру жүйесінде де парадигмалардың күрт ауысуы байқалады: *«білімді адам», «дипломды маман»* парадигмасының орнына *«жаңа заманға бейімделген, жаңа технологияны меңгерген, белсенді, бәсекеге қабілетті, креативті, шығармашыл, сыни тұрғыдан ойлай алатын және рухани да, материалдық та бай және іскер адам»* **парадигмасына ауысуы, өзгеріп жаңаруы, жаңаша сипат алуы** айқын көрінеді. Бұл сипаттамалар біз қарастырып отырған тақырыпқа тікелей қатысты. Бұрынғы, дәстүрлі көзқарастар бойынша, болашақ маманға терең білім, білік, дағдылар жүйесін меңгерту жеткілікті болатын. Себебі, мемлекет тегін білім беріп, жұмыс орнын да дайындап берді. Қазір – бәсеке мен жаппай ғаламдану заманы. Өзін-өзі үздіксіз жетілдіру, қоғамдағы өз кәсіби орнын да, мансаптық өсуін де бәсекеге түсу арқылы жеңіп алу заманы. Болашақ маман тек дайын білімдерді меңгерген болса, бірақ оны шығармашылықпен практикада, іс жүзінде қолдана алмаса, өзін-өзі заман талабы мен өзгерістеріне икемдей алмаса және өзін кәсіби жетілдіріп отыруға бейімдемеген болса, онда бұндай маман қоғам талабына, жұмыс беруші талабына жауап бере алмайды. Бұған қоса, қарқынды дамып жатқан технология мен жаңа инновациялар ғасыры мен әлем бойынша қоғамда күрт өзгерістердің болуы кейбір мамандықтардың басқаша сипат алуы, өзгеруі тіпті жойылып кетуі де – заман талабы. Сондықтан қазіргі білім беру саласында оның ішінде, біз арнайы қарастырып отырған қазақ тілін оқыту, үйрету әдістемесінде де жаңа **педагогикалық парадигма қалыптасуда**. Парадигмалардың ауысып отыруы заңды құбылыс. Білім беруді жаңарту дегеніміз – біліми жүйелердің барлық кезеңдерінде және біліми іс-әрекеттің барлық түрінде жаңа заман талабына сай отандық білімнің жақсы дәстүрлері мен құндылықтарын сақтай отырып, жаңаша өзгерістермен жаңарту. **Біз қарастырып отырған мәселеле – парадигма. Тез өзгеріп, жылдам дамып отырған қоғамға сай білім берудің жаңаша парадигмасы. Осы арқылы кәсіби білім беру мазмұнын рухани бай іскер тұлға етіп тәрбиелеуге бағыттап,**

заманға сай парасатты, нағыз рухани бай тұлға қалыптастыру. Бұл тұрғыдағы негізгі мақсат-міндеттер болашақ маманның өз ісінің нағыз шебері ғана емес, жан-жақты адамгершілікті, рухани білімі толысқан, кәсіби тілдік қоры қалыптасқан, іскерлік қарым-қатынас дағдысы жетілген парасатты тұлға болып шығуы **негізгі ұстаным** болуы тиіс /осы жерде диаграммамен беруге болады/.

Рухани бай іскер тұлға

Бүгінгі таңда Қазақстан білім кеңістігінде болып жатқан оң өзгерістер мен жаңалықтар жаһандану дәуірі қажет етіп отырған талаптар. Өскелең ұрпақтың қай-қайсысына да қойылар талап – білімді де білікті маман болу ғана емес, бәсекелестік пен технологиялар, жаңа инновациялар үстемдік етіп отырған замандағы еңбек нарығында өзіне лайықты орнын ала алу. Осындай биік талап тұрғысына даяр болу, заман ағымына ілесу жаңаша өмір сүрудің қағидасына да айналып бара жатқаны ешкімді де таң қалдырмайды. Себебі, Қазақстанның білім беру жүйесі әлемдік деңгейдегі өзге озық елдер сияқты әлемдік білім беру кеңістігіне қосылуда. Білім берудің әдіс-тәсілі өзгеріп, мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас, тиімді озық технологиялар пайда болуда.

Бұл отандық білім беру жүйесінде қызмет атқаратын әрбір маманға үлкен жауапкершілік қана емес, жан-жақты іздену мен табанды да тынымсыз еңбек етуді талап етеді. Болашақ маманды жеке тұлға ретінде жан-жақты жетілдіре, танымдық әрекетін дамыта, ой-санасын терең қалыптастыра, мемлекеттік тілді жетік меңгерте отырып, ұлттық құндылықтарды бағалай білетін білім мазмұнының тәрбиелеудің маңызы бөлек. Осы тұрғыда К.Д. Ушинскийдің өз заманында қарапайым ғана айтылған: “Ақыл-ой дегеннің өзі – жақсы ұйымдастырылған білім жүйесі” [3, 135], – деген сөздері бүгінгі күні де өзекті қалпында қалып отыр. Бұл сөз бүгінгідей жаңа заманда жаңаша оқыту технологиясымен берілетін білімге ақыл-ойды қандай бағытта, қандай формада дамыту керектігін ойластыра қарастыруды, оңтайландыра ұсынуды меңзейді. Студентке берілген білімнің гуманистік

Нарық заманында жан-жақты жетілген маман даярлауда, қазақ тілін кәсіби қарым-қатынас дағдысын дамыта үйретуде, бүгінгідей алдыңғы қатарлы озық елдердің тіл үйрету, тілдерді оқыту әдістемесімен қатар алып жүру басты талап болуы қажет. Қазір Қазақстанда тіл үйрету әдістемесі де жақсы даму бағытын қолға алды. Тіл үйретудің сан алуан әдіс-тәсілдері туындауда. Республикада қазақ тілін үйретуде, әлі де болса жетілдіруге тиіс, жандандыруды қажет етіп отырған тұстары да баршылық. Ендігі мақсат – осындай өзекті мәселенің шешімін тауып, тиімді жолдарын айқындап, жақсы жолға қою. Осы жауапты міндетті абыройлы атқару барысы жан-жақты ізденісті, терең зерттеу мен зерделеуді талап етеді.

Қазақстанның тәуелсіздік алып, егеменді ел болуы барысын өркениет ауқымынан қарағанда Қазақстанның білім кеңістігі үшін де өзгерістерге толы кезеңдер деуге болады. Қазақстанның Болон процесіне мүшелікке өтуі әлемдік деңгейдегі, әлемдік дәрежедегі ірі оқиға, деп толық айта аламыз. Болон үдерісіне ену мүшелігіне қойылатын талаптың қаншалықты жоғары екенін байқау қиын емес. Бұл жаңалықтардың артар міндеттері де аса жауапты екені белгілі. Әрине, Қазақстан бұл жаңалықты бір күнде енгізіп, бір күнде қабылдаған жоқ. Қазақстан ЖОО кредиттік технологиямен білім беру мәселесін жан-жақты зерттеп, оқу процесіне енгізіп, дамыту жолында. Қазақстан осы үдеріске ресми түрде мүше-ел болғандықтан бұл процестің Қазақстанның білім беру жүйесінде әлі де әлемдік деңгейдегі

озық технологияларды, оң өзгерістер мен сыннан өткен тәжірибелер нәтижесін енгізу міндеттері тұр. Болон процесінің негізгі мақсаты – бірыңғай стандартты оқу жүйесін құру. Осыдан келіп Еуропалық кеңестің Болон процесіне енген елдер ЖОО-ы білім деңгейіне қойылар қатаң да бірыңғай талаптарына сай болу мәселесі туындайды. Ол арнайы еуропалық білім стандарттарына жауап бере алуы тиіс. Себебі, дипломды кәсіби маманның білімі Еуропа елдеріндегідей болуы тиіс. Осы мақсатқа жету жолында Болон процесі – студенттер мен оқытушылардың академиялық мобильділігін кеңейтуді қамтамасыз еткен. Ол – Қазақстан ЖОО-на шет елдерден келіп оқитын студенттердің бұрынғыға қарағанда санының артуы және керісінше, қазақстандық студенттердің Болон процесіне мүше шетел университеттерінде Қазақстан университеттерінде жинаған кредиттері бойынша жалғастыра алуы, оқи алу мүмкіндігінің ұлғаюы. Осы тұрғыда топтап, жинақтап айтар болсақ, тілдік мәселеде бірнеше қиындықтар туындауы мүмкін:

Біріншіден, шет елде білімін жалғастырғысы келетін қазақстандық студенттен еуропа тілдерінің бірін білуі талап етілуі;

Екіншіден, Қазақстан ЖОО-на келген шет елдік студентке қазақ тілін оқытуға мамандар мен университеттеріміздің дайындығы;

Үшіншіден, тілдерді оқыту бағдарламасы және оқу құралдары, оқу процесін ұйымдастыру мәселелері: студенттің өз қалауы бойынша тілдік курстар таңдауы; оқытушыны таңдауы; өз сабақ кестесін таңдауы тілдік деңгейді таңдауы және деңгейлік білімінің Еуропалық стандарттарға сәйкестігі;

Төртіншіден, тіл үйренуде көпдеңгейлі жүйенің болуы.

- өзінің тілдік білім деңгейін нақты анықтай алуы және таңдау құқы берілуі;
- тілдік білім деңгейін жалғастыра алуы;
- тілдік білімін үздіксіз және жүйелі дамыта алуы;
- кәсіби құзіретті тұлға деңгейіне көтеріле алуы.

Келесі мәселе – *оқу құралдары мен оқулықтар* мәселесі. Республикада мемлекеттік тілді оның ішінде кәсіби тілді оқытуға арналған әлемдік деңгейдегі шет тілдерінің оқулықтарына бара-бар оқу құралдары қажет. Ондай оқу құралдарынсыз әлемдік деңгей талаптарына ілесу күмәнді. Кезінде белгілі ғалым А.Байтұрсынов оқу құралдары жайлы: «... оқу керектігі даусыз болса, оқуға керек құралдарды сайлау керектігі де даусыз. Жақсы құралменен іс істегенде, көпке тиіп жанды қинамайды. Оқу құралы да сондай, жан қинамайтұғын болса, жақсы болады. Әр істің басы қиын. Басында қиналмай кетсе, онан әрі тың кетеді» [4, 185], – деп жазған екен.

Егеменді еліміздің бүгінгі таңдағы күн тәртібіне қойып отырған басты мақсаттарының бірі – өркениетті елдер қатарына қосылып, бүкіл әлемдік білім кеңістігінен өз орнын алу болып табылады. Осы кезеңде ұлттық білім беру жүйесінің даму бағыттарын айқындауда, оны тың арнаға бұруда, жаңа сапаға жеткізуде **ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, қосылу қажеттілігі** басты назарда болуы тиіс. Парадигма ұғымын ғылымға енгізген автордың мына сөздерін осы тұста да айта кетер болсақ, «Поскольку новые парадигмы рождаются из старых, они обычно выбирают в себя большую часть словаря и приемов, как концептуальных, так и экспериментальных, которыми традиционная парадигма ранее пользовалась» [1, 225]. Тілдік білім мазмұнын байыту, оқыту үрдісін жетілдіру, инновациялық технологиялардың тиімдісін оқу процесіне енгізу, жан-жақты дамыған, рухани жетілген патриот маманды даярлау Қазақстанның жарқын болашағының кепілі.

Замана өзгеріп, қоғамдық орта мен кәсіби қызмет салалары өзгеше сипат ала бастағалы да біршама жылдар өтті. Әр кезең өзіндік өзгеріс, жаңалықтарымен, талаптарымен келетіні табиғи заңдылық. Жаңа қоғам әкелген жаңаша технология, әлемдік интеграция мен ғаламдық өзгерістер ғылымның барлық саласы мен адам санасына түбегейлі өзгерістер енгізуде. Өскелең ұрпақ өмір сүрудің сындарлы салтын, білімнің сапалылығын, тәсілдің тиімділігін таңдауда. Бұл өзгерістер тіл үйрету саласында да өзіндік жақсы үлгісін қалыптастыруда. Кеңес Одағы кезеңінен қазіргі күнге дейін жетіп, әлі де «таты кетпеген» орыс тілін міндетті білу талабы сол кездегі бүкіл одақтас республика азаматтарының

санасына сыналап емес, батпандап кірген болатын. Бұл мемлекеттік тілді барынша мәжбүрлеп оқыту тәсілі болатын. Бүгінгі күн мінберінен қарағанда, тіл білуге деген жағдай да, талап та түбегейлі өзгеріп, қасиетті қазақ тіліне қарай бет бұрылып, мемлекеттік тілде сауатты сөйлеу мәселесі әрбір Қазақстандық азамат үшін өзекті болып отыр. Мемлекет қазақ тілін үйренуді өзге ұлт өкілдеріне мәжбүрлей емес, саналы да сапалы оқып-үйрену саясатын алға тартып отыр. Тіл оқытудың түрлі озық әдістемелері, ерекше сұранысқа ие батыстық әдістемелер де ұсынылып, мемлекет тарапынан тіл үйренушілерге барлық мүмкіндік қарастырылуда. Қазіргі уақытта тіл үйретудің барлық деңгейлерінде оқыту әдістемелері мен теориялары жасалуда. Бүгінгі таңда өзекті де тиімді саналып отырған қазақ тілін деңгейлік оқыту технологиясы тіл үйренудің, тілді оқытудың ең жоғарғы нәтижесі студентті кәсіби маман ретінде тілдесімге шыға алатындай мақсат пен міндетке бағытталып отыр. Осы арқылы жоғары білікті, кәсіби құзіретті маман дайындау көзделіп отыр. Қазір республикамызда қазақ тілін мамандыққа, кәсіпке бейімдей оқыту даму сатысында. Қазақ тілін кәсіби салада оқыту мәселесін де қоғам өміріндегі қажеттіліктердің өзі туындатып отыр. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесі нығая түскен сайын, келешекте түрлі салалардағы *кәсіби қазақ тілінің* маңызы арта түсері сөзсіз. Себебі, жақсы маман болумен қатар, тілдік білімі толысқан, бірнеше тілде соның ішінде мемлекеттік тілде кәсіби сөйлей алатын маманның компания, мекеме, мемлекеттік қызмет және қоғам үшін де алар орны, көтерер абыройы бөлек.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, кредиттік технологиямен оқытудың бірнеше ерекшеліктері мен артықшылықтары бар. Ол бірінші кезекте – студенттің жан-жақты құзіретті маман болып шығуына бағытталуы. Студентке міндетті пәннен басқа таңдау пәндеріне де құқық берілуі. Сол сияқты сабақ кестесін өзі таңдай отырып, жасауы да көптеген мүмкіндіктерге жол ашады. Студентке қажет пәннің болуы деген сөз – болашақ мамандығына, кәсіби өміріне, мансабына, қызметіне пайдалы пәннің болуы. Қазіргі заманға, қоғамға керегі – жан-жақты жетілген, толысқан рухани бай кәсіби тұлға. Осындай қарыштап дамып, күрт өгерістерді тудырып отырған заман жастары өзінің болашақ қызметінде не қажет екендігін шамамен болса да болжай біледі. Студент алдында өз қажеттілігін, кәсіби тілдік құзіреттілігін толық жетілдіру және дамыту мәселесі туындайды. Қандай сала маманы болмасын, олардың негізгі қарым-қатынас құралы тіл екені шындық. Тіл білу, сауатты сөйлеу, шебер де шешен сөйлеу болашақ маманға таптырмайтын құрал. Осы тұрғыдан келгенде, қандай ЖОО-нында болмасын қазақ тілі пәнінің, түрлі бағыттағы маманданған қазақ тілі курстарының маңызы зор. Білім берудегі кредиттік жүйеде осындай қажет курстардың ашылар кезі келді. Диссертациялық жұмыстың негізгі тәжірибе объектісі болып отырған КИМЭП Университетінде аталған мәселелер толық жолға қойылған. Студенттің негізгі және міндетті пәндерден бөлек қосымша ретінде, таңдау пәндерін ала алатындығын көріп отырмыз. Мемлекеттік тіл беделін арттыруда тағы бір мүмкіндік туып отыр. Ол – студентті қызықтыратын, болашақ өмірінде, қызметінде пайдаға жарайтын пәннің болуы. Өз тәжірибеміз көрсетіп отырғандай, қазақ мектебін бітіріп келген студенттің де кәсіби салада, кәсіби тілдік қарым-қатынас құруда, өз ойын тиянақты, еркін жеткізуде, сауатты жазуда қиындықтарға кездесетінін анықтап жүрміз. Көптеген ЖОО-да қазақ мектебін бітіріп келген студент үшін қазақ тілін кәсіби қатысымдық бағытта ары қарай дамытуға, тілдік түрлі курстарды ұсынуды қажет деп санамайды. Тіпті мамандық тіліне дайындай, бағыттап оқыту мәселесі де толық жолға қойылмаған. Адам баласының тіл байлығын нақты бір өлшеммен өлшеу де, шектеу де мүмкін нәрсе емес. Тіл білу сол тілде еркін және жатық сөйлеумен ғана шектелмейді. Кәсіби тілдік қатысымға шығу мәселесі маңызды болып табылады. Тіл де қоғаммен бірге дамитындығын ескерсек, онда адам баласы үшін тілдің байлығын игеру де, тілдік білімін толықтыру да үздіксіз, шексіз процесс екенін көруге болады. А. Байтұрсыновтың: «Сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек» /1/ – деген сөзі біз қарастырып отырған мәселеге нақты жауап бола алады. Осы айтылып отырған мәселелерді жинақтай келе, белгілі бір мамандық саласының қыр-сырын меңгеру өзінше бір мәселе болса, сол

салада кәсіби қарым-қатынас жасау шеберлігі бүгінгі уақыт қажеттілігі. Қандай мәселеде де озық, дәлелденген тәжірибеге сүйену – нәтиженің кепілі. Бірақ қазақ тілі курстарын оқытудың өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары бар.

Шет тілдерін оқыту әдістемесінде ағылшын тілін мамандық тілі ретінде оқыту, яғни арнайы мақсатқа бағыттай оқытуға арналған «иностранный (английский) язык для конкретных целей» (Language (English) for Specific Purposes LSP (ESP) деген курстар бар. Бұл курстар әлемдік деңгейде жақсы жолға қойылған. Осындай курстар бизнес, экономика, туризм т.б. түрлі салаларда жоғарғы сұранысқа ие болып есептеледі. Бұндай курстардың пайда болуына да, дамуына да себеп – түрлі салалардағы халықаралық қарым-қатынастар. Қазақстанның дәл қазіргідей даму, өркендеу жағдайында да осындай қажеттілікті тудыру тек тіл мамандарының ғана емес, түрлі іскерлік қарым-қатынас саласындағы әрбір қазақстандық азаматты ойландыруы тиіс. «Тіл – қарым – қатынас құралы» дейміз. Ал барлық іскерлік салада қарым- қатынас құралы рөлін орыс және шет тілдері атқарып отыр. Сондықтан да республикамызда қазіргі таңда қажетті және өзекті болып отырған тілді оқытудың деңгейлік технологиясын дамыту барысында арнайы мамандық тіліне бейімдей, бағыттай оқытуды тек өзге ұлт өкілдеріне ғана емес, қазақ мектебін бітірген болашақ маман үшін де қатар қарастырудың уақыты келді. Ол үшін бірінші кезекте, арнайы пән ретінде министрлік тарапынан жасалған мемлекеттік типтік стандарттың болуы қажет деп ойлаймыз. Міндеттелмеген іс ешқашан да толық мақсатқа жетпейтіндігі белгілі.

Мамандыққа бейімдей оқытудың *әлеуметтік-қатысымдық* бағытта болуы, ол дегеніміз болашақ маманның кәсіби қажеттілігіне, кәсіби міндетті қызметіне бағытталуы. Бұл саланы зерттеушілер пікіріне сүйенетін болсақ, мамандық тілін оқыту пәніне арналған бағдарламаны құрастыруда бірнеше ұсыныстарды алға тартады:

- бағдарламаның кәсіби сала мамандарымен ақылдаса, бірлесе отырып құрастырылуы;

- мәтіндік материалдарға ерекше мән берілуі - мамандыққа тікелей қатыстылығы.

Біздің пайымдауымызша, бірінші ұсынысқа себеп – сол саладан арнайы білімі бар маманның кәсіби көзқарасының негізге алынуы. Екінші ұсыныстың негізінде болашақ маманның өз мамандығына деген мотивациясы жатыр. КИМЭП Университеті тәжірибесі көрсетіп отырғандай, «Іскерлік қазақ тілі» арнайы курсы бағдарламасында студенттің арнайы маман ретінде кәсіби құзырлылық деңгейіне жету мақсаты көзделеді. Бұл курстың ерекшелігінің өзі – бағдарламаның арнайы топтардың сұраныс-қажеттілігіне қарай құрылуы. Тілді кәсіби бағытта оқытудың мақсаты болашақ маманды өзінің нақты кәсіби саласында, іскери және әлеуметтік ортаға толық бейімделген тұлға дәрежесіне көтеру болып табылады. Оқыту технологиясы студенттің жеке тұлға ретінде қалыптасуына, өзін өзі жан-жақты жетілдіруге, белсенділікке, сапалы білімге ұмтылуына, кәсіби дағды қалыптастыруға құрылуы басты назарда болуы қажет. Ол қазіргі таңда кең қолданысқа ие болып отырған оқытудың белсенді креативті технологиясына негізделгені дұрыс. Нәтижені жалпы тілдік білім алған студент пен арнайы мамандық тілін меңгерген студенттің кәсіби тілдік білім айырмашылығынан көруге болады. Ол үшін болашақ маман келесідей құзіреттіліктерді қалыптастыруы қажет.

Қандай студент болмасын, өз болашағының жақсы болғанын қалайды. Солай болады деп, ойлайды да. Ол университет қабырғасындағы білімді өзінің болашақ биік мансабы, жоғары жалақыға жету жолы деп түсінеді. Осы мақсаттан студент қажеттілігі туындайды. Қажеттілікті қанағаттандаруда белсенді мотивация болса, ол тез шешімін табады. Түрлі ғалымдар пікірі де мотивацияның жетекші рөліне басымдық береді.

Қазіргі ғылыми педагогикалық парадигмада қазақ тілін кәсіби тұрғыдан оқытудың мазмұнын мамандық тіліне бағыттай оқытуда осы аталған кәсіби қатысымдылық құзіреттіліктер мен белсенді мотивация дұрыс жолға қойылса, әрбір маманның жақсы нәтижеге, көздеген мақсатқа жететіндігіне сеніміміз зор.

Әдебиет

1. Кун Т. Структура научных революции. – Москва: Издательство АСТ, 2015. – 320 с. (Философия – Neoclassic).
2. Кови Стивен Р. Жасампаз жандардың 7 дағдысы: Тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы. – 2018.
3. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6-ти т. / под ред. С.Ф. Егорова. – М.: Педагогика, 1988-1900.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.(қазақ тілі мен оқу ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: «Ана тілі», 1992.

ҒТАХР: 12.09.07.

Ж.Т. Сыдыкова, Б.М. Ибрагимова

«Ыбырай Алтынсарин атындағы №37 гимназиясы» КММ
Қазақстан Республикасы, Семей қ., bibigul150970@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚИТУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ НҮГІЗДЕРІ

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын даму – бүгінгі заманның талабы. Функционалдық сауаттылық – тұлғаның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсе алу қабілеті және сол ортаға барынша тез бейімделе алуы мен қарым – қатынас жасай алуының көрсеткіші [1]. «Функционалдық сауаттылық» – ұғымы өткен ғасырдың 60-жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен қолданысқа енді.

Мектептерде қазақ тілінің оқыту сапасын көтерудің басты шарты ретінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру олардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға негізделеді. «Құзыреттілік» – оқушының алған білімі мен біліктерін күнделікті өмірде қолдана алу қабілеттілігі. Ал, «коммуникация» – қарым – қатынас, өзара байланыс дегенді білдіреді [2].

Мемлекеттік тілді оқыту – қазіргі заман талабы, өмірлік маңызы бар өзекті іс болып отыр. Сондықтан жалпы білім беретін мектептегі «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнін оқытудың мақсаты – оқушыларды қазақ халқының ұлттық көркем әдебиет туындыларымен жүйелі түрде таныстырып, сол негізде оқушыларға жан-жақты тәрбие бере отырып, әдебиетіміздің төл туындыларымен, көркем мәтіндерді оқыту барысында қазақ тілінде ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту, шығармалардан қысқа үзінділер оқып, түсіне алуын қамтамасыз ететін тілдік негіз қалыптастыру. Тіліміздің өзіндік қалыптасқан нормаларын, жалпы айтқанда грамматикасын үйрету – қазақ тілінің басты міндеті болып табылады. Сонымен қатар, түрлі көрнекілік құралдарды қолдану, сұрақ-жауап, талдау, жинақтау, ажырату, тақтаға жазу, айтқан ойды мысалдармен дәлелдеу, сөздікпен жұмыс, нақтылы және жалпылама тапсырмалар беріп, шағын шығармашылық жұмыстарды орындату сияқты әдіс-тәсілдер арқылы оқушының сөйлеу дағдысын қалыптастырып, бірін-бірі бағалап, пікір білдіруге дағдыландыруға болады. Осындай әрекеттерді түрлендіріп, жүйелі түрде пайдалану – шәкірттерді өз бетімен жұмыс істеп, қорытынды пікір айта білуге жетелейді. Орта буын оқушыларының арнайы ереже дәптерлері, альбомдары, сөздіктері, кестелері болуға тиіс. Сонымен бірге шығармашылық дәптері бөлек болғаны дұрыс. Шығармашылыққа жақын кейбір оқушылар сол дәптерге әңгіме, мақала, күнделік, пікір жазып үйренуіне мүмкіндік туады. Оқушылардың қазақ тілінде тілдік қатынас жасау деңгейін жетілдіруде, әсіресе жазылым әрекетін дамыту керек. Сауатты жазу дағдысын қалыптастыру үшін төмендегідей жазба жұмыстары жүргізілуі тиіс. Мұндай жазба жұмыстарына жататындар:

1. Жазбаша жаттығулар
2. Қысқа мәтіндер

3. Диктанттың түрлері
4. Сөздікпен жұмыс
5. Іс – қағаздарының үлгілері
6. Эссе

Жеке сөйлемдермен жұмыс істеу дағдысы қалыптастырылғаннан кейін оқушыны шағын, қысқа мәтінмен жұмыс істеуге дағдыландыру керек. Мәтінді мәнерлеп оқытып, мазмұнын айтқызу керек. Мәтінмен жұмыс істеудегі жұмыс түрі:

Мәтінмен жұмыс түрі		
Мәтінді мәнерлеп оқу	Мәтінді жаттау	Мәтінді ауызша мазмұндау
Мұнда мәтінді пысықтайды.	Бірнеше рет қайталап оқу арқылы есте сақтайды.	Мәтіннің мазмұнын тірек сөздер арқылы жеткізеді.

Оқылым бөлігінің негізгі құрылымын айқындайтын ең басты көрсеткіш – мәтін. Мәтін қызықты, өзекті, күнделікті өмірге сай, түсінікті болғаны дұрыс. Мәтінмен жұмыс жасаудың қарапайым жаттығуларын мазмұндаудан бастайық. Кестеде функционалдық оқу сауаттылығын дағдыларының кейбір түрлерін – мәтінмен жұмыс жасау көрсетілген.

Тапсырма	Қалыптасатын білік-дағдылар
Мәтінге сәйкес келмейтін ақпаратты таңдаңыз.	Берілген ақпараттан керектіні ажырата алады.
Мәтіндегі басты тірек сөздерді табыңыз.	Негізгі ойды білдіретін мағыналы, маңызды сөздерді іріктейді.
Мәтін бойынша толық, негізгі ақпаратты табады.	Берілген ақпаратты саралай алады.
Мәтінге нақтырақ тақырып қойыңыз.	Мәтіндегі негізгі ойды ажырата алу дағдысын меңгереді.
Мәтіндегі асты сызылған сөздердің мағынасын ашыңыз.	Сөз тіркестерін түсініп, күнделікті өмірде қолдана алады.
Мәтін мазмұнына мақал- мәтел сәйкестендіріңіз.	Мақалдар мен даналық сөздерді сөйлеу дағдысына сіңіреді.

Сондай-ақ, қазақ тілі сабағындағы сөздік қорды дамыту жұмыстары мынадай әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асады. Ол – сұрақ-жауап, диалог, аударма, кітаппен жұмыс. Көрнекілік әдіс – сабақ сайын жүргізілетін әдіс. Көрнекілік тақырыпқа сай, көзге тартымды, эстетикалық жағынан жақсы, ірі және екі немесе үш түстен болуы керек. Мысалы; «Ұлттық киімдер» тақырыбын өткен кезде киімдердің суретін көрсету арқылы немесе сыныпқа кәдімгі киімдерді көрсету арқылы жүзеге асыруға болады. Сұрақ – жауап әдісі – балалардың тілін дамыту үшін маңызды әдіс. Қай сынып болсын, сабақтың қай кезеңінде болсын қоюға болады, түрі өте көп, жас ерекшелігіне байланысты сұрақ дайындалады. Көрнекілік әдістер оқу материалын оқушылардың көзімен көріп, нақтылы түсінулеріне мүмкіндік береді. Бұған демонстрация, иллюстрация тәсілдері жатады. Тәжірибелік әдістердің ішінде ең көп қолданылатыны – жаттығу әдісі. Оқу барысында теориялық ережелер мен қағидаларды қайта пысықтап, тиянақты меңгеру жаттығу арқылы орындалады. Жаттығудың ауызша түрі оқу материалын ауызекі баяндауға дағдылану мақсатын көздейді. Оқушыларды сөйлеуге жаттықтыру жұмысы тілдік материалдан тұратын жаттығулар арқылы жүргізіледі.

Жаттығулар түрлері		
Грамматикалық	Лексикалық	Фонетикалық
Сөйлем құрау	Еркін, тұрақты сөз тіркестерімен жұмыс	Сөздердің дыбысталуы бойынша жұмыс

Сөйлеу тілін дамытуда диалогтың берері мол. Диалог – сөйлесудің ең негізгі түрі болып саналады. Мақсатты құрылған жағдаяттар арқылы ауызекі сөйлесуге үйрету оқушыларды қызықтырады. Ауызекі сөйлесу жауап алу арқылы жүзеге асады. Грамматикалық материалды және лексикалық тақырыптарды оқытуда тірек – сызбалардың қолданылуы тілді дамытуға әсер етеді. Оқу сауаттылығының негізі – мәтінмен жұмысты қалыптастыру болып табылады. Тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларының ерекшеліктері арқылы іске асады. Оқушының сөйлеу әрекетін дамыту біріншіден, тілдің

лексикалық, грамматикалық нормаларын меңгертуге байланысты болса, екіншіден, сөйлеу дағдылары сөйлеу әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым түрлерімен байланысты болады. Жаңа сөздерді меңгертудің жолдары:

- сөздерді көрнекі құралдар арқылы меңгерту;
- жаңа сөздерді контекст арқылы түсіндіру;
- синонимдер арқылы түсіндіру;
- антонимдер арқылы түсіндіру;
- туынды сөздердің жасалуын талдау арқылы түсіндіру.

Осы айтылған әдістерді оқушыға меңгертудегі интерактивті әдістер: кластер, диаграмма, мақсатты оқылым, сурет, сызбалар т.б. Кластер тәсілін қолдану оқушының танымдық түсінігін кеңейтіп, ойлау мен есте сақтау қабілетін дамытады.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру үшін Б. Блум таксономиясы деңгейінде оқу тапсырмаларын орындату арқылы жүзеге асыруға болады деп есептеймін. Күтілетін нәтиже:

- Мағынаны ажырата алады;
- Топпен жұмыс істеу құзыреті артады;
- Көшбасшылық анықталады;
- Білім, білік дағды деңгейі көтеріледі;
- Өз ойын айтуға төселеді;
- Функционалдық сауаттылығы артады.

Қорытындылай келе, тілді оқушының ойлау дағдысымен тікелей байланыстыра отырып, баланы қысқа әңгімелер түріндегі жаттығу жұмысына бейімдеу қажеттігін әр педагог түсінуі шарт. Заман талабына сай жаңа заман оқушысының функционалдық сауаттылығы жоғары болуы тиіс. Ал оқушының функционалдық сауаттылық деңгейін арттыруда баланы ойлантуымыз маңызды. Сындарлы ойлантудағы маңыздылардың бірі-кері байланыс [3]. Қандай адам болмасын, ой-өрісінің, білімінің, мәдениеті мен рухани дүниесінің қаншалықты екені оның жазған жазуынан, сөйлеген сөзінен байқалады. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», – деп ұлы Абай тегін айтпаған. Ана тілінің мол байлығын игерген, құдіретіне түсінген адам өзіне де, өзгеге де талап қоя алады, сөзді қалай болса солай қолдануға жол бермейді.

Әдебиет

1. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары / ҚР 2012 ж қаулысы.
2. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.
3. Оразахынова Н., Кенжебаева Г.М. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жолдары, 2012.

МРНТИ: 16.21

С.М. Алькеева, Г.О. Дюсенбаева, К.С. Айымбекова, Н. Набиева

НАО «Медицинский университет Астана»

Республика Казахстан, г.Астана, alkeeva_saule@mail.ru, Ogd.7171@mail.ru,
akarlygash2911@mail.com, nazerkenabieva42@gmail.com

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА: ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

В последние десятилетия Казахстан переживает значительные изменения в социально-экономической и культурной сферах. В этих условиях вопросы нравственного воспитания молодежи приобретают особую актуальность [1, 2]. Традиционные духовные ценности, на которых выросли несколько поколений казахстанцев, сталкиваются с вызовами современной глобализации, технологического прогресса и изменениям в общественном

восприятии. Это порождает вопросы о сохранении культурной идентичности и преемственности ценностей, передаваемых от поколения к поколению.

Духовно-нравственные ориентиры – это система ценностей и моральных норм, которые направляют поведение человека в обществе, его отношение к окружающему миру, языку, семье и обществу. В условиях переходного общества молодежь сталкивается с необходимостью выбора между традиционными ценностями и новыми идеями, которые предлагают глобальные тренды [3].

Язык является основным инструментом, через который молодежь выражает свои духовно-нравственные ориентиры. Язык не только отражает культурные традиции, но и способствует их сохранению и передаче. В этом контексте исследования в области языкознания могут выявить, как изменяется использование языка среди молодежи, как влияют глобализация и новые культурные тенденции на сохранение традиций и духовных ценностей. В языке можно наблюдать изменения в восприятии моральных и духовных ориентиров молодежи. Например, использование определенных терминов, фразеологизмов или метафор может свидетельствовать о изменениях в общественных установках и ценностях. Языкознание может помочь в анализе того, как язык отражает трансформацию духовных и нравственных ориентиров. Язык играет ключевую роль в формировании национальной и культурной идентичности. Исследования языка молодежи Казахстана могут показать, как они воспринимают свою идентичность через использование языка, особенно в контексте глобализации и влияния западной культуры. Важным аспектом будет анализ того, как язык помогает сохранять традиционные ценности и как молодежь адаптирует эти ценности в условиях современных изменений. Современные парадигмы языкознания, такие как социолингвистика, дискурс-анализ и когнитивная лингвистика, могут быть использованы для исследования того, как молодежь Казахстана обсуждает духовно-нравственные ценности. Эти методы позволяют выявить не только изменения в языке, но и более глубокие социальные процессы, такие как изменение отношения молодежи к религии, традициям, семье и национальным ценностям. Современные парадигмы языкознания часто включают междисциплинарный подход, который может включать элементы социологии, психологии и культурологии. Это помогает лучше понять, как молодежь воспринимает духовные ценности и как они влияют на их поведение, мировоззрение и использование языка. Таким образом, современные парадигмы языкознания могут существенно способствовать пониманию изменений духовно-нравственных ориентиров молодежи Казахстана, поскольку язык является важным инструментом отражения и передачи этих ориентиров.

Традиционные казахстанские ценности включают в себя гостеприимство, уважение к старшим, почитание предков, любовь к родной земле и культ семьи. Семья всегда считалась основой общества, а моральные ценности передавались через устные традиции, праздники, обряды, такие как Наурыз. Воспитание в духе этих ценностей формировалось в тесном общении с семьей [4].

С переходом Казахстана к независимости и интеграцией в мировое сообщество наблюдается сближение с западными культурными и нравственными ориентирами. Молодежь Казахстана начинает активнее заимствовать глобальные ценности, такие как индивидуализм, свобода выбора и толерантность. Однако это также сопровождается рядом социальных вызовов, таких как утрата связи с традиционными ценностями и культурой [5].

Семья всегда была основой воспитания в Казахстане [6]. Важными принципами традиционной казахской семьи были взаимопомощь, уважение к старшим, ответственность за благосостояние семьи. Родители и старшие родственники занимали важное место в воспитании детей. Именно они были носителями культуры и нравственных ориентиров, которые передавались через повседневное общение, рассказы, народные сказания и притчи [7].

В условиях современного общества роль семьи в воспитании молодежи ослабевает. Мобильность, занятость родителей, стрессовые условия жизни, а также влияние технологий, таких как телевизор, интернет и социальные сети, уменьшают время, которое семья может

уделить воспитанию. Это приводит к изменению форм воспитания и к тому, что моральные ценности часто остаются на втором плане [8].

Вследствие социальной мобильности и стремительного изменения социально-экономической структуры казахстанского общества, традиционные формы семейного воспитания перестают быть актуальными для многих молодежных групп. Влияние глобальных медиа и западной культуры все чаще вступает в конфликт с национальными традициями [9].

Влияние общества на нравственное воспитание молодежи выражается в различных формах – от массовых медиа до социальных движений и политической деятельности. Социальные сети и телевидение активно пропагандируют идеи глобализации, что влияет на восприятие молодежью традиционных моральных норм. Однако казахстанское общество также активно поддерживает сохранение традиционных ценностей, что отражается в государственной политике, направленной на воспитание патриотизма и уважения к национальному наследию.

Воспитание в вузах занимает важное место в жизни молодежи. Современные программы образовательных учреждений стремятся сочетать преподавание традиционных моральных ценностей и современного подхода к воспитанию. В школах акцентируется внимание на патриотическом воспитании, изучении истории Казахстана, духовном и нравственном воспитании. Однако существует необходимость совершенствования программ, которые бы учитывали современные вызовы, такие как интернет-культура и влияние иностранных источников информации. В условиях глобализации образовательная система сталкивается с необходимостью внедрения образовательных программ, которые бы сочетали традиционные ценности с новыми мировыми трендами, такими как инклюзивность, толерантность и экосознание. Важно, чтобы образовательные учреждения продолжали воспитывать молодежь в духе уважения к традициям, но при этом учитывали изменения, происходящие в мире.

Поколение, выросшее в Советском Союзе, восприняло общие социалистические ценности, которые включали уважение к коллективу, государству, а также ориентир на труд, ответственность, равенство. В сфере нравственности важными были такие ценности, как честность, трудолюбие, коллективизм.

Молодежь независимого Казахстана имеет более разнообразные ценности, частично ориентированные на западные демократические и рыночные ценности. В то же время важно, что новые поколения начинают активно исследовать свою культуру и историческое наследие, создавая уникальные комбинации традиционных и современных ценностей.

Исследование различий и схожести между поколениями помогает выявить, как изменялись нравственные ориентиры и что остается важным для молодых людей на каждом этапе исторического развития.

Таким образом, можно сделать вывод, что духовно-нравственные ориентиры молодежи Казахстана значительно изменились за последние десятилетия. Однако традиционные ценности остаются важным ориентиром для формирования нравственного мировоззрения. Семья, общество и система образования играют ключевую роль в этом процессе, несмотря на вызовы, с которыми сталкивается современное общество. Современные исследовательские парадигмы языкознания могут существенно помочь в анализе и понимании трансформации духовно-нравственных ориентиров молодежи Казахстана. Язык не только служит отражением культурных и моральных ценностей, но и активно участвует в их формировании и передаче. Исследование языка, через такие подходы как социолингвистика, дискурс-анализ и когнитивная лингвистика, позволяет выявить как сохраняются традиционные ценности в условиях глобализации, так и как меняются взгляды молодежи на духовные и нравственные ориентиры [9]. Языкознание, как междисциплинарная область, предоставляет ценные инструменты для изучения социальных изменений и способствует более глубокому пониманию взаимосвязи между языковыми практиками и духовно-нравственными аспектами общества.

Литература

1. Аманжолова Н.М. Проблемы нравственного воспитания молодежи Казахстана в условиях глобализации. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. Тажибаева Г.К. Роль семьи в формировании духовно-нравственных ориентиров у молодежи. – Алматы: Алматы университеті, 2016.
3. Исмаилов Б.С. Глобализация и традиционные ценности в воспитании молодежи Казахстана. – Астана: КазГУ, 2018.
4. Нургалиева Ш.Р. Семья и общество в воспитании молодежи: традиции и современность. – Алматы: Мектеп, 2019.
5. Саин А.С. Духовное развитие молодежи Казахстана: вызовы современности. – Алматы: Қазақстан, 2015.
6. Абдрашев А.Т. Язык как отражение ценностей молодежи в Казахстане. – Алматы: Білім, 2020.
7. Жангалиева А.М. Молодежь и ее духовно-нравственные ориентиры в эпоху глобализации. – Алматы: Бастау, 2017.
8. Шайкенова М.Б. Межкультурная коммуникация и молодежь Казахстана: влияние глобализации. – Алматы: Алматы университеті, 2016.
9. Кустанова Д.И. Проблемы воспитания молодежи в современных условиях. – Астана: Мектеп, 2018.

SRSTI: 16.01.11

A.S. Zhumadilova

Pedagogical college named after M.O. Auezov

Republic of Kazakhstan, Semey, aruzhanzhumadilovaaruzhf7@gmail.com

THE MULTILINGUAL MIND: HOW LANGUAGES ENHANCE COGNITION

The study of the influence of multilingualism on personality is relevant for a number of reasons:

- **An increase in the number of people who speak several languages:** Due to migration, the development of international relations and the Internet, the number of people speaking several languages is constantly increasing.
- **The effect of multilingualism on cognitive abilities:** A number of studies have shown that multilingualism can improve memory, attention, executive functions and other cognitive abilities.
- **The impact of multilingualism on intercultural competence:** Multilingualism allows people to better understand other cultures, be more sociable and adaptive in different situations.
- **Insufficient knowledge of the psychological characteristics of multilingualism:** Despite the relevance of the topic, there is a lack of research devoted to the study of motivation, learning strategies and other psychological characteristics of people who speak several languages.

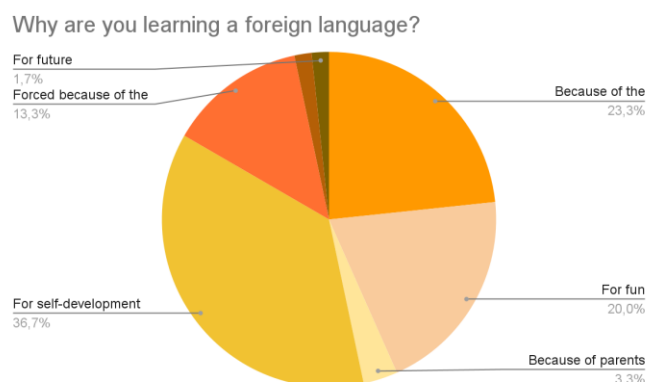
Multilingualism and cognitive abilities

How exactly the brain changes when learning a foreign language. One of the most famous experiments that investigated this process was the work of Swedish and German scientists - its results were published in 2012.

People who intensively study a foreign language took part in the experiment and medical students who studied hard but did not study foreign languages acted as a control group. As a result, the brain of medical students has changed slightly, and some areas of the brain have grown noticeably among students who are intensively studying foreign languages. The volume of the hippocampus increased, in addition, changes occurred in the upper temporal, as well as in the middle and lower frontal gyri [1].

Research suggests that people who speak one or more foreign languages are better at solving problems, and they are more creative.

In accordance, we conducted a survey of students that showed the following results:

1-diagram

As we can see, the majority of them study the language for themselves and for their own pleasure, in the same way as the majority study a foreign language because of educational requirements and very few of them think about studying because of work and the future.

Benefits of multilingualism

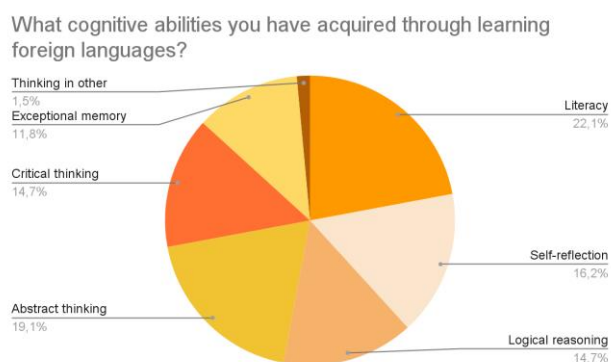
Improved cognitive skills: learning and using multiple languages involves complex cognitive processes, which strengthens skills such as memory, attention, reasoning and problem solving. Multilingual individuals often perform better on tasks that require cognitive flexibility.

Increased ability to think flexibly: Multilingualism fosters the ability to switch between different language systems and grammatical structures. This can lead to a greater ability to think flexibly, adapt to new situations and find creative solutions.

Improved attention span and concentration: Multilingual speakers develop skills in filtering and managing information in multiple languages. This can result in an increased ability to concentrate on specific tasks and to resist distractions.

Increased ability to solve linguistic problems: Multilingual individuals have experience in handling different grammatical rules, vocabularies and linguistic structures. This can lead to a greater ability to solve linguistic problems and understand abstract concepts.

Increased cultural and social sensitivity: Multilingualism involves learning different languages and often also involves exposure to different cultures and perspectives. This can lead to greater cultural and social sensitivity, and better understanding and empathy towards people from abroad.

2-diagram

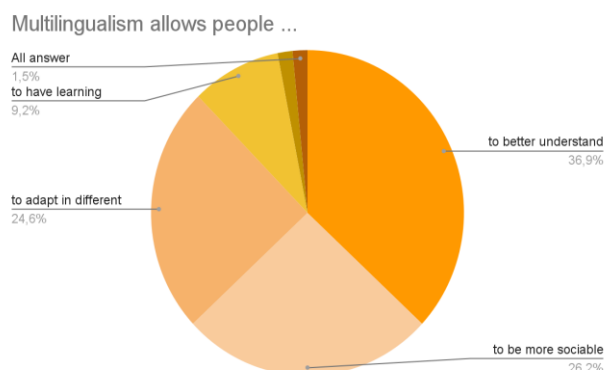
The influence of multilingualism on thinking

Multilingualism can improve executive functions such as planning, arrival at decision , and impulse control. This is due to the fact that when using multiple languages, a person constantly learns to switch between languages, coordinate different language systems and solve tasks in a multitasking environment.

The effect of multilingualism on adaptability

Multilingualism can increase a person's adaptability to new conditions of life, study or work. People who speak several languages find it easier to establish contact with people from other cultures, which can be useful in various spheres of life.

Many people ask themselves, "Why do we need to know several languages if we don't know them fluently?" Based on the survey, students who study foreign languages explained their reason for their choice.

3-diagram

The result of the questionnaire [6] illustrates that having knowledge over multiple languages is advantageous on several layers. For example, learning strategies, being more social, adapting to different situations, and having a better understanding of other cultures.

Conclusion:

Speaking several languages allows people to better understand other cultures, be more sociable and adapt to different social contexts. By learning or actively using a second language, people can become more rational, open-minded, and better equipped to deal with difficult situations. Beyond the individual benefits, multilingualism plays a crucial role in bridging cultural gaps and promoting understanding in a globalised world. It equips individuals to navigate diverse social contexts, connect with people from different backgrounds, and appreciate different perspectives. In conclusion, this study underscores the importance of promoting multilingualism, not just for practical reasons like career opportunities, but also for its transformative impact on individuals' cognitive abilities, cultural awareness, and social adaptability. Investing in language learning, both individually and societally, holds the potential to unlock a world of understanding, connection, and intellectual growth.

References

1. Mårtensson J., Eriksson J., Bodammer N. C., et al. Growth of Language-Related Brain Areas after Foreign Language Learning. *NeuroImage*. – 2012. – 63(1): 240-244, doi: 10.1016/j.neuroimage.2012.06.043
2. Хлюстова Я. Поймать вавилонскую рыбку / Человеческий мозг, нейронные сети и изучение иностранных языков / Альпина нон-фикшн, 2024
3. Cambridge English Perspectives / The Impact of Multilingualism on Global Education and Language Learning / Dr Lid King, The Languages Company
4. Гураль С.К. Язык и культура. – Томск: Издательство Томского государственного университета, 2021.
5. Bilingualism and Third Language Acquisition / January 1993 / Jose Valencia Garate
6. <https://forms.gle/LezdFcBASEsS8imX7>

K.T. Zhunisova

Pedagogical college named after M.O. Auezov
 Republic of Kazakhstan, Semey, kamilazhunisovakamizh123@gmail.com

TECHNOLOGY AND CHANGING THE SEMANTIC OF WORDS

Introduction: A language is a dynamic system that is constantly evolving in accordance with the communicative needs of its native speakers. One of the key mechanisms determining this evolution is semantic change. Semantics is a branch of linguistics that studies the semantic meaning of language units. The advent of digital technologies, in particular artificial intelligence (AI), marked the beginning of a new era of linguistic evolution. This article explores how technological advances are changing the semantics of words and affecting the way we communicate [1].

The semantics of words change for various reasons, including social, cultural, and technological changes. New words are created to fill in lexical gaps, to express new concepts, or to reflect changes in society [3]. And here we have a question *what are the principles of semantic changes or why the meaning of words in the language is changing*:

Need and Adaptation: Semantic change is driven by the need for language to adapt to new concepts, experiences, and technologies. As societies evolve, new vocabulary emerges to represent these novelties (e.g., "smartphone"). Existing words may also be repurposed to represent new ideas (e.g., "dial" originally referred to a sundial but now signifies rotary telephone controls).

Metaphor and Metonymy: Figurative language plays a significant role in semantic change. Metaphors assign a new, often abstract, meaning to a concrete word (e.g., "field of linguistics"). Metonymy involves a semantic shift based on association, where a related concept comes to represent the original word (e.g., "crown" representing royalty).

Narrowing and Broadening: The meaning of a word can become more specific (narrowing) or more general (broadening) over time. Narrowing occurs when a word's original broad sense acquires a more restricted meaning (e.g., "meat" originally meant "food"). Broadening happens when a word's meaning expands to encompass a wider range of referents (e.g., "bird" originally referred specifically to "young bird").

Social and Cultural Factors: Social and cultural shifts can influence semantic change. Euphemisms arise from the need to replace taboo words with less offensive terms (e.g., "pass away" instead of "die"). Technological advancements can render some words obsolete and necessitate the creation of new ones [2].

Technological Innovations and Linguistic Evolution:

- The internet and social media have democratized communication, leading to the rapid spread of new words and phrases.
- The rise of digital culture has given birth to unique linguistic phenomena, such as emojis, memes, and internet slang.
- The constant influx of new technologies has necessitated the creation of new words and the adaptation of existing ones to describe emerging concepts.

Semantic shifts in everyday words:

Cloud: Originally referring to a meteorological phenomenon, it now signifies a vast network of remote servers.

Mouse: Once a small rodent, it now symbolizes a computer input device.

Virus: Traditionally associated with biology, it has expanded to include malicious computer programs.

The emergence of new semantic nuances:

Clickbait: A term for sensational headlines designed to attract clicks.

Troll: Originally a mythical creature, it now refers to someone who intentionally provokes an emotional response online.

Swipe: A simple gesture on a touchscreen, it has taken on metaphorical meanings related to romantic relationships and decision-making.

The Impact of AI on Language and Semantics

Natural Language Processing (NLP):

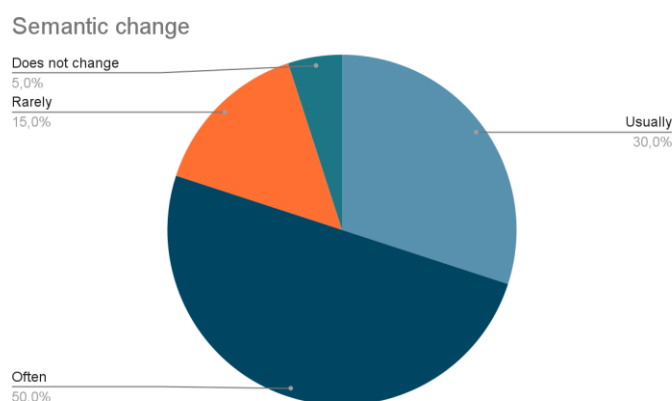
NLP algorithms are able to analyze and understand human language, leading to the development of sophisticated language models and chatbots. This has the potential to influence the evolution of language by introducing new ways of expressing ideas and concepts.

Machine Translation:

Machine translation tools are becoming increasingly accurate, which can lead to the blending of languages and the emergence of new linguistic phenomena [4].

Practice work:

Nowadays, it is difficult to understand the original use of the word and all semantic changes of the word are perceived in the newest sense and so that the meaning of the words is not lost, we conducted a survey among students, and also created a website where others can leave the meanings of new words.

Semantic change contributes to the development and evolution of language by allowing us to create shadow meaning and expressions that more accurately convey meaning and ideas. This is particularly crucial in today's rapidly changing world, where new technologies, phenomena, and objects emerge constantly.

While some may argue that semantic change can complicate understanding and communication, their presence often enhances our ability to express ourselves clearly and precisely. By introducing new vocabulary, semantic change can facilitate communication between people from different fields and backgrounds, fostering a deeper understanding of complex ideas.

Conclusion:

In conclusion, language is a dynamic system that constantly evolves in response to societal, cultural, and technological shifts. Semantic change, the alteration of word meanings, is a fundamental aspect of this evolution. The interplay of factors such as need and adaptation, metaphor and metonymy, narrowing and broadening, and social and cultural influences shapes the way language develops. The advent of digital technologies has further accelerated this process. Social media and artificial intelligence have introduced new ways of communicating, leading to the rapid spread of new words and phrases and the alteration of existing ones. As technology continues to advance, language will undoubtedly continue to evolve, reflecting the changing needs and perspectives of its users.

References

1. Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М./СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2004. – 192 с.
2. Anderson C. Essentials of Linguistics, 2nd edition / Catherine Anderson, Bronwyn Bjorkman, Derek Denis, Julianne Doner, Margaret Grant, Nathan Sander, Ai Taniguchi. – eCampusOntario Hamilton, 2022. – 877 p.

3. Zhunisova K. Neologisms in modern English // XI scientific and practical conference «Development of the creative potential of the individual and society» (Higher pedagogical college named after B.Akhmetov, 2024). – Pavlodar, 2024. – 526 p.
4. Хлюстова Я. Поймать вавилонскую рыбку Человеческий мозг, нейронные сети и изучение иностранных языков. – М.: Альпина нон-фикшн, 2024. – 248 с.

ГТАХР 17.82.90

Н.А. Алпысбаева
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

А.БАЙТҰРСЫНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ТІЛІНДЕ ТАРАЛУЫ ХАҚЫНДА

Ахмет Байтұрсынұлы – түркітанушы. Түркі халықтарының өзара тілдік бірлігін нығайтуды көздеген мақалаларын ол 1913 жылдары «Қазақ» газетінде жариялай бастаған. 1926 жылы Бакуде өткен түркітанушылардың Бүкілодақтық бірінші съезінде орфография, әліпби, терминология мәселелері сөз болады. «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» атты баяндамасында қазақ тілінің дамуы үшін терминдер маңызды, сондықтан термин сөздер қазақ тілінде болу керек; табылмаған термин сөздерді түбі бір түркі халықтары диалектісінен алу қажет дей келіп, өз ойын былай деп түйген: «...разгрузив свой язык от балласта чужих слов и отчистив его от засоренности влиянием чужого языка, сделали бы доступными произведения своей печати и своей народной массе и другим тюркским народностям» [1, 425].

Қай халықтың болмасын өзінің тіршілігіндегі кезеңдерін, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарын бейнелейтін халықтың ғұмырымен тікелей байланысты құбылыс бұл – тіл. Жалпы Орталық Азиядан Еуразия мен Африкаға дейін тараған қырық шақты түркі тілдері ірі тілдік топ болып саналады. Н.А.Баскаков тілдік белгілерінің ортақтығына қарай Батыс (бұлғар, оғыз, қыпшақ, қарлұқ топтары) және Шығыс хун тілдері (ұйғыр-оғыз, қырғыз-қыпшақ топтары) деп бөлген [2, 19-20]. Даму барысында бұл топтардағы тілдердің кейбірі жан-жақты дамып, жетілген тілдер деңгейіне көтерілсе, енді бірі жойылып немесе жоғалуға жақын тілдер қатарынан орын алды. «Қазіргі түркі тілдері» деген ұғым сөйленісте белгілі бір тілдің аймақтық ерекшелігін танытатын түркі диалектілеріне қатысты қолданылады. Қыпшақ тобы (татар, башқұрт, қарачай-балқар, қырым татарлары, қарайым, құмық, ноғай, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, алтай) және оғыз тобы (әзірбайжан, гагауз, түрікмен, түрік) түркі тілдерінің ұлттық жазба әдеби тілге айналуы көптеген ғасыр жемісі.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл-құрал» еңбегінде: «Біздің түрік тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң ел бұтақтап, өскен де, тіл де бұтақтаған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып түрік тілінің арасына тарау-тарау жік түскен. Сондықтан бұл күнде неше бұтақ түрік тұқымынан ел болса, сонша тарау тілде басқалық бар. Тілдің басқалануына себеп болған – әр түрлі бөтен жұрттармен сыбайлас болып араласқандықтан. Түріктің балалары өсіп, алды-артына тарап әр түрлі халықпен сыбайлас болған, араласқан түрлі жұрттың түрлі тілінің түрік тіліне жат сөздер, жат дыбыстар кірісіп, тіл арасының бірте-бірте жігі ұлғайған, мақсұт – сол жікті бітеп жалғау болса, оған түзуді қисық деп, дұрысты қате деп қыңыр жолмен кірмей, тура жолмен келу керек», – деген болатын [1, 448].

Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны туралы зерттеулер 1919 жылдан бастау алады, сол жылы А.Самойловичтің «Байтұрсынұлы Ахмет Байтұрсынұлы», 1924 жылы А.Байтұрсынұлының түзген араб графикасына негізделген қазақ алфавитін ұлы жаңалық деп есептеген түрколог Е.Поливановтың «Қазақ-қырғыздың жаңа (Байтұрсынұлы) орфографиясы», 1928 жылы Н.Яковлевтің «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» атты ғылыми мақалалары жарыққа шығады. Белгілі орыс түркітанушысы А.Н.Кононов

«Әліпби», «Тіл құрал», «Әдебиет танытқыш» сынды аса құнды Байтұрсынұлының әдістемелік құралдарын жоғары деңгейде бағалап, оны әйгілі түркітанушылардың қатарына қосса, Н.Ф.Яковлев, К.Менгес, Б.Комри сынды атақты шетел ғалымдары да Байтұрсынов ойлап тапқан алфавитті жетілген алфавит деп жоғары бағалаған. Ресей ғалымдары бастап берген ғылыми зерттеуді қазақ ғалымдары іліп әкетіп, «Ахметтануды» қалыптастырды.

Бүгінгі таңда Байтұрсынов еңбегіне деген қызығушылықты көрші Түркия елі де танытып, оны ақын, педагог, аудармашы, түркітанушы, лингвист ретінде жоғары бағалауда. Оның өмірі, қазақ халқы мен қазақ тілі үшін сіңірген еңбегі түрлі нысан мен тақырыптағы диссертацияларға, кітаптар мен мақалаларға арқау болды. Байтұрсыновты ең алғаш 1994 жылы өз мақаласына арқау еткен Динара Дүйсебаева. «Бір қазақ ақыны» атты мақаласы ақын өмірінен сыр шертіп, жүріп өткен еңбек жолына тоқталған. Оның да әкесі сияқты билік басындағылардың әділетсіздігіне қарсы болғандығын, тұтқындалып қолға түсе де, тіпті жала жабылып, абақтыда отырған қиын-қыстау кезеңде де қаламын тастамағанын, рухты көтеретін, халық көзін ашатын өлеңдер жазғанын, ғылыми мақалалары арқылы әдебиетке де өзіндік үлкен үлес қосқанын мақтанышпен жазады. «А.Байтұрсынов араб әрпімен жазылған қазақ әліпбиіне біраз жаңалықтар әкелді. Ол қазақ орфографиясының принциптерін анықтады. Ол қазақ грамматикасының негізін ашты: Тілдің дыбыстық, пішіндік, құрылымдық ерекшеліктері мен заңдылықтарын анықтап, осы ережелердің маңыздылығын түсіндірді, грамматикалық терминдерді енгізді. Сондықтан ол филолог ретінде қазақ тарихында маңызды орын алады» [7, 9-11] дей келіп «Шал мен ажал» өлеңін келтіреді. Өзге емес дәл осы өлеңін мысал ретінде келтіру арқылы А.Байтұрсыновтың өмір туралы тереңнен ойлағанын, қаншама білімді оқыған болса да, Құдай алдында арымыздың таза болғанын, надандық кесірінен күнәһар болмау керек дейтін философ болғандығын айтқысы келген.

Мұстафа Өнердің Абай Құанабаевтың туғанына 150 жыл толуына орай жазған мақаласында қазақ даласында Абайдан асқан ақын өткен заманда да бүгінде де жоқ дей келіп, А.Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласына тоқталады. Байтұрсыновты тіл жанашыры, түрколог, әдебиеттанушы деп жоғары бағалайды. Оның қиын өмір жолын айта келе, тұтқындалып, хабары жоқ зиялылар керуеніне қосылды деп өкініш білдіреді.

Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларын түркі еліне паш етушілердің бірі Фахит Түрктің «Ахмет Байтұрсын және оның қазақ ағартушылық қозғалысындағы шығармалары» атты еңбегі А.Байтұрсыновты түркі жұртына бар қырынан көрсеткісі келгенін байқауға болады. А.Байтұрсынов өмір сүрген кезеңнің тарихына, қазақ зиялыларына да қысқаша тоқтала келіп, қазақ даласында жазба әдебиеті кеш дамығанымен ел іші эпикалық әдебиет пен сазды дәстүрге бай еді дейді. Ыбырайға, Абайға, олардың ізашарларының бірі Ахметке тоқталады. Әкесі Байтұрсынның ерлік істері ұлының қалыптасуына себепкер болғанын айтады. «Біздің үйде анамнан басқа ұлым маған хат жазғанын қалаймын» деген әке өсиетін жерге тастамаған бала Ахметтің табандылығына, білімге құштарлығына, әкеден үлгі алып, ананы сыйлай білген ұрпақтың сөзге тұрар батылдығына тәнті болғандай. Ф.Түрк: «Оның күреске, еңбекке, қиыншылыққа толы өмірі бір дәуірдің айнасы іспетті» деп оқырмандарына Ахмет өмірі арқылы, оның жүріп өткен еңбек жолы арқылы сол замандағы қазақ халқының ауыр тұрмысын көрсеткендей. Жалпы Фахит Түрк еңбегінен оның көп ізденіп, көп оқығандығын байқауға болады, қазақ халқының тарихын терең ашып көрсетуі, Ахмет өмірін сол заманның тынысымен ұштастыра суреттеуі, Ахметке қатысты көптеген ғалымдардың айтқан ой-пікірлерін, әсіресе заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтың пікірлерін мысалға келтіре отырып жазуы осының айғағы. 1926 жылғы Баку түркология құрылтайындағы жалпы ағымға қайшы пікірлерімен назар аудартқанына тоқталады, яғни Байтұрсынов кейбіреулер сияқты съезге тек қатысып қана қоймай, өз ойын өткір білдіріп, конгресстің кемшін тұстарын да ашық айтып отырған. Съезд түркология құрылтайы болғанымен, басты назар әліпби мәселесіне аударылып, «басқа мәселелер жай ғана айтылып, өтіп кетілгеніне» Ахметтің көңілі толмағанын, қазақ әліпбиі туралы сөз еткенде көбіне басқа түркі тілдес елдердің әліпбиімен салыстыра отырып зерттеуге тырысқанын, сонымен қатар

терминжасау ісіне үлкен мән бергенін айтады. Ф.Түрікті тәнті еткен Байтұрсыновтың «Егер қазақ тілінде қажетті сөздер табылмаса, бұл сөздер қазақ тіліне жақын немесе туыстас тілдерден алынуы тиіс», өйткені олар формасы жағынан бірдей болмаса да, түбірі бір әрі айтылымға жат емес, сонымен қатар түрік халықтары бір-бірімен үнемі байланыста, сол себепті, сөздің түбірі бір болмаса да, тілдегі сөздердің көпшілігі басқа тілде сөйлейтіндерге таныс болатындығын айтып, яғни нақты факті, аргументтер келтіру арқылы өз сөзін дәлелдеген» деп Байтұрсыновтың терең ойлы тамаша зерттеуші болғандығын айтады. Автор А.Байтұрсыновтың «мәселені шешу жолында түркішіл көзқараспен әрекет ететінін» көреді. Ф.Түрк оның «Өркениет тарихы» кітабының күні бүгінге дейін табылмағанына қынжылады. Ол Қазақстандағы тіл білімі институтының А.Байтұрсынов атында болуы өте орынды, «бұдан да лайықты атауын ойлап табу қиын» деп өз ойын білдіреді.

Х.Эмел Аша-Роза Банбергенова. 1996 жылы шыққан «Қазақ түркілерінің тұңғыш лингвист әдіскер ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы туралы бірер сөз» атты мақалада ақталған ірі тұлғалардың ішіндегі ең көрнектісі қазақ түріктерінің материалдық және рухани мәдениетінің терең бастаушысы, белгілі ғалым, педагог, қазақ түріктерінің тұңғыш тіл маманы, қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы, ақын әрі аудармашы Ахмет Байтұрсынов делінген. Мақала түркі жұртын Ахметтің балалық шағымен таныстырып, кітаптарын талдайды. Әрбірінің шығу тарихы мен жазылу барысын айта келіп, тек қазақ халқының әдебиет саласы ғана емес жалпы түркі дүниесіне енгізген жаңалықтарын мысал ретінде көрсетіледі, сөйтіп сол еңбектерінің түркологияға, соның ішінде тілге қатысты қосқан үлесіне тоқталады. Мақала «Орыс сөздерінің түрікше баламасын табуда әрқашан жол сілтейтін түрік ғалымы» болып қала береді» деп аяқталады.

Ахмет Байтұрсыновты қазақ түріктерінің маңызды тұлғаларының бірі ретінде санайтын Гүлнар Қоқыбасова А.Байтұрсыновқа қатысты жазған мақаласында жалпы Байтұрсынов еңбектерін төрт топқа бөліп, әр топқа талдау жасауға тырысқан: еңбектеріне қатысты зерттеулер, оның дәйексөздері, энциклопедиялық мақалалары және жазылған дипломдық жұмыстар. Ол Байтұрсыновтың туған күні мен қайтыс болған күндері туралы түрлі деректерде түрліше берілетіні туралы айтады.

1999 жылы Алматыда шыққан ғылыми зерттеу еңбекте және 2000 жылы «Түрік әлемі тілі мен әдебиеті» журналында жарияланған А.Б.Ержиласунның «Қазақ тілін латын әліпбиімен жазу туралы ойлар» атты мақаласында қазақтар қолданатын әліпбиге тоқталып, Байтұрсыновтың жазу жүйесіне әкелген ерекшеліктері туралы жазылған, сонымен қатар Байтұрсыновтың жазу жүйесіне әкелген өзгерістер 9 тармақта түсіндірілген.

2005 жылы Карбоз Дыйқановтың «Қырғыз тілі және Ахмет Байтұрсынов. Байтұрсыновтың 125 жылдығына сыйлық» атты Ұланбек Алимов пен Чылдыз Алимовалардың түрік тіліне аударылған мақаласы жарияланады. Бұл мақалада Байтұрсыновтың 1924 жылы 12 маусымда Орынборда және 1925 жылы 25 мамырда Бішкекте өткен жиналыстардағы ғылыми зерттеулері қарастырылды. Сонымен қатар мақалада түркі диалектілерінің бір-бірінен алшақтап бара жатқаны да айтылып, қазір диалектілер арасында сөздіктер пайда бола бастағаны сөз болып, қазақ, өзбек, қырғыз, татар, ұйғыр диалектілерінен мысалдар келтіріледі.

1999 жылы Анкарадағы Түрік тілі бірлестігінің басылымдарында жарық көрген «1926 жылғы Баку түркология конгресінің 70-жылдық жиналысы» атты еңбекке 1996 жылы 20-30 қарашада өткен «1926 жылғы Баку түркология конгресінің 70 жылдығына» Әзірбайжан, Германия және Түркия ғалымдарының ұсынған 11 баяндамасы кіреді. Осы 11 мақаланың ішінде доцент. доцент Ферхат Тамирдің «Ахмет Байтұрсынов және 1926 жылғы Баку түркология конгресі» атты баяндамасы жарияланды. Мақаласында автор алдымен Байтұрсыновтың өмірі, саяси қызметі мен шығармашылығына қысқаша тоқталып, одан кейін Байтұрсыновтың араб әліпбиін қорғаудағы ой-пікірлерін ортаға салып, 7 тармақтан тұратын пікірін тізген.

Профессор Көбей Хусейннің мақаласы 2002 жылы «Түрік әлем тіл және әдебиет» журналында доцент Әли Аббас Чынардың түрік тіліне аудармасымен шыққан еді. Ауқымды

мақалада Байтұрсыновтың өмірі, саяси көзқарастары, тіл, фольклор, әдебиет және публицистикаға қатысты зерттеулері баяндалып, бағаланады.

Тоты Көсенованың А.Байтұрсыновқа қатысты жазған мақаласы басқа әріптестеріне қарағанда Ахметтің ғалым ретіндегі бейнесін кеңірек аша түскендей. Өз мақаласын Абайдан бастап, Абайдың ақындық дәстүріндегі жаңашылдық Байтұрсыновта шебер көрініс тапқанын айтады. Абайдың «Сегіз аяғын» Байтұрсыновтың «Жиған-Терген» өлеңімен салыстырып, Абайдың ізін өлең ырғағынан байқайды. Екеуінде де тақырып пен идея үндесіп кеткен, негізгі мотив ұқсас, афоризм, антитеза, нақыл сөздер бар, мазмұны қазақ қоғамының әлеуметтік мәселелерінен тұрады дей келіп, өз мақаласын: «Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдері қазақтың өлең түріне жаңалық әкелген Абай дәстүрінің жалғасы» деп қорытындылайды.

Ахметке қатысты жазылған шығармалардың ішінде ойып тұрып орын алатын шығармалардың бірі Емин Өздемирдің 2008 жылы жазылған «Ахмет Байтұрсынов өмірі және ХХғасыр басында оның Қазақстандағы білім беру ісіндегі орны» атты дүниесі. Қазақстан тарихынан бастап, қысқаша өміріне шолу жасайды: еңбек жолы, ағартушылық қызметі, әке өсиеті, Алекторов сынды оқыған көзі ашық адамдармен кездесуі, олардың Ахметке әсері, Ахметтің саяси көзқарасы, оқулық, газет шығару арқылы халқын білімге шақыруы, осы жолда кездескен қиыншылықтары, көтерген проблемалары, ұсынған ұсыныстары.., осылардың бәрін жіпке тізгендей айта келіп, оқырман көз алдына Ахмет бейнесін сомдап шығады. Шығармасында түрлі ғалымдар еңбектерінен үзінді келтіреді. Тіпті А.Байтұрсыновтың өз сөзінен дәлелдер беруге тырысқан. «Маса» жинағын М.Дулатовтың «Оян, қазағынан» кейінгі екінші орында тұрған ең танымал шығарма болды деп жазады. Е.Өздемир Байтұрсыновтың араб тілін қазақшалаған әліпбиі көп дау тудырғанын айта келіп, «Айқап» журналындағы Шахзаман Жияшов «Бірге әрекет етейік» атты мақаласын мысал ретінде келтіреді. Қорытындысында Кеңестік жүйенің қысымына қарамастан, «Байтұрсынов өз көзқарасын сақтап қалды», сөйтіп Байтұрсынов өзінен кейінгі қазақ зиялыларының арасында символға айналды» дейді автор.

2023 жылы Ахмет Гунгордың: «Қан Шеңгел. Ахмет Байтұрсынұлының соңғы хаты» атты зерттеу мақаласы жарық көрді. Мақалада автор қуғын-сүргінде, түрмеден түрмеге айдалып жүріп, өз мұратынан тайынбай, өмірінің әр сәтінде қазақ жастарының тәрбиесіне байланысты бағдарламалар дайындап, кітаптар жазған А.Байтұрсыновтың түрмеде отырып жазған соңғы хатына талдау жасаған. Түрмеден досы Файзулла Сәтібалдыұлына жазған хатын дастанға айналдырған Қазақстанның Торғай өңірлеріне танымал ақын, журналист Қамитбек Мұсабайұлы, ал ол шығарманы нотаға түсіріп музыкасын келтірген, домбырамен үйлестірген адам – Нағашыбай Алпысұлы. Қостанайдан бұл шығарманы әртістер Абзал Алпысұлы, Нұрдәулет Тойшин және Аманкелді Сейітхан да домбырамен орындады. Басылым беттерінде 1989 жылы «Қан Шеңгел» деген атпен жарияланды, онда халық үшін күрескені туралы айтылады және өлеңнің әр жолынан көрген азабы, түрмеде болған жылдардағы азапты сағаттардағы мұңы сезіледі. Өзі зынданда жаны қиналып жатса да, ойлайтыны Міржақып, Сәкен, Мағжан Мұхтар, Бейімбет және т.б. әріптестері, олар қолға түсіп қалмаса екен, аман жүрсе екен деп армандайды. Өзіне қарсы айтылған әділетсіз, негізсіз айыптарға, әрі өзге ұлт емес, өзінің қазағының кеудеден теуіп, жазықсыз жазалағанына іші күйеді. «Сөз болып отырған шығарманың уақыт сынынан өтіп, әдеби-эстетикалық, мазмұны жағынан қазақ жастарына күшті де терең әсер қалдырғаны анық. Бүгінгі нұрлы Қазақстан мен қазақтың жетістіктерінде білім мен ғылымды ұран етіп алған А.Байтұрсынов пен оның достарының еңбегі, төккен тері, қажымас ерік-жігерлі сөздері ту болып, үнемі айтылып жүрген эпопеяға айналды» деп мақаласын аяқтайды А.Гунгор.

Жалпы көрші Түркия елінде Ахмет еңбектеріне деген қызығушылық өте жоғары. Мысалы Жемиле Киначи Байтұрсыновты түрік оқырмандарына кеңінен таратып жүрген ғалым Нергиз Бирайдың еңбегін талдап, мақала етіп шығарған. «Нергиз Бирай, Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінің тіл және стиль зерттеуі» атты мақаласында Түркияда магистранттар мен докторанттар арасында түрік әлеміне келген ақын жазушылардың арнаған

еңбектерінің күн санап артып келе жатқанын тілге тиек етеді. Соның бірі Н.Бирай дей келе, оның А.Байтұрсынов өлеңдеріне тілдік стильдік жасаған талдауын алға тартады. Ақынның 79 өлеңі негіз болған Н.Бирай шығармашылығының 1989 жылы шыққан «Ахмет Байтұрсынов шығармалары (өлеңдер-аудармалар-зерттеулер)» және 1991 жылы шыққан «Ахмет Байтұрсынов-Ақ жол» екі кітабын салыстыра келіп, автор осы екі шығарманың арасындағы аздаған айырмашылықтарды көрсеткен.

Ұлт ұстазы мұрасын жаңаша тану мен зерттеуге өзіндік үлесін қосып, А.Байтұрсыновты түрік жұртшылығына кеңінен насихаттап жүрген ғалым Нергиз Бирай. Ол Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығын, әдеби мұрасы мен тілдік мұрасын зерттеуге зор еңбек сіңірген, өзінің академиялық мектебін қалыптастырған үлкен ғалым. Н.Бирай А.Байтұрсынұлы туралы жаңа зерттеу кітабын шығарды, мақалаларын түрік тіліне аударып, көптеген зерттеу мақалалар жазды. Соның біріне тоқталатын болсақ, «Ахмет Байтұрсынұлы және оның шығармалары (1873/1937)» А.Байтұрсыновтың ақын, суретші, аудармашы, журналист, тіл маманы ретінде танылуы туралы баяндап, түрік тіліне аударылған кейбір өлеңдері берген. Ол қазақ халқының бауырмалшыл, жанашығыштық қасиетіне бас иеді: Байтұрсынов 1914 жылы «Қазақ өлкесін басқару әдістері» атты мақаласы үшін ірі көлемде айыппұл төлеу немесе бас бостандығынан айырылу мәселесі тұрғанда, оқырмандар жан-жақтан ақша жиып оны түрмеден де, айыппұлдан да ақтап алып қалады.

Н.Бирай Байтұрсынов шығармашылығын негізгі үш бөлімге топтастырған, яғни ағартушылықты насихаттаған мақалалары; өлеңдері, аудармалары. «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінің маңыздылығына да тоқталады. Н.Бирай жинақ неге «Маса» деп аталды деген сұраққа жауап беруге тырысады, яғни «маса» бұл жерде символ ретінде көрсетілген, халықты ояту, санасын көтеру міндетін атқаратын нышан. Автор Байтұрсыновтың замандасы Сейфуллиннің мына айтқандарын келтіреді: Байтұрсынұлы шын мәнінде «жұмсақ маса; ұйқыдағы қазақ халқының үстінен тынымсыз ызылдап, бай мен кедейді ажыратпайды» [9]. Н.Бирай осы топтамадағы өлеңдер формасынан Абай мен Ыбырай ықпалын байқайды. Мақала соңында Н.Бирай Ахмет сынды алып тұлғамыздың өзін тек суретші, ақын, аудармашы, журналист, баспагер, тіл маманы және әдебиет қайраткері ретіндегі қасиеттерімен ғана танылып қоймай, сонымен қатар адамдардың санасын оятуға тырысқан, оларға жол көрсеткен белгілі қазақ ғұламасы дей келіп, А.Байтұрсыновтың бірнеше өлеңдерін мысал ретінде берген. «Жұбату», «Қазақ қалпы», «Ат пен есек» сынды және тағы бірнеше өлеңдерін түрік тіліне аударып, өз оқырмандарын Байтұрсынов шығармаларымен қуантуға тырысқан.

Н.Бирайдың «Қазақ даласындағы көтеріліс пен көтеріліс үні: Ахмет Байтұрсынұлы» атты мақаласы патшалық Ресейдің қазақ халқын езгісіне қарсы тұруына негізделген. Тақырыптағы көтеріліс үні деген сөздің мағынасы «ояну, ояту» ұғымдарын білдіреді деп, «Жиған терген», «Анама хат», «Өзен мен қарасу» т.б. өлеңдерінен үзінділер келтіреді. 1988 жылы А.Байтұрсынов «халыққа қызмет етуден басқа қылмысы жоқ» деген үкім шығарылып, ақталады. Н.Бирай барлық түрік зиялылары сияқты оның есімі де, еңбектері де осы күннен есте қалғанын жазады. Н.Бирай Байтұрсыновтың елін қалың ұйқыдан оятып, жарыққа шығарғысы келген ниетін ақынның «Қозғалмай ұйқылы-ояу жатқан бойға», «Өзен мен Қарасу» сынды өз өлеңдерінен мысалдар келтіру арқылы берген. «Бұл кезеңде орыстарға қарсы тұра алатын күшті түрік мемлекетінің болмауы, Түркістандағы хандықтардың бір-бірімен алауыздығы, тайпалар арасындағы тарихи бәсекелестік осы өлкеде тұратын әрбір түрік тайпасын әлсіретіп, түрік тайпаларының көшпелі тұрмысы олардың ұйымдасып, жоғары тұруына кедергі болды. Әскери күші бар орыстарға қарсы тұруды қиындатты» және де «Бүгінде Қазақстан халқы өзінің еркіндігі мен өзін-өзі сақтауы үшін езгі мен озбырлыққа қарсы шыққан, халықты ұдайы алаңдатып, тамырына қайта оралуға мәжбүрлеп, жадын сақтап, оятуға мәжбүрлеген Байтұрсынұлы сияқты тұлғаларға қарыздар» [4] деп қорытындылайды өз ойын автор. Н.Бирай қазақтар деген сөздің орнына қазақ түріктер деп бізді, яғни қазақтарды жанына жақын тартып өзімізге жазады, қазақтардың сол замандағы қиналысын көріп, өзінің де жаны қиналғанын байқатады. Алауыздық жүрген жерде қашанда

ыдырушылық болады, сондықтан түркі жұрты біріккенде ғана үлкен күш болары анық дегенге саяды автор ойы [4].

«Ахмет Байтұрсынұлы бойынша қазақ түріктерінің жазба әдебиетіндегі кезеңдер мен жанрлар» атты Н.Бирайдың шығармасы Байтұрсынов шығармашылығын тағы бір жақсы қырынан талдаған дүниелердің бірі деуге болады. Мұнда ол өз оқырмандарын Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегімен таныстыруға тырысқан. А.Байтұрсыновтың қазақ әдебиетін кезең-кезеңге бөліп, тақырып бойынша бөліп, идея, жанрларын анықтағандығы туралы жазады. Жартылай отырықшы немесе көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы көбіне ауызша дәстүр арқылы өмір сүргенін, тек отырықшы өмірге көшумен бірге жазба әдебиет келе бастағандығын, десе де бұл кезеңде ауыз әдебиетінің жанрлары назардан тыс қалмағандығын айтқанын, сол кезеңдегі әдебиет тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түрік қауымдарына ортақ ата-бабалар мұрасы екендігін айтады. Ғалым шығармаларын талдай келе Н.Бирай Байтұрсынов жазудың қазақ ортасына дінмен бірге енгенін, әдеби емес, діни бағытта болуы әдебиеттің дамуына кедергі болғанын айтады дейді. Бұл кезеңде алауыздық кесірінен қазақ пен ноғай арасы ажырап, араб әріптері жойылып, орнына кириллица қолданыла бастайды, сөйтіп қазақтар орыс әдебиеті арқылы Еуропа әдебиетімен танысады дейді автор. Сөз соңында Н.Бирай «Әдебиет танытқыш» арқылы Байтұрсыновтың алғаш рет қазақ жазба әдебиетіне талдау жасағанын, дегенмен 1991 жылдан кейін Байтұрсыновтың бұл классификациясы өзгергенін, бүгінгі классификациялық зерттеулер неғұрлым шынайы тәсілдерге негізделген дегенді айтады. Түркі тілдес республикалардың кең географияда орналасуы, олардың тарихи-саяси бірлігінің әтүрлілігі, әдеби тақырыптардың түрлі әдіс-тәсілдермен қарастырылуы кесірінен көптеген мәселелер әлі күнге дейін шешілмеуде дей отырып автор, бұл зерттеулер бір жүйеге біріктірілсе деген ой тастайды.

«Ахмет Байтұрсынұлы мен Мехмет Акиф Ерсойдың идеялар әлемі» атты доцент Н.Бирайдың келесі бір шығармасында автор осы екі ғалымның шығармаларымен тереңірек таныстыруды жөн көреді. Бірі түрік жерінде, енді бірі қазақ жерінде, екі бөлек екі кезеңде өмір сүрген екі ғалымның еңбектерімен толық танысу үшін олар өмір сүрген кезеңді толық білу, тарихи жағдайларымен толық таныс болу керек дегенді айтады. Өйткені өткенді білмей, қоғамдағы мәселелерден хабардар болмай, қандай да бір еңбек дүниеге әкелу мүмкін емес дейді автор. Бұл екеуін автор «Түрік дүниесін нұrlандырған екі ұлы қаламгер» деп жоғары бағалайды. Олардың өлеңдері мен шығармаларында жеке мәселелер қозғалмай, олар өмір сүрген кезеңдегі оқиғалар мен жағдайларға байланысты әлеуметтік мәселелер қозғалғандығы туралы айтады. Әрбірінің өмірлеріне жеке-жеке тоқтала кетеді. Екі ақынның еңбек жолына үңіле отырып, ғалым екеуінің де мақсаттары бір болғанын, яғни елді дамытудың бірден-бір жолы қажырлы еңбек, білім алу, жалқаулық пен надандықтан арылып алға ұмтылу екендігін айтады. Н.Бирай шығармасына арқау болып отырған екі жазушының екеуі де ұстаздық қызмет еткен. Акиф халықты белгілі бір мәдени деңгейге жеткізетін білімнің қажеттігін алға тартып, «менің мұғалімім»: адал, әдепті, сауатты, арлы болу керек» дегенді айтса, ұзақ уақыт бойы әр жерде ұстаздық қызмет атқарып, өз қоғамын әлеуметтік, экономикалық, діни, оқу-ағарту салаларын жақсы білетін А.Байтұрсынов артта қалудың себебі жалқаулық деп біліп, босқа мұңайғанша күрескенді жөн көрген.

Түркиядағы А.Байтұрсынов туралы зерттеулердің жалпы саны осыдан екі жыл бұрынғы жүргізілген есеп бойынша 29 екен, оның ішінде 4 диссертация 1 монография, 24 зерттеу макала. Ал одан бері шыққаны қаншама. А.Байтұрсынов туралы Түркияда ең көп зерттелгені өмірі мен шығармашылығы болса, ең көп аударылғаны өлеңдері екен, дегенмен «тіл біліміне қатысты «Тіл құрал», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар» сияқты аса құнды еңбектері осы күнге дейін аударылған жоқ» [10]. Сонымен қатар «Түркиядан басқа түркі әлемінің тіл маманы түркологтары» атты екі томдық кітаптың «Қазақстандық ғалымдар» бөлімінде А.Байтұрсынұлының өмірі және шығармалары туралы мәлімет берілген. Ақын өлеңдері бойынша Түркиядағы Памуккале университетінің профессоры, алаштанушы ғалым Н.Бирай 2011 жылы «Тіл және стилистикалық зерттеу» атты кітабын шығарып, Байтұрсынов

мақалаларын түрік тіліне аударды. Көптеген зерттеу мақалалар, диссертациялық-магистрлік жұмыстар, кітаптар Байтұрсыновтың түркология саласына сіңірген еңбегінің зор екендігін көрсетеді. Болашақта А.Байтұрсыновтың бүкіл еңбектері тек қана түрік жұртшылығына ғана емес, бүкіл түркі тілдес елдерге аударылып, кеңінен насихатталып, Ахметтану ғылымы одан әрі дами түседі деген үміттеміз.

Әдебиет

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение / Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1981. – 136 с.
3. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы (Төте жазудағы тұңғыш әліппелер және ұлттық баспасөзде жарияланған көсемсөздер). – Алматы: Ел-шежіре, 2013, Т. ІҮ: – 384 б.
4. Бирай Н. Қазақ даласындағы көтеріліс пен көтеріліс үні: Ахмет Байтұрсынұлы, Ардагер түркология, Көктем 2015/16: 1-14
5. Biray, Nergis (1999). "Ahmet Baytursunoğlu Ve Eserleri"(1873-1937), Pamukkale Üniversitesi
6. Hüseyin, Prof. Dr. Köbey (2002). "Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursinov", Aktaran. Yrd. Doç.
7. Kardeş Edebiyatlar dergisinin arşivi: <http://www.kardesebedebiyatlar.com/>
8. Gülnar Kokyassova “Kazakistan’da Yapılan Ahmet Baytursinoğlu Üzerinde Yapılan Çalışmalar” Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi”. – 2007. Ağustos. Sayı: 169.
9. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы: «Ғылым», 1999.
10. Қабадайы О. Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны және Түркияда «Ахметтану». Қыршехир Ахи Эвран университеті, Түркия, Қыршехир қ. e-mail: kabadayiosman@yandex.com <https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.12>

МРНТИ: 16.41.21

Д.Е. Джусупов

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Республика Казахстан, г.Уральск, dzhusupov.daniyar2004@mail.ru

ЗАРУБЕЖНЫЕ СКАЗКИ И ФЭНТЕЗИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КАК АУТЕНТИЧНЫЙ МАТЕРИАЛ И СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Изучение иностранных языков в условиях глобализации и культурного обмена становится важной частью не только образовательных процессов, но и личностного развития. Овладение иностранным языком открывает новые горизонты общения, способствует расширению кругозора и помогает глубже понять культуру и менталитет народа, чей язык изучается. Важным же компонентом успешного освоения языка является использование аутентичных материалов, которые позволяют учащимся погружаться в реальную языковую среду, развивая не только языковую, но и межкультурную компетенцию [1, 145]. Одним из наиболее привлекательных видов аутентичных материалов являются литературные произведения, в частности, зарубежные сказки и фэнтези. Сами же сказки и фэнтези занимают особое место в литературном наследии разных народов. Эти жанры объединяют элементы мифологии, фольклора и народных традиций, что делает их ярким отражением менталитета и мировосприятия различных культур [2, 33]. Данные произведения не только знакомят с языковыми особенностями, но и помогают понять, как развивается культурная идентичность, какие архетипы и символы формируют коллективное сознание. Актуальность применения сказок и фэнтези в обучении иностранным языкам обусловлена множеством факторов. К их числу можно отнести наличие широкого спектра лексики и грамматических конструкций, что делает произведения данных жанров полезными на разных

уровнях владения языком – от начального до продвинутого. Многие сказки и фэнтези включают в себя элементы диалогической речи, что способствует развитию разговорных навыков. Дополнительными преимуществами же являются не только появление повышенной мотивации у самих учащихся, но и насыщенность таких текстов культурными и историческими контекстами, что предоставляет учащимся возможность не только изучать язык, но и углубленно знакомиться с культурой и традициями страны [3, 88]. Актуальность же самой темы исследования обоснована несколькими причинами. Во-первых, на текущий момент времени, наблюдается постепенный рост популярности жанра фэнтези и сказочных произведений среди множества людей, в частности, молодёжи. Во-вторых, ни для кого не секрет, что существует огромное множество способов и методик изучения иностранных языков и каждый, кто желает улучшить свой багаж знаний в этой области, выбирает именно тот путь, который больше всего ему подходит. В данном ключе, зарубежные сказки и фэнтези произведения могут выступать в качестве одного из таких путей, поскольку они напрямую связаны с культурой зарубежных народов, а как известно, языки должны изучаться в неразрывной связи с культурой и восприятием мира этих самых народов [4, 16]. В-третьих, произведения подобного характера могут содержать в себе достаточно интересные и крайне необычные слова и выражения, которые при желании, читатель может взять себе на вооружение в дальнейшем.

Целью данной научной работы является поверхностное ознакомление с темой самой научной работы, а именно, рассмотрение зарубежных сказок и фэнтези как аутентичного материала для обучения иностранным языкам, а также исследование их образовательного потенциала.

Сами же сказки и фэнтези занимают особое место в литературном наследии разных народов. Эти жанры объединяют элементы мифологии, фольклора и народных традиций, что делает их ярким отражением менталитета и мировосприятия различных культур. Зарубежные сказки, такие как произведения братьев Гримм, Шарля Перро или Антуана де Сент-Экзюпери, а также фэнтезийные романы, например, творчество Дж. Р.Р. Толкина или Жан-Филиппа Жаворски, дают представление о культурных ценностях, страхах, надеждах и идеалах, свойственных определённым народам и эпохам [5]. Эти произведения не только знакомят с языковыми особенностями, но и помогают понять, как развивается культурная идентичность, какие архетипы и символы формируют коллективное сознание. Кроме того, фэнтези и сказки отличаются от других литературных жанров тем, что они позволяют легко вводить элементы фантастики, которые с одной стороны делают тексты более яркими и захватывающими, а с другой стороны – позволяют моделировать различные социальные и культурные ситуации, например, взаимодействие разных народов и культур [6]. Эти произведения часто предлагают нестандартные подходы к решению жизненных проблем, что помогает формировать креативное, а также критическое мышление у учащихся и способствует развитию аналитических навыков [7, 23]. Также, подобные произведения часто содержат в себе различные жизненные премудрости, которые вполне применимы в реалиях современной повседневной жизни. Однако использование сказок и фэнтези в преподавании иностранных языков не лишено определённых трудностей. В первую очередь, это связано с высоким уровнем абстракции, который часто присутствует в таких произведениях. Сказочные элементы, метафоры и аллегории могут затруднять понимание текста, особенно для начинающих учащихся. Также важно учитывать, что культурные особенности, описанные в произведениях, могут быть далеки от реальности студентов, что требует дополнительного объяснения и контекста.

В ходе этой научной работы было применено множество методов исследований, из числа которых можно выделить лексический, стилистический, культурологический, тематический, историко-литературный виды анализов и сравнение. Основные же результаты исследования включают в себя следующие важные аспекты. Во-первых, это полноценное и всестороннее изучение роли зарубежных сказок и фэнтези произведений как аутентичных материалов, которые обладают огромным потенциалом обогащения процесса обучения

иностранным языкам, способствуя не только языковому развитию, делая его достаточно интересным и запоминающимся, но и расширению культурного горизонта студентов, что несомненно является очередным преимуществом для обучающихся. Во-вторых, это подробный разбор и анализ нескольких путей интеграции сказок и фэнтези произведений в учебный процесс. Важно отметить, что в ходе научной работы объясняется не только суть того или иного из методов интеграции, но также приводятся рекомендации к тому, как именно преподавателю следует организовывать работу с детьми, какого рода задания необходимо давать классу при каком-либо из путей интеграции и какие доступные средства могут применяться педагогом в ходе занятия (грамматические, лексические упражнения, раздаточный материал в виде готовых текстов и т.п.).

В заключении, можно с уверенностью сказать, что в целом, изучение иностранного языка через зарубежные сказки и фэнтезийные произведения предоставляет уникальную возможность погружения в языковую среду, позволяя учащимся не только осваивать грамматику и лексику, но и развивать культурное сознание, расширять горизонты восприятия мира. В ходе данной научной работы мы рассмотрели роль сказок и фэнтези как аутентичного материала в обучении иностранным языкам, а также различные подходы к использованию этих жанров для достижения образовательных целей. Зарубежные сказки и фэнтези произведения обладают рядом уникальных характеристик, которые делают их идеальными для использования в обучении иностранным языкам. Первым из числа этих характеристик можно назвать культурное значение и контекст этих самых жанров. Сказки и фэнтези — это не просто выдуманные истории, но и отражение культурных традиций, мировоззрения и ценностей народа. Изучение этих произведений помогает ученикам понять культурные и исторические особенности страны, язык которой они изучают. В фэнтези часто присутствуют элементы, характерные для мифологии, фольклора и традиционных символов той или иной культуры, что способствует глубокому пониманию культурных различий и сходств. Второй характеристикой из вышеупомянутого списка является обогащение лексического запаса и грамматических навыков. Сказки и фэнтезийные произведения часто включают разнообразную лексику, от базовых слов до специализированных терминов (например, магических или мифологических понятий). Включение таких материалов в учебный процесс помогает учащимся освоить новые слова и выражения, а также научиться использовать их в контексте. Кроме того, эти произведения могут быть использованы для практики грамматических конструкций, таких как времена, условные предложения, модальные глаголы, и т.д. Третьей по счёту характеристикой будет способность вышеупомянутых жанров литературы к развитию навыков аудирования и восприятия на слух у учащихся и студентов. Прочтение сказок или просмотр экранизаций фэнтезийных произведений на иностранном языке помогает улучшить навыки восприятия на слух. Ритм, интонация, характерные для сказочного повествования, помогают учащимся легче воспринимать информацию и запоминать новые слова. Подытоживая все сказанное, нужно отметить, что данная тема будет интересна, а также полезна современным учителям, в особенности молодым специалистам, ведь несмотря на кажущуюся новизну темы, в ходе данной научной работы она была достаточно детально рассмотрена, при этом, оставив пространство для более глубокого и основательного изучения аспектов, затронутых в данной работе, что возможно, будет рассмотрено в дальнейшем.

Литература

1. Великов И.А. Современные англоязычные фэнтези-сериалы как аутентичный материал и средство обучения иностранному языку / И.А. Великов, И.И. Гилязетдинов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 26 (473). — С. 145-147. — URL: <https://moluch.ru/archive/473/104662/> (дата обращения: 05.03.2025).
2. Лисица И.В., Чернобров А.А. Прагматические и стилистические особенности британской рок-поэзии в культурологическом освещении. — Новосибирск: Издательство НГПУ, 2014. — 160 с.

3. Барышников Н.В., Жоглина Г.Г. Использование аутентичных видеодокументов в обучении // Иностранные языки в школе. – 1998. – № 4. – С. 88-92.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.:Издательство «Слово», 2000. – 165 с.
5. Алексеев С.В. Фэнтези // Знание. Понимание. Умение. – 2013. – №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fentezi/viewer> (дата обращения: 05.03.2025).
6. Фетисова Т.А. Фэнтези – феномен современной культуры. Обзор // Вестник культурологии. – 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fentezi-fenomen-sovremennoy-kultury-obzor> (дата обращения: 30.06.2023).
7. Касаткина Н.С. Формирование критического мышления студентов вузов. – М: ЧГИУ, 2020. – 153 с.

ГТАХР 14.15.27

А.О. Солтаева¹, Ж.А. Заманбекова²

¹«Д. Бабатайұлы атындағы жалпы орта білім беретін мектеп» КММ

²«С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінде жалпы орта білім беру жүйесіндегі пәндерді оқыту талаптары жаңартылған білім мазмұнымен сабақтас болып отырғандықтан мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту тәжірибесіне баса назар аударылуда. Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде оқу сауаттылығының жалпы, оқу, ақпараттық, коммуникативтік, компьютерлік және тұрмыстық сияқты түрлері көрсетіледі. Жаңа ғасыр оқушылары сандық ұрпақ деп аталатындықтан оларда визуалды қабылдау коды басым болады, сол себепті сабақ барысында мұғалімдер вербалды-логикалық ойлауды қалыптастыруға ықпал ететін оқушылардың мәтінді оқу және түсіну дағдыларын дамытуға көп көңіл бөле бастады.

Білім беру мен оқыту саласында сауаттылықты арттыру мәселесі ежелгі Египет пен Вавилон қалаларынан бастау алған. Одан бертін келе Еуропа, Германия, Чехия мемлекеттеріндегі сауаттылықты арттыру ұстанымдары анықтала бастады. В. Ратке ана тілі мен шетел тілдерін оқытудың жаңа әдістерін практикада қолданудан жинақтаған тәжірибелері негізінде жалпы оқыту ұстанымдарын ұсынды. Ұлы чех педагогы Я.А. Коменскийдің педагогикалық жүйесін жасауда В. Раткенің педагогикалық қағидалары себепші болған [1, 75-76]. Осы идеялардың негізінде қазіргі таңда жалпы сауаттылықты дамытудың функционалды бағыты жүзеге асырылуда.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымын алғаш рет «сауаттылық», «минималды сауаттылық» ұғымдарымен бірге 1957 жылы ЮНЕСКО ендірген болатын. *Сауаттылық дегеніміз* – бұл оқушылардың оқу, жазу мен санау және құжаттармен жұмыс жасай алу дағдылары. *Минималды сауаттылық* – бұл қарапайым хабарламаларды жаза білу мен оқи алу. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру – күрделі, көп жақты, ұзақ үдеріс [2]. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бүгінгі күні талаптың күшейіп, сұраныстың артуы бұл мәселені зерттеудің өзектілігін көрсетіп отыр.

Функционалдық сауаттылық мәселесін білім берудің философиялық деңгейінде Б.С. Гершунский, В.В. Мацкевич, С.А. Крупник, үздіксіз білім беру аспектісі ретінде С.А. Тангян, И.А. Колесникова, құзыреттілік қатынас контекстінде А.В. Хуторской, О.Е. Лебедев және т.б. ресейлік ғалымдар өз зерттеулерінде қарастырылған. Психолог ғалым Н.Н. Сметанникова функционалдық сауаттылықты оқуға үйретуге байланысты зерттеген. Функционалдық сауаттылықты күшейтудегі білім берудің орны мен рөлін ресейлік ғалым П.Р. Атутов дәйектеп көрсеткен. Қазақстандық ғалымдар Ж.Ж. Ордабаева физика сабақтарында, А.К.

Рауандина қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты дамыту мәселесін әдістемелік тұрғыдан зерттеп, оқу пәндеріндегі рөлін айқындап негіздеген.

Оқу сауаттылығын бағалау бойынша халықаралық ұйымдардың тәжірибесінің бірі – PIRLS. PIRLS зерттеуінің мақсаты – әлемнің әртүрлі елдерінің бастауыш сыныптарының мәтінді түсіну деңгейлерін сәйкестендіру және ұлттық білім жүйесінің оқу сауаттылығын ашудағы ерекшеліктерін анықтау. Осы зерттеу ісінің халықаралық сарапшыларының ойынша, «Оқырман сауаттылығы» – бұл адамның өмірде толыққанды қалыптасуына және жеке мақсаттарына жетуіне қажетті әртүрлі жазба сөйлеу формасын түсіну және терең ойлау қабілеті. Аталған зерттеу нысаны бастауыш сынып бітірушілерінің оқу жетістіктерін анықтайды, себебі оқытудың алғашқы 4 жылы нақты барлық білімді және үйрену қабілеттерін шыңдаудың негізі. Мұндай зерттеу бес жылда бір рет өткізіледі және қазіргі уақытқа дейін оның үш айналымы өтті: 2001, 2006 және 2011 жылдар. PIRLS зерттеуіне әлемнің 50-ден астам елдердің қатысуы зерттеуде мамандандырылған ұйым деңгейінде жоғары әдіснамалық және техникалық қамтамасыз етеді [3].

Экономикалық серіктестік Ұйымы және даму (OECD Organization for Economic Cooperation and Development) ұйымдастырған PISA (Programme for International Students Assessment) зерттеуіне 15 жастағы оқушылар қатысады. Зерттеуде PISA оқу сауаттығын бағалау математикалық және ғылыми бағытта бағаланады.

PISA үшін оқу сауаттылығын бағалаудың үш тәсілі бар.

Мәтіндердің форматы: ақпарат бір-бірінен кейін бірі жүретін абзацтар түрінде ұсынылған *тұтас мәтіндер* пайдаланылады және *тұтас емес мәтіндер* және ақпарат белгілі бір блоктармен берілетін және сөздік мәтінді ғана емес, сонымен қатар карталарды, кестелерді, диграммаларды да қамтуы мүмкін толық мәтіндер қолданылады.

Тұтас мәтіндер – оқушылар күнделікті өмірде оқиды, онымен қоса мектепте: *сипаттама* (өлең жолдарынан, әңгімеден, адамды суреттеуден, жерден, пәннен және т.с.); *баяндау* (әңгіме, өлең, әңгіме, хат, газет немесе журналдағы мақала, оқулықтағы мақала, нұсқаулық, жарнама, фильмнің, спектакльдің қысқаша мазмұны, блог посты, әртүрлі сайттардың материалдары); *талқылау* (шығарма ойлау, пікір, өз пікірін дәлелдеу).

Тұтас емес мәтіндер: графиктер, диаграммалар, схемалар, кестелер, географиялық карталар мен жергілікті жердің карталары, үй-жай жоспары, жерлер, құрылыстар, кіру билеттері, көлік қозғалысының кестесі, сайт карталары [4].

Оқи білу – оқырман іс-әрекетінің түрлі үдерістері: мәтіннен ақпаратты оқу; мәтінді түсіндіру және оны жалпы түсіну; мәтіннің мазмұны, формалары мен ерекшеліктерін анықтай алуға құрылады.

Кең контекст немесе мәтінді пайдалану жағдайы: оқытудың жеке, қоғамдық, кәсіби мақсаттарында жүзеге асады.

PISA зерттеуінде оқу сауаттылығы деңгейлерге бөлінеді:

- қарапайым критерий бойынша қажетті ақпаратты мәтінде іздеу (ең төменгі деңгей);
- көптеген өлшемдер бойынша қажетті ақпаратты іздеу;
- мәтінде қажетті ақпаратты іздеу, ақпараттың үзінділері арасындағы байланысты тану, белгілі, бірақ қарама-қайшы ақпаратпен жұмыс істеу;
- терең жасырын ақпаратты қамтитын үзінділердің бірізділігін немесе комбинациясын іздеу және орнату, тапсырманы орындау үшін мәтіндерде қандай ақпарат қажет екендігі туралы қорытынды жасай білу;
- күрделі мәтіндерді түсіну және оларды түсіндіру, мәтін мазмұнына қатысты тұжырымдар мен гипотезаларды тұжырымдау.

Оқу сауаттылығы термині 1991 жылы халықаралық тестілеу контексінде пайда болды. Оқу сауаттылығы – білім алушының жазбаша мәтіндерді түсіну, пайдалану, ойлану және өз мақсаттарына жету үшін олармен жұмыс істеу, өз білімін және әлеуетін дамыту, сонымен қатар қоғам өміріне қатысу қабілеті ретінде анықталады.

Оқу ұғымының *функционалдық оқу* ұғымынан айырмашылығын білуіміз керек. *Оқу* – бұл интеллектуалдық даму технологиясы, мәдениет алу тәсілі, қарым-қатынастағы делдал,

өмірлік мәселелерді шешу құралы. Оқусыз өмір бойы жалғасып келе жатқан зияткерлік даму мен өздігінен білім алу мүмкін емес. Мәтіннің мазмұны әрқашан да еркіндік дәрежелеріне ие: әртүрлі адамдар өзінің жеке ерекшеліктері мен өмірлік тәжірибесіне қарай мәтінді әртүрлі түсінеді [5].

Ал *функционалдық оқу* – нақты тапсырманы шешу немесе белгілі бір тапсырманы орындау үшін ақпаратты іздеу мақсатында оқу. Функционалдық оқу кезінде шолып оқу (сканерлеу) және аналитикалық оқу (негізгі сөздерді бөлу, дәйексөздерді таңдау, схемалар, кестелер құру) тәсілдері қолданылады.

Сауаттылық сөзі оқушылардың оқуды одан әрі жүзеге асыру құралы ретінде меңгеруінің табыстылығын білдіреді: білім алуды жалғастыру, еңбек қызметіне дайындық, еңбекке және қоғам өміріне қатысу.

Функционалдық оқу дағдылары қалыптасқан оқушы мәтіннен ақпарат алу үшін – оны түсіну, қысқарту, түрлендіру және т.б. үшін оқу және жазу дағдыларын еркін қолдана алады [6].

Функционалдық сауаттылық дағдылары қалыптасқан оқушы оқудың әр түрлі түрлерін қолдана алады (оқып үйренуші, көру, таныстыру). Ол мәтінді оқу мен түсіну тәсілдерінің бір жүйесінен екінші жүйеге көшуге қабілетті.

Оқушының оқу кезінде функционалдық сауаттылығын қалыптастыру жұмыстары орта мектепте тілді оқытудың түпкі нәтижесі ретінде түрлі құзыреттіліктердің (қатысымдық ақпараттық және проблемалардың шешімін табу) басты мәселесі. Оқу сауаттылығын қалыптастыру үшін қажет құзыреттіліктерді келесі схемадан көруге болады:

Байқағанымыздай, оқу сауаттылығы оқушының белгілі бір ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауына пайдалы білім, білік, дағдылардың бірлігінен құралады. Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда оқу бағдарламасындағы кез келген пәннің алатын орны ерекше. Соның ішінде қазақ тілі мен әдебиетін алдыңғы қатарға қоюға болады. Әдебиет арқылы оқушыға халықтың қоғамдық өмірін, арман-мүддесін танытуда, оларға рухани-адамгершілік, этикалық-эстетикалық, т.б. тәрбие беруде дұрыс бағыт-бағдар беруге болады. Ұрпақ бойында ұлттық ұғымдарды сіңіру үшін, біз оқушыға өткен тарихымызды танытуымыз керек. Ал қазақ тілінің басты мақсат-міндеті – тіліміздің өзіндік қалыптасқан нормаларын, жалпы айтқанда грамматикасын үйрету, ұлттық тіліміздің мәртебесін асқақтату.

Мектеп қабырғасында білім алып отырған әрбір оқушы өз ұлтының асыл мұрасымен сусындау арқылы туған халқының тарихымен, мәдениетімен жете танысып, білімін кеңейтеді. Қазақ тілінің функционалдық грамматикасын терең меңгерген және тіл табиғатын сезінген оқушы, қоғамның кез келген саласында қиналмай жұмыс істеп, өзінің оқу сауаттылығын көрсете алады.

Қазақ тілі мен әдебиетін оқыту барысында мұғалім оқушының пәнге деген қызығушылығын артыру үшін түрлі әдіс-тәсілдер (сұрақ, жауап, жинақтау, талдау, ойларын мысалдармен дәлелдеу, түрлі проблемалық мәселелерге жауап табу, сол мәселелердің шешімін табу, оны дәлелдеу), көрнекілік құралдарын қолдану, өзіндік пікір білдіруі, баяндама жасауы, ғылыми зерттеу жазып қорғауы т.б. алуан түрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы керек. Сонда ғана оқушылар өз бетімен жұмыс істеуді тез үйренеді.

Жалпы қазақ тілі мен әдебиеті пәні бойынша оқушының оқу сауаттылығын дамыту мәселесіне төмендегідей тұжырымдамаларды ұсынуға болады:

1. Оқушылардың алған білімдері мен сөйлесім әрекетінің түрлерін әлеуметтік ортада қолдана алуы;
2. Ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасай алуы;
3. Әлеуметтік талаптарға сай келу үшін оқушының ақпараттық технологияларды қолдану және проблемалардың шешімін таба алуға үйрету;
4. Оқушыларды өмірге жылдам бейімделуге үйрету;
5. Оқушылардың ерекше қабілеттерінің дамуына мүмкіндік жасау;
6. Оқушылардың әлеуметтік-мәдени дағдыларын дамыту;
7. Қазақ халқының салт-дәстүрі, мәдениеті, тарихын түсініп, құрметтеуге баулу.

Сондай-ақ, тапсырмалардың кейбір элементтерін, мысалы, 5-сынып оқушылары үшін әдебиет сабақтарында қолдануға болады. Жазбаша және ауызша мәтіннің мағынасын кеңейту және айқындау үшін оқу сауаттылығын дамытуға арналған дағдылар мен тапсырмалар қолданылады. Осылайша, оқу сауаттылығын әдебиет сабағында қолдану адам өмірінің құндылықты мәнін түсіну құралы болып табылады. Қазақ әдебиеті пәнінің негізінде оқу сауаттылығын қалыптастыру тапсырма ретінде берілген мәтіндердің маңызын ашумен сипатталады.

Әдебиет сабақтарында оқушылардың оқу сауаттылығын мынадай оқу дағдылары арқылы қалыптастыруға болады:

- Мәтіннің мәнін ұғыну дәл табу;
- Қажетті ақпаратты бөліп талдау;
- Мәтін бойынша ой түю, пікірлесе алу;
- Мәтін мен тақырыбы арасындағы байланысты түсіну;
- Мәтіндегі негізгі ойды әр тараптан қарастыра алу.

Әдебиет сабағының мақсат-міндеттері оқушыларға жалпыадамзаттық құндылықтардың (ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі тыныштық, қиянат жасамау) рухани-адамгершілік мәнін ұғындыру. Сонымен қатар, пән бойынша өткізілетін сабақтар осы жалпыадамзаттық құндылықтар қамтитын рухани-адамгершілік қасиеттердің әлеуетін ашып, әр баланың ізгілік жолын таңдауына ықпал етуі керек. Сол себепті әдебиет сабақтарындағы мәтіндердердің мазмұнындағы ойды өз сөзімен жеткізе білу оқу сауаттылығының бір көрінісі деп саналады.

Әдебиет сабақтарында мәтінмен жұмыс жасау пәнді оқытудың арнайы әдістерінің бірі *әңгімелесу* бойынша жүргізіледі. Оқу сауаттылығы мәтінді тыңдаудан басталып, мәтін бойынша қойылатын сұрақтардың толық жауабымен бағаланады. Мысалы, Ы. Алтынсариннің «Қыпшақ Сейіткүл» әңгімесін [7] оқып талдау кезінде мынадай тапсырмалар беріледі:

1-тапсырма: Мәтінді талдау

Сұрақтар:

1. Қыпшақ Сейіткүл неліктен жаңа мекен іздеді?
2. Ол отыз үйлі кедейлерді байыту үшін қандай әрекеттер жасады?
3. Сейіткүлдың ағасы мен өзі қандай жолды таңдады? Бұл олардың тағдырына қалай әсер етті?
4. Сейіткүлдың бастаған ісі қандай нәтиже берді?

Оқушылар осы сұрақтар арқылы мәтін мазмұнын түсініп, оқиғаның дамуын талдайды, себеп-салдарлық байланыстарды анықтайды. Оқушылардың шығармашылық ойлауын, логикалық ойлау қабілетін дамыту мақсатында шығармашылық тапсырма беруге болады.

2-тапсырма: Шығармашылық тапсырма

Мәтіндегі оқиғаларға сүйене отырып, Сейітқұлдың орнына өзінді қойып көр. Егер сен осындай жағдайда болсаң, халықты байыту үшін қандай шешімдер қабылдар едің? Өз жоспарыңды сипаттап, шағын эссе жаз.

3-тапсырма: Салыстыру және пікір білдіру

Сейітқұлдың іс-әрекеттерін қазіргі кәсіпкерлікпен салыстыр.

1. Қазіргі кезде бір кәсіп бастау үшін қандай қадамдар жасау қажет?
2. Сейітқұлдың әдістері бүгінгі күнде тиімді болар ма еді? Неліктен?
3. Қазіргі заманда адал еңбек пен бейнеттің маңызы қандай?

Оқушылар сыни тұрғыдан ойлап, мәтін мен қазіргі шындықты байланыстырып, өзіндік көзқарасын білдіру дағдысын дамытады.

Кейбір тапсырмалар арқылы оқушылар мәтін құрастырып, олардың мағынасын сыныптастарына жеткізуді, әңгімелерді түсінуді, құндылықтарды көруді үйренеді. Мұндай тапсырмалар сторителлинг, әңгімелерді талқылау кезінде немесе шығармашылық жұмыс кезінде пайдаланылуы мүмкін. Сөйтіп, әдебиет сабақтарында мәтінмен жұмыс жасау арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын арттыруға тигізетін әсерін анықтауға болады.

Жоғарыда айтылған мәселелердің түйіні ретінде жинақтап қорытар болсақ, оқу сауаттылығы мектеп оқушыларының білім, білік, дағдыларының негізінде қалыптасатын оқу әрекеттерінің нәтижесі деп санаймыз. Оқыту үдерісіндегі дидактикалық талаптарға орай оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырудың тиімді әдістерінің бірі ретінде мәтінмен жұмыс жасаудың маңызы айрықша. Әдебиет сабағының білім мазмұнындағы оқу мәтіндері тұлғаның рухани адамгершілік құндылықтарын дамытуға бағытталып, пәнді оқыту әдістері олардың функционалды сауаттылығын қалыптастыратын оқу дағдыларының нәтижесімен бағаланады. Әдебиет сабақтарындағы тапсырмалар оқушыларға өз әңгімелерін құрастыруға және олардың құндылықтық мәнін ұғынуға көмектесе алады.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру аса маңызды міндеттердің бірі. Оқу сауаттылығы – оқушының мәтінді түсінуі, оны талдауы, қорытынды жасауы және алған білімін өмірде қолдана білу қабілеті. Бұл дағды тек мектеп кезеңінде ғана емес, өмір бойы қажеттілігін жоймайтын маңызды құндылықтардың бірі.

Оқу сауаттылығын дамыту оқушылардың танымдық қабілеттерін арттырып қана қоймай, олардың сыни ойлау дағдыларын жетілдіруге, ақпаратты саралап қабылдауына, өзіндік пікір қалыптастыруына ықпал етеді. Бүгінгі ақпараттық қоғамда бұл дағдылардың маңызы арта түсуде, себебі оқушы тек дайын білімді қабылдаушы ғана емес, оны сұрыптайтын және тиімді қолданатын белсенді тұлға ретінде қалыптасуы тиіс.

Оқушылардың оқу сауаттылығын дамытуда мұғалімнің кәсіби шеберлігі, оқыту әдістерінің тиімділігі және оқушылардың мотивациясы шешуші рөл атқарады. Оқыту процесінде түрлі оқыту технологияларын, жаңартылған білім беру әдістерін және шығармашылық тапсырмаларды қолдану арқылы оқушылардың оқу сауаттылығын арттыруға мүмкіндік мол.

Жалпы алғанда, оқу сауаттылығы – оқушылардың табысты білім алуына, олардың болашақта әлеуметтік және кәсіби тұрғыда жетістікке жетуіне негіз болатын басты факторлардың бірі. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыстарды жетілдіру, тиімді әдіс-тәсілдерді енгізу – білім беру саласындағы маңызды міндеттердің бірі болып қала бермек.

Әдебиет

1. Казеева О.С. Формирование и развитие интереса к чтению у современных школьников // Педагогика. – 2016. – №3.
2. Оқушылардың функционалды сауаттылығын қалыптастыруда ата-аналар ықпалын бағалау. – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2015. – 22 б. [Электронды ресурс]

URL: <http://iac.kz/kk/analytics/okushylardyn-funkcionaldyk-sauattylygyn-kalyptastyruda-atanalar-ypalyn-bagalau> (Қаралған күні: 02.03.2025).

3. «PIRLS-2016: Қазақстан нәтижелері», 2018 жыл: Ұлттық есеп / Е.Б. Нұрланов, А.Д. Байгулова, Б.А. Қартпаев, М. Аманғазы, Е. Сабырұлы, Г.А. Ноғайбаева. – Астана: «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ, 2018 – 154 б.

4. Jensen, E. Teaching with the brain in mind (2nd ed.). – Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 2005.

5. Крупник С.А. Функциональная грамотность в системе образования Беларуси. – Минск: Акад. последипл. образования, 2003. – 125 с.

6. Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла: Сборник материалов / под ред. А.А. Леонтьева. – М.: Баллас, 2003. – 368 с.

7. Ақтанова А.С., Жундибаева А.К. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 160 б. [Электронды ресурс] URL: <https://okulyk.kz/kazahskaja-literatura/119/> (Қаралған күні: 02.03.2025).

FTAXP: 14.15.27

А.О. Солтаева¹, Ж.А. Заманбекова²

¹«Д. Бабатайұлы атындағы жалпы орта білім беретін мектеп» КММ

²«С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Қазақстан Республикасы, Абай облысы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Қазіргі білім беру жүйесінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту – заман талабы. Жаһандану үдерісі, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, еңбек нарығындағы өзгерістер білім беру мазмұны мен оқыту әдістерін қайта қарастыруды қажет етеді. Бүгінгі күннің басты міндеттерінің бірі – оқушыларға тек академиялық білім беріп қана қоймай, олардың алған білімдерін өмірлік жағдайларда тиімді қолдана білу дағдыларын қалыптастыру, алған білімдерін күнделікті өмірде тиімді қолдана білу қабілетін дамыту. Бұл мақсатты жүзеге асыруда функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың маңызы зор. Функционалдық сауаттылық – оқушылардың әлеуметтік ортада өз бетімен әрекет ете алуын, мәселелерді шешу дағдыларын қалыптастыруды, ақпаратты талдау және пайдалану қабілетін жетілдіруді көздейді.

Функционалдық сауаттылық – жеке тұлғаның қоршаған ортамен өзара әрекеттесе отырып, алған білімін күнделікті өмірде пайдалана білу қабілеті. Бұл ұғым оқушылардың математикалық, жаратылыстану-ғылыми, қаржылық, мәдени, ақпараттық сауаттылықтарын қамтиды. Халықаралық PISA, TIMSS, PIRLS зерттеулері білім алушылардың функционалдық сауаттылығын бағалаудың маңыздылығын көрсетіп отыр [1]. Осы зерттеулердің нәтижелері көптеген елдерде білім беру сапасын арттыру қажеттігін айқындап, оқыту әдістерін жетілдіруге түрткі болды.

Функционалдық сауаттылық – XXI ғасырдың маңызды дағдыларының бірі. Қазіргі қоғамда ақпараттық ағымның үздіксіз артуы, технологиялардың дамуы және жаңа экономикалық талаптар білім беру жүйесінің икемділігі мен бейімделгіштігін қажет етеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығы олардың өмір бойы білім алуына, өз бетінше шешім қабылдауына, жаңа жағдайларға бейімделуіне мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының білім беру саясаты да функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі Қазақстан Республикасының Ұлттық жоспарының мақсаты – «мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту үшін жағдай жасау» [2]. Сонымен

қатар, халықаралық зерттеулердің нәтижелері де оқушылардың функционалды сауаттылық деңгейін жақсарту қажеттігін көрсетіп отыр.

Осыған байланысты, функционалды сауаттылықты дамытудың тиімді әдістерін зерттеу және оларды білім беру үдерісіне енгізу – өзекті мәселе болып табылады. Бұл зерттеу оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдерді анықтап, білім сапасын арттыруға ықпал етуді мақсат етеді.

«Функционалды сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды. Функционалды сауаттылық – мектеп білімі мен адам баласының күнделікті өмірдегі көпсалалы әрекетін байланыстыру нәтижесінде тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімдей отырып қалыптастыратын білім-білігі. Функционалды сауаттылықтың негізгі ерекшелігі өзгермелі қоғамның түрлі салаларында қолданбалы білімге сүйене отырып, өмірлік мәселелерді шеше білумен сипатталады [3].

Функционалды сауаттылық мәселесін М.Д. Матюшкина [4], Н.И. Меркушова [5] сияқты ғалымдармен қатар құзыреттілік көзқарас тұрғысынан А.В. Хуторской [6], О.Е. Лебедевтер [7] зерттеді. Функционалды сауаттылықты теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу С.Л. Чу, Ф. Квек, Э. Дюермейер, Р. Мартин [8], Р.М. Виейра, С. Тенрейру-Виейра [9], С. Софкова Хашеми, К. Седерлунд [10], В.А. Ермоленко [11] т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. Зерттеушілердің біршама еңбектеріне қарамастан, жаңартылған білім мазмұны аясында қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту мәселесі педагогика ғылымы мен тәжірибесінде шешімін толық тапқан жоқ деп айтуға болады.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушылардың функционалды сауаттылығын дамыту үшін *зерттеу тәсілдері, миға шабуыл, жобалық іс-шара, мәтінмен жұмыс, «Ыстық орындық» (бір оқушы алға шығып өз пікірін айтып және тақырып бойынша сұрақтарға жауап береді), Синквейн, «Дұрыс-бұрыс», сөйлемді толықтыру* т.б. педагогикалық инновациялық технология тәсілдерін қолдануға болады.

Ақпаратты қабылдай алуын жетілдіруге арналған рефлексиялық қабілетіне арттыру үшін «Білемін – білгім келеді – білдім – үйрендім» әдісін қолдануға болады. «БББ» кестесінің алғашқы екі кестесін, яғни «не білемін», «не білгім келедіні» оқушылар жаңа тақырып басталмас бұрын толтырады. Жаңа білімнің маған берер пайдасы қандай болмақ деген сұрақтарға жауап беруге ұмтылады. Мәтін мазмұнын түсінуі, жекелеген ойды таба алуы үшін көбіне «Бөліп оқу», «Белгілеп оқу», «Кластер құрастыру» әдістерін қолданған маңызды.

5-6 сыныптарда тірек сызбаларды, рөлдік ойындарды, мәндік кестелерді қолдану тиімді. Бұл тапсырмалар балалардың қызығушылығын арттырады. Сонымен бірге қазақ тілі мен әдебиет пәнін оқытуда оқушылардың функционалды ойлау қабілеті мен шығармашылық тұрғыдағы жұмысын дамытуда өз бетімен жұмыс жасаулары және логикалық тапсырмаларды орындаудың маңызы зор.

Мектепте оқушылардың оқу сауаттылығын дамыту үшін қолданылатын әдістердің бірнешеулеріне тоқтала кетуді жөн көрдік.

1) «Миға шабуыл» әдісі. 6-сыныпта С. Мұратбековтің «Жусан иісі» шығармасын өткен кезде «миға шабуыл» әдісін қолдануға болады [12].

Мақсаты: оқушыларының алдын ала білгендерін еске түсіру, ойды еркін айтуға дағдыландыру, кейінгі оқу әрекетіне зейінін шоғырландыру.

Шығарманы оқымастан бұрын, тақтаға немесе интерактивті экранға сұрақ жазылып қойылады.

1. «Аянның басынан өткерген қиындықтарына қарамастан, оны өмірге құштар етіп тұрған қандай күш деп ойлайсыңдар?»

Мұғалім оқушылардан өздерінің ой-пікірлерін, ассоциациясын, жасаған болжамдарын айтуды сұрайды. Жауаптардан соң сынып оқушылары талқылайды. Талқылау соңында мұғалім оқушылардың айтқандарын жинақтап, сабақтың негізгі мақсатын (мысалы, «Бала бойындағы ішкі қуат пен арман») айтады.

«Миға шабуыл» әдісі кезінде оқушылар өз ойларын ашық білдіруге жаттығады, кейін мәтінді оқығанда немесе талдағанда бастапқы болжамдарын қайта қарап, толықтыра түседі. Бұл әдіс оқу сауаттылығына, мәтінді саралап оқуға машықтандырады.

2) «Бұрыштар» әдісі. Шығарма кейіпкерлеріне сипаттама беру кезінде қолдануға болады. Сынып оқушылары екі топқа бөлінеді. Бірінші топ кейіпкердің жағымды қасиеттеріне, екінші топ кейіпкердің жағымсыз қасиеттеріне сипаттама береді.

Мақсаты: Оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруға, өз ойын дәлелмен жеткізуге дағдыландыру.

О. Бөкейдің «Тортай мінген ақ боз ат» әңгімесіндегі [12] басты кейіпкер – **Тортай**, сондай-ақ **Ораш (баяндаушы)** туралы қысқаша талқылау жүргізіледі.

Бірінші топ (Тортайдың жағымды қасиеттері):

Тортай:

- Арманы асқақ, көп оқиды, білімге құштар: «Бұл дүниеде мен пір тұтар, сырласар жалғыз-ақ нәрсем бар, ол – кітап».
- Ақкөңіл, досына адал: Орашқа арманын айтып, сырласады, кітабын сыйға береді.
- Қайсар, төзімді: Жағдайының ауырлығына қарамастан, ешкімге ренжімейді, өмірін жалғастырады.
- Табиғатты жақсы көреді: Салықсалғанның тас үңгірін өз мекеніне айналдыруы.
- Ізетті, сыпайы: Ораштың анасына «үлкен кісі ғой» деп құрметпен сөйлеседі.

Екінші топ (Тортайдың жағымсыз қасиеттері):

- Өзіне сенімсіз: «Менің маңдайыма көк өгіз жазылған»
- Өзінің мүмкіндіктерін шектейді: Арманы асқақ болғанымен, күресуге ұмтылмайды, өзінің тағдырын өзгертуге талпынбайды.
- Өткенге көп қарайлайды, өзін төмен санайды: Ораштың жетістіктерін мойындап, бірақ өзін одан төмен санайды.
- Өз эмоциясын жасырады: Орашпен кездескенде өзін қоярға жер таппайды, бірақ ойын ашық жеткізе алмайды.

Сабақ соңында әр топ өз пікірін дәлелдеп, Тортайдың бейнесін ашатын мысалдар келтіреді. Сонымен қатар төмендегідей сұрақтар қоюға болады:

1. Тортайдың тағдыры туралы ой қозғау: Егер ол өз арманын жүзеге асырғанда, өмірі қандай болар еді?

2. Ораштың әрекеті қаншалықты дұрыс? Ол досына көмектесе алды ма?

3. Әңгіменің негізгі ойы мен жазушының көтерген мәселесі қандай?

«Егер мен Тортайдың орнында болсам...» тақырыбында эссе жазуға не болмаса «Арманға жету үшін не қажет?» тақырыбында ойтолғау жазуға тапсырма беруге болады.

Осылайша, «**Бұрыштар**» әдісін қолдану арқылы оқушылар кейіпкердің жан-жақты бейнесін талдап, сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытады.

3) «Шығармашылық жұмыстарды жазу» әдісі.

Мақсаты: Оқушыларға өз ойын жазбаша түрде еркін жеткізуге, оқылған мәтінге қатысты қиялын немесе сыни көзқарасын дамытуға жағдай жасау.

«Аяз би» ертегін өткен кезде [12]: 1) «Аяз би ертегісіндегі белгілі бір оқиғаны бүгінгі өмірге ыңғайлап қайта жазыңыздар; 2) «Жаман» атты кейіпкер қазір ХХІ ғасырда өмір сүрсе, қандай адам болар еді, оның ақыл-айласы қандай формада көрінер еді?» деген тақырыпқа эссе немесе ертегі үлгісінде жазғызуға болады. Оқушыларға оқиға желісін өзгертуге немесе өз кейіпкерін қосуға рұқсат етіледі. Мұндай шығармашылық жұмыс оқушылардың көркем шығармадағы негізгі ойды, кейіпкерлердің мінез-құлқын терең түсінуіне, әрі қиялдау дағдыларын жетілдіруге септігін тигізеді. Жазу барысында өз көзқарасын нақты тұжырымдауға дағдыланады.

4) «Викторина құру» әдісі.

Мақсаты: Оқушылардың мәтінді мұқият оқу дағдысын тексеру, басты және қосымша ақпаратты ажырата білуін жетілдіру, өзара белсенді әрекетке тарту.

Қ. Әбдіқадыровтің «Қажымұқан» повесін [12] өткен кезде оқушылар топтарға бөлініп, әр топ өздері оқыған үзінділері бойынша 5-7 сұрақтан тұратын шағын викторина құрастырады. Сұрақтардың ішінде нақты деректерге қатысты («Қажымұқан қай жерде туған?»), оқиғаның даму барысына қатысты («Қажымұқан алғашқыда кімге жалданып жұмыс істеді?») және ойландыратын («Неліктен кейіпкер тышқаннан қорқады, ал әлденеше пұт жүкті оңай көтереді?») түрлері болуы мүмкін. Әр топ мүшелері басқа топқа осы сұрақтарды қояды, ең көп дұрыс жауап берген топ жеңіске жетеді.

«Викторина құру» әдісі – оқушылардың мәтінді жіті оқуына, әртүрлі сұрақ құрастыруға үйретеді. Мәтінмен жұмыс істеу құзыреттілігі артады. Сонымен бірге топпен ақылдасып әрекет ету, дұрыс сұрақ қою мәдениеті қалыптасады.

5) «Жұқа және қалың сұрақтар» әдісі.

Мақсаты: Мәтінге талдау жасағанда, бірден қиын сұрақтарға көшпей, алдымен жеңіл (жұқ, кейін күрделі талдауды қажет ететін (қалың) сұрақтарды дұрыс пайдалануға дағдылану.

С. Торайғыровтың «Шығамын тірі болсам адам болып...» өлеңін [12] өткен кезде келесідей сұрақтарды қоюға болады.

Жұқа сұрақтар (қысқа жауапқа негізделген, көбіне деректі сұрақтар):

- Өлең авторы кім?
- Өлеңде қандай негізгі кейіпкер немесе тұлға аталады?
- Ақын өз мақсатын қай жолдарда айқын көрсеткен?

Қалың сұрақтар (ойландыратын, дәлел келтіруді талап ететін, кеңейтілген жауапты қажет етеді):

– Ақын «жаман болып жүрмеймін» деу арқылы нақты қандай қоғам мәселесін меңзеп тұр деп ойлайсыңдар?

– «Шығамын тірі болсам адам болып» деген тармақты қазіргі жастарға қатысты қалай түсіндірер едіңдер?

– Осы өлеңдегі ақын арманы мен сіздің мақсатыңызда қандай ұқсастық немесе айырмашылық бар?

«Жұқа және қалың сұрақтар» әдісі оқушылардың алдымен оңай сұрақтарға жауап беріп, негізгі оқиғаларды, деректерді еске түсіруіне, содан кейін сыни тұрғыда ойлануға жетелейді.

1-мысал

1. Өлеңнің негізгі идеясы қандай?

- A. Табиғат сұлулығын сипаттау
- B. Надандықтан арылып, білімді болу
- C. Өткенді сағынышпен еске алу
- D. Достық пен махаббатты дәріптеу
- E. Өмірден түңілу

Дұрыс жауапты (B) қоршап белгілеу керек. Жұмысты орындай отырып, оқылған мәтінді қайтадан бірнеше рет қарап шығып, сұраққа жауап табуға болады.

Кейбір тапсырмаларды орындағанда өз жауабыңызды жазуға, оған арнайы орын берілген.

2-мысал

«Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе, Жүргенше өмір сүріп, надан болып» деген жолдар қандай мағына береді? Өз ойыңызды жазыңыз.

5) «Сауалнамамен жұмыс» әдісі. Бұл әдіс бойынша мәтінге қатысты оқушыларға бірнеше сұрақтар қойылады, сол сұрақтарға жауап беру керек. Сонымен қатар, сұрақтар мен жауаптар тек тікелей формада ғана емес, сонымен қатар талдау мен пайымдауды, өз тәжірибесіне сүйенуді қажет ететін жанама түрде де беріледі. А. Алтайдың «Прописка» әңгімесіне [12] осы әдісті қолдануға болады.

1. Архаттың туған жеріне оралуының негізгі себебі қандай болды?
2. Автобус қай жерде боранға тап болды?
3. Архаттың Алматыда «пропискаға» отыра алмауының басты себебі неде?
4. Ұлан асуында автобустың тоқтауына не себеп болды?
5. Мәтінде сипатталған үш жігіттің тағдыры қалай болды?

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру мақсатында мәтінмен жұмыс жүргізудің ерекшелігі зор. Сабақта түрлі тапсырмаларды орындата отырып, оқушылар тіл мәдениетін дамытып, оларды тәжірибе жүзінде қолдануға үйренеді.

Үлгілік тапсырмалар

МӘТІН МАЗМҰНЫНА ЖАЛПЫ ШОЛУ ЖАСАУ ЖӘНЕ ТҮТАС МАҒЫНАНЫ ТҮСІНУ

Ат пен есек

Бір кісі бір ат, бір есекке жүк артып, жолмен қалаға келе жатты. Есек жүгін ауырлап, шаршап, атқа айтты: «Жолдасым, менен бір азырақ жүк алшы. Мен көтере алмай, өлуге келемін», - деп. Ат келіп жәрдем етпеді. Жолшыбай есектің халі бітіп, жығылып, өлді. Сонан соң иесі есектің жүгін һәм терісін сыпырып алып, атқа артты. Сонда ат айтты: «Кінә менде, егер есектен бір азырақ жүк алсам, бұл оқиға болмас еді. Енді міне, сорлап есектің барлық жүгін һәм терісін әкеле жатырмын.

1-тапсырма. Үзіндідегі айтылар түйін сөз:

- а) Бірлік болмай, тірлік болмас
 - б) Ауырдың асты, жеңілдің үсті
 - в) Жаксы болсаң, жақын көп
 - д) Жеңілтектік жарға жығар
 - е) Жаман ат жолда қалдырар
- 2-тапсырма. Есектің өлуіне басты кінәлі

- а) Аттың жәрдем бермеуі
- б) Жолдың алыстығы
- в) Жүгінің ауырлығы
- д) Иесінің сойып алуы
- е) Иесінің мейірімсіздігі

3-тапсырма. Сонда ат айтты: «Кінә менде, егер есектен бір азырақ жүк алсам, бұл оқиға болмас еді. Енді міне, сорлап есектің барлық жүгін һәм терісін әкеле жатырмын». Мәтіндегі аттың сезімі:

- а) өкініш
- б) реніш
- в) аяныш
- д) қуаныш
- : сүйініш

4-тапсырма. Мәтіндегі есектің кейінгі тағдыры:

- а) шаршап, халі бітіп өлуі
- б) шаршағанын айтуы
- в) иесінің терісін сыпыруы
- д) терісі мен жүгін атқа артуы
- е) аттан көмек сұрауы

Осы әдіс-тәсілдер сабақ барысында оқушылардың белсенділігін арттырып, пәнді оңай игеруге көмектеседі, олардың функционалдық сауаттылығы артады. Сонымен қатар осы әдістер білім беру үдерісінде қолданылатын заманауи педагогикалық технологияларға негізделіп, оқушылардың сыни ойлауын, коммуникативтік қабілеттерін және шығармашылық дағдыларын жетілдіруге бағытталады.

Аталған әдістерді оқу үдерісіне жүйелі түрде енгізу – оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырудың маңызды шарты. Сонымен қатар, мұғалімдердің кәсіби

біліктілігін арттыру, оқыту үдерісіне заманауи технологияларды кеңінен қолдану, білім мазмұнын өмірлік құндылықтармен байланыстыру – функционалдық сауаттылықты дамытудың негізгі тетіктері ретінде қарастырылады.

Қорыта айтқанда, функционалдық сауаттылықты дамытуға бағытталған кешенді әдістерді қолдану оқушылардың өздігінен білім алуын, әлеуметтік ортада белсенді болуын және болашақтағы кәсіби өмірінде табысты болуын қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде еліміздің білім беру сапасын арттырып, бәсекеге қабілетті жас ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік береді деген сөз.

Әдебиет

1. Даулетова Н.А. Pisa халықаралық зерттеулері бойынша әдістемелік құрал [Электронды ресурс] URL: <https://emirsaba.org/pisa-2015-haliarali-zertteuge-dajinditi.html?page=6> (Қаралған күні: 02.03.2025).
2. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы. [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832> (Қаралған күні: 02.03.2025).
3. Функциональная грамотность [Электронды ресурс] URL: <https://mcko.ru/articles/2264> (Қаралған күні: 02.03.2025).
4. Матюшкина М.Д. Исследование эффективности школы по различным критериям (результаты ЕГЭ и функциональная грамотность выпускников) // Проблемы современного образования. – 2020. – №1. – С. 102-118.
5. Меркушова Н.И. Формирование функциональной грамотности школьников: проблемы и перспективы // Образование: прошлое, настоящее и будущее: материалы IX Междунар. науч. конф. – Краснодар: Новация. – 2021. – С. 6-9. – [Электронды ресурс] URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/385/16263/> (Қаралған күні: 02.03.2025).
6. Хуторской А.В. Дидактика. Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер. – 2017. – 720 с.
7. Лебедев О.Е. Конец системы обязательного образования? // Вопросы образования. – 2017. – №1. [Электронды ресурс] URL: <https://vo.hse.ru/data/2017/03/30/1168527889/Lebedev.pdf> (Қаралған күні: 02.03.2025).
8. Chu S.L., Quek F., Deuermeyer E., Martin R. From classroom-making to functional-making: A study in the development of making literacy, ACM International Conference Proceeding Series, ACM International Conference Proceeding Series Part F132090,3. – 2018. Available at [Электронды ресурс] URL: <https://www.acm.org/publications/icps-series> (Қаралған күні: 02.03.2025).
9. Vieira R.M., Tenreiro-Vieira C. Fostering scientific literacy and critical thinking in elementary science education // International Journal of Science and Mathematics Education. – 2016. – №14 (4). – PP. 659-680.
10. Sofkova Hashemi, S., Cederlund, K. Making room for the transformation of literacy instruction in the digital classroom, Journal of Early Childhood Literacy. – 17(2). – P. 221-253.
11. Ермоленко В.А. Развитие функциональной грамотности обучающегося: теоретический аспект //Электронное научное издание Альманах. Пространство и время [Электронды ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-funktsionalnoy-gramotnosti-obuchayuschegosya-teoreticheskiy-aspekt> (Қаралған күні: 02.03.2025).
12. Ақтанова А.С., Жундибаева А.К., Жүмекенова Е.К. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 б. [Электронды ресурс] URL: <https://okulyk.kz/kazahskaja-literatura/169/> (Қаралған күні: 02.03.2025).

Д.А. Шильдебасева
Университет Шакарима
Республика Казахстан, г. Семей, reytman.di44@gmail.com

ИГРАЯ, УЧИМ: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИГРОВЫХ МЕТОДИК В ИЗУЧЕНИИ СИНТАКСИСА

Современная лингводидактика активно стремится к поиску новых и эффективных методов обучения, которые улучшают усвоение материала и повышают мотивацию учащихся. Одним из таких подходов является использование игровых методик. Данный метод способствует не только лучшему усвоению синтаксических норм, но и формированию коммуникативных навыков.

Игровые методики являются неотъемлемой частью образовательного процесса, поскольку они не только делают обучение более увлекательным, но и способствуют глубокому усвоению знаний. Ведущие педагоги и психологи, такие как Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, внесли значительный вклад в изучение игровых методов, подчеркивая из методологические основы и влияние на развитие ребенка.

Л.С. Выготский рассматривал игру как пространство «внутренней социализации», где ребенок может осваивать социальные нормы и ценности. Игра становится не просто развлечением, а важным инструментом, который помогает понять детям окружающий мир и взаимодействовать с ним. Она помогает ребенку примерять различные социальные роли, что способствует формированию его идентичности и пониманию социальных отношений [1].

А.Н. Леонтьев добавляет к этому концепцию свободы личности в игре, подчеркивая, что игра предоставляет возможность реализовать свои нереализованные интересы и желания [2]. В этом контексте игра становится не только средством обучения, но и пространством для самовыражения.

Д.Б. Эльконин, в свою очередь, выделяет несколько ключевых функций игры: игра служит средством развития мотивационно-потребностной сферы, помогает развивать умственные действия, способствует формированию произвольного поведения, что важно для саморегуляции и управления своими действиями [3].

Среди наиболее популярных форматов игровых методик при изучении синтаксических норм можно выделить:

Ролевые игры – моделирование реальных ситуаций, в которых учащиеся должны правильно построить предложения с применением синтаксических норм. Такой подход развивает не только грамматические навыки, но и коммуникативные способности.

Настольные и карточные игры – использование игровых наборов для составления правильных фраз и анализа синтаксических структур. Предлагают более структурированный подход к обучению, могут быть разработаны специально для отработки определенных синтаксических конструкций. Разработка собственных карточек или настольных игр позволит учителям персонализировать процесс обучения и учесть специфику класса.

Грамматические квесты – задания на развитие грамматической зоркости учеников, связанные с поиском ошибок или пропущенных элементов в предложениях. Ключевым преимуществом таких квестов является их адаптивность: сложность заданий регулируется в зависимости от уровня подготовки учащихся.

Цифровые и интерактивные платформы – активно набирающие популярность онлайн-программы и различные мобильные приложения, позволяющие изучать синтаксис в увлекательной и современной форме.

Стоит отметить, что эффективность игровых методик напрямую зависит от их продуманности и соответствия целям обучения. Комбинируя различные подходы, учитель может создать уникальную и высокоэффективную систему обучения синтаксису. Практика показывает, что подобные игровые методики способствуют активному включению учащихся

в процесс обучения, повышают интерес к изучаемой теме и предмету в целом, а также позволяют закрепить знания в неформальной обстановке. Применение современных технологий, например, создание интерактивных онлайн-игр или использование специализированного программного обеспечения, может значительно расширить возможности игрового обучения синтаксису [4].

Стремительное развитие цифровых технологий обновляет образовательный процесс, обогащая методики обучения инновационными инструментами и подходами. В этой области особенно перспективны три направления:

Искусственный интеллект в образовании представляет собой колоссальный прорыв. Использование искусственного интеллекта, который неограничен в своем многообразии возможностей, позволяет создавать полностью персонализированные задания, адаптированные под уровень знаний каждого ученика. Возможности ИИ в образовании постоянно расширяются, обещая еще более глубокую персонализацию и эффективность обучения в будущем.

Виртуальная и дополненная реальность – открывают уникальные возможности для создания иммерсивной образовательной среды, в которой учащиеся могут взаимодействовать с языковыми конструкциями. Данные технологии делают обучение более интересным, запоминающимся и эффективным, позволяя ученикам учиться путем активного взаимодействия с окружающим миром.

Геймификация образовательных платформ превращает процесс обучения в увлекательную игру. Она включает в себя использование игровых элементов, таких как баллы, значки, лидерборды, соревнования и награды, для повышения мотивации и заинтересованности учащихся. Синтаксические тренажеры, разработанные с использованием принципов геймификации могут превратить изучение синтаксических норм в увлекательное приключение.

Инновационные игровые методики представляют собой универсальные инструменты, которые кардинально изменяют процесс изучения синтаксиса. Сочетание этих технологий обещает новый этап в развитии образования. В будущем ожидается дальнейшее совершенствование игровых технологий, что открывает новые горизонты для лингводидактики.

Синтаксис – та часть грамматики, которая нередко вызывает у учащихся сложности. Но современные лингводидактические подходы предлагают инновационное решение – интеграцию игровых методик. Опыт показывает, что игровой подход не просто повышает эффективность обучения синтаксису, но и трансформирует сам процесс обучения. Игра – это естественная форма человеческой активности, вызывающая положительные эмоции и желание участвовать. Когда изучение синтаксиса превращается в увлекательное приключение, ученики становятся более активными и заинтересованными, а информация усваивается гораздо легче. Повышенная мотивация, лучшее усвоение материала, развитие коммуникативных навыков и многое другое, обусловлено высокой эффективностью игровых методик. Будущее игровых методик в лингводидактике обещает еще большие возможности.

Литература

1. Выготский Л.С. Психология развития ребёнка / Л.С. Выготский. – М.: Смысл; Эксмо, 2005. – С. 200-205.
2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. – 2-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 360 с.
4. Сивцева С.М. Понятие игровых методов обучения и их основные преимущества в обучении грамматике / С.М. Сивцева, А.С. Сивцева // Молодой ученый. – 2024. – № 31 (530). – С. 124-128.

FTAXP 17.01.45

Н.Қ. Тлебалдина

Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан Республикасы, Семей қ., Nurgul6161@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОҚЫТЫЛУ ТАРИХЫ

Абай – қоғамдағы ірі тұлға. Оның шығармалары қазақ халқының тарихта дамып жеткен рухани дәрежесін танытады, сол арқылы болашаққа ұмтылар межесін көрсетеді. Ақын шығармаларының күн өткен сайын жаңа қырлары ашыла түседі. Ол зерттеген сайын тереңіне тарта түсетін қазына іспеттес. Бүгінгі күнге дейін Абай шығармалары әр қырынан танылу үстінде. Кейінгі жылдары Абайтану ғылымының жаңа қырлары мен жаңа қабаттары зерттеле бастады.

Абай көзі тірісінде жас балалардың тәрбиесіне жанашыр, тіпті қазақ қауымының, қазақ халқының болашағына үлкен жауапкершілікпен, қобалжумен қарайтын ұлы ұстаз болды. Өз айналасындағы жас шәкірттерді өлең, қарасөздерінің салмақты мазмұн, мағынасымен таныстырып, сол арқылы білім, тәрбие беруге әрекет жасаған.

Уәсила Абайқызы естелігінде: «Мен 8 жасқа шығарымда оқыдым. Ол кезде молда, дін оқуын оқытатын, қазақ тілінде кітап жоқ болатын. Сондықтан балалардың ойы, дүниетануы кемшіл болады деп әкем көп айтып жүрді. Әлі есімде, бір күні біздің оқып отырған үйімізге әкем келді. Біз отырып, жайғасқан соң, молдаға қарай: «Балаларға мына кітапты әкелдім, осыны көшіріп, көбейтіп, бала басына таратып бер. Бүгіннен бастап осы кітапты оқыт», – деді. Біз қуанып кеттік. Бұл жаңа кітаптың тілі ұғымды, сөзі түсінікті, ыңғай ақыл айтып отыратын жақсы кітап болды. Кейіннен байқасам, сол кітап әкемнің «Ғақылия» атты қарасөзбен жазылған кітабы екен. Біздің молдадан бұл кітапты естіген басқа молдалар да келіп алып, өз шәкірттеріне оқып жүрді» [1].

Абай шығармалары ақыл мен тәрбие көзі екендігі Абай заманының өзінді белгілі болған еді. Алайда, ақын шығармаларын оқыту қолға алына қойған жоқ еді.

1920 жылдары әдебиеттану ғылымында Абай шығармашылығының зерттелу мәселесіне тыйым салына бастайды. 1920 жылдары орныға бастаған жаңа өкіметтің, жаңа қоғамдық құрылыстың ақын шығармашылығына елеулі әсері болады. Қалыптасқан жаңа өкіметтің қарауына кірген қазақ елінде орыстандыру саясатының астыртын жүргізіле бастауының алғашқы белгілері еді. Ұлтшылдыққа қарсы күреске негізделген әрекеттің әсерінен Абай шығармашылығына деген көзқарас талқыға түсіп, салдарынан ақын шығармаларын, жас буынға таныту мәселесіне елеулі нұқсан келді.

Әдебиеттің пән ретінде оқытыла бастаған кезі 1932 жылдары Абай шығармашылығы мектеп бағдарламасына кіреді [2]. Солай бола тұра, Абайдың мектеп оқулықтарындағы өмірбаянының айтылу, шығармаларының талдану өресі кері пікірлер деңгейінде қалады. Әрі сол жылдардағы оқулықтарда да көптеген кемшіліктер орын алды. Олар оқулық жазу ісі енді қолға алынып, бұрыннан жинақталған тәжірибенің болмауы себепті, әдебиеттану мәселелеріндегі жазушылардың пікірі қатты ескерілді. Оқулықта оқылатын авторлар шығармалары сипаттама пікірлері іріктелген кезде қайшылықты сын-мақалаларға орын берілді. Оның себебі саяси ықпалдың 1930 жылдардағы өктемдігінен де болды. Осындай себептерге байланысты алғашқы оқулықта Абайдың ауқымды шығармаларынан саяси мүддеге аса нұқсан келтіре қоймайды-ау делінген «Бойы бұлған», «Болыс болдым мінеки» деген тәрізді бірді-екілі шығармалары ғана енгізілген болатын [3].

Әдебиеттану тарихында Абай шығармаларына деген талас пікір жоғарыда айтылған 1930 жылдармен шектелмей, 1940 жылдарға дейін жалғасып келді. 1941 жылғы Ұлы Отан соғысы ел назарын отан қорғау мәселесіне аударады. Елдің рухани құрылымының бір құрамды бөлігі ретінде әдебиет те майдан тақырыбына бет қоя бастады.

Мектеп бағдарламалары мен оқулықтарында Абай туралы материалдар мен оның шығармалары түгелдей болмаса да бірді-екілеп, кейде төрт-бестер шамасында енгізіліп отырды. Оның өзінде де әрбір жеке сынып бойынша және оқу жылдарының қайталануында Абайдың мына шығармасы тұрақты мына уақытта, осы сыныпта, мына шығармасы мына сыныпта оқытылды деп айту қиын. Өйткені, мектеп бағдарламасы мен оқулықтарындағы шығармалары әр кез әр түрлі болып ауысып отырған.

1925 жылғы кешенді бағдарламалар, одан кейінгі 1933 жылғы бірыңғай тұрақты бағдарламаларға көшу қарсаңында жазылған оқулықтар сол дәуірдің талабын орындауға қызмет етті.

Мәселен, 1934 жылғы алғашқы бағдарламада «Аттың сыны», «Аңшылық туралы» деген тақырыппен «Шоқпардай кекілі бар камыс құлақ» деген өлеңі «Жазғытұры», «Жаз», «Қыс» өлеңдері 5, 6, 7-сыныптарда оқытыла бастаған.

1939-40 жылдары жасалған оқу бағдарламаларынан бұл шығармалардың бәрі дерлік қысқартылып, тек қана «Әсемпаз болма өрнеге», «Интернатта оқып жүр», «Жазғытұры» өлеңдерін ғана оқыту ұсынылған.

Қыркыншы жылдарда да осы бағдарламамен жұмыс жүргізіледі де, елуінші жылдарда оқулық пен бағдарламаға қайта өзгеріс еніп, Абайдың «Күз», «Қыс» өлеңдері қайта алынып, 5-сыныпта оқытыла бастайды. 6,7 – сыныптарда «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба», «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай», «Жазғытұры», «Қансонарда бүркітші шығады аңға», «Мәз болады болысың», «Бойы бұлғаң», «Өзгеге көңілім тоярсың» өлеңдері оқытыла бастайды.

1960 жылдардағы бағдарлама, оқулықтарда 5-сыныптағы «Күз», «Қыс» өлеңдері алынып тасталып, оның орнына «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі оқытылады. 6-сыныпқа ұсынылған «Жазғытұры» өлеңі 7-сыныпқа ауыстырылады, осы сыныпқа бұрынғы оқытылатын шығармалар алынып тасталып, енді «Әбіш туралы», «Интернатта оқып жүр», «Әсемпаз болма әрнеге», «Дүтбайға», «Бойы бұлғаң», «Жүрегім нені сезесің» сияқты өлеңдері оқытылатын болып өзгертіледі. Әрі осы өзгертулер белгілі себептерге: шығармалардың көркемдік, мағыналық ерекшеліктеріне немесе оқыту мен тәрбие берудегі оқу материалдарын жетілдіру қажеттілігінен болған өзгерістер деп айту қиын.

1932-1933 жылы Қазақ Оқу Комиссариаты бекіткен орта мектептің бағдарламасы фабрика, завод және колхоз жастары жеті жылдық мектебіне арналып жазылды. Бұл бағдарламаға ақынның алғаш рет «Болыс болдым мінеки», «Бойы бұлғаң» сияқты ел адамдарына арналған өлеңдері, орта буынның 5-сыныбында, Крыловтан аударған «Шегіртке мен құмырсқа» мысалы ол кезде бастауыш болып есептелетін 4-сыныпта оқытуға берілді.

Ақын өлеңдерінің алғашқы мектеп бағдарламасынан орын алуы үлкен жетістік еді. Дегенмен әр түрлі көзқарастарға байланысты бағдарламаға Абай өлеңдерінен тек би, болыстарға, ел адамдарына арналған екі өлеңі, Крыловтан бір аудармасы ғана енгізілген еді.

Әдебиет

1. Мұхамедханов Ғ. Абайдың ақындық мектебі... канд. диссерт.... – Алматы, 1950.
2. Ахметов З. Абайтану және ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдері / Кітапта: Қазіргі абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 274 б.
3. Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ-жазушылары. – Алматы: Қазақстан, 1958. – 308 б.

К.Т. Медеубаева

Алматы гуманитарлы-экономикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., medeubaeva_kt@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ИНТЕГРАЦИЯЛАУ

Қазіргі білім ақпараттық технологиялардың дамуына байланысты қарқынды өзгерістер аренасына айналды. Цифрлық революция дәуірінде екпін дәстүрлі білім беру әдістерінен инновациялық тәсілдерге ауысады, цифрлық технологиялар білім беру процесінің негізгі элементі болды. Бұл трансформация ақпарат негізгі ресурсқа айналған қоғамдағы өзгерістерді көрсетіп қана қоймай, білім беру жүйесіне жаңа талаптарды қалыптастырады. Цифрлық технологияларды интеграциялаудың өзектілігі оқу материалдары қолжетімді және интерактивті бола бастайды, ал білім беру процесі динамикалық сипатқа ие болады. Бұл өзгерістер оқытудың дәстүрлі әдістеріне әсер етеді, мұғалімдерден тек техникалық құзыреттілікті ғана емес, сонымен қатар педагогикалық әдістерді үнемі жаңартып отыруға дайындықты талап етеді. Бұл тақырыптың өзектілігі тек техникалық аспектілермен ғана шектелмейтінін атап өткен жөн. Цифрлық технологиялардың интеграциясы сыни ойлауды, шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруды және топтық жұмысты дамытуға баса назар аударылатын жаңа білім беру мәдениеттерін қалыптастырады. Қазіргі қоғамның қиындықтарына тап болған кезде білім беру студенттерді тез өзгеретін әлемде сәтті өмір сүру үшін қажетті құралдармен қаруландыру арқылы бейімделу күшіне ие болады.

Білім беруде цифрлық технологияларды қолдану контекстінде «интеграция», «тиімді стратегиялар», «перспективалар» сияқты негізгі ұғымдарды анықтау маңызды. Интеграция – білім беру контекстінде интеграция бірыңғай және тиімді білім беру кеңістігін құра отырып, цифрлық технологияларды дәстүрлі оқыту әдістерімен біріктіруді білдіреді. Бұл оқу материалдары, оқыту әдістері және білім алушылар арасындағы өзара әрекеттесу сияқты оқытудың әртүрлі аспектілеріне технологияларды енгізуді қамтиды.

Цифрлық технологияларды білім беруге интеграциялау контекстіндегі тиімді стратегиялар оқыту сапасын арттыру мақсатында технологияларды оңтайлы пайдалануға ықпал ететін әдістер мен тәсілдерді қамтиды. Бұл оқытудың жекелендірілген тәсілдерін, интерактивті платформалар мен құралдарды пайдалануды қамтуы мүмкін.

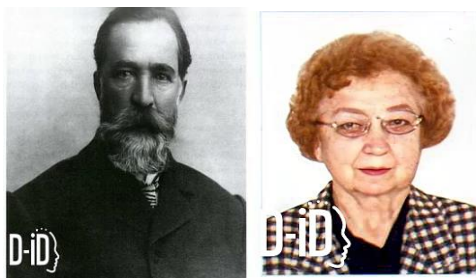
Цифрлық технологияларды білім беруге интеграциялау перспективалары оқыту мен білім беру тәсілдеріндегі күтілетін өзгерістермен байланысты. Бұл оқытудың жаңа форматтарын дамытуды, білімге қол жеткізу мүмкіндіктерін кеңейтуді, сондай-ақ студенттерді заманауи ақпараттық қоғамның талаптарына дайындауды, перспективалар сонымен қатар инновациялық бағалау әдістерін және студенттердің шығармашылық ойлауы мен өзіндік жұмысын ынталандыру үшін технологияларды пайдалануды қамтиды.

Қазіргі уақытта цифрлық технологиялар мектептің, колледждердің және университеттердің білім беру процесіне кеңінен енгізілуде. Оның мысалдарды ретінде Moodle, Google classroom сияқты онлайн оқыту платформаларын атауға болады. Олар оқу процесін басқару, материалдарды сақтау, тесттер өткізу және қатысушылардың өзара әрекеттесуін оңтайландыру үшін кері байланыс беру платформасы ретінде ұсынылады. Мысалы, Google Forms, Kahoot – тест құрастыруға, сауалнама толтыруға тиімді платформалар. Сондай-ақ, иртуалды оқушылар бір-бірімен, оқытушылармен өзара әрекеттесе алатын және тапсырмаларды орындай алатын виртуалды оқу орталары да тиімді. Оқытудағы мұғалімнің көмекшілерінің бірі – YouTube бейнесабақтар. Төменде «Артпедагогика» пәнінен бейнедәріс сілтемесі ұсынылады: <https://youtu.be/Ew94d0s8jRA>

Сондай-ақ, Prezi, Canvas сияқты білім алушыларды қызықтыратын жанды және динамикалық презентацияларды өте оңай және жылдам жасауға мүмкіндік беретін интерактивті презентацияларды құруға арналған құралдарды да айтуға болады.

Ж.Т. Игисинованың айтуынша, ең жылдам дамып келе жатқан цифрлық технологиялардың бірі – жасанды интеллект (ЖИ). «Жасанды интеллект» термині алғаш рет 1956 жылы Дартмут колледжінде, американдық Айви Лигасы университетінде өткен семинарда қолданылды [1].

Жасанды интеллекттің артықшылықтары да, кемшіліктері де бар. Басты артықшылықтардың бірі – жеке оқыту мүмкіндігі, яғни жасанды интеллект оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы, сабақ процесінде авторлардың пікірін, мәтінді, т.б. ЖИ арқылы тыңдату білім алушылар үшін тартымды әрі қызығушылық тудырады. Мысалы, «Педагогика» курсына педагогикалық процесс туралы айтылған П.Ф.Каптерев пен Н.Д. Хмель пікірін ЖИ арқылы тыңдату.

ЖИ-дегі мәліметтер базасының молдығы білім алушыларға қажетті ақпаратты іздеуге аз уақыт жұмсауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект тесттер мен тапсырмаларды тексеру сияқты бірдей тапсырмаларды автоматтандырады, бұл мектептердегі мұғалімдердің жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді. Сондай-ақ, А.О. Сакаргалиеваның пікірінше, ЖИ оқушылардың үлгерімі туралы көлемді деректерді талдай алады, бұл білім алушылардың қандай қиындықтарға тап болуы мүмкін екенін болжауға мүмкіндік береді [2]. Бұл мұғалімдерге оқушыға уақытында назар аударуға және мәселені бірлесіп шешуге көмектеседі.

Алайда, жасанды интеллекттегі барлық нәрсе мінсіз емес және көптеген басқа заманауи технологиялар сияқты кемшіліктер мен проблемалар да кездеседі. Менің ойымша, жасанды интеллект қаншалықты мінсіз болса да, адамның өзара әрекеттесуінің болмауы оқытуда өте маңызды адам факторын алмастыра алмайды, өйткені мұғалім мен оқушының қарым-қатынасын, психологиялық фактор мен педагогикалық тәсілді жасанды интеллект көрсете алмайды. Оқушы мен мұғалімнің өзара әрекеттесуі төмендейді: оқушылар кез келген сұраққа көмекті ЖИ-ден алады немесе тапсырманы да орындатады, бұл мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуін және оқушының мотивациясы, өздігінен ойлау, іздену мүмкіндігін төмендетеді. Ең басты кемшілігі – оның жетілмегендігі, өйткені жасанды интеллект бірнеше жыл ғана өмір сүреді және ол жиі қателесіп, сәтсіздікке ұшырауы мүмкін, бұл білім сапасына кері әсер етуі мүмкін.

Ақпараттық технологиялардың дамуына, қазіргі еңбек нарығының талаптарының өзгеруіне байланысты қазіргі уақытта білім беру кеңістігінде цифрлық технологияларды қолдану мәселесі өзекті болып отыр. Қазіргі жұмыс берушілерге кәсіби қызметте электрондық технологияларды пайдалану дағдыларын еркін меңгерген мамандар қажет. Цифрлық технологиялар қоғам өмірінің ажырамас бөлігі әрі маманның құзыреттілігін қалыптастыруға кең мүмкіндіктер береді. Білім беру кеңістігіндегі әртүрлі цифрлық технологиялар білім алушылардың жан жақты дамуына, олардың практикалық дағдыларын дамытуға, оқуға деген ынтасын арттыруға, сондай-ақ оқытушылардың жұмысын жеңілдетуге және ыңғайлылыққа бағытталған. Білім беру кеңістігіндегі цифрлық білім беру технологиялары оқу процесінің тиімділігі мен тиімділігін арттыру үшін қажетті шарт десе де болады. Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың дамуымен жоғары білім беруді

цифрландыру студенттерді оқытудың қазіргі процесінің ажырамас бөлігіне айналуға. Көп деңгейлі білім беру жүйесі (бакалавриат, магистратура, аспирантура) жағдайында цифрлық технологияларды интеграциялау жаңа мүмкіндіктер ашады. Осыған байланысты қазіргі әлемде білім беруді цифрландыру жаһандық трендке айналды. Цифрлық технологиялар оқытушылар мен студенттерге жаңа мүмкіндіктер бере отырып, оқыту мен оқыту әдістерін айтарлықтай өзгертті.

Жаппай ашық онлайн курстары қашықтықтан академиялық бағдарламаларды ұсынады, оларды аяқтағаннан кейін мемлекеттік үлгідегі диплом, сертификаттар алуға болады. Жаппай ашық онлайн курстарды дамыту қазіргі білім берудің ажырамас бөлігіне айналды.

Трошкина Т.А жоғары білім берудегі АКТ интеграциясының негізгі әлемдік тенденцияларын төмендегідей жіктейді [3].

Кесте-1. Жоғары білім берудегі АКТ интеграциясының әлемдік тенденциялары

Тренд атауы	Трендтің мәні
Онлайн білім берудің жаһандық таралуы	Білім беру платформаларын кеңінен енгізу (Moodle, Күнделік.ру, Google Classroom, blackboard және басқалары), курстар, ЖОО оқытудың аралас форматын пайдалану.
Білім беру процесінде ЖИ қолдану	Заманауи цифрлық білім беру жүйелері студенттердің үлгерімін талдау үшін алгоритмдерді қолданады және олардың білім деңгейлері мен қызығушылықтарына сәйкес материалдарды ұсынады.
Оқытуда виртуалды және қосымша шындықты пайдалану	Виртуалды шындық интерактивті оқыту элементтерін, 3D модельдерін және т.б. жасау үшін қолданылады. Қосымша шындық сандық ақпаратты нақты әлемге жақындастыруға, тақырыпты түсінуді жақсартуға және студенттердің қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді
Білім беру сертификаттары үшін блокчейнді пайдалану	Студенттердің жалған сертификаттар мен дипломдар алуына жол бермейді, қашықтықтан оқыту жүйесінің ашықтығын қамтамасыз етеді.
Білім беру процесін роботтандыру	Жұмыс, чатботтар, және қазіргі заманғы «оқытушылар» ретінде ЖИ негізіндегі цифрлық көмекшілер цифрлық мамандықтарды алу үшін белсенді қолданылады, білім беру процесін оңтайландыруға және жүйелеуге көмектеседі, басқа әкімшілік жұмыстарды орындайды.
Ашық білім беру процесі	Цифрлық инклюзивтілік және қолжетімділік студенттердің кең ауқымы үшін білім беру ресурстарының (дәрістер, кітаптар, кітапханалар, курстар) ашықтығы
Білім беруді геймификациялау	Оқытудағы геймификация – студенттердің белсенділігін арттыру үшін білім беру процестерінде ойын элементтерін пайдалану.
Мобильді білім берудің өсуі	Білім смартфондар арқылы алынады, бұл кез келген ыңғайлы уақытта оқуға мүмкіндік береді

Кестеден көріп отырғанымыздай, цифрлық технологияларды білім беру процесіне интеграциялау білім сапасын, қолжетімділігін және дербестігін жақсартуға бағытталған. Цифрландыру студенттердің қажеттіліктеріне икемді және бейімделген оқыту түрлерін дамытуға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологиялар оқытудың құрылымы мен әдістерін өзгертетін маңызды факторлардың бірі болды. Ақпараттық технологияларды енгізудің арқасында пандемия кезінде қашықтықтан оқыту қолжетімді болды. Инновация тек оқу процесін ғана емес, сонымен қатар оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынас тәсілдерін де өзгертеді. Біріншіден, цифрлық білім білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді, оқу материалдарын қолжетімді етеді. Қазіргі әлемде көптеген тегін білім беру ресурстары, ашық қолжетімді онлайн платформалар бар. Цифрлық технологиялар көптеген мүмкіндіктерді ашады: халықтың әртүрлі топтары үшін, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі жандар үшін білімнің қолжетімділігін арттырады; оқу процесін даралау үшін аналитикалық жүйелерді

пайдалануға мүмкіндік; чаттар, бейнеконференциялар арқылы оқытушы мен студент арасындағы икемді кесте мүмкіндігі және байланысты жеңілдету.

Қазіргі білім беру процесінде білім алушылардың көп қолданатын платформасы – ChatGPT жазған сұрақтарды көптеген (мыңдаған, млндаған) мақалалардан өзі іздеп тауып, жинақтап, қорытып, дайын жауап ретінде береді. Әрі осы сұрақ жауаптарды есінде сақтап тұрады. Осы тақырыпта қосымша сұрақтар берілсе алдыңғы сұрақ-жауаптарды ескере отырып толықтырып қосымша жауаптар береді. Дәлірек жауап алу үшін сұрақтар нақтырақ қойылу керек. Нақтылағыш сөздерді көбірек берген сайын, жауабы да дәлірек болады.

Цифрлық технологияларды көп деңгейлі білім беру жүйесіне біріктіру – білім берудің сапасы мен қолжетімділігін арттыру үшін күрделі, бірақ қажетті процесс. Белгілі бір проблемаларға қарамастан, цифрландыру оқытуда үлкен мүмкіндіктер ашады. Жоғары білім алудың әртүрлі кезеңдерінде білім беру процесіне цифрландыруды ұтымды енгізу оқытушылар мен студенттердің оқуы мен коммуникациясының айтарлықтай жақсаруына әкелуі мүмкін.

Қорыта келгенде, білім беру процесіндегі цифрлық технологиялардың рөлі сөзсіз жоғары, дәстүрлі оқыту әдістерін өзгертуге және студенттер мен оқытушыларға жаңа мүмкіндіктер беруге айтарлықтай үлес қосады. Цифрлық технологиялар әртүрлі ақпарат көздеріне қол жетімділікті кеңейту арқылы оқу мазмұнын байытуға ықпал етеді. Виртуалды зертханалар, интерактивті оқыту қолданбалары және онлайн ресурстар динамикалық және қызықты оқу ортасын құрады. Бұл оқу материалын тереңірек түсінуге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар студенттердің ынтасын арттырады.

Оқытуды даралау – цифрлық технологияның білімге енгізетін тағы бір маңызды аспектісі, мұғалімдерге әр студенттің жеке қажеттіліктерін ескере отырып, оқу процесін реттеуге мүмкіндік береді. Бұл материалды тиімдірек игеруге ықпал етеді және оқытудың әртүрлі стильдерін қалыптастырады. Цифрлық технологиялар білім алушылардың ақпараттық сауаттылығын дамытуға белсенді ықпал етеді. Студенттер түрлі цифрлық ресурстарды пайдалана отырып, ақпаратты тиімді іздеу және бағалау дағдыларын қалыптастырады. Бұл қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда маңызды, мұнда сыни тұрғыдан ойлау және деректермен жұмыс істеу қабілеті қалыптасып, дамиды.

Цифрлық платформаларды пайдалану формативті бағалауды, сондай-ақ жылдам және жан-жақты кері байланысты қамтамасыз ету арқылы білім алушылардың білімін бағалау әдістерін әртараптандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар білім берудегі деректерді талдау саласында белсенді қолданылады. Білім алушылардың тәжірибесі мен үлгерімі туралы көлемді деректерді жинау және талдау әр білім алушының жеке қажеттіліктерін ескере отырып, жеке білім беру жоспарларын құруға мүмкіндік береді, цифрлық технологиялар білім беру мазмұнын жаңартып қана қоймайды, сонымен қатар бағалау әдістерін өзгертеді, деректерді талдау құралдарын ұсынады және білім беру мекемелерінде киберқауіпсіздіктің маңызды аспектілерін қамтамасыз етеді.

Жалпы, білім беру процесіндегі цифрлық технологиялардың рөлі тек жаңа құралдарды енгізумен шектелмейді. Олар оқытуға деген көзқарасты өзгертеді, бұл оны икемді, қолжетімді және әр білім алушының қажеттіліктеріне бағытталады.

Әдебиет

1. Игисинова Ж.Т., Сакаргалиева А.О. Искусственный интеллект в образовании: возможности и вызовы. [Текст] / Ж.Т. Игисинова, А.О. Сакаргалиева // *Endless light in science*. – 2024. – № 30. – С. 95-97.
2. Итинсон К.С., Чиркова В.М. Обзор платформ электронного обучения: инструменты, преимущества, недостатки // *Балтийский гуманитарный журнал*. – 2021.
3. Трошкина Т.А. Интеграция цифровых технологий в образовательный процесс: вызовы и возможности для преподавателей и студентов в многоуровневой системе образования // *Образование и наука*. – 2021.
4. Ячменев Д.А. Интеграция цифровых технологий в образование // *Студенческий: электрон. научн. журн.* – 2025.

Ж.К. Турысбекова
«Үржар колледжі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай обл., zhanar_turysbekova@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ТИІМДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі уақытта әлемдегі барлық дамыған елдер арасында жоғары сапалы білім жүйесіне ұмтылу тенденциясы байқалады. Себебі, қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі ел экономикасының дамуына қатысты болса, ал оның дамуы азаматтардың білімділігі мен біліктілігіне байланысты. Сондықтан білім беру жүйесін болашақтың талабына сәйкес дамыту қажет. Білім беру жүйесіндегі барлық реформалардың міндеті білім берудің стратегиялық мақсатын өз жауапкершілігін сезіне алатын, өздігінен әрекет етуге және әрекетінің шешімін таба білуге қабілетті, барлық істе сауатты тұлғаны оқыту мен тәрбиелеуді қамтамасыз ету болып табылады.

Әлемдегі дамыған елдер сияқты Қазақстанда да білім жүйесі сапасын жетілдіру ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Осы тұрғыда мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы заман талабына сай болашақ ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама болып табылады.

Жаңартылған білім беру бағдарламасы – құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыру.

Білім беру мазмұнын жаңарту – бұл, ең алдымен, білім беру моделінің өзін, оның құрылымын, мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін қайта қарау, білім алушылардың жетістіктерін бағалаудың түбегейлі жаңа жүйесін енгізу.

Жаңартылған білім беру мазмұнындағы басты аспектілердің бірі «белсенді оқыту» ұғымы болып табылады. Оқытудың белсенді әдістері – оқу материалын игеру үдерісінде білім алушыларды белсенді ойлау және практикалық әрекетке итермелейтін әдістер.

Жаңартылған білім беру аясындағы оқытуда тілдік дағдыларды дамытуда оқытудың белсенді әдістерін қолданудың маңызы зор. Белсенді оқыту оқытушының дайын білімді баяндауына, оларды есте сақтауы мен қайта жаңғыртуына емес, білім алушылардың белсенді ойлау және тәжірибелік әрекет үдерісіне өз бетінше білімдер мен біліктерді меңгеруіне бағытталған әдістер жүйесін пайдалануды білдіреді.

Қазақ әдебиеті пәні бойынша оқу бағдарламасындағы оқу мақсаттары студенттердің өздерінің дағдыларды үйренуі туралы ой-пікірлерін білдіріп, оны талдай және бағамдай білуді талап етеді. Қазақ әдебиетін оқыту үдерісінде әдістерді тиімді пайдалану арқылы оқытушы оқу материалының мазмұны мен нақты оқу-тәрбие міндеттерін шешуге мүмкіндік алады. Оқу білім алушылардың ойлауын дамытуға септігін тигізуі үшін олардың біліммен қатар, талдау, жинақтау, жалпылау, қорытындылар жасай білуді қалыптастыру қажет.

Белсенді әдіс-тәсілдерді сабақ үдерісінде тиімді қолдану үшін сабақ мақсаты нақты қойылып, күтілетін нәтиже айқын болуы қажет. Сабақтың мақсатын дұрыс қоя отырып, күтілетін нәтижеге жету жолында нақты іс-әрекет жоспарланады.

Белсенді оқыту технологиясының аса көп мөлшері белгілі. Әр ұстаз өз бетінше оқу материалының мазмұнына орай, топтың дайындық деңгейіне орай әртүрлі оқыту әдістерін таңдап алады. Соның ішінде қазақ әдебиеті сабақтарында қолдануға болатын кейбір интербелсенді әдістерге тоқталайық. Мысалы, өз тәжірибемде қолданатын студенттердің белсенділіктерін арттыратын белсенді тәсілдер: «Миға шабуыл», «Болжау», «Пирамида», «Блиц-сұрақ», «Сандар сөйлейді», «Кластер», «Ақиқат, жалған», «Коллаж», «Сәйкестендіру сызбасы», «SWOT» талдау, «FILA толтыру», «RAFT», «Рөлдік /іскерлік/ ойын», «Еркін микрофон», «Сканерлеп оқу», «Оқиғалар картасы», «Ыстық орындық», «Редакторлеу»,

«Стоп кадр», «Өрмекшінің торы», «Синквейн», «Ойлан, жұптас, пікірлес», «Білемін, білгім келеді, білдім», «Белгі қойып оқу (INSERT)», «Жигсо», «Эссе», «Жұппен, топпен жұмыс», «Пікірталастар», «Рефлексия», «Аяқталмаған сөйлем», т.б.

«**Миға шабуыл**» әдісінің мақсаты қандай да болмасын ақпарат туралы бар білгендерін жазбаша немесе ауызша ой салу. «Миға шабуыл» әдісі арқылы білім алушыға сұрақ қоя отырып, проблеманы зерттеуге мүмкіндік беруге болады. Білім алушы ойын еркін жеткізе отырып, ой-өрісін дамытады. Пікірлер еркін айтылып, ешқандай сынға ұшырамау керек, қағазға түсіріліп, талқылау жұмысы болады. Жаңа сабақ бастар алдында осы әдіс бойынша сұрақ қою арқылы жаңа сабақтың тақырыбын ашуға болады.

«**Болжау**» әдісі арқылы сабақтың тақырыбын немесе шығарманың авторын анықтауға мүмкіндік беруге болады. Мысалы, М.Әуезовке байланысты сабақ тақырыбын анықтауда мынадай болжау сұрақтарын беремін:

1. Ол-он алты жасында Абай өлеңдерін жатқа айтқан.

2. Ол-Семей қалалық мұғалімдер семинариясында оқып жүріп Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» дастаны негізінде «Еңлік-Кебек» пьесасын жазып, оны 1917 жылы маусым айында Ойқұдық деген жерде тіркестіріп тіккен киіз үй сахнасында қойған.

3. Ол-Жүсіпбек Аймауытовпен бірге «Абай» журналын шығарған.

«**Пирамида**» әдісін әңгіменің кейіпкерлерін тауып, сол кейіпкерге мінездеме жазуда қолданған тиімді. Мысалы,

1. Сіздің басты кейіпкер.

2. Кейіпкерді сипаттайтын екі сөз.

3. 3 сөз әрекет орны сипаттау.

4. Проблема тарихын сипаттау

5. 1 оқиға сипаты

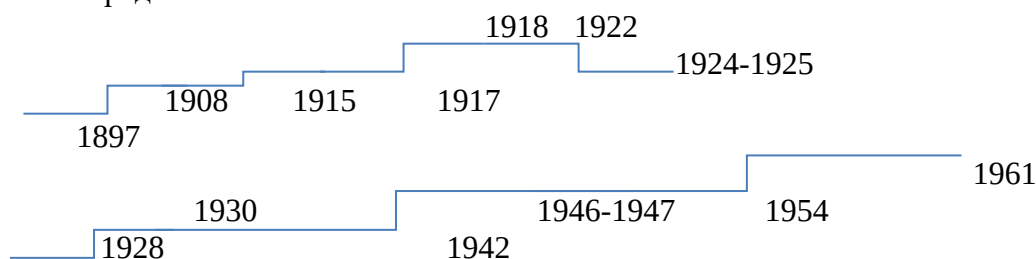
6. 2 оқиға сипаты

7. 3 оқиға сипаты

8. Проблеманың шешімі.

«**Блиц-сұрақ**» әдісі қысқа әрі нақты сауал қойып, дәл сондай жауап алуды қарастырады. Бұл әдіс топпен жұмыс кезінде, уақытты ұтымды пайдалануда тиімді әдіс болып саналады.

Ақын, жазушылардың өмірбаянына тоқталғанда, «**Сандар сөйлейді**» әдісін пайдалануға болады. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің өмір жолына байланысты төмендегі даталар бойынша олардың астарында жатқан оқиғалар туралы білім алушылардың өздері таратып айтып береді.

«**Кластер**» әдісі тұжырымдық ойларын картаға түсіріп топтық жұмыс қорғағанда қолданылатын тиімді әдіс (1. Мәтінмен жұмыс. Негізгі ұғымдарды схемамен көрсету;

2. Миға шабуыл, идеялар; 3. Жүйелендіру; 4. Әр бұтақтың өзара байланысы). Негізгі тақырып (тірек сөз, басты идея) тақтаның (дәптердің) ортасындағы шеңберге жазылады да, одан туындаған тақырыпшалар оның жан-жағына жазылып, шеңберленеді, білім алушылар оларды бір-біріне сызықтармен қосады да, өзара байланыстары туралы әңгімелейді.

Қазақ әдебиеті сабағында «**Ақиқат, жалған**» әдісі үй тапсырмасын сұрау, өткенді бекіту үшін таптырмас тәсілдердің бірі. Мысалы, Абай шығармашылығын өту барысында білім алушыларға төмендегідей тұжырымдардың ақиқат немесе жалған екендігін анықтау тапсырмасы берілді.

№	Тұжырымдар	Ақиқат	Жалған
1.	Абайдың нағыз өнімді ақындығы 1884-1886 жылдардан басталған.		
2.	Абайтану дербес ғылым дәрежесіне көтерілген жоқ.		
3.	Абай жас кезінде Шортанбай ақыннан бата алған		
4.	«Абайдың көзі тірісінде оны оқырман қауымға таныстырған – Әлихан Бөкейханов»		

«Коллаж» әдісі топтық жұмысқа негізделген әдіс. Бұл әдіс арқылы оқушылардың сыни ойлау және коммуникативтік дағдылары дамиды. Мәселен: «Абай поэмалары» тақырыбында студенттерге түрлі-түсті суреттері беріледі. Олар берілген суреттерден тақырыпқа қатысты суреттерді флипчартқа жабыстырып, солар туралы мәтін құрастыруға, салыстыруға, топтауға, суреттеуге үйренеді.

«Сәйкестендіру сызбасы» әдісін жаңа тақырыпты бекітуде жиі қолданамын. Мысалы, Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасы тақырыбын өткенде төмендегідей сәйкестендіру сызбаларын жасадым.

Бекітуге арналған тапсырма.

Сәйкестендіру сызбасы

1. Шерхан Мұртазаның «Бесеудің хаты» драмасы-	А.ұжымдастыру, Голощекиннің «Кіші Октябрь» саясаты, дәстүрлі мал шаруашылығының күйзеліске ұшырауы
2.1930-1933 жылдардағы аштық салдарынан	Ә.тарихта болған оқиғаға негізделіп жазылған шығарма.
3. «Бесеудің хаты» драмасы-	Б.хаттың жол-жөнекей ұсталып, Голощекиннің бюро отырысын шақыруынан басталады.
4.Ашаршылық себебі-	В.екі жарым миллиондай адам қырылды.
5. «Бесеудің хаты» драмасының оқиғасы	Г.прологті,эпilogті екі бөлімді шығарма.

Көркем шығармадағы кейіпке образына талдау жасағанда көбінесе **«SWOT» талдауды** (кейіпкердің күшті жақтары, әлсіз жақтары, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтау) және **«FILA толтыру»** әдісін (F /Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинау; I /Пікір/ – кейіпкер туралы өзінің ой-пікірі; L /Сұрақ/ – кейіпкер тұлғасын ашатын сұрақтар; A /Іс-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеудегі қолданған тәсілі) қолданамын.

«РАФТ» әдісі-жеке жұмыс ретінде, жұпта немесе топта жұмыс ретінде ұсынуға болады. Ол топтың қабілетіне байланысты.Білім алушы қандай да бір объектіні алып,сол рөлге еніп өз ойын жазады.Стратегияны қолдануда білім алушы сол объект туралы ойын жазба түрде,бірінші жақта хабарлайды.

Р – рөл-білім алушы

А – аудитория-адамдар

Ф – форма (хат, үндеу, ойтолғау, т.б. өз қалаулары бойынша)

Т – тақырып

Мысалы, Абай Құнанбаевтың «Масғұт» поэмасын өту барысында Масғұттың қызыл жемісті тандау себебін толығырақ ашу мақсатында РАФТ әдісі бойынша хат жазу тапсырылды. Рөл – Масғұт, аудитория-адамдар форма-хат, тақырып: «Әйел-отбасының ұйытқысы, тыныштықтың шырақшысы».

«Рөлдік ойын» әдісі барысында білім алушылар бір-біріне сұрақ қою арқылы тілдері жаттығып, образдарда ойнауға үйренеді.

«Еркін микрофон» әдісімен білім алушылар (топтар) тақырып аясында сұрақтар қойып, жауап алады.

«Сканерлеп оқу» әдісі мәтінді толық түсінуге, тапсырманы орындау үшін оқуға жұмылдыратын әдіс. Білім алушы тапсырманы орындау үшін, немесе проблемадан шығу үшін еріксіз мәтінді бірнеше рет қайталай оқуға мәжбүр болады.

«Оқиғалар картасы» әдісімен оқылған мәтін бойынша мәтінге байланысты сюжеттік ретін сақтап, сурет салу немесе дайын сюжетті суреттерді мәтін композициясына

байланысты орналастыра отырып, әңгімелеуді қажет етеді. Мысалы, осы әдіс арқылы білім алушылар А.Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесінің сюжеттік-композициялық құрылысына талдау жасады.

«**Ыстық орындық**» әдісі бойынша білім алушылар орындықта отырған білім алушыға сұрақ қою арқылы тақырыпты жан-жақты қарастырып, алған білімдерін жинақтайды. Немесе белгілі кейіпкерді барынша тануға арналған сұрақтар қояды. Орындықта отырған білім алушы сол кейіпкер орнында өз ойын айтады.

«**Редакторлеу**» әдісі арқылы берілген мәтінді қайта өзгертіп жазу тапсырылады.

«**Стоп кадр**» әдісі арқылы бейне жазба ұсынылады. Бейне жазба кез-келген жерден тоқтатылады, білім алушылар ары қарай өз нұсқаларын жазады. Кейіннен бейне материал ары қарай көрсетіліп, екі нұсқа салыстырылады.

«**Өрмекшінің торы**» әдісі бойынша білім алушылар шеңберде жіпті бір-біріне бере отырып, тақырып бойынша білгендерін айтып шығады. Сөйтіп тор құрады.

Студенттердің жаңа тақырыпты қаншалықты меңгергенін бақылау үшін «**Диаманта**» (жеті жолдан тұратын өлең түрі, бірінші және соңғы жолдары қарама-қарсы мәнде), «**Синквэйн**» (бес жолды өлең), «**Бестік диктант**» (сөз-сөйлем-сұрақ-жауап-жазу) әдістерін қолдану өте ұтымды. Осының ішінде «Бестік диктанттың» ерекшелігі – мәтін қазақ әдебиетінен оқып жатқан көркем шығармадан алынады, қазақ тіліндегі тақырыппен байланыстырылады, студент бұрынғыдай диктантты тыңдап, жазбайды, диктанттың мәтінін өзі құрайды.

Қазақ әдебиеті сабағында адамның субъективті пікірі, көзқарасы мен ойы еркін түрде жазылатын әдеби жанрдың бір түрі-**эссе** жазудың да орны ерекше. Студенттердің ойын еркін жеткізуге мүмкіндік беретін көлемі жағынан қысқа эссенің түрлерін сабақта тиімді қолдану студенттердің қызығушылықтарын арттырып, шығармашылығын дамытады.

Осындай белсенді әдістер білім алушылардың жұптық, топтық жұмысының негізінде белсенділік тудырып, оқу материалының қызықты әрі тиімді меңгерілуіне көмектеседі.

Қорыта келгенде, білім алушы оқу үдерісіне белсенді қатысқанда ғана материалды терең меңгеріп, мақсатқа жетуге талпынады, шығармашылық деңгейге оқытушы арқылы емес, өз-іс әрекеті арқылы жетеді. Белсенді әдіс-тәсілдерді қолданудың тиімділігі де осында.

Әдебиет

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені мектепте қолдану мәселелері. – Алматы, 2013. – 448 б.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Тиімді оқыту мен оқу» ҚР педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. – «НЗМ» ДББҰ. ПШО, 2016.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектептері». – ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015.
4. Оқыту мен оқудың белсенді әдістері. – Астана, 2013.
5. Анохина Е.Л. Білім берудің жаңартылған мазмұны – заман талабы.
6. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ СРМ мұғаліміне арналған бағдарлама, 2015.

MRNTI: 14.25.09

D.S. Abdullina

Miras University

Republic of Kazakhstan, Shymkent, abdullina_d@miras.edu.kz

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN EDUCATION

The introduction of modern information technologies that meet international educational standards, as well as the creation of favorable conditions for the effective work of teachers and masters of industrial training are key strategic directions in the field of education. Information technology opens up new opportunities for teachers, allowing them to significantly improve the quality of the educational process.

Today, many teachers strive to improve the effectiveness of learning by using modern technologies and innovative methods. These approaches include active and interactive forms of

learning. Active methods involve active student interaction with both the teacher and classmates. Textbooks, notebooks, computers and other individual learning tools are widely used in such classes. Interactive methods, in turn, contribute to the effective assimilation of knowledge in the process of cooperation between students. They refer to collective forms of learning in which a group of students work together on the material being studied, and each is responsible for contributing to the common cause [1].

The term "innovation" originates from the Latin word "innove" and appeared in the middle of the 17th century. It refers to the process of introducing something new into a particular area and then changing that area. Innovation is not only a process of renewal, implementation and implementation, but also an activity aimed at incorporating innovations into social practice. In the exact Latin meaning, this concept means not just "new", but "into the new". In the field of education, innovations are associated with the introduction of new goals, content, methods and forms of teaching and upbringing, as well as with changes in the organization of joint activities of teachers and students.

The development of computer technologies and telecommunication networks contributed to the formation of a new information and educational environment, which became the basis for improving the education system.

Among the innovative teaching methods, such approaches as modular and problem-based learning, distance technologies, research methods, the project method, and social partnership can be distinguished. Interactive methods, in turn, play an important role in the qualitative assimilation of educational material. These include creative exercises, group assignments, educational and role-playing games, simulation models, excursions, meetings with professionals, classes aimed at creative development, theatrical lessons, the creation of video materials, the use of Internet resources and visual aids. In addition, interactive methods include techniques for solving complex issues, such as decision trees and brainstorming.

The main task of innovative educational technologies is to prepare students for life in conditions of constant change. Innovative activities are aimed at achieving qualitative changes in the student's personality compared to the traditional education system. Such methods contribute to the development of cognitive interest, help to systematize and generalize knowledge, form the ability to conduct discussions and argue one's point of view. By reflecting on the information received and applying it in practice, students gain valuable experience of interaction and communication. It is obvious that innovative methods have significant advantages over traditional ones, since they contribute to the comprehensive development of personality, form independence in cognition and decision-making.

Innovative teaching methods include interactive technologies aimed at active and deep learning of the material, as well as at developing the ability to solve complex problems. Interactive forms of work include simulation and role-playing games, discussions, and modeling of various situations. One of the modern approaches is learning through collaboration, applied in working with social partners and in small groups. This method contributes not only to the effective development of educational material, but also to the development of the ability to perceive different points of view, cooperate and find solutions in the process of joint activities. The introduction of innovative technologies into the educational process has also changed the role of the teacher, who now acts not only as a carrier of knowledge, but also as a mentor helping students in their creative quest [2].

The modern education system should be focused on training new types of specialists who are able to independently find, analyze and apply the necessary information at the right time. To achieve this goal, it is important to introduce a multi-level training system, including bachelor's, master's and doctoral degrees.

Changing social conditions and new perspectives on life put forward new demands on the educational system. Today, education is aimed not only at students acquiring a certain amount of knowledge, skills, and abilities, but also at their preparation as independent subjects of the educational process. Modern education is based on the principle of activity, which is equally

important for both the teacher and the student. The main task is to form a creative, proactive personality capable of independent learning and self-improvement.

Innovative technologies allow us to build the learning process in such a way that classes bring benefits and joy to students, without turning into a simple game. Perhaps, in such an educational environment, as Cicero said, "the eyes of the listener will light up from the eyes of the speaker."

Innovative learning technologies cover a wide range of techniques aimed at improving the effectiveness of the educational process. These include game technologies that allow students to engage in active learning through competitive and entertaining forms of interaction. Project technologies are focused on students' independent performance of research and practical tasks, which contributes to the development of analytical thinking and teamwork skills. Problem-based learning is based on creating situations that require finding solutions and drawing conclusions, stimulating the development of critical thinking. A differentiated approach allows you to take into account the individual characteristics of students, offering tasks appropriate to their level of training. The technology of educational and research activities also plays an important role, allowing schoolchildren and students to independently study topics, analyze information and draw conclusions.

In addition to innovative educational technologies, there are also technologies aimed at educating students. Among them are health-saving technologies aimed at preserving the physical and psychological well-being of students. Group activity technology promotes the development of communication skills, teamwork and collaboration. Collective creative activities, as part of educational innovative methods, form students' sense of responsibility and ability to organize joint projects.

Innovative teaching methods are relevant in the modern educational process, as they correspond to the concept of humanization of education, contribute to overcoming the formal and authoritarian approach to teaching, and are focused on the personal development of each student. One of the key aspects of innovative learning is the creation of conditions in which students' creative potential is revealed, which is especially important in the context of modern socio-cultural demands [3].

The main purpose of introducing innovative technologies into the educational process is not only the transfer of knowledge, but also the development of intellectual, communicative, linguistic and creative abilities of students. In addition, innovative methods are aimed at the formation of personal qualities necessary for successful educational and cognitive activity and the transition to the level of productive creativity. The development of various types of thinking, the formation of high-quality knowledge, skills and abilities are the most important tasks to be solved in the framework of innovative learning.

To achieve these goals, it is necessary to take into account a number of key tasks, including optimizing the educational process, creating an atmosphere of cooperation between teachers and students, creating sustainable motivation for learning and involving schoolchildren and students in creative activities. An important aspect is the careful selection of educational material and the ways it is presented, ensuring maximum student engagement.

Innovative learning is based on technologies aimed at developing students' cognitive abilities. Such technologies include developmental learning, which focuses on the active acquisition of new knowledge, problem-based learning, which forms the ability of schoolchildren and students to independently find solutions, as well as methods that promote the development of critical thinking. An important role is played by a differentiated approach that allows taking into account the individual characteristics of each student, as well as creating a successful situation in the classroom that builds self-confidence.

The principles on which innovative learning is based include a focus on the creative process, a systematic approach to learning, the use of non-traditional forms of lessons and the use of visual learning tools. The transition from traditional teaching methods to innovative ones makes the educational process more exciting, dynamic and effective.

When teaching Russian language and literature, innovative technologies can be implemented through various methodological techniques. In particular, associative series are effective, allowing to activate the mental activity of students, as well as the use of reference notes structuring the studied material [4]. The brainstorming method helps to generate ideas and look for non-standard solutions, while group discussion promotes the development of argumentation and critical thinking skills. Writing an essay allows students to express their own thoughts by analyzing the artistic and linguistic aspects of the text, and working with key terms contributes to a deeper understanding of the subject.

The use of video materials and didactic games makes the learning process more exciting and accessible, and linguistic maps help structure linguistic phenomena and patterns. The method of text research contributes to a detailed analysis of works, identifying their stylistic and semantic features. Test tasks allow you to check the level of assimilation of the material, and the use of non-traditional forms of homework motivates students to study the topic independently.

Thus, innovative technologies in teaching Russian language and literature provide an integrated approach to the educational process, increasing its effectiveness and developing a wide range of intellectual and creative skills among students.

References

1. Авлиякулов Н.Х., Романцев Г.М., Ткаченко Е.В. Теория и практика профессионально-педагогического образования. Том 1. – Екатеринбург: Изд-во ГОУВПО «РГППУ», 2007. – 304 с.
2. Дюков В.М., Семенов И.Н. Педагогическая инноватика. – Красноярск: Университет, 2007. – 84 с.
3. Бондаревская Р.С. Педагогическое проектирование в контексте инновационной образовательной деятельности // Ж. Человек и образование. – М., 2009. – № 4. – С. 94-96.
4. Красильникова В.А. Теория и технологии компьютерного обучения и тестирования / Монография. – М.: Дом педагогики: ИПК ГОУ ОГУ, 2009. – 339 с.

FTAXP: 14.07.09

Р.С. Кинжекова

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Қазақстан Республикасы, Орал қ., kinzhekova1958@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АРАЛАС ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИЗАЙНЫ

Әлемдік дамудың қазіргі жағдайлары білім беру парадигмасының цифрлық қоғамдағы жаңа бағыттарын айқындап берді. Мамандар дайындау студенттерге белгілі бір білім көлемін меңгеруді ғана емес, оларды бәсекеге қабілетті болудың жаңа дағдыларына үйрету, өз бетімен жаңа шешімдер табу, стандартты және стандартты емес жағдайларда әрекет етуге бейімделу қажеттігін алға қояды. Білім берудегі ақпараттық технологиялар оқытушылар мен студенттердің білім алудағы қарым-қатынастарын жаңаша ұйымдастыру арқылы болашақ мамандардың жаңа сапаларын дамытуға мүмкіндік береді.

Жоғары білім беруде дәстүрлі оқыту мен қашықтан оқытудың біріктірілген аралас түрін теориялық негіздеу және тәжірибеде пайдалану соңғы кездерде көптеген зерттеулерге арқау болуда. Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің, педагогика және психология кафедрасының оқытушылары ҚР Білім және ғылым министрлігінің 2022 жылғы «2» наурыздағы № 27-нж бұйрығымен бекітілген 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландырылған «Жоғары оқу орындарында цифрлық білім беру технологияларын интеграциялауға негізделген аралас оқытудың педагогикалық дизайны» тақырыбы бойынша ғылым жобаның

жұмысын жүргізді. Жетекшісі – педагогика ғылымдарының докторы, профессор С.М. Бахешева. Зерттеу барысында цифрлық қоғам дәуірінде оқыту моделін қайта қарастыру қажеттілігін ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге шолу және әлеуметтік зерттеулер арқылы негіздедік. Жоғары білім берудегі аралас оқытудың әлемдік және отандық тәжірибесін зерделеу нәтижесін талдаудың қорытындысын ұсынып отырмыз.

Әлемдегі және еліміздегі зерттеушілердің еңбектерін саралау қазіргі жағдайда үнемі жаңарып отыратын цифрлық білім беру технологияларының мол әлеуеті аралас оқытуда кеңінен пайдаланылмай жүргенін көрсетті.

Аралас оқыту туралы көптеген ғылыми мақалалар мен басқа жарияланымдарға қарамастан, терминнің мазмұны туралы мәселе ашық күйінде қалып отыр.

"Аралас оқыту" термині алғаш рет 1998 жылы компанияда қолданылатын оқыту әдістемесі ретінде жарияланған. 2002 жылы М. Дрисколл (Driscoll M.) [1.] аралас оқытуды сипаттауда технологиялық шешімдерді біріктіруден бастап, педагогикалық технологияларды біріктіруге дейінгі төрт тәсілін ұсынды. 2005 жылы Ч.Р. Грэхэм, Ч. Аллен, Д.Уре (Graham Ch.R., S.Allen, D.Ure) [2] олардың бірі – әртүрлі оқыту әдістерінің жиынтығы болып келетін аралас оқытудың үш тәсілін атап кетті. Әр түрлі психологиялық-педагогикалық бағыттарға негізделген педагогикалық технологияларды біріктіру идеясы аралас оқытудың алғашында пайда болғанымен, негізіне айналмады.

2004 жылы Д.Р.Гаррисон және Х. Канука (Garrison D.R., Kanuka H.) аралас оқыту – бұл "сыныптағы жеке оқытумен онлайн оқытуды мақсатты интеграциялау" деп жазды [3, 96 б.]. Ал 2006 жылы Ч.Р. Грэхэм (Graham C.R.), бұл терминді "аралас оқыту жүйесі бетпе-бет оқытуды компьютерлік оқытумен біріктіреді" деп анықтады. Бұл анықтамалардың екеуі де аралас оқытудың негізгі құрамдас бөліктері күндізгі және онлайн оқыту болып табылады, бірақ олар жүзеге асырудың педагогикалық ерекшеліктеріне мән бермейді, ал Ч.Р. Грэхэм (Graham C. R.) мазмұнға емес, тек формаға ғана назар аударады.

Анықтама И. Аллен және Дж.Симэн (Allen I.E. және Seaman J.) [5, 5] 2010 жылы аралас оқытуды «онлайн және жеке жеткізуді біріктіретін курс. Мазмұнның едәуір бөлігі онлайн жеткізіледі, әдетте онлайн пікірталастар пайдаланылады және бетпе-бет кездесулер саны аз болады" деп түсіндіреді. Осы авторлардың пікірінше, аралас оқытудағы онлайн-контенттің үлесі 30-дан 70%-ға дейін болуы тиіс.

Педагогикалық тұрғыдан ең ұтымды анықтаманы 2012 жылы Х.Стакер және М.Хорн (Staker H. және Horn M.) ұсынған болатын [6, 29]: "аралас оқыту – бұл оқушы оқитын формальды білім беру бағдарламасы:

- ішінара онлайн оқыту арқылы кем дегенде оқушылардың уақытты үнемдеуі, әдістерді орынды қолдану, бақылаудың кейбір элементтерін енгізуге мүмкіндік туады;
- әр оқушының курс немесе пән шеңберінде оқу шарттары біріктірілген оқу тәжірибесін қамтамасыз ету үшін өзара байланысты ұйымдастыра алу [2].

Шын мәнінде, авторлар анықтамаға екі параметрді қосты:

1) оқушылардың онлайн режимінде оқу уақытын, орнын, әдістерін және/немесе қарқынын бақылау элементтері;

2) интеграцияланған оқу тәжірибесі.

Бірінші параметр оқушылардың оқу дербестігін дамытудың шарты болып табылады. Сондай-ақ онлайн – ортада оқытуды дербестендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Екіншісі дәрістерден ерекшеленетін оқу қызметінің көптеген интерактивті түрлерін қамтиды, мысалы, тәжірибеге бағытталған іс-әрекеттер, жобалау және зерттеу қызметі және интерактивті оқытудың әр түрлі жеке форматтары жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, "интеграцияланған оқу тәжірибесін қамтамасыз ету" мұғалімнен жоспарлау мен бағалаудың жаңа әдістерін меңгеруді талап ететін нәтижеден бастап педагогикалық дизайнды қолдануды және оқу қызметін "соңынан" жоспарлауды талап етеді.

Сонымен, аралас оқытудың заманауи тұжырымдамасы жеке модель ретінде төңкерілген оқытуды, сондай - ақ гибридті оқытудың синонимі ретінде және кейде икемді модельдің синонимі ретінде қарастырылады. Ч.Р. Грэхэм анықтаған аралас оқытудың ең

танымал анықтамасында педагогиканың өзгеруіне әлі алғышарттар жоқ оны технологияның бірі ретінде қолдану керек деп есептейді. Алайда бұл көзқарас оқыту мен оқу тәсілдерінің өзгеруі нәтижесінде туындауы мүмкін жоғары білім беру нәтижелерін күтетін зерттеушілердің тарапынан қолдау таппауы мүмкін.

Дәстүрлі оқытуға онлайн компоненттің қосылуы аралас оқытуды әлі тиімді және серпінді етпейді. Бұл педагогикалық тәсілдің өзгеруі, нәтижесінде оқу процесінің құрылымының өзгеруі және оқушыларды жаңа оқу стратегияларына тарту, тиімді аралас оқытуды білім берудегі технологиялардың бірі деп қарауға келіспейтіндер қатарын көбейтіп отыр.

Сондықтан, Ч.Р. Грэхэм анықтамасына сәйкес аралас оқыту онлайн және оффлайн оқытудың үйлесімі деп атаудың мәні зор. Ал Х. Стакер және М. Хорн (Staker Н. және Horn М.) бойынша тиімді аралас оқытудың анықтамасы ең өзекті деп санауға болады.

Қоғамда аралас оқытуға білім беру жүйесінің барлық мәселелерін: оқушылардың мотивациясының төмендігі, оқу қабілетінің қалыптаспауы, әлеуметтік теңсіздік және тағы басқа мәселелерді шеше алатын амал ретінде қарау көзқарасы да қалыптасып келеді.

Аралас оқытудың компоненті ретінде онлайн – ортаға қатысты күтілген нәтижелер де әлі ақталмады. Тек жекелеген ұтымды жобаланған онлайн құралдар білім беру нәтижелеріне айтарлықтай оң әсер етеді. Геймификация элементтері және онлайн құралдардағы кіріктірілген қалыптастырушы бағалау мотивацияны арттырады, бірақ белсенді араласуды қамтамасыз етпейді, сондай-ақ оқу дағдысын қалыптастырмайды.

Сондықтан аралас оқытудың педагогикалық тәсілдері мен жүзеге асырылуы аралас оқытуды қолданатын мектептер әдіскерлерінің және жоғары оқу орындарының оқытушыларының іскерліктері мен цифрлық құралдармен қамтамасыз етілу дәрежесіне байланысты болады.

Сондай-ақ, аралас оқыту дизайнына оларды құрастырушылар мен әзірлеушілер сүйенетін дидактикалық тәсілдер мен психологиялық-педагогикалық теорияларды көрсететін онлайн-платформалардың дизайны әсер етеді (әдетте бұл бихевиоризм, когнитивизм, конструктивизм немесе белсенділік тәсілі).

Онлайн ортаны пайдалану оқу процесін тиімді және нәтижелі етпейді. Тәжірибеде қолданылатын әртүрлі компоненттер әртүрлі оқу нәтижелерін береді.

Сондықтан, егер нәтиже маңызды болса, аралас оқытуды жобалау Х. Стакер және Хорн М. (Staker Н. және Horn М.) [5] анықтамасына және зерттеулер арқылы дәлелденген педагогикалық әдістер мен технологиялармен негізделуі керек.

Төменде біз аралас оқытуда қолдану тиімділігі зерттеулермен дәлелденген негізгі әдістер мен технологияларды белгілейміз, сондай-ақ тиімді аралас оқыту педагогикасының кейбір негіздерін тұжырымдаймыз. ***Аралас, төңкерілген және гибриді оқытуды зерттеу нәтижелерін зерттеудің қорытындыларына талдау жасаймыз.***

Педагогикада соңғы онжылдықта зерттеушілердің қызығушылықтарының қалай өзгергенін көруге болады. Ал бұл өзгерістер оқу нәтижелеріне әсер ететін факторларды іздеу бағыттарын көрсетуге мүмкіндік беретіні анық.

Ч.Парк, П.Ши (Park Н., Shea Р., 2020) [8] зерттеулерінде 2008 жылдан 2017 жылға дейінгі он жылдағы онлайн қашықтықтан және аралас оқытуды зерттеу тенденцияларын қарастырды. Алғашқы жылдардағы зерттеулерде (2008-2012) әдеби шолулар, қашықтықтан білім беру бойынша зерттеулердің метанализі және асинхронды дискуссиядағы оқушылардың дискурсы туралы жиі айтылады, ал онжылдықтың екінші жартысында (2013-2017) оқушылардың интернеттегі қанағаттануы мен өзін-өзі реттеуіне, МООС көмегімен оқыту мен формальды емес оқытуға баса назар аударылды.

Осы жылдар ішінде зерттеу қауымдастықтарында фрейм-ворк тақырыбы өзекті болып келеді. Соңғы он жылдағы төңкерілген оқыту туралы танымал зерттеулерге шолу [9] мектептегі білім беруді зерттеуге жалпы зерттеулердің 17%-ы ғана арналғанын көрсетеді.

Ғалымдар Shu-Chen Cheng, Gwo-Jen Hwan, Chiu-Lin Lai соңғы онжылдықтағы зерттеулердің негізгі бағыттарын атап өтті: *таным (оқудағы жетістіктер, ойлауды дамыту*

және т.б.), эмоционалды сала (қанағаттану, қызығушылық, өзіндік тиімділік, қарым-қатынас және т. б.), технологиялар (үлгерім және дағдылар), мінез-құлық және өзектілік.

Соңғы жылдары зерттеушілердің мүдделері ынтымақтастық пен коммуникацияға, сондай-ақ, аралас оқытудың тиімділігіне әсер ететін факторларды талдауға мүмкіндік беретін өзіндік тиімділікке ауысты.

Аралас оқытудың тиімділігін зерттейтін көптеген зерттеулерде авторлар Х.Стакер және М.Хорн (Staker Н. және Horn М.) [6] анықтамасында келтірілген аралас оқыту параметрлеріне назар аударатынын байқауға болады. Мәселен, *өзін-өзі реттейтін оқыту, дербестендірілген оқыту, сараланған оқыту, бірлескен оқыту (cooperative learning)* және т.б.

Ғылыми-ақпараттық ізденіс және материалды талдау соңғы жылдары зерттеушілер аралас оқыту мен оның түрлерін тиімді ететін факторларды қарастыратынын көрсетеді.

Тиімді аралас оқыту педагогикасының құндылықтары ретінде атап өтетін мәселе – адамды бірінші орынға шығаруы. Аралас оқытудың мәні "адамға бағытталғандығымен" өлшенеді. Яғни, білім алушы - білім беру процесінің орталығы. Оның білім алу траекториясы қажеттіліктері мен мүдделерін ескере отырып құрылады; басқа субъектілермен, өзімен және қоршаған ортамен немесе олардың алуан түрлілігімен өзара әрекеттесуді қамтитын оқытушының өзінің бірегей білім беру тәжірибесі арқылы жобаланады. Студент субъектіге – басқа студенттермен және оқытушылармен субъективті қатынастарға түседі.

Сондықтан оқытушының білім беру қатынастарының субъектісі болуы, "өзімен байланыста болуы" және студенттермен өзара әрекеттесу кезінде мінез-құлық пен шығармашылық ойлаудың әртүрлі үлгілерін көрсете алуы өте маңызды.

Тиімді аралас оқыту педагогикасының өзіндік қағидалары бар.

Жоғарыда айтылғандай, тиімді аралас оқыту (Х.Стакер және М.Хорн (Staker Н. және Horn М.) бойынша) Ч.Р.Грэмэр (Graham С. R.) бойынша онлайн ортада білім алушының оқудағы өзбеттілігін қалыптастыруға баса назар аударумен, сондай-ақ онлайн және оффлайн алған тәжірибенің интерациясымен ерекшеленеді.

Көптеген педагогикалық технологиялардан айырмашылығы, аралас оқыту барлық теорияны іс жүзінде жүзеге асырып көруге мүмкіндік береді.

Алайда, қазір кез-келген оқытушы нәтижеге жету үшін қолдана алатын құралдар мен технологиялардың арсеналы бар десек болады және олар тиімді аралас оқытудың негізгі принциптерін жүзеге асыруға көмектеседі:

Студент – білім беру процесінің басты тұлғасы. оқытушы әр білім алушының бірегей оқу тәжірибесін қалыптастырады. Сондықтан ол тек сабақты ғана емес, іс-әрекеттегі оқу тәжірибесін қалыптастыруды да жобалайды.

Бағдарлау – тек білімге ғана емес, сонымен қатар құзыреттіліктерге бағытталған іс-әрекет тәсілдері.

Дербестендіру. Оқытушы тек әр студенттің қажеттіліктеріне ғана емес, сонымен бірге оның мүдделеріне, қызығушылықтары мен ұмтылыстарына да назар аударады. Студенттердің икемді топтарымен сараланған оқыту дербес оқытуға жақындауға мүмкіндік береді. Дербестендірудің негізгі құралдары: онлайн-ортада *адаптивті оқыту, диагностикалық тестілеу, онлайн-ортада жедел кері байланыс, өз қызметінің нәтижелері үшін жеке жауапкершілік*. Білім алушы үнемі таңдау жасайды және ол үшін жауапкершілікті алуға үйренеді. Бұл өзіндік тиімділік пен білім беру нәтижелерінің өсуіне әсер етеді. Сонымен қатар, білім алушыға жауапкершілікті беру оқу тәуелсіздігі мен өзін-өзі реттеуді дамытуды, нәтижесінде тәуелсіз мақсат қою, жоспарлау және рефлексия қабілетін дамытуды көздейді.

Мұның бәрі студенттің жеке басының нақты дамуына әкеледі және оқытушыға шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері бойынша аралас оқыту сапасына қандай факторлар әсер етеді деген сұраққа келер болсақ, бұл факторлар жоғарыда аталған принциптерді жүзеге асыруға көмектеседі. Біз көптеген зерттеулерге сүйеніп және Дж.Хэттидің (Hattie J.) [10] түрлі зерттеулердің деректерін жалпылау нәтижесінде 200-ден астам факторларды анықтағанын

негізге ала отырып, факторлар қатарын анықтаған болатынбыз. Оның метазерттеулерінің нәтижелері бойынша оқу нәтижелеріне оң әсер ететін негізгі факторлар – *оқытушылардың ұжымдық әрекетінің тиімділігі, өзіндік тиімділік, сыни ойлау әдісі немесе топтық пазла әдісі, мұғалімге деген сенім, тестілеу, белсенді және интерактивті оқытудың әртүрлі аспектілері, критериалды және қалыптастырушы бағалау және әртүрлі рефлексивті тәжірибелер*. Аралас оқытудың жаңа педагогикасы осы факторларға және оларды іске асырудың жаңа техникалық мүмкіндіктеріне сүйенеді. Жоғарыда айтылғандай, аралас оқыту дизайны оны әзірлеушілердің психологиялық-педагогикалық бағытын көрсетеді. Аралас оқытудың барлық модельдері бірдей тиімді бола бермейді.

Бірқатар зерттеушілер білім мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталған әдістерді білімді, дағдыларды өздігінен құруға және икемді дағдыларды дамытуға бағытталған тәсілдермен біріктіретін аралас оқыту модельдерінің тиімділігін көрсетеді. Яғни, біз аралас оқытуда психологиялық-педагогикалық көзқарастарға, мысалы, бихевиоризм мен конструктивизмге негізделген тәжірибелерді біріктіру туралы айтып отырымыз.

Аралас оқытудың ротациялық модельдері тиімді комбинацияны жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Мысалы, онлайн форматтағы станциялар ротациясында немесе төңкерілген сынып моделінде дағдыларды пысықтауға немесе бейне, лонгридтер және т.б. форматта "дайын" білім алуға бағытталған ортаны студентке кері байланыс беретін тестермен бірге пайдалануға болады, ал сыныптағы (төңкерілген сынып үлгісіндегі) немесе жобалау әрекеті станциясындағы (станцияларды ротациялаудағы) жұмыс белсенді ізденіс және білімнің дербес ашылуы форматында ұйымдастырылады.

Оқу процесін жобалаудың көптеген тәсілдерінің ішінен "мақсатты" және "соңынан" жобалауды, сондай-ақ оқытушылардың ерекшеліктерін талдауды қамтитын модельдер аралас оқытуды жобалау үшін ең сәтті болды. Мұндай модельдердің мысалдары: *Addie model*, *жылдам прототиптеу, кері дизайн (backwarddesign)* және басқалары. Аталған модельдерді қолданудың орындылығы икемділікті, дараландыруды және мотивацияны қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты.

Икемді тәсіл немесе аралас оқытудың икемді моделі әр студенттің өз мақсатына қарай өз қарқынымен қозғалатынын болжайды. Студент пен оқытушыға мақсатты назарда ұстауға және дербестендірілген оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін мақсатты жобалау ғана икемді тәсілді ұстанатын оқу нәтижелеріне қол жеткізуді және оқу бағдарламаларының дизайнын қамтамасыз ете алады.

Мысалы, аралас оқыту дизайны бойынша аралас оқытудың төрт шарты бар деп көрсетіледі:

- 1) икемділік;
- 2) өзара әрекеттесуді ынталандыру;
- 3) білім алушылардың оқыту үдерістерін фасилитациялау;
- 4) қызығушылықты оятатын оқу климатын қалыптастыру.

Әдебиетте осы төрт негізгі шарт аралас оқытуды дамытудағы ең маңызды мәселелер ретінде қарастырылады.

Негізінен "аралас оқыту практикасы интерактивті және бетпе-бет сабақтардың дәйектілігіне байланысты әр түрлі болды, мысалы:

- 1) төңкерілген сынып;
- 2) кіріспе сабақтары бетпе-бет кездесумен басталып, әрі қарай онлайн сабақтармен жалғасып, қорытынды сабақтары да бетпе -бет кездесулермен аяқталатын курстар;
- 3) апта сайын бетпе-бет кездесулер мен онлайн-іс-шаралармен ұштастырыла отырып жүргізілетін курстар.

Аз ғана зерттеулерде білім алушылардың өздері оқу процесін бақылауы, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі басқару дағдыларының дамуының жоғары деңгейіне жете алады деген тұжырымға келеді..

Авторлар қарастырған зерттеулердің жартысына жуығы оқу қауымдастығының өзара әрекеттесуі мен дамуын ынталандыру үшін оқу стратегияларын іске асыру керек екенін

айтады. Р.Боеленс, Б.ДеВивер, М.Во (Boelens R, DeWever B, Voet M.) аралас оқытудың жеке және онлайн компоненттері әдетте әртүрлі мақсаттарда қолданылатынын анықтады. Бір жағынан, студенттерге ақпарат беру, күтілетін нәтижені нақтылау және қолданылатын технологияларды түсіндіру мақсатында кіріспе бетпе-бет кездесулер жиі өткізіледі. Ал тұрақты онлайн-бағалау студенттер мен оқытушыларға оқу үдерісі туралы ақпарат береді және қызметті жоспарлауға көмектеседі. Аралас оқытудың онлайн компонентін жобалауда мотивке көп көңіл бөлінеді

Н.В. Андрееваның мақаласында [11] аралас оқытуды сараланған оқыту моделімен қолданудың білім беру нәтижелерінің артуына әкелетінін сөз етеді. Білім алушылардың икемді топтасуын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін тұрақты диагностикалық тестерді жүргізу маңызды.

Талдаған зерттеулер көрсеткендей, аралас оқытуды қолдану кезінде білім беру нәтижелерінің өсуі үшін педагогикалық тәсілді өзгерту және Х.Стакер мен М.Хорн (Стейкер Х. және Хорн М.) анықтамасына сәйкес келетін тиімді аралас оқытуды жүзеге асыру қажет. Тиімді аралас оқыту тек педагогикалық көзқарасты өзгертуді ғана емес, сонымен бірге тұлғаға бағытталған жаңа педагогиканы да қамтиды.

Тиімді аралас оқытудың негізгі принциптерін төмендегідей тұжырымдай аламыз:

- білім алушы – білім беру процесінің орталығы;
- білімге ғана емес, құзыреттіліктерге де бағытталу;
- персонализация;
- өз қызметінің нәтижелері үшін жеке жауапкершілік.

Тиімді аралас оқытуды педагогикасы әлі күнге дейін эклектикалық болып келеді, ол әртүрлі психологиялық-педагогикалық бағыттарға сүйенеді, бірақ білім беру нәтижелерін арттырады және әр мұғалімге қол жетімді нақты технологияларды қамтиды деп тұжырымдауға болады.

Мұндай құралдарға төмендегілер жатады:

- мақсаттан бастап жобалау;
- қалыптастырушы және қорытынды бағалаудың үйлесімі;
- толық меңгеру моделі;
- диагностикалық тестілеуді қолдану;
- диагностикалық тестілеуге негізделген білім алушылардың икемді тобымен сараланған бағыт;
- топтық пазл (Jigsaw puzzle) және оның нұсқалары, концепт (тұжырымдамалық) карталар және т.б. сияқты белсенді оқытудың жеке әдістері.

Болашақта келесі зерттеу тақырыптары өзекті болмақ:

- дербестендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тиімді аралас оқыту модельдері;
- оқытудың тиімділігіне және белсенді оқытудың жекелеген әдістерінің (фасилитацияның әртүрлі тәсілдері және т.б.), аралас оқыту моделін жобалаудың, бағалаудың әртүрлі тәсілдерінің икемді дағдыларын дамытуға әсері.

Әдебиет

1. Driscoll M. Blended learning: Let's get beyond the hype [Электрондық ресурс] // E-Learning. – 2002. – Vol. 1. – № 4.
2. Graham C.R., Allen S., Ure D. Benefits and challenges of blended learning environments // Encyclopedia of Information Science and Technology. – 2005. – P. 253-259. DOI:10.4018/978-1-59140-553-5.ch047
3. Graham C.R. Blended learning systems: Definition, current trends and future directions // The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs / Eds. C.J. Bonk, C.R. Graham. – San Francisco: Pfeiffer, 2006. – P. 3-21.
4. Park H., Shea P. A review of ten-year research through co-citation analysis: Online learning, distance learning and blended learning // Online Learning. – 2020. – Vol. 24. – № 2. – P. 225-244.

DOI:10.24059/olj.v24i2.2001

5. Allen I.E., Seaman J. Class Differences: Online Education in the United States [Электрондық ресурсы]. – Babson Park: Babson Survey Research group; The Sloan Consortium, 2010. – 30 p. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED529952..>
6. Blended learning: Personalizing Education for Students [Электрондық ресурсы] // Coursera. 2020. URL: <https://www.coursera.org/learn/blending-learning-personalization>.
7. Андреева Н.В., Рождественская Л.В., Ярмахов Б.Б. Шаг школы в смешанное обучение. – М.: Буки Веди, 2016. – 280 с.
8. Wang M., Wegerif R. From active-in-behaviour to active-in-thinking in learning with technology // British Journal of Educational Technology. – 2019. – Vol. 50. – № 5. – P. 2178-2180. DOI:10.1111/bjet.12874
9. Shu-Chen Cheng, Gwo-Jen Hwan, Chiu-Lin Lai Critical research advancements of flipped learning: a review of the top 100 highly cited papers. Interactive Learning Environments, 2020. DOI:10.1080/10494820.2020.1765395
10. Walkington Candace, Bernacki Matthew L. Appraising research on personalized learning: Definitions, theoretical alignment, advancements, and future directions // Journal of research on technology in education. – 2020. – Vol. 52. – № 3. – PP. 235-252. DOI:10.1080/15391523.2020.1747757
11. Андреева Н.В. Практика смешанного обучения: история одного эксперимента // Психологическая наука и образование. – 2018. – Том 23. – № 3. – С. 20-28. DOI:10.17759/pse.201823030211
12. Бахишева С.М., Кинжекова Р.С. и др. Единая среда смешанного обучения: казахстанский контекст // Образование и наука. – 2024. – №26 (6). – С. 12–41. doi:10.17853/1994-5639-2024-337

FTAXP: 14.29.29

Б.М. Бектасова

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., balnr.bektas@mail.ru

СӨЙЛЕУ ТІЛІ ЖАЛПЫ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ-ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДЫ ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІ КӨМЕГІМЕН ТҮЗЕТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың мектеп бағдарламасын меңгеріп оқып кетуі көп жағдайда олардың мектепке дейінгі арнайы мекемелердегі жүргізілген логопедиялық жұмыстың сапасына байланысты болады. Ондай балалармен нәтижелі жұмыс жүргізу үшін логопед сөйлеу тілі дамымауының себептерін, логопедиялық топтарда жүргізілетін жұмысының заманауи әдістері туралы түсініктері мол болу керек. Қазіргі кезеңде дамуында ауытқуы бар балаларға арналған оқу қазақ тілінде жүргізілетін арнайы мекемелердің саны көбейуіне қарамастан оқу үрдісіне қажет оқу-әдістемелік құралдардың жоқтың қасы [1, 19].

Сөйлеу тілі дамымаған мектепке дейінгі балаларды жан-жақты зерттеу нәтижесі және ұзақ жылғы оларды түзету-оқыту тәжірибесі сөйлеу тілінің дамуының жаңа төртінші деңгейін анықтап, сипаттаудың қажет екенін көрсетті. Кейінгі уақытқа дейін сөйлеу тілінің лексикалық-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық компоненттерінің толық жетілмеуі, яғни сөйлеу тілінің жалпы дамымауының қалдық көріністері Сөйлеу тілі жалпы дамымаудың көмескі түрі деп аталып келді. Ондай балаларды Т.Б. Филичева IV деңгейге жатқызады. Бұл деңгейдегі балалар басқа адамдармен қарым-қатынас жасайды, көбінесе қарапайым сөйлемдерді қолданады, арасында күрделі сөйлемдер де кездеседі.

Айналасындағылардың сұрақтарына өзбетімен жауап беру, өздерінің де сұрақ қою қабілеті байқалады. Дыбыс айтуында күрделі бұзылыстар байқалмайды, кейбір қарапайым сөзозгерту дағдыларын меңгерген. Үлкендердің сұрағымен немесе көмегімен сурет, ілеспелі сурет бойынша кіші көлемді әңгіме құрастыра алады. Ондай балаларды тек арнайы тапсырмаларды қолданып, терең тексеру нәтижесінде ғана олардың сөйлеу тілінің барлық компоненттерінің дамымау көріністерін, ерекшеліктерін байқауға, анықтауға болады [2, 112].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған IV деңгейіндегі балалардың буындық құрамы күрделі сөздерді және дыбыстарды айтуына тән ерекшеліктерге жататыны:

- Сөйлеу тілінің біртіндеп дамығаны байқалғанымен, таныс емес, жаңа, құрамы күрделі сөздерді айтуда қиындық туындайды;
- Сөздегі буын саны мен кезектілігінің бұзылуымен қатар, сөздегі дыбыстың құрамының бұзылуы орын алады. Мысалы, шахматшы – «шмататшы», космонавт – «консонавт», сылдырмақ – «сымдырылмақ», домбыра – «домра», орындық – «ондырық», т.б.
- Дыбыс артикуляциясы солғын, сөйлеудің мәнерлігі жеткіліксіз, дикциясы анық емес. Сөздің дыбыстық-буындық құрамының жетілмеуі, дыбыстарды шатастыруы, фонемаларды қабылдап, ажырату қабілетінің төмендігі ондай балалардың фонема жасау, айту процесінің әлі де болса толық жетілмегенінің белгісі болып саналады. Арнайы тапсырмаларды қолданып сөз қорын тексеру нәтижесінде төмендегідей ерекшеліктері орын алады:
- Бұндай балалардың сөз қоры қалыпты балаларға қарағанда төмен, жасына сәйкес келмейтіні;
- Сөйлеу тәжірибесінде сирек қолданатын сөздердің мағынасын нақты білмейтіні немесе түсінбейтіні анықталады. Мысалы, жануарлардың атауларын (көкек, пингвин, тотықұс), олардың дене мүшелерін (тұяғы, жалы), өсімдіктердің бөліктерін (түбірі, жапырағы, тамыры), мамандықтардың атауларын (жазушы, аңшы, жүргізуші, т.б.) шатастырады;
- Сөздің нақты мағынасын толық түсінбей, оларды жақын мағыналы сөздермен алмастырады. Мысалы, «биік үй» дегеннің орнына – «үлкен үй», «өзенде қаздар жүзеді», «өзенде қаздар шомылды», «қар жауды» – «бұршақ жауды».
- Синоним және антоним сөздерді тауып, іріктеуде қиналады: мейірімді – жақсы, көңілді – ашық (күлкілі), мейірімді – қатал, батыл – жасқаншақ (қорқақ).

Әсіресе абстракциялық мағынадағы антоним сөздерді табуда қиындық туғызады (қайғы, данышпан, достық, т.б.). Көп жағдайда жақын мағыналы сөздің орына «емес» деген сөзді қосады (көңілді емес, қорқақ емес, т.б.). Көптеген зерттеушілер баланың сөзжасам дағдыларының толық қалыптаспауы, онда кездесетін қателер жалпы сөйлеу тілі дамымауының диагностикасының белгілері болып табылады деп есептейді. Әрине, сөз қорының жеткіліксіздігі сөз жасам дағдыларының дамуына өзіндік әсерін тигізеді. Сөйлеу тәжірибесінде кейбір жиі қолданатын сөздерді өзгертіп қолданғанымен, сирек қолданатын, күрделі сөздерді өзгертіп қолдана алмайды. Сонымен қатар, кейбір қос сөзден тұратын атаулардың мағынасын түсінуінде, айтуында қиындықтар кездеседі (жазушы – «жазатын адам», оқырман – «оқу», жүк таситын машина – «үлкен машина», бақташы – «бақта отырады», т.б.). Сөзжасам процессіндегі кездесетін мұндай қиыншылықтар баланың болашақта орфографиялық ережелердің меңгеру, морфемдік талдау және жинақтау дағдыларын қалыптастыруға кері әсерін тигізеді, мектепке барғанда қазақ тілін меңгеру сапасын төмендетеді [3,74].

Сөйлеу тілі жалпы дамымаған IV деңгейдегі балалардың көпшілігі мақал-мәтелдердің, астарлап сөйлеген сөздердің мағынасын толық түсінбейді. Мысалы, «көзі қарақаттай» дегенді «қарақат жеген», «өз орнында біл» дегенді «өз орныма отырамын», «денсаулық – зор байлық» – «бай кісі» деп түсінеді. Байланыстырып сөйлеуінің біршама дамуы байқалғанымен өзіндік ерекшеліктері сақталады. Атап айтсақ:

- Әңгіменің логикалық кезектілігінің сақталмауы;

- Әңгіменің мазмұнына қатысты негізгі оқиғаларды тастап кетіп, қосымша деректерге «тоқтап» қалуы;
- Оқиғаның кейбір эпизодтарын қайталай беруі;
- Оқиғаның себеп-салдарын толық түсіне алмауы;
- Өз өміріндегі оқиғалар, еркін тақырып бойынша әңгіме құрастырғанда тек болған жағдайды тізбектеп айтумен шектеледі, мағлұматтары аз, қарапайым сөйлемдер қолданады;
- Әңгіменің басын, аяғын өзгертіп айту немесе үшінші жақтың атынан айту қиындық туғызады. Осы деңгейдің барлық балаларын Т.Б.Филичева екі топқа бөледі. Бірінші топ (шамамен балалардың 70-80%) – фразалық сөйлеу тілін пайдалануды меңгергендер. Олар қойылған сұрақтарға дұрыс жауап береді, сурет бойынша қысқаша әңгіме құрай алады, жеңіл мәтінді айтып береді.

Сөйлеу тілі нәтижесін терең талдау барысында – оның жоғары дәрежеде емес екені байқалды. Сөйлеу тілінің дыбыс айту жағы қалыптасқан, бірақ жеке дыбысты айтудың бұзылыстары орын алады, аз таныс, көп буындық және дауыссыз дыбыстар қатар келген сөздерді қайталап айтуда қиындықтар кездеседі (бисопед – велосипед, миницарер – милиционер, құлышы-құрылышы), жалпы бұрмалау, дыбыс айтудың анықсыздығы [4, 39].

Ересектер тобында оқу барысында балалар бір буындық сөздерге (тас) талдау жасап, тік буынды талдап жинақтауға, сөздегі дыбыстық орнын табуға үйренеді. Сонымен қатар балалар әлі сөйлеу тілі қалыпты дамыған балалардың даму деңгейіне жетпейді. Толық фразалы сөйлеу фонында сөйлеу тілі жүйесінің әр компонентінің дамуында жеке ауытқулар байқалады. Сурет бойынша әңгіме құрап, сөйлем құрастыру, өз бетімен әңгімелеу едәуір қиындықтар тудырады. Балалардың сөйлеу кезіндегі сөйлемдері бастауыштан, баяндауыштан және толықтауыштан тұратын, жай және жайылма сөйлемдері болып келеді. Сөз таптарының ішінен сын есім, сан есім, үстеулер, есімшелер, көсемшелер сирек кездеседі. Бағыныңқы құрмалас сөйлемдердің құрамы жеңілдетілген (Әсет асық ойнайды, Асан машина ойнайды). Бастауыш немесе зат есім сөзін мүлде айтпай кетеді де, аздап қарсылықты және талғаулы жалғаулықтар азынаулақ кездеседі, бағыныңқы құрмалас сөйлем жалғаулықтары жете меңгерілмеген. Сөйлеу құралдарын қолдануларының шектеулігі сөйлеу тілінде, әсіресе сөз өзгерту және сөзжасамға берілген тапсырмаларды орындағанда анық көрінеді. Бұл балалар синонимдерді іріктегенде қиналады да, антонимдерді болымсыз етістікпен, «емес» – сөзінің көмегімен құрайды (таза – таза емес (кір, лас), жылы – жылы емес (суық), кәрі – кәрі емес (жас)), кейбір антонимдерді бір сөзбен алмастырып пайдаланады, (үлкен деген сөз биік, жоғары, ұзын, жалпақ сөздерінің орнына жүреді) бұл да сөйлеу тілінің көмескі түріндегі балаларға тән қасиет дейді Г.Б. Ибатова [5, 11-12].

Төртінші деңгейдегі балалар сөздерге көптік жалғауын дұрыс жалғай алмайды, (ағашдар-ағаштар, көйлектар-көйлектер, киімдар-киімдер, шалбардар-шалбарлар). Сөйлеу тілінде кеңістікке қатысты сөздер аз қолданады: жан-жағында, артында, арасында, алдында, ішінде, жанында; дұрыс қолданатыны бұрын үйретіліп бекітілген үстінде, астында деген сөздер. Екінші топты (20-30%) тіл құралдары аса шектеулі балалар құрайды. Оларда бірінші топқа қарағанда, көбінесе сөйлеу тілінің дыбыс айту жағы бұзылған, сөз қоры сапалық және сандық жағынан төмен. Мысалы, олар сөз жасауды жақсы меңгермеген, түбірлес сөздерді, синоним, антонимдерді іріктеуге берілген тапсырмаларды қиындықтармен орындайды.

Балалардың өз бетімен сөйлеу әрекеті ересек адамның көмегін қажет етеді, сөйлем құрамы бұзылған (басыңқы және болмашы мүшелерін тастап кету) байқалады, жалғаулықты сөздер сөйлемдерге кірмейді. Мысалы, «Мен бармадым немесе Мен барған жоқпын», «Мен алған жоқпын» деп айтудың орнына балалардан: «Мен бардым жоқпын», «Мен алдым жоқпын» – деген жауаптар естуге болады. Бұл топ балалары жалпылама сөздерін аз пайдаланады (киім, аяқ киім, көлік, азық-түлік, мамандық және т.б.). Сөйлеу тілінің мағыналық жағын жетік меңгермеген.

Өсімдіктердің, әртүрлі мамандық иелерін, дене мүшелерін білдіретін сөздердің қатарын келтіруге болады (бақташы, бағбан, бірқазан, кактус, самай, иек, шынтақ, мойын, тізе). Балалардың сөйлеуінде, тұрақты болып зат есімнің кішірейтіліп алынған жұрнақтары қолданылмайды немесе балалар қате айтады (үйшіккішкентай үй), тәуелдік жалғаулары сын есіммен байланыстырылмайды (қасқырның ұзын құйрық (қасқырдың ұзын құйрығы)). Сөйлеу тілі жалпы дамымаған IV деңгейіндегі балалар идиоматикалық айтылудың ауыспалы мәнін түсінуде қиналады: «алтын күз», «алтын алақан», «ыстық жүрек», т.с.с. Аталған қателер бірнеше рет тиянақты, сапалы түрде тексеру және лексикалық материалды кеңінен қолданғанда ғана айқндалады [6, 31].

Төртінші деңгейде лексикалық-грамматикалық дамудың ерекшелігі қалыпты дамумен салыстырғанда анық көрінеді. Балалардың сөйлеу тілінің даму барысындағы оң өзгерістерге қарамастан, балалардың байланыстырып сөйлеу тілін меңгерудегі айтарлықтай өзгерісті байқай отырып, логопедиялық тәсілдерді пайдалану дифференциалды түрде болып, жұмыс барысын осыған орай құру қажет болады. Жалпы сөйлеу тілі дамымауы баланың интеллектуалды, сенсорлы, ерік аяларының қалыптасуына өз әсерін тигізеді. Сөйлеу тілі бұзылыстарымен психикалық дамудың басқа жақтарының арасындағы байланыс екіншілік ақаулардың пайда болуына себепші болады.

Сөйлеу тілі дамымаған балалардың лексикалық-грамматикалық жағын дамыту олармен жүргізілетін түзету жұмысының негізгі міндетіне жатады. Мектепке дейінгі жастағы сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың сөз қоры мен грамматикалық жағын дамыту мәселелері шетелдік әдебиеттерде, әсіресе ресейлік ғалымдардың жұмыстарында теориялық, практикалық, әдістемелік тұрғыдан кеңінен қарастырылады. Сонымен қатар бірнеше бағдарламалар қолданыста бар және тәжірибиеде кеңінен пайдаланылады. Мысалы: Т.Б. Филичева мен Т.В. Чиркинаның 5 жастағы «Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды түзете оқыту және тәрбиелеу», «Арнайы бала-бақша жағдайында сөйлеу тілі жалпы дамымаған балаларды мектепке дайындау» т.б.

Зерттеушілер мектеп жасына дайын балалардың оның ішінде сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың грамматикалық жағынан дұрыс байланыстырып сөйлеуін дамыту жұмысының негізгі – сөзжасам дағдыларын қалыптастыру деп есептейді. Сөзжасамның басты қызметі – жаңа сөз тудыру арқылы сөйлеу тілінің лексикалық қабатын байыту болып табылады.

Әдебиет

1. Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников (Дети с ОНР) / Пособие для логопедов. – М.: Просвещение, 1981. – 112 б.
2. Филичева Т.Б., Чиркина Т.В. Подготовка к школе детей с общим недоразвитием речи в условиях специального детского сада. – М.: Программа, 1991.
3. Нищева Н.В. Система коррекционной работы с детьми в логопедической группе с ОНР.
4. Өмірбекова Қ.Қ., Балқыбекова В.С. Состояние фонетической стороны речи детей-казахов с ОНР // Вопросы теории и практики психологии и педагогики. – Алматы АГУ им. Абая, 1999. – С. 38-42.
5. Ибатова Г.Б. ЖСТД мектеп жасына дейінгі балалардың сөзжасамының жағдайы // Хабаршы «Арнайы педагогика». – № 1-2. – 2013. – Б. 12-15.
6. Төлебиева Г.Н. Мектеп жасына дейінгі ЖСТД балалардың фонетикалық – фонематикалық түсініктерін дамыту // Хабаршы «Арнайы педагогика». – №1-2. – 2013.
7. Балқыбекова В.С. Формирование произношении у детей-казахов с общим недорозвитием речи // Вестник АГУ им Абая. Серия «Психолого-педагогические науки». – №4 – 2001. – С. 58-63.

THE USE of IST in the PROCESS of LEARNING the ENGLISH LANGUAGE

The abbreviation ICT stands for Information and Communication Technology. According to UNESCO “ICT is a scientific, technological and engineering discipline and management technique used in handling information, its application and association with social, economic and cultural matters”. Scientists have different approaches to the definition of ICT concepts. In the scientific literature can be found the following terminology: “IT training”, “computer-based training technology”, “new information technologies in education” or “NIT Education”, “multimedia educational technology”, etcetera. This indicates that the essence of ICT concepts used in education is still not well established. It is defined as a diverse set of technological tools and resources used to communicate, create, disseminate, store, and manage information.

The use of new information and communication technologies makes it possible to implement a person-oriented approach in teaching English. Definition and Terminology Committee came to a final consensus on the definition of educational technology given by Januszewski & Molenda (2008): “Educational technology is the study and ethical practice of facilitating learning and improving performance by creating, using and managing appropriate technological processes and resources” [1]. This definition has hugely been dominated by ICT; however, there are older forms of ICT and videos, mail services and books are still used as a relevant solution to learning problems [2]. According to Michiels and Van Crowder “ICTs are technologies that facilitate, by electronic means, the acquisition, storage, processing, transmission, and disseminating of information in all forms including voice, text, data, graphics, and video” [3].

An essential role in ensuring the effectiveness of the educational process is played by its activation, based on the use of new pedagogical technologies, including information [4]. Especially noticeable changes are taking place in the teaching of foreign languages. For successful learning of a foreign language today, there are tremendous opportunities that provide effective ways to master the language.

Information technology allows:

- Rationally organize students' cognitive activity during the educational process;
- Make learning more effective by involving all types of sensory input the student's perception of the multimedia context and arming the intellect with new conceptual tools;
- Build an open education system that provides each individual with a learning path;
- Involve in the process of active learning categories of students with different abilities and learning style;
- Use the specific properties of the computer, which allows to individualize the learning process and turn to fundamentally new cognitive tools;
- To intensify all levels of the educational process [5].

The possibility of using a computer in foreign language classes is due to the specifics of the discipline. The main component of the content of foreign language teaching is teaching various types of speech activity: speaking, listening, reading, writing. Training computer programs are simulators that facilitate the organization of independent work of students and creates conditions under which students independently form their knowledge, which is valuable, since the knowledge obtained in the finished form, very often does not remain in the memory of students. The use of computers in the English language is the need of the time [6]

Computer-based learning makes it possible to organize independent work for each student. The selection of training programs depends on the educational material and the level of training of students. Working with a computer helps to increase motivation and interest in learning. Besides, the computer allows to eliminate one of the most important reasons for a negative attitude to

learning – failure due to a lack of understanding of the material or a problem in knowledge. This aspect is provided by the authors of many computer training programs. Working on a computer, the student gets the opportunity to complete the task, relying on the necessary help [6].

There are five types of educational Internet resources in the English language literature:

Hotlist (list by topic) – a list of sites with text materials on the topic under study. To create it, enter the keyword in the search engine.

Multimedia scrapbook (multimedia draft) a collection of multimedia resources, in contrast to the hotlist, in the scrapbook, in addition to links to text sites, there are still photos, audio files, and video clips, graphic information, animated virtual tours. These files can be easily downloaded by students and used as informative or illustrative material when studying a particular topic.

Treasure hunt (treasure hunt), in addition to links to various sites on the topic under study, contains questions about the content of each site. With these questions, the teacher directs the search and cognitive activity of students. In conclusion, students are asked one more General question on a holistic understanding of the topic (factual material). A detailed response to it will include answers to more detailed questions about each of the sites.

The sample subject is the next level of complexity compared to the treasure hunt. It also contains links to text and multimedia materials on the Internet. After studying each aspect of the topic, students need to answer the questions posed. However, the questions are not aimed at actually studying the material (as in the previous case), but at discussing discussion topics. Students need not only to familiarize themselves with the material, but also to Express and argue their opinion on the studied discussion issue.

WebQuest (Internet project) is the most complex type of educational Internet resources. This is a scenario for organizing students' project activities on any topic using Internet resources. It includes all the components of the four materials listed above and involves a project involving all students [7]. The methodological potential of educational Internet resources allows: to select the text, graphics, photos, audio and video on the topics studied; to organize in groups and whole-class discussion of social and cultural problems; to carry out a linguistic analysis of oral and written speech of native speakers (representatives of different social groups, native speakers of dialects and accents); to organize curricular and extracurricular design activities; create favourable conditions for students with a high-level foreign language communicative competence to realize their intellectual potential.

Speaking in a foreign language is a form of oral communication, through which information is exchanged, carried out utilizing language, contact and mutual understanding are established, and the interlocutor is influenced by the communicative intention of the speaker [8]. The main goal of learning to speak a foreign language is to develop students' ability to carry out oral foreign language speech communication in a variety of socially determined situations.

One of the main tasks of modern foreign language teaching is the formation of a secondary language personality that can successfully carry out social interaction with native speakers of a different culture (Haleeva, I.I., 2000). Various difficulties characterize foreign language speaking, ranging from expressing an affective state with a simple exclamation, naming an object, answering a question, and ending with an independent and expanded statement. Speech intention occurs under the influence of surrounding objects and phenomena, representations and sensory experiences, a given communication situation or original intention of the speaker. A specific technical basis of the pre-speech phase is created, which contributes to the formation of judgment, in the model of A.A. Leontiev, speech intention arises on the basis of a motive and other factors, is mediated by a speech subjective (subject) code and is formed as a plan (or program) of a speech utterance. Zhinkin believes that at the stage of generating an utterance, the speaker operates with elements of object-imaginative code, which can include both visual images and reduced words and sentences.

Similarly, Baker and Westrup (2003) argue that speaking is an abandoned language proficiency in many classes. The speaking skill is considered by many foreign language teachers and students as one of the most challenging skills to develop when teaching and learning a foreign language. In this regard, Brown and Yule (1983) argue that “learning to speak a foreign language is

often considered one of the most difficult aspects of language learning for a teacher to help students" [9]. Besides, Thornbury (2005) argues that speaking is a real challenge for most language learners.

Oral speech has two forms – dialectical and monological. A characteristic feature of a Dialogic utterance is its two-sided character, as Yakubinsky L.P. pointed out: "every interaction of people is precisely an interaction, it essentially seeks to avoid one-sidedness, wants to be two-sided, Dialogic, and runs away from the monologue." Dialogic speech is characterized by ellipticity, which is caused by the conditions of communication, emotionality and expressiveness. The presence of a rare situation, the contact of interlocutors, the full use of non-verbal elements contribute to the emergence of guesswork, allow speakers to reduce the language means. At the same time, there is a tendency to use redundant language tools. The desire to be accurately understood by the interlocutor leads to the use of unnecessary, duplicate words and phrases. The spontaneous nature of a dialogical utterance leads to the use of various kinds of cliches, natural formulas, hesitation pauses (hesitations), interruptions.

A monologue is a relatively detailed type of speech that uses relatively little nonverbal information that is characteristic of a dialogue. Of great importance is the statement of Katznelson S.D. that every monologue, in General, is some kind of monologue.

"Verbal reproduction of knowledge", and any "verbal reproduction of knowledge requires every time verbal improvisation, the form and volume of which vary significantly depending on the situational conditions and strategy of the speaker". must use different forms of monologues. Students must deal with monologues-descriptions, monologues-stories, monologues-narratives, monologues-beliefs and monologues-reasoning. For this purpose presentation preparation programs are now becoming a necessary component of inclusion in the educational process for practising and improving speaking skills;

Using verbal supports (keywords, plan, theses, headings, etc.);

Based on the sources of information (picture, movie, T.V. show, etc.);

Based on the studied topic. Preparing presentations requires students not only to be able to relate text and illustrative material, but also to present the necessary information in a concentrated manner, and to refer the text of slides to the text of an oral presentation. The ability to include recordings of own speech and audio files in a computer presentation also allows to implement some tasks; Learning to speak: from correcting pronunciation and intonation to working on speech expressiveness and developing public speaking skills. In addition, creating presentations in the classroom allows to implement the principles of collaboration and interdisciplinary integration fully. One of the classic examples of computer tasks is the reconstruction of the text sequence with its subsequent pronouncing. Another task to restore the text by entering the desired words, phrases, sentences using a microphone, as is possible when performing exercises in the ESN "Reward Intern@tive".

Information competence of foreign language teachers in higher education is one of the most important factors of professional development: professional growth without the use of modern information technology is almost impossible. All the considered aspects of information competence of a foreign language teacher are mutually dependent; their formation is carried out continuously throughout the entire period of professional activity and, we can say, throughout life, since these aspects become significant personal dominants.

Informatization of higher education is not limited to the walls of the University; it allows to extend the educational space to all areas of life and activity of a person, significantly change their ideas about culture and the space of foreign language communication. In the conditions of the Informatization of education, the space for using a foreign language significantly expanded. From a separate subject-the sum of knowledge-it becomes a means and necessary tool for professional and General communication in the information space of the modern world [11].

A foreign language teacher in a modern language University inevitably acts in the conditions of Informatization. In this aspect, the formation of professionalism of a foreign language teacher is impossible without the development of General information competence. Information competence

of a foreign language teacher is an “integrative quality of a teacher's personality, represented by a set of acquired knowledge about the essence of Informatization of the process of teaching a foreign language, skills in the use of information tools and technologies, as well as experience in their use in professional activities”. Studying the structure of the information competence of a foreign language teacher, researchers identify four significant components that must be taken into account when forming new pedagogical approaches in the practice of foreign language education.

Cognitive aspect, through which is carried out by professional cognitive activity of the expert, the professional development of teachers of a foreign language in the assimilation of a basic set of General competencies required for the successful implementation of foreign language communication.

Behavioural aspect, in the context of which a specific attitude to intercultural dialogue formed. Foreign language communication with native speakers for a foreign language teacher in the conditions of Informatization of the University becomes a phenomenon that is not just practical, but even common. Openness to the new Experience of foreign language communication becomes a necessary condition for the formation of professionalism of a foreign language teacher.

The motivational aspect assumes the personal interest of a foreign language teacher in professional development in the conditions of the Informatization of an educational institution. Here, the opportunities provided, as well as various administrative ways to encourage the use of information technology tools in the process of teaching a foreign language teacher, play a significant role.

Personal aspect, in the context of which the idea of using information and technical means in the context of foreign language education formed as an environmental factor, but also as a natural attribute of everyday reality. Within the framework of the personal component of the information competence of the teacher, in particular, it is necessary to use information technologies daily, not only in an educational context, but also for personal purposes: entertainment, education, and household [11].

The formed information qualification of a foreign language teacher in the conditions of the Informatization of the University assumes several structural changes in the educational environment. Creating a specialized information and subject environment for learning a foreign language. Here suggests not only the standard requirements for the design of educational space of the audience, but the introduction of interactive aspects in the organization of classes and the maximum individualization of independent work of future teachers of foreign languages, the formation of professional information competence in terms of filtering and evaluating information, and in the aspect of a positive development of English-speaking segment of the Internet and interactive programs in the teaching of English [12].

Information and communication components, without which professional development in the modern world is not possible. This aspect of foreign language learning involves, first, a General knowledge of algorithms for working with information, skills for evaluating and filtering it, and, secondly, a confident familiarity with the use of modern technology and information technology, so that the teacher gets timely access to the latest trends in pedagogical thought, as well as the opportunity to communicate personally with native speakers. The mechanism that drives the professional communication module is information and communication technologies and web 2.0 tools.

Web 2.0 is a revolutionary new way to create, publish and use content created by users online. They are easy to use and teaching staff and students can easily master the creation of such tools.

The introduction of computer and information teaching methods greatly increases the level of knowledge in the field of information competence of students, in particular, the development of skills such as: using Internet capabilities to search for relevant educational information; using electronic reference publications; applied information resources in training activities, the use of the communicative potential of information and computer technology for counselling, required information.

Working with a computer involves mastering certain system knowledge and skills, which are now called computer literacy. There are two types of computer literacy: internal and professional. For foreign language teachers, professional computer literacy may refer to:

1. Knowledge of technical and didactic capabilities of computers and existing software;
2. Ability to develop educational software scenarios;
3. Ability to fix a problem as a software engineer;
4. The possibility of the use of application software (training and support).

At the present stage of development in the process of teaching foreign languages, much attention is paid to the development of computer technologies – multimedia technologies, hypermedia technologies, communication technologies (video conferences, teleconferences, forums, etcetera) and the construction of virtual reality technologies. In the process of learning a foreign language, a computer can perform functions that should ensure the formation of language or communicative competence:

1. Provide training and testing in the dialogue mode;
2. Simulate real speech situations using diagrams, animations and videos, creating the effect of contact with the language environment;
3. Depict a speech situation, use it as an incentive, support in the process of educational dialogue;
4. Provide communication in the target language using computer lines.

The conditions of the modern educational environment provide students with significant opportunities to work independently on the language to ensure a difference in different levels, using various electronic resources. It allows to develop an individual trajectory and allows the student to realize and improve. Thus, teaching students using the latest information technologies can increase their motivation to learn, contribute to the development of their cognitive activity, significantly increases their interest in learning and the level of creative self-realization, and also gives good results in the formation of communication skills compared to traditional methods.

References

1. Januszewski A., & Molenda M. Chapter 1: Definition. In Januszewski A., & Molenda M. (Eds.), *Educational technology: A definition with commentary*. – New York: Lawrence Erlbaum Associates, 2008.
2. Bruer J.T. Education and the brain: a bridge too far // *Journal of Educational Researcher*, 1997. – 26 8. – PP. 4-16.
3. Michiels S.I., & Van C.L. Discovering the "Magic Box": Local appropriation of information and communication technologies (ICTs). Sustainable Development Department, Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO), 2001. – P. 8 Retrieved from <https://www.eldis.org/document/A29238>
4. Gorbunova L.I. & Subbotina E.A. Use of information technologies in the learning process. *Journal of Young Scientists*. – 2013. – № 4 (51). – PP. 544-547. <https://moluch.ru/archive/51/6685/>
5. Polat E.S., Bukhrinka M.Y, Moiseeva M.V., & Petrov A.E. *New pedagogical and information technologies in the education system: Textbook-M.*, Academy, 2000.
6. Doneckaya O.I., Zorge A., Ivonova T.K., Quirin, R., Hafenstein, A., & Makarov V.S. *Internet technologies in teaching foreign languages: educational and methodological guide* KSU Kazan, 2009 <http://old.kpfu.ru/f21/k2/posob/index1.htm>
7. Titova S.V, & Philatova A.V. *Web 2.0 technologies in teaching foreign languages: Publishing house Quinto-Consulting*, 2010.
8. Galskova N.D., & Gez N.I. *Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology: Textbook for students of linguistics Universities and faculty of foreign languages higher pedagogical educational institutions*. – Moscow: Academy, 2004. – 336 p.
9. Brown G., & Yule G. *Teaching the spoken language: An approach based on the analysis of conversational English*. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1983.

10. Ivanova O.V. Formation of information competence of future foreign language teachers on the basis of a personality-oriented approach: Dissertation of the candidate of pedagogical Sciences: 13.00.08. – Yoshkar-Ola, 2009. – 223 p.
11. Haleeva I.I. "LINGUAUNI" – contribution to the culture of the world. LINGUAUNI: Third international conference of UNESCO, Moscow, 2000
12. Karabayeva K.Z. Scientific and theoretical foundations for the formation of professional and communicative competence of future teachers in THE conditions of Informatization of foreign language education. Doctorial thesis, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, 2014. Retrieved from [http://www.ablaikhan.kz/images/content/science/dissertation/dissovet/karabayeva/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%9A%D0%96%20\(1\).pdf](http://www.ablaikhan.kz/images/content/science/dissertation/dissovet/karabayeva/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%9A%D0%96%20(1).pdf)

FTAXP: 14.25.09.

Ф.Б. Айтжанова

«Сары-арқа жалпы орта білім білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы, faridaajtzanova59@gmail.com

ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНІНДЕ

Оқушының міндеті сабақ беріп тұрған мұғалімінен таза білімін ғана алу емес, білімін өмірлік қажеттіліктерге лайықтап жүзеге асыра білу-басты мақсат. Мұғалімнің негізгі тұлғаны дамытуға бағытталған танымдық көзқарас қызметін ұйымдастыруда жаңа инновациялық үрдісті кеңінен қолдана отырып, жеке тұлға бойындағы мүмкіндікті ашу, шығармашылық қабілеттерін дамыту, ақпараттық технологияларды ұтымды қолдану болып табылады. ХХІ ғасырда игерілетін білімнің өмір бойғы білім болуына алғышарт жасалуда. Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың: «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұстаздар-ұлттың зияткерлік қуаты. Олар білімді ұрпақ тәрбиелеу арқылы еліміздің өркендеуіне жол ашады». Мұғалім қауымына қойылар талап та жоғары, креативті ойлау мен кез келген жағдаяттан шыға алатын, тиімді шешім қабылдай алатын маман ретінде өзгенің өзегін оңтайландырып ендіруге пәрменді ықпал ету қағидасына сай жұмыс жасайды [1]. Ұлт мектебінің болашағын айқындауда Мағжан Жұмабаевтың айтқан сарабал ойы: «Әрбір елдің болашағы мектебіне байланысты. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысты. Бұл ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық» [2]. Ұлт мектептерінің өзекті мақсаты – адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, интеллектуалды, күш-жігері бойында жас ұрпақты тәрбиелеуде сапалы білім беру арқылы Қазақстанды индустрияланған, инновациялық дамудағы елге айналдыру. Мұғалімдердің алдына қойылып отырған басты міндеттерінің бірі-оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияларды меңгеру. Оқушылардың ойлау қабілетін арттыруда қолданылатын түрлі технологиялардың білім сапасына ықпалы зор. Ағылшын тілі сабақтарында оқушылардың іздену қабілетін жетілдіруді ғылыми негіздеп, оларға қолайлы жағдай тудырып, сабақ үрдісінде инновациялық технологияларды, аймақтық компоненттерді тиімді қолданудың маңызы зор. Ағылшын тілі сабағында қолданылатын ойындардың түрлеріне тоқталайық. Ағылшын тілі сабақтарында қолданылатын ойын түрлері өте көп. *5 сыныпта "Speaking. Asking about places in a town. I can ask for information about places in a town". «My town» ойыны:* бұл ойын тақырыпты ашуда көп көмегін тигізеді.

Сынып оқушылары үш топқа бөлінеді. Бірінші топ Астана қаласы туралы, екінші топ Семей, үшінші топ Аякөз қаласы және ондағы әсем ғимараттар туралы қысқа әңгіме жазып,сөйлеседі. Тақтаға жүк артқан 3 түйенің суреті ілінеді. Әр түйенің қомында тапсырмалар бар. Сол тапсырмаға сәйкес келген:

1. What is the capital of Kazakhstan?
2. Where are some nice buildings in your city ?
3. Where are the your town?

5 сыныпта *“My country: My world.I can understand a text about geographical features in Kazakhstan. “Complete the sentences with mountain, forest, desert,lake, river ,steppe. «Географиялық шынжыр»* ойыны кез келген сыныпта ағылшын пәнінде қолдануға қолайлы. Оның мазмұны бойынша белгілі бір географиялық деректі, яғни белгілі бір мәлімет беретін сөйлемді үш немесе төрт оқушы кезектесіп, біреуі әуелі басын, екіншісі орта тұсын, үшіншісі аяқ жағын айтып, тұтас бір ойынды тізбекті құрайды. Нәтижесінде: нақты бір географиялық дерек құрылады. Тиімділігі – оқушыларды тапқырлықпен дәл, нақты, логикалық ойлауға үйретеді. Осы сыныпта *«I can talk about activities at different times of the year»*. *«Повторение»* ойыны – жылдың мезгілдерін өткен кезде пайдаланған тиімді. Оқушыларға сұрақтар беріледі немесе белгілі оқиғаға байланысты суреттерді қағазға жапсырып оқушыларға үлестіреді. Оқушылар берілген кеспе қағазды ілулі тақтадағы жыл мезгілі бейнеленген суреттің үстіне инемен қадайды.

Ойын сабақтарын өткізу пәнді қызығушылықпен оқуға,мұғалімді де, оқушыны да еңбекке баулиды. Сыныптағы оқушылардың барлығы топ үшін топ жауапкершілігіне үйренеді, сонымен қатар материалды жан-жақты ойлау тұрғысынан қарастыруға және түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ материал көлемінде қалып қоймай, кеңірек ізденіс жасауға және қол жеткізуге болатын мүмкіндіктерді қолданып,сөйлеу дағдысын дамытады.*«Бейнелі жады»* оқыта үйрету ойыны:

Шарты: әр топтың тапқырлығын, ойларының бірегейлігін, білімін бағалау. Әр топ өздеріне берілген тақырып бойынша мылқау сахналық қойылым дайындайды. Өзге топтар қандай тақырыпта қойылым қойылғанын табады.

- 1- топ: My favorite animals.
- 2- топ: My favorite sport.
- 3- топ: My favorite things.

«Шынжырлы чемпион» ойыны.

Отбасы жайлы мәтінді оқып бітіргеннен кейін, бірінші партадағы бірінші оқушы орнынан тұрып екінші оқушыға отбасы мүшесінің бірін атайды: аға (іні, әпке, ана, әке, ата, апа, әже, жиен, бала және т.б.) деген сөзді ағылшын тілінде атауды сұрайды. Ол жауап берсе келесі партадағы үшінші оқушыға сұрақ қояды. Үшінші оқушы жауап бере алмаса орнына отырады. Екінші оқушының сұрағына енді төртінші оқушы жауап береді және солай жалғаса береді. Тек сұраққа жауап бергендер ғана айналымға қатысып, бірнеше айналымнан кейін чемпион анықталады. *«Карта және жалғаулар»* ойыны. *Look at the map and complete the sentences with the prepositions in the box. In next to opposite near*

Мақсаты: картадағы берілген жалғауларды қолданып,сөйлем құрау арқылы оқушылардың сөйлеу қабілеті ашылады, жалғауларды анықтауда есте сақтау қабілеті артады. Білімі мен дүниетанымы кеңейеді.

Әдебиет

1. Қасым Жомарт Тоқаевтың: «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1993.
3. English Plus Grade 5 Students Book

Г.Т. Буланова

«Дулат Бабатайұлы атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы, bulanovagulnara@gmail.com

БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАҢАША ӘДІС-ТӘСІЛДЕРМЕН АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТТІ ҚОЛДАНУ

География пәнін оқыту барысында жаңаша әдіс-тәсілдермен аймақтық компонентті қолдану арқылы оқушылардың танымдық қабілетін арттыруға, білім мазмұнын тереңдетуге, қоғамдық әлеуметтік өмір мен ғылым-білімді ұштастыруға, өзіндік ой-пікір қалыптастыру жайлы айтылады. Осы тұрғыда танымдық үдеріс ұстаз бен оқушының бірлескен әрекеті арқылы жүзеге асса, олардың әрқайсысын қуанышқа бөлері сөзсіз.

География пәнін оқушылардың танымдық қабілетін арттыру тұрғысында оқыту мынадай мәселелерді қамтиды:

1. География пәнінің білім мазмұнын бағдарламаға сәйкес жаңаша қарым-қатынас арқылы аймақтық компоненттерді басшылыққа ала отырып, сабақтың білімдік мақсатымен қоса танымдық мақсатын жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл оқушыны қоршаған орта мен адамзат арасындағы байланыстылықты түсінуге, табиғат заңдылықтарын меңгеруге жетелейді.

2. Сабақ барысында оқушының есте сақтау қабілетін, жадысын, кез-келген ақпаратты қабылдау дағдысын, дәлелді мысал келтіре алу қабілетін жетілдіру үшін табиғатқа бақылау жүргізудің орны ерекше. Берілген тарау ішінен қай тақырыпты оқу барысында экологиялық мазмұндағы пайдалы нәрсені сұрыптап, таңдай білу оқушының ойлау қабілетін ұштап, соған сай әрекет етуге жетелейді.

3. Сабақтағы өтілген материал ауқымдырақ деңгейде болып, табиғи ортамен тығыз байланысты бола келіп, одан жасаған қортындысы күнделікті қоғамдық өмірмен астасып, ұштасып жатса, теориялық білім практикамен жалғасып, баланың ой-өрісін, сана-сезімін кеңейтеді. Оқушының танымдық белсенділік қабілетін жаттықтыруда сабақта заманауи әдіс-тәсілдердің орны ерекше. Осы ретте сабақта қолданатын әдістің әрбірінің қолданылуына байланысты олардың ойларына қозғау салады, білім қорының молаюы да артады. Іздену – зерттеу жүргізу ойлану арқылы мәселені шешуге бағытталған оқушылардың іс-әрекеті. География сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуда жаңаша әдіс-тәсілдерді қолдану жақсы нәтижеге қол жеткізеді. Соның бірі:

«Құпия сурет» әдісі

Оқушыларға ғалым, Мамырсу ауылының тумасы, Қазақстанның тұңғыш биолог ғалымы, өсімдіктанушы, тәржімашы, Н.Баранскийдің экономикалық географиясы оқулығын аударған ғалым, тарихшы, агроном, ұстаз, эколог Жұмахан Маусымбайұлы Кудериннің суреті көрсетіледі. Олардан кімнің суреті екенін және бүгінгі сабақпен қалай байланысқанын сұраңыз.

– Бұл кімнің суреті?
– Берілген суретті пайдалана отырып, бүгінгі сабақтың тақырыбын анықтап көріңдер (оқушылардың жауаптары тыңдалады).

– Ондай болса, бүгінгі сабағымыздың тақырыбы: *«Қазақстанның экологиялық мәселелері. Экологиялық мәселелерді шешу жолдары»*. Осы тақырыпта 10 сыныпта осы тақырыппен аты тығыз байланысты жерлес ғалым Ж.М. Кудериннің су тапшылығы, жер телімдерін ұтымды қолдану, қызылша өсетін топырақ құрамы мен ауасы қандай болу керектігін, ауаның ластануы сияқты орын алып отырған өткір мәселелерді шешу нәтижесіне бағытталған еңбектері жайлы оқушының даярлаған ізденісін тыңдасақ.

– **Оқушы ізденісі:**

– Ғалым Ж.М.Кудериннің ғылыми еңбектері Қазақстандағы ауылшаруашылығын дамытуға арналған. Қызылша дақылдың қандай ауада (климатта) және топырақта жақсы өсетіні, салатын жерді айдау әдісі, тұқымды дайындап, себу жолы, қызылшаны тәрбиелеп

өсіру жолдары, піскеніні айыру жолдары, зиянды жәндіктерден қорғауға арналған. Қазақстанда кендір өсімдігінің өсу жағдайлары, сыртқы түрі мен жаратылысы, өсіру әдісі, оған керекті жарық пен су, климаты, қоректік заттары, күту, іріктеу, дерті, ең жақсы түрі-торқасын алу тарихымен шұғылданып, ауыл шаруашылығына қажетті техника түрлерін, тұқым сепкіш, шөп шауып жинастыратын машиналар мен олардың атқаратын қызметтерін ұсынып, ауылшаруашылық дақылдарын емдеу үшін, көп өнім алу үшін қажетті тыңайтқыш көмегімен мен күту жолдарын ұсынады. Заманауи уақытта қолданып жүрген әдіс-тәсілдер көмегімен ауылшаруашылық дақылдарын тәрбиелеп өсіруде қолданылатын тыңайтқыштың химиялық құрамын талдауын да жасайды. Ғалым еңбектері өз құндылықтарын жойған жоқ.

«Галереяға саяхат» әдісі

Алдымен оқулықтағы «Табиғатқа әсер етуді азайтуға бағытталған іс-шаралар сипаттамасы» кестесін өңірдегі табиғи ресурс түрлеріне лайықты қолданып толтыру ұсынылады [1]. Ғалымның аталған ресурстар жайлы айтқан ойларын ғалымның «Қуғын-сүргінде аман қалған еңбектер» кітабынан танысады [2]. Мәтінді оқу және ғалымның жазған еңбектері жайлы бейнебаян көрсетіледі. Ғалым еңбектерімен қысқаша таныстыру жасалады. Қабырғаға дайындалған постер ілінеді. Топтар кабинет ішінде қозғалысқа түседі, постерлерін қарайды, сараптайды, талдайды және жапсырма қағазға пікірін жабыстырып кетеді. Галереяға саяхат аяқталған соң, топтар жұмыстарға шолу жасап, постерлеріне жазылған сыныптастарының пікірін сараптайды, талқылайды.

«А,В,С» әдісі. «Тұрғылықты жерді геоэкологиялық аудандастыру» тақырыбы бойынша денсаулыққа қажетті сұрақтар топтамасы әзірленді. А тобы сұрақ қояды. 1. Айталық, өңірдегі орналасқан кәсіпорындар өнімінің адам ағзасына пайдасы, зияны қандай? 2. Биоалуантүрліліктің қысқаруының әсері қандай? 3. Климаттың өзгеруінің экологияға әсерін түсіндір. В тобы – жауап береді. С тобы – айтқан жауаптарды бақылайды, салыстыра отырып толықтырады.

«Дәрежелену» әдісі

Оқушыларға берілген жаһандық экологиялық мәселелердің логикалық бірізділігі түрлерін рет-ретімен қою керек. Әркім маңыздылық ретіне қарай өз көзқарасымен, дәлелімен нөмірлейді. Талдау барысында неге олай қойғандарын түсіндіреді.

«Сөздерді байланыстыр» әдісі.

Мұғалім столға сөздер жазылған таратпа материалдарды жазуын төмен қаратып қояды. Тапсырмаларда берілген сөздерді 3-4 тапсырма алып сөйлем құрастырады. Мысалы: Сәулесі, озон, қабатын, ультракүлгін, теседі.

«Мені түсін!» әдісі.

Тақта алдында арт жағымен экранға қарап тұрған оқушыға мұғалім экранға жазылған сөзді оқушыға қалған балалар бейнелеп немесе қасиеттерін айту арқылы жеткізеді. Сол сөзді оқушы табады. Айталық, күн энергиясы.

«Ерекше белгілер» әдісі.

Мұғалім экранға заттың суреттері бейнеленген бірнеше суреттер көрсетеді. Бір оқушы соның біреуін таңдап алып, оқып, бүгінгі тақырыпқа қатыстысын сипаттайды. Қалған оқушылар қай затты сипаттап тұрғанын табады.

Сөйтіп, аймақтық компоненттерді пайдаланғанда көптеген міндеттерді шешуге мүмкіндік туатынына көз жеткіздік:

- аймақ ғалымдарының еңбектерімен танысуға;
- өз ойларын жеткізе алу қабілеттерін дамытуға;
- мамандықтар әлемі жайлы қосымша мәлімет алуға;
- ауыз екі сөйлеу қабілеттерін арттыруға,
- оқушыларға өз өлкесінің даңқты тұлғалары жайлы білуге;
- ғаламдық мәселелермен салыстыру арқылы қорытынды жасауға;
- өз өлкесінің жанашыры болуға;
- биосфера әлеміне ұқыпты қарауға;
- танымдық қабілеттерін арттыруға.

Әдебиет

1. Жалпы білім беретін орта мектептің 10 сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық, 2019.
2. Кудерин Ж.М. Құғын-сүргінде аман қалған еңбектер. – Алматы. Демей, 1995.

ҒТАХР: 15.41.21

Ж.Р. Жексембаева, М. Бауыржанқызы

I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ., sunny_zhadra@bk.ru

ЗЕЙНЕТАЛДЫ ЖАСТАҒЫ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР МЕН ПСИХОЛОГТЫҢ ЖҰМЫС МАЗМҰНЫ

Әскери қызметкерлер психологиясын зерттеу қазіргі заманда өте маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бұл зерттеулер әскери қызметкерлердің денсаулығын, әлеуметтік бейімделуін және жалпы әл-ауқатын жақсартуға үлкен үлес қосады. Әскери қызметкерлер ерекше жағдайларда қызмет етеді, олардың психикалық денсаулығына айтарлықтай қысым жасалады.

Әскери қызметкерлердің психологиясын зерттеу олардың әлеуметтік бейімделуін жақсартуға көмектеседі. Әскери қызметтен оралғаннан кейін, олар көбінесе бейбіт өмірге бейімделу қиындықтарын бастан кешіреді. Психологиялық қолдау оларға жаңа жағдайларда өздерін жайлы сезінуге, жаңа рөлдер мен міндеттерді қабылдауға көмектеседі, бұл зерттеулер арқылы әскери ұйымдардағы тиімділікті арттыруға болады. Әскери қызметкерлердің психологиялық жағдайы олардың жұмыс өнімділігіне, командалық жұмысқа және жалпы ұйымның тиімділігіне әсер етеді. Психологиялық қолдау олардың кәсіби дағдыларын, мотивациясын және көшбасшылық қабілеттерін арттыруға ықпал етеді. Бұл мәселеге көптеген шетелдік, ресейлік және отандық зерттеушілер еңбектерін арнаған, атап өтер болсақ, Дж. Шей [1], Д. Гроссман [2], Л.С. Выготский [3], А.Р. Лурия [4], Б.К.Сақтағанов [5] және т.б. ғалымдар еңбектері әскери қызметкерлердің психологиялық жағдайын зерттеу мен жақсартуға бағытталған. Ал зейнеталды жастағы әскери қызметкерлермен жұмыс мәселесі толық зерттелмегендігін аңғарамыз.

Шетелде зейнет алды және зейнеткерлікке шыққан әскери қызметкерлердің бейімделу мәселесін зерттеуде Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания және Канада елдерінің ғалымдары белсенді. Мысалы, АҚШ-та әскери ардагерлердің азаматтық өмірге бейімделу мәселелерін зерттеу үшін арнайы орталықтар мен бағдарламалар құрылған. Шетелдік ғалымдар, мысалы, Джеймс Гросс және Ричард Тедески, ардагерлердің психологиялық жарақаттары мен посттравматикалық стресстің (ПТСР) әсерлерін зерттеген. Олар тұлғааралық қарым-қатынастарды жақсарту, ішкі мотивацияны арттыру және өзін-өзі қолдау стратегияларын дамытуды ұсынады.

Ресейде зейнет алды жастағы әскери қызметкерлердің психологиялық бейімделуін зерттеу бойынша еңбектер жазылған. Елена Стребкова, Владимир Цапкин сияқты ғалымдар ардагерлердің психологиялық қолдауға қажеттілігін, олардың әлеуметтік және кәсіби бейімделу мәселелерін зерттеді. Ресейлік ғалымдар көбінесе когнитивті және мінез-құлықтық терапияны, сондай-ақ топтық тренингтерді пайдалану арқылы әскери қызметкерлердің бейімделу мәселелерін шешу жолдарын ұсынады. Әлеуметтік қолдаудың маңыздылығына да назар аударады.

Қазақстанда бұл мәселе енді ғана зерттеліп, арнайы бағдарламалар әзірленуде. Г.Тәңірбергенова, С.Нұрбеков сынды ғалымдар зейнет алды жастағы әскери қызметкерлердің әлеуметтік және психологиялық қиындықтарын қарастырған. Қазақстандық ғалымдар азаматтық өмірге өту процесінде әскери қызметкерлерге арналған қолдау шараларын енгізу қажеттілігін айқындауда, сонымен қатар ұлттық мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, психологиялық қолдауды қамтамасыз етуді ұсынады.

Зейнет алды жастағы әскери қызметкерлермен жұмыс істеу – бұл азаматтық өмірге өтудің психологиялық және әлеуметтік қиындықтарын жеңілдетуге бағытталған процесс. Бұл жұмыс психологиялық бейімделуге көмектесуді, ішкі күйзелістерді жеңуді, өзін-өзі тануды және жаңаша мотивацияны қалыптастыруды қамтиды. Психологтар мен әлеуметтік қызметкерлер когнитивті және мінез-құлықтық терапия әдістерін, топтық және жеке кеңес беруді қолдана отырып, әскери қызметкерлерге жаңа ортаға көмектеседі. Салыстырмалы түрде, Қазақстанда зейнет алды жастағы әскери қызметкерлермен психологтың жұмыс істеу мәселесі салыстырмалы түрде аз зерттелген. Шетелдік және ресейлік зерттеулермен салыстырғанда бұл сала Қазақстанда енді ғана қалыптасып келеді, және жүйелі түрде зерттелу деңгейі төмендеу.

Қазақстанда қазіргі уақытта әскери қызметкерлерге азаматтық өмірге бейімделу, психологиялық қолдау көрсету, посттравматикалық стрессті жеңілдету бойынша белгілі бір қадамдар жасалып жатыр. Бірақ бұл бағытта арнайы орталықтар мен ғылыми зерттеулер жүйелі түрде жүргізілмейді. Жеке зерттеулер мен бастамалар бар, мысалы, кейбір университеттерде әскери қызметкерлердің бейімделуі бойынша зерттеулер жүргізілуде, дегенмен олардың ауқымы шектеулі. Әскери қызметкерлермен жұмыс жасауда Қазақстанның ұлттық ерекшеліктерін, мәдениет пен әлеуметтік контекстті ескере отырып психологиялық қолдау көрсету қажеттілігі жиі атап өтіледі. Бұл бағытта Қазақстандық ғалымдар мен мамандар көбінесе ресейлік немесе халықаралық тәжірибелерге сүйенеді, оларды ұлттық ерекшеліктерге бейімдей отырып қолдануға тырысады.

Жалпы алғанда, Қазақстанда бұл салада үлкен ғылыми негіз қалыптастыру, психологиялық қызмет көрсетуді дамыту, арнайы дайындалған бағдарламалар мен әдістемелерді енгізу үшін әлі де көптеген зерттеулерді қажет етеді.

Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлермен жұмыс жасау — психолог қызметінде ерекше маңызға ие бағыттардың бірі. Әскери саладағы адамдар көп уақыт бойы қатаң тәртіп пен жоғарғы жауапкершілік жағдайында қызмет атқарып, психологиялық тұрғыда үлкен салмаққа түседі. Сондықтан зейнеталды жасқа жеткен кезде олардың психологиялық қолдауға деген қажеттілігі арта түседі. Мұндай қолдау олардың зейнетке шығу кезіндегі жаңа жағдайларға бейімделуін жеңілдетуге көмектеседі. Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлердің психологиясы ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені бұл кезеңде олардың психикалық және эмоционалдық жағдайлары елеулі өзгерістерге ұшырайды. Осы жастағы әскери қызметкерлерге тән бірнеше негізгі психологиялық ерекшеліктерді атап өтейік.

Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлер көбінесе өздерінің әлеуметтік рөлдерін қайта қарастыра бастайды. Әскери қызметтен кеткен соң, олар өздерін жаңа рөлдер мен міндеттерде көрулері қажет. Өзіндік сәйкестік мәселелері туындайды, себебі олар ұзақ уақыт бойы әскери қызметкер ретінде өзін танытып келген. Бұл жастағы әскери қызметкерлер зейнетке шығу перспективасына байланысты жоғары деңгейдегі стресске тап болуы мүмкін. Болашақта олар қандай жағдайда өмір сүретінін, қаржылық жағдайлары қалай болатынын, жаңа рөлдерге қалай бейімделетінін ойлап, мазасыздық сезінуі мүмкін. Бұл мазасыздық олардың жалпы психикалық жағдайына теріс әсер етуі мүмкін.

Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлердің депрессия қаупі жоғары болады. Өмірдің тұрақты өзгерістері, әскери қызметтен кету, әлеуметтік оқшаулану және болашаққа деген белгісіздік депрессияның дамуына ықпал етеді. Олар өздерін жалғыз, маңызсыз сезінуі мүмкін, бұл олардың өмірге деген қызығушылығын төмендетеді.

Жас ұлғайған сайын физикалық денсаулық мәселелері арта түседі. Бұл әскери қызметкерлердің психикалық әл-ауқатына әсер етеді, себебі физикалық аурулар психологиялық жағдайды нашарлатуы мүмкін. Физикалық денсаулықты сақтау психикалық денсаулықты жақсартуға көмектеседі. Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлер өзін-өзі жетілдіруге, жаңа дағдылар мен қызығушылықтарды дамытуға ұмтылуы мүмкін. Бұл олардың өзіндік құнын арттыруға және жаңа өмірлік мақсаттарды табуға көмектеседі.

Осылайша, зейнеталды жастағы әскери қызметкерлердің психологиясын зерттеу олардың жаңа кезеңге сәтті бейімделуіне және жалпы өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді. Бұл зерттеулер психологиялық қолдау қызметтерін оңтайландыруға және осы жастағы әскери қызметкерлердің психикалық денсаулығын жақсартуға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша зейнеталды жастағы әскери қызметкерлермен жұмыс істеуде психолог мынадай негізгі бағыттарға назар аударуы қажет:

1. *Зейнетке шығуға психологиялық дайындау.* Көп жыл бойы әскери қызметте болған адамдардың өмір сүру салты мен күн тәртібі қатаң тәртіпке бағынған. Психологтың міндеті – осы адамдарды зейнетке шығуға дайындап, олардың жаңа өмір салтын қабылдауларына көмектесу. Бұл кезеңде адамның өзіне деген сенімділігін арттыру, өмірдің жаңа кезеңін қабылдау, және жаңа жоспарлар жасауға ынталандыру маңызды.

2. *Стресс пен қобалжуды азайту.* Зейнетке шығу барысында көптеген әскери қызметкерлерге қаржылық мәселелер, денсаулыққа байланысты қиындықтар және болашақ өмірге қатысты қорқыныш сезімі тән. Психолог осы сезімдерді жеңілдетуге көмектесу үшін стрессті басқару, тыныштану және эмоцияларды бақылау тәсілдерін үйретеді. Бұл адамның өз күйін түсінуге және болашаққа сеніммен қарауға мүмкіндік береді.

3. *Әлеуметтік ортаға бейімделу.* Әскери қызметкерлер көп жағдайда қатаң ортада жұмыс істегендіктен, зейнетке шыққаннан кейін әлеуметтік байланыстарды қайта құру қажеттілігі туады. Олар қоғамда жаңа рөлдерін іздейді және өздерін осы ортада қолайлы сезінуі маңызды. Психолог әскери қызметкерді жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуге, отбасылық және достық қатынастарын жақсартуға көмектеседі.

4. *Жаңа қабілеттерді дамыту.* Зейнетке шығу кезеңі – жаңа дағдылар мен қызығушылықтарды дамыту үшін тамаша уақыт. Психолог зейнеталды жастағы әскери қызметкерлерді шығармашылық, спорт немесе басқа да қызығушылықтар арқылы өз мүмкіндіктерін ашуға ынталандырады. Бұл олардың өмірден ләззат алуын арттырып, өзіне деген сенімділікті күшейтеді.

5. *Өмір мәнін қайта табуға көмектесу.* Әскери қызметкерлер көбіне өз өмірлерін әскери қызметке арнағандықтан, зейнетке шыққаннан кейін өздерінің жаңа өмір мақсаттарын қайтадан анықтауға тура келеді. Психолог оларға өмір мәнін қайтадан тауып, жаңа бастамаларға бейімделуге көмектеседі.

Психолог зейнеталды жастағы әскери қызметкерлерге жеке кеңес беру арқылы оларға эмоционалдық қолдау көрсетеді. Олардың ішкі қайшылықтарын талдап, жаңа өмір кезеңіне психологиялық тұрғыда дайын болуға көмектеседі.

Зейнеталды жастағы әскери қызметкермен психологтың жұмысы ерекше назар аударуды қажет етеді, себебі бұл кезеңде адамдар өмірінде маңызды өзгерістерге тап болып, әлеуметтік, психологиялық және дене саулығына байланысты мәселелерге ұшырауы мүмкін. Әскери қызмет ұзақ жылдар бойы адамның өмірінің мәні мен тәртібін айқындап келгендіктен, зейнетке шығу өмір салтының түбегейлі өзгеруіне әкеледі. Бұл өзгерістер көбінесе жаңа рөлдерді қабылдау, өзін-өзі іске асыру, және әлеуметтену процесін қиындатады.

Психологтың жұмысы осы өтпелі кезеңде әскери қызметкердің ішкі және сыртқы ресурстарын қолдап, бейімделуін жеңілдетуге бағытталған. Негізгі міндеттерге стресс пен мазасыздық деңгейін төмендету, отбасылық қатынастарды жақсарту, болашаққа деген сенімді қалыптастыру, және өмірдің жаңа мәнін табуға көмек көрсету жатады.

Әсіресе, зейнетке шығу алдында адамның өзін-өзі тану және жаңа мүмкіндіктерді бағалау сияқты аспектілеріне ерекше көңіл бөлу қажет.

Психолог жұмысы барысында когнитивті-бихевиоралды терапия, мотивациялық кеңес беру, релаксациялық техникалар, және топтық терапия секілді әдістерді қолдануға болады. Әрбір әскери қызметкердің жеке тәжірибесі мен қажеттіліктерін ескере отырып, икемді және тұлғалық бағдарланған тәсіл қолдану маңызды.

Бұған қоса, қоғаммен байланыс орнату және кәсіби қайта даярлау мүмкіндіктерін ұсыну арқылы жеке тұлғаның әлеуметтенуін қолдау қажет. Психолог әскери қызметкердің қоғамдағы жаңа орнын табуға және өмірдегі құндылықтарын қайта қарастыруға көмек береді.

Осылайша, тиімді психологиялық қолдау әскери қызметкердің зейнет алды кезеңін үйлесімді түрде өтуіне және өмір сапасын арттыруға ықпал етеді.

Әдебиет

1. Шей Дж. Ахиллес Вьетнаме: Боевая травма и разрушение характера. – Нью-Йорк: Scribner, 1994.
2. Гроссман Д. О убийстве: Психологическая цена обучения убивать в войне и обществе. – Нью-Йорк: Back Bay Books, 2009.
3. Выготский Л.С. Психология и армия: Труды. – Москва: Издательство Московского университета, 1934. – 256 с.
4. Лурия А.Р. Травматические поражения мозга. – Москва: Издательство Московского университета, 1948. – 368 с.
5. Сақтағанов Б.К. Әскери психология: Оқулық. – Алматы: Лантар Трейд, 2020. – 320 б.

ГТАХР: 14.35.07

А.Б. Сикимбаева, Г.Т. Утеева, Н.Н. Туякова
«Мирас» университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., banuka_07@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Цифрлық білім беру – қазіргі таңда жоғары оқу орындарында білім беру үдерісін жетілдіруге бағытталған негізгі стратегиялық бағыттардың бірі болып табылады. Ақпараттық технологиялардың дамуы мен жаһандану дәуірінің қарқынды өзгерістеріне жауап ретінде университеттер мен жоғары оқу орындары білім беру жүйесін жаңарту, инновациялық технологияларды енгізу және білім беру сапасын арттыру мақсатында цифрлық білім беру жүйелерін белсенді түрде қолданып келеді. Цифрлық білім беру жүйесі тек техникалық құралдар мен бағдарламалық жасақтаманы пайдалану ғана емес, ол білім беру үдерісін түбегейлі өзгертуге, оқытудың тиімділігін арттыруға және білім беру мазмұнын жаңартуға мүмкіндік беретін кешенді жүйе болып табылады.

Қазіргі таңда білім беру саласында білімді іздеу мен өңдеудің, білімді ұсынудың жаңа жолдары пайда болуда. Цифрлық білім беру білім алушыларға қажетті ақпаратқа жылдам қол жеткізуге, оқытушы мен студенттің арасындағы өзара әрекеттестікті жаңаша ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Интернет желісінің дамуымен білім беру контентін түрлі платформалар мен электрондық ресурстар арқылы ұсыну білім беру процесін жеке дара ыңғайға келтіруге мүмкіндік туғызады. Осы орайда, цифрлық білім берудің басты мақсаты – білім алушының білімін өзіндік ізденіспен толықтыру, түрлі ресурстарды тиімді пайдалану арқылы өзіндік ойлау қабілетін дамытып, жоғары сапалы білім алуға жағдай жасау болып табылады.

Цифрлық білім беру технологияларының дамуы мен енгізілуі көптеген оңтайлы жақтарын ұсынады. Біріншіден, цифрлық технологиялар білім алушыларға ыңғайлы уақытта және кең ауқымды географиялық ортада оқу мүмкіндігін береді. Бұл әсіресе қашықтан оқыту жүйелерінде маңызды рөл атқарады, себебі студенттер әлемнің кез келген түкпірінен оқуға қатысу мүмкіндігіне ие болады. Екіншіден, цифрлық платформалар студенттердің оқу материалдарын өздігінен меңгеруіне мүмкіндік береді, себебі олар әртүрлі интерактивті ресурстар, видеолар, тестілер және басқа да оқу құралдары арқылы білімдерін тереңдете алады. Үшіншіден, цифрлық білім беру заманауи әдіс-тәсілдерді, оның ішінде геймификация мен виртуалды оқу тәжірибесін енгізуді көздейді, бұл оқушылардың мотивациясын арттыруға, оқу процесін қызықты әрі тиімді етуге мүмкіндік береді [1].

Алайда, цифрлық білім берудің тиімділігі мен оны қолданудың нәтижелері тек технологиялық аспектілермен шектелмейді. Оның тиімділігі көбінесе оқу

бағдарламаларының сапасына, оқытушылардың кәсіби дайындығына, студенттердің білім алу мотивациясына және цифрлық ресурстардың қолжетімділігі мен сапасына байланысты болады. Сонымен қатар, цифрлық білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін белгілі бір инфрақұрылымдық қолдау, оның ішінде жоғары жылдамдықты интернет байланысы, заманауи компьютерлік құрылғылар мен бағдарламалық жасақтама қажет.

Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында цифрлық білім беру жүйесін енгізу мен дамытудың маңызды аспектілерінің бірі – оқу үдерісінің жоғары сапасын қамтамасыз ету. Бұл тұрғыда цифрлық білім беру ресурстары мен платформаларын қолдану білім беру бағдарламаларын жаңартуға, оқу материалдарын оқытудың инновациялық әдістерімен толықтыруға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта оқу орындары электронды оқулықтар, мультимедиялық құралдар, виртуалды зертханалар мен онлайн курстарды пайдалану арқылы оқу бағдарламаларын жаңа деңгейге көтеруде.

Цифрлық білім беру тек оқу процесінің тиімділігін арттыруға ғана емес, студенттердің өздігінен білім алу қабілеттерін дамытуға да ықпал етеді. Жоғары оқу орындарында цифрлық білім беру жүйесінің енгізілуі студенттердің ақпараттық мәдениетін, компьютерлік сауаттылығын және ғылыми-зерттеу дағдыларын арттырады. Сонымен қатар, цифрлық платформалар мен технологиялар студенттердің білімдерін бақылау мен бағалаудың жаңа әдістерін ұсынады, бұл оқытушыларға оқыту нәтижелерін объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді.

Цифрлық білім берудің тағы бір маңызды аспектісі – оның оқытудың интерактивтілігін және білім беру процесінің көпфункционалдығын арттырудағы рөлі. Студенттер мен оқытушылардың арасындағы қарым-қатынас жаңа деңгейге көтеріледі, өйткені цифрлық құралдар мен платформалар арқылы оқытушылар студенттердің білім деңгейін үнемі бақылап, кері байланыс беріп отырады. Бұл өз кезегінде студенттердің оқу мотивациясын және өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын нығайтуға мүмкіндік береді [2].

Қазіргі заманғы жоғары оқу орындарында цифрлық білім беру жүйесінің тиімділігін зерттеу, оны қолданудың нәтижелерін бағалау маңызды ғылыми мәселе болып табылады. Бұл мәселе бойынша көптеген зерттеулер жүргізілуде, олардың нәтижелері цифрлық білім беру жүйесінің тиімділігін арттырудың жаңа жолдарын іздеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық білім берудің әртүрлі аспектілерін, оның ішінде оқыту әдістемелерін, оқу бағдарламаларын жаңарту, цифрлық білім беру құралдарын әзірлеу мен енгізуді зерттеу маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

Қорытындылай келе, цифрлық білім беру қазіргі заманғы білім беру жүйесінің ажырамас бөлігіне айналды. Оның тиімділігі мен мүмкіндіктерін барынша пайдалану үшін жоғары оқу орындары заманауи технологияларды қолдану, оқытушылардың кәсіби дамуын қамтамасыз ету және студенттерге жаңа білім алу тәсілдерін ұсыну бағытында жұмыс істей береді. Білім берудегі цифрлық инновациялар білім беру сапасын арттыруға, оқу процесін жеңілдетуге және студенттердің білім алу тәжірибесін тиімдірек етуге мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру жүйесі қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында білім беру процесін жетілдірудің маңызды құралы ретінде қарастырылады. Білім беру технологияларының қарқынды дамуы, оның ішінде электрондық оқыту жүйелері, онлайн курстар, виртуалды зертханалар мен білім беру платформалары, оқу орындарының оқу процесін жаңартуға, сапасын арттыруға және білім беру мазмұнын жетілдіруге бағытталған маңызды қадамдарға жол ашты. Осы негізгі бөлімде цифрлық білім беру жүйесінің жоғары оқу орындарындағы тиімділігі мен оның қолданылуының нақты аспектілері қарастырылады [3].

Цифрлық білім беру құралдары жоғары оқу орындарында білім алушыларға білім алу мүмкіндіктерін кеңейтіп, оқу процесін жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді. Бұл құралдар арасында виртуалды зертханалар, интерактивті оқулықтар, электрондық платформалар мен мобильді қосымшалар маңызды орын алады. Виртуалды зертханалар мен симуляторлар білім алушыларға нақты тәжірибе жасаудың орнына түрлі тәжірибелік тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді.

Бұл әсіресе техникалық және жаратылыстану ғылымдары бойынша білім алушылар үшін маңызды, себебі олар нақты құрылғылар мен жабдықтарсыз-ақ тәжірибелер жүргізіп, өз білімдерін тереңдетуге мүмкіндік алады.

Онлайн курстар мен электрондық оқулықтар – цифрлық білім берудің тағы бір маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқу орындары студенттерге қажетті барлық оқу материалдарын онлайн платформа арқылы ұсынып, оларды оқу барысында бейнемазмұндар, тестілер, тапсырмалар және басқа да интерактивті құралдар арқылы толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл студенттердің өздігінен білім алу қабілеттерін арттырып, оқытушыларға әрбір студенттің прогресін бақылап отыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық оқыту жүйелері оқу материалдарын жеке дара бейімдеуге, студенттің өзіндік жылдамдығымен оқуға мүмкіндік береді. Бұл білім алушылардың білімді меңгеру деңгейін арттырып, оқудың сапасын жақсартуға ықпал етеді [4].

Цифрлық білім беру әдістемелері оқу процесінде оқытушы мен студент арасындағы өзара әрекеттестікті жақсартуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда оқу үдерісінде түрлі цифрлық әдіс-тәсілдер қолданылады. Олардың ішінде ең көп таралғандары – аудио және бейнемазмұнды қолдану, онлайн талқылаулар мен вебинарлар өткізу, геймификация әдістері және оқу үрдісін дербестендіру болып табылады. Мысалы, бейнемазмұндарды қолдану студенттердің оқу материалын терең түсінуге көмектеседі, ал геймификация әдістері студенттердің оқу мотивациясын арттыруға мүмкіндік береді. Вебинарлар мен онлайн талқылаулар студенттердің өз ойларын ашық айтуына, сұрақтар қойып, жауап алуына мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға септігін тигізеді.

Цифрлық әдістердің маңызды бір аспектісі – олар оқытудың дәстүрлі әдістерімен салыстырғанда білімді игерудің тездігін және тиімділігін арттыруда көбірек мүмкіндіктер ұсынады. Оқытушы оқу материалының негізгі идеяларын бейнемазмұн немесе презентациялар арқылы жеткізе отырып, студенттердің қызығушылығын арттыра алады. Бұл білім алушының оқуға деген қызығушылығын оятады және оқу барысында алған білімін әлдеқайда жақсы меңгеруге ықпал етеді. Сонымен қатар, цифрлық әдіс-тәсілдер арқылы студенттердің оқу нәтижелерін бағалау жүйесі де жаңартылды. Қазіргі кезде электронды платформалар мен тест жүйелері студенттердің білім деңгейін нақты әрі объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді, бұл оқытушыларға әрбір студенттің білім алу деңгейін жеке-жеке бақылап, өз уақытында кері байланыс беру мүмкіндігін туғызады.

Цифрлық білім беру жүйелерін қолдану жоғары оқу орындарының білім беру процесінің тиімділігін арттыруға ғана емес, сонымен қатар оның экономикалық және әлеуметтік тиімділігін де арттырады. Біріншіден, цифрлық білім беру жүйелері оқу материалдарын үнемді және қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтар мен ресурстар, сондай-ақ онлайн курстар мен платформалар дәстүрлі қағаз оқулықтар мен кітаптарға қарағанда айтарлықтай төмен шығындармен қол жетімді болады. Бұл оқу орындарына өздерінің материалдық шығындарын азайтуға және білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық ресурстарды қолдану оқу материалдарын үздіксіз жаңартуға және кеңейтуге ықпал етеді, бұл білім беру жүйесінің ағымдағы талаптарға сәйкес келуін қамтамасыз етеді [5].

Екіншіден, цифрлық білім беру жүйелері студенттердің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Қашықтан оқыту арқылы студенттер уақыт пен орыннан тәуелсіз білім алу мүмкіндігін алады. Бұл әсіресе жұмыс істеп жүрген адамдар үшін, сондай-ақ әртүрлі географиялық аймақтардан келген студенттер үшін маңызды. Осылайша, жоғары оқу орындары білім алушыларға әлемнің кез келген бұрышынан сапалы білім алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жүйе оқытушылардың оқу процесін әртүрлі форматтарда жүргізуіне мүмкіндік береді, себебі олар онлайн оқыту әдістерін қолдану арқылы өз жұмысын тиімді ұйымдастыра алады.

Цифрлық білім беру жүйесі студенттерге өз білімін өз бетінше меңгеруге мүмкіндік береді. Студенттер оқу материалдарын өз ыңғайына қарай таңдап, оқу жылдамдығын өздері реттей алады. Бұл оқу процесінде академиялық еркіндік ұғымын енгізеді, себебі студенттер өздерін қызықтырған тақырыптар бойынша тереңірек зерттеу жүргізіп, өз қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алуға мүмкіндік алады. Осының нәтижесінде, жоғары оқу орындары оқу үрдісін жеке тұлғалық қажеттіліктерге бейімдеп, әр студенттің оқу нәтижелерін жақсартуға қол жеткізе алады. Цифрлық білім беру студенттің өз бетінше жұмыс істеу қабілетін арттырып, өздігінен білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Цифрлық білім беру жүйесінің тиімділігіне қарамастан, оның қолданылуында бірқатар қиындықтар мен шектеулер де кездеседі. Олардың бірі – білім беру ресурстарына қол жеткізудің теңсіздігі. Көптеген өңірлерде интернеттің жылдамдығы төмен немесе оның қолжетімділігі шектеулі болуы мүмкін. Бұл студенттердің цифрлық білім беру ресурстарына қол жеткізуінде кедергілер тудырады. Сонымен қатар, цифрлық технологияларды қолданудың жоғары құны, оқытушылар мен студенттердің жаңа технологияларды меңгеру үшін арнайы даярлықтан өту қажеттілігі де маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, цифрлық білім берудің тиімділігін арттыру үшін оқытушылардың кәсіби дамуы, инфрақұрылымдық қолдау және білім беру ресурстарын жетілдіру бойынша жұмыстарды жүйелі түрде жүргізу қажет.

Цифрлық білім беру қазіргі заманғы жоғары оқу орындарының білім беру үдерісін жаңартудың маңызды құралдарының бірі болып табылады. Оның тиімділігі оқу процесін сапалы жақсартуға, білім алушылардың оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге, оқу бағдарламаларын жаңартуға және оқу әдістемелерін өзгертуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, цифрлық білім беру студенттердің өздігінен білім алу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Алайда, оның тиімділігін арттыру үшін инфрақұрылымдық қолдау, оқытушылардың кәсіби біліктілігін арттыру және цифрлық ресурстарға тең қол жеткізуді қамтамасыз ету маңызды. Цифрлық білім беру жүйесі болашақта білім беру сапасын арттырудың, оқытудың тиімділігін жоғары деңгейге көтерудің негізі болып қала бермек.

Қорытындылай келе, цифрлық білім беру қазіргі жоғары оқу орындарының білім беру процесінің сапасын арттырудағы маңызды құрал болып табылады. Оның қолданылуы оқу үдерісін тиімдірек етіп, студенттердің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтеді, сонымен қатар оқытудың инновациялық әдістерін енгізуге ықпал етеді. Цифрлық технологиялар оқу материалдарын өздігінен меңгеру, оқу жылдамдығын реттеу және оқу ресурстарына кең қолжетімділік ұсынады. Алайда, цифрлық білім беру жүйесінің тиімділігін арттыру үшін инфрақұрылымдық қолдау, оқытушылардың кәсіби дайындық деңгейін көтеру және цифрлық ресурстарға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету қажет. Қорытындылай келе, цифрлық білім беру жүйесі білім беру саласындағы инновацияларды дамытуға және оқу процесін сапалы жетілдіруге зор мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Смирнова И.В. Цифровизация образования: глобальные тенденции и вызовы / И.В. Смирнова. – М.: Научный мир, 2021. – 320 с.
2. Петров В.А. Внедрение цифровых технологий в высшем образовании: проблемы и решения / В.А. Петров. – СПб.: Издательство РГПУ, 2020. – 245 с.
3. Иванова Н.С. Инновационные технологии в образовании: электронные образовательные ресурсы / Н.С. Иванова, М.В. Фролова. – Екатеринбург: Уральский университет, 2022. – 196 с.
4. Шмидт К.С. Цифровое образование: от теории к практике / К.С. Шмидт. – Казань: Издательство КФУ, 2019. – 280 с.
5. Кузнецова Л.А. Современные подходы к цифровому обучению в вузах / Л.А. Кузнецова. – Тула: Тульский университет, 2023. – 210 с.

D.S. Kabykenov, N.E. Oryntayeva

Pedagogical college named after M.O. Auezov

Republic of Kazakhstan, Semey, dkabykenov07@gmail.com, Nazerke-09-01@email.ru

THE INFLUENCE OF AI ON LINGUISTICS

The relevance of the topic: AI technologies such as text generators, machine translation such as ChatGPT, has revolutionized traditional foreign language teaching methods, and overall teaching language on apps, bots have proven to be effective tools to help students improve their foreign language learning system. However, the application of these technologies also brings some challenges and problems.

Purpose: Discuss the impact of AI on foreign language teaching, analyze its advantages and disadvantages, explore its future development trend, and provide suggestions for educators to make better use of AI technologies to assist foreign language teaching.

Introduction: The world of artificial intelligence is changing. Its borders are constantly expanding. When a problem is solved, it leaves the field of artificial intelligence and gradually turns into a classic set of tools. [1] If we compare the folk method of learning foreign languages, which is considered one of the most frequently used in many countries of the world, and learning a foreign language using artificial intelligence, then you can see with the stick out a mile a great development in the field of AI.

In a new age of era to be exact era of **AI and Technology**, there are now a lot of bots that specialize in one or more areas and it is in these fields that they are the one of the best ones, if we turn to examples, these are bots such as Duolingo, ChatGPT, DeepL write or a replacement, for it like grammar

Materials and methods: The first of all is learning by AI. Chatbot technology is an innovative and effective way to enhance students' foreign language skills. Unlike traditional language learning methods, which may lack the interactivity and flexibility that students need, chatbots provide a personalized and interactive learning experience. By chatting with chatbots, students can practice speaking and listening in a natural and conversational way, just like they would with a real person. Chatbots can provide instant feedback and correction, which is particularly important for language learners. Students can receive feedback on their pronunciation, grammar, and vocabulary usage, and they can make adjustments on the spot. This can help them to improve their language skills more efficiently and effectively. In addition to providing practice opportunities, chatbots can also serve as a source of language learning materials. For example, ChatGPT can provide learners with real-time translations, definitions, and explanations of complex grammar structures.

Learners can also access a wealth of conversational phrases and expressions that can help them to communicate more effectively in their target language. Chatbots can be a valuable tool for learners who may not have access to native speakers or language tutors.

Moving to Advantages and Disadvantages of AI in learning, teaching foreign language. If you go to the pros and cons of learning a foreign language based on AI, you can see that you have achieved great results, but there are still problems and holes in learning if you go to the strengths, they can be divided into 3.

Personalized learning experience:

Advantage: Artificial intelligence systems can adapt language lessons to the individual needs of students, adapting the content and pace depending on the level of language proficiency, learning style and progress. This personalized approach increases engagement and maximizes the effectiveness of the learning process.

Immediate feedback and correction:

Advantage: Artificial intelligence-based language learning platforms can provide instant feedback on pronunciation, grammar, and vocabulary usage. This real-time correction helps

students quickly identify and eliminate mistakes, contributing to faster improvement of skills and increasing the effectiveness of the learning process.

Available language resources:

Advantage: Artificial intelligence facilitates access to a wide range of language resources, including interactive exercises, multimedia content and real-time language translation. This abundance of materials increases the depth and variety of learning resources, making it easier for students to practice and consolidate language skills.

And of course, the **disadvantages** of learning with AI:

- **Limited cultural context.**

Disadvantage: AI can't yet teach or recognise subtle nuances, idiomatic expressions and cultural context. A real person can give you invaluable insights and guidance, background history, do's and [1].

Disadvantage: Excessive dependence on AI when learning a language can lead to a decrease in attention to human interaction. Language acquisition is not only about mastering grammar and vocabulary; social interaction plays a vital role. Excessive AI attention can hinder the development of basic interpersonal communication skills.

- **Technical failures are possible.**

Disadvantage: There are issues over privacy, as AI collects data from its learners, leading to concerns over how this is stored and shared [2].

Moving on **Traditional method** of learning new language.

Traditional methods of learning different languages often lead to the use of modern technologies and AI. The usual methods consist of assignments, materials from textbooks and answer books. Sometimes ordinary methods are imprinted in people's memory as uninteresting. There are many ways to entertain the audience and make the learning process entertaining and informative at the same time. This is helped by the inclusion of interactive forms of conducting in the curriculum, the use of online formats of task games or online courses from phone applications adduce to more study of materials, actually and language.

Pros and Cons

- **Structured Learning Curriculum.**

Benefit: Traditional methods often follow a structured curriculum, providing a clear progression of language skills. This can help learners build a strong foundation in English grammar, vocabulary, and communication, ensuring a comprehensive understanding of the language.

Emphasis on Human Interaction:

Benefit: Traditional methods typically involve face-to-face interactions with teachers and peers. This emphasis on human interaction facilitates real-time feedback, fosters social communication skills, and creates a supportive learning environment that can boost learners' confidence in using English.

- **Cultural Immersion Opportunities.**

Benefit: Traditional language learning often includes cultural components, such as literature, history, and social customs. This holistic approach enables learners to understand the cultural context of the language, enhancing their ability to communicate effectively in various real-world situations.

Drawback, disadvantages:

- **Limited Accessibility to Resources.**

Drawback: Traditional methods may rely on physical textbooks and resources, limiting accessibility for learners who may not have easy access to a variety of materials. This lack of diverse resources can hinder the exploration of different learning styles and materials.

Inflexibility in Learning Pace

Drawback: Traditional classroom settings often have a fixed pace of learning, which may not accommodate the individual learning speeds and preferences of all students. Some learners may find the pace too slow or too fast, impacting their ability to obtain and retain language concepts effectively.

- **Cost and Time Constraints.**

Drawback: Traditional language learning methods, such as in-person classes or private tutoring, can be expensive and time-consuming. This may limit access for individuals with financial constraints or those who have busy schedules, potentially excluding them from formal language education opportunities.

Results and discussions: Coming to next part. From the statistic we could see the usage of most AI:

“Of course, learning languages with AI isn't perfect. Sometimes the conversations can feel a bit robotic, and it's not quite the same as speaking with a real person. However, AI can still provide valuable practice and help build confidence in your language skills. Overall, my experience learning languages with AI has been positive as I always use it for my english homeworks”

“As a teacher, I use AI to construct tasks for my students, and some of them include giving them a text generated by AI and ask them to explain how do they found out it's generated. This enhances critical thinking and analysis skills.

Conclusion: As a conclusion of words, we can say that artificial intelligence has quite extensive use and is developing as a necessary alternative to traditional methods of teaching languages of the world. Artificial intelligence like the wind captures universal recognition, it can raise the field of linguistics to the highest level and lead to a new vision of the future. The main thing is to use it wisely for your own general knowledge and applies only as a source. Artificial intelligence is a whole resource for erudition in the field of linguistics and intercultural communication, contributes to the expansion of the general outlook and prospects.

List of references:

1. Jan Lecun. How the machine learns // The revolution in neural networks and deep learning. – 2021. – № 14.
2. <https://www.linkedin.com/pulse/does-artificial-intelligence-have-place-language>

FTAXP 34.01.45

А.Т. Кабылбекова, А.С. Кудайберген

«Мирас» университеті

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., aika_kabil@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА АРНАЛҒАН ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі уақытта заманауи білімге үйлесімді дамыған, әлеуметтік белсенді, шығармашылық, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру бойынша талаптар қойылады, олардан көп нәрсені білу ғана емес, сонымен бірге білімді өмірлік құрал ретінде пайдалану қажет; командаларды орындау ғана емес, сонымен қатар жаңа идеяларды қалыптастыру, стандартты емес шешімдер қабылдау, сыни тұрғыдан ойлау, коммуникативті қабілеттерге ие болу, өз әлеуетін өзін-өзі жүзеге асыру үшін пайдалану, сәйкесінше өмірге қатысты, жаңа мыңжылдықтың қиындықтарына сенімді жауап беру. Алайда, білім беру саласында айтарлықтай маңызды мәселе бар, бұл білім алушылар өз білімдерін қалыптасқан өмірлік жағдайларда қалай қолдануды білмейді. Мұндай шеберлік қазіргі заман жағдайында маңызды, өйткені әлем тез модернизациялануда, жаңа технологиялар пайда болуда. Болашақ мамандыққа дайындықтың практикалық әдістеріне назар аудару маңызды. Оқушылардың қажетті дағдыларын дамытуда цифрлық ресурстарды қолдану ұсынылады. Оқушылардың мотивациясын арттыру үшін-дайындық кезінде әртүрлі сандық ресурстарды пайдалану керек. Ол үшін әр мектепте ақпараттық жүйелер арқылы оқу процесінің барлық қатысушыларын біріктіруге бағытталған цифрлық білім беру ортасы құрылады. Ұлттық

білім беру жобасының басты міндеті қауіпсіздіктің барлық талаптарына жауап беретін заманауи электрондық білім беру контентін құру болып табылады [1]. Бағыттары:

1. Жобалау-зерттеу қызметін дамыту.
2. Оқу пәндеріне деген қызығушылық пен мотивацияны арттыру.
3. Оқу үлгерімі мен нәтижелерін жақсарту.
4. Кәсіби дағдыларды, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру.
5. Өзін-өзі анықтау.

Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға арналған цифрлық білім беру платформаларының ерекшеліктері өте маңызды, өйткені олар білім беру процесін тиімді әрі заман талабына сай ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Цифрлық платформалар оқушыларға қажетті дағдыларды меңгеруге, өз бетінше зерттеу жүргізуге және қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Олардың ерекшеліктеріне тоқталып өтейік:

Интерактивтілік және қолжетімділік:

Цифрлық платформалар оқушыларды интерактивті оқу әдістерімен таныстырады. Олар оқушыларға зерттеу жүргізу үшін түрлі құралдар мен ресурстар ұсынады, мысалы, онлайн зертханалар, виртуалды тәжірибелер, бейнемазмұндар және т.б. Оқушылар әлемнің кез келген нүктесінен білім ала алады, яғни білім беру процесі кеңістікке тәуелсіз болады.

Дербес оқу және өзін-өзі реттеу:

Оқушылар өздерінің оқу процесін басқаруға, тақырыптарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік алады. Әр оқушының қажеттілігіне сәйкес оқу материалы ұсынылады. Платформалар жеке оқу жолдарын ұсынады, бұл оқушыға өз қарқынында оқу мүмкіндігін береді [2].

Ақпараттық және аналитикалық дағдыларды дамыту:

Цифрлық платформалар аналитикалық ойлау, зерттеу әдістерін пайдалану, гипотезаларды тексеру сияқты дағдыларды дамытуға көмектеседі. Оқушылар түрлі деректермен жұмыс істей алады, зерттеу жүргізе отырып, олардың дұрыс интерпретациясын үйренеді.

Мультимедиялық құралдарды пайдалану:

Видеолар, анимациялар, графиктер, диаграммалар және басқа мультимедиялық құралдар арқылы оқушылардың визуалды және есту қабілеттері арқылы ақпаратты қабылдауы жақсарады. Бұл зерттеулерді түсінуге және нәтижелерді дәлелдеуге көмектеседі.

Серпінді кері байланыс:

Цифрлық платформалар оқушыларға білімін тексеру және жетілдіру үшін түрлі тесттер мен тапсырмалар ұсынады. Бұл кері байланыс арқылы оқушылар өз қатесін түсініп, оны түзете алады. Оқушылар өз жұмыстарын нақты уақыт режимінде тексере алады және оқу процесінің әр кезеңінде бағаланады.

Құрылымдық және жүйелі зерттеу:

Цифрлық білім беру платформаларында оқушылар зерттеу жұмыстарының қадамдарын жүйелі түрде орындауға үйренеді. Олар ғылыми жұмысты жоспарлауды, мәліметтер жинауды, талдауды және қорытынды жасауды үйренеді. Платформалар зерттеу жұмыстарын жасау үшін құралдар мен әдістердің кең ауқымын ұсынады, бұл оқушыларды толыққанды зерттеуге ынталандырады.

Мұғалім мен оқушы арасындағы өзара әрекет:

Мұғалімдер мен оқушылар арасындағы байланыс цифрлық платформалар арқылы тиімді түрде ұйымдастырылуы мүмкін. Бұл оқушылардың зерттеу барысында туындайтын сұрақтарға жылдам жауап алуына, түсініктемелер мен кеңестер алуына мүмкіндік береді [3].

Жобалық әдіс және топтық жұмыс:

Цифрлық платформалар оқушылардың бірігіп жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Оқушылар топтар құрып, бірлесіп зерттеу жұмыстарын атқара алады. Бұл дағдылардың дамуына ықпал етеді: топтық жұмысты басқару, әр түрлі көзқарастарды тыңдау және біріктіру, жобалар бойынша жұмыс істеу.

Геймификация және мотивация:

Цифрлық платформаларда геймификация элементтері қолданылуы мүмкін, бұл оқушыларды зерттеу мен оқу процесіне қызықтыруға, ынталандыруға көмектеседі. Балл жинау, марапаттар алу сияқты жүйелер оқушылардың ынтасын арттырады [4].

Цифрлық білім беру платформалары оқушыларға зерттеу дағдыларын тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Олар өз бетінше оқу, ақпаратты өңдеу, талдау, мәселелерді шешу, ғылыми жұмысты орындау дағдыларын үйренуге көмектеседі. Оқушылар үшін бұл үлкен артықшылық, өйткені олар практикалық дағдыларды меңгере отырып, зерттеу әлеміне терең енеді. Төменде цифрлық білім беру платформаларының түрлері мен сипаттамалары келтірілген (кесте-1).

Кесте 1 – Цифрлық білім беру платформаларының түрлері

№	Түрі	Сипаттамасы
1	MOOC (Massive Open Online Courses)	Көптеген адамдарға қолжетімді онлайн курстар ұсынатын платформалар. Мысалы, Coursera, edX, Udemu.
2	LMS (Learning Management Systems)	Оқытушы мен оқушы арасындағы оқу процесін басқаруға арналған платформалар. Мысалы, Moodle, Google Classroom.
3	Виртуалды зертханалар мен симуляциялар	Оқушыларға практикалық тәжірибе жинақтау үшін виртуалды зертханалар мен тәжірибелер ұсынатын платформалар. Мысалы, PhET Interactive Simulations.
4	Интерактивті оқыту платформалары	Оқушыларды белсенді түрде оқу процесіне тартатын платформалар. Мысалы, Kahoot, Quizlet, Duolingo.
5	Цифрлық кітапханалар мен ресурстар	Оқушыларға ғылыми әдебиет, мақалалар мен зерттеулерді ұсынатын платформалар. Мысалы, Google Scholar, JSTOR.
6	Платформалар негізіндегі жобалық әдіс	Оқушыларға нақты жобаларды орындауға мүмкіндік беретін платформалар. Мысалы, Project Based Learning (PBL) платформалары.
7	Сенсорлық және виртуалды оқу ортасы	Виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR) технологияларын қолданып оқыту платформалары. Мысалы, Labster.
8	Әлеуметтік оқыту платформалары	Оқушыларға топтық жұмыс, талқылаулар және пікір алмасу үшін әлеуметтік желілер негізінде білім беру платформалары. Мысалы, Edmodo, Facebook Groups.
9	Геймификацияланған оқу платформалары	Оқу процесін ойын элементтерімен біріктіретін платформалар. Мысалы, Classcraft, Brainscape.
3	Электрондық кітаптар мен оқу құралдары	Оқушыларға оқу материалдарын электронды түрде ұсынатын платформалар. Мысалы, Kindle, iBooks.

Цифрлық білім беру платформалары білім беру жүйесіне көптеген артықшылықтар әкеледі. Олар оқушыларға кең көлемді ресурстар ұсына отырып, оқу процесін жекелендіруге, тиімді кері байланыс жасауға және оқу материалдарын жеңіл әрі қызықты етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл платформалар білім алу процесін жетілдіру үшін жаңа технологияларды қолдануға жол ашады.

Әдебиет

1. Аймалетдинов Т.А. Цифровая грамотность российских педагогов. Готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе / Т.А. Аймалетдинов, Л.Р. Баймуратова, О.А. Зайцева и др. – НАФИ, 2019. – 84 с.
2. Суматохин С.В. Биологическое образование в школе цифрового века / С.В. Суматохин // Биология в школе. – 2020. – № 6. – С. 13-22.
3. Новиков М.Ю. Методы обучения информатике на основе мобильных технологий / М.Ю. Новиков // Педагогическое образование в России. – 2017. – № 11. – С. 48-59.
4. Арбузова Е.Н. Мобильное обучение будущих педагогов на основе инновационного учебно-методического комплекса (на примере ИУМК «Методика обучения биологии») / Е.Н. Арбузова, И.С. Хирьянова, О.А. Яскина // Наука, технологии и высшее образование. – 2013. – № 3. – С. 139-144.

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ АУЫЗША ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ДАМУДА БАҚ РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Қазір біздің өмірімізді бұқаралық ақпарат құралдарының қатысуынсыз елестетуге болмайды. Ақпарат басты құралға айналған қазіргі заманда біз үнемі қандай да бір мәліметтерді алудың жаңа көздеріне мұқтаж боламыз. ХХІ ғасырдың басында БАҚ қоғамдағы коммуникациялық қызметтің біріне айналғандығын көреміз. Күнделікті өңдейтін ақпарат көлемінің ұлғаюына байланысты БАҚ-тың құрылымы да күрделене түсті, мәтіндердің стильдік саралануы тереңдеп, қоғам санасында ақпараттық өнімнің мәртебесі өзгерді.

БАҚ тілі бұл – ұлт тілінің әлеуметтік негізін бейнелеп, оның барлық стильдік ерекшеліктерін, жай-күйі мен деңгейін танытады. Бұл лингвистердің БАҚ мәтіндеріне қызығушылықтарын арттыруда [1]. Әртүрлі ағылшын тілді мерзімді басылым мәтіндері БАҚ-та берілетін ақпараттағы ағылшын тілінің жалпыланған бейнесі мен жан-жақтылығын білдіреді. Жалпы БАҚ тіліне тән ерекшеліктер шеңберін айқындау арқылы БАҚ мәтіндерінің әрбір жанрының тіліне тән негізгі параметрлерді ескеру қажет.

Ағылшын тілін үйренуде БАҚ-ты пайдалану өз контентін құру арқылы әртүрлі ақпарат және өзін-өзі дамыту көзі ретінде білім беру саласында танымал болып келеді.

Ақпараттық технологиялар дәуірінде өмір сүрген адамдар ақпараттың шексіз ағынына, көптеген жаңалықтарға үйреніп қалған [1]. Сондықтан адам үшін экономика, саясат немесе білім беру саласы болсын, қоғамдық өмірдің түрлі салаларында даму әлдеқайда оңай болады. Қоғамдық өмір тұрақты өзгерістерге бейім болғандықтан, тілдер – бұл қайта құру құралдарының бірі. Бұқаралық ақпарат құралдары тілдің түрлерін өзгертуді бірінші кезекте қабылдайды, оның үрдістерін ұстанады. Кез келген тіл мен бұқаралық ақпарат құралдары барлық өзгерістермен тығыз байланысты. Күнделікті өмірде шет тілі түрлі этникалық топтағы адамдар арасындағы қарым-қатынастың кілтінә айналды. Шет тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту ағылшын тілінің оқытушылары үшін күрделі міндет болып табылады, өйткені ауызша сөйлеу – көптеген аспектілерді қамтитын кең ұғым [2].

Бүгінде білім берудің алдында оқушыларды шет тілін түсінуге ғана емес, оны еркін пайдалана алуға үйрету міндеті тұр. Оқушылардың ағылшын тілінде еркін сөйлесе алуына мүмкіндіктер жасау үшін, педагог алдында еңсеретін көптеген қиындықтар мен кедергілерде болуы мүмкін.

Тілді үйрену кезінде *massmedia* қолданудың тиімділігін көптеген ғылыми мақалалардың авторлары дәлелдеп отыр, өйткені онда бұқаралық ақпарат құралдарын сабақта өз бетінше де қолдана білу мүмкіндіктері де сипатталады. Сондай-ақ, бейнефильмдер сияқты бұқаралық ақпарат құралдары иллюстрацияларды, диаграммаларды, кестелерді, дыбыс пен бейнені пайдаланғандықтан, ол материалды қабылдауды жеңілдетеді және оның жақсы игерілуіне ықпал етеді. Ағылшын тілін оқытуда бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланудың маңыздылығы, сабақта бірден бірнеше тапсырманы орындауға мүмкіндік береді: сөздік қорды арттыру, аймақтық білімдерін кеңейту, тыңдап түсінуді жақсарту [2].

Қазіргі заманғы БАҚ адамдарды тілдік ортаға кем емес сапалы түрде сіңіре алатын және барлық негізгі лингвистикалық дағдыларды: оқу, жазу, сөйлеу және тыңдауды жан-жақты дамытуға ықпал ететін тілдік материалдардың әлдеқайда кең ауқымын ұсынады.

Ағылшын тіліндегі заманауи медиамәтіндер оқу арқылы коммуникациялық дағдыларын дамыту бойынша келесі шаралар кешені ұсынылады:

–оқу процесінің бірыңғай алгоритмі шеңберінде мәтін көзімен жұмыс істеу кезінде кіріспе, оқу және шолу-іздеу оқуының симбиотикалық қолданылуы. Осы әдістемені қолдану баяндалған ақпаратты түсінуге ғана емес, сондай-ақ мәтінді қабылдау процесін түсіну жылдамдығына, ұғынуға немесе ұғынбауға, дискурсивті түсінуге назар аударуға мүмкіндік береді.

–көптеген жеңіл мәтіндермен танысу арқылы оқу процесін сүйемелдейтін мнемоникалық белсенділікті ынталандыру. Бұл әдіс сөздік қордың жинақталуына және тілдік формаларды есте сақтауға ықпал етеді.

–оқу процесінде оқушылардың рецептивті және репродуктивті әрекеттердің үйлесімі. Оқуға үйретудің қажетті компоненті сөйлеуді белсендіруге ықпал ететін бақылау, сұрақтар және презентация көмегімен тілдік материалды жаңғырту болып табылады.

–оқудың жүйелілігі мен жиілігі. Оқуға тұрақты жаттықтыру нәтижесінде оқудың коммуникативтік дағдысының маңызды құрамдас бөліктері, оқылған мәтіндердің мазмұнын болжау сияқты жеке дағдылар жетілдіріледі [3].

БАҚ мәтіндерін оқу процесінде қосымша тілдік құрал ретінде отандық және шетелдік музейлердің шет тіліндегі материалдарын тартуды ұсынамын: мақалалар, роликтер, әсіресе соңғы уақытта танымал болып келе жатқан виртуалды экскурсиялар мен аудиогидтер.

БАҚ-тың ағылшын тілін оқытудағы білім беру функциясы оқушыларды нақты ақпараттық дереккөздерге барынша жақындатады және өзекті оқиғалар әлеміне ендіреді.

БАҚ-ты пайдалану мынадай міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

–лексикалық қорды кеңейту – оқушылар түрлі сөздермен, идиомалармен және жаңа сөздермен танысады.

–түрлі тақырыптарда әңгімелесу жүргізу дағдыларын жетілдіру.

–қосымша лингвистикалық ақпарат алу.

–оқытылатын тілге қатысты сол елдің өмір шындығымен танысу мүмкіндігі арқылы тілді үйренуге ынталандыру.

БАҚ-пен жұмыс істеу кезінде мұғалім мынадай аспектілерді ескеруі тиіс:

–мәтінді түсінудің көлемі, тақырыбы, күрделілігі;

–оқушылардың жас ерекшелігі және олардың тілді меңгеру деңгейі [4].

Сабакта БАҚ-ты тиімді пайдалану дидактикалық сүйемелдеу арқылы жүреді.

Бұқаралық ақпарат құралдары ағылшын тілі пәні педагогтарына шынайы материалдарды пайдалана отырып, оқушыларды шет тілді ортаға «батырып» жіберуге жақсы мүмкіндік береді. Мектеп оқушылары сол арқылы ағылшын тіліндегі диалогтарды естиді, сөздері, сөйлемдерді қалай қолданып отырғандығына, олардағы акцентке назар аударады. Мұғалім үшін барлық ақпарат құралдары ішінен, шынайы материалды дұрыс пайдалана білу, мектеп оқушыларын оқытуда бағдарламаға сәйкес келетіндігін және нәтижелелі болатындығын бөліп көрсету маңызды болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдарының да әртүрлі топтарға бөлінетінін және барлық шынайы материалдардың өзіндік рөл атқаратынын түсіну маңызды. Бұқаралық ақпарат құралдары әдетте көрнекі (мерзімді басылымдар, оған мыналар кіреді: газеттер, журналдар және т.б.), есту (радио) және аудиовизуалды (бұған: теледидар, деректі фильмдер және т.б.) бөлінеді.

Ағылшын тілін қарым-қатынас құралы ретінде оқыту ағылшын тілінің пән мұғалімдері үшін күрделі міндет болып табылады, өйткені ауызша сөйлеу – көптеген аспектілерді қамтитын кең ұғым [4]. Материалдың көлемін, ақпараттың күрделілігін, оқушылардың шет тілі деңгейінің айырмашылығын және тиісінше жаттығулардың мазмұнын, оның өзектілігін ескеру қажет.

Жоғарыда аталған барлық факторларды есепке алғанда, жақсы үлгі ретінде British Royal Family табылады. Ағылшын тілін үйренудің мектептегі нұсқасы британдық болғандықтан, бұл жағдайда британдық корольдік отбасымен сұхбаттар, ағылшын тіліндегі ауызша қарым-қатынас жасаудың тиімді мысалы ретінде. Мәселен, ханзада Гарримен

сұхбатынан үзінді «Royal baby: Meghan gives birth to Boy, Nany announces», бұл сөзінде «To die for», «beyond comprehension» және т.б. идиомаларды белсенді қолданады.

Осындай сияқты, басқада ұқсас медианы интернет платформаларынан алуға болады және мұндай тапсырмаларды сабақта 10-15минут көлемінде қолдану арқылы оқушылардың сөздік қорын айтарлықтай арттыруға болады. Шетел тілінде сөйлеуге үйретудің екі тәсілі бар:

1. «төменнен жоғары» (bottom-up processing) – тіл жүйесін меңгеру жеке элементтерден басталып, неғұрлым төмен деңгейден жоғары деңгейге дейін кезеңдер бойынша өтеді, ал диалогтық және монологиялық сөйлеу дағдыларын біртіндеп меңгеру нәтижесінде байланыстық пікірлерді өз бетінше тудыра білуге әкеледі;

2. «жоғарыдан төмен» (top-down processing) – қарым-қатынастың тұтас актілерін, сөйлеу туындыларының үлгілерін меңгеру. Мұндай тәсіл кезінде сөйлеу дағдылары мен іскерліктерін пысықтау тыңдалған және оқылған дайын мәтінді, монологиялық немесе диалогтың үлгісін бірнеше рет қайталаудан басталады, олар кейіннен осындай мәтіндерді айтуға арналған эталондар ретінде қаралады.

Қоғам өмірі үнемі өзгеріп отырады. Қоғамға қызмет ететін тіл бұл өзгерістерге лезде жауап танытып отырады. Ал әлеуметтік өзгерістер болса, осы тілде көрініс табады. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы тіл стилі, осы аталып отырған өзгерістерді үнемі назардан тыс қалдырмайды. Жаһандану және халықаралық қатынастардың қарқынды дамуы дәуірінде шетелдік медиа материалдар бүгінде адам үшін маңызды әрі қызықты болып отыр. Сондай-ақ, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі қоғамдағы өзгерістерге сезімтал келеді.

Бұқаралық ақпарат құралдары шет тілдерін үйренушілер үшін бірегей құралдарды пайдалануға (аталған тілде сөйлейтіндерді тыңдауға және олармен сөйлесуге) бірегей жақсы мүмкіндік туғызады. Ақпараттық қоғамның қалыптасуының қазіргі жағдайларында медиаағынның дискретті бірліктерін зерделеу ерекше өзекті болып отыр. Бүгінгі заманда бұқаралық ақпарат құралдары адамның өміріне, бүкіл қоғамға, біздің санамызға, тіпті біздің мәдениетіміз бен тілімізге де зор ықпал етуде. Сондықтанда ақпараттың берілуіндегі адекваттылық пен жеделділік мәселесі бірінші орынға қойылып отыр.

Бүгінгі күні медиамәтіндердің әртүрлі типологиялары бар, бірақ солардың қазіргі уақытта неғұрлым толық және сәйкес келетін материал ретінде Т.Г.Доброслонскаяның ұсынып отырған классификациясын айтуға болады [5]:

1. Мәтінді жасау тәсілі.
2. Медиа мәтіннің пішіні (фактурасы).
3. Тарату арнасы.
4. Функционалдық-жанрлық мәтін түрі.
5. Тақырыптық доминант.

Сонымен қатар, заманауи цифрлық медиа арқылы да көптеген үлкен мүмкіндіктер пайда болды, оның қатарына онлайн басылымдар, әлеуметтік желілер, көптеген басқа да сайттарды, платформаларды, жылдам байланысқа арналған мобильді қосымшаларды және т.б. жатқыза аламыз.

Ақпараттық технологияларды қолдану арқылы мұғалімдер сабақта оқушылардың тілдік ортасын байытып ғана қоймай, түрлі медианы пайдалану арқылы да, оқу процесін жеделдетіп, пәнді меңгеру мен оған деген қызығушылықтарын арттыруға мүмкіндік алады [5]. Мұғалімдер БАҚ материалдарын оқушылар үшін күрделі деген ойдан аулақ болуы керек. Өйткені, бұқаралық ақпараттарда тіл күрделі болғанымен, ол түпнұсқалық болып саналады. Мұғалім бұқаралық ақпарат құралдарын өте тиімді пайдалану үшін барлық қажетті шараларды есепке алуы керек. Яғни, оқушылардың жас ерекшеліктеріне орай бұқаралық ақпарат құралдарын іріктей алудың, пайдалана білудің қағидаттарын білуі қажет:

1. Ұйымдастыру – БАҚ білім беру бағдарламаларының ажырамас бөлігі ретінде болуы керек.

2. Таңдау – тәжірибелі және арнайы біліктілігі бар мұғалім оқушылардың қажеттіліктеріне сәйкес бұқаралық ақпарат құралдарын таңдай алады.

3. Жоспарлау – мұғалім бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану дағдыларын меңгерген болуы керек. Өйткені оның арнайы дайындығы, сабақта БАҚ дұрыс қолдана алудың жоспарын дұрыс жасауымен байланысты.

4. Тәжірибе – БАҚ оқушының тәжірибесіне сәйкес болуы керек.

5. Дайындау – мұғалім БАҚ-ты қолданар алдында өзін-өзі дайындауы тиіс. Ол бұқаралық ақпарат құралдары оқушыларды неге үйретеді және оның оқыту жоспарына сәйкестігі қандай екендігіне жауап беретін тұлға.

6. Бағалау – бұқаралық ақпарат құралдары оларды пайдалану, оқытуға әсері мен функциясы тұрақты бағалануы тиіс.

Бұқаралық ақпарат құралдары оқушылардың көру, есту және кинестетикалық түйсіктеріне ықпал етеді. Оқушылар интерактивті смарт-тақтада фильмдерді көре алады, музыка тыңдай алады немесе сандық ақпарат тасымалдаушылармен өзара байланыс жасай алады [6]. Қабілетті, әрі заманауи білігі бар мұғалімдер балаларды бір ғана стильде оқытып ғана қоймай, әртүрлі оқыту стильдерін пайдалану арқылы оқушылардың көпшілігін қамтуға тырысады.

Білім беру саласындағы ағылшын тілді БАҚ материалдарының түрлері ретінде келесілерді атап өтуге болады:

–TED Talks онлайн платформасы. Әлемнің әр түкпіріндегі мамандар мен ойшылдар өз идеяларымен және тәжірибелерімен бөлісетін қысқа баяндамалар.

–BBC Learning English британдық жаңалықтар қызметінің мамандандырылған бөлімі. Аудио және бейнематериалдар, мақалалар, жаттығулар және әртүрлі тақырыптағы ойындар.

–Learn English British Council онлайн-платформасы. Аудио және бейне жазбалар, мақалалар, жаттығулар, ойындар, түрлі тақырыптар мен күрделілік деңгейлеріне арналған тестілер мен сабақтар.

Бұл ресурстар оқушыларға тіл дағдыларын дамытуға, мәдени ортаға терең енуге және мәдениетаралық хабардарлықты арттыруға көмектеседі. Сонымен, ағылшын тілін оқытуда БАҚ-ты пайдаланудың әдістемелік нұсқауда мынадай кеңесті ұсынуға болады:

1. Оқушылардың жас және тілді меңгеру деңгейіне сәйкес келетін материалдарды таңдау.

2. Оқушылардың лингвистикалық және ойлау сұраныстарын қанағаттандыратын тапсырмаларды әзірлеу.

3. Сабақта оқушыларды бұқаралық ақпарат көздерін талқылауға тарту.

4. БАҚ материалдарын анализ жасауға көмектесу, қызықтыру.

5. БАҚ тілінде оқушыларға мақала жазуды ұсыну, үйрету.

6. Мектеп газеттерін шығару бойынша жобалық жұмысты ұйымдастыру.

Әдебиет

1. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Монография. – М.: Едиториал, 2007. – 288 б.

2. Елухина Н.В. Устное общение на уроке, средства и приемы его организации // ИЯШ. – 2003. – №2. – 4 б.

3. Зимняя Н.А. Предметный план речевой деятельности и основные проблемы его организации при обучении иностранному языку // Сб. научн. тр. – 2012. – 236 с.

4. Колкер Я.М., Устинова Е.С., Еналиева Т.М. Практическая методика обучения иностранному языку: Учеб.пособие. – М.: Академия, 2009. – 264 б.

5. Пиванова Ю.Е. Важность применения материалов СМИ при обучении иностранному языку // Молодой ученый. – 2018. – № 20 (206) – С. 407-409.

6. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика. – М.: Филоматис, 2011. – 408 б.

Б.Ш. КушековаФизика математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., kushekova_b@fmsh.nis.edu.kz**ФИЗИКА ПӘНІНДЕ МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ТАНЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ**

Физика сабақтарында оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту нәтижесінде білім алушылар өмірлік жағдайларда алған білімдерін тиімді пайдалану және әлеуметтік бейімделу үрдісінде сәтті қолдануға мүмкіндік беретін негізгі құзыреттіліктер жүйесін меңгереді. Мұғалімдер оқушыға білім мазмұнын жүйелеп, өңдеп, түсінікті әрі дайын күйінде жеткізу міндетін атқарады. Осы бағытта ұйымдастырылған білім беру жүйесінің соңғы нәтижесі – жеке пәндер бойынша білім алу дағдысын қалыптастыру болып табылады.

Жалпы мағынасы бойынша физика – табиғаттың негізгі (іргелі) қарым-қатынастарын, заңдылықтарын зерттейді. Физика ғылымы ең жалпы және негізгі болатын, затты әлемнің күйін, өзгеруін және құрылымын анықтайтын жаратылыстану бөлімі болып келеді. Физика пәнінен функцияналдық сауаттылықтағы маңызды ролі ол есепті шығарып, теориялық мағынасын ашып, өмірде қолдана алу.

Физика есептерін жүйелі түрде шығару – тақырып бойынша берілген заңдардың физикалық мағынасын тереңірек түсінуге көмектеседі; оларды нақтылы жағдайда қолдана білу мәселелерін үйретеді.

Жекелеген есептердің мазмұны, түрлері әр түрлі болғанымен, жалпы есеп шығарудың белгілі бір реті бар.

Мәселелерді шешу – оқушылардың нақты ғылымдарды оқыту процесінде оқу іс-әрекетінің маңызды түрі. "Тапсырмаларды шешу барысында оқушылардың білімі нақтыланады, құбылыстардың мәні туралы түсінік қалыптасады, физикалық ұғымдар мен шамалар нақты мәнге ие болады, оқушының ойлау, себеп-салдар байланысын орнату, басты нәрсені бөліп көрсету және әлеуметтік емес нәрсені тастау мүмкіндігі бар. Мәселелерді шешу білімді саналы етуге, формализмнен аулақ болуға мүмкіндік береді" [1, 319].

Мәселені шешу барысында оқушы, заңдарды, процестерді ресми білуден оларды түсінуге, мәнін анықтауға көшуге мүмкіндік беретін ойлау әрекеттерін жасайды. Сондықтан физикалық мәселелерді шешу қабілеті оқушылардың материалды түсінуіне байланысты жиі бағаланады. Оқытудағы міндеттердің маңыздылығы мұғалімнен, университет оқытушысынан жаңа білім, білік, құзыреттілікті қалыптастыру процесінде тапсырманың не екенін, міндеттердің ролі мен маңызы қандай екенін нақты түсінуді талап етеді. Физика пәнінің мұғалімі үшін мәселелерді шешу маңызды – жаңа білімді, дағдыларды бекіту және түзету үшін, әр нақты жағдайда материалды игеру дәрежесін тексеру кезінде тапсырмаларды қалай қолдану керек, тапсырмаларды қолдану арқылы білімді практикада қалай көрсету керек. Дж. Пойа бұл Батыс зерттеушілеріне әр оқырманға түсінікті тілде қалай тән екенін түсіндіреді. Оның "математикалық ашылу" кітабынан үзінді келтірейік. "Тапсырма" сөзі өте кең мағынада қолданылады, сондықтан бұл сөздің не түсінілетінін нақтылау қажет". "Қазіргі өмір сүру жағдайында тамақ алу міндет емес. Егер Мен үйде аш болсам, онда мен тоңазытқыштан бір нәрсені сүйреп апарамын, қалада мен кафеге немесе асханаға барамын. Алайда, тоңазытқыш бос болған кезде немесе мен қалада ақша таппаған кезде мүлдем басқа мәселе; мұндай жағдайларда тамақтануға деген құлшыныс кейде қиынға соғады. Осылайша, міндет айқын көрінетін, бірақ тікелей қол жетпейтін мақсатқа жету үшін тиісті құралдарды саналы түрде іздеу қажеттілігін білдіреді. Мәселені шешу дегеніміз-бұл құралды табу" [3, 142].

Міндеттерді шешуде жинақталған тәжірибе білім алушылардың ақпараттық бастамаларын қалыптастыруға оң әсерін тигізеді

Психологтың көзқарасы бойынша (Л.Л. Гурова) міндет – белгілі бір практикалық қайта құру немесе теориялық сұраққа жауап беру талабы бар, белгілі және белгісіз элементтер арасындағы байланыстарды (қатынастарды) ашуға мүмкіндік беретін жағдайларды іздеу арқылы ойлау әрекетінің объектісі. Бұл анықтамада оқушылардың білімін проблемаларды шешуде практикалық қолдану мүмкіндігі қарастырылған, логикалық ойлауды дамытудағы міндеттердің рөлі атап өтілген.

Егер көптеген пәндерді оқу кезінде есептерді шешудің қажеті болмаса, онда физиканы оқыту процесінде мәселелерді шешу процестің шешілмейтін бөлігі болып табылады. Сондықтан тапсырманың мәнін түсіну маңызды, бұл физикалық міндет. Тұжырымдаманың бірнеше анықтамаларын, әртүрлі авторлар берген түсіндірмелерін қарастырыңыз. Оқу практикасындағы физикалық міндет, әдетте, физика заңдары мен әдістеріне негізделген логикалық тұжырымдар, математикалық әрекеттер және эксперимент арқылы шешілетін оқу мәселесі деп аталады (С.Е. Каменецкий, В.П. Орехов) [6].

Физикалық міндет-бұл физикалық құбылыс (құбылыстардың жиынтығы), дәлірек айтқанда – бұл құбылысты сипаттайтын белгілі және белгісіз физикалық шамалары бар оның ауызша моделі. Физикалық мәселені шешу дегеніміз – белгісіз байланыстарды, физикалық шамаларды және т.б. табу (қалпына келтіру). (Б.С. Беликов) [5]. Физикалық міндет – бұл оқушылардың ойларын талап ететін жағдай – логикалық ойлауды дамытудағы міндеттердің рөлі.

Физикалық міндет – бұл білім алушыдан оны шешуді, физика заңдары мен әдістері негізінде білім мен дағдыларды игеруге, ойлауды дамытуға және физикалық заңдылықтарды түсінуге бағытталған ойлау және практикалық әрекеттерді талап ететін ақпараттық кодтың (мәтіндік, графикалық, бейнелі және олардың комбинациясы) көмегімен көрсетілген жағдай.

Жоғарыда келтірілген анықтамалардан физикалық мәселелерді шешу оқушыларға проблемаларды шешуге үйретуге, экспериментальды, ақпараттық дағдыларды қалыптастыруға, логикалық ойлауды дамытуға және физикалық білімді практикада жүзеге асаруға, сонымен қатар өмірде қолдануға ықпал ететіндігін көруге болады. Физикалық міндеттердің мәні бойынша сарапшылардың пікірлері, сондай-ақ оқу практикасында тапсырмаларды қолдану тәжірибесін жалпылауы физиканы оқытудағы функционалдық сауаттылықтың міндеттердің негізгі жүйелі деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар 10 сынып оқушыларына электродинамика тарауын айтылған деңгейлерді әр сабақта қарастырып отырдым. Тарау соңында нәтижесін берді.

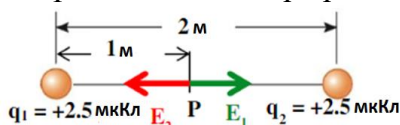
Дамыту деңгейі. Бұл оқушылардың ақпаратты ұсынудың әртүрлі түрлерімен – кестелермен, графиктермен, мәтінмен жұмыс істеу қабілеттерін қалыптастыратындығында. Оқушылар логикалық ойлауды дамытады, атап айтқанда оның талдау, синтез, индукция, шегеру, ойлау эксперименті, модельдеу сияқты операциялары. Мәселелерді шешу қабілеттері дамиды, өзін-өзі тәрбиелеу дағдылары қалыптасады.

Мысал – 1.

10.4.1.2. Суперпозиция принципін білу және қолдану, бірнеше нүктелік зарядтардың электр өрістерінің қорытындысын бейнелеу;

10.4.1.4. Электростатикалық өрістегі зарядқа әсер ететін күшті есептеу.

Егер екі зарядта суретте көрсетілгендей бірдей оң зарядпен зарядталса, екі зарядтың ортасында орналасқан Р нүктесіндегі электр өрісінің кернеулігін табайық.

Шешуі:

Әрбір нүктелік заряд осы нақты нүктеде өзіндік электр өрісін тудырады, сондықтан Р нүктесінде екі электр өрісінің векторлары әрекет етеді:

E_1 – q_1 өрісінің әсерінен Р өрісіндегі электр өрісі

$E_2 - q_2$ өрісінің әсерінен P өрісіндегі электр өрісі.

Нақты өрісті осы екі векторды векторлы түрде қосу арқылы табуға болады. Екі электр өрісінің векторы шамасы бойынша тең және бағытына қарама-қарсы болғандықтан, олар бір-бірін жоққа шығарады, сондықтан P -дегі қорытқы өріс нөлге тең болады.

$$E = k \frac{|q|}{r^2} \quad q_1 = q_2 \quad r_1 = r_2 = 1 \text{ м} \quad |E_1| = |E_2| = k \frac{|q|}{r^2} \quad E_{\text{net}} = 0$$

Теория мен практиканың бірлігін жүзеге асыру деңгейі. Физикалық мәселелерді шешкен кезде ол табиғи құбылыстарды, өндірістік процестерді түсіндіруге және модельдеуге, әлеуметтік практика мәселелерін шешуге физикалық мәселелерді қолдану қабілетінде көрінеді. Бұл жағдайда физикалық формулалар "өмірге келеді", нақты ұстаныммен толтырылады.

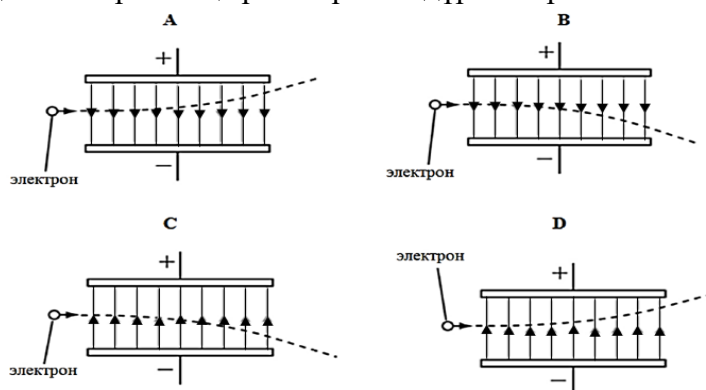
Білімді бекіту, практикалық дағдылар мен дағдыларды жетілдіру деңгейі. Бұл функция проблемаларды шешу процесінде әртүрлі тақырыптар туралы білімді қолдану арқылы көрінеді. Арнайы таңдалған тапсырмалар физика курсының әртүрлі бөлімдерінде өткен материалды қайталауға, тәжірибелік, практикалық мәселелерді шешуде білім мен дағдыларды қолдануға мүмкіндік береді.

Мысал – 2.

10.4.1.5 Электростатикалық өрістің әсерінен зарядтың қозғалысының өзгеруін сипаттау;

10.4.1.7 Электр өрісінің нүктедегі потенциалын анықтау.

1. Қай жауапта зарядталған параллель пластиналар арасындағы электр өрісі және олар арасынан өтіп жатқан электронның траекториясы дұрыс көрсетілген?

Жауабы: А

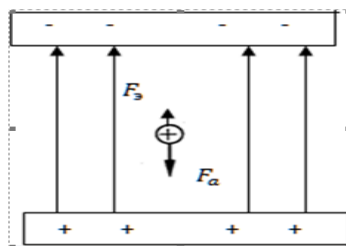
2. Әр аттас зарядталған екі горизонталь пластиналардың арасында массасы 5 мг, заряды 20 нКл оң зарядталған шаң тозаңы тепе-теңдік күйде орналасқан.

а) Аталған жағдайдың суретін салып, суретте күштерді, зарядтарды және өрістердің кернеулік бағытын көрсетіңіз.

б) Пластиналар арасындағы электр өрісінің кернеулігін анықтаңыз.

с) Егер пластиналардың арақашықтығы 10 см болса, олардың арасындағы потенциалдар айырмасын табыңыз.

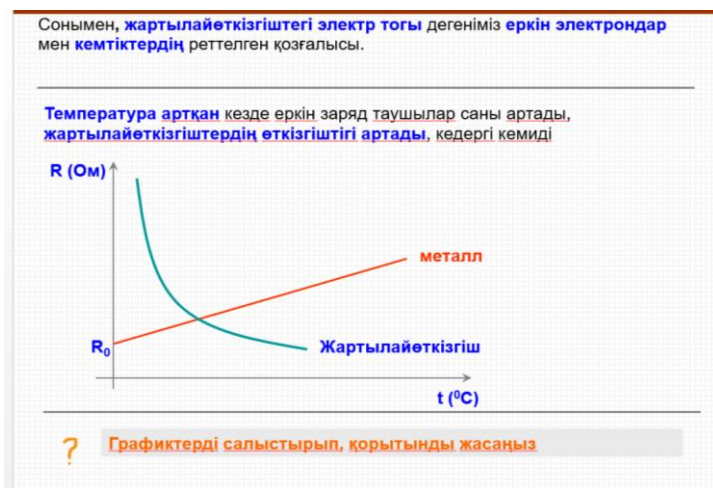
Жауабы: 2 тапсырма

$$E = \frac{mg}{q} = 2500 \text{ Н/Кл}$$

$$U = Ed = 250 \text{ В}$$

Пәнаралық байланыстарды орнату деңгейі. Бұл, ең алдымен, математикамен, техникамен, астрономиямен, химиямен, географиямен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұл функция қоршаған әлемнің біртұтастығын және оны зерттеудің әртүрлі тәсілдерін көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұл жерде оқушылар химиямен, математикамен физиканы байланыстырап өз ойларын екрікн жеткізеді.

Білім, білік және дағдыларды бақылау деңгейі. Мәселелерді шешу арқылы оқушылардың (студенттердің, оқушылардың) белгілі бір материалды меңгеру деңгейін анықтауға, оны меңгеру сапасын тексеруге болады. Арнайы әзірленген тапсырмалар жүйесін (жеке әрекеттерді орындауды қажет ететін қарапайым тапсырмалар) қолдана отырып, оқушының қандай нақты әрекеттерді игергенін анықтауға, қиындықтардың мүмкін себептерін анықтауға, теориялық білімді түзетуге, практикалық дағдыларды қалыптастыруға болады.

Мысал – 3.

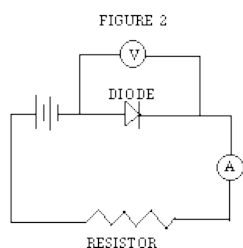
10.4.3.6 – тұрақты температурада металл өткізгіштің, жартылай өткізгішті диодтың және қыздыру шамының вольт-амперлік сипаттамасын эксперименттік түрде алу және оны түсіндіру.

10.4.3.7 – термисторлар мен фоторезисторлардың құрылысын, жұмыс істеу принципін және қолданылу аясын түсіндіру;

Тұрақты температурада жартылай өткізгішті диодтың вольт-амперлік сипаттамасын алу

Мақсаты: тұрақты температурада металл өткізгіштің немесе резистордың (Омдық өткізгіштің) вольт-амперлік сипаттамасын алу

Схема:

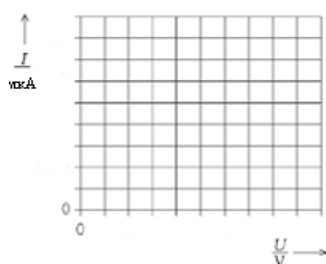
Эксперименттік тапсырманы орындау:

1. Схемада көрсетілгендей тізбек құрастырыңдар.
2. Тізбекті тұйықтандар
3. Ток көзін қосыңдар. Кернеуді әр кез 2 В көтеріп отырыңыздар, кернеу мен тоқ күшін өлшеп отырыңыздар. Тоқ күші мен кернеу өлшем нәтижелерін 1 кестеге жазыңыздар.
4. Ток көзін сөндіріңіздер.

Нәтижелер

Кері ауысу		Тура ауысу	
V (volts)	I ($10^{-3}A$)	V (volts)	I ($10^{-3}A$)

1. Кернеу мен ток көзінің арасында қандай тәуелділікті алдыңдар:

2. Кестедегі мәндер бойынша ток күшінің кернеуге тәуелділік графигін тұрғызыңдар.

3. Алынған графикке сараптама жасаңыздар. Сызықты тәуелділікті алдыңыз ба? Жартылай өткізгіштік диод үшін Ом заңы орындалды ма?

Бағалау критерийі	Дескрипторлар
Жартылай өткізгішті диодтың вольт-амперлік сипаттамасын біледі және графикалық түрде бейнелейді	Тізбек бөлігі үшін Ом заңын біледі Қарапайым тізбек құрастыра алады Ток күші мен кернеуді өлшейді Диодтың вольт-амперлік сипаттамасын тұрғыза алады.

Осы деңгейлердің барлығын ескеріп 10 сыныпқа оқу мақсаттарымен сәйкестендіріліп құрылымдық тапсырмалар жасалды. Тоқсан соңында білім сапасы 100 % көрсетті. Бұл дегеніміз осы бағытта ұйымдастырылған оқыту процесінде оқу іс-әрекетінің маңыздылығының ашылғаны деп түсінуге болады. Әр мұғалім алдын ала сабақты жақсылап жоспарлау барысында осы деңгейлерді ескеріп жасалса, 40 минуттік сабақ өз деңгейінде өтеді. Тапсырмаларды шешу барысында оқушылардың білімі нақтыланып, құбылыстардың мәні туралы түсінік қалыптасты, физикалық ұғымдар мен шамалар нақты мәнге ие болатынын, оқушының ойлау, себеп-салдар байланысын орнатуға мүмкіндік берді.

Жоғарыда қарастырылған жүйелі деңгейлері физиканы оқыту процесінде міндеттердің рөлі қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Алайда, бұл рөлдің көрінісі проблемаларды шешу процесін дұрыс ұйымдастырумен ғана мүмкін болады. Әр түрлі тақырыптағы, әр түрлі типтегі есептерді шешудің сауатты құрылған әдістемесі физика білімінің негізгі міндеттерін мектеп деңгейінде де, жоғары кәсіби білім деңгейінде де толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Пойа [2, 13].

"Мәселені шешу процесі қиындықтан шығу жолын немесе кедергіні айналып өту жолын іздеуді білдіреді – бұл бастапқыда бірден қол жетімді болып көрінбейтін мақсатқа жету процесі. Мәселелерді шешу-бұл интеллекттің өзіндік ерекшелігі, ал интеллект – бұл адамның ерекше сыйы; сондықтан мәселелерді шешуді адам қызметінің ең тән көріністерінің бірі ретінде қарастыруға болады

Өз күш-жігеріңіздің нәтижесінде табылған шешім немесе сіз тыңдаған кітаптан кездестірген шешім (бірақ міндетті түрде қызығушылықпен және істің мәніне енуге деген ұмтылыспен) басқа мәселелерді шешуде сәтті жүре алатын әдіске, үлгіге айналады".

Бұл мәлімдеме білімнің маңыздылығын немесе оларды тиімді шешу үшін проблемаларды шешу әдістемесін іздеуді баса көрсетеді. Мәселелерді өз бетінше шешу, оларды шешу әдістемесін сауатты қолдану арқылы мүмкін болатын, тақырыптың дамуына, оқушылардың өзін-өзі бағалауының жоғарылауына, физиканы зерттеуде танымдық

қызығушылықтың дамуы мен шоғырлануына оң әсер етеді. Толық айтар болсақ жалпы функционалдық сауаттылықты дамытуда үлкен рол атқаруға септігін тигізеді.

Яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына қарай ілесіп отыруы. Сонымен, функционалдық сауаттылық адамның мамандығына, жасына қарамастан үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Мұндағы басшылыққа алынатын функционалдық сапалар: белсенділік, шығармашылық тұрғыда ойлау, шешім қабылдай алу, өз кәсібін дұрыс таңдай алуға қабілеттілік, т.б. Яғни, жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның физикалық құбылмалы әлемде әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Әдебиет

1. Гурова Л.Л. Психологический анализ решения задач [Текст] / Л.Л. Гурова. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 314 с.
2. Теория и методика обучения физике в школе. Общие вопросы [Текст]: под ред. С.Е. Каменецкого и Н.С. Пурышевой. – М.: ACADEMIA, 2000. – 367 с.
3. Пойя Дж. Математическое открытие. Решение задач: основные понятия, изучение и преподавание. – М.: Наука, 1970. – 452 с.
5. Беликов Б.С. Решение задач по физике. Общие методы. – М.: Высшая школа, 1986. – 256 с.
6. Каменецкий С.Е. Методика решения задач по физике в средней школе / С.Е. Каменецкий, В.П. Орехов. – М.: Просвещение, 1987. – 336 с.
7. <https://school.kontur.ru/publications/2374>
8. <https://www.youtube.com/watch?v=5ZWKTb8HeTU>

ҒТАХР: 14.35.07

С.Е. Манабаева, Д.Б. Ешенкулова, Т.Хамракулов

«Мирас» университеті

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., s_manabaeva@mail.ru

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі уақытта жоғары білім беру жүйесінің дамуында жаңа технологиялардың әсері айтарлықтай артып отыр. Әсіресе, жасанды интеллект (ЖИ) элементтерінің білім беру үдерісінде қолданылуы білім сапасын жақсарту, оқыту әдістерін жетілдіру, студенттермен және оқытушылармен тиімді жұмыс жүргізу мақсатында маңызды орын алуда. Білім беру саласындағы жасанды интеллекттің енгізілуі бүкіл әлемде білім беру жүйелерінің жаңа талаптарына жауап беруге бағытталған көптеген зерттеулер мен жаңашылдықтарды туындатты. Жасанды интеллекттің әлеуеті, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың дамуы білім беру саласында тың мүмкіндіктерді ашып, оқу процесін тиімді әрі жеке бағдарланған етіп ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Жасанды интеллекттің білім беру саласында қолданылуы оның кең спектрін қамтиды: деректерді өңдеу және талдау, оқу бағдарламаларын автоматтандыру, студенттерге арналған жеке оқу жолдарын құру, бағалау жүйелерін дамыту, оқытушыларға көмек көрсету сияқты көптеген бағыттарды қамтиды. ЖИ негізінде дамыған жүйелер студенттердің білімін объективті түрде бағалау, оқу процесін дербестендіру, оқу материалдарын бейімдеу, сондай-ақ оқу процесін аналитикалық тұрғыдан басқару сияқты жаңашыл әдістерді енгізуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде білім беру сапасының артуына ықпал етеді.

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде де жасанды интеллекттің мүмкіндіктері мен артықшылықтары туралы пікірлер және зерттеулер кеңінен таралуда. Алайда, ЖИ элементтерін жоғары білім жүйесіне енгізу бірқатар қиындықтарды да туындатады. Оның

ішінде технологиялық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, педагогикалық кадрлардың жаңа технологияларға бейімделуі, білім беру стандарттарының өзгеруі сияқты мәселелер орын алады. Бұл мәселелерді шешу үшін білім беру жүйесінде инновациялық тәсілдерді қолдану қажеттілігі туындайды.

Жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолдану қазіргі замандағы білім беру процесінің тиімділігін арттыруға және университеттердің бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға бағытталған маңызды қадам болып табылады. Әсіресе, Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллекттің элементтерін енгізу ұлттық білім беру саясатының стратегиялық мақсаттарына сәйкес келеді. Мұның өзі оқу орындарының ғылыми және білім беру потенциалын жақсартуға, сондай-ақ халықаралық білім беру кеңістігінде орын алуына септігін тигізуі мүмкін.

Жасанды интеллектті білім беру саласына енгізу, әсіресе жоғары білім беру деңгейінде, білім беру қызметінің сапасын арттыруға, студенттердің оқу процесін тиімді ұйымдастыруға, оқытушылардың уақытын үнемдеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ЖИ технологияларының арқасында студенттердің білімін бағалау әдістері өзгеріп, оқыту процесінің дәлдігі мен тиімділігі артуы мүмкін. Студенттерге арналған адаптивті оқыту жүйелері, оқу материалдарының автоматты түрде бейімделуі және жеке ұсыныстардың берілуі оқу сапасының жаңа деңгейіне көтерілуіне ықпал етеді [1].

Жасанды интеллекттің жоғары білім саласындағы рөлі тек қана оқу процесіне ғана қатысты емес. Ол сонымен қатар білім беру ұйымдарының ішкі басқару жүйелерін оңтайландыруда, қаржы мен ресурстарды тиімді басқаруда маңызды рөл атқарады. Жасанды интеллекттің көмегімен университеттер ішкі деректерін талдай отырып, білім беру процесінің барлық аспектілерін жетілдіре алады.

Бұл зерттеу мақалада жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллекттің қолданылу ерекшеліктері қарастырылып, оның білім беру сапасын арттыруға ықпалы мен тиімділігі талданады. Сонымен қатар, Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде ЖИ технологияларын енгізу барысындағы мәселелер мен келешегі зерттеледі. ЖИ негізінде дамыған жүйелерді қолдану арқылы білім беру процесін жаңа деңгейге көтеру үшін қандай шаралар мен тәсілдер қолданылатыны туралы маңызды қорытындылар жасалады.

Жалпы, осы зерттеу жұмысының мақсаты – жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолданудың ерекшеліктерін талдап, оның білім беру сапасын арттырудағы мүмкіндіктерін көрсету, сондай-ақ оның Қазақстандағы жоғары білім саласына ықпалын бағалау. Жасанды интеллекттің білім беру саласында қолданылуының әр түрлі аспектілері бойынша жаңа ғылыми деректер мен тұжырымдарды ұсыну, сондай-ақ осы технологияның жоғары білім саласына енгізілуін жеделдетуге бағытталған ұсыныстар беру – осы жұмыстың негізгі міндеті болып табылады.

Жасанды интеллекттің білім беру саласындағы қолданылуы тек білім беру сапасын арттыру ғана емес, сонымен қатар оның тиімділігін арттыруға да ықпал етеді. Бұл тек қана студенттер үшін, бірақ сонымен бірге оқытушылар мен білім беру ұйымдары үшін де маңызды. Оқу процесінің автоматтандырылуы, басқару жүйелерінің оңтайландырылуы және ресурстардың тиімді пайдаланылуы – ЖИ технологияларының жоғары білім беру жүйесінде ұсынатын басты артықшылықтары болып табылады.

Сондықтан жасанды интеллектті жоғары білім беру жүйесінде қолданудың маңыздылығын түсіну және оның мүмкіндіктерін тиімді пайдалану білім беру ұйымдарының стратегиялық дамуы үшін аса қажетті. Жасанды интеллектті жоғары білім беру саласында қолдану арқылы алынатын нәтижелер мен тиімділіктер тек қана білім беру саласына ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және экономикалық даму тұрғысынан да маңызды болып табылады.

Жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллекттің элементтерін пайдалану қазіргі таңда білім беру саласындағы ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әлем бойынша көптеген университеттер мен оқу орындары жасанды интеллектті қолдану арқылы оқу процесін жетілдіруді, оқу сапасын арттыруды және студенттердің білім алуын тиімді

ұйымдастыруды көздеп отыр. Жасанды интеллекттің білім беру саласында қолданылуының көпқырлы болуы, оның түрлі аспектілерде – оқу әдістері, басқару, оқу материалдарының бейімделуі, бағалау жүйелері және деректерді талдау салаларында пайдаланыла алатыны бұл технологияның маңыздылығын көрсетеді. Осы бөлімде жасанды интеллекттің жоғары білім беру жүйесінде қолданылу ерекшеліктері қарастырылып, оның тиімділігі мен мүмкіндіктері талданады [2].

Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласында әр түрлі бағытта қолданылады. Оның ішінде студенттердің оқу нәтижелерін жақсарту, оқытушының жұмысын жеңілдету, оқу материалдарын тиімді бейімдеу, деректерді талдау арқылы оқу процесін оңтайландыру сияқты негізгі бағыттар бар. Аталған бағыттар бойынша ЖИ білім беру процесіне тиімді ықпал етеді.

Жасанды интеллекттің басты артықшылықтарының бірі – студенттердің жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу процесін бейімдеу мүмкіндігі. Адаптивті оқыту жүйелері студенттердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқу материалдарын таңдап, олардың прогресін бақылайды. Бұл тәсіл студенттерге өз мүмкіндіктеріне сәйкес білім алуына мүмкіндік береді, сондай-ақ әлсіз тұстарын нығайтуға бағытталған нақты ұсыныстар жасайды. Адаптивті жүйелер әрбір студенттің қарқынын, оқу стилін және деңгейін ескере отырып, оқу материалдарын реттейді. Осылайша, студенттің жеке оқу траекториясы қалыптасады, бұл оқудың тиімділігін арттырады және білім беру сапасын жақсартады.

Жасанды интеллекттің көмегімен оқу материалдары автоматты түрде бейімделіп, студенттің білім деңгейіне сәйкес ұсынылады. Бұл жүйелер студенттердің оқу нәтижелеріне негізделген алгоритмдер арқылы жұмыс істейді. Мысалы, студенттің бір тақырыпты игеру дәрежесі бағаланып, оны тереңірек түсінуге көмектесетін қосымша материалдар ұсынылуы мүмкін. ЖИ жүйелері оқыту контентін бейімдеуде үлкен ақпаратты өңдеу мүмкіндіктеріне ие, бұл әсіресе үлкен студенттер топтарымен жұмыс істегенде маңызды болып табылады.

Жасанды интеллекттің білімді бағалау жүйелерінде де кеңінен қолданылуы мүмкін. Жиі кездесетін сынақтар мен емтихандар студенттердің білімін тек қана формалды түрде бағалайды, бірақ бұл процесс көп жағдайда объективті болмайды. ЖИ жүйелері студенттердің білімін автоматты түрде бағалауға мүмкіндік береді, сондай-ақ бағалау үрдісін стандартизациялап, әділ әрі нақты нәтижелер алуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері студенттердің біліміндегі олқылықтарды анықтап, оларды жоюға арналған ұсыныстар жасай алады.

Жасанды интеллект оқытушылардың жұмысына да елеулі көмек көрсетуі мүмкін. Оның ішінде оқу процесін басқаруды оңтайландыру, студенттердің сұрақтарына жылдам жауап беру, жеке тапсырмаларды беру және уақытты тиімді пайдалану секілді мүмкіндіктер бар. Сонымен қатар, ЖИ жүйелері оқытушылардың тиімділігін арттыруға, олардың жұмысын жеңілдетуге, уақытты үнемдеуге және оқу әдістемелерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Оқытушының рөлі өзгереді, ол тек материалды түсіндірумен ғана емес, сонымен қатар студенттермен жеке жұмыс істеумен де айналысады [3].

Жасанды интеллект білім беру ұйымдарының басқару жүйелерінде де қолданылады. Оның көмегімен оқу орындарының басқарушылық шешімдері ғылыми түрде негізделіп, тиімді қабылданады. Деректерді жинау және талдау, оқу процесін басқару және ресурстарды тиімді пайдалану сияқты мәселелер ЖИ жүйелері арқылы шешіледі.

Жасанды интеллект оқу процесінің барлық аспектілерін деректер арқылы бақылайды және талдайды. Студенттердің оқу үлгерімі, сабаққа қатысуы, тапсырмаларды орындауы сияқты факторлар ЖИ жүйелері арқылы талданып, оқу процесінің тиімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасалады. Бұл жүйелер оқу орындарына уақытылы өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді және оқу сапасын үздіксіз бақылауға алуға ықпал етеді [4].

Жасанды интеллект білім беру ұйымдарына қаржылық, адам ресурстары мен материалдық ресурстарды тиімді басқаруға көмектеседі. Оқу орындарының ішкі үдерістерін автоматтандыру арқылы шығындарды азайтуға, ресурстарды ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді. ЖИ жүйелері университеттердің қаржылық жағдайын, студенттердің қажеттіліктерін,

оқытушылардың жұмыс жүктемесін және басқа да факторларды ескере отырып, тиімді басқарушылық шешімдер қабылдай алады.

Жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллекттің элементтерін енгізу бірнеше қиындықтармен бетпе-бет келуде. Бұл қиындықтарды шешу үшін жүйелі тәсілдер қажет.

Қазақстанда және басқа да дамушы елдерде жоғары білім беру ұйымдарының көпшілігінде заманауи ақпараттық технологиялармен қамтамасыз ету деңгейі әлі де төмен. Жасанды интеллектті енгізу үшін білім беру ұйымдарында қажетті техникалық құралдар мен инфрақұрылым болуы қажет. Бұл мәселе білім беру жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде шешілуі тиіс.

Жасанды интеллекттің білім беру процесіне енгізілуі оқытушылардың жаңа технологияларға бейімделуін талап етеді. Бұл процесс педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыруды қажет етеді. Оқытушылар жаңа технологияларды қолдануды үйрену үшін арнайы курстар мен тренингтерден өтуі керек. Сонымен қатар, жасанды интеллектті тиімді пайдалану үшін оқу орындарында жүйелі оқыту бағдарламалары әзірленуі қажет.

Жасанды интеллекттің білім беру саласында қолданылуы көптеген этикалық және құқықтық мәселелерді туындатады. Оқу материалдарының автоматты түрде таңдалуы, студенттердің жеке мәліметтерінің қауіпсіздігі және интеллектуалды меншік мәселелері маңызды болып табылады. Бұл мәселелерді шешу үшін халықаралық тәжірибе мен заңнамалық өзгерістерді ескере отырып, білім беру жүйесінде жасанды интеллектті пайдалану үшін арнайы реттеу шаралары қабылдануы қажет [5].

Жасанды интеллекттің білім беру сапасына ықпалы өте маңызды. Ол студенттердің білім деңгейін арттыруға, оқыту процесінің тиімділігін жақсартуға, оқу орнының ғылыми және білім беру деңгейін жоғарылатуға ықпал етеді. Жасанды интеллект негізінде жасалған оқу жүйелері білім сапасын өлшеу мен бағалаудың жаңа әдістерін ұсынады.

Жасанды интеллект білім беру саласына жаңа оқыту әдістерін енгізеді. Адаптивті оқыту, оқытушылардың өздігінен білім алуын қамтамасыз ету, оқу материалдарының икемділігі мен жаңашылдығы білім беру сапасын арттырады. Жасанды интеллектпен жұмыс істегенде студенттердің өз бетімен шешім қабылдауы және ақпаратты өңдеу қабілеттері артады.

Жасанды интеллект оқу процесін оңтайландырады, оқу материалының мазмұнын өзгертуге, сабақ уақытын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Әрбір студенттің жеке қажеттіліктеріне жауап беретін бейімделген жүйелер білім сапасын жақсартады. Студенттердің өз уақыттарын қалай тиімді пайдаланатыны, қай пәндерді тереңірек оқып, қай пәндерде қосымша көмек қажет екендігі туралы нақты ақпараттар беріледі.

Жасанды интеллекттің жоғары білім беру жүйесіндегі мүмкіндіктері мен артықшылықтарын тиімді пайдалану оқу сапасын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Жасанды интеллекттің жоғары білім беру жүйесінде қолданылуы білім беру үдерісінің тиімділігін арттыру, оқу сапасын жақсарту және білім алушылардың қажеттіліктерін толық қанағаттандыру үшін маңызды құралға айналууда. Бұл технология оқу процесінің барлық кезеңдерінде – оқу материалдарын бейімдеуден бастап, студенттердің білімін бағалауға дейін – қолданысқа енгізіле алады. Жасанды интеллекттің негізінде жұмыс істейтін жүйелер білім беру ұйымдарына оқу процесін басқаруды, студенттермен жеке жұмыс істеуді, оқу материалдарының мазмұнын өзгертіп, оны тиімді ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.

Адаптивті оқыту жүйелері мен автоматтандырылған бағалау әдістері студенттердің жеке ерекшеліктеріне негізделген оқу жолдарын қалыптастырып, олардың білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жасанды интеллектті қолдану оқытушылардың жұмысы мен университеттердің ішкі басқару үдерістерін оңтайландырып, оқу орындарының ресурстарын тиімді пайдалануға жол ашады. Жасанды интеллекттің әлеуеті тек білім алушылар мен оқытушылар үшін ғана емес, жалпы білім беру жүйесінің дамуында маңызды рөл атқарады.

Дегенмен, жоғары білім беру жүйесіне жасанды интеллекттің элементтерін енгізу барысында бірқатар қиындықтар туындауы мүмкін. Технологиялық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі, педагогикалық кадрлардың жаңа технологияларға бейімделуі, сондай-ақ этикалық және құқықтық мәселелер ЖИ жүйелерінің тиімді пайдаланылуына кедергі келтіруі мүмкін. Осы мәселелерді шешу үшін білім беру ұйымдарында ЖИ технологияларын енгізу үшін қажетті жағдайлар жасалып, оқытушылар мен білім беру қызметкерлері үшін арнайы білім беру бағдарламалары мен тренингтер ұйымдастырылуы тиіс.

Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллектті қолданудың болашағы зор, себебі бұл жүйе оқу сапасын жақсарту және халықаралық білім беру кеңістігінде еліміздің білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллекттің әлеуетін толықтай пайдалану үшін оның білім беру жүйесіне енгізілуін біртіндеп жүзеге асырып, барлық қатысушылардың тиімді жұмыс істеуіне жағдай жасау қажет. Осылайша, ЖИ жүйелері білім беру саласында инновациялық шешімдер мен жаңа мүмкіндіктерді аша отырып, білім беру үдерісін жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Жасанды интеллекттің білім беру саласындағы қолданылуы – тек білім беру үдерісінің тиімділігін арттыру ғана емес, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық аспектілерін жаңғыртуға бағытталған стратегиялық маңызды қадам болып табылады. Осы бағыттағы ғылыми зерттеулер мен тәжірибелер ЖИ технологияларын білім беру саласында қолданудың келешегі мен артықшылықтарын толық ашып көрсетуі тиіс. Қазақстанның жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллектті тиімді пайдалану үшін барлық қатысушылардың бірлескен жұмысы, сондай-ақ жаңа технологиялардың енгізілуі үшін қажетті заңнамалық және ұйымдастырушылық қолдаудың болуы маңызды.

Әдебиет

1. Бендерев В.В. Искусственный интеллект и его возможности применения // Инновационные технологии в системе образования. – Алматы: КазНУ, 2020. – 215 с.
2. Голубева В.С. Роль и будущее искусственного интеллекта в системе высшего образования // Проблемы высшего образования. – 2021. – № 3. – С. 45-50.
3. Есжанов Б.С. Место и значение искусственного интеллекта в образовательном процессе // Развитие образования и науки: тенденции и инновации. – Астана: Фолиант, 2019. – 180 с.
4. Петрова О.И. Новые методы применения искусственного интеллекта в образовательной сфере // Современные образовательные технологии. – Москва: Наука, 2020. – 300 с.
5. Радченко А.Ю. Практические аспекты применения искусственного интеллекта в системе высшего образования // Искусственный интеллект и цифровые технологии: проблемы и решения. – Санкт-Петербург: Университет, 2021. – С. 125-130.

ГТАХР: 14.15.01

С.Е. Манабаева¹, Г.Б. Мауленбердиева¹, А.Н. Онгарбай²

¹«Мирас» университеті, Қазақстан Республикасы Шымкент қ., s_manabaeva@mail.ru

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан Республикасы, Атырау қ.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ РӨЛІ

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуымен байланысты білім беру саласында айтарлықтай өзгерістер орын алуда. Әлемде білім беру үрдісі жаңартылып, жаңа әдістер мен құралдар пайда болуда, олардың ішінде мобильді қосымшалар ерекше орын алуда. Мобильді технологиялардың күнделікті өмірімізде кеңінен қолданылуы білім беру жүйесіне де өз ықпалын тигізуде. Бұл үрдіс білім алу тәсілдерін өзгертумен қатар, оқушылардың білім деңгейін арттыруға, олардың оқу процесіне деген қызығушылығын оятуға, ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мобильді қосымшалар білім беру мекемелерінде оқытушылар мен оқушылардың жұмысын жеңілдетіп, оқу материалдарын қолжетімді және интерактивті етеді.

Әлемде білім беру жүйесіне жаңа технологияларды енгізу үрдісі қарқынды түрде дамып келе жатқандықтан, мобильді қосымшалардың оқыту процесіндегі рөлі барған сайын артып келеді. Бұл өзгерістер оқытудың әдістемелеріне, құрылымына, мазмұнына және қарым-қатынас формаларына әсер етеді. Мобильді қосымшалар оқыту құралдарының тиімділігін арттырып қана қоймай, оларды оқушылар мен оқытушылар үшін қолданудың ыңғайлы және тиімді жолдарын ұсынады. Мобильді технологиялар арқылы білім беру мазмұны интерактивті және уақытылы болады, бұл оқу процесіне қатысушылардың белсенділігін арттырады.

Мобильді қосымшалардың білім беру саласында қолданылуы білімнің кеңістігін кеңейтеді және білім алу процесінің барлық аспектілерін қамтиды. Мобильді қосымшалардың басты артықшылықтарының бірі – бұл олардың қолданушыларының кез келген уақытта және кез келген жерде білім алуға мүмкіндік беретіндігінде. Мобильді құрылғылар арқылы білім алу оқушыларға өзінің жеке оқу бағдарламасын таңдауға, оқу уақытын икемді түрде жоспарлауға және әртүрлі оқу ресурстарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, мобильді қосымшалар білім беру саласындағы білім алу процесін ыңғайлы әрі тиімді етеді.

Мобильді қосымшалар оқу процесінде интерактивтілік, мультисенсорлық және пайдаланушыға бағытталған әдіс-тәсілдер ұсынады. Мысалы, қолданушыларға аудио, бейнемазмұн, графика, анимация және ойын элементтері сияқты әртүрлі білім беру материалдары ұсынылады. Бұл, өз кезегінде, оқушылардың оқу материалын жақсы меңгеруіне, сонымен қатар олардың шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Мобильді қосымшалар сондай-ақ білім беру процесін бейімдеуге мүмкіндік береді, өйткені олар әртүрлі деңгейдегі оқушылар үшін арнайы құрылған бағдарламаларды ұсынады.

Мобильді қосымшалар білім беру процесінде қолданылғанда, олар тек оқушылардың оқу нәтижелерін жақсартып қана қоймай, оқытушыларға да өз жұмысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Оқытушылар мобильді қосымшаларды пайдалану арқылы студенттерінің оқу барысын бақылап, олардың белсенділіктерін қадағалай алады, сондай-ақ әрбір оқушының қажеттіліктеріне сәйкес тапсырмаларды жеңілдетуге немесе күрделендіруге болады. Сонымен қатар, мобильді қосымшалар арқылы оқытушылар оқушылармен тиімді кері байланыс орнатып, олардың оқу нәтижелерін үнемі қадағалап отыруына мүмкіндік алады.

Білім беру саласындағы мобильді қосымшалар түрлі мақсаттарда қолданылады. Біріншіден, олар оқу мазмұнын және білімді жеңіл және жылдам жеткізу үшін қолданылса, екіншіден, олар оқушылардың өзін-өзі бағалау мүмкіндіктерін дамытуға және өз білімін жетілдіруге мүмкіндік береді. Мысалы, түрлі білім беру платформалары мен қосымшалар оқу материалдарын визуалды және интерактивті түрде ұсынады, бұл оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мобильді қосымшалар оқушыларға тапсырмаларды өз уақытында орындауға, оқу мақсаттарына жету үшін қажетті ресурстарды жинауға көмектеседі. Бұл тәсіл білім алушылардың жеке оқуға деген қызығушылығын арттырады және олардың оқу мотивациясын күшейтеді.

Сонымен қатар, мобильді қосымшалар әлеуметтік және когнитивтік дағдыларды дамытуда да маңызды рөл атқарады. Оқушылар мобильді қосымшаларды қолдану арқылы топтық жұмысқа қатысып, бірлескен тапсырмаларды орындау барысында өздерінің әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын жетілдіре алады. Бұдан басқа, когнитивтік дағдыларды дамыту үшін мобильді қосымшалар түрлі логикалық тапсырмаларды орындауға, мәселені шешуге және шығармашылық қабілеттерді ашуға көмектесетін құралдар ұсынады.

Мобильді қосымшалар білім беру процесінің тиімділігін арттыру мақсатында оқу бағдарламаларын бейімдеу мүмкіндігін ұсынады. Оқу барысында оқушылардың қажеттіліктеріне сай арнайы бейімделген бағдарламалар мен контент ұсынылғанда, әртүрлі

оқу стилдері мен қажеттіліктеріне сәйкес білім беру тиімділігі артады. Сонымен қатар, мобильді қосымшалар арқылы алынған білімге деген қызығушылықтың артуы оқушылардың өз бетімен білім алуына ықпал етеді.

Қазіргі таңда мобильді қосымшалар оқу бағдарламаларын дербестендіру мен оқытудың жаңа тәсілдерін енгізу үшін маңызды құрал болып табылады. Бұл технологиялар, әсіресе қашықтан оқыту жүйесінде, білім беру процесін ұйымдастыруда жаңа мүмкіндіктер ашады. Мобильді қосымшалар білім берудің барлық деңгейлерінде қолданыла алады: мектептерде, жоғары оқу орындарында, сондай-ақ әртүрлі кәсіптік және қосымша білім беру салаларында. Олар оқу процесін ұйымдастырудың тиімділігін арттырып қана қоймай, оқу нәтижелерін бағалауға және оқушылардың жеке жетістіктерін қадағалауға мүмкіндік береді.

Білім берудегі мобильді қосымшалардың әлеуеті олардың қосымша мүмкіндіктері мен артықшылықтарымен толықтырылып, оқу процесін жетілдіруге мүмкіндік береді. Олар тек қана оқу мазмұнын ұсынумен шектелмей, сонымен қатар оқушылардың өзіндік жұмыстарын орындауына, уақытты тиімді пайдалануына және оқу материалдарын жан-жақты меңгеруіне ықпал етеді. Мобильді қосымшалардың көмегімен білім беру процесін дербестендіру, инклюзивті тәсілдерді енгізу, білім алушылардың деңгейін бақылау және оқу нәтижелерін талдау жұмыстары айтарлықтай жеңілдейді.

Осылайша, білім беру жүйесінде мобильді қосымшаларды қолданудың маңызы жоғары болып отыр. Олар оқу процесін әртүрлі тәсілдермен жақсартып, оқушылардың білім алу сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Мобильді қосымшалар білім беру саласында оқытушы мен оқушының өзара әрекеттесуін жақсартуға, оқу әдістемелерін жаңартуға және білім алушылардың қызығушылығын арттыруға бағытталған маңызды құрал болып табылады.

Мобильді қосымшалардың білім беру саласында кеңінен қолданыла бастауы, оның әлеуетінің жоғары екендігін дәлелдеп отыр. Бұл қосымшалар тек оқу процесін жетілдіріп қана қоймай, білім алушылардың әртүрлі қабілеттері мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін білім беру ортасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мобильді қосымшалардың әсері туралы ғалымдардың жүргізген зерттеулері бұл технологияның оқу процесіне қосқан үлесін, оның тиімділігін, сондай-ақ оның білім беру жүйесіндегі рөлін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта мобильді қосымшалар білім беру процесінде маңызды құрал болып табылады. Олардың негізгі артықшылықтарының бірі – бұл білім алу барысында оқушының жеке қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес материалдарды таңдауға мүмкіндік беру. Бұл тұрғыда ғалымдар мобильді қосымшалардың оқу процесінде оқушыларды белсенді түрде қатыстыруға және олардың білім алу деңгейін арттыруға ықпал ететінін атап өтеді. Мысалы, М.С. Lee және оның әріптестері (2019) зерттеулерінде мобильді технологиялардың оқушылардың оқу тәжірибесін өзгерту арқылы білім беру сапасын арттыратыны көрсетілген. Олар мобильді қосымшаларды қолдану арқылы оқушылардың білім алу процесінің тиімділігін арттыруға болатындығын атап өткен [1].

Мобильді қосымшалар оқу мазмұнын оқушыларға қолжетімді етіп, олардың оқу процесін жеңілдетеді. Бұл технологиялар білім алушылардың білімін тек тексерумен шектелмей, сонымен қатар оның тереңдігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау кезінде маңызды болып табылады, өйткені мобильді қосымшалар арқылы нақты уақыт режимінде кері байланыс ала отырып, оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыруға болады. Сонымен қатар, олар оқушыларға өз бетімен оқу барысында ізденіске бағыттады.

Мобильді қосымшалар оқу процесін байыта отырып, интерактивтілік, мультимедиа және әртүрлі оқу әдістемелерін пайдалану мүмкіндігін ұсынады. Ғалымдар бұл технологияның оқушылардың оқу материалдарын қабылдауын жеңілдетіп, оқу тәжірибесін тиімді әрі қызықты етеді деп есептейді. Мысалы, W. Wang (2021) өз зерттеуінде мобильді қосымшалар арқылы оқытудың оқушылардың критикалық ойлау дағдыларын дамытуға ықпал ететінін анықтаған. Ол мобильді қосымшалардың визуалды және аудиовизуалды

элементтерді қосу арқылы оқушылардың мәтіндермен жұмыс істеу қабілетін арттыратынын көрсеткен [2].

Бұл пікірді қолдайтын басқа бір ғалым, С.С. Chen (2020), мобильді қосымшалардың оқыту әдістері мен тәжірибелерін жаңартуға мүмкіндік беретінін айтады. Оның айтуынша, мобильді қосымшалар тек қана ақпарат беру құралы ретінде емес, сонымен қатар оқушылардың білім алу процестерін өзіндік басқаруға мүмкіндік беретін, шығармашылық пен талдау дағдыларын дамытуға ықпал ететін алаң болып табылады. Оқушылар мобильді қосымшаларды қолдана отырып, өз оқу материалдарын дербес зерттеп, қажетті ресурстарды тауып, тапсырмаларды орындау барысында өздері үшін ең тиімді оқу әдісін таңдауға мүмкіндік алады [3].

Мобильді қосымшалар оқу әдістемелерінің өзгеруіне себеп болды. Бұл технология оқу процесін икемді әрі тиімді етіп қана қоймай, жаңа білім беру әдістерін, атап айтқанда, жеке оқу траекторияларын ұсынуға мүмкіндік береді. С.М. Liang және оның әріптестері (2018) зерттеуінде мобильді технологиялардың білім алушының оқу стиліне сәйкес оқу жолдарын таңдау арқылы білім алу сапасын арттыратынын атап өткен. Олардың айтуынша, мобильді қосымшалар жеке оқыту тәсілдеріне негізделген оқу әдістемелерін қолдауға мүмкіндік береді, бұл оқу процесінің тиімділігін арттырады [4].

Мобильді қосымшалар оқу процесін оңтайландыруда және оның мазмұнын студенттің білім алу қажеттіліктеріне бейімдеуде маңызды рөл атқарады. Жеке оқыту әдістемелерін қолдана отырып, мобильді қосымшалар оқу материалдарын әртүрлі деңгейде ұсына алады. Сонымен қатар, бұл технологиялар оқушылардың өз уақытында білім алуына мүмкіндік береді, өйткені олар кез келген уақытта оқу материалдарымен танысып, өздерінің жеке даму траекториясын белгілей алады. Бұл жеке білім алу мүмкіндіктері мобильді қосымшаларды білім беру жүйесінің маңызды элементіне айналдырады.

Қашықтан оқыту жүйесінде мобильді қосымшалар білім алушылардың оқу тәжірибесін өзгертуде үлкен рөл атқарады. Оқушылар қашықтан білім алу кезінде мобильді қосымшаларды пайдалану арқылы оқу материалдарына қолжетімділікті арттырып, оқу процесінде кездесетін қиындықтарды жеңілдетуге мүмкіндік алады. М.Н. Al-Fraihat және оның әріптестері (2020) өз зерттеулерінде қашықтан оқытудағы мобильді қосымшалардың маңызды рөлін атап өтіп, бұл технологиялардың оқу тәжірибесін жақсартуда шешуші фактор болып табылатынын көрсеткен [5].

Қашықтан оқыту кезінде мобильді қосымшалардың басты артықшылығы – бұл оқушылардың білім алуын уақыт пен кеңістіктен тәуелсіз етіп жасау мүмкіндігі. Мобильді қосымшалар оқу бағдарламаларына қолжетімділікті арттырып, білім алушылардың кез келген жерде және кез келген уақытта білім алуына мүмкіндік береді. Бұл білім алу процесін икемді етіп, оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, қашықтан оқыту барысында кері байланыстың жылдам берілуі мобильді қосымшалардың тиімділігін арттырады, өйткені оқушылар оқу материалдары бойынша өзекті мәселелерді тез шешіп, нәтижелерін жақсартып алады.

Мобильді қосымшалардың тағы бір маңызды аспектісі – олар оқушылардың әлеуметтік және когнитивтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Оқушылар мобильді қосымшалар арқылы топтық жұмыстарға қатысып, өздерінің коммуникациялық және әлеуметтік дағдыларын дамыту мүмкіндігіне ие болады. Бұл тұрғыда әлеуметтік медианың, форумдардың және виртуалды сыныптардың рөлі зор. Оқушылар мобильді платформалар арқылы бір-бірімен байланысып, ынтымақтастықта жұмыс істей алады. Сонымен қатар, мобильді қосымшалар білім алушылардың когнитивтік дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмаларды ұсынады. Бұл тапсырмалар оқу барысында талдау, сыни ойлау және шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді.

Мобильді қосымшалар білім беру саласындағы болашақта үлкен рөл атқаратыны сөзсіз. Олар білім беру жүйесін жетілдіруге, білім алушылардың оқу тәжірибесін байытуға және оқытушылар мен оқушылардың арасындағы байланысты нығайтуға мүмкіндік береді. Ғалымдар мобильді қосымшалардың болашақта оқу процесінің негізгі компонентіне

айналатынын болжайды. M.J. Lee және оның әріптестері (2021) болашақта мобильді қосымшалардың білім беру жүйесіндегі интеграциясы тек оның тиімділігін арттырып қана қоймай, сондай-ақ оқу әдістемелерін, бағалау тәсілдерін және білім беру ортасын жаңартуға ықпал ететінін айтуда [6].

Қорытындылай келе, мобильді қосымшалар білім беру саласында оқу процесін жетілдіру, оқушылардың қызығушылығын арттыру, оқу нәтижелерін жақсарту және оқыту әдістерін жаңарту тұрғысынан үлкен маңызға ие. Ғалымдардың зерттеулері мобильді қосымшалардың оқушылардың оқу қабілеттерін дамытуда, оларды жеке оқу траекториялары мен өздігінен білім алу тәсілдеріне бағыттауда тиімді құрал екенін дәлелдеді. Мобильді технологиялар білім беру жүйесін жаңартып, оқытудың әдістемелерін икемді, интерактивті және дербестендірілген етіп, білім беру процесінің барлық қатысушыларына жаңа мүмкіндіктер ұсынады.

Әдебиет

1. Lee M.C., Chiu C.H., & Yeh Y.S. The effectiveness of mobile learning in enhancing students' learning outcomes: A case study of mobile learning in Taiwan. *Educational Technology & Society*. – 2019. – №22(2). – P. 76-89.
2. Wang W. Mobile applications in education: Transforming the learning experience. *Journal of Educational Technology*. – 2021. – №45(3). – P. 40-51.
3. Chen C.C. The role of mobile applications in developing critical thinking skills in education. *International Journal of Mobile Learning and Organisation*. – 2020. – №14(4). – P. 304-317.
4. Liang C.M., & Lee P.T. Mobile learning: Enhancing personalized learning paths and student engagement. *Journal of Educational Research and Practice*. – 2018. – №8(1). – P. 115-128.
5. Al-Fraihat M., Joy M., & Sinclair J. A systematic review of the effectiveness of mobile learning applications in higher education // *Journal of Educational Computing Research*. – 2020. – №58(3). – P. 672-692.
6. Lee M.J., & Lee H.Y. Mobile learning and the future of education: Trends, challenges, and opportunities // *International Journal of Educational Technology*. – 2021. – №40(2). – P. 185-198.

FTAXP: 14.35.07

А.Ә. Ниязбек¹, С.Ж. Ибадуллаева¹, Н.С. Аuezova²

¹Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ., Қорқыт Ата университеті salt_i@mail.ru

²Қазақстан Республикасы, Астана қ., Астана халықаралық университеті,
nurkuigan1971@mail.ru

ЖОО БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МАЗМҰНЫНДАҒЫ МЕТАПӘНДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІҢ ОРНЫ

ЖОО-да биологиялық білім беру жағдайында метапәндік құзыреттіліктерге қол жеткізуге бағытталған оқытудың негізгі әдістері мен білім берудің бірнеше технологиялары кездеседі. Солардың ішінде келесілерді атап айтуға болады. Интеграциялық технологиялар, олардың негізінде жоғары білім беру барысында биолог мұғалімдерін даярлау процесі жүреді, биологиялық бағыттағы метапәндік курстарды, метапәндік бағыттағы кәсіби-бағдарланған курстарды әзірлеу және т.б. Аталмыш технологиялар мамандық бойынша биологиялық оқыту модульдерін әзірлеуге, білім алушылардың ізденімпаздылығын, әмбебаптығын қалыптастыруға және жоғары білім беру жүйесінде биолог-мұғалімдерін даярлауды ұйымдастырудың жаңа модельдерін жасауға мүмкіндіктер ашады. Биологиялық білім алу барысында білім алушылар химия, физика, шет тілі, математика, мәдениеттану, философия пәндерін игере отырып, метапәндік интеграциялық процесі жүреді. Биологиялық мәтінімен жұмыс істеудің әртүрлі әдістері мен формаларына негізделген дидактикалық технологиялар: биологиялық пәндерге бағдарланған мәтіннің талдануы; дәрістерді тыңдау

мен конспектілеуді оқыту әдістері; оқудың әртүрлі түрлерін оқыту әдістемелері; оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясы; ситуациялық технологиясы, жобалау әдістері және басқалар.

20 ғасырдың аяқ жағында АҚШ орын алған пайда болған және алдыңғы дәстүрлі педагогикалық әдістермен қоса жүрген, бұл жерде түрлі әдістер қолдана отырып алынған нәтижелерді, басқа пәндер мазмұнын қоса отырып оқыту тәжірибеде қолдануға және олардың нәтижелерін салыстыруға мүмкіндік беретін микро-оқыту әдісі [1].

Метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру жолында топпен жұмысжасауға бағытталған социалды технологиялар мен өз-өзін дамыту технологиялары, дидактикалық оқыту әдістемелері және т.б. әдістер түрі. Сонымен қатар, бұл бағытта түрлі жаңа инновациялық технологиялар және зерттеу әдістерін қолдануға болады.

Жоғары оқу орындарында биологияны оқыту жағдайында метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруды іске асыру процесінде білім алушылардың оқу – танымдық қызметін жандандыруға ықпал ететін және өзара тұлғааралық байланыс түрлерін, шығармашылық пен жаңа идеяны дамытуды қамтамасыз ететін ақпараттық-коммуникациялық, ойын және интерактивті технологиялар қосалқы рөл атқарады.

Жаһандану дәуірінде биология мұғалімінің кәсіби қызметі барған сайын күрделене түседі, шығармашылық, креативтілік және салааралық байланыстар кеңейеді, жаратылыстану білімін саралау процестері күшейтіледі; жаһандық желілік өзара іс-қимылды енгізе отырып, ғылыми-академиялық қоғамдастық ішінде ғылыми, өндірістік және жеке байланыстар жанданады. Сонымен қатар, әлеуметтік байланыстар саласыда кеңейе түседі. Осы аталғанның барлығы жоғары білім берудегі түрлі жаңа идеялар, технологиялар және педагогикалық тәсілдерді қарастыруға, сонымен қатар жоғары білім беруде болашақ биолог мұғалімдерді даярлау процесіне қойылатын заманауи талаптарға сәйкес келетін инновациялық білім беру технологияларын қолдану қажет болады. Сондықтан, осыған орай биолог мұғалімдерді дайындау жағдайында метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруда жоғары білім беру сапасын арттыру қажет. Әрине бұл оқытудың метапәндік құзыреттіліктерге қол жеткізу аясында бір немесе бірнеше оқу пәндерінің жиынтық мазмұнына интеграциялап, дидактикалық процесс пен оқу практикасы аясында қолданатын түрлі инновациялық және заманауи ресурстарын пайдалану қажеттігін көрсетеді [2].

Сонымен қатар, педагогикада метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру аясында пәнаралық байланыста бірнеше ұқсастықтар болғанымен, брақ оқыту тәсілдерінде және әдістемелік қамтамасыз етілуде айтарлықтай ерекшеленеді. Н.А. Емельянова пайымдағандай, дәстүрлі оқыту және интеграциялық оқытуда, білім беру аясында логикалық ойлау мәдениетін және ғылыми дүниетанымды қалыптастыру максаттары метапәндік құзыреттіліктерді дұрыс қалыптасуына ықпалын тигізеді [3].

Биологиялық білім беруде жалпы мета-пәндік тәсілдің орны ерекше, мысалы жаратылыстану бағытындағы пәндердің ұғымдарын, категориялары мен мазмұндарын салыстырмалы түрде қарау емес, сонымен қатар білім алушыларға қалыптасқан метапәндік құзыреттіліктерін жалпы кешенді түрде қолданып, осыған орай түрлі интеграциялық мәселелерді шешуге және проблемалық жағдаяттардың шешімдерді табуға мүмкіндік беретін түбегейлі әртүрлі педагогикалық әдістер, технологиялардың өзара әрекеттесуінде шешілетін креативті негізді қамтиды.

Жоғары білім беру жүйесінде метапәндік құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған жұмыстардың тиімділігі негізінен эксперименттік оқыту әдістеріне, педагогикалық теориямен және үздіксіз практикамен байланыста болу қажет. Соның төңірегінде болашақ биолог мұғалімдерін даярлаудың тәжірибеге бағдарланған құзыреттілік модельдеріне, стейкхолдерлар сұраныстарына, бейтарапты бағалауға, жаңартылған оқу жоспарына негізделгені тиімді [4].

Осылайша, биологиялық білім беруде метапәндік құзыреттіліктердің қалыптасуы жаратылыстану мазмұнындағы сараптамаларға, интеграциялық принципке негізделген мазмұндардың таңдалуымен шектелмей, бірнеше негізгі пункттерді де қамтиды. Оларды

атап айтатын болсақ, білім беру процесінде тұлғаның шығармашылық қабілеттеріне сүйене отырып метапәндік оқыту әдістерін қолдану; метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруға арналған жаттығулар мен ситуациялық жағдайларды таңдау; заманауи талдау әдістері, ғылыми тұжырымдамаларға және пәнаралық байланыстар қатынастарымен ұғымдарды сипаттау, түрлі сызбалар, диаграммаларды қолдану. Метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруда жоғарыда келтіргендей шығармашылық тәсілді, интеграциялық әдістерді қолдану қажеттілігі туындайды. Осы төңіректе білім берудегі дәстүрлі және инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын бірге пайдалануын қажет етеді.

Биологиялық білім беруде кәсіптік бағдарланған метапәндік құзыреттіліктерді іске асыру барысында қажетті оқыту әдістерін таңдау, метапәндік оқыту курстарын жасаудың негізгі идеясына сүйене отырып құзыреттіліктер тобын анықтаған жөн [5]. Биологиялық білім беруде қалыптасқан метапәндік құзыреттіліктердің түрлерін анықтауға, қосымша даярлық бағыты бойынша мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарын есепке алу қажет. Жалпы алғанда қалыптастыратын жобаланатын метапәндік құзыреттіліктер шеңберіндегі оқыту әдістерінің жүйесі метапәндік, пәнаралық, практикаға бағдарлану, креативтілік, интерактивтілік және басқа да қағидаттарына сәйкес болу қажет.

Жоғары оқу орындарында болашақ биолог мамандарды даярлау процесінде метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастырудың негізгі дидактикалық шарты ол білім беруде жалпы педагогикалық және интеграциялық әдістемелерін біріктіру. Сонымен қатар, инновациялық білім беру технологиялары мен мета оқыту әдістерінің дұрыс таңдалуы болады. Биологияны оқытуда метапәндік құзыреттіліктердің қалыптастыру әлеуеті үнемі шығармашылық ізденісті, авторлық бағдарламалардың әзірленуін, заманауи инновациялық педагогикалық тәжірибеге сүйенуді талап етеді [6].

Кәзіргі заманауи білім беру аймағында биолог мұғалімдерін дайындау барысында оқытудың метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастыру процесін жақсы ұйымдастырған оқу-әдістемелік қамтамасыз ету қосымша әр пәннің мақсаттарын қайта қарап, жаңартуды талап етеді, осының негізінде метапәндік оқыту процесі атқарылады. Негізі оқу материалын іріктеу және оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар, оқу-әдістемелік кешендерді даярлау процесінде биология пәнінің басқада жаратылыстану бағытындағы пәндермен байланысы, пәндердің пәнаралық байланыстары ескеріледі. Бұл әрине биологиялық білімі мазмұнының ерекшелігімен сипатталады. Оның ішінде биологиялық пәндер арасындағы өзара байланыстардың ерекшелігі ескерілуі қажет. Әрине, бұл бағытта түрлі деңгейдегі интеграциялық принциптерді пайдалану метапәндік құзыреттіліктерді және болашақ биолог мұғалімдердің жалпы кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін жалпы биологиялық білім берудің үнемі дамуын талап етеді.

Биологиялық пәндерді оқытуда метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастыру мазмұнын іріктеу процесінде биология кафедралары және басқада жаратылыстану бағытындағы кафедраларының бірлесе жұмыс атқаруы, тәуелсіз бағалау әдісін қолдану, оның ішінде білім беру деңгейлерінің дайындығында метапәндік құзыреттіліктегі бағалау және беру процесіне тартуда өз үлесін алатыны анық.

Оқу процесінің негізгі мақсат-міндеттерінің бірі метапәндік оқыту идеясын анықтау маңызды, оның негізінде метапәндік құзыреттіліктердің қалыптастыру құрылымы, метапәндік оқытудың негізгі аспектілері таңдалады. Әрине, барлық білім беру процесінде қолданылатын проблемалық, креативтілік, интеграциялық, синтетикалық білім беру жүйелерінің пәнаралық және пәнішілік байланыстар, ғылыми көзқарас тұтастығы, кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастырудағы дидактикалық және педагогикалық механизмдерді қарастыру, ол метапәндік құзыреттіліктерді қалыптастырудың негізгі жолдары мен педагогикалық тәсілдері.

Әдебиет

1. Сабыров Т. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру: көмекші құрал. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының баспа кабинеті, 1999.

2. Акмуллаева А.С. Қолданбалы биология, оқуқұралы / А.С. Акмуллаева. – Алматы: Техноэрудит, 2021. – 188 б.
3. Төлеубаев Ж.С. Қолданбалы биология, Оқулық. – Алматы: ҚР Жоғары оқу орынд. қауымдастығы, 2014. – 512 б.
4. Шорин С.С. Қолданбалы биология топырақтану негіздерімен. Оқулық.1-ші бөлім. – Қарағанды: ЖК "Ақ нұр" баспасы, 2012. – 342 б.
5. Шорин С.С. Қолданбалы биология топырақтану негіздерімен. Оқулық. 2-шібөлім. – Қарағанды: ЖК "Ақ нұр" баспасы, 2012. – 320 б.

IRSTI: 14.35.07

R.R. Saidashev, D.T. Madimova, A.Zh. Aubakirova, I.M. Dyussekeneva

Shakarim University

Republic of Kazakhstan, Semey

crunchofbuns@mail.ru, dilyara.madimova@gmail.com,
adinaaubakirova26@gmail.com, indiradyusekeneva@mail.ru

STUDENTS' PERCEPTION OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED TOOLS IN ACADEMIC WRITING

Artificial intelligence has become more prevalent in foreign language instruction in the twenty-first century. Artificial Intelligence is used to imitate ESL Students' language learning. One easy fix for English language learners having trouble Academic Writing in English is online machine translation. Nonetheless, there is ongoing disagreement over whether automated Artificial Intelligence programs are beneficial for teaching English Academic Writing. As limits, some researches have noted severe mistakes in direct translations that do not match the context; yet, other studies have demonstrated their value in English Academic Writing courses.

Because machine learning translation technologies are freely available, they are the most accessible kind. Google Translate is the most widely used app globally, with one of the biggest cloud servers and an extensive data collection network. Deep learning technology, which uses artificial neural networks, has been used since 2016 to increase translation accuracy by identifying context and displaying precise translations in sentence units. ESL Students and teachers pay attention to Google Translate as a result.

Another AI-powered tool with a wider range of features than standard machine learning apps is Grammarly. A popular cross-platform writing tool called Grammarly checks errors in spelling, grammar, punctuation, clarity, engagement, and delivery. It is hosted in the cloud. Users can match the language to the occasion, style, and accent.

An artificial intelligence application called Quillbot contains all the features required for Academic Writing. Quillbot's features include: paraphraser, grammar checker, plagiarism checker, summarizer. Grammarly, Quillbot and Google Translate vary in that Grammarly and Quillbot do not employ machine translation. Grammarly and Quillbot, on the other hand, uses a generative Artificial Intelligence engine to provide targeted assistance with English Academic Writing and style.

Prior research demonstrated that AI translators can serve as a learning tool by enabling English language teachers to give ESL Students personalized feedback. AI translation technologies have received favorable reviews for their efficiency and contribution to English language teaching. It is critical for English language teachers to comprehend the implications and possible drawbacks of these AI-based tools in order to effectively integrate them into education of English Academic Writing. This study investigates how ESL Students of Semey Shakarim University NJSC see the use of generative AI-based Grammarly, Quillbot and machine learning-based Google Translate in English Second Language (ESL) classes. This study shows how ESL Students are now using AI-based tools, explores how these tools may affect English language teaching environments in the

future, and offers suggestions for improving their use in Academic English Writing classes for ESL Students in higher education.

Literature Review and Methods

According to earlier research [1], incorporating AI-based tools can have a major impact on university students' English writing without impairing their language development. Another research [2] indicates that university students discovered Grammarly adaptable and practical, showing good improvement in grammar according to the program's feedback.

University students who got feedback on their sentence structure from AI-based systems rather than their teachers were better able to recall the passivity of English grammar rules. The 2016 study also demonstrated that Grammarly offered more comprehensive feedback and practical features for writing in English [3].

The findings about Quillbot [4] reveal that the students in this study responded positively to using Quillbot to assist them in improving the quality of their writing. Furthermore, the use of Quillbot was found to have three benefits: enhancing students' positive attitudes toward writing, providing a variety of user-friendly writing features, and aiding students' language development. This study implies that AI-powered technology like Quillbot in writing, particularly in academic writing, has a significant role in creating high-quality writing for students.

This research was carried out at Semey Shakarim University NJSC. Forty ESL Students enrolled in English Academic Writing classes made up the study's participants. The self-reported English scores, gender, and courses of survey respondents are displayed in Table 1. There were twenty-eight female and twelve male survey respondents. Of the 40 responses, 20 students were on the fourth course, followed by 20 students on the third course.

Table 1 – Participants' demographic information

Category		Number	Percentage (%)
Gender	Male	12	30
	Female	28	70
Course	3	20	50
	4	20	50

The survey's questions were adapted from earlier research on the subject [5]. Using statements like «The incorporation of Google Translate has enhanced my English Academic Writing» and «The utilization of Grammarly and Quillbot has promoted my English Academic Writing» the first set of questions investigated the effectiveness of AI writing tools to improve English Academic Writing skills. Participants in the study were asked if they agreed or disagreed. Choosing replies on a 5-point Likert scale from «strongly disagree» (1) to «strongly agreed» (5) regarding the efficacy of each AI-based writing tool. The survey then included multiple-choice questions regarding the most notable advantages and disadvantages of Grammarly, Quillbot and Google Translate. It was encouraged of the participants to list the most important advantages and disadvantages of each instrument that they had discovered while working on English writing tasks.

In terms of data analysis, Semey Shakarim University NJSC ESL Students' perceptions of AI-based English writing tools were investigated using quantitative analysis. Following the poll, participants were gathered for focus groups so that researchers could learn more about their opinions of three different AI-based writing systems. The interview took place over Zoom. The interview lasted one hour, and participation was entirely voluntary. Thematic analysis was used to examine the interview data [6].

One popular method for data analysis in qualitative research is thematic analysis. This method entails finding, examining, and summarizing patterns (themes) in the data. It is very helpful for research projects that try to understand people's perspectives, experiences, and views. To fully comprehend the data's contents, the study team must first read and reread it. In the second phase, the data must be coded, which entails locating a data feature and giving it a label (code) that captures its essence. The research team's third stage involves going over the coded data to look for

themes or trends. Checking that the themes hold true for both the coded extracts and the complete data set is the next step. The last stage is to make sure every theme is well-defined and developed. This involves figuring out what each theme's "essence" is and what part of the data it represents. Table 2 shows interview participants.

Table 2 – Interview participants

Category	Student 1	Student 2
Gender	Male	Female
Course	3	4

Results and Discussion

Tables show the findings from the analysis of the perceived effects of Grammarly, Quillbot and Google Translate.

Table 3 – Preferences for AI-based English Academic Writing tools

Category	Number	Percentage (%)
Google Translate	8	20
Grammarly	12	30
Quillbot	15	37.5
Using all of three	5	12.5

Table 3 demonstrates that the majority of students (15 participants, or 37.5%) favored using Quillbot for Academic English Writing. On the other hand, Grammarly was favored by 12 students, or 30% of the sample, as a more effective substitute. There were 8 students, or 20% used Google Translate and merely 5 students, constituting 12.5% of the sample, acknowledged the usefulness of all these instruments in promoting writing proficiency in English. These findings demonstrated varying preferences according to the features of each tool, particularly for students using tool like Google translate. Students translated from Russian or Kazakh to English using this tool. On the other hand, students found greater assistance in written English writing and style when they utilized Grammarly and Quillbot, a generative AI engine.

Tables 4 and 5 present the results, which offer a detailed evaluation of the advantages and disadvantages of Grammarly, Quillbot and Google Translate. First, students overwhelmingly indicated that Google Translate was user-friendly, emphasizing this feature as a key advantage (12, 30%). The capacity of Google Translate to support error detection and correction (10, 25%), supporting concept organization and sentence construction. It was especially beneficial for expanding vocabulary, according to many students (8, 20%), offering translations that make sense (6, 15%) and total ability to write in English (4, 10%).

Table 4 – Advantages and disadvantages of Google Translate

Category		Number	Percentage (%)
Advantage	Convenient (quick & easy) to use	12	30
	Recognize or correct errors in writing	10	25
	Learning vocabulary	8	20
	Translates writing naturally & perfectly	6	15
	English (writing) ability	4	10
Disadvantage	Depend on it too much	16	40
	Shows unnatural expressions or grammar structures	8	20
	Difficult to identify errors	6	15
	It does not translate accurately	5	12.5
	Does not improve English (writing) ability	5	12.5

Second, with reference to the drawbacks of Google Translate, a significant number of beginning and intermediate English language learners identified concerns related to overdependence, with 16 (40%) students recognizing this issue. Additionally, 8 students (20%)

called attention to the tool's propensity to produce strange syntax or sentences. In particular, the findings also demonstrated that students find it difficult to identify errors in Google Translate, as reported by 6 (15%) pupils. Additionally, 5 students (12.5%) expressed worry regarding the tool's sporadic usage of erroneous language or terms. 5 (12.5%) students expressed doubts about its ability to improve English writing abilities, suggesting a possible dependency without any noticeable skill growth.

Third, a large number of ESL Students stated (18, 45%) that Grammarly's and Quillbot's feedback gave them access to natural terms or structures. They (12, 30%) praised the tool's automatic feedback feature for its convenience. Furthermore, Grammarly's ability to identify and fix errors was also praised by students, with 6 (15%) praising its ability to analyze and fix errors and another 4 (10%) praising its correction capabilities. Furthermore, 20 (50%) ESL Students did not see any problems with Grammarly and Quillbot or required explanation regarding any possible downsides, indicating a degree of contentment or a lack of critical interaction with the application. Nonetheless, there was a significant worry about 14 students' (35%) possible over-reliance on Grammarly and Quillbot.

Table 5 – Advantages and disadvantages of Grammarly and Quillbot

Category		Number	Percentage (%)
Advantage	Feedback offers natural expressions or structures	18	45
	Automated feedback is convenient	12	30
	It helps identify errors	6	15
	It helps fix errors	4	10
Disadvantage	There is no weakness/I do not know	20	50
	Depend on it too much	14	35
	It does not improve my English (writing) ability	4	10
	Does not offer sufficient feedback or explanation	2	5

These findings demonstrate that students are aware of the possible drawbacks of relying too much on automated writing aid programs and the significance of striking a balance between tool use and the development of personal skills. These answers offer an analysis of Grammarly and Quillbot, highlighting its positive aspects while also acknowledging its drawbacks and possible dangers of over-reliance.

Two ESL Students participated in focus groups where their thoughts and opinions on the aforementioned survey results were elicited in further detail. After the interview data was examined, the following primary themes surfaced:

- 1) Benefits of utilizing English writing tools powered by AI;
- 2) Drawbacks of utilizing writing tools for English written by AI;
- 3) Varying usage according to their degrees and ability with English.

The majority of college students utilized Grammarly's basic edition as well as Quillbot, which is frequently used to examine word alterations or grammatical functions. ESL Students in particular mentioned that Grammarly and Quillbot are beneficial and helpful when turning in writing projects in the language. Writing tasks in English were sent in for class, both Grammarly and Quillbot was determined to be the most helpful resource in this instance. An excerpt from the complete transcript of the students' interviews is provided below.

Before turning in an English writing assignment, I used Grammarly and Quillbot. I had to utilize it because I was aware of several mistakes in my English writing. (Student 1 interview transcript)

The main benefit of employing AI-based tools is that it helps ESL Students feel less nervous when writing in English. For those who believe they have limited English competence, writing in English can be extremely stressful and burdensome.

But, with the advancement of AI and modern technology, individuals can have assistance whenever needed. The main benefit of utilizing these AI-based writing tools is therefore that their anxiety related to learning English is reduced.

Because I couldn't write lengthy articles in English, I was always under pressure to write in the language. However, since I may obtain assistance from AI-based technologies, my worry over writing in English can go down. (Student 2 interview transcript)

This study investigated how the ESL Students of Semey Shakarim University NJSC felt about AI-based resources including Grammarly, Quillbot and Google Translate. An online survey comprising fourteen ESL Students were administered. Two people participated in a focus group interview that was held following the survey. The following are the study's findings. First, according to survey results, ESL Students thought AI-based writing tools were useful in English writing classes. Additionally, the data demonstrated that ESL Students favored Google Translate, particularly when it came to writing assignments in English. Students that used Google Translate reported that they liked how user-friendly it was, citing its simplicity as a key advantage. It was very helpful, according to a lot of ESL Students, for improving vocabulary, translating, employing complex idioms, understanding grammar, and improving English writing skills. Furthermore, a lot of ESL Students stated that Quillbot's feedback gave them structures or expressions. They mentioned how useful the tool's automatic feedback feature was. Grammarly was also recognized for its excellence in error detection and correction, emphasizing both its ability to identify and correct errors as well as its corrective skills.

Analysis, however, revealed that employing AI-based technologies has certain drawbacks as well. For example, even though many college students felt that Google Translate improved their overall English proficiency, some ESL Students had concerns about grammatical errors and incorrect translations.

These results imply that there should be caution when implementing AI-based learning technologies in college English writing courses. University English classes ought to be formatted to successfully integrate these AI-based resources rather than depending exclusively on them. In particular, appropriate direction for incorporating AI-based English tools can have a good effect on education, improving university students' English writing without impeding language acquisition.

Conclusion

This study looks at how ESL Students of Semey Shakarim University NJSC feel about writing tools that use artificial intelligence, like Grammarly, Quillbot and Google Translate. Forty ESL Students who had completed English Academic Writing classes were polled by the research team, and they also asked volunteers to take part in focus groups. The results indicate that these tools can help ESL Students become better writers, with ESL Students pointing out the advantages and disadvantages of each tool. But the study also showed that ESL Students' ability to write in English could be hampered by an over-reliance on AI-based writing tools. The findings highlight how important it is to successfully include AI-based tools into English Academic Writing.

To further understand how AI-based Academic English Writing tools can enhance the standard of foreign language writing assistance, more study is required in this area.

References

1. Klekovkina V., & Denié-Higney L. Machine translation: Friend or foe in the language classroom? // L2 Journal: An Open Access Refereed Journal for World Language Educators. – 2022. – Vol. 14 (1). – P. 105-135. <https://doi.org/10.5070/L214151723>
2. O'Neill R., & Russell A. Stop! Grammar time: University students' perceptions of the automated feedback program Grammarly // Australasian Journal of Educational Technology. – 2019. – Vol. 35 (1). – P. 42-56. <https://doi.org/10.14742/ajet.3795>
3. Qassemzadeh A., & Soleimani H. The impact of feedback provision by Grammarly software and teachers on learning passive structures by Iranian EFL learners // Theory and Practice in Language Studies. – 2016. – Vol. 6 (9). – P. 1884-1894. <https://doi.org/10.17507/tpls.0609.23>

4. Eka Yuni Kurniati & Rahmah Fithriani. Post-Graduate Students' Perceptions of Quillbot Utilization in English Academic Writing Class // JELTL (Journal of English Language Teaching and Linguistics). – 2022. – Vol. 7 (3). – P. 437-451. <https://dx.doi.org/10.21462/jeltl.v7i3.852>
5. Kim H.K. & Han S.M. College students' perceptions of AI-based writing learning tools: With a focus on Google Translate, Naver Papago, and Grammarly. // Modern English Education. – 2021. – Vol. 22 (4). – P. 90-100. <https://doi.org/10.18095/meeso.2021.22.4.90>
6. Castleberry A., & Nolen A. Thematic analysis of qualitative research data: Is it as easy as it sounds? // Currents in Pharmacy Teaching and Learning. – 2018. – Vol. 10 (6). – P. 807-815. <https://doi.org/10.1016/j.cptl.2018.03.019>
7. Lee Y.-J., Davis R.O., & Lee S.O. University students' perceptions of artificial intelligence-based tools for English writing courses. // Online Journal of Communication and Media Technologies. – 2024. – Vol. 14 (1). <https://doi.org/10.30935/ojcmr/14195>
8. Lee S.M. The impact of using machine translation on EFL students' writing. // Computer Assisted Language Learning. – 2020. – Vol. 33 (3). – P. 157-175. <https://doi.org/10.1080/09588221.2018.1553186>
9. Stapleton P., & Kin B.L.K. Assessing the accuracy and teachers' impressions of Google Translate: A study of primary L2 writers in Hong Kong. // English for Specific Purposes. – 2019. – Vol. 56. – P. 18-34. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2019.07.001>
10. Briggs N. Neural machine translation tools in the language learning classroom: Students' use, perceptions, and analyses // Jalt Call Journal. – 2018. – Vol 14 (1). – P. 2-24. <https://doi.org/10.29140/jaltcall.v14n1.221>

FTAXP: 50.39.02

Г.А. Султанова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., gasultanova@mail.ru

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Осыдан бірнеше жыл бұрын ешкім машиналық оқыту біздің өміріміздің ажырамас бөлігі болады деп ойламас еді, сондықтан біз оны пайдалану фактілері туралы білуге тоқталамыз. Жасыратыны жоқ, бұл прогресс өнімі бүкіл әлем бойынша әртүрлі салалардағы жүздеген мың, тіпті миллиондаған жұмысшыларды алмастыра алады. Жалпы мағынада машиналық оқыту – бұл деректердегі кейбір заңдылықтарды анықтауға және олардың негізінде қажетті болжамдарды жасауға арналған статистикалық әдістер жиынтығы. Машиналық оқыту жүйелерін келесі белгілер бойынша жіктеуге болады:

Нысаналы бағыт бойынша:

- Жіктеу – параметрлерді кейбір санаттарға бөлу жүйенің міндеті;
- Регрессия – жүйенің түпкі мақсаты-белгілі бір болжамды мән алу;
- Аномалияларды анықтау - жүйенің міндеті-басқалардан ерекшеленетін деректер нүктелерін анықтау.

Оқыту әдісі бойынша:

- Бақыланатын – мысалдар жиынтығы негізінде болжауды жүзеге асыру;
- Бақыланбайтын оқыту – алгоритмнің мақсаты деректерді ретке келтіру немесе олардың құрылымын сипаттау болып табылатын жүйелерге тән;
- Күшейтілген оқыту – жүйенің мақсаты-эксперименттер қою, нәтижелер алу және олардың негізінде оқу. Оқу процесінде алгоритм жақсы нәтижеге жету үшін стратегияны өзгертеді. Мұндай алгоритм ең автономды болып табылады және тапсырманы орындауда жақсы нәтижелерге қол жеткізеді. Алайда, мұндай жүйелер қайта оқыту проблемасымен сипатталады.

Архитектура бойынша: нейрондық желілер, автоэнкодерлер, конволюциялық нейрондық желілер, орналастыратын нейрондық желілер, қайталанатын нейрондық желілер және т.б. Машиналық оқыту жүйелерінің берілген архитектуралары әр түрлі күрделілікке, кіріс параметрлерінің әр түрлі саны мен сипатына ие, әр түрлі есептеу қуатын қажет етеді. Әрбір нақты тапсырма үшін сәйкес архитектураны таңдау керек.

Дүние жүзіндегі миллиардтаған адамдар күн сайын сұрақтарына жауап алу үшін іздеу жүйелерін пайдаланады [1]. Пайдаланушы браузерге іздеу сұрауын енгізген сайын, тиісті іздеу жүйесінің қызметтері іздеу шарттарын қанағаттандыратын объектілерді таңдайды. Осылайша таңдалған объектілердің саны миллиондаған. Таңдаудың келесі кезеңі іздеу шартына ең аз жауап беретін нысандарды електен өткізуден тұрады. Ол үшін объектілердің іздеу шартына сәйкестік дәрежесін бағалау қажет. Бұл сәйкестік дәрежесі әр объектіге тән әрбір іздеу параметрінің салмағын есептеу арқылы есептеледі. Осы процестің соңында қалған объектілер осы объектілердің іздеу сұрауының параметрлеріне сәйкестік дәрежесінің төмендеуі бойынша сұрыпталады. Осылайша, пайдаланушыға іздеу сұрауына жауап беріледі. Бірақ объектілердің іздеу сұранысының параметрлеріне сәйкестік дәрежесін бағалау қалай жүреді? Әрбір нысан іздеу сұрауларының барлық ықтимал комбинациялары мен тұжырымдарын қолмен салыстыруы керек пе? Бұл міндет, егер ол автоматтандырылмаса, бірақ оны нейрондық желіні немесе терең оқыту жүйесін қосу арқылы жасауға болады[2]. Сонымен, алдымен объектілер мен оларды жіктеу параметрлерінің салыстырмалы түрде аз үлесін, сондай-ақ осы сәйкестіктердің салмағын қолмен анықтау керек, содан кейін іздеуді жүзеге асыратын пайдаланушылардың мінез-құлқынан кейбір критерийлерді бөліп, осы деректерді толықтыру қажет. Егер пайдаланушы іздеген нысанды жүйе ұсынған тізімде бірінші тапса, онда іздеу жүйесінің мақсатына қол жеткізіледі және сәйкестік таразыларын тиісті түрде қайта бағалау жүзеге асырылады. Әйтпесе, пайдаланушының мінез-құлқына сүйене отырып, жүйе жаңа сәйкестіктерді орнатады немесе бар сәйкестіктердің салмағын өзгертеді. Осылайша, пайдаланушылардың іздеу сұрауларын өңдеу барысында жүйе "оқытылады" және қажетті пайдаланушыларға барған сайын жақын нәтижелерді бере бастайды. Мұндай іздеу жүйелерінің жұмысындағы қызықты факт, тіпті оларды жасаған бағдарламашылар да іздеу жүйесінің пайдаланушының кейбір сұрауына қандай жауап беретінін нақты айта алмайды.

Бүгінгі таңда машиналық оқыту саласын зерттеумен және дамытумен осындай ірі компаниялар айналысады: Microsoft, Google, IBM, Intel, Facebook, Cisco, Amazon, Apple, Samsung. Бұл IT индустриясының флагмандары шешетін бірқатар мәселелер бар. Атап айтқанда, белгілі бір тапсырма үшін дұрыс таңдалған архитектура уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді. Алайда, бұл жағдайда дұрыс таңдау жасау өте қиын. Бүгінгі таңда машиналық оқыту жүйелерінің ондаған архитектураларының жұмыс істеу принципін түсіну қажет. Осыдан кейін тапсырманың ерекшелігін ескере отырып, жүйенің жұмысына әсер ететін маңызды факторларды бөліп көрсету керек. Бұл жағдайда архитектураны таңдау процесі өте күрделі және кейде мәселені шешуде кедергі болады. Шешілетін мәселенің түріне байланысты машиналық оқыту жүйесінің нақты архитектурасын таңдауға көмектесетін арнайы алгоритмдерді құру бұл мәселені шешуге көмектеседі [4, 5].

Жүйе пайдаланушының сұрауына барабар және дәл жауап беруі үшін оны өз кезегінде "үйрету" керек. Басқаша айтқанда, сіз жүйенің білім қорына өте үлкен көлемдегі деректерді енгізуіңіз керек. Сонымен қатар, бұл деректерді эксперименталды түрде алу қажет. Интернет желісінің дамуымен қажетті деректерді жинау айтарлықтай жеңілдеді. Сонымен қатар, мұндай деректерді сақтау үшін арнайы бұлттар жасалады, оларға қол жеткізу бұрынғыдан да оңай. Сондай-ақ, бүгінде бұл бастапқы деректерді жинауды біз күн сайын қолданатын әртүрлі гаджеттердің көптігі арқылы автоматтандыруға болады. Алайда, жоғары мамандандырылған салалардың, сондай-ақ алынған деректер ресімделмеген салалардың деректер көлемі әлі де жеткілікті үлкен емес және бүгінгі күні оны түзетуге әрекет жасалуда.

Қайта оқыту мәселесі машиналық оқыту жүйесінің параметрлерін оқу үлгісінің мәндеріне шамадан тыс сәйкестендіру болып табылады. Бұл жағдайда жүйенің дәлдігін

жоғалту процесі одан әрі оқытуға байланысты немесе жүйенің шын мәнінде жоқ оқу үлгісінің элементтері арасындағы заңдылықтар мен байланыстарды анықтауы байқалады. Бұл мәселені шешу үшін, егер жүйенің мақсатты міндеті регрессия болса, оқу үлгісін екі бөлікке бөлу ұсынылады: оқу және тест. Бұл жағдайда жүйе оқытылған кезде, сынақ үлгісіне негізделген регрессияның дәлдігі төмендей бастайтын сәт болады. Бұл жүйе қайта даярлауды бастайтын сәт. Алайда, егер жүйенің мақсатты міндеті жіктеу болса, онда машиналық оқыту жүйесін оқытылған деп санауға болатын сәтті анықтайтын нақты критерий жоқ.

Бүгінгі таңда ақпараттық технологияларды қолдану тәжірибесі көрсеткендей, соңғысы операциялық технологиялар ретінде әрекет ете бастайды. Егер бұрын жүйе өз жұмысының нәтижесін пайдаланушыға көрсетсе, содан кейін соңғысы осы нәтижені ескере отырып, белгілі бір шешім қабылдауы керек болса, енді нәтижені алғаннан кейін жүйенің өзі өзіне жүктелген тапсырма шеңберінде қандай да бір әрекет туралы шешім қабылдайды. Осылайша, өндірістік және тұрмыстық сипаттағы көптеген процестерді автоматтандырудың жаңа мүмкіндіктері ашылуда.

Әдебиет

1. Волков К., Забродина Е. В Японии изобрели «беспилотный» грузовик // Российская газета. – 24.11.2016. – №267. [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://rg.ru/2016/11/24/v-iaponii-vypustili-pervyj-v-mire-bespilotnyj-samosval.html> (дата обращения 09.04.2017)
2. Нафиков М. Обзор задач компьютерного зрения в медицине // ресурс для IT-специалистов. – 04.09.2016. – [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://habrahabr.ru/post/309152/> (дата обращения 09.04.2017)
3. Петухов Д. Machine Learning в коммерческих банках // сетевое издание. 25.07.2015. – [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <http://www.codeinstinct.pro/2015/07/big-data-in-banking.html> (дата обращения 10.04.2017)
4. Эрикссон Г. Выбор алгоритмов машинного обучения Microsoft Azure // Документация Microsoft Azure. – 14.03.2017. – [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://docs.microsoft.com/ru-ru/azure/machine-learning/machine-learning-algorithm-choice> (дата обращения 11.04.2017)
5. Marr Bernard. Cheat Sheet: 5 Things Everyone Should Know About Machine Learning // Forbes. 22.09.2016. – [электронный ресурс] – Режим доступа. – URL: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2016/09/22/cheat-sheet-5-things-everyone-should-know-about-machine-learning/#7d481bb32dcf> (дата обращения 11.04.2017)

FTAXP 14.25.09.

А.С. Сыдыкова

«С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы, 777_002as@mail.ru

ӨМІРМЕН ӨЗЕКТЕС ӨЗГЕРІС – БІЛІМ ТАЛАБЫ

XXI ғасыр сәт сайын өзгеріс туғызып, қоғамды анағұрлым күрделендіре түсуде. Келешек жаңа буын мақтаныш тұтатындай жарқын болашақ құру – білім саласындағы адамдардың бірлескен күш-жігерлерін талап етуде. «Біз жастарға сенеміз» деп, Мағжан Жұмабаев айтқандай, ел болашағы жастардың қолында. Ең бастысы, білім беру жүйесіндегі өзгеріс-оқыту бағдарламаларының сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттауды қамтуы тиіс. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп келе жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

XXI ғасырда әлемдегі қайта құрулар, экономиканы дамытудағы жаңа бағдарламалар,оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қажет талаптарға соны өзгерістер әкелді. Білім беру мекемелерінде инновациялық педагогикалық технологияларды қолдану оқу үдерісін ізгілендіруге, жаңашыл жобаларды енгізіп,оны тиімді басқарып, жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында оқытудың өзекті мәселелері мен тенденцияларын заман талабына сай үйлестіре алу міндеті туындап, дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіруде оқу жүйесіне жаңа талап үдесінен қарау қажеттілігі туындады. Сондықтан қазіргі кезең ғылыми-техникалық жаңа педагогикалық технологияларды, тың тәсілдерді, жаңаша идеяларды қолдануды талап етеді. Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың: «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Үкімет жоғары білім саласын халықаралық білім кеңістігімен ықпалдастырып жатыр. Инновациялық саясатты еліміздің ғылыми-технологиялық басымдықтарымен үйлестіру қажет», – делінген [1]. Қазіргі білім беру саласындағы түрлі технологияларды меңгеру тұлғаның интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық келбетінің қалыптасуына оң әсерін тигізіп, оқу-тәрбие үдерісін ұтымды ұйымдастыруға ықпал етеді. Қазіргі педагогикадағы соны жаңалықтарды пән ерекшелігіне қарай қолдана білу-оқыту мақсатына жетудің басты құралы. Бүгінгі заман ұстазының міндеті – жеке тұлғаның өзіне, әлеуметтік ортаға керекті қабілеттерін қалыптастырып, дамытуға, ізденісін арттырып, білімін жетілдіру үшін қолайлы орта туғызу. Қазіргі қоғамның басты қажеттілігі-логикалық ойлау қабілетін арттыру, жан-жақты сауатты тұлға болуы үшін өмір сүріп отырған қоғам ағымына сай бейімдеу, ақпараттық білім негіздерін беру. Тарих пәні оқушылар үшін қызық пән болып табылатындықтан, материалды басынан түсініп оқыған баланың қызығушылығы артып, саралап, екшеп, стандарттық деңгейдегі білімнен артып, құштарлығы оянады. Идеяларды құрастырып, белсенді тыңдап, бар ойын талқылауға шоғырландыруға мүмкіндік беретін әңгіме-жұптық әңгіме. Жұптарды қолдану – оқушыларға сөйлеуге, үлкен топтарда өзін сенімсіз сезінетін оқушыларға үлкен көмек. Әр жұпқа ынталандыратын арнайы сұрақ пен тақырып таңдалу керек. Белсенді тыңдап, жауап беруге қарай қадам жасау керек. Жеке жауап алатын сұрақ қоюды сұрап, ол сұрақты жұпта талқылау керек. Әр жұпқа мақсат қою керек. Мына қырдан қарастырыңыз деп.

Патша үкіметінің қазақ өлкесін жан-жақты отарлауы-бұл елдің ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуді, салт-дәстүрлерін білуді, өткен тарихын меңгеруді қажет етті. Алдыңғы келе жатқан жұрттың жығылған жары, сүрінген томары кейінгінің бетін еріксіз бұрғызады. XIX ғасырда қазақ елі мен жерінің ғылыми зерттелуін, қоғамдық ұйымдар мен ғылыми мекемелердің дамуы жайлы әр тараптан мағлұмат алып, хақиқатқа көз жеткіземіз.» Ғылымның жолымен жүрген жұрт бұл күнде өмірдің төрінде. Әуелі ғылымсыз адаммен бұл күнгі ғылымды адамды алсақ, екеуінің арасы айласыз хайуан мен ақылды адамның арасындай», – деп ұлы жазушы Мұхтар Әуезов айтқандай қазақ өлкесін жан-жақты зерттеу өлкенің өндіргіш күштерін, табиғи ресурстарын айқындауды қажет етті [2]. 7 сыныпта « XIX ғасырдағы Қазақстанның ғылыми зерттелуі» атты тақырыпта» *Жазбаша дөңгелек үстел «әдісімен»* қазақ жерін зерттеушілер жайлы оқушылар парақтарына өз ойлары мен идеяларын белгіленген уақыт аралығында жазып, уақыт аяқталған соң оң жағындағы көршілеріне парағын ұсынады. Көршілері алдыңғы жолдасының жазғанымен танысып, сол ойларды ары қарай жалғастырады. Белгіленген уақыт өткеннен кейін парақтар иесіне қайтып оралғанша жалғаса береді. Соңында парақтың иесі жазғандардың бәрімен танысып шығып, қорытынды тұжырым жасайды. Бұл «Қазақ жерін зерттеушілер» – Александр Константинович Гейнс, Иосиф Антонович Кастанье, Алексей Иванович Бутаков, Василий Андреевич Каллаур, Николай Николаевич Каразин, Әбубәкір Диваев, Петр Петрович Семенов-Тяньшанский, Василий Васильевич Радлов, Григорий Николаевич Потанин. «*Өкіл*» атты әдісте оқушы көпшілік алдында сөйлеу, ойын ашық баяндау, тәжірибе алмасу және өзара байланыста болу мақсатында 3-4 оқушыдан топқа бөлінеді. Осы тақырыптың «*Суретшілер шығармашылығы*» бөлімінде қазақтарға қатысты тарихи сурет-сызба деректер

қатарын қалыптастырған суретшілер, зерттеушілер жайлы соның ішінде, *Аягөз өңірінде* тарихи-этнографиялық зерттеулер жүргізген *Томас Уитлам Аткинсон* жайлы зерделенген материалды топтың адамы «өкіл» түсіндіріп, жинақтап, жаңа топтың ойын білу үшін басқа топқа барады. Бұдан кейін «өкіл» өз тобына қайтып оралып, білгендерін айтып береді. Елшінің тілді қолдану шеберлігін көрсетумен қатар тыңғылықты тыңдаушылар тобын қалыптастырады.» *Тыңдап отырған үштік»* әдісін 7-сыныпта «Шоқан Уәлиханов – дарынды ғалым» тақырыбы кезінде қолдану барысында сыныптағы оқушылар үшеуден отырады. Екеуі бірге, ал біреуі сәл алшақ –сөйлесуге қатыспайды, бірақ бақылайды. Біреуі шешен, біреуі тілші және хатшы ролін атқарады. Шешен Шоқан Уәлиханов жайлы оқып келген, білетін мәліметін айтады, тілші көмектесіп айтып отырады және түсініктеме беруді сұрайды. Хатшы қажетті жерлерін түртіп алып, әңгіме соңында қорытынды береді. Шоқан Уәлихановтың шығармаларының құндылықтарын танып білуде *«Құндылықтар спектрі»* әдісін қолдануға болады. Оқушылардың қоғамдық талқылауға қатысып, пікірін қорғауда қолданылатын бұл әдіске төмендегі ойларды ұсынуға болады: 1. *Оқуға,білімге,ғылымға ұмтылу-кәсіп меңгеруге ұмтылыс.* 2. *Ғылымды еуропалық үлгі бойынша дамыту.* Ұсынылған бағдардан ғалымның сапар барысында жазған еңбектерінің ой-түйінін анықтай алу, ізденістің жоспарын құрастыру, әр оқушыны алдыға қарай белсендіріп мотивациялауға әкеледі. Оқушылар ортақ пікірге келіп, *« осы ретпен әр заман беріп кеткен бойымен қараған мәдениет,барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр. Ғылым тілі – бұл уақытқа шейін қазақ оқығанының бір қалыпқа қойып,бір негізде құра алмай келе жатқан мәселесінің бірі»,* – деді заңғар жазушы Мұхтар Әуезов. Өз айтарын оқырманына, мәнерлі, айқын етіп жеткізген ұлы жазушы келешек ұрпақтан үлкен үміт күтіп, іскерліктерін дамытуға бірігу қажеттігін баса айтты. *«Жұрттың рухы бірігуде тұрса,оқу ісі ,оның ішінде ғылым тілі еш уақытта алыстап кетпейтінін ұғуымыз керек»* [2]. Әдістерді сол қалпында қолданбай, ретіне қарай тиімді сәйкестігін таба білген жөн. Әрдайым шығармашылық ізденісте болу арқылы оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіру, өздігінен білім алу үдерісінде бірлесе әрекет етумен іскерліктерін қалыптастыруға болады. Өз білімін қолданумен қатар мұғалім шәкірттерін зерттеушілік-ізденушілік әрекеттерге баулуда қажет әдіс-тәсілдерді игеру керек. Түрлі әдіс-тәсілдерді екшей отырып, тиімдісін ой еңбегімен ұластыра алғанда сабақ нәтижелі болатыны сөзсіз.

Әдебиет

1. Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың: «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Қалиев С. Әлемдік педагогикалық ой-сана. XV-XX ғғ. қазақ ойшыл оқымыстыларының тәлім-тәрбие туралы ой-пікірлері. – Алматы: «Таймас» Баспа үйі, 2010.
3. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018.

ҒТАХР: 14.23.07

Г.Т. Танабаева, С. Амангелді

Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ., gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Мектепке дейінгі ұйымдағы педагог-тәрбиешілердің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру болып табылады.

Қазіргі білім жүйесінде мектепке дейінгі ұйымдардың педагогикалық ұжымдары жұмысқа инновациялық технологияларды қарқынды енгізуде. Сондықтан мақаламызда, мектепке дейінгі ұйымы педагогтерінің негізгі міндеттерінің бірі – балалармен жұмысты

ұйымдастырудың әдістері мен формаларын, жеке тұлғаны дамыту мақсатына оңтайлы сәйкес келетін инновациялық педагогикалық технологияларды қарастырдық. Яғни, инновациялық технологиялар және оларды мектепке дейінгі ұйымда тиімді пайдалану туралы талдаймыз.

«Технология» деген термин гректің түп тамыры «techne» – өнер, шеберлік, кәсіп және «logos» – ғылым, білім деген сөздерінен шыққан. Екі түп тамырының бірлігінше берлік туралы ғылым немесе білімді беретін деген сөзді құрайды. Ол өндірістік үдерістерді жүргізудің тәсілдері мен құралдары туралы білімдер жиынтығы. Қазіргі уақытта «педагогикалық технология» ұғымы әртүрлі түсіндіріледі [1]. Әлемдік педагогикалық тәжірибеде «технология» ұғымының тоқталсақ. «Техника» терминінің екі мағынасы бар екені айқын:

- біріншісі – өндіріс құралдарының жиынтығы;
- екіншісі – бір істі орындағанда қолданылатын тәсілдер жинағы.

«Технология» термині сол тәсілдер жүйесі (ілім) деген мағынаны білдіреді. «Технология» түсінігі біркелкі емес түсіндіріледі. С. Смирнованы төмендегідей анықтайды:

- оқытуды ұйымдастыруда «форма» немесе «әдістеме» түсініктерінің синонимі ретінде (бақылау жұмысын орындау технологиясы, қарым-қатынас технологиясы);
- нақты педагогикалық жүйенің синонимі ретінде (оқытудың «дәстүрлі» технологиясы, В.В. Давыдов пен Д.Б. Элькониннің мектепке арналған жүйесі және т.б.) [2].

Бірақ бұл түсіндірулер «технология» түсінігін ашпайды, сондықтан «білім беру технологиясы», «педагогикалық технология», «оқыту технологиясы» терминдерін қарастыру қажет. Берілген түсініктерді салыстырмалы талдау Л.А. Щукинаның еңбектерінде көрсетілген. Көптеген уақыттар желісінде «технология» түсінігі педагогикалық ұғымдар қорнынан тыс қалып келді. Шынайы мәні («шеберлік жөніндегі ілім») педагогикалық міндеттерге: педагогикалық үдерісті сипаттау, түсіндіру, болжау, жобалау – сай келседе, ол технократиялық тіл элементі ретінде қарастырылады. Педагогикалық әдебиеттерде қандайда педагогикалық технологиялар сипатын айқындаушы көптеген терминдер ұштасады, мысалы: оқу-үйрену, тәрбиелеу, оқыту технологиялары, білімдендіру және дәстүрлі технологиялар, бағдарламаланған және проблемалық оқу технологиялары, авторлық технология және т.б. Алғашқыда педагогтер «педагогикалық технология», «оқу-оқыту технологиясы» және «тәрбиелеу технологиясы» ұғымдарының өзіндік мән-мағыналарына назар аудармай келді.

Педагогикалық міндеттердің шешілуіне байланысты орындалатын педагог іс-әрекеттерінің бірізді жүйесі ретінде танылуда. Осыдан «педагогикалық технология» мәні «оқу технологиясы», «тәрбие технологиясы» ұғымдары мәндері мен салыстырғанда тереңдеуде ауқымдылау. Педагогикалық технология – бұл педагогикалық әрекеттер табысына кепіл болардай қатқыл ғылыми жоба. Әрі сол жобаның дәл жаңғырып іске асуы. Педагогикалық технология – кешенді үдеріс. Ол өз құрамына адамдарды, идеяларды, құрал-жабдықтарды, сонымен бірге жоспарлау, қамсыздандыру, бағалау және білім меңгерудің барша қырлары жөніндегі шиеленістердің шешімін басқаруды қамтиды. Педагогикалық технологиялар көптүрлі болуына қарамастан, олардың іске асуының екі ғана жолы бар. Біріншісі – теориялық негізде орындалуы (В.Б. Беспалько, В.В. Данилов, В.К. Дьяченко және т.б.), екіншісі – тәжірибе арқылы жүзеге асуы (Е.Н. Ильина, С.Н. Лысенкова, В.Ф. Шаталов және т.б.).

Кезінде оны Я.А. Коменскийде дәріптеген. Ұлы педагог-ғұлама XVI ғасырда-ақ оқудың «техникалық» (яғни «технологиялық») болатынын уағыздап, оның мүлтіксіз тиімді нәтиже беретін жолдарын іздестіріп бақты. Я.А. Коменский еңбектеріне үңілсек, педагогикалық технологияға бастау берген даналық пікірлерді табамыз: «Дидактикалық машина үшін қажет нәрсе – 1) түбегейлі ойластырылған мақсаттарды; 2) сол мақсаттарға жетуге дәл икемдестірілген жабдықтарды; 3) мақсаттың орындалмауына мүмкіндік бермейтін нақты жабдықтарды қолданудың мызғымас ережелерін табуымыз керек», – делінген [3]. Я.А. Коменский заманынан бастап, оқуды мүлтіксіз әрекеттегі механизмге сәйкестендіру ұмтылысының талайы күні бүгінге дейін басылған емес. Кейін оқу технологиясы жөніндегі көптеген тұжырымдар толықтырылып, нақтыланылып отырды.

Әсіресе, техникалық прогрестің әрқилы теориялық және практикалық қызметтер аймағына енуімен оқуды технологияластыру идеясы нығайып, іске асырыла бастады (П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина, Ю.К. Бабанский және т.б.). Осы заманғы дидактикада әрқилы оқу технологиялары көрініс беріп жүр. Олардың көп түрлі болу себебі әр автормен орындаушының педагогикалық үдеріске өзінше жаңалық қосып, технологияға өзгеріс енгізілуіне байланысты В. Беспалько «педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер – оның құрамды бөлігі ғана, оқыту үдерісін жүзеге асырудың мазмұндық техникада педагогикалық ұйымдастырумен жүзеге асырудың жобасы (алгоритмі)», – деп түсіндіреді. Б.Т. Лихачев «педагогикалық технология – бұл оқытудың формасын, әдісін, тәсілін, тәрбиенің құралын жинақтауды анықтайтын психологиялық-педагогикалық құрылғылардың жинағы», – деген анықтама берсе, Г.К. Селевко «педагогикалық технология» түсінігін үш аспекті бойынша қарастырады:

- ғылыми: педагогикалық технология – жобаланған педагогикалық үдерісті және оқытудың әдісі мен мазмұнын, мақсатын оқытатын, педагогикалық ғылымның бөлімі;
- бейнелеулі іс-жүргізу: оқытудың жоспарланған нәтижесіне жету үшін әдістер мен құралдарды, мазмұнымен мақсатының жиынтығын бейнелейтін үдеріс;
- нақтылы іс-жүргізу: технологиялық үдерістерді жүзеге асыру, педагогикалық, әдістемелік және тұлғалық құралдарды жинақтау [4].

Мектепке дейінгі білім берудегі заманауи педагогикалық технологиялар мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік стандарттарын іске асыруға бағытталған. Қазіргі мектепке дейінгі білім беру технологияларының қатарына мыналарды жатқызуға болады:

- денсаулық сақтау технологиялары;
- жобалау қызметінің технологиялары
- зерттеу қызметінің технологиясы * ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;
- тұлғаға бағытталған технологиялар;
- мектеп жасына дейінгі және тәрбиеші портфолиосының технологиясы
- ойын технологиясы;
- "ТРИЗ" технологиясы және т.б.

Денсаулық сақтау технологиялары. Денсаулық сақтау технологияларының мақсаты-баланың денсаулығын сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету, салауатты өмір салты бойынша қажетті білім, білік, дағдыларды қалыптастыру. Денсаулық сақтау педагогикалық технологиялары мұғалімнің баланың денсаулығына әр түрлі деңгейдегі – ақпараттық, психологиялық, биоэнергетикалық әсер етуінің барлық аспектілерін қамтиды.

Жобалау қызметінің технологиялары. Мақсаты: балаларды тұлғааралық қарым-қатынас саласына қосу арқылы әлеуметтік және жеке тәжірибені дамыту және байыту. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытуда жобалық технологияны белсенді қолданатын тәрбиешілер бірауыздан балабақшада ұйымдастырылған өмір тәрбиеленушілерді жақсы білуге, баланың ішкі әлеміне енуге мүмкіндік беретінін айтады. Оқу жобаларының жіктелуі:

- «ойын» – балалар сабақтары, топтық іс-шараларға қатысу (ойындар, халық билері, драматизация, түрлі ойын-сауық түрлері);
- қоршаған табиғат пен қоғамдық өмірге байланысты мәселелерді зерттеуге бағытталған "экскурсиялық";
- «баянды», оны жасау кезінде балалар өз әсерлері мен сезімдерін ауызша, жазбаша, вокалдық көркем (сурет), музыкалық (фортепианода ойнау) формада жеткізуді үйренеді;
- белгілі бір пайдалы өнімді жасауға бағытталған "конструктивті": құс үйін, гүлзарларды жасау.

Зерттеу қызметінің технологиясы. Балабақшадағы зерттеу қызметінің мақсаты-мектеп жасына дейінгі балаларда негізгі негізгі құзіреттіліктерді, ойлаудың зерттеу түрін қалыптастыру.

Айта кету керек, жобалық технологияларды қолдану ТРИЗ технологиясын (өнертапқыштық мәселелерді шешу технологиялары) пайдаланбай өмір сүре алмайды. Сондықтан, шығармашылық жоба бойынша жұмысты ұйымдастырған кезде оқушыларға бір нәрсені зерттеу немесе эксперимент жүргізу арқылы шешуге болатын проблемалық тапсырма ұсынылады.

Тәжірибелік-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырудың әдістері мен тәсілдері қызмет:

- эвристикалық әңгімелер;
- проблемалық сипаттағы мәселелерді қою және шешу;
- байқау;
- модельдеу (жансыз табиғаттағы өзгерістер туралы модельдер құру);
- тәжірибелер;
- нәтижелерді белгілеу: бақылаулар, тәжірибелер, эксперименттер, еңбек қызметі;
- «батыру» қазақстан бояулар, дыбыстар, иістер мен табиғат бейнелері;
- табиғаттың дауыстары мен дыбыстарына еліктеу;
- көркем сөзді қолдану;
- дидактикалық ойындар, ойын оқыту және шығармашылық дамыту жағдайды;
- еңбек тапсырмалары, іс-әрекеттер.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

Қазіргі бала дамып келе жатқан әлем ата-анасы өскен әлемнен түбегейлі ерекшеленеді. Бұл үздіксіз білім берудің бірінші буыны ретінде мектепке дейінгі тәрбиеге сапалы жаңа талаптар қояды: заманауи ақпараттық технологияларды (компьютер, интерактивті тақта, планшет және т.б.) қолдана отырып білім беру. Қоғамды ақпараттандыру мектеп жасына дейінгі педагогтардың алдына міндеттер қояды:

- уақытпен бірге жүру,
- жаңа технологиялар әлеміне бала үшін жолсерік болу,
- компьютерлік бағдарламаларды таңдауда тәлімгер,
- оның тұлғасының ақпараттық мәдениетінің негіздерін қалыптастыру,
- педагогтардың кәсіби деңгейін және ата-аналардың құзыреттілігін арттыру.

Бұл мәселелерді шешу ақпараттандыру контекстінде балабақша жұмысының барлық бағыттарын жаңартып, қайта қарастырмай мүмкін емес.

Заманауи педагог жұмысындағы акт:

1. Ұйымдастырылған іс-әрекеттер және стендтерді, топтарды, кабинеттерді рәсімдеу үшін иллюстрациялық материалдарды іріктеу (сканерлеу, интернет, принтер, презентация).

2. Ұйымдастырылған іс-әрекеттерге қосымша танымдық материалдарды таңдау, мерекелер мен басқа да іс-шаралардың сценарийлерімен танысу.

3. Тәжірибе алмасу, мерзімді басылымдармен танысу, Ресей мен шет елдердің басқа мұғалімдерінің жетістіктері.

4. Топтық құжаттаманы, есептерді рәсімдеу. Компьютер сізге әрдайым есептер мен талдаулар жазуға мүмкіндік бермейді, бірақ схеманы бір рет теріп, болашақта қажетті өзгерістер енгізу жеткілікті.

5. Ата-аналар жиналыстарын өткізу процесінде балалармен білім беру сабақтарының және ата-аналардың педагогикалық құзыреттілігінің тиімділігін арттыру үшін Power Point бағдарламасында презентациялар құру.

Тұлғаға бағытталған технология. Тұлғаға бағытталған технологиялар баланың жеке басын мектепке дейінгі білім беру жүйесінің орталығына қояды, отбасы мен мектепке дейінгі мекемеде ыңғайлы жағдайларды, оны дамытудың жанжалсыз және қауіпсіз жағдайларын қамтамасыз етеді, қолда бар табиғи әлеуетті жүзеге асырады. Тұлғаға бағытталған технология жаңа білім беру бағдарламаларының мазмұнына сәйкес келетін дамушы ортада жүзеге асырылады. Даму кеңістігінде балалармен жеке тұлғаға бағытталған өзара әрекеттесуге жағдай жасау әрекеттері байқалады, бұл баланың өз белсенділігін көрсетуге, өзін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Алайда, мектепке дейінгі ұйымдардағы бүгінгі

жағдай мұғалімдер жеке тұлғаға бағытталған технологиялар идеяларын толығымен жүзеге асыра бастады, бұл балаларға ойын барысында өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беру, өмір режимі әртүрлі іс-әрекеттермен шамадан тыс жүктелген, ойынға аз уақыт қалды деп айтуға мүмкіндік бермейді.

Ойын технологиясы. Ол оқу процесінің белгілі бір бөлігін қамтитын және жалпы мазмұнмен, сюжетпен, кейіпкермен біріктірілген тұтас білім ретінде құрылады. Ол дәйекті түрде қосылады:

- заттардың негізгі, сипаттамалық белгілерін анықтай, салыстыра, салыстыра білуді қалыптастыратын ойындар мен жаттығулар;
- белгілі бір белгілер бойынша заттарды жалпылауға арналған ойындар тобы;
- мектеп жасына дейінгі балалар нақты құбылыстарды нақты емес құбылыстардан ажырата алатын ойын топтары;
- өзін-өзі ұстай білуге, сөзге тез жауап беруге, фонемалық естуге, тапқырлыққа және т. б. тәрбиелейтін ойындар тобы.

Жеке ойындар мен элементтерден ойын технологияларын құру – әр тәрбиешінің қамқорлығы. Ойын түрінде оқыту қызықты, көңілді болуы мүмкін және болуы керек, бірақ көңіл көтермейді. Жүзеге асыру үшін осындай тәсіл қажет білім беру технологиялары әзірленетін оқыту үшін мектепке дейінгі, өгей анық белгіленген және қадамдық сипатталған жүйесін ойын тапсырмалары әр түрлі ойын үшін пайдалана отырып, осы жүйені, педагог еді сенімді болу, соның нәтижесінде ол ие болады кепілді меңгеру деңгейі баланың сол немесе өзге де заттық мазмұны. Әрине, баланың жетістіктерінің бұл деңгейіне диагноз қойылуы керек, ал мұғалім қолданатын технология бұл диагнозды тиісті материалдармен қамтамасыз етуі керек.

«ТРИЗ технологиясы». Ғалым-өнертапқыш Т.С. Альтшуллер жасаған ТРИЗ (өнертапқыштық есептерді шешу теориясы) [5]. Педагог баланы ойлаушы адамның позициясына қоятын дәстүрлі емес жұмыс түрлерін қолданады. Мектепке дейінгі жасқа бейімделген ТРИЗ-технологиясы бойынша мектепке дейінгі кезең баланы «шығармашылыққа» оңтайлы, өйткені баланың қалыптасуы оның өмірімен сабақтаса жүреді, сондықтан әр баланың шығармашылық әлеуетін ашу үшін осы кезеңді жіберіп алмауы қажет. Балабақшада осы технологияны қолданудың мақсаты, бір жағынан, икемділік, ұтқырлық, жүйелілік, бірізділік сияқты ойлау қасиеттерін дамыту; екінші жағынан – іздеу белсенділігі, жаңалыққа ұмтылу; сөйлеу және шығармашылық қиял болып табылады. Мектепке дейінгі жастағы ТРИЗ технологиясын қолданудың негізгі міндеті - балаға шығармашылық жаңалықтардың талпынысын ояту. Егер педагог-тәрбиеші ТРИЗ технологиясын жеткілікті меңгермеген болса, жұмыста тек ТРИЗ технологиясының элементтерін (құралдар жиынтығын) қолданса болады. Қарама-қайшылықтарды анықтау әдісін қолдана отырып схема жасалды:

- Бірінші кезең – балалардағы тұрақты бірлестіктерді тудырмайтын кез-келген заттың немесе құбылыстың сапасының оң және теріс қасиеттерін анықтау.
- Екінші кезең – объектінің немесе құбылыстың оң және теріс қасиеттерін анықтау.
- Бала ересектердің одан не қалайтынын түсінгеннен кейін ғана тұрақты бірлестіктерді тудыратын заттар мен құбылыстарды қарастыруға көшу керек [6].

Көбінесе мұғалім тризов сабақтарын өткізеді, тіпті бұл туралы білмейді. Шынында да, шығармашылық педагогиканың мәні – ойлаудың босатылуы және мәселені шешуде соңына дейін жүру мүмкіндігі.

Қорытынды: технологиялық тәсіл, яғни жаңа педагогикалық технологиялар мектеп жасына дейінгі баланың жетістіктеріне кепілдік береді және болашақта олардың мектепте сәтті оқуына кепілдік береді.

Әдебиет

1 Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 б.

- 2 Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – Рига: Эксперимент, 1998.
- 3 Цукерман Г.А. Инновации в мировой педагогике. – Рига: Эксперимент, 1998.
- 4 Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998.
- 5 Игенбаева Р.Т., Назарова С.А., Есмаханова У.А. Мектепке дейінгі педагогика. Оқу құралы. – Алматы: Эпиграф, 2022. – 156 б.
- 6 Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық технология. – Алматы, 2009.

ҒТАХР 14.39.09

А.Ж. Төкенова

«Мектеп жанындағы интернаты бар №42 жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Семей, arailym.adilbekovna.02@mail.ru

ТИІМДІ ҮШТІК ЖОБАСЫ

Отбасы мен мектеп, ұстаз бен ата-ана, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас жайлы мәселе – қашанда өзекті мәселе.

«Тек ата-аналармен бірге жалпы күш жігерді біріктіру арқасында мұғалімдер балаларға үлкен адамдық бақытты беруі мүмкін», – деп педагог әрі балалар жазушысы В.А.Сухомлинский айтқандай бала тәрбиесі мектеппен қатар ата-ана үшін де күрделі де жауапты міндет екенін ескере отырып, ата-аналармен жұмыс түрі «Тиімді үштік» жобасын ұсынып отырмыз. Бұл жоба негізгі тоғыз бөлімнен тұрады. Осы қағидаларды ескере отырып, асқан шығармашылықпен ата-аналар жұмысын ұйымдастыра білсек көп жетістіктерге жетеріміз анық.

Қазіргі жан-жақтан технологиялық ақпараттар жаулаған заманда ұрпақ тәрбиесін мектеп пен мұғалімге жүктеп қойып бейқам жүрудің ертең өкінішке апарып соқтырмасына кім кепіл? Тәрбиесіз берген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деп ұлы ғалым-философ Әбу-Насыр Әл-Фараби айтқандай ең бірінші тәрбиені дұрыс жолға қою міндетіміз. Осы орайда бала білім нәрімен сусындайтын алтын ұясының алар орны ерекше. Біріншіден, бала уақытының көп бөлігін мектепте өткізеді, ұстаздарының дәрісін тыңдайды. Демек, отбасы мен мектеп арасындағы қарым-қатынастың алар рөлінің қаншалықты маңызды екенін осыған қарап топшылай беріңіз.

Мемлекетіміздің бас ұстазы «Отбасы, мектеп, қоғам – игілікті болашақ үшін бірге» атты республикалық педагогикалық форумында ұлт тәрбиелеуші ата-аналармен жүргізілетін жұмыс та басты назарда екенін атап өтті. Білім беруге ата-аналардың қатысуы мектеп өміріне белсенді қатысу ғана емес, олардың міндеті – балаларды отбасында дұрыс тәрбиелеу. Бала тәрбиесі – бұл ата-аналардың ерекше азаматтық борышы. Өкінішке орай, көп ата-аналар өз жауапкершіліктерін толық сезінбейді. Сондықтан аймақтарда отбасылық ағарту, педагогтерді, психологтарды, отбасылық дәрігерлерді, учаскелік полиция инспекторларын ата-аналармен жұмыс істеу бойынша оқыту жүйесін құру қажет. Аудандық, облыстық және республикалық деңгейде ата-аналар қауымдастығын құру қажет деп есептеймін. Бізде ата-аналардың республикалық қоғамдық кеңесін құру үшін тәжірибе жеткілікті.

Ағарту ісінің мамандары болған соң біз, қарыштап дамушы елдің көшбасшысының тапсырмасымен озық үлгідегі ата-аналармен жұмыс түрін ұсынып отырмыз. Бұл жинақ негізгі тоғыз бөлімнен тұрады. Олар:

- Ұйымдастыру апталығы;
- «Интернат ата-аналары қонақта»;
- «Мектеп пен отбасы бірлігі – болашақ ұрпақ тірлігі»;
- «Әкем, анам және мен» ;
- «Талаптың мініп тұлпарын» үздіктер форумы;
- «Ардақтайық ананы»;

- «Армысың, әз Наурыз»;
- «Жасыл желек»;
- Қорытынды апталық.

Р/С	Тақырыбы	мерзімі
I	Ұйымдастыру апталығы	қыркүйек
II	«Интернат ата-аналары қонақта»	қазан
III	«Мектеп пен отбасы бірлігі-болашақ ұрпақ тірлігі»	қараша
IV	«Ата-анам және мен»	желтоқсан
V	«Талаптың мініп тұлпарын» үздіктер форумы	қаңтар
VI	«Әкем, анам және мен» отбасылық спорттық сайыс	ақпан
VII	«Армысың, әз Наурыз!»	наурыз
VIII	«Жасыл желек» акциясы	сәуір
IX	Қорытынды апталық	мамыр

Қарап тұрсаңыз отбасы мен мектеп бірі-бірінен бөлек алып қарауға келмейтін егіз ұғым секілді. Ол – саналы ұрпақ тәрбиелеуде зор жетістікке жеткізетін берік одақ. Осы екі одақ бірлесіп, ынтымақтасқанда ғана күрмеуі қиын талай мәселелердің түйіні шешілетіні анық. Оқу жылында тоғыз ай болса, әр айға ата-аналардың қатысуымен өтетін жұмыстар болып табылады. Біз ұстаздар қауымына ұсынып отырған әдістемелік жинақ жұмысы тоғыз айға бөлінген. Әр айдың өзінің жүктемесі, маңыздылығы, ерекшелігі бар. Мәселен, алғашқы айды ұйымдастыру апталығы деп алып отырмыз. Себебі, жылдың басында болатындықтан, сынып жетекші мен ата-ананың қарым-қатынасына нығая түсуіне ықпал етеді. Апталықта сынып жетекшісінің белсене атсалысуы да ерекше назарда болады. Бұл орайда екі жақты қарым-қатынастардың нығаюына ұйытқы болатын жандар ұстаздардың атқарар рөлі орасан зор. Себебі мұғалім – шәкірт тәрбиелеуші ғана емес, ұлтының, халқының кемеліне келіп толысуына, рухани өсуіне, әдеби-мәдени дамуына басты ықпал жасаушы негізгі тірек. Әдістемелікте ата-аналармен жұмыс түрлерін әртүрлі етіп алып ұсынып отырмыз. Мектептегі ата-аналар жиналысын мынандай көріністе көруге болады (елестетуге) болады: жиналысқа қатысуға тиісті болған 25-26 ата-ананың тек 30% ғана келіп отырады. Сол себептен ата-аналарға бала тәрбиесінде аса зор назар аудару керек екендігін ұғындыру мақсатында. Жиналыстарды дұрыс, қызықты, мазмұнды және нәтижелі өткізудің жолдарын ұсынып отырмыз. Жоғарыда атап өткен көрсетілген тоғыз бағыт бойынша жүретін, әр іс-шара өткізудің түрлері тиімді деп білеміз. Ата-аналар жиналысы мектеп өміріндегі қажетті атрибуттардың бірі. Оны қызықты және тиімді өткізу әсіресе, енді жұмыс бастаған жас сынып жетекшісіне ең пайдалы кеңес болары сөзсіз. Осы орайда әсіресе жас ұстаздар ескерсе деп мына 10 қағиданы ұстанған жөн деп санаймыз.

1. Ата-аналар жиналысын өткізу үшін барынша ыңғайлы күнді және уақытты таңдаған жөн. Осы уақытқа сіздердің оқушыларыңыздың, ата-аналарының да ешқандай істері жоспарланған болмауы керек.

2. Ата-аналарды жиналысқа шақырудың тиімді әдістерінің бірі – шақыру қағаздарын даярлау. Шақыру қағаздарын түрліше безендіруге болады. Мәселен: типографиядан шыққан нұсқаны, оқушылардың өз қолымен жасалған нұсқасы немесе ата-аналар комитетінің көмегімен. Ең бастысы, бұл шақыру қағаздары ата-ана қолына жиналысқа 2 сағат қалғанда емес, бәлкім алдын ала жеткізілуі тиіс. Шақыру қағаздарына жиналыстың нақты тақырыбы, күн тәртібіне қойылған мәселелер, байланысу үшін сынып жетекшісінің, сынып ата-аналар комитеті төрағасының (төрайымы) телефон нөмірі жазылғаны жөн. Шақыру қағаздары сынып қорында жиналып, кез келген мейрам, әсіресе оқу жылының аяқталуы немесе мектеппен қоштасу кештерінің көркі болуы мүмкін.

3. Ата-аналар жиналысына сіздердің мектебіңіздегі оқушыларыңызды қызықтыратын маңызды проблеманы таңдаңыз және ата-аналармен бірге шешімін таба білуге, оның шешу жолдарын бірге, келісті түрде шешуге әрекеттеніңіз.

«Тиімді үштік» атты жобаның жоспары

4. Әсіресе, ата-аналардың отыру қалпына мән беріңіз. Ата-аналар жиналысына қатысушылардың бір-бірін жақсы көре алуы және естуі үшін үстел мен орындықтарды дөңгелек түрінде орналастыру керек.

5. Ата-аналар бірін-бірі жеткілікті жақсы танымаған жағдайда ата-аналардың аты-жөні жазылған визиткаларды дайындаған жөн.

6. Ата-аналармен жиналыс қатысушылығына арналған ережені ойлап табыңыз.

Мысалы:

- міндетті түрде сыртқы киімді шешу;
- проблемаларды талқылау барысында үндемей отыруға болмайды;
- ұсыныстарға, пікірлерге қарсы шыққанда өз ұсыныстарын енгізу;
- бір-бірін аты-жөнімен атауға, болашақта жылы қарым-қатынаста болуға;

7. Жиналысқа шақырылғандардың уақытын бағалай біліңіз.

Осы мақсатпен уақыт тәртібін (регламент) орнатыңыздар және қадағалыңыздар.

8. Жиналыс барысында ата-аналардың өзара қарым-қатынаста болу үшін ойындар, әңгіме, пікірталас, тіпті тренингтар ұйымдастыруға болады.

9. Жиналысты еркін және ашық түрінде өтуіне ата-аналарға пікірталас ұйымдастыру да тиімді әрі өз нәтижесін береді деп сенеміз.

10. Проблемалық мәселелерді талқылау барысында педагогикалық және өмірлік тәжірибеге ие ең беделді ата-аналар, мектеп кеңесінің мүшелерінің пікіріне сүйеніп, басшылыққа алыңыз. Жиналыста нақты шешім қабылдауға қол жеткізіңіз.

Осы әдістемелік жобаны пайдаланған, әрі оны өз елегінен өткізген әрбір жанашыр мұғалім ұлтымыздың болашағын тәрбиелеуде биік белестерге жетері анық. Ой санасы дамыған, адамгершілік және дене тұрғысынан салауатты, мәдениетті тұлғаны жан-жақты қалыптастыруды көздеген тәрбиенің мәселелері мектепті де, ата-ананы да әрқашан толғандырып келеді. Өйткені адамзат бесігін тербеткен баланың бас ұстазы ата-ана: «Отбасында адам бойындағы асыл қасиеттер жарқырай көрініп қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім жақындарына, туған-туыстарына деген сүйіспеншіліктен басталады». Бала әкеден – ақыл, анадан – мейірім алып өседі. Қай ата-ана болмасын баласының тәрбиелі, білімді, мәдениетті болуын қалайды. Осы ретте әр баланың ата-анасымен жұмыс жасай отырып, қазіргі таңда көптен кездесіп жатқан қиыншылықтардың алдын аламыз деп білеміз.

ГТАХР 681.5

С.Ж. Ибадуллаева¹, А.З. Сәрсенбекова¹, А.Ә. Ниязбек¹, Н.С. Ауезова²

¹Қорқыт Ата университеті, Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ., salt_i@mail.ru

²Астана халықаралық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.,

nurkuigan1971@mail.ru

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ОРНЫ

Қазіргі уақытта қоғамда жүріп жатырған әлеуметтік өзгерістер орта мектепте заманауи талаптарға сай, дайындығы жоғары оқушыларды мектеп табалдырығынан даярлауда талаптар қоюда. Ол мектеп түлектерінде жоғары деңгейде білім мазмұнын қалыптастыруды, зерттеушілік қабілеттері жоғары, ғылымға деген қызықшулығы жоғары, білім мен ғылымның әртүрлі салаларында зерттеу біліктері дамыған, келешекте бәсекеге қабілетті маман болуға бағыттайды. Заманауи жалпы білім беру жүйесінде кәсіби және жоғары оқу орындарының түлектерін даярлауға да талаптар жоғарылауда [1]. Білім алушылардың кәсіби және тұлғалық даму заңдылықтарына қойылатын талаптар, болашақ маманның өз кәсібінде кәсіби жоғары даярланған және қоғамдағы орнымен сипатталады. Оқушыларға білім беруде білім мазмұнын анықтауда ұсынылған тапсырмалар жиынтығы,

оқу материалында иллюстрациялық материалды қолдану ол білім беру үрдісінің тиімділігін арттырады [2].

«Иллюстрация» ұғымы – педагогикалық сөздік қорына толыққанды енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «сипаттау», «ойлау үлгісі» деп берілсе, кейбіреулер оны «ойлау жүйесінің тауып шығаруы» деген терминмен анықтайды.

Білім беруде оқытушы әдістемелік тәсілдерді, құралдарды көп білуге тырысуы керек, себебі оларды қолдана отырып өзіне көмекші, ретінде қолдануы керек, соның ішінде иллюстрациялық материалдарға ерекше мән берілуі қажет. Сонымен қатар иллюстрациялық материалды қолдану білім алушының назарын тек иллюстрацияға ауытқытпай және жалықтырмай, білім алу барысында қызығушылығын арттыруы қажет. Осы төңіректе білім берудің тәрбиелік маңыз ол оқушыны еңбекке баулу, сауаттылығын ашу болып келеді [3]. Оқушының ғылымға сауатын ашуды жеңілдетуде иллюстрациялық материалдар ерекше орын алады.

Білім беру үрдісінде иллюстрациялық материалды қолдана оқытудың дидактикалық ұстанымына лайықты жасалған, П.И. Пидкастистыйдің «Ұлы дидактикасы» еңбегінде ерекше орын алып, сипатталған. Әдіскер өз еңбегінде «Сезім түйсіктері арқылы қабылдауға болатын барлық нәрселер, көрінетін - көзбен қабылданатын, естілетін-құлақпен есту, иістер – иіс сезу, дәмдер – дәм сезу, түйсінуге болатын заттар – түйсік арқылы қабылданады» – деп келтіре отырып, иллюстрациялық материалдарды оқушының шығармашылық қабілетін де артуға көмегі анық екенін көрсетті [4].

Белгілі дидактар Зверев И.Д, Мягкова А.Н. иллюстрациялық материалды оқушы барлық сезім мүшелері арқылы қабылдап, ой елегінен өткізіп өзінің білім деңгейін арттыруға пайдалан алады деп келтірген. Осы төңіректе оқушы әрбір көрген иллюстрацияны өз сезім мүшелері арқылы өткізіп, қажетті деңгейде білім жинақтап, алған әсерлерлерін ұзақ уақыт есінде сақтайды деп келтірді. Ал, осы мәселе иллюстрациялық материалдың білім алуда өз пайдалы әсерін тигізгенімен қатар, кей жағдайда зиянды әсерін де тигізу мүмкін деп келтірген. Оның, себебі, иллюстрациялық материалды дұрыс пайдаланбаған кезде білім алушылар берілген мазмұнды қате түсінуі мүмкін, осыған орай оқытылып отырған биологиялық фактілер мен құбылыстардың маңызды белгілерін аса түсінбей, соның нәтижесінде толық қанды мәлімет, түсініктер қалыптаспауы мүмкін [5].

Әлжаппарова А. оқытудың иллюстрациялық материалды қолдану ұстанымын пайдалануы туралы әдістемелік тұрғыдан өз ойын білдіреді. Әдіскердің айтуы бойынша білім алушылардың шығармашылық іс-әрекеттерінің даму заңдылықтарына аса мән берілуі қажет. Білім алушылар білім алу барысында жинақталған білімдерін иллюстрациялық материалдардың ойлау қабілеттеріне қарай пәндерде пайдаланып, иллюстрациялық материалдың көлемі мен түрлерін нақтылау керек, кей жағдайда иллюстрациялық материалды көбейту керек, себебі бұл оқушылардың креативті ойлау қабілетіне сүйенген дұрыс [6].

Оқу процесінің тиімділігін арттыруда иллюстрациялық материалды қолдану арқылы иллюстрациялық материалдардың сипатын, мазмұнын және ерекшеліктерін сипаттап, тиімді ережелер негізінде құрылғанын айқындауға болады.

Жошыбаева Г. пікірінше: «Иллюстрациялық материал» дегеніміз – білім беру барысында қолданылатын түрлі құбылыстар мен үрдістерді таныстыруға мүмкіндік беретін заттар сипаттамасы. Оларды бірнеше түрге бөліп айтуға болады:

- иллюстрациялық материал бір нақты заттың немесе құбылыстың түрлендірілген формасы, пішіні;
- иллюстрациялық материал – таным құралы ретінде, таным үрдістерінде нақты заттарды немесе құбылыстарды сипаттауға мүмкіндік береді;
- білім міндеттерін тиімді шешуге және білім мазмұнын толықтыруға арналған заттық сипаттама [7].

Сондай-ақ біз зерттеу барысында білім беру үрдісінде иллюстрациялық материалды пайдаланып оқытуда көрнекілік қолданудың маңызды мәселелерінің бірі болып олардың

ғылыми негізделген мазмұнын анықтау және саралануы қажеттігі байқалды. Аталмыш мәселе білім беру үрдісінің мазмұнында ерекше орын алуда. Осыған орай иллюстрациялық материалдар жүйесінің әдістемелік қызметтері анықталады.

Қазіргі білім беру жүйесінде биология сабақтарында оқу материалын беру барысында иллюстрациялық материалды қолдану әдістемесіне назар аудару керек.

Биологиялық білім беруде барлық білім алушыларға бірдей қолданылатын иллюстрациялық материалды қолдану жүзеге аспайды, бұл дидактикалық тәсілдерді бірыңғай әдістемені іске асырмай түрлі деңгейде қабылдауы байқалады. Бұл жерде оқушылар жұмыс атқару барысында бірін-бірі қолдап, өз бетінше иллюстрациялық материалды саралай отырып, оқытушы білім алушыға әдістемені түрлі деңгейде қолдана алады. Бұл әдістеме қолданылған әдіс-тәсілдерге де байланысты болып, сонымен қатар бұрыннан қалыптасқан білімдер жиынтығынан құрастыра келіп, қазіргі білім беру талаптарына сәйкес бола алады.

Әдебиет

1. Назарова А.Ж., Садуова Ш.М. Шет тілін «кейс-стади» әдісі арқылы оқытудың ерекшеліктері // ҚазҰҰ хабаршысы. Шығыстану сериясы. – №2(63). – 2013. – Б. 86-90.
2. Іргебаева Н.М. Білім алушылардың пәнге қызығушылығын арттыру жолдары // Білім саласындағы жаңа ақпараттық технологиялар. X ғылыми-әдіст. конф.мат. – Астана, 2009.
3. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007.
4. Пидкасистый П.И., Портнов М.Л. Искусство преподавания. Второе издание. Первая книга учителя. – М.: Педагогическое общество России, 1999. – 212 с.
5. Зверев И.Д., Мягкова А.Н. Общая методика преподавания биологии: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 191 с.
6. Әлжаппарова А.Н. Оқу үрдісінде белсенділікті арттыруда инновациялық технологияларды қолданудың ерекшеліктері // Тараз мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы. – Тараз: ТарМПИ. – 2014. – №19. – Б. 128-130.
7. Жошыбаева Г. Ұлттық мектеп – ел еңсесі // Қазақстан мектебі. – №12. – 2003. – 13 б.

SRSTI 14.33.07

A.T. Samitova¹, S.Zh. Ibadullaeva¹, N.S. Auezova²

¹Korkyt Ata University, Republic of Kazakhstan Kyzylorda, salt_i@mail.ru

²Astana International University, Republic of Kazakhstan Astana nurkuigan1971@mail.ru

PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION IN EDUCATION

Professional self-determination is not the creation of limits to human development, not falling into professional limitations, but the search for opportunities for unlimited development. This is not a one-time act, but a long, multi-year process related to different goals and having different content at different age stages [1].

Once again, we note that, despite the dualism of understanding professional self-determination as a one-time act of choosing a profession or a lifelong process that takes place, including. Through certain crises, this apparent contradiction appears

logically quite manageable. In the very understanding of professional self-determination as a process, there is a component of determining professional intentions and professional choice as a stage of this process. Thus, professional choice is included in professional self-determination and is the most important indicator of this process. The problem of preparing teenagers for professional self-determination must be solved in dialectical interaction with social partners. A student comes to school as an individual and at the same time must become a subject of education. He should be involved in a career-oriented, personal and active cultural environment in close relationship with the teacher. Social partnership is considered as the core and dominant of the formation of students' readiness to choose a profession, since it is designed to ensure not only their formed readiness for

professional self-determination, but also the continuity of generations based on the transfer of individual and collective experience, the preservation and development of national culture.

Professional self-determination can be considered at least on two interrelated but distinguishable levels, according to V.G. Vinenko: gnostic (in the form of a restructuring of consciousness, including self-awareness) and practical (in the form of real changes in social status, a person's place in the system of social relations) [2].

There are three levels of professional self-determination (and, consequently, professional choice):

1. high (well-formed interests, matching personal qualities to the chosen profession, firm belief in the correctness of the choice);
2. average (lack of sustained interest, conviction in the correctness of the choice);
3. low (lack of interest, will, desire to achieve high results, low activity, low self-esteem in terms of future profession) [3].

The structure of professional self-awareness, according to E.A. Klimov, contains the following main points:

- the consciousness of belonging to a certain professional community;
- knowledge of the degree of their compliance with professional standards, their place in the system of professional roles;
- knowledge of the degree of recognition in the professional group;
- knowledge of your strengths and weaknesses in your work, and ways to improve;
- ideas about yourself and your work in the future [4].

Currently, there is a tendency to consider assistance in professional self-determination within the framework of a developing (activating) model [5]. According to this model, the main factor in choosing the right profession is the activity of the subject himself, and the main purpose of assistance is to activate the process of forming readiness for professional self-determination.

A career-oriented multicultural educational space that consumes resources at the entrance, transforms them within itself and outputs a product at the exit is a process that ensures the achievement of results that allow the organization to achieve its goals. The purpose of the organization in this case determines the content and form of the processes. At the same time, each process has its own goal, which is a criterion for the effectiveness of this process - how optimally the process leads to its achievement. Meeting the goals of all processes leads to achieving the goals of the organization. How many and what kind of processes should be in the organization determine the goals and strategies for achieving them.

Linking the concept of professional self-determination with the concept of subject activity, most scientists identify four positions of a self-determined personality as a subject of social action:

1. A subject who has realized what he wants (goals, life plans, ideals);
2. Who he is (his personal and physical characteristics);
3. What he can do (his abilities, inclinations, talents)
4. What does society, the labor collective, or another entity want or expect from him?.. in the system of public relations and socio-cultural interactions [6].

Thus, when analyzing the process of professional self-determination and career choice, the activity of the person himself, his independence and responsibility in choosing a professional life path, combining generalized ideas about the world, about himself, and about the meaning of existence into a single semantic system are emphasized.

Professional self-determination should be aimed at activating the internal resources of the individual so that, by engaging in professional activity, a person can fully realize himself in the profession. Progressive professional self-determination and development is ensured by an active behavior strategy. An active strategy is typical for people with an optimistic worldview, stable positive self-esteem, and a strong motivation to achieve. Personal activity is now recognized as a necessary condition for professional development.

References

1. Vikulina M.A. Personality-oriented approach in pedagogy: theoretical justification and ways of implementation. – Nizhny Novgorod, 2004. – 280 p.
2. Vinenko V.G. System – synergetic modeling in continuing education of a teacher [Text]: Diss. For the degree of Doctor of Pedagogical Sciences / V.G.Vinenko. – Saratov, 2001. – 322 p.
3. Volkov B.S. Fundamentals of professional orientation: A textbook for universities / B.S. Volkov. – Moscow: Academic Project, 2007. – 333 p. ISBN: 9785-8291-0820-5.
4. Klimov E.A. Psychology of professional self-determination / Higher professional education series. Study guide 2nd edition. – Academia, 2005. – 304 p. ISBN: 5-7695-2398-0.
5. Vygotsky L.S., Pedagogical psychology / Publishing house: ACT, Astrel, Guardian. 2008. – 671 p. ISBN: 978-5-17-049975-5, 978-5-271-20038-0, 9785-9762-5970-6.
6. Vyazemsky E.E. Pre-professional training of primary school students. Curricula of elective courses in social and humanitarian subjects for the professional development system. – Moscow, 2003.

FTAXP 14.25.09

Б.М. Жаксыбаева¹, С.Т. Смаилова²

¹«Қалалық қазақ мектеп-лицейі» КММ

²«№1 Ақшәулі жалпы орта білім беретін мектебі» КММ

Қазақстан Республикасы, Абай облысы, bibigul.zhaksybaeva.71@inbox.ru, sima_s83@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ МҮМКІНДІГІ

Қазіргі оқыту барысында қолданылып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне, оқытудың тиімділігінің негізін құруға бағытталған. Соның бірі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану – білім сапасын арттырудың тиімді жолы болып отыр.

Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделген. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияны бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болуда. Сондықтан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиясы-білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу тәрбиесі үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жанжақты қалыптастыруда нәтижелі болып отыр.

Тілдік және әдеби білім беру үшін қолданылатын цифрлық құралдар оқу бағдарламаларының мақсаттары мен мазмұнына сәйкес болуы тиіс. Зерттеулер көрсеткендей, Google Classroom сияқты интерактивті платформаларды бейімдеу мұғалімдерге геймификация элементтері бар тапсырмаларды және мультимедиялық ресурстармен өзара әрекеттесуді қоса алғанда, оқытудың икемді және бейімделгіш түрлерін енгізуге мүмкіндік береді [3, 61]. Қолайлы цифрлық платформаларды таңдау оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға ықпал етеді, бұл интерактивті оқу материалдарының тілдік дағдыларды дамытуға оң әсерімен расталады [4, 103].

Электрондық ресурстармен өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру маңызды аспект болып табылады, өйткені цифрлық көздермен жұмыс істеу оқушылардан ақпараттық сауаттылықты да, өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін де талап етеді. Ғылыми

зерттеулер көрсеткендей, АКТ технологияларын қамтитын онлайн ресурстармен өз бетінше жұмыс істеу оқушылардың сыни ойлау және аналитикалық қабілеттерін дамытады [5, 89 б]. Мұғалімдер АКТ-ны оқушыларды сенімді дереккөздермен жұмыс істеуге бағыттау арқылы осы дағдыларды дамыту үшін қолдана алады, бұл олардың ақпаратты таңдау және сыни бағалау қабілетін арттырады [6, 192]. Бұл әсіресе оқушылардан деректерді тиімді өңдеу және сүзу қабілетін талап ететін ақпараттың шамадан тыс жүктелуі жағдайында өте маңызды. АКТ пайдаланудың мәні компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін баланың жеке тұлғасын дамыту проблемасының маңына топтасқан дидактикалық-әдістемелік проблемалық міндеттерді шешуге бағындыру арқылы табылатыны байқалады. Білім саласында компьютер оқу үшін- оқу құралы, ал мұғалім үшін- жұмысшы болып табылса да, оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолданумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек.

Педагогтың сабақта АКТ-ны қолдану, ақпараттық тәрбие беру барысында оқушы бойына төмендегі дағдыларды қалыптастыра білуі қажет:

- Ø Оқушы АКТ-ның мүмкіндіктерін жете түсінуі;
- Ø Білімді қабылдап, сыни ойлау қабілеттерінің дамуы;
- Ø Оқушының үздіксіз ізденушілікте АКТ-ны қолдану;
- Ø Инновациялық қағидаларды үйреніп, оны практикалық тұрғыда қолдана білуі;
- Ø Жаңа ғасыр ағымына бейімделе білуімен айқындалады.

АКТ-ны оқу-тәрбие үрдісінде қолдану оқушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шыңдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Кез келген білім барысының назарында мұғалім және білімге жетелейтін оқушы тұрады. Егер де оқушы «керек» деген ынтадан «маған қызық, менің білгім келеді» деген ынтаға келсе, онда бұл жолдың жемісті нәтиже бергені. Бұл тұрғыдан төмендегідей талаптарды аңғаруға болады:

– оқушыларды еңбекке үйретуге политехникалық түсінігін қалыптастыру үшін оларға жалпы технология мен техникалық білім негізін меңгерту;

– әр оқушының психологиялық ерекшеліктерін, ынта- қабілеттерін ескере отырып, белгілі бір өнерге баулу;

– ұлттық өнермен таныстырып, оқушылар білімі мен шеберлігін қалыптастыру;

– оқушыларды жалпы еңбекке, белгілі бір мамандыққа баулу, эстетикалық сезімін оятып, еңбекқорлыққа тәрбиелеу.

Ақпараттық- коммуникациялық технологияның сабақ үрдісінде қолдану нәтижесі:

1. Ғылым негізін түсіну, ғылым жүйелілігін жүзеге асырудың басты шарттарының бірі екендігіне көз жеткізеді

2. Дүниеге ғылыми, диалектикалық, материалистік көзқарасты қалыптастыру, оқу мазмұнының бір бірімен тығыз байланыста болуын қамтамасыз етеді.

3. Оқушының жалпы ақыл-ой, дене қимылы, көңіл-күйінің үйлесімді дамуына әсер етеді.

4. Қазіргі өндірістің ғылыми негізін меңгеру, техникалық процестер мен құрылымы, оның негізгі принциптерін түсіну жүзеге асады.

5. Тәрбиенің барлық түрлеріне әсер етеді және адамгершілік, саяси – идеялық, эстетикалық, еңбек тәрбиесінің бірлікте болуына бағытталады, оқушылардың еңбегінің мазмұнынан байқалып, олардың алған білімдерінің жүйеленуіне негіз болады.

6. Оқу мерзімін тиімді пайдалануда артық қайталауды болдырмауға педагогикалық ықпал береді. Осының негізінде оқу – тәрбиелік процесін беруді басқару жүйесі қалыптасады.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі мақсаты оқушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру да. Ақпараттық мәдениет – бұл әңгімелесе білу, теледидар, хабарды талғамды түрде қарау, алған мәліметті ой елегінен өткізіп, талдай білу. Адамзаттың қолы жеткен ең үлкен табыстарының бірі – осы ақпарат. Бірақ оны шектен тыс ашық қолдана берсе, тәрбиелік мәні ақсайды. Бұл Интернеттің кең таралуына орай ақпарат таратудың

бақылауға көнбейтін кері процесінің күннен-күнге артып бара жатқанына байланысты болып отыр. Білім беруде компьютерлік технологияның барлық мүмкіндіктерін интеграциялау оқушылардың өзіне және өз біліміне қатысты танымдық қызметін, шығармашылық талабын, белсенді бағыттарын ынталандыруға көмектеседі. «Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық-коммуникациялық технологияны оқу үрдісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор екендігі айқын.

Әдебиет

1. Мұхамбетжанова С.Т., Жартынова Ж.Ә. Интерактивті жабдықтармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдері. – Алматы, 2008.
2. Жұмажанова Т., Дүйсебаев С., Мамырова Ә., Көпбаева З. «Қазақ әдебиетінің» әдістемесі. – Алматы «Білім», 2003.
3. Медешева А. Компьютерлік программаларды оқу-тәрбие жұмысында қолдану // Бастауыш мектеп. – №1. – 2001.
4. Иманбаева А. Оқу-тәрбие үрдісін ақпараттандыру ділгірлігі // Қазақстан мектебі. – №2. – 2005.

МРНТИ: 14.39.05

А.О. Есимбекова

І. Жансугуров атындағы ЖУ

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ., assylsoul@mail.ru

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Жаһандану үрдісі бүкіл әлемде мәдениеттердің араласуына және өзара әсер етуіне алып келеді. Бұл жағдайда ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту баланың ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды ұстану арқылы бала өз халқының мәдениеті мен тарихын танып, оларды бағалай біледі. Технологиялық даму балалардың ақпарат алмасу мүмкіндіктерін кеңейтеді. Дегенмен, рухани құндылықтардың сақталуы мен дамуы маңызды. Отбасы тәрбиесі арқылы ата-аналар балаларын рухани құндылықтарды бағалауға, оларды сақтауға және дамытуға үйретеді. Бұл балалардың рухани әлемін байытып, олардың моральдық және этикалық қағидаттарын қалыптастырады.

Әлеуметтік өзгерістер балалардың тәрбиесіне де әсер етеді. Ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту балалардың әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруға, оларды қоғамда жақсы азамат етіп тәрбиелеуге ықпал етеді. Отбасында ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды ұстану балалардың өздеріне және айналасындағыларға деген құрметті дамытуға көмектеседі [1].

Ұлттық құндылықтар қоғамның тұрақтылығы мен бірлігін нығайтуда маңызды рөл атқарады. Отбасы тәрбиесінде ұлттық құндылықтарды сақтау арқылы ата-аналар балаларын қоғамның белсенді және жауапты мүшесі етіп тәрбиелейді. Бұл қоғамның тұрақтылығын және бірлігін қамтамасыз етеді. Сондықтан, отбасы тәрбиесінде ұлттық құндылықтарға ерекше назар аудару маңызды.

Отбасы – қазақ халқының ең басты және алғашқы әлеуметтену институты. Отбасы тәрбиесі баланың жеке тұлға болып қалыптасуында және оның қоғамдағы орны мен рөліне үлкен әсер етеді. Отбасы тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтар баланың рухани, моральдық және әлеуметтік дамуында маңызды рөл атқарады [2].

Қазақ отбасы тәрбиесінде ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың маңызы зор. Баланың тұлға ретінде қалыптасуында, ата-ананың, ата-бабалардың, үлкендердің тәлім-

тәрбиесі ерекше орын алады. Мысалы, үлкендерге құрмет көрсету, қонақжайлылық, кеңпейілділік сияқты қасиеттер баланың ұлттық құндылықтарды қабылдауында маңызды рөл атқарады.

Қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары отбасы тәрбиесінің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар баланың мәдениетке, тарихқа және қоғамға деген көзқарасын қалыптастырады. Ата-аналар мен ата-бабаларынан үйренген бұл құндылықтар баланың рухани және моральдық дамуына үлкен әсер етеді [3].

Қонақжайлылық – қазақ халқының басты дәстүрлерінің бірі. Отбасында балаларға қонақтарды құрметтеп, оларға құрмет көрсету маңызды үйретіледі. Бұл дәстүр балаларға мейірімділік, ашықтық және қамқорлық қасиеттерін сіңіреді.

Үлкендерге құрмет көрсету қазақ отбасындағы басты құндылықтардың бірі. Балаларға ата-ана, ата-әже және басқа да үлкендерге құрметпен қарау, олардың ақыл-кеңестерін тыңдау үйретіледі. Бұл дәстүр баланың әдептілік, ізгілік және сыйластық сияқты қасиеттерін дамытуға көмектеседі.

Қазақ халқында түрлі мерекелер мен тойлар ерекше орын алады. Бұл мерекелер мен тойлар отбасы мүшелерін жақындастырады, бірлік пен ынтымақты нығайтады. Балалар мерекелік шараларға қатыса отырып, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтап, оларды болашақ ұрпаққа жеткізуді үйренеді.

Бата беру дәстүрі де қазақ отбасы тәрбиесінде маңызды орын алады. Ата-әжелер, ата-аналар балаларға ақ жол тілеп, бата береді. Бұл дәстүр баланың рухани және моральдық дамуына, өз-өзіне сенімділікке тәрбиелейді.

Сонымен, қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары отбасы тәрбиесінің маңызды элементтері болып табылады. Бұл дәстүрлер балалардың рухани, моральдық және әлеуметтік дамуына үлкен әсер етіп, оларды ұлттық құндылықтарды сақтау және дамытуға бағыттайды.

Ана тілі отбасы тәрбиесінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Баланың ана тілін меңгеруі оның ұлттық мәдениетке жақындасуына, ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, мәдени мұраны, халықтың өнерін, музыкасын, әдебиетін таныстыру арқылы бала ұлттық құндылықтарды бойына сіңіреді.

Ана тілі және мәдени мұра отбасы тәрбиесінің маңызды элементтері болып табылады. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихын сақтау және дамытуда ана тілі мен мәдени мұра ерекше орын алады. Ана тілі баланың ұлттық санасының қалыптасуына, рухани және мәдени дамуына үлкен әсер етеді.

Ана тілі – адамның ең алғашқы және ең маңызды тілі. Баланың ана тілін меңгеруі оның ұлттық мәдениетке жақындасуына, ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. Ана тілі арқылы бала өз халқының тарихын, дәстүрлерін, салт-санасын және әдет-ғұрпын таниды. Сонымен қатар, ана тілі баланың ойлау қабілетін, сөйлеу дағдыларын және шығармашылық әлеуетін дамытуда маңызды рөл атқарады. Отбасында ата-аналар балаларымен ана тілінде сөйлесу арқылы олардың тілдік дағдыларын дамытуға үлкен үлес қосады.

Мәдени мұра – халықтың тарихын, өнерін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін қамтитын құндылықтар жиынтығы. Мәдени мұра арқылы бала өз халқының өткенін, мәдениетінің байлығын, тарихи оқиғаларын таниды. Қазақ халқының мәдени мұрасы оның ауыз әдебиетінде, музыкалық өнерінде, қолөнерінде және басқа да өнер салаларында көрініс табады. Мәдени мұраны балаға таныстыру арқылы ата-аналар оның ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруіне және рухани байлығын арттыруына мүмкіндік береді.

Отбасында ана тілі мен мәдени мұраның сақталуы және дамуы үлкен маңызға ие. Ата-аналар балаларымен ана тілінде сөйлесіп, оларға қазақтың мәдени мұраларын таныстырады. Бұл процесс балалардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, мәдени құндылықтарды бойына сіңіруіне, рухани дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, отбасы мүшелері арасындағы өзара қарым-қатынас күшейіп, ұлттық құндылықтарды сақтау және дамытуға деген ынта-жігер артады. Сондықтан, отбасы тәрбиесінде ана тілін және мәдени мұраны сақтау және дамыту маңызды міндет болып табылады.

Отбасы тәрбиесінде рухани құндылықтар ерекше орын алады. Дінге сену, имандылық, адалдық, әділдік сияқты рухани қасиеттер баланың өмірінде маңызды рөл атқарады. Ата-аналар балаға рухани құндылықтарды үйрету арқылы оның ішкі дүниесін байытады.

Рухани құндылықтар отбасы тәрбиесінің маңызды бөлігі болып табылады. Олар адамның ішкі әлемін байытады, оның моральдық және этикалық қағидаттарын қалыптастырады, сонымен қатар, рухани өсуіне ықпал етеді. Қазақ халқының дәстүрінде рухани құндылықтар үлкен орын алады және олар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келеді.

Имандылық – қазақ халқының негізгі рухани құндылықтарының бірі. Отбасында ата-аналар балаларын дінге сенуге, иманды болуға тәрбиелейді. Имандылық адамның рухани тазалығын, адалдық пен әділдікті білдіреді. Бұл құндылықтар баланың мінез-құлқына, өмірге деген көзқарасына әсер етеді.

Адалдық – отбасы тәрбиесіндегі басты рухани құндылықтардың бірі. Ата-аналар балаларын адал болуға, өтірік айтпауға, өз уәдесін орындауға үйретеді. Адалдық адамның өміріндегі ең маңызды қасиеттердің бірі болып табылады және ол қоғамдағы сенімділік пен сыйластықтың негізін құрайды.

Сабырлық және төзімділік – рухани құндылықтар қатарына жатады. Отбасында ата-аналар балаларын қиындықтарға мойымай, сабырлы болуға, төзімділікпен әрекет етуге үйретеді. Бұл қасиеттер адамның өмірлік қиындықтарды жеңіп шығуына және рухани өсуіне көмектеседі.

Қамқорлық және мейірімділік – рухани құндылықтардың маңызды бөлігі. Отбасында балаларға өзге адамдарға қамқор болуға, мейірімділік танытуға тәрбиелейді. Бұл қасиеттер адамның қоғамдағы орнын және адамгершілік қағидаларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Өзін-өзі дамыту – рухани құндылықтардың негізінде жатқан маңызды аспектілердің бірі. Ата-аналар балаларын өзін-өзі жетілдіруге, үнемі оқу мен үйренуге, жеке өсуге талпынуға тәрбиелейді. Өзін-өзі дамыту арқылы адам рухани байып, өз мақсатына жетуге талпынады.

Қазақ халқының дәстүрінде еңбек тәрбиесі маңызды орын алады. Ата-аналар балаға еңбекті сүюді, адалдық пен жауапкершілікті үйретеді. Еңбек тәрбиесі арқылы бала өз-өзіне сенімділік, табандылық және мақсатқа жету сияқты қасиеттерді қалыптастырады.

Еңбек тәрбиесі – бала дамуының маңызды аспектілерінің бірі. Қазақ халқының дәстүрінде еңбекке құрмет көрсету, еңбекқорлық және табандылық қасиеттері жоғары бағаланады. Отбасы тәрбиесінде балаларға еңбекке деген сүйіспеншілік пен жауапкершілік сезімін дамыту маңызды рөл атқарады.

Отбасында балаларды еңбектің әртүрлі түрлеріне үйрету арқылы олардың еңбек дағдыларын қалыптастыруға болады. Ата-аналар балаларын үй шаруашылығына, бақша жұмыстарына, мал шаруашылығына және басқа да күнделікті еңбекке араластыра отырып, олардың еңбекті бағалауға және оған құрметпен қарауға тәрбиелейді.

Еңбек тәрбиесі бала тәрбиесінде маңызды орын алады. Ол баланың тұлға ретінде қалыптасуына, рухани және моральдық дамуына үлкен әсер етеді. Еңбек арқылы бала жауапкершілік пен адалдық сияқты қасиеттерді меңгереді, өмірлік дағдыларын қалыптастырады.

Жауапкершілік – еңбек тәрбиесінің басты құндылықтарының бірі. Баланы жастайынан еңбекке баулу, оларға белгілі бір міндеттер мен тапсырмалар беру арқылы ата-аналар оларды жауапкершілікке үйретеді. Жауапкершілікті сезіну арқылы бала өзіне және өзгелерге деген сенімділік қалыптастырады. Жауапкершілік тәрбиесі баланың өмірдегі барлық аспектілерінде, соның ішінде мектепте, үйде және болашақта жұмыс орнында маңызды рөл атқарады. Мысалы, үй тапсырмаларын орындау, үй шаруасына көмектесу, өз заттарын ұқыпты ұстау сияқты міндеттер баланың жауапкершілігін дамытуға көмектеседі. Жауапкершілік қасиеті арқылы бала өз іс-әрекеттерінің салдарын түсініп, өзіне және айналасындағыларға деген жауапкершілікті сезінеді.

Адалдық – еңбек тәрбиесінде ерекше орын алады. Баланы адал болуға, өз ісіне, оқуға, еңбекке шын жүректен берілуге үйрету арқылы ата-аналар оның моральдық қасиеттерін

қалыптастырады. Адалдық адам өмірінде үлкен маңызға ие, себебі ол сенімділік пен сыйластықтың негізін құрайды. Мысалы, балаға еңбектің нәтижелеріне адал болуға, өтірік айтпауға, өз уәдесін орындауға үйрету арқылы оның адалдық қасиеті қалыптасады. Адал болу арқылы бала өзіне және өзгелерге деген сенімділік пен сыйластықты нығайтады.

Еңбек тәрбиесінде жауапкершілік пен адалдық қасиеттері баланың тұлға ретінде қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Бұл қасиеттер арқылы бала өз өмірінде табысты болуға, өзіне және айналасындағыларға құрметпен қарауға үйренеді. Отбасында еңбек тәрбиесін дұрыс ұйымдастыру арқылы ата-аналар балаларын жауапты, адал және еңбекқор азамат етіп тәрбиелеуге мүмкіндік алады.

Қазақ отбасы тәрбиесінде әдеп-ғұрыптар мен ұлттық тағамдардың да маңызы зор. Баланы ұлттық тағамдар дайындауға, дастарқан басында әдептілік сақтауға үйрету арқылы оның ұлттық сана-сезімі қалыптасады. Бұл дәстүрлер мен тағамдар балаларға ұлттық мәдениетті, тарихты және рухани құндылықтарды танытуға көмектеседі. Сонымен қатар, олар отбасы мүшелері арасында өзара қарым-қатынасты нығайтып, бірлік пен ынтымақтастықты арттырады.

Қазақ халқында той-томалақтар мен мерекелер ерекше орын алады. Бұл шаралар отбасылық құндылықтарды нығайтуға, ұлттық дәстүрлерді сақтауға және ұрпақтар арасындағы байланыстарды күшейтуге арналған. Тойларда және мерекелерде балалар ұлттық ойындар ойнап, ұлттық киімдер киіп, ән айтып, би билейді, сол арқылы олардың ұлттық санасы қалыптасады.

Ұл балалардың сүндетке отыруы – қазақ халқының маңызды әдет-ғұрыптарының бірі. Бұл рәсім балаға үлкен жауапкершілік жүктейді және оның ер азамат болып өсуіне ықпал етеді.

Жаңа келін түскенде, оған арналып беташар рәсімі өткізіледі. Бұл рәсімде келіннің жаңа отбасына енуі және отбасы мүшелерімен танысуы маңызды орын алады.

Сонымен, отбасы тәрбиесі баланың дамуы мен тұлға болып қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Отбасы – баланың ең алғашқы әлеуметтену ортасы, оның рухани, моральдық және әлеуметтік дамуының негізі.

Ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар арқылы балалар өз халқының мәдениеті мен тарихына жақындайды, рухани және моральдық құндылықтарды бойына сіңіреді. Ана тілі мен мәдени мұра баланың ұлттық санасын қалыптастыруға және оның рухани байлығын арттыруға үлкен үлес қосады. Рухани құндылықтар баланың ішкі әлемін байытып, оның моральдық және этикалық қағидаттарын қалыптастырады. Еңбек тәрбиесі баланың жауапкершілік пен адалдық қасиеттерін дамытуға көмектеседі, оны еңбекқор, адал және жауапты азамат етіп тәрбиелейді. Әдеп-ғұрыптар мен ұлттық тағамдар баланың ұлттық санасын қалыптастыруға, рухани және мәдени дамуына зор ықпал етеді.

Отбасы тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту баланың жан-жақты дамуы үшін маңызды міндет болып табылады. Бұл құндылықтар арқылы бала өз халқының рухани мұрасын сақтап, оны болашақ ұрпаққа жеткізуде үлкен жауапкершілік алады. Отбасындағы ұлттық құндылықтарды нығайту арқылы ата-аналар балаларын ұлттық саналы, рухани бай және жауапты азамат етіп тәрбиелей алады.

Қорыта келгенде, отбасы тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтар баланың жан-жақты дамуына, ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына және ұлттық мәдениетке жақындасуына зор ықпал етеді. Сондықтан, отбасы тәрбиесінде ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту маңызды міндет болып табылады.

Әдебиет

1. Атемова Қ.Т. Қазақ отбасы тәрбиесінің даму тарихы. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 351 б.
2. Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері. Монография. – Алматы, 1995. – 460 б.
3. Сейілхан Г.И. Көпбалалы отбасында қазақ этнопедагогикасы негізінде ұлттық қасиеттерді қалыптастыру: дисс. ... пед.ғыл.канд. – Астана, 2010.

Ш.Н. Курмашева

«С. Ғаббасов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы, kurmashevashyrai041088@gmail.com

ФИЗИКА ПӘНІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН АЙМАҚТЫҚ КОМПОНЕНТ САБАҚТАСТЫҒЫ

Бүгінгі таңда мемлекетіміздің білім беру жүйелері мен білім беру мазмұны әлемдік өркениетке ілесе отырып, болашақ ұрпақтың елжандылық қасиеттерін арттыру, ұлттық сана-сезімді қалыптастыру қажеттілігін айрықша сезіне отырып, бәсекелес елдермен тең терезелі болуда интеллектуалдық потенциалды арттыру, ұтымды қолдануды қоғам қажет еткендей деңгейге жеткізу – әр мұғалім парызы. Сабақ барысында әр шәкірттің жеке тұлға ретіндегі толыққанды үйлесіммен дамуына жағдай тудыру міндетімен астасып жататын өзінің туған өлкесін дамытуға тәрбиелеу – әр ұстаздың қоғам алдындағы парызы. Аталған міндетті шешуде кезек күттірмейтін мәселелердің бірі – білім берудің сабақтастығын қамтамасыз ету. Осы тұрғыда:

- мақсат, мазмұн бірлігі неғұрлым тиімді деген әдістерді таңдап алу мен оқыту үрдісінде танып-білуге арналған материалға және оны игеру уәжіне оқушының қызығуын тудыру;
- оқушының тиімді даму жолдарын ашу үшін олардың әрқайсысының «жеңіске жету мүмкіндіктерін» алдын ала ескеру қажеттігі.

Оларға өз күштерімен орындай алатын тапсырмалар беру керек. Сонда оқушы өзін қиын асулардан өтуші, меншікті жеңіс иесі ретінде сезінеді.

Жұмысты тексеру барысында баға оқушы еңбегінің мөлшеріне қойылғаны дұрыс. Сырттағы білімді іштегі білімге алмастыруға арналған іс-әрекеттер тізбегін болжап, нәтижеге жетуде теорияны практикада орынды қолдана білуге де септігін тигізеді. Осы материалдарды іздестіру барысында оқушы білімін арттыра түседі. Физика пәнінен мұғалім жергілікті материалдар мен техника түрлерін қолдану арқылы материал өміршендігін арттырса, оқушылардың сезімталдығы мен байқағыштық қабілетінің артуына, ойлауының қисынын жетілдіруге жәрдемдеседі. Адамзат техниканың қарқынды дамуы арқасында жаңа дәуірге аяқ басса да, ауылшаруашылық техникаларын дамытып, алатын өнімді арттыру жердегі жұмысты дұрыс есептеп қолдана білу – қазіргі фермерлердің басты мәселесі. Техника күштерін ұтымды пайдалану арқылы қала мен ауыл айырмасын болдырмау, яғни таза экологиялық өнімді қорек ретінде қолдану, Жер-Ананың өнімдерін денсаулықты жақсартуға қолдана білу – таптырмас амал. Қ.К. Тоқаев «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Кәсібіне адал әрі жауапкершілікпен қараған адам қашанда лайықты бағасын алады» [1]. Халқымызда «Жұмыстың көзін тапқан байлықтың өзін табады» деген сөз бар. Сайып келгенде, заман талабына сай болып таңдаған мамандығына адал болу-жеке адамның, қоғамның, еңбек нарқының талаптарын қанағаттандыра алатын бәсекеге қабілетті білім беру жүйесін қалыптастыруды қажет етеді.

Жер байлығын қалдықсыз пайдалануға бар күш-қуат пен мүмкіндіктерді жұмылдыруға физика пәнінен 7 кластағы «Күш. Жұмыс» тақырыбында түрлі тәсілдермен оқушылардың бос уақытын ізденіске жұмсауға, ойландыра білуге үйретуге болады. Осы орайда Қазақстанның тұңғыш биолог ғалымы, білім саласына мол мұра қалдырған өңір тумасы Жұмахан Маусымбайұлы Кудериннің ұрпағына қалдырған асыл мұрасын тиімді қолдану туралы айтқым келді. Мен осы сабақтарға ғалым еңбегін қолдану барысында пән мұғалімі ретінде жазылған жұмыс мағынасын тағы бір саралап көрдім. Ол үшін ғалымның «Қуғын-сүргінде аман қалған еңбектер» атты кітабын кітапханадан іздеп, ағартушының еңбегін, мұраларын тағы да бір рет парақтап, оқушыға жеткізуде қандай жұмыс түрлері жайлы айтсам деп, әрі ауылдағы шағын трактор шеберханасына барып шықтым. Негізгі мақсатым – өскелең жас ұрпаққа ұлы тұлғаның өнегелі өмірін, ауылшаруашылық техникаларын игеру, яғни тракторшы мамандығы ер балаларға қажет мамандық екенін,

биылғы жылды Қ.К.Тоқаевтың «Ауылшаруашылық мамандықтар жылы»деп өте үлкен мән беріп отырғанына баса мән бердім. Түбі осы мамандықтың қайта мына заманға керек мамандық екенін,жерді еміп, ұлы Абай айтқандай, «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» – дегендей, мол ырысқа кенелу жолдарының түп-тамыры ауылда жатқанын, асыраушы Жер-Ана екенін, ғалымның ерен еңбегін насихаттау, педагогикалық құндылықтарын негізге ала отырып, сабақ барысында тиімді қолданып, тәрбие көзіне айналдыру-елжандылыққа тәрбиелеп, өскен өлкеге жанашыр тұлға қалыптастыру.

Қазіргі таңда жаратылыстану-математика бағытындағы пәндерді оқытуда пәндік құзыреттілікті дамыту өзекті мәселеге айналып отыр, сондықтан бүгінгі білім беру жүйесінің ерекшелігі – білім алушының қандай да бір іс-әрекетке құзіреттілігін дамыту, арттыру, қалыптастыру.

Физика пәнінде құзыреттілік – білім беру қызметінде белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білім, білік, дағдысы мен іс-әрекетінің сапалық жиынтығы. Жаңартылған білім беру үрдісінде қоғам қайраткері, ғалым-энциклопедист, жазушы, ақын Жұмахан Маусымбайұлы Кудерин еңбектері арқылы елжандылық, адамгершілік, мейірімділік тәрізді адами құндылықтарды қамтитын еңбектерін физика сабағында жиі қолданамын. 7 сынып оқушыларымен *«Механикалық жұмыс. Қуат»* тақырыптарын өткен кезде ақпараттық технологияны қолдана отырып, «Ойлан. Жұптас. Бөліс» стратегиясы бойынша «Трактордың тарту күшін айыру жолдары» еңбегін оқу арқылы тарту күшті айыру жолдары, өлшем бірлігіне қатысты есеп шығарттым. «Тарту күштерді айыру үшін айдалған шымның енін,қалыңдығын білу керек. Бұл см-мен өлшенеді. Шымның қалыңдығы мен енін көбейтсе,шаршы сантиметрлер болады. Бұл сантиметрлер көлденең тілінген жердің кедергі қабаттылығына көбейтіледі. Мұнан шыққан сан жердің ауырлық тарту салмағы болады. Жердің ауырлық тарту салмағы былай есептеледі. Жеңіл топырақты жердің массасы 0,4 кг, орта салмақты жердің массасы 0,5-0,6 кг, өте ауыр жердің массасы 0,6-0,8 кг. Бұл – көлденең кесілген бір шаршы сантиметр жердің массалары. Егерде шымның қалыңдығы 20 см, жалпақтығы 30 см болса, шаршы $20\text{ см} \times 30\text{ см} = 600\text{ см}^2$ болады. Орта ауырлығы бар топырақтың массасы 0,5кг келеді. Сонда $0,5\text{ кг} \times 600 = 300\text{ кг}$ шығады. Бұдан топырақтың салмағын есептесек, $P = mg$ $g = 10\text{ Н/кг}$ деп алсақ $P = 300\text{ кг} \times 10\text{ Н/кг} = 3000\text{ Н}$. Бұл бір ғана корпустың алымы, егерде соқа 3 корпусты болса, мынадай керек болады:тарту күші $F_{\text{тарту}} = 3000\text{ Н} \times 3 = 9000\text{ Н}$. Егерде топырақ ауырлау болса: $m = 0,6 \times 600 \times 3 = 1080\text{ кг}$ болады. Сәйкесінше $F_{\text{тарту}} = 10800\text{ Н}$. *Есеп: Егерде жердің тереңдігі 20см болса, жердің топырағының ауырлығы орташа болса, корпусты соқаның тарту күшінің ауырлығы қаншалық болады?* Оқушылармен аудан, күш анықтамасын қайталатып, берілген есепті оқушы ойланып, пікірін 2-3 минут ішінде қағаз бетіне түсіріп,өзінің жазғанын жұбымен 3-4 минут ішінде талдайды. Есеп шығару барысында құрылған топқа есеп шығаруда өз пікірін айтып, үлесін қосады. Дұрыс пікірдегі оқушыға өз пікірін көпшілік оқушылармен бөлісуді мұғалім айтады.

«Дұрыс-бұрыс» әдісі. Оқушыларды жұптастыра отырып, әр жұпқа бірнеше тұжырым жазылған парақша таратылады. Ол тұжырымдардың бір-екеуі жалған болуы тиіс. Оқушылар осы жалған тұжырымдарды табуы керек. Егер тұжырым бұрмаланған болса, онда дұрысын айтады. Бұл әдісті рефлексия кезінде қолданған жақсы.

1. Механикалық жұмыс-денеге әрекет етуші күшке және оның күштің әрекет ету бағытындағы жүрілген жолына тура пропорционал емес.

2. Қозғалыстағы денеге неғұрлым көбірек күш әрекет етсе, соғұлым көбірек жұмыс атқарылады.

3. Механикалық жұмыс жасалу үшін тұрақты күш әрекетінен дененің орын ауыстыруы керек емес.

4. Күштің әрекет ету бағытына байланысты жұмыс оң да, теріс те болуы мүмкін.

7 сынып оқушыларымен *«Жай механизмдердің пайдалы әрекет коэффициенті. Механиканың «алтын ережесі»* тақырыбында ғалымның «Еңбек өнімін есептеу» еңбегі бойынша пайдалы жұмысты есептеуге арналған есептер шығаруды ұсыну арқылы ещ

механизм жұмыстан ұтыс бермейтіндігін көрсететіндігіне көз жеткізеді. Бір жағдайда күштен ұту, екінші жағдайда жолдан ұту қажет болуы мүмкін. Есеп №1. Трактор мен жер өңдегіштің бос уақыты 10% болады, өсімдік араларын ондайтын құралдардыкі 5% болады. Тракторға тіркелген үш қосты (звено) тырманың ені 4 метр болып, екінші жүріспен сағатына 4,5 км алатын болса, сағатына пайдалы жұмысы 90% болғанда А га/сағат

$$0,9 \cdot 4 \cdot 4,5 / 10 = 1,6 \text{ га/сағат болады.}$$

«Ыстық орындық» әдісі бойынша тақырыпқа қатысты жылдам жауап беретін сұрақтар топтамасы:

1. Механиканың «алтын ережесі» деген не?
2. Пайдалы жұмыс деген не?
3. Толық жұмыс деген не?
4. Механизмдер не үшін жұмыс жасайды?
5. Пайдалы әрекет коэффициенті деген не?
6. Кез келген жай механизм не үшін қолданылады?

Осы ғалым еңбектерімен танысу барысында түйген ойым: біріншіден ғылымды әйтеуір, бір нәрсеге керек болар деп, есеппен қумай, білмеген нәрсенді білгеннен алуың екен. Бойымдағы білімімді арттыру үшін, қазіргі жаңартылған білім шеңберінде ұлт ұстазының еңбектерін оқушылар үшін ретіне, қолдану қажеттілігіне орай пайдалану өте маңызды. «Сөйлемді жалғастыр» ойыны. Мұғалім өткен тақырып бойынша сөйлемді бастап айтады да қатысушылардың біріне допты лақтырады. Допты алған қатысушы сөйлемді ары қарай жалғастыру керек. Әрі қарай қатысушылар допты бір-біріне береді. «Доптың иесі» жауаптар тізбегін жалғастырады. Мысалы, мұғалім «Уақыт бірлігі ішінде жұмыстың орындалуын анықтайтын шама –...?» Келесі қатысушы допты ұстап алып, «Қуаттың өлшем бірлігі не?» «Трактордың тарту күші берілсе, белгілі жылдамдықпен сүйреп келе жатқан затының берілген уақытта атқаратын жұмысын табуға қандай формула керек?». Әр сабақ барысында бұл тақырыптарды өмірмен байланыстырып отырамын. Бүгінгі күні ұлт ұстазының мұрасын шәкірттеріме ақпараттық технологияны қолдана отырып, түсіндіремін. Қорытындылай келгенде, сабақтағы материалды табиғи ортамен байланыстыра отырып, күнделікті қоғамдық өмірмен астастырып, теориялық білімді практикада қолдануда жергілікті жер ғалымының еңбегін оқушының ой-өрісін, сана-сезімін ұлғайтуда заманауи әдістер арқылы ойларына серпіліс беріп, білім қорының молаюына ықпал етері сөзсіз.

Әдебиет

1. Қ.К. Тоқаев «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Күдері Ж. Қуғын-сүргінде аман қалған еңбектер. – Алматы: Демей, 1995.
3. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.

ҒТАХР: 14.25.09

М.К. Сыдыкова

«№187 жалпы орта білім беретін мектеп» КММ

Қазақстан Республикасы, Алматы қ., meiramgul.kanievna@mail.ru.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ДӘУІРІНЕ БЕЙІМДЕУ: ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР МЕН КЕЛЕШЕКТІҢ ДАМУЫ

Жасанды интеллект (AI) – адам интеллектіне еліктейтін машиналарды жасауға ұмтылатын информатика саласы. Идея – қоршаған ортадан ақпаратты сезетін, оны өңдейтін, үйренетін және адамдарға ұқсас шешім қабылдай алатын жүйелерді дамыту.

Жасанды интеллекттің негізгі мақсаты – интеллектуалды қабілеттерді қажет ететін күрделі есептерді шеше алатын бағдарламалар мен алгоритмдерді құру. Бұған үлгіні тану, табиғи тілді өңдеу, шешім қабылдау, жоспарлау, робототехника және т.б. кіреді.

Жасанды интеллекттің негізгі принциптері деректерден сабақ алатын, мәселелерді шешудің ережелері мен стратегияларын құра алатын, жаңа ақпаратқа бейімделетін және ұтымды шешімдер қабылдай алатын жүйелерді құру болып табылады. Бұл жүйелер әртүрлі көздерден алынған күрделі ақпаратты қабылдауға, өңдеуге және түсіндіруге қабілетті болуы керек, содан кейін бұл білімді тапсырмаларды орындау үшін пайдалана алады.

Жасанды интеллекттің даму тарихы 20 ғасырдың ортасынан басталады. «Жасанды интеллект» термині алғаш рет 1956 жылы Дартмут колледжінде өткен конференцияда қолданылды. Содан бері бұл сала әлемнің түкпір-түкпірінен келген ғалымдардың, инженерлердің және зерттеушілердің еңбегінің арқасында тынымсыз дамып келеді.

Жасанды интеллекттің алғашқы жетістіктерінің бірі медицина немесе қаржы сияқты нақты салаларда шешім қабылдау үшін білім базасы мен ережелерін пайдаланатын сараптамалық жүйелердің дамуы болды. Кейінірек AI жүйелеріне қатаң кодталған нұсқаулардан гөрі деректерден үйренуге мүмкіндік беретін машиналық оқыту алгоритмдері жасалды.

Соңғы онжылдықтарда есептеу қуатының, деректердің үлкен көлемінің және терең оқыту сияқты жаңа алгоритмдердің дамуына байланысты AI саласындағы серпілістер байқалды. Бүгінгі күні AI сөйлеуді тану мен компьютерлік көруден бастап, өздігінен жүретін көліктер мен жеке кеңес беру жүйелеріне дейін әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады [1].

Қазіргі әлемде жасанды интеллект барлық жерде дерлік бар. Ол бізге интернеттен қажетті ақпаратты табуға, әлеуметтік желілердегі орынсыз мазмұнды сүзуге, банкинг пен онлайн сауда жасауға, смарт үйлерді басқаруға және т.б. көмектеседі.

Жасанды интеллектіні бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәндерін оқытуға кіріктіру.

Оқу процесіне жасанды интеллект енгізу оқу сапасын арттыруға және оқушылардың дағдыларын дамытуға жаңа мүмкіндіктер ашады. Бастауыш жаратылыстану сабақтарында AI технологияларын пайдалану бірнеше маңызды мақсаттарға қызмет етуі мүмкін.

Негізгі мақсаттардың бірі – оқушылардың айналадағы дүниені танып-білуге белсенділігін, қызығушылығын арттыру. AI оқу процесін интерактивті, көрнекі және қызықты етеді. Мысалы, виртуалды модельдеу және табиғи құбылыстарды модельдеу арқылы балалар күрделі ұғымдарды жақсырақ елестете алады және түсіне алады.

Тағы бір негізгі мақсат – оқытуды жекелендіру және әрбір оқушыға жеке көзқарасты қамтамасыз ету. AI жүйелері әр баланың өнімділігін, күшті және әлсіз жақтарын талдай алады, содан кейін оқу материалын бейімдеп, жеке оқыту жолдарын ұсына алады. Бұл білім алшақтығын жоюға көмектеседі және әр оқушының өз қарқынымен алға жылжуына мүмкіндік береді [2].

Қазіргі уақытта білім беруде қазірдің өзінде қолданылып жатқан немесе енгізуге мүмкіндігі бар көптеген AI технологиялары бар. Ең кең тараған шешімдердің бірі – оқушылардың сұрақтарына жауап беретін, қосымша ақпарат беретін және оқу үдерісінде оларға бағыт-бағдар бере алатын виртуалды көмекшілер мен чат-боттар.

Сонымен қатар, интерактивті оқу материалдарын жасауға және оқушылардың түсінігін бағалауға мүмкіндік беретін компьютерлік көру және сөйлеуді тану технологиялары белсенді дамып келеді. Сондай-ақ AI білім берудегі үлкен деректерді талдау үшін қолданылады, бұл трендтерді анықтауға және оқу жоспарын оңтайландыруға көмектеседі.

Бастауыш сыныптарда жасанды интеллектті енгізу бірқатар артықшылықтармен бірге, ескеру қажет қиындықтармен де бірге келеді. Негізгі артықшылықтардың бірі – әрбір баланың жеке қажеттіліктеріне жақсырақ сәйкес келетін жекелендірілген және бейімделген оқыту мүмкіндігі.

Сондай-ақ AI мұғалімдерге үй тапсырмасын тексеру немесе оқу материалдарын дайындау сияқты күнделікті тапсырмаларды автоматтандыру арқылы уақытты үнемдеуге көмектеседі. Бұл мұғалімдерге оқытудың шығармашылық аспектілеріне назар аударуға және әр оқушыға көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, АІ пайдалану сабақтарды қызықты және интерактивті ете алады, бұл балалардың пәнді оқуға деген ынтасын арттырады. Виртуалды модельдеу және модельдеу оларға сыныпта көрсету қиын күрделі ұғымдар мен құбылыстарды жақсы түсінуге мүмкіндік береді [2].

Дегенмен, АІ-ны бастауыш сыныптарға сәтті енгізу үшін бірқатар қиындықтарды жеңу керек. Соның бірі – мұғалімдерді оқыту және оларға АІ технологияларымен жұмыс істеуге қажетті дағдыларды беру. Педагогикалық кадрларды дайындау үшін уақыт пен ресурстар қажет болады.

Сондай-ақ АІ жүйелерін пайдалану кезінде оқушылар деректерінің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету маңызды. Жеке ақпаратты қорғау және деректердің бұзылуын болдырмау үшін нақты ережелер мен хаттамалар қажет.

Бұған қоса, АІ-ді шамадан тыс пайдалану балалардың әлеуметтенуіне және олардың тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларының дамуына теріс әсер етуі мүмкін деген алаңдаушылық бар. Сондықтан АІ-ны қолдану мен адамдардың өзара әрекеттестігіне негізделген дәстүрлі оқыту әдістерінің арасындағы дұрыс теңгерімді табу маңызды.

Жаратылыстану сабақтарында АІ қолданудың әдістері мен стратегиялары

Бастауыш жаратылыстану пәндерін оқытуға жасанды интеллектті енгізудің көптеген жолдары бар. Ең перспективалы әдістердің бірі – жекелендірілген оқыту үшін АІ көмекшілері мен чат-боттарды пайдалану.

Табиғи тілді өңдеу және машиналық оқыту технологияларына негізделген бұл жүйелер оқушылармен диалог жүргізе алады, олардың сұрақтарына жауап бере алады және оқылатын тақырыптар бойынша қосымша түсініктемелер мен ұсыныстар бере алады. Бұл виртуалды көмекшілер тәулігіне 24 сағат қол жетімді және әр баланың білім деңгейі мен қажеттіліктеріне жауап бере алады.

Мысалы, егер оқушы фотосинтез түсінігін түсіну қиын болса, АІ көмекшісі білімді бекітуге көмектесу үшін қосымша мысалдар, көрнекіліктер немесе интерактивті жаттығулар ұсына алады. Сонымен қатар, жүйе оқушының үлгерімін бақылай алады және оның жетістіктері мен қателеріне байланысты оқу тәсілін реттей алады.

Жаратылыстану сабақтарында АІ қолданудың тағы бір тиімді әдісі интерактивті модельдеу және виртуалды эксперименттер жасау болып табылады. Қазіргі заманғы визуализация және модельдеу технологияларының көмегімен виртуалды ортада әртүрлі табиғи құбылыстарды, процестерді және экожүйелерді қайта құруға болады.

Мысалы, балалар су айналымын бақылай алады, күн жүйесінің құрылымын зерттей алады, әртүрлі биомалар мен экожүйелерді зерттей алады немесе ауырлық немесе электр тогы сияқты табиғи күштермен эксперименттерді модельдей алады. Мұның бәрі қауіпсіз және басқарылатын виртуалды ортада орын алады, бұл оқушыларға тәжірибе жасауға және күрделі ұғымдарды тәуекелсіз үйренуге мүмкіндік береді [3].

АІ жүйелері материалды түсінуді жақсарту үшін кері байланыс пен ұсыныстар бере отырып, модельдеу кезінде оқушылардың әрекеттері мен шешімдерін талдай алады. Бұған қоса, бұл виртуалды орталарды оқытудың нақты мақсаттарына және сыныптың білім деңгейіне бейімдеуге және бейімдеуге болады.

Интерактивті модельдеуді қолдану оқуды қызықты әрі көрнекі етіп қана қоймайды, сонымен қатар балалардың сыни тұрғыдан ойлауын, есептерді шешу және эксперимент жасау дағдыларын дамытады. Олар қауіпсіз виртуалды ортада өз әрекеттерінің салдарын зерттей алады, бұл оларға табиғаттағы себеп-салдар байланыстарын жақсы түсінуге көмектеседі.

Жекелендірілген жаттығулар мен модельдеулерден басқа, АІ бейімделген оқу материалдары мен мазмұнын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін. АІ жүйелері оқушылардың өнімділігі мен қалауларын талдай алады, содан кейін олардың білім деңгейі мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін жекелендірілген тапсырмалар, сынақтар мен жаттығулар жасай алады.

Оқытудағы бұл бейімделу тәсілі оқушылар арасындағы білім алшақтығын жоюға көмектеседі және оқудың тиімділігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, АІ сынып ең қиын болатын аймақтарды анықтай алады және мұғалімге жағдайды жақсарту үшін сәйкес стратегиялар мен ресурстарды ұсына алады.

Жасанды интеллектті жаратылыстану пәндерін оқытуға енгізу білім сапасын арттыру мен оқушылардың дағдыларын дамытудың жаңа көкжиектерін ашады. Дегенмен, АІ мұғалімдер үшін қосымша құрал және көмекші ретінде әрекет етуі керек және оқытудағы адам элементін толығымен алмастырмауы керек екенін есте ұстаған жөн. Дәстүрлі әдістер мен заманауи технологиялардың сауатты үйлесімі ғана білім беруде ең жақсы нәтиже бере алады [4].

Заманауи білім беруде оқушылардың үлгерімі, олардың қалауы, оқу стильдері және т.б. туралы деректердің үлкен көлемі жинақталады. Жасанды интеллект үлгілерді анықтау, нәтижелерді болжау және жекелендірілген оқу жолдарын жасау үшін бұл деректерді пайдалана алады.

Машиналық оқыту алгоритмдері ақпараттың үлкен көлемін талдауға және адамдар тануы қиын жасырын байланыстар мен үлгілерді табуға қабілетті. Осы талдау негізінде АІ жүйелері курс материалын, тапсырмаларды және оқыту әдістерін әр оқушының жеке қажеттіліктеріне қарай бейімдей алады.

Мысалы, егер АІ оқушының ақпаратты көрнекі материалдар арқылы жақсы меңгеретінін анықтаса, жүйе көбірек иллюстрациялар, бейнелер және интерактивті модельдеулерді ұсына алады. Егер оқушы белгілі бір тақырыппен күресіп жатса, АІ білімін бекіту үшін қосымша жаттығулар мен түсіндірмелер бере алады.

АІ көмегімен бейімделген оқыту оқушылар арасындағы білім алшақтығын тиімді түрде жояды және әр балаға жеке көзқарасты қамтамасыз етеді. Бұл оқушының белсенділігі мен ынтасын арттырады, жақсы оқуға ықпал етеді.

Жасанды интеллектті оқу үдерісіне енгізу сөзсіз бірқатар этикалық мәселелер мен деректерді қорғау мен құпиялылыққа қатысты қиындықтарды тудырады. АІ жүйелерін пайдалану кезінде оқушылардың жеке ақпаратының қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету маңызды.

Оқушылар мен олардың ата-аналарынан алынған деректерді жинау, сақтау және өңдеу үшін нақты ережелер мен хаттамалар қажет. Бұл деректер қауіпсіз шифрланған және рұқсатсыз кіруден немесе ағып кетуден қорғалған болуы керек.

Сонымен қатар, білім беруде қолданылатын АІ алгоритмдерінің ашықтығын қамтамасыз ету керек. Ата-аналар мен оқушылар бұл жүйелердің қалай жұмыс істейтінін, қандай деректер пайдаланылатынын және оқуға әсер ететін шешімдердің қалай қабылданатынын түсінуі керек.

Сондай-ақ АІ алгоритмдерінің жұмысында мүмкін болатын кемсітушілікті немесе ауытқуды болдырмау маңызды. Олар жасырын көзқарастар үшін жүйелі түрде бағалануы керек және оқушылардың белгілі бір топтарына қатысты кез келген әділетсіз қарым-қатынасты тез арада шешу керек [5].

Тағы бір этикалық мәселе – оқудағы адами элементті сақтау. Жасанды интеллект мұғалімдер үшін тиімді көмекші бола алатынымен, ол адамдардың өзара әрекеттесуі мен балалардың әлеуметтік дамуын толығымен алмастырмауы керек.

Оқыту процесіне АІ интеграциялау бойынша мұғалімдерге арналған ұсыныстар.

Жасанды интеллектті жаратылыстану пәндерін оқытуға табысты енгізу үшін мұғалімдер бірқатар нұсқаулар мен озық тәжірибелерді орындауы керек.

Ең алдымен, мұғалімдердің өздері үшін АІ технологияларымен жұмыс істеу негіздерін меңгеру және олардың мүмкіндіктері мен шектеулерін түсіну маңызды. Осы құралдарды сабақта тиімді пайдалану үшін тиісті оқыту және кәсіби даму аяқталуы керек.

АІ шешімдерін енгізу кезінде олардың сапасы, қауіпсіздігі және білім беру мақсаттарына сәйкестігі мұқият бағалануы керек. Тексерілмеген дереккөздерге сенбей, беделді әзірлеушілердің дәлелденген және сенімді жүйелерін таңдау керек.

Мұғалімдерге оқушыларды AI пайдалануға белсенді түрде тарту және оларға осы технологиялардың қалай жұмыс істейтінін түсіндіру ұсынылады. Бұл балалардың сыни ойлауын дамытуға және шешімдердің қалай қабылданатынын және ұсыныстардың қалай қалыптасатынын түсінуге көмектеседі.

Сондай-ақ AI-ны қолдану мен адамдардың өзара әрекеттесуіне негізделген дәстүрлі оқыту әдістерінің арасындағы дұрыс теңгерімді табу маңызды. AI мұғалімнің рөлін толығымен алмастырмауы керек, бірақ оқытудың тиімділігін арттырудың қосымша құралы ретінде әрекет етуі керек.

Сонымен қатар, мұғалімдер AI қолдану барысы мен нәтижелерін үнемі қадағалап, оқушылардың кері байланысын талдап, оқыту стратегиясына қажетті түзетулер енгізуі керек.

Жасанды интеллекттің білім беру үдерісіне сәтті интеграциясы мұғалімдердің, AI әзірлеушілерінің, мектеп әкімшілігінің және ата-аналардың тығыз ынтымақтастығын талап етеді. Барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін біріктіру арқылы ғана біз осы озық технологияларды балаларды оқытуда қауіпсіз және тиімді енгізуді қамтамасыз ете аламыз.

Әдебиет

1. Стюарт Рассел, Питер Норвиг. Искусственный интеллект. Современный подход. / Учебник, второе издание. – Санкт-Петербург, 2016. – 258 с.
2. Баймухамедов М.Ф. Искусственный интеллект: Основы теории и практики / Монография. – Изд-во «Master Reprint», 2019. – 278 с.
3. Масленникова О.Е., Гаврилова И.В. Основы искусственного интеллекта / Учеб.пособие. – Изд-во «Флинта». 2013. – 265 с.
4. Сартаева Н.Т. Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш білім оқушыларының зерттеулік іс-әрекет мотивациясын қалыптастыру [мәтін]: филос.док (PhD) дис. – Алматы, 2019. – 182 б
5. Баймухамедов М.Ф., Баймухамедова А.М., Боранбаев С.Н. Жасанды интеллект: қазіргі заманғы теория және тәжірибе / Artificial Intelligence: Modern Theory and Practice: оқу құралы / М.Ф. Баймухамедов, А.М. Баймухамедова, С.Н. Боранбаев, 2 бөлім – Алматы: «Бастау», 2020. – 240 бет.

FTAXP: 14.25.09.

А.А. Садуова

«К.Бозтаев атындағы қазақ мектеп-гимназиясы» КММ
Қазақстан Республикасы, Абай облысы, saduova_aynur@mail.ru

МАТЕМАТИКА ПӘНІНДЕГІ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ ҮРДІСІ

Адамзат баласына өз ұрпағын білімді, саналы етіп тәрбиелеу – күн тәртібіндегі өзекті де, өткір мәселе болып қала бермек. Осы міндетті кіршіксіз атқару үшін әлемде білім беру үдерісіне баса мән беріліп, ауқымды жұмыстар жүргізіліп, оны әрдайым жіті бақылаудан шығармайды. Әлемдік білім беру кеңістігіндегі бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуде математика пәні бойынша білім сапасын арттыру мәселесі – ерекше өзекті мәселе. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық-коммуникациялық технология, био-нанотехнология ғасыры. Елімізде білімнің өзекті болуы үшін ойлау қажет. Ойлау үшін оқу керек және оқу әр тараптан мағлұмат беріп, баланың көңілін жақсылықпен тәрбие қылу керек. Неміс педагогы Лай: «Ынтамен істелген іс еш жерде бөгелмей, тоқтамай аққан су тәрізді, өз ыңғайымен ағып, мақсатты тегіс орындап аяқтайды» – деді. Жалпы білім беретін мектеп қабырғасындағы әр пән білім алушыны жеке тұлға ретінде қарастырып, шығармашылық қабілеттерін арттыруға алғашқы қадам жасауы қажет. Бұл жайлы Қ.К. Тоқаев «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Кәсібіне адал әрі жауапкершілікпен қараған адам қашанда лайықты бағасын алады [1]. Ұлы Абай айтқандай «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деп, тұлға өзіндік дамуы үшін еңбек ету жауапкершілігін арттырумен қатар тұлғасының

мәнділігімен, құндылығымен маңызды болып саналатындығын білуі тиіс. Ендеше, қоғам талабына сай болып таңдаған мамандығыңа адал болу-жеке адамның, қоғамның, еңбек нарқының талаптарын қанағаттандыра алатын бәсекеге қабілетті білім беру жүйесін қалыптастыруды қажет етеді. Білім беру жүйесінің негізгі міндеті-ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, білім беруді ақпараттандыру. Осындай ауқымды мәселелерді шешуде жас ұрпақты сапалы да, саналы ой еңбегіне тәрбиелеуде математиканың алатын орны ерекше. Математика тіршіліктегі бар мәселелерді шешуде қолданылуда. Сол себепті әлемнің алпауыт елдері математикаға ерекше мән беруде. Өзгерген білім парадигмасы, жаңарған білім мазмұны, жаңа көзқарас, жаңа қарым-қатынас – оқушының табиғи қабілеттерін, нақты мүмкіндіктерін анықтап, соған негіздеп оқыту. Сабақ құрылымын дұрыс жоспарлау, пайдаланатын әдіс-тәсілдерді балаға қарай бейімдеп алу үлкен дәлдікті талап етеді. Сол себепті мұғалім білімнің басымды мақсаттарымен біріктірілген пән мен әдістемеліктің оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың ортақ тұжырымдамасы міндеттерінің үдесінен шығатын соңында оқушының дамуына жағымды жағдайлар тудыратын қомақты жиынтық құрылуына әкеледі. Қолданатын әдіс-тәсілдер бірнеше рет тәжірибеде қолданылып, соның ең тиімдісі дараланады. Математикада 5 сыныпта «Натурал сандар бөлінгіштігі. Бөлінгіштіктің негізгі қасиеттері «тақырыбында *«Жазбаша дөңгелек үстел» (Раундробин)* әдісінде әр түрлі топтағы оқушыларға әр түрлі сандар бөлінгіштігіне берілген тапсырмаларды белгіленген уақыт аралығында жазып, уақыт аяқталған соң оң жағындағы көршілеріне береді. Көршілері алдыңғы жолдасының жазғанымен танысып, сол ойларды ары қарай жалғастырып, белгіленген уақыт өткенше жазуды толықтыру әрі қарай парақ иесіне қайтып оралғанша жалғаса береді. Соңында парақ иесі жазғандардың бәрімен танысып шығып, қорытынды тұжырым жазады. *«Қайталай гой» оқыта үйрету ойынында «Дәреже»* тақырыбында бір оқушы 10 санының бірінші дәрежесін атайды, ал екінші оқушы оны қайталап, тағы келесі екінші дәрежесін атайды. Үшінші оқушы екеуін қайталап, үшінші дәрежені қосады. Осылай ойын 9 дәрежеге дейін жетеді. Тарау бойынша қайталауға жақсы ойын. Ахмет Байтұрсынов: «Білім біліктілікке жеткізер баспалдақ, ол біліктік сол білімді іске асыру дағдысы» десе, оқушылардың білімнің өмірлік маңызын түсінуді, теория мен практиканы тығыз байланыстыра алуда *«Дұрыс және бұрыс жай бөлшектер. Аралас сандар»* тақырыбында *«Солай ма?»* әдісін қолданған тиімді. Оқушыларды жұптастыра отырып, әр жұпқа бірнеше бөлшектер мен тұжырым жазылған парақша таратылады. Ол бөлшек пен тұжырымдардың бірекеуі жалған болуы тиіс. Оқушылар осы жалған бөлшек пен тұжырымдарды табуы керек. Егер тұжырым бұрмаланған болса, онда дұрысын айтады. Бұл жаңа тақырыпты қорытындылауға жақсы. *«Математикалық шынжыр»* ойыны 7 сыныпта «Көпмүше және оларға амалдар қолдану» тарауында қолдануға қолайлы. Оның мазмұны бойынша бірмүше және оның дәрежесі, көпмүше және оның дәрежесі, олардың стандарт түрі сияқты деректерді, яғни белгілі бір мәлімет беретін анықтаманы үш немесе төрт оқушы кезектесіп, біреуі әуелі басын, екіншісі орта тұсын, үшіншісі аяқ жағын айтып, тұтас бір ойынды тізбекті құрайды. Нәтижесінде: нақты бір көпмүше жайлы математикалық дерек құрылады. Тиімділігі – оқушыларды тапқырлықпен дәл, нақты, логикалық ойлауға үйретеді. Инновациялық әдістер мен оқытудың ақпараттық технологияларын қолданарда оқушының өзіне тән ерекшелігі мен жас ерекшелігін мұқият саралаудан өткізіп, ұтымды қырларын ескере отырып қолдану керек. Жаңа технология үрдісін жүйелі қолдана білсе ғана, жас ұрпақты жан-жақты дамыған тұлға етіп тәрбиелері сөзсіз.

Әдебиет

1. Мемлекет басшысы Қасымжомарт Тоқаевтың: «Әділетті Қазақстан: Заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты 2024 жылғы 2-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Жалпы білім беретін орта мектептің 5-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.
3. Жалпы білім беретін орта мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.

Ж.К. Нургалиева
Шәкәрім университеті
Қазақстан Республикасы, Семей қ., kaiyrbekovna58@icloud.com

АБАЙТАНУДЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ: ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ, ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАР ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алатын тұлға. Оның шығармалары – халқымыздың әдебиеті мен философиясының алтын қазынасы. Сондықтан орта мектепте Абай мұрасын оқыту оқушылардың ұлттық рухын көтеруге, дүниетанымын кеңейтуге және адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Абайдың өлеңдері мен қара сөздері тек көркемдік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар тәрбиелік, философиялық, этикалық және дидактикалық мазмұнымен ерекшеленеді.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде ұлттық құндылықтарды дәріптеу маңызды орын алады. Бұл тұрғыда Абайтануды мектеп бағдарламасына енгізу – оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, олардың тұлғалық дамуына ықпал ететін маңызды құралдардың бірі болып табылады. Абай шығармаларын мектеп қабырғасында оқыту арқылы жас ұрпақтың көркемдік талғамы артып, олар өмірдің мәні, еңбек пен білімнің маңыздылығы туралы ой түйеді. Сонымен қатар, Абай шығармалары оқушыларға қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелерді түсінуге және оларды шешу жолдарын іздеуге бағыт береді.

Бұл мақалада Абайтануды орта мектепте оқытудың ғылыми негіздері, әдістемелік ұстанымдары мен педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, Абай мұрасын оқытудың заманауи әдістері мен оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану жолдары ұсынылады.

Абай шығармашылығын мектепте оқытудың ғылыми негіздері

Абай шығармаларын оқу – оқушыларға қазақтың ұлттық құндылықтарын сіңірудің бір жолы. Ақынның поэзиясы мен қара сөздері арқылы жастардың дүниетанымы қалыптасып, оларды еңбекқорлыққа, әділдікке, білім мен ғылымға құштарлыққа тәрбиелеуге болады. Сонымен қатар, Абайдың шығармалары қазіргі заманмен үндесіп, жастарды жеке тұлға ретінде дамуға жетелейді.

Абай шығармашылығының философиялық, психологиялық және педагогикалық аспектілері оқыту үдерісінде ерекше маңызға ие. Оның «Толық адам» ілімі – қазіргі заманғы білім беру парадигмасымен үндесетін концептуалды негіз болып табылады. Сондықтан мектеп бағдарламасында Абай шығармаларын оқыту арқылы оқушылардың рухани, интеллектуалдық және эстетикалық дамуына ықпал ету көзделуі тиіс.

Орта мектепте Абайтануды оқытудың әдістемелік ұстанымдары

Орта мектепте Абай шығармашылығын оқыту – оқушылардың әдеби сауаттылығын арттырумен қатар, олардың рухани-адамгершілік тәрбиесіне үлкен үлес қосатын маңызды бағыттардың бірі. Абайтануды оқыту барысында тиімді әдістерді пайдалану оқушылардың ақын шығармашылығына деген қызығушылығын арттырып, оның идеяларын терең түсінуге көмектеседі. Абайтануды оқыту әдістемесі бірнеше негізгі ұстанымдарға сүйенеді.

Біріншіден, **ғылыми негізділік және жүйелілік ұстанымы** – Абайдың өмірі мен шығармашылығы тарихи деректерге негізделіп отырып, жүйелі түрде оқытылуы қажет. Оқушыларға ақынның әдеби мұрасы, оның философиялық көзқарастары, поэзиясы мен қара сөздері өзара байланысты түрде түсіндірілуі тиіс.

Екіншіден, **құндылыққа бағдарлану ұстанымы** – Абай шығармаларында көтерілген адамгершілік, еңбекқорлық, ғылым-білімге ұмтылу, әділдік пен адалдық секілді қасиеттерді оқушылардың бойына сіңіру маңызды. Ақынның қара сөздерін талдау арқылы жастарды терең ойлауға, өз өмірлеріне қатысты шешім қабылдауға үйретуге болады.

Үшіншіден, **жеке тұлғаға бағытталған оқыту ұстанымы** – әрбір оқушының қабілеті мен қабылдау деңгейіне сәйкес тапсырмалар беру арқылы олардың шығармашылық ойлау

дағдыларын дамытуға болады. Мысалы, эссе жазу, Абайдың белгілі бір өлеңін қазіргі заман тұрғысынан талдау, пікірталас ұйымдастыру секілді әдістер оқушылардың өзіндік көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Төртіншіден, **интерактивтілік пен инновация ұстанымы** – Абай шығармаларын оқытуда заманауи технологияларды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мультимедиялық материалдар, бейнебаяндар, интерактивті тесттер, электронды оқулықтар сабақтың тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, Абайдың өмірі мен шығармаларын драмалық қойылымдар, рөлдік ойындар арқылы оқыту есте сақтау қабілетін жақсартып, эмоциялық әсер береді.

Бесіншіден, **тарихи-мәдени сабақтастық ұстанымы** – Абай шығармаларын ұлттық мәдениет пен тарихи контекстте қарастыру қажет. Ақынның шығармаларындағы ой-тұжырымдар басқа қазақ және әлем әдебиеті өкілдерінің шығармашылығымен салыстырыла отырып, оқушыларға кеңірек түсіндіріледі. Бұл олардың әдебиетке деген көзқарасын кеңейтіп, сыни ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі.

Алтыншыдан, **пәнаралық байланыс ұстанымы** – Абай шығармаларын қазақ тілі, тарих, философия, қоғамтану пәндерімен байланыстыра отырып оқыту, оқушылардың білімдерін кешенді түрде кеңейтуге ықпал етеді. Мысалы, Абайдың «Ғылым таппай мақтанба» өлеңін физика, математика, жаратылыстану ғылымдары тұрғысынан қарастыру, «Қара сөздеріндегі» философиялық ойларды қоғамтану пәнімен байланыстыру олардың мәнін тереңірек ашуға көмектеседі.

Жетіншіден, **рефлексия және өзіндік даму ұстанымы** – оқушылар Абай шығармаларын тек жаттап қана қоймай, оның идеяларын өз өмірінде қолдануға үйренуі керек. Осы мақсатта шығармашылық тапсырмалар (күнделік жүргізу, ойтолғау жазу, Абайдың нақыл сөздеріне қатысты өмірлік мысалдар келтіру) берілуі мүмкін.

Абай шығармаларын оқытудың педагогикалық ерекшеліктері

Орта мектепте Абай шығармаларын оқыту барысында келесі педагогикалық ерекшеліктерге мән беріледі:

Ең алдымен балалардың жас ерекшеліктеріне мән беруіміз қажет. Бастауыш, орта сынып оқушыларына арналған материалдар әр түрлі болуы керек. Бастауышта – жеңіл өлеңдер, орта сыныпта – терең ойлы өлеңдер мен қара сөздер, ал жоғары сыныпта – философиялық және әдеби талдауға негізделген шығармалар оқытылады.

1. **Бастауыш сыныптарда (1-4 сыныптар)** – Абайдың табиғат лирикасына арналған өлеңдері («Жаз», «Қыс», «Күз», «Жазғытұры»), адамгершілік құндылықтарды дәріптейтін шығармалары («Ғылым таппай мақтанба», «Әсемпаз болма әрнеге») қарастырылады. Бұл кезеңде оқушыларға қарапайым тілмен түсіндіріп, мәнерлеп оқу, жаттау, сурет салу сияқты әдістер қолданылады.

Сабақты одан әрі қызықты ету үшін қазіргі технологияларды қолдансақ болады. Жыл мезгілдерін VR технологиясын пайдалану арқылы көрсетуге болады. Басқа да тақырыптағы шығармаларды анимациялау арқылы бейнелеуге болады.

2. **Орта буын (5-8 сыныптар)** – Абайдың қара сөздері мен әлеуметтік тақырыптағы өлеңдері («Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Сегіз аяқ», «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек») тереңірек талданады. Осы кезеңде оқушыларға шығармаларды мәнерлеп оқып, мазмұнын түсіндірумен қатар, олардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмалар беріледі.

3. **Жоғары сыныптарда (9-11 сыныптар)** – Абайдың философиялық ой-толғамдары, ағартушылық көзқарастары, «Толық адам» ілімі, поэзиясының көркемдік ерекшеліктері кеңінен зерттеледі. Бұл кезеңде оқушыларға әдеби талдау, салыстырмалы зерттеу әдістерін қолдана отырып, шығармашылық жұмыстар орындату ұсынылады. Абайдың «Толық адам» концепциясы оның рухани-адамгершілік көзқарастарының негізін құрайды. Бұл ілім бойынша, адам ақыл, жүрек және қайраттың үйлесімділігінде өмір сүруі тиіс. Орта мектепте осы концепцияны оқыту арқылы оқушылардың өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысы артады, олардың ізгілік, адалдық, еңбекқорлық сияқты қасиеттері қалыптасады.

Оқушылардың қызығушылығын ояту үшін сабақта көрнекі құралдар мен интерактивті әдістерді пайдалану маңызды. Сабақ барысында бейнематериалдар, анимациялар, аудио жазбалар мен интерактивті ойындар қолдану арқылы оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттыруға болады. Сондай-ақ, шығармашылық тапсырмалар (эссе жазу, сахналық қойылымдар дайындау, Абай өлеңдеріне иллюстрациялар салу) оқушылардың өзіндік ізденісін дамытады. Қазіргі заманғы технологияларды пайдалану арқылы оқушыларға виртуалды экскурсиялар ұйымдастыру, Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы деректі фильмдер көрсету тиімді мотивациялық құрал бола алады.

Ал бірден бір мақсат – ұлттық және рухани құндылықтарды дарыту. Абайдың «Толық адам» ілімі арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік тәрбиесін күшейту. Оқушыларға әділеттілік, адалдық, мейірімділік, білімге құштарлық сияқты адами құндылықтарды дарыту мақсатында Абай шығармалары кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, оқушыларға өз ойын еркін жеткізу, дұрыс шешім қабылдау, қоғамдағы өз орнын табу сияқты қасиеттерді дамытуға бағытталған диалогтық әдістер мен пікірталастар ұйымдастыру тиімді. Абайдың қара сөздерінде кездесетін өнегелі ойларды өмірлік тәжірибемен байланыстыра отырып талқылау, оны өз әрекеттерінде қолдану арқылы оқушылардың құндылықтарға деген көзқарасын қалыптастыру маңызды.

Оқушылардың өзіндік зерттеу дағдыларын қалыптастыру

Абайдың шығармашылығын терең зерттеу мақсатында оқушыларға шағын ғылыми жобалар, эсселер жазу, дереккөздермен жұмыс істеу, шығармаларды салыстырмалы талдау әдістері ұсынылады. Сондай-ақ, оларды өз бетінше ізденуге, ғылыми мақалалар мен презентациялар дайындауға баулу арқылы аналитикалық ойлау қабілеттері дамытылады. Дебаттар, шығармашылық зерттеу жұмыстары, АКТ құралдарын пайдалану және цифрлық платформалар арқылы ақпарат жинау дағдыларын қалыптастыру маңызды.

Оқыту әдістерін жетілдіру және заманауи технологияларды қолдану

Қазіргі заманғы білім беру жүйесі жаңа технологиялардың дамуына байланысты қарқынды өзгерістерге ұшырап келеді. Білім беру процесінде заманауи технологияларды пайдалану оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың білім алу деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқыту үдерісін жеңілдетіп, мұғалім мен оқушы арасындағы байланысты нығайтады. Білім беру жүйесіне енгізілген сандық технологиялар оқушыларға білімді тез әрі тиімді меңгеруге көмектеседі. Интерактивті тақталар, электронды оқулықтар, мультимедиялық презентациялар оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады. Заманауи технологияларды білім беру жүйесінде пайдалану оқыту сапасын жақсартып, оқушылардың өз бетінше білім алу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мұғалімдер үшін де тиімді құрал болып табылады, себебі олар оқушылардың үлгерімін бақылап, қажетті түзетулер енгізе алады. Цифрлық технологиялардың дамуы болашақта білім беру саласында одан әрі жетілдіріліп, оқыту әдістерінің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Сондықтан заманауи технологияларды тиімді пайдалану – қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі.

Қазіргі білім беру саласында оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану үлкен рөл атқарады. Абай шығармаларын оқыту барысында мультимедиялық материалдар, электронды оқулықтар мен интерактивті платформаларды қолдану сабақтың тиімділігін арттырады. Мысалы, оқушыларға Абай өлеңдерінің аудио және бейне жазбаларын тыңдату арқылы олардың шығармаларды терең түсінуіне жағдай жасауға болады.

Абайтануды мектепте оқыту – қазақ әдебиеті мен мәдениетін терең түсінуге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми-педагогикалық бағыт. Оқыту үдерісінде дәстүрлі және заманауи әдістерді біріктіру арқылы оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың сыни ойлау қабілетін дамытуға болады. Абай шығармалары жастарға өмірлік құндылықтарды үйретіп, оларды саналы азамат болуға жетелейді. Сондықтан Абай мұрасын оқытуға ерекше мән беріп, оны мектеп бағдарламасының маңызды бөлігі ретінде қарастыру қажет. Ғылыми негізделген әдістерді қолдану арқылы Абай шығармаларын меңгерудің

тиімділігі артып, оқушылардың рухани-адамгершілік және зияткерлік даму деңгейі жоғарылайды.

Әдебиет

1. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Абай шығармашылығын оқытудың әдістемелік негіздері. – Алматы: ҚазҰУ баспасы, 2010.
2. Құнанбаев А. Абай және қазақ руханияты. – Астана: «Елорда» баспасы, 1995.
3. Сейдәлімова Ж. Орта мектепте Абай шығармаларын оқыту әдістері. – Алматы: «Білім» баспасы, 2018.
4. Қазақ Ұлттық академиялық кітапханасы. Абайтану және оның зерттелуі. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант» баспасы, 2020.

ҒТАХР: 14.25.09

Г.Н. Қуандық

Ғылыми жетекші: **Б.Қ. Рахашев**

Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ. gkuandyk200416@mail.ru

ФИЗИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ – БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС РЕТІНДЕ

Қазіргі білім беру жүйесі тек ақпарат беруге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың сыни ойлау қабілетін дамытуға, олардың рухани және тәрбиелік құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған. Бұл әдіс дәстүрлі оқыту жүйесінің шеңберінен шығып, оқушылардың жан-жақты дамуын көздейтін инновациялық тәсілдерді талап етеді. Солардың бірі – ғылым тарихын, оның ішінде физика ғылымының даму тарихын білім беру процесіне енгізу. Физика – тек формулалар мен заңдардан тұратын пән емес, ол адамзат өркениетінің дамуына тікелей ықпал еткен ғылымдардың бірі. Физикалық заңдар мен жаңалықтардың ашылуы ғалымдардың қажырлы еңбегі, табандылығы мен ғылыми шындыққа деген адалдығының нәтижесі болып табылады. Демек, физика тарихын оқыту – тек ғылыми білім берумен шектелмей, оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, олардың тұлғалық дамуына да ықпал етеді. Физика тарихындағы маңызды оқиғалар мен ұлы ғалымдардың өмір жолы – жастарға ғылымның маңыздылығын түсіндіріп қана қоймай, оларды табандылыққа, ізденімпаздыққа, мақсатқа жету жолында қиындықтарға мойымауға үйрететін тәрбие құралы. Физика ғылымының даму тарихын білім беру үдерісіне енгізу – инновациялық әдістердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл әдіс оқушылардың тек теориялық білім алуымен шектелмей, олардың ғылымға деген қызығушылығын оятуға, аналитикалық ойлау қабілетін дамытуға және олардың бойында адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға көмектеседі.

Зерттеудің өзектілігі – физика пәнін оқытуды тек теориялық және практикалық тұрғыдан емес, тәрбиелік аспектілерін ескере отырып жүргізудің маңыздылығында. Бұл тәсіл болашақ ұрпақтың ғылымға деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың жауапкершілікті, ізденімпаздықты, табандылықты бағалайтын тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Бұл жұмыста физика тарихын оқытудың тәрбиелік маңызы мен оны білім беру жүйесінде қолданудың тиімділігі талқыланады.

Физика тарихы – тек ғылым емес, тәрбиелік құрал. Физика – табиғаттың заңдылықтарын зерттейтін ғылым ғана емес, сонымен қатар адамзат өркениетінің дамуына үлкен әсер еткен ілімдердің бірі. Физика заңдарын ашу жолында ғалымдар көптеген қиындықтарға тап болды, ғылыми жаңалықтар бірден қабылданбады, ал кейбір ғалымдар өз идеяларын дәлелдеу үшін өмір бойы күресуге мәжбүр болды. Бұл процестер тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, адамдық құндылықтар мен мінез-құлықтың көрінісі ретінде де маңызды.

Физика тарихын оқыту арқылы оқушыларға ғылымға деген құрметті сіңіруге, еңбекқорлық, табандылық, ізденімпаздық секілді қасиеттерді насихаттауға болады. Ұлы ғалымдардың өмір жолы мен олардың ғылыми жетістіктері оқушыларға тек білім беріп қоймай, оларға үлкен өмірлік сабақ бола алады.

Галилео Галилей (1564-1642) – ғылыми шындық үшін күрестің символы.

Галилей – аспан механикасының негізін қалаушылардың бірі, телескопты жетілдіріп, Коперниктің гелиоцентрлік теориясын дәлелдеген ғалым. Ол заманында шіркеудің және қоғамның қатаң қарсылығына тап болды. Оның ғылыми тұжырымдары ресми католик шіркеуі тарапынан қауіпті деп саналып, инквизиция сотының үкімімен өмірінің соңына дейін ұйқамақта болды. Бірақ Галилейдің зерттеулері кейіннен ғылымда үлкен төңкеріс жасады.

Тәрбиелік мәні: Ғалымның өмірі оқушыларға шындықты қорғау, әділдік үшін күресу, қиындықтарға мойымау сияқты құндылықтарды үйретеді.

Исаак Ньютон (1643-1727) – еңбекқорлық пен терең ойдың үлгісі.

Ньютон – классикалық механиканың негізін қалаған, “Материалдық денелердің қозғалысы” заңдарын тұжырымдаған ғалым. Ол өзінің бүкіл өмірін ғылымға арнады және физика, математика, астрономия, философия салаларында маңызды жаңалықтар ашты. Оның атақты “Принципия” еңбегі әлемдегі ең ықпалды ғылыми еңбектердің бірі саналады.

Тәрбиелік мәні: Ньютонның өмір жолы оқушыларды еңбекқорлыққа, ой тереңдігіне, өз ісіне адалдыққа тәрбиелейді. Ғалымның жетістіктері кездейсоқ емес, ол жылдар бойғы ізденістің, қажырлы еңбектің нәтижесі.

Альберт Эйнштейн (1879-1955) – шығармашылық ойлау мен жаңашылдықтың символы.

Эйнштейн – салыстырмалылық теориясының авторы, XX ғасырдың ең ықпалды ғалымдарының бірі. Оның $E=mc^2$ теңдеуі физикадағы төңкерістердің біріне айналды. Эйнштейннің ерекше ойлау қабілеті, оның дәстүрлі көзқарастарға қарсы шығып, жаңа идеяларды ұсынуы – ғылымдағы жаңашылдықтың айқын мысалы. Ол тек ғалым ғана емес, сонымен бірге бейбітшілік пен адамзат тағдыры туралы ойланған философ әрі гуманист болды.

Тәрбиелік мәні: Эйнштейннің өмірі шығармашылық еркіндік, қиял мен жаңашыл ойлаудың маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, оның қарапайымдылығы мен адамгершілік қасиеттері жастарға үлгі бола алады.

Мария Кюри (1867-1934) – ғылымдағы табандылық пен адалдықтың символы.

Мария Кюри – радиоактивтілік құбылысын ашып, екі Нобель сыйлығына ие болған алғашқы ғалым. Ол ғылымдағы гендерлік кедергілерге қарамастан, ерлер үстемдік еткен ғылыми ортада өз орнын тауып, адамзатқа өлшеусіз үлес қосты. Оның еңбектері медицинада, радиациялық терапияда, физика мен химияда үлкен жетістіктерге жетуге көмектесті.

Тәрбиелік мәні: Кюридің өмір жолы гендерлік теңдік, ғылымға деген адалдық, еңбекқорлық пен төзімділік секілді құндылықтарды насихаттайды.

Бұл ғалымдардың өмірі тек физиканы үйретудің емес, оқушыларды тәрбиелеудің де құнды құралы бола алады. Олардың ғылымға қосқан үлесі мен жеке қасиеттері жас ұрпаққа шындыққа адалдық, жаңашылдық, табандылық, шығармашылық ойлау сияқты өмірлік қағидаларды үйретеді. Физика ғылымының даму тарихын тек дерек ретінде ғана емес, тұлғалық даму мен тәрбиенің құралы ретінде ұсыну – инновациялық білім берудің маңызды аспектілерінің бірі.

Физика ғылымының даму тарихын тәрбие құралы ретінде білім беру жүйесінде қолданудың тиімділігі.

Қазіргі білім беру жүйесінде пәндерді оқыту тек теориялық білім беруге емес, сонымен қатар оқушылардың сыни ойлауын, шығармашылық қабілеттерін, адамгершілік қасиеттерін дамытуға бағытталуда. Осы тұрғыдан алғанда, физика ғылымының даму тарихын тәрбие құралы ретінде қолдану – білім беру үдерісіндегі тиімді әдістердің бірі. Себебі физика тек теориялық білім көзі ғана емес, адамзат өркениетінің дамуына ықпал еткен, ғылымдағы маңызды ашылулар мен жаңалықтарды қамтитын сала. Физика тарихы

арқылы оқушыларға ғылымның қоғамға әсерін түсіндірумен қатар, ғалымдардың өмірі мен олардың ғылыми ізденістері арқылы еңбекқорлық, табандылық, шығармашылық ойлау, жауапкершілік, ғылыми этика секілді құндылықтарды сіңіруге болады.

1. *Ғылымға деген қызығушылықты арттыру.* Көптеген оқушылар физиканы қиын және формулаларға толы пән ретінде қабылдайды. Бұл олардың пәнге деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін. Дегенмен, физиканың даму тарихын, ғалымдардың өмірін, олардың зерттеулерді қалай жасағанын, қандай қиындықтарға тап болғанын баяндау оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Мысалы, Галилео Галилей өз заманында ғылымның шынайылығын дәлелдеу үшін шіркеудің қатаң тыйымдарына қарамастан, ғылыми зерттеулерін жалғастырды. Оқушылар үшін бұл тек физика тарихындағы маңызды дерек емес, сонымен қатар шындық үшін күресудің, батылдық пен адалдықтың үлгісі. Сондай-ақ, Альберт Эйнштейн бала кезінен оқу үлгерімі төмен болғанымен, ғылымға деген сүйіспеншілігі оны әлемдік деңгейдегі ғалымға айналдырды. Бұл оқушыларға “қиындықтарға қарамастан, сенің қабілетіңді жетілдіру маңызды” деген ойды қалыптастыруға көмектеседі.

2. *Сыни ойлау мен логикалық қабілеттерді дамыту.* Физика тарихы – бұл тек өткен оқиғаларды зерттеу емес, ғылыми ойлау жүйесінің қалыптасуын түсіну. Физиканың даму кезеңдерін қарастыра отырып, оқушылар әрбір теория мен заңның белгілі бір уақыт аралығында қалай дамығанын, олардың қандай алғышарттардан шыққанын зерттейді. Мысалы, Исаак Ньютон өз заңдарын тек тәжірибе жүзінде ғана емес, бұрынғы ғалымдардың еңбектерін талдай отырып, оларды жетілдіру арқылы дамытты. Осы процесс оқушыларды бір құбылысты бірнеше көзқараспен қарастыруға, себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға, дәлелдерге сүйене отырып шешім қабылдауға үйретеді.

Физика тарихын талдау барысында оқушылар:

- Неге бұл жаңалық дәл осы уақытта ашылды?
- Егер осы ғалым болмағанда, ғылым қалай дамитын еді?
- Осы физикалық заңның ашылуы адамзатқа қандай әсер етті? – деген сияқты сұрақтарды қарастырады. Бұл олардың аналитикалық және логикалық ойлау қабілеттерін дамытады.

3. *Табандылық пен еңбекқорлыққа тәрбиелеу.* Физика заңдарының ашылу жолы оңай болған жоқ. Көптеген ғалымдар өз еңбектерін дәлелдеу үшін жылдар бойы ізденді, түрлі қиындықтарға кезікті, кейде қоғам тарапынан түсінбеушілікке тап болды. Мысалы, Мария Кюри әйел болғаны үшін ғылым саласында көптеген кедергілерге ұшырады. Бірақ оның ғылымға деген сүйіспеншілігі мен қажырлы еңбегінің арқасында ол екі Нобель сыйлығын алған алғашқы адам болды. Бұл оқиға оқушыларға қиындықтарға мойынсұнбай, табандылықпен еңбек ету керектігін көрсетеді. Оқушылар осындай өмірлік мысалдар арқылы табандылық, шыдамдылық, еңбексүйгіштік секілді қасиеттерді меңгереді.

4. *Ғылыми этика мен жауапкершілікті қалыптастыру.* Физика ғылымының даму тарихында адамзаттың игілігіне қызмет еткен жаңалықтармен қатар, қоғам үшін үлкен моральдық-этикалық сұрақтар тудырған ғылыми жетістіктер де болды.

Мысалы, ядролық физиканың дамуы екі түрлі бағытта қолданылды:

1. Бейбіт мақсатта – медицинада, энергетикада, ғарыш зерттеулерінде.
2. Әскери мақсатта – ядролық қарулардың жасалуына алып келді.

Бұл оқиғалар ғылыми жетістіктердің этикалық жауапкершілігі туралы маңызды сұрақтарды көтереді. Оқушылар ғылым тек жетістіктерден ғана тұрмайтынын, оның қоғамға тигізетін салдарын ойлау қажет екенін түсінеді.

Физика тарихы арқылы “Ғалым қандай моральдық жауапкершілікке ие болуы керек?”, “Ғылымның дамуы адамзатқа қандай әсер етеді?” деген сұрақтарды талқылауға болады. Бұл оқушыларды этикалық тұрғыдан ойлануға, ғылымның әлеуметтік маңызын түсінуге тәрбиелейді.

5. *Кәсіптік бағдарлау және болашақ мамандыққа қызығушылықты арттыру.* Физика тарихын оқыту оқушыларды ғылымға қызықтырумен қатар, олардың болашақ мамандықтарын таңдауға да ықпал етеді. Көптеген ғалымдардың өмір жолын зерттей

отырып, оқушылар “Мен де ғылыммен айналыса аламын ба?”, “Бұл саланың болашақтағы мүмкіндіктері қандай?” деген сұрақтарды қояды.

Қорытындылай келе, физика ғылымының даму тарихын білім беру жүйесінде тәрбие құралы ретінде қолдану – тек пәндік білім берумен шектелмей, оқушылардың тұлғалық қалыптасуына ықпал ететін маңызды әдіс. Бүгінгі таңда білім беру жүйесі ақпаратты механикалық түрде меңгеруден гөрі, оқушылардың сыни ойлауын дамытып, олардың құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға бағытталуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, физика тарихы тек ғылымның эволюциясын көрсетіп қана қоймай, адамзаттың даму жолын түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда инновациялық білім беру жүйелері оқытудың дәстүрлі әдістерін жаңаша форматта қолдануды талап етеді. Физика тарихын оқытуда интерактивті тәсілдерді, зерттеу жұмыстарын, тарихи кейстерді қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың өздігінен білім алуға ынталануына ықпал етеді. Болашақта физика ғылымының тарихын оқыту әдістерін жетілдіру арқылы біз оқушыларға ғылыми ойлау дағдыларын дамытып, олардың өмірлік құндылықтарын нығайтуға жағдай жасаймыз. Ғылымға деген қызығушылық, табандылық, өз ісіне деген адалдық – кез келген мамандық пен өмірлік жолда маңызды қасиеттер. Сондықтан, физика тарихын тек өткен оқиғалар тізбегі ретінде емес, жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызды құралы ретінде қарастыру қажет. Білім беру саласындағы жаңашыл көзқарастарды дамыта отырып, біз ғылымды оқушыларға жақын, қызықты әрі тәрбиелік мәні жоғары пәнге айналдыра аламыз. Осы тәсіл білім беру сапасын арттырумен қатар, келешек ұрпақты саналы, білімді және жауапкершілігі жоғары азамат ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

МРНТИ: 14.85.51

А.М. Ажгужиев

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Республика Казахстан, г. Актобе, aitek2006@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Современное образование претерпевает значительные изменения, обусловленные стремительным развитием науки, технологий и общественных запросов. В условиях глобализации и цифровой трансформации возникает необходимость поиска новых инновационных подходов к обучению, которые помогут учащимся более эффективно усваивать знания, развивать креативность и критическое мышление, а также адаптироваться к меняющимся условиям жизни. Именно поэтому современные образовательные учреждения внедряют прогрессивные методы обучения, развивают цифровую среду и адаптируют образовательные программы к потребностям учащихся. Система образования должна отвечать общественному запросу на творческих личностей, креативных специалистов и продолжать самореформироваться в сторону создания оптимальных условий для их подготовки. Сегодня образование должно реализовывать концепцию человеческого капитала, который включает профессионализм специалиста, развитые индивидуальные способности, интеллектуальный потенциал, профессионально значимые личностные характеристики [1].

Одним из наиболее значительных направлений инновационных поисков является внедрение цифровых технологий в образовательный процесс. Использование онлайн-платформ, интерактивных учебных материалов, виртуальной и дополненной реальности позволяет повысить уровень вовлеченности учащихся, сделать обучение более наглядным и доступным, а также предоставить возможность учиться независимо от места проживания и уровня подготовки [2]. Примеры цифровых инноваций включают онлайн-курсы и платформы дистанционного обучения, такие как Coursera, edX, Khan Academy, электронные

учебники и интерактивные тетради, искусственный интеллект для персонализации обучения, VR и AR технологии для иммерсивного образования, цифровые симуляции и лаборатории для проведения сложных научных экспериментов в условиях виртуальной среды. Все эти инструменты делают учебный процесс более доступным, гибким и эффективным.

Традиционные методы передачи знаний постепенно уступают место компетентностному подходу, ориентированному на развитие у обучающихся ключевых навыков критического мышления, коммуникации, сотрудничества, креативности и самостоятельного решения проблем. Важным элементом такого подхода является проектное и проблемное обучение, позволяющее студентам не просто запоминать информацию, а применять её на практике, анализировать данные и искать оптимальные пути решения сложных задач [2]. Примеры таких методов включают метод кейсов (case study), геймификацию образовательного процесса, обучение через исследование (inquiry-based learning), междисциплинарные проекты, активное групповое обсуждение, дебаты и симуляционные тренинги, которые способствуют развитию аналитических и коммуникативных навыков у студентов.

Каждый человек усваивает информацию по-разному, и современные образовательные технологии позволяют учитывать индивидуальные особенности учащихся. Адаптивное обучение, основанное на анализе данных, помогает создавать персональные образовательные маршруты, позволяя каждому ученику двигаться в своем темпе, получать материалы, соответствующие его уровню подготовки и интересам, а также получать индивидуальные рекомендации для более эффективного освоения учебных дисциплин. Способы персонализации включают использование искусственного интеллекта для анализа успеваемости, гибкие учебные программы, обучение в темпе учащегося (self-paced learning), цифровые ассистенты и платформы для отслеживания прогресса, а также менторские программы, направленные на поддержку студентов в процессе обучения.

Современные инновации также направлены на создание доступной образовательной среды для всех категорий учащихся, включая людей с особыми потребностями. Использование специальных технологий, таких как экранные дикторы, голосовые помощники, адаптивные интерфейсы и индивидуальный подход к обучению, помогают сделать образование инклюзивным и предоставить равные возможности для всех [3]. Примеры таких инноваций включают специальные онлайн-ресурсы для людей с ограниченными возможностями, технологии речевого и текстового ввода для людей с нарушениями зрения и слуха, интерактивные методы преподавания, позволяющие учитывать разные типы восприятия информации, технологии жестового перевода, адаптированные электронные учебники и специализированные образовательные платформы, разработанные с учетом потребностей студентов с инвалидностью.

Важным направлением инновационного поиска является использование искусственного интеллекта и машинного обучения в образовательных технологиях. Эти технологии помогают анализировать успехи учащихся, предлагать персонализированные задания и адаптировать учебный процесс под индивидуальные потребности студентов. Искусственный интеллект может также поддерживать преподавателей, автоматизируя рутинные процессы, такие как проверка тестов и создание учебных материалов, а также предоставляя аналитические данные для совершенствования образовательных стратегий. Кроме того, важным трендом становится внедрение мягких навыков (soft skills) в образовательные программы. Это такие навыки, как эмоциональный интеллект, работа в команде, адаптивность и управление временем, которые становятся все более востребованными на рынке труда. Образовательные учреждения внедряют специальные курсы и программы, направленные на развитие этих навыков у студентов, реализуя проекты по командной работе, дебаты, ролевые игры и тренинги по эффективному лидерству и саморазвитию.

Другим перспективным направлением является развитие экологического образования и устойчивого развития. В современных образовательных учреждениях все чаще появляются

программы, направленные на формирование экологического сознания и ответственности среди студентов [3]. Важную роль здесь играют практические проекты, волонтерская деятельность и сотрудничество с экологическими организациями, а также участие в программах устойчивого развития, экологических стартапах и инициативных проектах по сохранению окружающей среды.

Инновационные технологии и методы в образовании несут ряд значительных преимуществ, таких как повышение мотивации учащихся, гибкость образовательного процесса, доступность образования для широких масс населения, развитие самостоятельности и ответственности у студентов, улучшение качества образовательных программ, увеличение вовлеченности обучающихся в учебный процесс и расширение возможностей профессионального роста.

Инновационные поиски в образовании направлены на создание более эффективной, доступной и адаптивной системы обучения. Они помогают не только улучшить качество образования, но и подготовить учащихся к жизни в быстро меняющемся мире. Внедрение цифровых технологий, персонализированного обучения, компетентного подхода и инклюзивного образования открывает новые горизонты для развития образовательной сферы и делает процесс обучения более интересным и результативным, а также способствует формированию общества знаний, в котором образование становится непрерывным и доступным для каждого человека на протяжении всей жизни.

Литература

1. Вяткин В.А. Современные образовательные технологии. – М.: Академия, 2020.
2. Кларин М.В. Инновационные модели обучения. – М.: Народное образование, 2017.
3. Полат Е.С. Современные педагогические технологии. – М.: Академия, 2019.

ГТАХР: 14.25.07

К.М. Баймухамбетова, Г.А. Тажинова, А.О. Есимбекова

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ., kuralai-61@mail.ru

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АТА-АНА МЕН УНИВЕРСИТЕТТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Жоғары білім беру жүйесі студенттердің академиялық, кәсіби және әлеуметтік дамуына ықпал ететін маңызды кезең болып табылады. Бұл жүйеде университет пен ата-ана арасындағы өзара әрекеттестіктің маңызы зор. Ата-ана мен университеттің тиімді байланысы студенттердің оқу жетістіктерін жақсартуға, олардың эмоционалдық тұрақтылығын қамтамасыз етуге және білім беру процесінің жалпы сапасын арттыруға бағытталған.

Университеттер білім беру сапасын жақсартуға және студенттердің жан-жақты дамуына қол жеткізу үшін ата-аналармен тығыз байланыс орнатудың маңыздылығын мойындайды. Бұл байланыс ата-аналардың студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуына және олардың университеттің өміріндегі рөлін арттыруға мүмкіндік береді. Ата-аналар студенттердің оқу мотивациясын қолдау, олардың психологиялық және әлеуметтік жағдайын жақсарту мақсатында университетпен өзара әрекеттеседі [1]. Ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігі білім беру процесінің барлық кезеңдерінде маңызды рөл атқарады. Бұл өзара әрекеттестік оқу үдерісін ұйымдастыруға, студенттердің оқу нәтижелерін мониторинг жасауға және олардың академиялық жетістіктерін бағалауға ықпал етеді. Сонымен қатар, ата-ана мен университет арасындағы тұрақты байланыс студенттердің оқу ортасында өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестік бірнеше негізгі бағытта жүзеге асырылады. Біріншіден, ақпарат алмасу және кеңес беру процестері маңызды рөл

атқарады. Университеттер ата-аналарға студенттердің оқу жетістіктері туралы тұрақты ақпарат беріп, олардың оқу үдерісіне қатысуын қамтамасыз етеді. Екіншіден, ата-аналар университеттің ұйымдастыратын іс-шараларына қатысады, оларды қолдау және дамыту мақсатында ұйымдастырылған кеңестер мен тренингтерге қатысуға мүмкіндік алады. Үшіншіден, ата-аналар университеттің стратегиялары мен жоспарларын құруға белсенді қатысып, олардың жүзеге асырылуына ықпал етеді [2].

Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестік білім беру процесінің тиімділігіне және студенттердің оқу жетістіктеріне оң әсер етеді. Біріншіден, ата-аналардың оқу процесіне белсенді қатысуы студенттердің академиялық жетістіктерін арттырады. Ата-аналар студенттердің оқу мотивациясын қолдап, олардың оқуға деген қызығушылығын арттырады. Екіншіден, университет пен ата-аналар арасындағы тұрақты байланыс студенттердің психологиялық және әлеуметтік қолдауын қамтамасыз етеді. Бұл студенттердің эмоционалдық тұрақтылығын арттырып, олардың өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді. Үшіншіден, ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастық білім беру процесінің тиімділігін арттырады және студенттердің оқу ортасында өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді [3].

Жоғары білім беру жүйесінде ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығы бірнеше аспектілерде көрініс табады. Біріншіден, ата-аналар студенттердің академиялық жетістіктеріне және олардың жалпы дамуына тигізетін ықпалы зор. Ата-аналар өз балаларының білім беру процесіне қатысуы арқылы студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың оқу нәтижелерін жақсартады. Екіншіден, университеттер ата-аналармен тығыз байланыс орнату арқылы студенттердің психологиялық және әлеуметтік қолдауын қамтамасыз етеді. Үшіншіден, ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастық білім беру процесінің тиімділігін арттырады және студенттердің оқу ортасында өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігі туралы шетелдік ғалымдардың осы тақырып бойынша жүргізген зерттеулеріне шолу жасадық. Мәселен, шетелдік ғалым **Epstein J.L. (2001)** ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастықтың білім беру процесіне тигізетін әсерін зерттеген [4]. Оның зерттеулері ата-аналардың оқу процесіне белсенді қатысуы студенттердің академиялық және әлеуметтік дамуына оң ықпал ететінін көрсетеді. **Englund M.M. et al. (2004)** Englund және оның әріптестері ата-аналардың оқу процесіне қатысуының студенттердің академиялық жетістіктеріне тигізетін әсерін зерттеген [5]. Олардың зерттеулері ата-аналардың белсенді қатысуы студенттердің оқу нәтижелерін жақсартуға және олардың оқу мотивациясын арттыруға ықпал ететінін көрсетеді. Отандық ғалымдар: Макашева М.С. (2014) өз еңбектерінде ата-аналардың университеттегі студенттердің оқу процесіне қатысуының маңыздылығын атап өткен [6]. Ол ата-аналардың студенттердің оқу жетістіктеріне және олардың жалпы дамуына тигізетін оң ықпалын зерттеген. Адилгазиева А.Т. (2022) өз еңбектерінде ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастықтың маңыздылығын зерттеген [7]. Ол ата-аналардың оқу процесіне белсенді қатысуы студенттердің академиялық және әлеуметтік дамуына оң ықпал ететінін дәлелдейді. Искакова П.К. (2020) ата-аналардың университеттегі студенттердің оқу процесіне қатысуының маңыздылығын атап өткен [8]. Оның зерттеулері ата-аналардың қолдауы студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал ететінін көрсетеді.

Шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулері көрсеткендей, ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестік білім беру процесінің тиімділігін арттырады және студенттердің жан-жақты дамуына қолдау көрсетеді. Ата-аналардың оқу процесіне белсенді қатысуы студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың оқу нәтижелерін жақсартады. Сондықтан ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастықты нығайту және дамыту жоғары білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестік бірнеше негізгі бағытта жүзеге асырылады. Біріншіден, ақпарат алмасу және кеңес беру процестері маңызды рөл

атқарады. Университеттер ата-аналарға студенттердің оқу жетістіктері туралы тұрақты ақпарат беріп, олардың оқу үдерісіне қатысуын қамтамасыз етеді. Екіншіден, ата-аналар университеттің ұйымдастыратын іс-шараларына қатысады, оларды қолдау және дамыту мақсатында ұйымдастырылған кеңестер мен тренингтерге қатысуға мүмкіндік алады. Үшіншіден, ата-аналар университеттің стратегиялары мен жоспарларын құруға белсенді қатысып, олардың жүзеге асырылуына ықпал етеді [9].

Жоғары білім беру жүйесіндегі ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігін зерттеу үшін түрлі әдістер қолданылады. Бұл әдістер зерттеу мақсатына сәйкес ақпаратты жинау, талдау және бағалау процесін қамтамасыз етеді.

Осы зерттеуде сапалық және сандық әдістер кешені қолданылды. Зерттеу барысында әдеби шолу, салыстырмалы талдау, сауалнама жүргізу және статистикалық өңдеу әдістері пайдаланылды. Зерттеу шеңберінде студенттер, олардың ата-аналары және университет оқытушылары арасында құрылымдалған сауалнама жүргізілді. Бұл әдіс ата-аналардың білім беру үдерісіне қатысу деңгейін және оның студенттердің академиялық жетістіктеріне әсерін анықтауға мүмкіндік берді. Жиналған мәліметтер математикалық және статистикалық әдістерді қолдану арқылы өңделді. Алынған нәтижелердің сенімділігін қамтамасыз ету үшін корреляциялық және регрессиондық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу әдістерінің әрқайсысы ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестікті жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді. Бұл әдістердің бірлесіп қолданылуы ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің білім беру процесіне тигізетін ықпалын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Осылайша, зерттеу әдістері студенттердің жан-жақты дамуына қолдау көрсетуді және білім беру процесінің тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді.

Жоғары білім беру жүйесіндегі ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігін зерттеу үшін қолданылған әдістерді жүйелі түрде талдау және визуализациялау мақсатында келесі кесте мен диаграмма ұсынылады (Кесте 1).

Кесте 1 – Зерттеу әдістерінің сипаттамасы

№	Әдіс атауы	Сипаттамасы	Қолдану мақсаты	Ғалымдар
1	Теориялық талдау әдісі	Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің теориялық негіздерін зерттеу.	Ғылыми әдебиеттерді талдау, қолданыстағы тұжырымдамалар мен теорияларды жүйелеу.	Epstein J.L. (2001)
2	Сауалнама және тест әдісі	Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің тиімділігін бағалау.	Ата-аналардың университетпен байланысы, оқу процесіне қатысу деңгейі және студенттердің жетістіктерін зерттеу.	Макашева М.С. (2014)
3	Өңгімелесу әдісі	Ата-аналармен, студенттермен және университет өкілдерімен тікелей байланыс орнату.	Пікірлер мен тәжірибелерді жинау, өзара әрекеттестіктің мазмұнын және оның тиімділігін түсіну.	Адилгазиева А.Т. (2022)
4	Бақылау әдісі	Ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің нақты жағдайларын бақылау.	Университет іс-шараларына қатысу деңгейін, оқу процесіне ықпалын және жетістіктерге әсерін зерттеу.	Искакова П.К. (2020)
5	Математикалық-статистикалық әдістер	Сауалнама, тест және бақылау нәтижелерін сандық өңдеу және талдау.	Зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен статистикалық маңыздылығын анықтау.	Englund (2004)

Ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігін зерттеу үшін қолданылған әдістер бұл мәселеге жан-жақты көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Бұл әдістердің бірлесіп қолданылуы ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің білім беру процесіне тигізетін ықпалын жан-жақты зерттеуге және оны жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік

береді. Бұл өзара әрекеттестіктің тиімділігін арттыру және студенттердің жан-жақты дамуына қолдау көрсету жоғары білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады (Сурет 1).

Сурет 1 – Зерттеу әдістерінің қолдану жиілігі

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестікті нығайту білім беру процесінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл өзара әрекеттестік студенттердің оқу процесінде өздерін қолдауды сезінуіне, олардың білімге деген қызығушылығын арттыруға және оқу нәтижелерін жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар, ата-ана мен университет арасындағы тұрақты байланыс студенттердің психологиялық және әлеуметтік қолдауын қамтамасыз етіп, олардың жан-жақты дамуына қолдау көрсетеді.

Жоғары білім беру жүйесінде ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің тиімділігіне қол жеткізу үшін бірнеше ұсыныстар жасалуы мүмкін. Біріншіден, ата-аналар мен университет арасында тұрақты байланыс орнату және ақпарат алмасу жүйесін дамыту қажет. Екіншіден, ата-аналарды оқу процесіне белсенді қатысуға тарту мақсатында кеңестер, тренингтер және семинарлар ұйымдастыру маңызды. Үшіншіден, ата-аналардың университеттің стратегиялық жоспарларына белсенді қатысуын қамтамасыз ету керек. Бұл ұсыныстар ата-ана мен университет арасындағы ынтымақтастықты нығайтып, студенттердің жан-жақты дамуына және білім беру процесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестік жоғары білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады және студенттердің жан-жақты дамуына, олардың академиялық жетістіктерін арттыруға және жалпы білім беру процесінің тиімділігін жақсартуға бағытталған. Ата-аналардың белсенді қатысуы және университеттің ата-аналармен тығыз байланыс орнатуы студенттердің оқу мотивациясын арттырып, олардың оқуға деген қызығушылығын және оқу жетістіктерін жақсартады. Университет пен ата-аналар арасындағы ынтымақтастық студенттердің психологиялық және әлеуметтік қолдауын қамтамасыз етіп, олардың өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік береді. Сондықтан ата-ана мен университет арасындағы өзара әрекеттестікті нығайту және дамыту жоғары білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиет

1. Мағауова А.С. Этнопедагогические аспекты профессиональной подготовки будущих специалистов в вузе // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. – С. 32.
2. Ансабаева А.Д., Майлыбаева Г.С. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы // Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы. – 2021. – Т. 62. – №. 3. – С. 46-55.

3. Epstein J.L., McPartland J.M. The concept and measurement of the quality of school life // American Educational Research Journal. – 1976. – Т. 13. – №. 1. – С. 15-30.
4. Englund M.M., Luckner A.E., Whaley G.J., & Egeland B. Children's achievement in early elementary school: Longitudinal effects of parental involvement, expectations, and quality of assistance // Journal of educational psychology. – 2004. – № 96(4). – P. 723.
5. Макашева М.С., Сейталиева Б.С. Некоторые аспекты формирования готовности будущего учителя к воспитанию поликультурной личности школьника в учебных заведениях Казахстана // Образование: традиции и инновации. – 2014. – С. 300.
6. Адилгазиева А.Т., Азбергенова Ж.К., Калдыгарина А.М., Карагулова Г.Д., Карамырзаева И.Н., Кусаинов А.К. Баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуында отбасы мен мектептің ара қатынасы // Вестник Казахско-русского международного университета. – 2022. – С. 22.
7. Искакова П.К. Эмоционалды қарым-қатынас-отбасылық тәрбиенің негізгі факторы ретінде // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2020. – №. 3. – С. 177-187.
8. Сакиева М., Сламбекова Т., Муханбетчина А. Мұғалімдердің кәсіби жетістігіін педагогикалық ынтымақтастық негізінде дамыту // Journal of Educational Sciences (2520-2634). – 2023. – Т. 76. – № 3.
9. Kurmaeva N., Usmanova E., Khudoikina T. Prospects for the development of family mediation in Russia and the Republic of Kazakhstan // Вестник НАН РК. – 2021. – №. 4. – С. 134-140.

МРНТИ: 14.85.09

Г.С. Рубан

Университет Шакарима

Республика Казахстан, г. Семей, galina.r.93@mail.ru

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ: ТРИЗ-ПЕДАГОГИКА И ИНТЕРАКТИВНЫЕ ПЛАТФОРМЫ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ

В настоящее время остро стоит проблема недостаточно развитой функциональной грамотности у обучающихся. Это связано с тем, что до сих пор преобладающая академическая грамотность не дает возможности применить полученные теоретические знания на практике, при этом опираясь на жизненный опыт.

Как сказал К.Д. Ушинский. «Читать – это еще ничего не значит, что читать и как понимать прочитанное – вот в чем главное».

В наш век новых информационных технологий роль книги изменилась, любовь к чтению стала «падать». Дети предпочитают книге телевидение, видеопродукцию, компьютер и, как результат, школьники не любят, не хотят читать.

И потому важнейшим умением становится умение понимать, анализировать и использовать любую поступающую информацию. Таким образом, акцент в образовании смещается со сбора и запоминания информации на овладение навыком ее правильного применения.

Согласно международной программе по оценке образовательных достижений учащихся PISA, *только один из 10 студентов может мотивировать свои ответы фактами и опытом из жизни. К примеру, в Китае ученики, которые считались успешными, провалили тест, в то время как те, кто плохо учились, успешно прошли его. Однозначно можно сделать вывод, что результат учеников напрямую зависит от подготовки и квалификации учителя.* [1]

Если раньше преподаватель выступал только в роли источника знаний, то сейчас, вместо того чтобы давать готовую информацию, он поощряет критическое мышление обучающихся. Сегодня функционально грамотный ученик – индикатор качества

образования, поэтому акцент смещается на умение использовать полученную информацию и навыки в конкретных ситуациях.

Человек с развитой функциональной грамотностью, обладает следующими отличительными чертами:

- успешно решает поставленные задачи и бытовые проблемы;
- умеет находить выход в разнообразных социальных ситуациях;
- для построения коммуникации использует базовые навыки чтения и письма;
- может оценить один и тот же факт с разных сторон.

Способствуя развитию этих качеств во время учебного процесса, мы помогаем обучающимся легко ориентироваться в современной реальности. В дальнейшем – это специалисты, востребованные на рынке труда. На практике же пока остается актуальной проблема неумения использовать информацию, а в современном ритме жизни ее достаточно много. Поэтому функциональная грамотность – это дело не одного дня, а процесс, встроенный в практически всю учебную программу.

Понятие объединяет читательскую, математическую, естественно-научную, финансовую и компьютерную грамотность, а также глобальные компетенции и креативное мышление. Читательская грамотность является важнейшим метапредметным результатом обучения. Однако умение читать – базовый навык. Наша задача использовать на уроках литературы такие задания, на которые нельзя дать однозначный ответ. Обучающемуся нужно дать возможность поразмышлять, научить читать между строк, извлекать нужную информацию, применяя ее на практике. В первую очередь перед педагогом сегодня стоят следующие задачи:

- пробуждение интереса к осознанному чтению, что является средством формирования и развития личности;
- формирование умения находить и извлекать информацию из текста;
- связывать существенные детали вопроса (время, место или обстоятельство действия) и соответствующие детали текста;
- умение интерпретировать текст, высказывать свое мнение.

Современные стратегии, приемы и интерактивные платформы помогают решить ряд проблем по развитию читательской грамотности как системообразующего компонента функциональной грамотности. Рассмотрим некоторые из них.

На этапе предтекстовой работы, целью которой является подготовка к восприятию произведения, успешно работают следующие стратегии, интегрированные с платформой WordWall:

1. «Эпиграф урока»
2. «Мозговой штурм»
3. «Поставь проблему»
4. «Прогноз и впечатления»

Деятельность во время текстовой работы, которая направлена на восприятие текста произведения, может включать в себя:

1. «Спросите автора»
2. «Чтение с пометками»
3. «Чтение с вопросами»
4. «Чтение с обсуждением»
5. «Двухчастный дневник»

Далее следует послетекстовая работа и осмысление прочитанного.

Целью стратегий постчтения является применение, использование материала в самых различных ситуациях, формах, сферах, включение его в другую, более масштабную деятельность. Стратегии связаны с усвоением, расширением, углублением, обсуждением прочитанного, происходит корректировка читательской интерпретации авторским смыслом.

1. «ПОПС-формула»
2. «Фишбоун»

3. «Ромашка Блума»
4. «Тонкие» и «толстые» вопросы
5. «Кластер»
6. «Синквейн»

Представляемый доклад содержит задания, способствующие **развитию функциональной грамотности**, а именно навыкам и умениям грамотности чтения/читательской грамотности:

Умение 1. Находить и извлекать информацию из статьи учебника.

Умение 2. Интегрировать и интерпретировать информацию предусмотрено в работе над эпиграфом, где каждый обучающийся сможет высказать свое мнение не только касаясь темы урока, но и связывая с собственным жизненным опытом.

Умение 3. Осмысливать и оценивать содержание текста: в задании «Лови ошибку» учащиеся смогут определить несоответствия, тем самым показывая понимание содержания произведения.

Умение 4. Использовать информацию из текста, в рамках развития читательской грамотности. В задании «Толстые и тонкие вопросы» предполагается, что каждый ученик сможет применить полученные знания после изучения статьи учебника.

Эффективность использования вышеперечисленных стратегий и платформ WordWall/LearningApps, прежде всего, зависит от педагога, задача которого, выступая организатором учебной деятельности, стать заинтересованным и интересным соучастником этого процесса. Тогда он уверенно может сказать: «Мои ученики будут узнавать новое не только от меня; они будут открывать это новое сами» (И.Г. Песталоцци) [2].

Литература

1. Учат в школе: сайт: <http://rikatv.kz/evrika/articles/shkolnikov-proveryat-na-gramotnostt.html?ysclid=lo5i6ygpsl992236549>
2. Опыт работы по формированию функциональной грамотности у детей с ОВЗ посредством использования эффективных технологий во внеурочной деятельности / Официальный сайт: <https://педакадемия.рф/edu-12-2023-pb-38947/>

FTAXP: 14.25.09

Н.М. Слямгазина

«Қалалық қазақ мектеп-лицейі» КММ

Қазақстан Республикасы, Абай облысы, slyamgazina72@mail.ru

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі заманауи білім саласында инновациялық технологиялар – білім сапасын арттырудың кепілі. Яғни, тек білімді немесе оқу бағдарламасын меңгертіп қоймай, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін (есту, көру), өзін-өзі өзектендіру, бекіту, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру, белсенді сөздік қорын дамытуға, өз бетімен білім алуға, ізденуге деген ықыласы мен іскерлігін, оқу – танымдық ынтасын жетілдіру, әрі жеке тұлғаны жан – жақты дамытуға жетелейді. Білім беру жағдайында мұғалімнің кәсіби біліктілігін дамытудың маңызды аспектілері: инновациялық оқыту технологияларын меңгеру, әдістемелік қызметті жаңарту, тәжірибе дағдыларын талдау.

Инновация – бұл алға жылжу. Заманауи білім беруді инновациялық процестерсіз елестету мүмкін емес. Жалпы мағынада инновация – (латынның «innovation» сөзінен) – жаңашылдық, өзгеріс, жаңарту, жүйені бір күйден екінші күйге өзгертуге әкелетін жаңа элементтерді енгізу ортасына мақсатты өзгеріс енгізе отырып, жаңасын жасау, игеру, пайдалану және тарату жөніндегі қызмет. Инновация – бұл жай ғана жасау, инновацияларды

тарату емес, бұл іс-әрекет тәсілінің, ойлау стилінің өзгеруімен қатар жүретін елеулі сипаттағы өзгерістер. Инновацияның ерекшелігі:

- инновация әрқашан өзекті мәселенің жаңа шешімін қамтиды;
- инновацияларды қолдану оқушының жеке басының даму деңгейінің сапалы өзгеруіне әкеледі;
- инновацияларды енгізу сапалық өзгерістерін тудырады.

Қазіргі уақытта инновациялық оқытудың көптеген әдістері бар. Бүгінгі таңда барлық пәндер бойынша оқу үрдісінде инновациялық технологиялардың мына түрлері кеңінен қолданылады, олар: Ф.Оразбаеваның коммуникативтік оқыту технологиясы, В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконинның дамыта оқыту технологиясы, В.Ф. Шаталовтың оқу материалдарын тірек және сызба үлгілері арқылы табысты оқытуы, Ю.А. Марковтың жеке оқыту технологиясы, интеграциялық ойын, тестілік, электрондық-интерактивті оқыту, проблемалық оқыту технологиялары, М. Жанпейісованың модульдік оқыту, Н. Оразахынованың сатылай кешенді талдап оқыту, Ж. Қараевтың деңгейлеп-саралап оқыту технологиялары.

Білім берудің инновациялық технологияларының басты мақсаты – тұлғаны үнемі өзгеріп отыратын әлемде өмір сүруге дайындау. Инновациялық іс-әрекеттің мақсаты дәстүрлі жүйемен салыстырғанда білім алушының жеке басын сапалы түрде өзгерту болып табылады. Іс-әрекетті ынталандыру, алынған ақпаратты өз бетінше бағдарлай білу қабілетін дамыту, шығармашылық дәстүрлі емес ойлауды қалыптастыру, ғылым мен тәжірибенің соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, жеке тұлғаның қабілеттерін барынша ашуға байланысты дамыту инновацияның негізгі мақсаттары болып табылады. Төменде бастауыш сыныпта өз іс-тәжірибемдегі қолданып жүрген инновациялық технологиялар.

1. Модульдік оқыту.

Модульдік оқытудың негізгі міндеттері: қажетті ақпаратты өз бетінше таңдауға және пайдалануға үйрету. Осы міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін оқыту құралдарының бірі болып табылады. Оның мәні білім алушының оқу-танымдық іс-әрекетінің мақсаттарына оқу мақсаттарын, оқу материалын тапсырмаларды көрсете отырып, осы тапсырмаларды орындау бойынша ұсыныстарды біріктіретін модульмен жұмыс жасау барысында өз бетінше, топтасып, жұптасып мақсатқа жетуінде. Модуль – осы мазмұнды меңгеру үшін оқу іс-әрекетінің тәрбиелік мазмұны мен әдістері біріктірілген мақсатты функционалдық бірлік. Модульдік сабақ білім алушыларға өз бетінше, топпен, жұппен жұмыс істеуге, қарым-қатынас жасауға және бір-біріне көмектесуге, өз жұмысын және жолдасының жұмысын бағалауға мүмкіндік береді. Әрбір оқушы сабақтың мақсатын, нені оқу керектігін және назарын неге аудару керектігін түсінуі қажет.

Модульдік оқытудағы мұғалімнің рөлі оқушылардың жұмысын басқаруға байланысты. Жұмысты осылай ұйымдастыра отырып, ол кез-келген оқушымен қарым-

қатынас жасауға, әлсіздерге көмектесуге және мықты оқушыларды ынталандыруға мүмкіндік алады. Модульдік технологиялық оқыту жаңа материалды меңгеру деңгейін және білімдегі олқылықтарды тез анықтауға мүмкіндік береді.

Модульдік оқыту технологиясының мүмкіндіктері орасан зор, өйткені оның арқасында "мұғалім-оқушы" жүйесінде орталық орынды білім алушы алады, ал мұғалім оның ілімін басқарады – ынталандырады, ұйымдастырады, кеңес береді, бақылайды.

Модульдік оқытуды құрудағы ең маңыздысы-білімді меңгеру кезеңдерінің логикасында оқушының іс-әрекетін құрылымдау: қабылдау, түсіну, есте сақтау, қолдану, жалпылау, жүйелеу болып табылады.

2. Электрондық-интерактивті оқыту.

Электрондық-интерактивті оқыту-формальды және формальды емес нұсқауларды, қолдауды және бағалауды жеткізу үшін желілік технологиялар (интернет желілері) қолданылатын білім беру технологиясы. Мәні интерактивті оқыту ол білім беру үдерісін ұйымдастырудан тұрады, онда оқушылардың барлығы дерлік таным үдерісіне қатысады, олардың білгендері мен ойлары туралы түсінуге және ой елегінен өткізуге мүмкіндіктері бар. Сабақтардағы интерактивті іс-әрекет әрбір оқушы үшін маңызды міндеттерді өзі шешуге әкелетін оқытуды ұйымдастыру мен дамытуды көздейді.

Интерактивті оқыту технологиясы арқылы-оқу үрдістері қызықты да көрнекті болады, білімді тереңдете түсуге үлкен мүмкіндік. Интерактивті технологиялар білім беру жүйесінде мұғалімнің жұмысын жеңілдетіп, терең де сапалы білім беруге жол ашады. Мұны сенімді түрде айта аламын, интерактивті оқыту бұл танымдық құзіреттілікті дамытудың негізі.

Сабақта *plickers* әдісін пайдалану білім алушылардың жұмыс жауаптарын жылдам бағалауға және статистика жинауды жеңілдетуге мүмкіндік беретін қосымша. Мұнда QR кодтарын қолдана отырып жұмыс істейді, ұялы телефонның көмегімен мұғалім білім алушылардың QR

кодтары бар картаны сканерлейді. Дәл сол сәтте тақтадан әр оқушының жұмысының жауаптары және неше қате жібергені, жалпы сынып бойынша орындалған сапасының

статистикасы көрінеді. Әр оқушы өз жұмысының нәтижесін көреді. Келесіде қате жібермеуге тырысады. Пәнге қызығушылықтары артады. Оқу мен оқыту үрдісінде *wordwall* әдісін қолдану арқылы оқушыларды жаппай сабаққа қатыстыруға болады. Барабанды айналдыру арқылы кез – келген оқушыдан жауап аламыз, оқушылар сабаққа белсене қатысып дайындықпен келеді. Интерактивті тақтамен жұмыс кезінде бейне слайдтар және компьютерлік анимациялар жасауға көп мүмкіндік аламыз. Интерактивті тақталарының негізгі артықшылықтары: интернет желісін пайдалану арқылы сабаққа қатысу, код арқылы тапсырма орындау, бағалау, презентациялар, тақтаға жазу, тест нәтижесін экранға шығару, оқу материалы тез меңгеріледі, нәтижесінде әр тыңдаушының оқу үлгерімі артады.

Инновациялық технологияларды сабақта қолданудың нәтижелері:

- Түрлі әдістерді пайдалану сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі
- Оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады
- Олардың әрқайсысының деңгейін анықтай алуға болады
- Оқушылардың көбін бағалауға мүмкіндік бар
- Оқушыларды ізденіске баулып, өз бетімен жұмыс істеуге үйретеді
- Оқушылардың қабілеттері, ұйымшылдығы, шығармашылық белсендігі артады
- Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауда, өзіне деген сенімін

қалыптастырады

• Инновациялық технологияларды енгізу кезінде мұғалім келесі іс-әрекеттерді дұрыс ұйымдастыра алуы қажет:

- Мұғалім жаңа технология көмегімен шешілетін мәселелерді
- Жаңа технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді
- Жаңа технология мәнін, алынатын нәтижелердің теориялық негізін
- Жаңа технологияда мұғалім қолданатын әдіс-тәсілдерді
- Оқушылардың жұмыс әдісін
- Оқушылардың жаңа технологияда жұмыс істеуге үйрету әдісін білу керек

Білім берудегі оқыту мен оқу үрдісінде «Нақты мақсатқа қандай әдіс – тәсілдердің көмегімен жетуге болады?» деген сұрақты қоя отырып, әр ұстаз өз еңбектерінің нәтижесі туралы ақпарат алуға мүмкіндігі бар. Қазіргі заман талабына сай, әрбір ұстаз өз білімін жетілдіріп, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Инновациялық технология – мұғалімнің кәсіби қызметін жаңартушы және сатыланып жоспарланған нәтижеге жетуге мүмкіндік беретін іс – әрекеттер жиынтығы. Басты міндет – білім алушының оқу – танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету. Демек, мақсат пен нәтиже – жаңалыққа бет бұрудың кілті.

Ұстаздардың алдында еліміздің ертеңгі болашағы, ХХІ ғасырдың іскер азаматы – бәсекеге қабілетті, ой-өрісі кең, жан-дүниесі бай, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасай алатын басқаның пікірімен санасатын, кез-келген мәселені істеп шығудың жолын таба алатын, жауапкершілік сезімі жоғары, қоғамда орны бар жеке тұлға қалыптастыру міндеті тұрғанын білуіміз керек. «Адам ұрпағымен мың жасайды» дейді халқымыз. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз-оқу. «Надан жұрттың күні – қараң, келешегі-тұман» дегендей, еліміздің тірегі-білімді ұрпақ. Сусыз, құрғақ, таса, көлеңке жерге дән ексең өнбейтін сияқты, сапасыз білім берсең ол білім алушы ешқашан алға ұмтыла алмайды. Сондықтан ұстаз жаңашыл, жан-жақты болу керек. Бүгінгі күні білім сапасын арттыру үшін білім беруде оқыту мен оқу үрдісінде инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігі өте зор деп айта аламын.

Әдебиет

1. Көшімбетова С. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2008.
2. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы. – Алматы, 2002.
3. Бұзаубақова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 2004. – 208 б.
4. Куандыкова А.А. Жаңа инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын қолдану // Қазақстан мектебі. – №12. – 2007.

ҒТАХР: 16.31.02

Б.О. Смагулова

«№38 жалпы білім беретін мектеп-лицейі» КММ
Қазақстан Республикасы, Семей қ., smagulovab@mail.ru

М.ӘУЕЗОВ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКА-КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

ХХІ ғасырда жаңа теориялық-танымдық әдістемеге сәйкес тілді ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс-тәжірибелік қызметімен тығыз байланыста қарастыру қажеттілігі туындады. Мұндай қажеттілік тіл білімінде жаңа ғылыми бағыттың және оның негізінде қалыптасқан антропоцентристік парадигманың дамуын талап етті. Осы орайда прагматилистика қазіргі тіл білімінде және фразеологияда жаңа бағыт ретінде өзінің қалыптасу кезеңінде тұр. Оның зерттеу нысаны, теориялық принциптері мен ғылыми әдістері фразеологизмдерді жан-жақты зерттеуді талап ететін сан-салалы мәселелерді көтереді. Себебі, прагматилистика өзінің зерттеу объектісінің көп қырлы аспектісіне байланысты прагматика, коммуникативтік лингвистика, психоллингвистика, мәтін лингвистикасы, лингвистикалық поэтика, логика, когнитивтік лингвистика сияқты тіл білімі салаларының зерттеу мәселелерін өзара байланыстырады. Фразеологизмдер өмір, қоғам, адамның әр алуан қасиеттерін танымдық тұрғыда тұжырымдауға негіздейді. Олардың көркем әдебиеттегі қолданысы әр ақын-жазушының халықтық тіл байлығын пайдаланудағы өзіндік қолтаңбасына байланысты болса, екіншіден, сол дәуір, кезең, қоғам тынысын, адамдардың әлеуметтік жағдайын көрсетумен жиі қолданысқа түседі.

В.Н. Телия кез келген тілдер жүйесіндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени дүниетанымға синхронды түрде еніп қана қоймай, оның фрагменттерін ұрпақтан ұрпаққа табыстаушы ретінде жеке тілдік тұлғаның, сондай-ақ, тілдік ұжымның дүниетанымын қалыптастыруға қатысатынын айтады [1].

Фразеологизмдердің бейнелілік қуаты, стилистикалық әсері, прагматикалық ықпалы күшті тілдік тәсіл болғандықтан кез келген мәтінде стилистикалық категориялардың жиынтығын құрайды. Фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілге өткірлік сипат береді.

Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу ерекшеліктерін түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау. Прагматикалық зерттеу пәні, шекаралары, оның басқа ғылымдармен байланысы, ғылыми бағыт ретінде анықталуы тіл білімінде де үнемі талғыланып келеді. Фразеологизмдердің қазіргі зерттелу бағытына байланысты олардың дүниенің тілдік суреті ұғымы арқылы, яғни танымдық тәсілдерді қолдана отырып, олардың тереңде жатқан құрылымдарын зерттеу, сондай-ақ, тілдің барлық деңгейлеріне енген коммуникативтік-прагматикалық қатынас фразеологизмдердің де қызметі, уәжі және қолданылу мақсатын ашуға негізделгені дәйектеледі.

Тіл біліміндегі прагматика ұғымы туралы тұжырымдардың барлығы әсер ету нәтижелерін талдауға негізделген. Онда адамның, яғни автордың қажетті тілдік бірліктерді таңдаудағы және мақсатқа жету барысындағы ақпаратты беру қабілетіне ерекше назар аударылады. Прагматика тілдің сөйлесім тәжірибесін халық өмірімен байланыстырып, адамның әлемді қабылдау ерекшеліктерінің когнитивтік базасын, ұлттық-мәдени дәстүрлерін, танымын тануды үйретеді.

Демек, фразеологиялық коннотация прагматикасы – бұл фразеологизмдердегі эмоционалдық, экспрессивтік, бағалауыштық, стилистикалық, ассоциативті-бейнелі компоненттердің ықпал ету, әсер ету қасиеті.

Біз М. Әуезов қолданысындағы фразеологизмдер коннотациясын прагматикалық аспектіде қарастырғанда, жазушының коммуникативтік іс-әрекетінде өзінің ниет, пиғылын, аялық білімімен қоса белгілі прагматикалық мақсатқа құрылған ойлау стилі арқылы тілдік таңбаларды таңдай отырып, өз туындысының мағыналық-ақпараттық және эстетикалық мән-мазмұнын ашып бере алатындығына көз жеткіздік. Мысалы, «Соңғы кездегі оқиғалар Бақтығұлды адастырып, далаға қаңғыртып жібергендей бөле-бұлтаққа түсіпті. Қалың топырдан адасып, шаң қуып, қара үзіп, қаңғып қалғандай сезінді. Ел бір бөлек, бұл бір бөлек. Баяғы жалғыз жортқан көк қасқырша өзімен-өзі ғана болып қалған қу жалғыздың күйін қайта көрді» [2, 83].

Бұл кездегі ел келесінде болып қалған шытырмандар сау кісіні жынды қылардай. Ең ащы, зәрлі кесірі – ақты қара, қараны ақ етіпті. Кінәлі құтылып, кінәсіз тұтылатын шақ туыпты [2, 83].

Қазақ танымында аққа қарсы қара түс қолданылып, ақ – қара бинарлық жүйесін құрайды. Сонымен бірге, ақ – күннің, қара – түннің символдық белгісі. Дүниеде қарама – қарсылықсыз еш нәрсе жоқ. Қарама – қарсылықсыз дамудың жүзеге асуы да мүмкін емес. Бұл – дәлелденген диалектикалық өмір заңы. Оны нақты түрде былай деп көрсетуге болады: ізгілік пен жауыздық, әділеттілік пен әділетсіздік, адалдық пен арамдық, пайда мен зиян т.б. Демек, өмірдің мәні қарама – қарсылықтың бірлігі мен күресін тану, жеңу болса, сол түсінік қазақ ұғымында ақ пен қара айналасынан орын алады. Сонда қуаныштың адалдықтың, сән-салтанаттың, жақсылықтың символына айналған ақ түске қарама – қарсы қайғы – қасіреттің, жамандықтың белгісі ретінде қара түс.

Фразеологизмдер қаламгердің объективті шындық болмысты қабылдауындағы сезімдік және танымдық іс – әрекетінен туындай келіп, өмір тіршілігінің барлық саласымен ұштасып жататыны анықталды. Осындай фразеологизмдерінен автордың өмірлік тәжірибесі, танымдық деңгейдегі қорытынды пайымдары байқалады.

Когнитивтік лингвистика – адам дүниетанымы туралы ғылым. Адамның когнитивті дүниесі оның ойлау әрекетінен көрінеді десек, сол әрекетті танытатын негізгі белгі – оның тілі болып табылады. Көркем шығармадағы тілдік жүйенің құрылымын, ұлттық тілдің табиғатын танудың жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын элементтерді, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау болса, екінші жолы – ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір – бірімен байланыста қарау болмақ.

Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын фразеологиялық бірліктерде ұлттың мәдени жемістері, яғни халық ауыз әдебиеті, дәни философиясы, салт дәстүрлері, әдет – ғұрыптары, мифологиялық дүниетаным көздерінің іздері жатыр.

Осыған байланысты көркем әдебиеттегі фразеологизмдер, оның концептуалдық өрісін қарастыру тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тілдік бірліктерді антропоцентристік парадигма тұрғысынан қарастыра отырып, көркем шығармадағы тұрақты тіркестердің семантикасынан ұлттың мәдени болмысы мен ойлау жүйесін, қоршаған дүниені қабылдаудағы ұлттың менталдық ерекшелігін, қазақ халқының салт – дәстүрін айқын аңғаруға болады. Көркем шығармадағы фразеологизмдерге концептілік талдау әлемнің тілдік бейнесі туралы білімді анықтау үшін қажет. Концептіде әрбір тілдік тұлғаның мәдени деңгейі іске асады, ол концептінің өзі сөзде ғана емес, сөз тіркестерінде, мәтіндерде жүзеге асырылады.

Осы орайда, М. Әуезов повестеріндегі фразеологизмдерді қарастыра отырып, халық дүниетанымы мен ақын дүниетанымын бірлікте айқындау арқылы фразеологизмдердің авторлық дүниені қалыптастыратын көркем сөз атрибуты екендігін көрсету негізге алынады. Мысалы, Бақтығұл Сәлменнен тілін тартпай, Тектіғұлды ақтап: «жанымнан садаға кетсін сенің арамнан жиған малың! Құлағын ұрайын. Мен де айтамын соны» – деген, тілін тартпаған-ды [2, 39].

Қазақ халқының ертеден қалыптасқан моралі «Малым жанымның садағасы, Жаным арымның садағасы» деп ар, ұят, иман қасиеттерін жаннан артық бағалап, «өлімнен ұяттың күшті екендігін» қоғамда, тәрбиеде басты қағида етіп ұстанған. Әрбір ұлттың және халықтың өзіне тән болмыс – бітімі, салт – дәстүрі, материалдық және рухани мұралары, ұлттық ерекшелігі – сол халықтың тариха даму жолының көрінісі. М.Әуезов шығармалары образды, ұлттық ерекше белгілері сайрап тұрған фразеологизмдерге өте бай.

Әдебиет

1. Телия В.И. Культурно-национальные коннотация фразеологизмов. – М., 1993. – 308 б.
2. Әуезов М. Повестер мен әңгімелер. 2-том. – Алматы, 1979. – 435 б.
3. Балақаев М., Томанов М., Манасбаев Б., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы, 2005.

ҒТАХР: 16.31.52

А. Сайленова

Ғылыми жетекшісі: **К.К. Муканова**

Шәкәрім университеті

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ОҚЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Жалпы білім беретін орта мектеп қабырғасында оқушылардың жан-жақты сауаттылығын дамыту аса маңызды. Сауаттылықты дамыту – оқушылардың бәсекеге қабілетті, сын тұрғысынан ойлай алатын, заман ағымына сай білім нәтижесін көрсете алуы үшін атқарылатын жұмыстар легі. Ал оны жетілдіру мектептегі әр пән мұғалімінің қолында болмақ. Қазақ тілі сабағында жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша тілдік бағытты дамытуға бағытталған төрт дағды бар. Олар: айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым. Қазақ тілі сабағындағы орындалатын тапсырмалардың басым көпшілігі осы төрт дағдының айналасында жүзеге асады. Ал ол тапсырмаларды орындап, сабақта тиімді жетістіктерге қол жеткізу үшін оқушының бойында осы дағдылардың қалыптасуы керек.

Оқылым дегеніміз, әдіскерлер И.Л. Колесникова мен О.А. Долгинаның пікірінше, жазбаша мәтінді қабылдауға және түсінуге бағытталған сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі [1]. Е.И. Пассовта, оқылымды тілдік белгілерді қабылдауға бағытталатын сөйлеу әрекетінің

рецептивті түріне жатады деп есептейді [2]. Г. Рогова, Ф. Рабинович, Т. Сахаровалар да оқылымды сөйлеу әрекетінің рецептивті түріне жатқызады. Өйткені ол белгілі бір автордың репродуктивті қызметінің өнімі ретіндегі мәтінді оқырманның қабылдауы мен өңдеуінен тұратын әрекет түрі деп таниды [3]. Демек, оқылым – графикалық белгілер арқылы кодталған жазбаша тілдік ақпаратты визуалды қабылдаумен байланысты сөйлеу әрекетінің рецептивті түрі деп саналады. Оқылым - жазбаша мәтінді қабылдау мен түсінуге бағытталған сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлерінің бірі. Ол адамдардың жазбаша қарым-қатынас формасын қамтамасыз ететін коммуникативтік әрекеті. Тілді оқыту мақсаттарының ішіндегі ең маңыздысы – оқылатын тілді әртүрлі іс-әрекеттерде белсенді пайдалануға мүмкіндік беретін оқылым процесінде графикалық бекітілген мәтіннен ақпаратты алу қабілетін қалыптастыру [4]. Оқылым – қабылдау (перцептивтік) мен есте сақтаудың (мнемоникалық) күрделі және психологиялық әрекеті. Осы қызмет сипаттамаларының әрбір элементін жеке қарастыруға болады. Перцептивтік – (латын тілінен *perceptio* – қабылдау) психологиялық қабылдау, объективті шындықты сезім мүшелері арқылы тікелей бейнелеу [5]. Ойлаудың тұтас кешенін білдіреді. Бұл объектінің тұтастай ашылуы, жеке белгілерінің ажыратылуы, ондағы әрекеттің мақсатына сәйкес келетін ақпараттық мазмұнды бөлу, сезімдік бейнені қалыптастыру. Оқылым – оқушыларға білім берудің барлық бағыттарында қамтылатын оқу әрекеті. Белгілі әдіскер ғалым, профессор Ф. Оразбаеваның тұжырымдауынша, «Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп сұрыптап алу» дейді [6]. Ал Ахмет Байтұрсынұлы оқу дегеніміз – әріптердің дыбыстарын айта тізу деп анықтама беріп, оны сауаттау әдісінің ең негізгі түріне жатқызады [7]. Сонымен, оқылым дегеніміз тілдік дамытуды қажет ететін барлық салада кең қолданысқа ие. Оқылым дағдысы тек қазақ тілі сабақтарында емес, барлық тіл үйретуге арналған пәндерде болады. Дағды дегеніміз – ол автоматты түрде жасауға дейін жеткізілген әрекет, көп рет қайталау жолымен қалыптасады, оқыту процесінде, әсіресе жалпы оқу дағдыларын қалыптастыру керек. Дағды жаттығу процесінде қалыптасады. Оны қалыптастыру үшін жай қайталау жеткіліксіз, оған арнайы жаттығу қажет. Кез келген қайталаудан жаттығу шықпайды. Мәселен, адамның нашар жазуы көп қайталағанмен түзелмейді, себебі мұнда арнайы жаттығулар жүйесі жоқ. Жаттығу жөнінде белгілі бір ережелерді білмей, яғни дағдыны қалыптастыру, жаттығу қандай жолмен жүріп отыратындығымен таныспай, қандай дағдыға болса да ие болу қиын. Оқу дағдысын дұрыс қалыптастыру мынадай талаптардан туындайды:

1 Оқу техникасы (дұрыс, тез қабылдау және сөздерді дыбыстау).

2 Мәтін мазмұнын түсіну (негізгі ойды, мазмұнын ажырату). Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені, оқу техникасын жетілдірмей – түсіну, дұрыс оқу жүзеге аспайды.

Біздің дәуіріміз – технологиялар мен жаһандық дамудың дәуірі. Барлық ересектер кітап оқу үшін телефон мен ғаламтор желісіне қарағанда кітапты таңдамайтынын байқаймыз, онда оқушылардың өздігінен оқуға ұмтылуы өте қиын. Бұл дегеніміз, балаларда үлгі алатын адам жоқ, ал оқылым дағдысы оқу үдерісінің ең маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқылғанды дұрыс түсінбейінше, ешбір тапсырма дұрыс орындалмайды. Бұл дұрыс, сауатты сөйлеуге, өз ойларын білдіруге және тіпті ең қарапайым математикалық тапсырманы шешуге де қатысты.

Оқу дағдысы – күрделі құбылыс. Ол екі бөлімнен тұрады: техникалық бөлік, оған оқу әдісі, оқу жылдамдығы, дұрыстығы, мәнерлілік кіреді, және мағыналық бөлік, ол оқылатын мәтіннің мазмұны мен мағынасын түсінуге жауапты. Дұрыс, саналы, мәнерлі оқу дағдыларын қалыптастырудың әртүрлі әдістерін қолдана отырып, мына сұрақтарға жауап беруге тырысайық: барлық әдістер оқушылар үшін бірдей қол жетімді ме? Қайсысы тиімді? Қандай әдістер арқылы сауатты оқушыларды қалыптастыруға болады, оның білімі, дағдылары оны өмір бойы іс-әрекет пен қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында көмек бере ала ма?

Алдымен оқудың өзінің бірнеше түрлеріне назар аударайық. Оқудың мынадай түрлері бар: зерттеу, таныстыру, шолу және іздеу. Зерттеуші бүкіл мәтінді түсінуді, ұғымдарды, негізгі және екінші фактілерді, көркем шығарманың оқиғаларын игеруді мақсат етеді. Таныстыру – бұл мәтінді еркін қарау, кітаптың, мақаланың сипат құбылысын, мәтінді жалпы түрде түсіну мақсатында үзінді оқу, негізгі ақпараттың 70-75%. Шолу – журнал, газет, кітап, мәтін туралы ең жалпы ақпаратты алуға бағытталған. Іздеу – нақты ақпаратты іздеуге бағытталған: кез келген деректер, дәйексөздер және т. б.

Бүгінгі күні, тек техникалық оқу дағдыларымен шектелу жеткіліксіз. Оқушы оқу іс-әрекетінің белсенді және тәуелсіз қатысушысы болу үшін мағыналық оқу дағдысына үйрету қажет, яғни кез келген ақпарат түрін қолдана білу, өз білімімен тәуелсіз жұмыс істей алу, мәтіннің мазмұнына жауап беру, мәтінді түсіну және оған қойылған тапсырманы орындау дағдысын игеру керек [8].

Оқылым дағдыларын меңгерту үшін әрине сабақта тек мәтінмен жұмыс жасалатыны анық.

Мәтін – бұл жалпы (бір) тақырып төңірегіндегі біріккен, сабақтастық пен тұтастық тән, ақпаратты жеткізетін мазмұнды (мәнді) сөйлемдердің тізбегі.

В. Рудневтің жасаған мәтін тұжырымы жеті баптан тұрады:

1) мәтіннің барлық элементтері өзара байланысты (өзара байланысқан) (құрылымдық поэтика тезисі).

2) мәтін элементтерінің арасындағы байланыс қайталанып, өзгеріп отыратын бірліктер мотивтер ретінде айқындалады (Мотивті талдау тезисі);

3) мәтінде кездейсоқ ештеңе жоқ (психоталдау);

4) мәтіннің әрбір жекеленген және үстірт кәрінісінің (мәнінің) астында мифологиялық сипаттағы терең, әмбебап заңдылықтар жатыр (К.Т. Юнгтің аналитикалық психологиясы);

5) мәтін шындықты суреттемейді, ол онымен өзара күрделі қарым қатынасқа түседі (аналитикалық философия және тілдік актілер теориясы);

6) бір мәтіндегі ақиқат нәрсе, басқасында жалған болып шығуы мүмкін (мүмкін дүние (нәрсе) семантикасы);

7) мәтін – қатып-семіп қалған мән емес, ол автор мен оқырман және мәдени контекст арасындағы сұхбат.

Яғни мәтіннің өзі қаншама күрделі процестердің нәтижесінде құрылады. Мәтін оқылым дағдысын меңгертумен тығыз байланысты. Демек біз сабақ барысында оқушының бойына белгілі бір дағдыны сіңіруіміз үшін әдістерді жаңғырта отырып енгізе беруіміз қажет.

Қазақ тілі сабағында оқылым дағдыларын қалыптастыру үшін жасалып жатқан әдіс те, тәсіл де бар. Себебі оқушысына білім берудің ең қолайлы жолын іздейтін әр ұстаз ізденіспіздікке бейім болады. Сәйкесінше орта мектептерде қазақ тілінен оқылым дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жұмыстар көптеп жасалынады. Мысалы, мына төменде бір ғана мәтінмен жұмыс барысында қолданылатын мәтінді оқытудың түрлері көрсетілген:

- мәтінді толық оқу;
- мәтінді бөлімдерге бөліп оқу;
- мәтінді дайын жоспар бойынша оқу;
- мәтін бойынша жоспар құру;
- абзац бойынша оқу;
- мәтінді жартылай дауыстап оқу;
- мәтінді рольге бөліп оқу;
- мәтінді оқып, мазмұндау;
- мәтінді қысқартып оқу;
- мәтіннің негізгі ойын білдіретін бөлікті тауып оқу;
- ертегілерден қиял мен шындықты бейнелейтін үзіндіні түсініп оқу.

Ойлап қараңыз қазақ тілі сабағында шамамен бірнеше ғана абзацтан тұратын бір мәтінді қаншалықты түрлендіріп оқытуға болады? Мұның өзі оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыруға, зейінін шоғырландыруға ғана емес, онымен қоса білімін тереңдетуге де арналған. Әдетте кез келген сынып оқушысы оқулықта бірнеше беттен тұратын ұзақ мәтінді көрсе, жалқауланып оқығысы келмей қиын әрі түсініксіз деп айта салатынын байқаймыз. Ал жаңартылған оқу бағдарламасының басты мақсаты кез келген жағдайға тез бейімделетін, жан-жақты сауатты әрі күрделі тапсырмаларды бірден орындауға дайын оқушыны, яки қоғамға дайын тұлғаны қалыптастыру. Сондықтан біздің оқушыларымыз мейлі екі беттік, мейлі он беттік мәтінді оқыса да сол мәтіннің негізгі ойы мен мазмұнын толықтай түсініп оқи алуы тиіс. Оқушылардың оқу дағдысын қалыптастырып қана қоймай, оны одан ары тереңдете оқытып, мәтінге сай оқылым тапсырмаларын да күрделендіре берген де жөн. Әлбетте бұл тұста оқушылардың жас ерекшелігі де ескеріледі.

Бүгінгі таңда мектеп қабырғасында қазақ тілі сабақтарында әріптестеріміз зерттеп оқу, көз жүгіртіп оқу, қысқаша мазмұнын жазып оқу, түртіп оқу, пікір алмасып оқу, сын тұрғысынан оқу сияқты түрлерін пайдаланып жүр.

Оқылым тапсырмалары болғаннан кейін мәтінмен жұмыс жасау бұл жердегі басты қағида екенін ұмытпаған жөн. Өтіліп отырған сабақтың тақырыбына сай сәтті таңдалған мәтін оқылым дағдылыларын қалыптастыруда жасалатын жұмыстың ең үлкені. Сондықтан біздің мәтініміз барынша мазмұнды әрі сапалы болуы міндетті. Одан соң оқу сабағында ойлау қабілетін, қызығушылығын, байқағышытығын, салыстыра білетін қабілетін, ой-өрісін дамыту үшін мына оқу түрлерін пайдалануға болады:

- мәтіннен қатты, ақырын, жылдам, баяу оқылатын сөйлемдерді табу;
- мәтіннен логикалық ықпалы бар сөйлемдерді тауып оқу;
- мәтіннен ереже бойынша сөйлем тауып оқу;
- мәтіннен нақыл сөздерді тауып оқу;
- мәтіннен көтеріңкі көңіл-күйге байланысты сөйлемдерді тауып оқу;
- мәтіннен мағынасы жақын сөздерді тауып оқу;
- мәтіннен автор сөзін алып тастап оқу.

Оқу сабағында оқушының шығармашылық қиялына әсер ете білу үшін мына оқу түрлерін қолдануға болады:

- мәтіннен суретке сәйкесті үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен сұрақтарға жауап тауып оқу;
- мәтіннен көркем бейнеленген үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен мақал-мәтелге сәйкес үзінді тауып оқу;
- мәтіннен кейіпкердің жағымды бейнесін суреттейтін үзіндіні тауып оқу;
- мәтіннен жағымсыз кейіпкерді суреттейтін үзіндіні тауып оқу.

Қорыта айтқанда оқылым дағдыларын қалыптастыру – қазіргі білім беру жүйесінде маңызды және өзекті мәселе. Оқушылардың оқу дағдыларын дамыту тек теориялық біліммен шектелмей, тәжірибелік жұмыс барысында тиімді әдістер мен тәсілдерді қолдануды талап етеді. Қазақ тілі сабағында оқылым дағдыларын жетілдіру үшін әртүрлі оқу түрлерін пайдалану, мәтінмен жұмыс істеу тәсілдерін жаңғырту өте маңызды. Оқушылардың білім алу деңгейі мен дағдыларын арттыру үшін оқудың әр түрін қолдану арқылы, олардың мәтіннің мазмұнын толықтай түсіну қабілетін дамытуға мүмкіндік беріледі.

Мектепте оқушылардың оқу дағдыларын қалыптастыру тек пән мұғалімінің міндеті ғана емес, бұл жалпы білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Оқылым дағдыларының дұрыс қалыптасуы оқушының ойлау қабілетін, тіл байлығын, шығармашылық пен сын тұрғысынан ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Колесникова И.Л., Долгина О.А. Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков. [Электронный ресурс] URL: <https://dispace.edu.nstu.ru/didesk/course/show/2517/10>

2. Пассов Е.И., Кузнецова Е.С. Обучение чтению: учебное пособие. – Воронеж: Интерлингва, 2002. – 236 с.
3. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
4. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / сост. Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М.: Издательство ИКАР, 2009. [Электронный ресурс].
5. Словарь-справочник по педагогической психологии [Электронный ресурс].
6. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 368 б.
7. Байтұрсынұлы А. Тіл ғылымы. – А.: «Ана тілі», 1992. – 448 б.
8. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2019. – 584 б.
9. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. 1991.

ГТАХР: 14.31.09

С.Е Тайболатова
«Матай орта мектебі» КММ
Қазақстан Республикасы, Жетісу обл., arai7816@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ЖЫЛДАМДЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Кітап білім мен мәдениеттің биік шыңына жетелейтін тәрбие құралы. Кітап оқу баланың қиял әлемін шыңдап, ой өрісін кеңейтеді, тілін дамытып, сөздік қорын байытады. Сондай-ақ, әдебиетіміз бен мәдениетімізді, тарихымызды келер ұрпаққа жеткізетін теңдесіз құрал. Сөз өнерінің ғажап табиғатын санамызға сіңіретін рухани құндылық.

Адамзат дүниетанымына рухани азық болған кітаптың бүгінде өскелең ұрпақ үшін маңыздылығы кеміп қалғандай. Оқушы бойындағы кітап оқу дағдысының бәсең тартып жатқандығы кім-кімді болса да қынжылтары сөзсіз. Осы орайда мемлекетіміз орын алған осы олқылықты жою мақсатында дабыл қақты. Білім саласындағы енгізіліп жатқан түрлі реформалар мен өзгерістер оқушыларға сапалы білім беру жүйесін дамытуға бағытталатыны анық. Бастауыш сыныпта жүргізілетін пәндердің баршасы оқушыға білім мазмұны мен құндылықтарын игеруге бағытталған. Білімнің негізі бастауыш буында қаланады.

«Әдебиеттік оқу» пәнін оқытудағы көзделетін мақсат – халқымыздың тарихын, дәстүрін, өнерін, әдебиеті мен мәдениетін ұлттық құндылық ретінде бағалап, құрметтей білетін, әдеби көркем туындыда бейнеленген құбылысты шынайы тұрғыда қабылдауға қажетті білім, білік, дағдыларын игерген, жан-жақты дамыған дара тұлға қалыптастыру.

«Әдебиеттік оқу» пәнін оқытуда басымдылыққа ие болған мақсаттардың бірі – дұрыс, түсініп, мәнерлеп және шапшаң оқуды меңгерту. Сөз өнеріне деген қызығушылығын қалыптастыру, сөйлеу әрекетінің түрлерін жетілдіру. Мектепте «Әдебиеттік оқу» пәні оқушыны саналы түрде оқуға, жазуға және сөйлеуге үйретеді. Демек бұл пәнді оқытуда сауат ашу, тіл дамыту, оқу дағдысын қалыптастыру сынды әрекеттер бірлікте жүзеге асырылғаны абзал. Оқу дегеніміз-екі жағын бөліп көрсетуге болатын күрделі психофизиологиялық үдеріс:

1) мағыналық жағы – оқылған мәтіннің мазмұнын және мағынасын түсіну, ұғыну;

2) техникалық жағы – (мағыналық жағына бағынатын, оған қызмет көрсететін) оқудың жылдамдығы (қарқыны), дұрыстығы мен мәнерлілігі.

Оқу техникасы бірнеше элементтен тұрады:

• **оқырманның мыналарды ұғынуын көздейтін оқудың мағыналылығы:**

- мәтінде тура және ауыспалы мағынада қолданылатын сөздердің басым бөлігінің мағыналары;
- мәтіннің құрамына кіретін әрбір сөйлемнің мазмұнын, сөйлемдердің арасындағы мағыналық байланысты ұғыну;

- мәтін мазмұнының жекелеген бөліктері (абзац, эпизод, бөлім) мен олардың мағынасы (яғни не туралы айтылғаны ғана емес, онымен не айтқысы келетіні туралы);
- толық мәтін мазмұнының негізгі мағынасы, яғни сол мәтінді сезіну және оқылғанға оның көзқарасы [1,35];

• **дұрыс оқу:**

- оқырман қателіктерді жібермеуге тырысады немесе керісінен, әріптерді (дыбыстарды) ауыстыру, өткізу, орнын ауыстыру, қосу, бұрмалау, қайталау;
- мәтін сөздеріне дұрыс немесе қате екпін жасау;

• **оқудың мәнерлілігі:**

- оқылған мазмұнға сүйене отырып, кідірісті негізді түрде пайдалануда көрінеді (логикалық-грамматикалық, психологиялық, ритмикалық – өлең оқыған кезде). Логикалық және психологиялық екпін жасау, бір жағынан тыныс белгілері арқылы қажетті интонацияны табу, жеткілікті қатты және түсінікті оқу.

• **Оқу жылдамдығы (қарқыны):**

- минутына айтылған сөздердің санымен сипатталады.

Сонымен, оқу жылдамдығы оқу техникасының құрамды бөлігі ғана болып табылады.

Оқу жылдамдығы оқу әдісіне байланысты (бірқалыпты буындық, жекелеген сөздерді оқи отыра бір қалыпты буындық, тұтас сөздерді және сөз топтарын оқу) [2, 16].

Оқу жылдамдығы дегеніміз – белгілі бір уақыт ішінде оқылған мәтіннің көлемі. Мәтін көлемі – бет, сөз, буын түрінде анықталады.

Бастауыш мектепте оқу әрекетіне байланысты оқушылардың төменгідей білімі мен білігі терсеріледі:

- Оқу кезінде (дауыстап немесе ішінен) оқығанды қабылдау дағдысы;
- Мәнерлеп оқу, мәтінді мазмұндап беру, прозалық және поэзалық шығармаларды жатқа айта алуы;
- Оқылған мәтін бойынша оқушының түсінігі;
- Оқу тәсілі, оқу дұрыстығы, оқу мәнерлілігі;
- Сөйлеу дағдылары және мәтінмен жұмыс істей алуы.

Шапшаң оқуға балаларды 1-сыныптан бастап баулу керек. Себебі, оқу жылдамдығы төмен бала өз сыныптастарына қарағанда үй тапсырмаларын орындау барысында оқып-түсіну үшін көп уақыт жұмсайды, шаршайды, оқуға деген ықыласы төмендеп, өзіне сенуден қалады. Нәтижесінде баланың оқу көрсеткіштері нашарлап, эмоциональдық күйзеліске ұшырап, оқуға мүлдем құлқы болмайды.

Сондықтан баланы алғашқы сабақтардан бастап әр түрлі әдістемелері арқылы тез оқу әдісіне машықтандырып, көп еңбек етіп, қызығушылығын тудыру керек. Тез оқу әдісіне қандай факторлар кедергі келтіруі мүмкін:

- 1) тақырыпты оқып шықаннан кейін, не туралы оқығанын түсінбеуі;
- 2) сөздің астарын, мағынасын түсінбеуі;
- 3) регрессия – көздің оқу кезінде қозғалу жылдамдығы, 1 сыныпта;
- 4) көру аймағының аздығы, бұл дегеніміз бала көзінің қозғалтпай отырған кездегі, көзге жақын көрініп тұрған аумақ немесе кітап бөлігі;

5) артикуляция, яғни жай ежіктеп оқу барысында, дауысын шығарып, оқу процесіне есту аппаратының (құлағының) қосарланып қатысып отыруы.

Міне осы факторлардың бәрін ескере отырып ең бірінші баланың көруі арқылы есте сақтау қабілетін дамытуға ерекше көңіл бөлу керек.

Ол үшін сабақтарда:

- 1) түрлі суреттер топтамасын пайдаланып, көрсетіп, балалардан 1секунд ішінде жаттап алған нәрселерін сұрау,
- 2) екі бағанға сөздер жазып, балаларға көрсетіп, оқытып қайталап сұрау,
- 3) мағынасы қарама-қарсы сөздерді айтқызып жарыстыру,

4) өткен тақырыптарды қайталап сұрап тұру,
5) тақырыптың кез келген сұрақ қойып, жауабын тез тауып айтуға жаттықтыру,
6) жаңылтпаштар оқыту,
7) оқу жылдамдығын салыстырып, жиі жарыстыру, көрсеткіштерін күнделікке жазу,
8) таныс тақырыпты оқытып, тез басқа таныс емес тақырыпқа көшу,
9) тіркес немесе біріккен сөздерді жазғызып олардың қандай сөздерден құралғанын сұрау,

10) берілген әріптерден сөз құрастыру; кім көп сөз, әрі кім тез?

Осындай әр түрлі жаттығулардан кейін, баланың оқуға деген құлшынысы артып оқуға белсене қатысып, өзінің оқуға тез бейімделе бастағанын байқамай қалады.

Баланы тез оқи білуге үйрету, бұл бүкіл білім беру ісінің негізгі фундаменті болып табылады. Өйткені бала әрі қарай осы оқу әдісін меңгеруіне байланысты әр түрлі пәндерді тез оқып, үйреніп, игеріп кетеді [3, 47].

Баланы қалай тез оқуға үйретуге болады?

Оқу дағдысы – бұл оқудың негізі, мектепте жақсы оқудың шарты болып табылады. Осы кітапшада келтірілген жаттығулар оқушының оқу деңгейін, жылдамдығын көтере алуға көмектеседі. Оқу – балалар үшін өте күрделі процесс. Мұнда зейін, қиял, есту және дыбыс катализаторлары қатысады. Оқу жылдамдығы сөйлеу жылдамдығына жақын болу тиіс. Мектепте оқу жылдамдығы төмен балаға жаңа материалды меңгеруге қиынға соғады. Себебі ол есептің шартын оқығанша, тез оқитын бала есепті дәптерге көшіруге үлгереді. Оқу жылдамдығы үлгерудің басты факторы болып табылады. «Оңтайлы оқу» деген ұғым бар, минутына 120-150 сөз оқу, тек осы қарқында ғана оқушы материалды жақсы меңгере алады.

Балаларда баяу оқудың негізгі себептері:

1. Зейін және есте сақтаудың төмен деңгейі (бала төртінші сөзді оқығанда, бірінші сөзді есіне түсіре алмайды және де оқығанның мағынасын түсіне алмайды). Зейін оқу процессінің қозғаушы. Баяу оқыған бала, зейінді басқа нәрсеге аударады, мәтінге қызығушылығы жоғалады, оқу механикалақ түрде болады. Мағынасы есте сақталмайды. Үйде ата-аналар есте сақтау қабілеттерін жиі дамыту жұмыстарын өткізу қажет.

2. Көрудің оперативті көлемнің төмендеуі. (бала көзімен бүкіл сөзді емес, тек қана екі, үш әріпті көре алады.).

3. Сөздік қоры аз.

4. Регрессия – бұл көздің қайтымды қозғалысы. Көптеген балалар өздері байқамай сөзді екі рет оқиды.

5. Артикулянды аппарат дамымаған.

6. Жасына сай емес тандалған туындылар [4, 49].

Баланы есті, тез және мәнерлеп оқуға қалай үйретуге болады?

Келесі әдіс пен жаттығулар ұсынылады:

Жартысы

Дидактикалық материал дайындаңыз. А4 парағына екі немесе үш буынды сөздерді жазыңыз, үлкен. Мысалы, «мысық», «қасық», «қыз». Содан кейін парақтарды кесіңіз, осылайша сөздер екі жартыдан бүктелуі мүмкін. Карталарды араластырыңыз. Жылдамдық үшін сөздердің бөліктерін тауып, біріктіруді ойнақы түрде ұсыныңыз. Бірақ бұл жерде жылдамдық ең маңызды емес. Дұрыс өткізілген сабақ қиялды, есте сақтауды дамытады.

Миссия «Эксператор»

Лексикалық материал ата-анамен бірге оқылады. Ересек адам балаға қиын немесе тым оңай болмайтындай қарқынды таңдайды. Екі-үш сөйлем хормен оқылады, ата-ана үнсіз қалады, үнсіз оқуды жалғастырады. Бала да тоқтамайды, белгіленген жылдамдықты сақтауға тырысып, өзі оқиды. Бір-екі сөйлемнен кейін ересек адам мәтінді дауыстап айта бастайды. Оқушы жылдамдығын бәсеңдетпесе, ата-анасымен бірдей оқиды. Бұл жаттығуды жұппен жасауға болады. Балалар рөлдерді бөліп береді. Күшті оқушы сүйреткіш рөлде ойнайды, ал әлсіз оқушы оның артына тартады. Осы схемаға сәйкес алғашқы сабақтар үшін кеңесті пайдаланыңыз: дыбыссыз оқу сәтінде саусағыңызды мәтіннің үстінен жүргізіңіз. Мықтының

соңынан ерген оқушы серіктестің шапшаңдығына, оның жылдамдығына назар аудара отырып, дауыстап оқи береді.

Сөз, жол іздейді

Ойынның мағынасы: оқушы мәтіндегі бір әріптен басталатын барлық сөздерді табады. Тұтас сөз тіркесін іздеу тапсырманың күрделі нұсқасы болып табылады. Жаттығу зейінге үйретеді, мидың сол жақ жарты шары – тілін дамытады.

Әріптерді енгізу

Екінші сынып оқушысына түсіп қалған әріптері бар мәтін ұсынылады. Оны оқып, түсіну үшін жалғауларды, префикстерді ойластыру керек. Бұл болашақта мәтінді қабылдау жылдамдығын жылдамдатады, әріптерді тұтас сөздерге біріктіруге көмектеседі.

Қатені түзету

Мұғалім мәтінді оқиды, балалар соңынан ереді. Мұғалім сөз соңында, түбірде, т.б. әдейі қате жібереді. Оқушының міндеті – қатені түзету.

21	11	1	19	24
2	20	18	5	10
4	13	25	16	7
17	6	14	9	12
22	3	8	15	23

Жылдамдықпен оқу

Бастауыш сынып оқушысы оқу техникасын өз бетінше өлшейді, минутты белгілейді, табыс күнделігін жүргізеді. Әдетте, екінші сыныпқа дейін балалар кем дегенде 70 сөз, үшіншіде – 100, төртіншіде – 120 сөз оқиды.

Біз оқимыз, санаймыз

Бастауыш сынып оқушысы мәтінді оқып, берілген дыбыстарды санайды. Мысалы, мына өлеңдегі «о» дыбысының санын табыңыз.

Көру өрісін кеңейту. Шүлге үстелі.

Көру бұрышын арттыру үшін қажет. Екінші сынып оқушылары үшін кестенің мына нұсқасын пайдаланыңыз:

Бала өз көздерімен сандарды ретімен іздейді: 1-ден 25-ке дейін, мысалы, тек қара немесе тек қызыл. Уақытты жазыңыз, оны біртіндеп шектеңіз. Кестедегі сандарды іздеу сөйлеу жылдамдығын арттырады, өйткені студент перифериялық көру қабілеті бар сөздерді көбірек көреді, яғни оларды алдын ала санадан тыс оқиды.

Әдебиет

1. Қойшыбаева А. Оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін қалыптастыру / Қазақ тілі мен әдебиеті. – №7. – Б. 59-61.
2. Рамазанқызы Ә. Оқушылардың белсенділігін арттырудың тиімді жолдары / Қазақ тілі мен әдебиеті. – №3. – Б. 49-52.
3. Молдатаева М. Тілді дамыта оқыту: Бастауыш мектеп: – 2000. Белсенді оқу – белсенділікке жетелейді.
4. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4 – сыныптар үшін «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде).

МРНТИ: 14.31.09.

Г.М. Морозкина

КГУ «Коростелевская средняя школа»

Республика Казахстан, обл. Абай, Бородулихинский район

ПРИМЕНЕНИЕ ИКТ НА УРОКАХ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

XXI век – век высоких компьютерных технологий. Современный ребёнок живёт в мире электронной культуры. Первоклассник, впервые переступив порог школы, попадает в мир знаний, где ему предстоит открывать много неизвестного, искать оригинальные, нестандартные решения в различных видах деятельности.

Мы стоим на пороге эпохи неограниченного развития и повсеместного распространения компьютеров, которые становятся интеллектуальным орудием и партнером практически во всех сферах жизни и деятельности человека.

Сегодня, когда информация становится стратегическим ресурсом развития общества, а знания – предметом относительным и ненадёжным, так как быстро устаревают и требуют в информационном обществе постоянного обновления, становится очевидным, что современное образование – это непрерывный процесс.

Для начальной школы это означает смену приоритетов в расстановке целей образования: одним из результатов обучения и воспитания в школе первой ступени должна стать готовность детей к овладению современными компьютерными технологиями и способность актуализировать полученную с их помощью информацию для дальнейшего самообразования [1, 57].

Основная цель обучения в начальной школе – научить каждого ребенка за короткий промежуток времени осваивать, преобразовывать и использовать в практической деятельности огромные объёмы информации. Признавая урок в качестве основной формы обучения, мы постоянно ищем пути его дальнейшего совершенствования.

Что такое современный урок? Эта проблема, которая стоит перед нами, учителями. Что важнее содержание или форма проведения урока? Много делается для того, чтобы с первых минут начала урока овладеть активным вниманием учащихся. С этой целью каждый учитель сразу включает детей в активную познавательную деятельность: проводит небольшие по объёму фронтальные самостоятельные работы, устный счет и таким образом привлекает всех детей к активной работе на уроке.

В современных условиях модернизации образования все активнее используются информационно-коммуникационные технологии в процессе обучения. Не стоит в стороне от этого процесса и начальная школа.

Передо мной, как учителем, стоит задача обучать детей таким образом, чтобы они могли быстро и пластично реагировать на изменяющиеся условия, были способны обнаруживать новые проблемы и задачи, находить пути их решения. Достичь хорошего результата в выполнении этой задачи можно в условиях реализации инновационного подхода в обучении, обеспечивающего переход на продуктивно-творческий уровень. Этого можно достичь при помощи разнообразных технологий, включая информационно – коммуникационные.

Для реализации этих целей возникла необходимость применения в практике работы учителя начальных классов разных стратегий обучения младших школьников и, в первую очередь, использование информационно-коммуникативных технологий в учебно-воспитательном процессе [2, 26].

Использование ИКТ позволяет погрузиться в другой мир, увидеть его своими глазами. По данным исследований, в памяти человека остается 1/4 часть услышанного материала, 1/3 часть увиденного, 1/2 часть увиденного и услышанного, 3/4 части материала, если ученик привлечен в активные действия в процессе обучения (1).

Компьютер позволяет создать условия для повышения процесса обучения: совершенствование содержания, методов и организационных форм.

Использование ИКТ на различных уроках в начальной школе позволяет:

- развивать умение учащихся ориентироваться в информационных потоках окружающего мира;
- овладевать практическими способами работы с информацией;
- развивать умения, позволяющие обмениваться информацией с помощью современных технических средств.

Использование ИКТ на различных уроках в начальной школе позволяет перейти от объяснительно-иллюстрированного способа обучения к деятельностному, при котором ребёнок становится активным субъектом учебной деятельности. Это способствует осознанному усвоению знаний учащимися.

Возможности интернета и мультимедиа позволяют черпать знания не только из учебников, но и из всевозможных мультимедийных энциклопедий и крупнейших мировых библиотек.

Использование ИКТ в начальной школе повышает эффективность учебно-воспитательного процесса благодаря следующим показателям:

- активизации восприятия учащимися за счёт использования звуковых и зрительных демонстраций, выделение главных мыслей;
- во время выступления учитель не поворачивается к доске, таким образом, не теряет контакта с классом, не тратит время на выписывание текста на доске;
- большой объём информации может быть получен из Интернета и с компакт-дисков и воспроизведён на экране, в формате, видимом всеми учащимися;

Использование ИКТ на различных уроках позволяет перейти от объяснительно-иллюстрированного способа обучения к деятельностному, при котором ребёнок становится активным субъектом учебной деятельности. Это способствует осознанному усвоению знаний учащимися (2).

Внедрение ИКТ осуществляется по следующим принципам:

- создание презентаций к уроку;
- работа с ресурсами Интернета;
- использование готовых обучающих программ;
- разработка и использование собственных авторских программ.

Презентация – мощное средство наглядности, развитие познавательного интереса. Применение мультимедийных презентаций позволяет сделать уроки более интересными, включает в процесс восприятия не только зрение, но и слух, эмоции, воображение, помогает детям глубже погрузиться в изучаемый материал, сделать процесс обучения менее утомительным. Благодаря компьютеру дети на уроках получают наглядную информацию в виде видеофрагментов, фильмов о природе и окружающей жизни.

Во многих случаях такое дополнение оказывается более эффективным, даёт возможность сочетать разнообразные средства, способствующие более глубокому и осознанному усвоению изучаемого материала, экономит время урока, насыщает его информацией, расширяет кругозор, прививает познавательный интерес к учёбе. Поэтому, для меня получилось совершенно естественно внедрение этих средств в свои уроки. Главное – возникла положительная мотивация усвоения знаний, пробудился интерес у детей к познанию нового [3, 56].

Анализ таких занятий показал, что познавательная мотивация увеличивается, облегчается овладение сложным материалом.

Кроме того, фрагменты уроков, на которых используются презентации, отражают один из главных принципов создания современного урока – принцип фасциации (принцип привлекательности). Благодаря презентациям, дети, которые обычно не отличались высокой активностью на уроках, стали активно высказывать свое мнение, рассуждать.

Осуществление младшими школьниками учебной деятельности на разных предметах способствует формированию у них таких мыслительных действий, как рефлексия, анализ и планирование, являющихся основой теоретического мышления, и одновременно развитию познавательных процессов – восприятия, воображения, памяти.

Включая в урок новые средства обучения, позволяет вывести на новый уровень учебно-познавательный интерес, разнообразить процесс обучения. Повышается активность учеников. Мотивы обучения становятся более устойчивыми, появляется интерес к предмету.

Рассмотрим это на примере одной из тем – теме «Растениеводство».

Целью изучения этой темы является формирование понятий: растениеводство, сорт, отрасль.

Что такое растениеводство? Как хлеб пришёл на стол? Как лён превращается в полотно? Какие растения выращивают в крае? Ответы на эти вопросы дети находят, изучая эту тему.

Использование ИКТ позволяет расширить рамки учебника, представить его образно и показать завораживающую красоту растительного мира, сопровождающуюся песней о хлебе, о поле.

Для подготовки и проведения урока я пользуюсь программой Power Point, которая позволяет представить материал не только в текстовой форме, но и в форматах видео, аудио. Презентация содержит подобранный мною материал о растениях, анимацию, музыку. В ходе урока используются разные виды и формы работы: тестирование, самостоятельная работа, практическая работа, работа в парах, группах, словарная работа, работа с учебником, дифференцированное домашнее задание. Применение ИКТ способствует созданию положительной атмосферы в классе. Дети активно работают на уроке.

Применяю ИКТ и на других уроках (математика, русский язык, литературное чтение), а также во внеклассной работе (3).

На уроках математики при помощи компьютера можно решить проблему дефицита подвижной наглядности, когда дети под моим руководством на экране монитора сравнивают способом наложения геометрические фигуры, изучают состав числа. Для наилучшего представления условия задачи и способа её решения можно использовать схему, решают задачи на движение.

Применение на уроке компьютерных тестов, самостоятельных работ, позволяет за короткое время получать объективную картину уровня усвоения изучаемого материала и своевременно его скорректировать.

На уроках математики можно применять самые разнообразные формы работы с использованием ИТ. Интерес к урокам математик вырос.

Для развития интереса к урокам русского языка учащимся предлагаю творческие задания, которые могут выражаться: в составлении кроссворда, ребуса по теме. Но сначала перед детьми создаётся проблемная ситуация

Экран притягивает внимание, которого мы порой не можем добиться при фронтальной работе с классом. На экране можно быстро выполнить преобразования в деформированном тексте, превратив разрозненные предложения в связный текст. Использование презентаций позволяет разнообразить виды словарной работы, наглядно продемонстрировать деление на группы по различным признакам.

Уроки литературного чтения будут неинтересны и скучны, если не включать в их содержание аудио средства. Научив детей слушать, можно предлагать записи образцового чтения небольших по объёму литературных произведений. Это обучает выразительному чтению, умению прочувствовать настроение, определить характер героев.

Чтение стихов под удачно подобранную фонограмму вызывает в душах маленьких слушателей бурю эмоций, желание самим попробовать вызвать такие же чувства и у других. Повышают творческий и интеллектуальный потенциал учащихся уроки-викторины по сказкам, расширяют и закрепляют полученные знания.

Особенно яркими и результативными с позиции информационных технологий получаются уроки окружающего мира, изобразительного искусства.

В своей педагогической библиотеке имею мультимедийную книжку «Страна лингвистика», аудиоэнциклопедию, современную мультимедиа-энциклопедию Кирилла и Мефодия и другие необходимые программы. Работа с электронными детскими энциклопедиями даёт возможность, сэкономив время, найти необходимую информацию в нужном разделе [4, 78].

Часть учеников моего класса имеют определённый навык работы на ПК, и я стремлюсь к тому, чтобы эти навыки дети использовали в качестве инструмента для решения учебных задач.

Ребята готовят доклады к уроку окружающего мира, пользуясь ресурсами Интернета. На научные чтения, проходящие в лицее, готовят презентации по выбранной теме.

Кроме этого использование ИКТ активизирует познавательную деятельность ученика, развивает внутреннюю мотивационную сферу. Важно, чтобы желание, с которым дети идут в школу, сопровождало их всю жизнь.

Литература

1. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 2006. – № 6. – С. 62-76.
2. Гальперин П.Я. Актуальные проблемы возрастной психологии / П.Я. Гальперин, А.В. Запорожец, С.Н. Карпов. – М.: Изд-во МГУ, 2008.
3. Ковалёва А.Г. Использование информационно-компьютерных технологий при обучении в начальной школе. 2006.
4. Константинова Т.Г., Афонина Е.В. Использование ИКТ в преподавании различных школьных дисциплин. – М., 2009.

МРНТИ: 06.08.23

¹**А.К. Шайханова**, ²**К.Е. Икласова**, ³**К.Е. Мырзаханов**, ¹**Г.И. Аймичева**

¹ЕНУ им. Л. Гумилева, г. Астана, ²СКУ им. Козыбаева, ³АО «Ұлттық аударма бюросы»
aigul.shaikhanova@gmail.com

ЦИФРОВАЯ ШКОЛА: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ

Введение. Цифровизация образования является одной из ключевых тенденций современной педагогики. Внедрение цифровых технологий в образовательный процесс значительно трансформирует профессиональную деятельность педагогов, меняя их методы преподавания, формы взаимодействия с учащимися и подходы к оценке знаний. В условиях активного развития дистанционного обучения, онлайн-платформ и интерактивных образовательных инструментов важно исследовать, каким образом эти изменения влияют на работу педагогов, их профессиональные компетенции и удовлетворенность трудовой деятельностью [1].

Несмотря на широкий интерес к теме цифровизации образования, остается открытым вопрос о реальном восприятии педагогами этих изменений. Одни специалисты рассматривают цифровые технологии как эффективный инструмент повышения качества обучения, другие отмечают их потенциальные риски, включая возросшую нагрузку, сложность адаптации и необходимость постоянного обновления знаний. В данной работе анализируется влияние цифровых технологий на профессиональную деятельность педагогов на основе эмпирического исследования, что делает тему особенно актуальной.

Обзор существующих исследований по теме. Проблема цифровизации образования широко освещается в научной литературе. Исследователи отмечают, что цифровые технологии открывают новые возможности для обучения, делая его более доступным, персонализированным и интерактивным. В ряде работ подчеркивается положительное влияние цифровизации на образовательный процесс, включая повышение мотивации учащихся, расширение ресурсов для обучения и оптимизацию рабочего времени педагогов [2].

С другой стороны, исследования указывают на существующие сложности внедрения цифровых технологий, связанные с техническими и организационными барьерами. Так, в ряде работ подчеркивается высокая нагрузка на педагогов, вызванная необходимостью адаптации к новым методам обучения, а также нехватка соответствующих навыков у части преподавателей [3, 4].

Несмотря на обширные исследования в данной области, в большинстве работ акцент сделан на технологических аспектах цифровизации, а не на реальном восприятии педагогами изменений в их профессиональной деятельности. Настоящее исследование направлено на восполнение этого пробела путем анализа мнений и опыта самих учителей.

Понятие и классификация цифровых технологий в образовании. Цифровые технологии в образовании представляют собой совокупность аппаратных и программных

средств, направленных на поддержку и оптимизацию учебного процесса, автоматизацию педагогической деятельности, а также развитие цифровых компетенций обучающихся и педагогов [5].

Существует несколько классификаций цифровых технологий, применяемых в образовательном процессе:

1. По функциональному назначению:

- технологии управления образовательным процессом (электронные журналы, системы управления обучением – LMS, системы тестирования);
- образовательные платформы и цифровые ресурсы (видеоуроки, электронные учебники, интерактивные симуляторы, виртуальные лаборатории);
- коммуникационные технологии (онлайн-конференции, форумы, мессенджеры для взаимодействия между педагогами, учащимися и родителями);
- технологии искусственного интеллекта (ИИ) в образовании (автоматизированные системы проверки работ, чат-боты для консультаций, адаптивные образовательные программы).

2. По способу взаимодействия:

- синхронные (онлайн-уроки, видеоконференции, виртуальные классы);
- асинхронные (электронные курсы, записанные лекции, обучающие программы с отложенным доступом).

3. По степени вовлеченности в учебный процесс:

- дополняющие традиционное обучение (цифровые доски, презентации, интерактивные пособия);
- полностью цифровые форматы обучения (дистанционные курсы, MOOC, VR/AR-обучение).

Эти технологии обеспечивают гибкость образовательного процесса и создают условия для индивидуализации обучения.

Основные направления цифровизации образовательного процесса. Цифровизация образования является глобальным процессом, направленным на повышение эффективности учебного процесса за счет использования передовых технологий [6]. Основные направления включают:

1. Развитие дистанционного и смешанного обучения

- использование онлайн-платформ (Coursera, EdX, Российская электронная школа, Moodle);
- создание гибридных моделей, сочетающих очные и дистанционные форматы.

2. Интерактивные методы обучения

- применение интерактивных досок, VR/AR-решений, образовательных игр;
- развитие геймификации в образовательном процессе.

3. Индивидуализация и персонализация обучения

- адаптивные образовательные технологии на основе ИИ;
- анализ данных о прогрессе учащихся для индивидуальных траекторий обучения.

4. Автоматизация административных процессов

- внедрение электронных журналов и дневников;
- использование аналитических систем для мониторинга образовательных достижений.

5. Цифровая компетентность педагогов и учащихся

- разработка программ повышения квалификации учителей в области цифровых технологий;
- формирование цифровых навыков у учащихся с раннего возраста.

Эти направления способствуют трансформации образовательной среды, делая процесс обучения более гибким и ориентированным на современные требования.

Проблемы и вызовы внедрения цифровых технологий в школьное образование.

Несмотря на преимущества цифровых технологий, их внедрение сопровождается рядом проблем:

1. Технические барьеры

- недостаточная оснащенность школ оборудованием и программным обеспечением;
- неравномерность доступа к цифровым ресурсам в зависимости от региона и финансирования.

2. Педагогические и методические проблемы

- недостаток подготовленных кадров, способных эффективно использовать цифровые инструменты;
- отсутствие четких методик интеграции цифровых технологий в учебный процесс.

3. Психологические и социальные вызовы

- рост цифровой нагрузки на педагогов, что может приводить к профессиональному выгоранию;
- снижение качества личного взаимодействия между учителем и учеником.

4. Информационная безопасность и цифровая грамотность

- проблемы защиты данных и киберугрозы в образовательных системах;
- недостаточный уровень цифровой грамотности у учащихся и их родителей.

Решение этих проблем требует комплексного подхода, включающего техническую поддержку, развитие цифровой компетентности педагогов и совершенствование образовательных стандартов [7, 8].

Таким образом, цифровизация образования является неизбежным процессом, который требует тщательной адаптации образовательной системы к новым реалиям, учета как позитивных, так и негативных аспектов внедрения технологий.

Подходы к изучению влияния цифровых технологий на работу педагогов. В данном исследовании используется социологический метод анкетного опроса, который позволяет собрать первичные данные непосредственно от педагогов. Такой подход обеспечивает репрезентативность выборки и позволяет получить объективные оценки влияния цифровых технологий. Анкетирование дает возможность выявить уровень удовлетворенности педагогов цифровыми инструментами, определить барьеры и проблемы, возникающие при их использовании, а также оценить степень вовлеченности учителей в цифровую трансформацию образования.

Описание методики анкетного исследования. Анкетное исследование разработано с целью сбора данных о восприятии педагогами цифровых технологий, их влиянии на профессиональную деятельность, преимуществах и недостатках использования цифровых инструментов. Анкета включает как закрытые, так и открытые вопросы, что позволяет сочетать количественные и качественные методы анализа.

Опрос проводился в онлайн-формате, что обеспечило удобство для респондентов и повысило охват аудитории. Вопросы анкеты были разработаны на основе анализа научной литературы и учитывали основные аспекты влияния цифровизации на работу педагогов.

В анкетировании были учтены следующие принципы:

- анонимность – респонденты могли свободно высказывать мнение без опасений;
- добровольность – участие в опросе было добровольным, что позволило собрать данные от наиболее мотивированных педагогов;
- доступность – опрос проводился с использованием удобных цифровых инструментов (Google Forms, Microsoft Form).

Собранные данные подверглись статистической обработке, включая анализ средних значений, выявление корреляций и построение графиков, что позволило объективно оценить влияние цифровых технологий на профессиональную деятельность учителей.

Характеристика выборки. Для обеспечения репрезентативности исследования была сформирована выборка педагогов, работающих в различных регионах. Основные характеристики выборки:

- число респондентов – 1355 педагогов;
- география исследования – респонденты представляли школы разных регионов Казахстана, включая крупные города и сельские населенные пункты;
- стаж работы – опрошены педагоги с разным опытом работы:
 - до 5 лет – 25%
 - от 5 до 10 лет – 30%
 - от 10 до 20 лет – 30%
 - более 20 лет – 15%;
- предметная специализация – опрос охватывал учителей различных предметных направлений, включая математику, естественные науки, гуманитарные дисциплины и информатику;
- возрастной состав – исследование включало педагогов различных возрастных категорий, что позволило выявить различия в восприятии цифровых технологий среди разных поколений учителей.

Такая выборка позволила получить широкий спектр мнений и оценить особенности восприятия цифровизации среди разных групп педагогов.

Анализ и интерпретация результатов исследования. В результате анкетного исследования были получены данные от 1355 педагогов из различных регионов и с разным стажем работы и различной квалификацией (рис. 1). Анализ показал, что **85%** опрошенных активно используют цифровые технологии в своей профессиональной деятельности, причем **45%** применяют их ежедневно, **30%** – несколько раз в неделю, и **10%** – лишь при необходимости. Остальные **15%** педагогов либо не используют цифровые инструменты, либо делают это крайне редко.

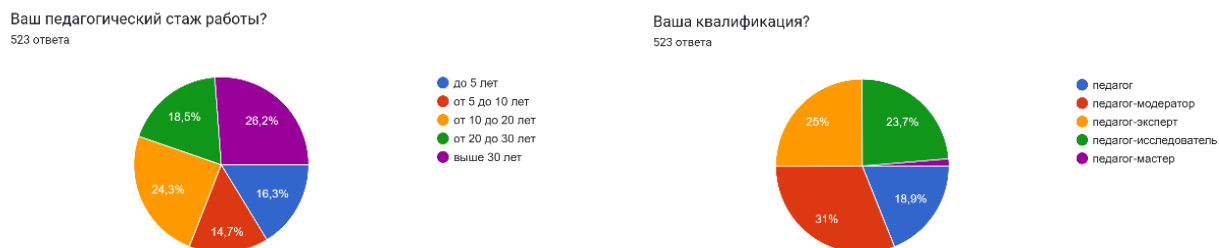

Рисунок 1 – Диаграмма анализа результатов по стажу работы и квалификации

Наиболее популярными цифровыми инструментами среди педагогов оказались:

- инструменты MS Office – 85,9%
- инструменты искусственного интеллекта (ChatGPT, Copilot, Gemini) – 76,1%
- презентационные материалы (PowerPoint, Canva, Prezi) – 85,5%
- онлайн-сервисы для генерации QR кодов – 44,6%
- тестирующие системы и опросники (Google Forms, Kahoot, Quizizz) – 5,1%
- онлайн-сервисы для создания интерактивных заданий – 48,8%

Статистический анализ также выявил, что 72% респондентов считают цифровые технологии полезными, однако 63% отметили возросшую нагрузку, связанную с их внедрением. 40% педагогов считают, что цифровизация требует серьезной адаптации и постоянного обучения.

Также 59,5% респондентов отметили, что хотели бы изучить из цифровых образовательных технологий:

- интерактивные задания (сценарии действий, пазлы, Hotspots и др.) – 59,5%
- интерактивные тесты (сопоставление, перетаскивание, игровые викторины и т.п.) – 55,4%
- объекты дополненной реальности AR – 57,4%.

Заключение. Исследование показало, что цифровые технологии оказывают значительное влияние на профессиональную деятельность педагогов, изменяя их подходы к обучению, повышая требования к цифровой грамотности и в то же время создавая новые барьеры. Большинство учителей положительно оценивают цифровизацию, но сталкиваются с увеличенной нагрузкой и недостаточной методической поддержкой. Согласно результатам исследования, 68% учителей отмечают, что им пришлось осваивать новые цифровые навыки, включая работу с интерактивными платформами, онлайн-тестированием и дистанционными формами обучения.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP 23489228).

Список литературы:

1. Fullan M., & Langworthy M. A Rich Seam: How New Pedagogies Find Deep Learning. – London: Pearson, 2014.
2. Pushing the Frontiers with Artificial Intelligence, Blockchain and Robots. – Paris: OECD Publishing.
3. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
4. Hattie J. Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning. – Routledge, 2012.
5. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – London: Bloomsbury Academic, 2016.
6. Voogt J., Fisser P., Good J., Mishra P., & Yadav A. Computational thinking in compulsory education: Towards an agenda for research and practice. – Education and Information Technologies. – 2015. – № 20(4). – P. 715-728.
7. Блинов В.И., Сергеев И.С. Цифровая трансформация образования: системный подход к развитию цифровой школы. – М.: Просвещение, 2021.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2020.

МРНТИ: 06.08.23

^{1*}А.К. Шайханова, ²К.Е. Икласова, ³К.Е. Мырзаханов, ⁴И.М. Увалиева

¹ЕНУ им. Л.Гумилева, г. Астана, ²СКУ им. М. Козыбаева, г. Петропавловск

³АО «Ұлттық аударма бюросы», г. Астана, ⁴ВКТУ им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск
aigul.shaikhanova@gmail.com

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ ПЕДАГОГОВ

Введение

Применение цифровых технологий в педагогической практике педагогов становится всё более актуальным в современном образовательном процессе. Оно охватывает множество аспектов, начиная от повышения эффективности работы преподавателя до улучшения качества обучения и взаимодействия с учащимися.

Обоснование актуальности исследования эффективности использования цифровых технологий для повышения качества профессиональной деятельности педагогов заключается в следующем:

- существует потребность в исследованиях, которые помогают образовательным учреждениям интегрировать новейшие технологии для улучшения качества обучения;
- педагогам требуется постоянное обновление знаний и навыков в области цифровых

- технологий для поддержания актуальности и эффективности образовательного процесса;
- исследование отвечает на социальный запрос об улучшении качества образования через инновационные подходы и инструменты;
 - внедрение эффективных цифровых технологий может снизить затраты на образовательный процесс и повысить его доступность;
 - исследование может способствовать укреплению позиций страны на международной арене в области образовательных инноваций и технологий;
 - результаты проекта могут быть использованы для международного обмена опытом и сотрудничества в области образовательных технологий;
 - разработка и внедрение инновационных образовательных технологий может способствовать росту образовательного сектора экономики.

Научная новизна проекта заключается в разработке и обосновании научно-методологических основ управления информационной деятельностью в сфере повышения квалификации педагогов, которая реализует комплексный подход к оценке эффективности использования цифровых технологий на основе современных информационно-коммуникационных технологий.

В рамках данной статьи была исследована казахстанская образовательная платформа BilimUstaz, являющаяся цифровым решением компании BilimmediaGroup.

Методы исследования

Исследование эффективности использования цифровых технологий для повышения качества профессиональной деятельности педагогов может быть актуальной и востребованной темой, учитывая быстрое развитие образовательных технологий и необходимость адаптации преподавателей к цифровым инструментам. Вот несколько ключевых аспектов, которые можно рассмотреть в таком исследовании:

- анализ существующих цифровых технологий. Для анализа существующих цифровых технологий можно произвести оценку популярных платформ и специализированных образовательных программ;

- изучить влияние цифровых технологий на профессиональные компетенции педагогов. Применение цифровых технологий направлено на улучшение навыков педагогов в использовании технологий, а также используется для повышения уровня цифровой грамотности, особенно у тех, кто имеет меньше опыта работы с новыми инструментами;

- исследовать изменения в методиках преподавания. Для этого можно изучить влияние использования технологий на изменение форматов уроков (онлайн/гибридное обучение), а также рассмотреть вопросы внедрения цифровых инструментов для интерактивных занятий (например, использование образовательных игр или симуляторов);

- оценить уровень повышения качества образовательного процесса. То есть ценить как технологии помогают в улучшении контроля знаний учащихся (например, автоматизация тестирования, обратная связь), в улучшении персонализации обучения с использованием аналитических данных;

- исследовать существующие проблемы и вызовы. Существуют барьеры, связанные с недостаточной подготовкой педагогов к использованию цифровых инструментов, а также проблемы с доступом к цифровым ресурсам, особенно в отдалённых регионах;

- оценить эффективность обучения в смешанном формате. То есть произвести оценку традиционного и цифрового обучения с точки зрения успеваемости и вовлеченности учеников, а также исследовать удовлетворенность педагогов и студентов новыми методами;

Также можно использовать в качестве методов опросы среди преподавателей и студентов об их опыте использования цифровых технологий. Использовать сравнительный анализ успеваемости учеников до и после внедрения цифровых инструментов. Также следует исследовать кейсы успешного внедрения технологий в различных учебных заведениях. Этот подход может помочь вам собрать доказательства того, насколько эффективны цифровые технологии для педагогов, и предложить рекомендации по их дальнейшему внедрению.

Применение цифровых технологий в педагогической практике педагогов становится всё более актуальным в современном образовательном процессе. Оно охватывает множество аспектов, начиная от повышения эффективности работы преподавателя до улучшения качества обучения и взаимодействия с учащимися.

Ключевые направления использования цифровых технологий в педагогической практике представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Ключевые направления использования цифровых технологий в педагогической практике

Платформы для онлайн-обучения (такие как Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams и другие) позволяют организовать дистанционное обучение, обеспечивая доступ к учебным материалам, заданиям и оценкам в режиме реального времени. Использование Zoom, YouTube и других платформ позволяют педагогам создать условия для проведения онлайн-уроков и консультаций. Применение мобильных образовательных приложений позволяют ученикам получать доступ к обучающим материалам через смартфоны.

Использование мультимедийных презентаций (например, PowerPoint с встраиваемыми видео и аудио) позволяют педагогам реализовать интерактивные занятия с более наглядными материалами. Такие ресурсы, как Khan Academy или YouTube Education, предоставляют доступ к образовательным видео, которые помогают визуализировать сложные темы и понятия. Использование учителями электронные учебники и цифровые библиотеки позволяют заменить или дополнить традиционные учебники, давая учащимся доступ к более современным и актуальным источникам.

Интерактивные панели и проекторы позволяют создавать динамичные уроки с возможностью внесения изменений в реальном времени. Использование таких платформ, как Kahoot!, Quizlet или Minecraft Education, позволяет повысить вовлечённость учащихся через геймификацию учебного процесса. Применение технологий AR/VR в преподавании (например, виртуальные экскурсии, лабораторные работы) позволяют создать более интерактивную среду.

Системы управления обучением (LMS) позволяют автоматизировать такие процессы, как выдача заданий, проверка тестов и отслеживание прогресса учащихся. Используя автоматизированные сервисы и опросы преподаватели могут создавать с мгновенной проверкой и обратной связью для учащихся. Также цифровые инструменты помогают собирать данные об успеваемости учащихся, что позволяет более точно оценивать результаты и выявлять проблемы на ранних этапах.

С использованием искусственного интеллекта и машинного обучения педагоги могут подстраивать учебные материалы под индивидуальные потребности каждого ученика. Также приложения и платформы позволяют легко организовывать обратную связь с учениками, помогая им понимать свои ошибки и улучшать знания. Электронные дневники и журналы позволяют автоматизировать процесс ведения успеваемости и посещаемости учеников, а также предоставить родителям доступ к результатам их детей в режиме реального времени.

Важные преимущества цифровых технологий в педагогической практике представлены на рисунке 2.

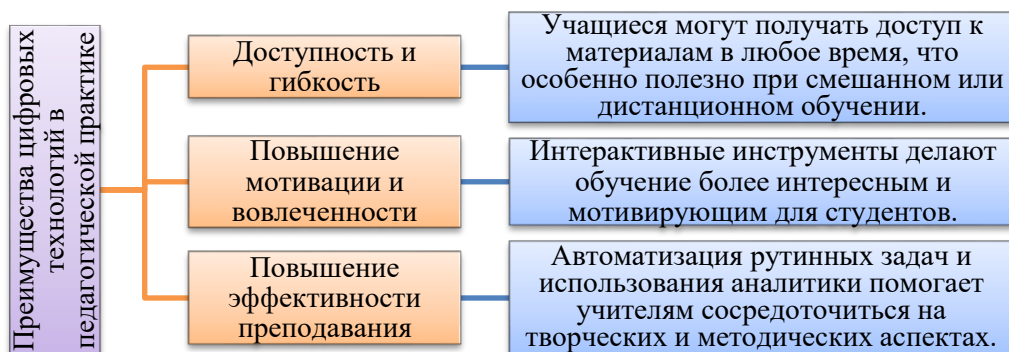

Рисунок 2 – Преимущества цифровых технологий в педагогической практике

Внедрение цифровых технологий в педагогическую практику значительно расширяет возможности для педагогов и учеников, позволяя сделать образовательный процесс более гибким, персонализированным и эффективным.

Результаты исследования

BilimmediaGroup – это казахстанская образовательная компания, которая занимается разработкой и предоставлением цифровых решений для образовательных учреждений. Она предлагает различные продукты и платформы, направленные на улучшение процесса обучения и управления учебным процессом.

В рамках своих услуг, BilimmediaGroup предоставляет:

1. Платформы для онлайн-обучения: инструменты и платформы для дистанционного обучения, которые помогают образовательным учреждениям внедрять современные технологии в учебный процесс.
2. Цифровые ресурсы: образовательные контенты, включая видеоуроки, интерактивные материалы и электронные учебники, которые облегчают доступ к качественному образованию.
3. Инструменты для управления учебным процессом: системы для отслеживания успеваемости студентов, управления расписанием и общения между учителями и учениками.

Компания ориентирована на улучшение качества образования в Казахстане и других странах СНГ, предлагая решения, которые соответствуют современным образовательным стандартам и требованиям цифрового века. Основные цифровые ресурсы BilimmediaGroup представлены на рисунке 3.

Рисунок 3 – Основные цифровые ресурсы BilimmediaGroup

Одной из частей цифровой образовательной экосистемы BilimLand является сообщество Bilim Ustaz. BilimUstaz (на казахском языке «БілімҰстаз» переводится как «Учитель знаний») – это образовательная платформа, которая предлагает широкий спектр онлайн-ресурсов и инструментов для поддержки учебного процесса. Основные функции и особенности платформы BilimUstaz представлены на рисунке 4.

Рисунок 4 – Основные функции и особенности платформы BilimUstaz

Bilim Ustaz является цифровым сообществом педагогов с образовательным контентом, который позволяет пройти курсы повышения квалификации.

Сообщество Bilim Ustaz создано с целью оказания поддержки педагогу дошкольного и среднего образования в области повышения цифровой компетентности, а также для внедрения новых педагогических идей и образовательных технологий.

Каталог Bilim Ustaz включает курсы повышения квалификации для педагогов (около 30 курсов) по различным направлениям: цифровая грамотность, педагогика и методика образования, психология и т.д.

Цифровое решение Bilim Ustaz содержит следующие модули:

- портфолио педагога (персональный цифровой ресурс);
- методический кабинет;
- каталоги цифровых уроков и СОР/СОЧ;
- рейтинг педагогов;
- конкурсы для учителей.

Платформа предоставляет доступ к онлайн-курсам по различным предметам и уровням образования, а также вебинары и мастер-классы от экспертов и преподавателей (рис. 5).

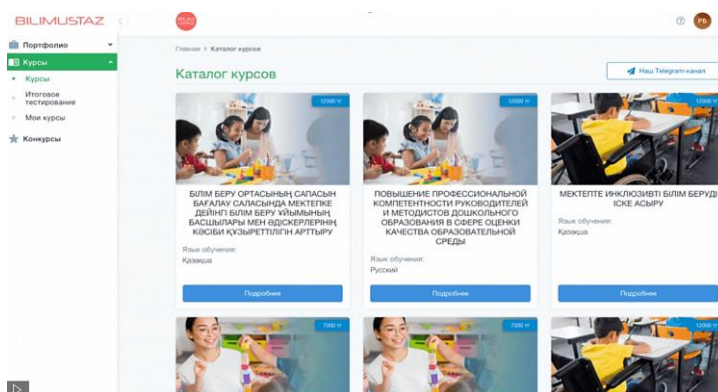

Рисунок 5 – Каталог курсов платформы BilimUstaz

Курсы повышения квалификации на платформе BilimUstaz осуществляются по следующим направлениям:

- актуальные вопросы педагогики и педагогических технологий;
- школьная психология;
- организация обучения с применением цифровых ресурсов.

Можно выделить следующие основные преимущества обучения на BilimUstaz.kz:

- ТОО “BilimLand” входит в перечень организаций по повышению квалификации педагогов;
- курсы входят в перечень рекомендованных курсов Министерства просвещения РК;
- курсы доступны педагогам в удобное время;
- курсы доступны педагогам в удобном месте;
- педагоги могут обучаться на курсах в удобном темпе;
- обеспечена посткурсовая поддержка;
- курсы доступны на 2-х языках: казахском и русском.

Платформа BilimUstaz доступна онлайн, что позволяет учащимся и преподавателям работать в удобное время и из любого места. Широкий выбор учебных материалов и курсов позволяет покрыть различные образовательные потребности. Интерактивные элементы BilimUstaz помогают сделать процесс обучения более увлекательным и эффективным. Платформа предоставляет ресурсы и инструменты для улучшения качества преподавания и управления учебным процессом.

Платформа BilimUstaz предоставляет курсы повышения квалификации для 3 групп педагогов:

- педагоги дошкольного образования (рис. 6);
- педагоги среднего образования;
- педагоги ТиПО.

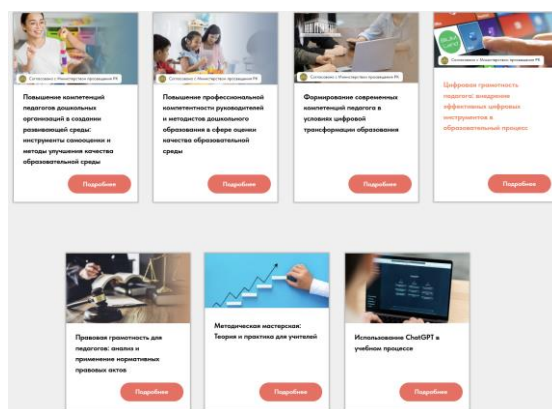

Рисунок 6 – Каталог курсов платформы BilimUstaz для педагогов дошкольного образования

Окно платформы BilimUstaz с каталогом курсов для педагогов среднего образования представлено на рисунке 7.

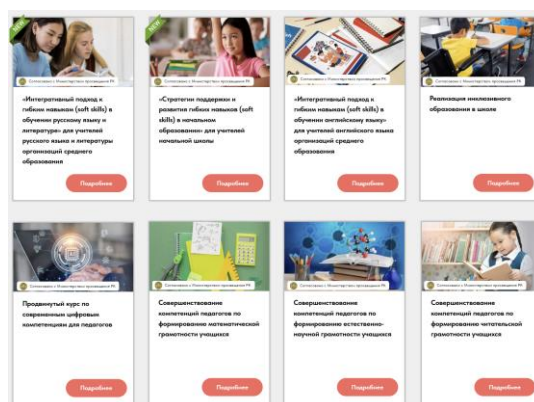

Рисунок 7 – Каталог курсов платформы BilimUstaz для педагогов среднего образования

После успешного завершения курсов на платформе BilimUstaz педагогу выдается сертификат, образец которого представлен на рисунке 8.

Рисунок 8 – Образец сертификата по повышению квалификации на платформе BilimUstaz

Платформа BilimUstaz дает доступ педагогам к электронному портфолио. Портфолио педагога – это один из способов фиксирования и накопления материалов, демонстрирующих уровень профессионализма учителя. Электронное портфолио педагога – это ресурс, который отражает его профессиональную индивидуальность и достижения. Окно платформы BilimUstaz с е-Портфолио педагога представлено на рисунке 9.

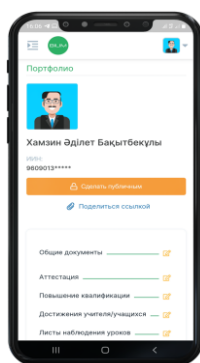

Рисунок 9 – Окно е-Портфолио педагога на платформе BilimUstaz

Образовательная платформа BilimUstaz предлагает широкий спектр онлайн-ресурсов и инструментов для поддержки учебного процесса. Таким образом, можно сделать вывод что BilimUstaz поддерживает педагогов в улучшении их цифровых навыков и внедрении новых технологий в образовательный процесс.

Заключение

Внедрение цифровых технологий в педагогическую практику значительно расширяет возможности для педагогов и учеников, позволяя сделать образовательный процесс более гибким, персонализированным и эффективным.

В рамках статьи исследована отечественная платформа для педагогов BilimUstaz, которая предлагает широкий спектр онлайн-ресурсов и инструментов для поддержки учебного процесса. Данная платформа позволяют учителям пройти онлайн-курсы по различным предметам и уровням образования, получить доступ к вебинарам и мастер-классам от экспертов и преподавателей, а также к электронным учебникам, пособиям, видеоматериалам и другим ресурсам. Применение цифровых технологий в педагогической деятельности дают возможность поддержки и развития профессиональных навыков, обмена опытом и лучшими практиками с другими педагогами, а также доступа к инструментам для создания персонализированных учебных планов.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP 23489228).

References

1. Вайндорф-Сысоева М.Е., Субочева М.Л. Модель многоуровневой подготовки педагогических кадров к профессиональной деятельности в условиях цифрового обучения / М.Е. Вайндорф-Сысоева, М.Л. Субочева // Электронный научно-публицистический журнал «Homo Cyberus». – 2019. – №2(7). URL:http://journal.homocyberus.ru/Vayndorf-Sysoeva_ME_Subocheva_ML_2_2019
2. Олжаев И.И., Созакбаева А.С., Молдабекова М.Е. Мұғалімдердің цифрлық технологияны қолдану бойынша құзіреттіліктерін арттыру әдістемесі. Авторлық бағдарлама. – Шымкент: «Жебе» баспасы, 2022. – 180 с.
3. Толеубекова Р.К., Маусумбаев Р.С. Білім беру жүйесінде цифрлық технологияларды пайдалану әдістері // Вестник Карагандинского университета. – 2021 – №2(102). DOI 10.31489/2021Ped2/26-31
4. Беркимбаев К.М., Ниязова Г.Ж. Мұғалімдердің цифрлық құзыреттілігін қалыптастыру // Журнал «Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана». – 2022 – № (1)64. DOI: <https://doi.org/10.48371/PEDS.2022.64.1.002>
5. Gokbulut B., Durnali M. Professional skills training in developing digital materials through augmented and virtual reality applications // Psychology in the Schools. – 2023. – №11(60). – P. 4267-4292. DOI:10.1002/pits.22991
6. Partee A., Williford A., Downer J., Conway J., Carroll E. Narrowing the Research-to-Practice Gap in Effective Professional Development in a State Preschool Program: Describing the Process and Findings from a Research-Practice Partnership // Early Childhood Research Quarterly. – 2004. – № 66. – P. 157-167. DOI:10.1016/j.ecresq.2023.09.004
7. Galimov A., Sheymardanov S., Nasibullov R., Yarullin I. Digital Platform for Teachers' Professional Development // Lecture Notes in Networks and Systems. 8th International Congress on Information and Communication Technology, ICICT. – 2023. – № 695. – P. 883-890. DOI: 10.1007/978-981-99-3043-2_73
8. Altinay F., Beyatli, Ö., Dagli, G., Altinay Z. The Role of Edmodo Model for Professional Development: The Uses of Blockchain in School Management // International Journal of Emerging technologies in Learning. – 2020. – Volume 15, Issue 12. – P. 256-270. DOI:10.3991/ijet.v15i12.13571
9. Vermeulen M., Jochems W. Evaluating effective professional development // Professional Development in Education. – 2022. – Volume 48, Issue 5 – P. 806-826. DOI: 10.1080/19415257.2020.1744686

FTAXP: 14.31.09.

Г.К. Жармагамбетова

«Т. Хасенұлы атындағы орта мектебі» КММ

Қазақстан Республикасы, Абай облысы, agimbaevag@mail.ru

САБАҚТА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Біз бүгінгі таңда дәстүрден тыс сабақтың түрлерін көбейтуге, сындарлы оқытуға, әр сабақтың ізденіске құрылуына басты назарды аудару аса маңызды. Білімалушының өзінше ойлануына, сыни ойлауына, ізденіс дағдысын қалыптастыруға бағытталған әдістерді, сұрақ қоя алу дағдысын жетілдіруге байланысты тәсілдерді үнемі жаңаша бағытта қолданып жүру уақыт талабы. Қазіргі сабақтарды зерттеу барысында қайта-қайта бір типті топтық жұмысқа тап бола бергеніміз ақиқат. Осы топтық жұмыстар расында жоғарыда айтқан мәселелерді жетілдіруге мүмкіндік жасап отыр ма? Оқытушылар топтық жұмыстың идеясын толыққанды түсінген бе, оны оқу процесінде тиімді ұйымдастыра алып отыр ма? – деген сұрақтар бүгінде күн тәртібіне шықты.

Топтық жұмыстың ең басты қажеттілігі қарым-қатынас жасауға тұлғаны қалыптастыру:

- а) Топтық жұмыста білімалушы шынайы түрде өзіндей білімалушымен сұқбаттаса алуына мүмкіндік жасалады; (қазір білімалушылар арасында бір-бірімен, ата-анасымен, ұстазымен, туысқанымен қарым-қатынас жасау дағдысы әлсірегені байқалады);
- ә) топтық жұмыс білімалушыға білмегенін сұрай алу дағдысын қалыптастыру үшін керек;
- б) топтық жұмыс білімалушының тыңдай білу дағдысын жетілдіру үшін керек;
- в) топтық жұмыс білімалушылардың бір-бірінен үйренуі және бір-біріне үйретуі үшін керек (ЖАДА теориясы Л.С. Выготский);
- г) топтық жұмыс білімалушыларда психологиялық тұрғыдан қысым болмауы үшін керек;
- ғ) топтық жұмыс көлемді материалдарды аз уақытта бөліп оқып, бір-біріне өз тілдерінде тез түсінуге ықпал жасауы үшін керек;
- д) топтық жұмыс білімалушылардың әртүрлі идеяларын біріктіріп немесе таңдай алу дағдысын қалыптастыру үшін керек;
- е) топтық жұмыс білімалушылардың кез келген мәселені талдай алуы үшін керек;
- ж) топтық жұмыс білімалушылардың ынтымақтастыққа, қайырылымдылыққа үйрену үшін керек;
- з) топтық жұмыс білімалушылардың топтасып, ұжымдасып, бірлесіп жұмыс жасау дағдысы қалыптасу үшін керек;
- и) топтық жұмыс білімалушылардың сөз әдебін сақтауға үйренуі үшін керек;
- й) топтық жұмыс аудиториядағы ұл мен қыздың орнын білу үшін де керек;
- к) топтық жұмыс білімалушылардың білімді таңдай алу дағдысын жетілдіру үшін керек;
- қ) білім-энергия дейтін болсақ, топтық жұмыс білімалушылардың бір-бірімен энергия алмасу үшін керек;
- л) білім-мүмкіндік (шанс) ендеше, мүмкіндіктерді пайдалана алу дағдысын жетілдіру үшін керек;
- м) топтық жұмыс білімалушылардың ұлттық құндылықтарды түсінуі және бойына сіңіруі үшін керек;
- н) топтық жұмыс білімалушылардың бір нәрсені үйрету, дәлелдеу, жеткізу дағдыларын жетілдіру үшін қажет;
- ң) топтық жұмыс білімалушылардың сыни, логикалық, шығармашылық ойлаулары жетілу үшін қажет [1, 35].

Оқытушы:

- а) топтық жұмыс арқылы әр топтағы білімалушыны зерттеуге мүмкіндік алады;
- ә) топтық жұмыста әр топтағы көшбасшыны, дарындыны, таланттыны, қабілеттіні анықтау мүмкіндігі мол;
- б) топтық жұмыс арқылы тапсырмаларды саралап ұсынғанда білімалушының деңгейін анықтауға мүмкіндіктер алады;
- в) топтық жұмыста аудиал, визуал, кенестетиктердің мүмкіншілігін ескере отырып, оқытуға мүмкіндік кеңейеді;
- г) топтық жұмыста аудиториядағы ынтымақтастықтың көрінісін айқын көре алады;
- ғ) топтық жұмыста өз бетімен білім алуға ықпал жасалады;
- д) топтық жұмыста білімалушылардың белсенділігі арқылы көп материалды қамти алады;
- е) топтық жұмыс арқылы білімалушылардың іздену дағдысын жетілдіруге ықпал ете алады.

Жалпы топтық жұмыс білімалушылар арасында әлеуметтік өзара қарым-қатынасты, тиімді араласу және проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде білімалушыларды өздерінің оқуларына белсенді қатысуға итермелейді. Білімалушыларды алынған ақпаратты ойластыруға және талқылауға өзгелердің пікірлерін түсінуге немесе теріске шығаруға ынталандырған жағдайда топтық жұмыс тиімді болады. Мерсердің (2005) тұжырымдамасы бойынша құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды рөл атқаратынын көрсетті [2, 22]. Бір-біріне сұрақтар қоя біледі. Ең бастысы топта білімалушы оқшауланып қалмайды. Топта бірлескен жұмыс, бір-бірін қолдау, топтық

рух мадақталады. Топпен жұмыс жасағанда, тыңдау, келіспеушілікті құрметпен білдіру қабілеттеріне назар аударылады. Нәтижесінде өз ойы бар оқуға қабілетті тұлға қалыптасады. Топтық жұмысты ұйымдастырудың алдында сыныптағы білімалушылардың белсенділік қызметін ұйымдастыру мақсатында топ ережесін жасау арқылы тәртіп талабын жасау да жұмысқа өз көмегін жақсы береді. Ережені білімалушылардың өздеріне құрғызу маңызды. Сабақтың басында әр түрлі тәсілдерді пайдаланып, түрлі түстер, фигуралар, сөйлем мүшелері, сөз таптары, әдеби терминдер, әуендер, жұлдызнама, есімдер, асықтар, тақырыпқа сай құралдар, макеттер, жұмбақтар, суреттер, таяқшалар, шығарма тараулары, кейіпкерлер т.б. арқылы сабақ сайын өзгертіп топтастыруға болады. Ол әртүрлі болуы маңызды. Сонымен қатар, әр топта жұмыс жасаған білімалушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы топтық жұмыс барысында зерттелуі маңызды, себебі өзара жұмыс барысында білімалушының еркінше ашылу мүмкіндігі бар, соны оқытушы қалт жібермеуі оқытушыны зерттеушілікке әкеледі. Топтық жұмыста тұйық және білім көрсеткіші төмен білімалушылардың ашылу мүмкіндігі мол. Топтық жұмыс білімалушылардың ынтымақтастықта белсенді жұмыс жүргізуге жақсы ықпал ете алады.

«Ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал бірлескен жұмыс соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады» [3, 41]. Тәжірибені зерттеу барысында көп жағдайда топтық жұмыс бір типті әрі шартты түрде болып жүргені байқалады. Топтық жұмыстардың формасы мен тапсырмалары түрлендірілсе, жоғарыдағы мәселелерді жүзеге асыру мүмкіндігіміз молырақ болатыны сөзсіз. Топтық жұмыс түрлерін мынадай әдістер арқылы жүргізуге болады деп ойлаймыз:

- графикалық органайзерлер арқылы топта материалды талқылау;
- үлгі (макет) жасау оны топта талқылау, түсіну;
- тақырып бойынша топта суреттер салу, мағынасын ашу, дәлелдеу;
- сахналық көрініс жасау арқылы тақырыпты жеңіл түсіну, ынтымақтастықта жұмыс жасауға үйрену;
- ЖИГСО стратегиясы арқылы топта тақырыпты меңгеру;
- «Бұрыш» стратегиясы арқылы топта тақырыпты, мәселені талқылау;
- «Ішкі және сыртқы шеңбер» жасау арқылы топта білімді пысықтау;
- «Стоп-кадр» әдісі арқылы топтасып баяндау, талқылау, талдау;
- «Қар кесегі» әдісі арқылы топта материалды пысықтау;
- «Тапсырмалар қызығы» әдісі арқылы топта материалдарды меңгеру;
- «Қабырғадан жазу» әдісі арқылы топтасып жазуға үйрену;
- «РАФТ» әдісі арқылы топтасып жұмыс жасауға үйрену;
- «Табу» әдісі арқылы топтасып ізденуге үйрену;
- «Он сөз» әдісі арқылы топтасып, есте сақтауға үйрену;
- «Өрмекшінің өрмегі» әдісі арқылы топтасып сұрақ қоюға үйрену;
- «Бюжетті жоспарлау» әдісі арқылы топтасып ақылға келуге үйрену т.б.

Білімалушылар өздеріне берілген тапсырмаға жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне өз деңгейлерінде түсіндіру үшін жоғарыда айтқан әдіс-тәсілдерді оқытушы сабақ мақсатына сай дұрыс таңдап, жетілдіріп отырса, білімалушылар шығармашылық ойлауға, кез келген тығырықтан шығуға мүмкіндіктер алады. Топтық жұмыста білімалушылардың ойлау қабілетін, сөйлеу тілін дамыту мақсатында Б.Блумның сұрақ қою өлшемін жиі пайдалану білімалушының сұрақ қоя білу дағдысын жетілдіруге ықпал ететіні анық. Олар жеңілден күрделіге, терең ойлануға үйренеді. Сұрақтың түрлерін анықтайды, сұрақ қою техникасын меңгереді. Топтық жұмыста білімалушы көшбасшылығы, дарыны, таланты, қабілеті психологиялық типі барлығын зерделеуге, бақылауға, зерттеуге оқытушыда мүмкіндіктер көп болатынын тағы да баса айтқымыз келеді. Топтық жұмыстың тағы бір тиімділігі топ ішінде тапсырманы жан-жақты қарауға, көзқарастарды білуге, мәселені талдауға мүмкіндік мол болатындығы. Топта білімалушылардың сөздік қорын дамыту барысында топ мүшелері

сөздіктермен, энциклопедиялармен, интернет көздерін бірлесіп пайдалану арқылы да бір-бірінен ақпаратты тез іздеп үйренуге жаттығады. Сабақта топтық жұмыстарды тиімді ұйымдастыру арқылы білімалушылардың сабаққа белсенділігін қызығушылығын артқанын байқау қиынға соқпайды.

Топтық жұмыста білімалушылар аз уақытта мынадай нәтижелерге қол жеткізе алады:

- а) қойылған сұрақтарға нақты дәлелді жауап беру үшін өз бетінше ізденіп, бірлесіп дұрыс нақты жауап беруге төселеді;
- ә) материалды оқи отырып, түсініксіз сөздер, терминдер, кәсіби сөздер тізбегін жасап, бірлесіп мағынасын анықтайды;
- б) теориялық материалды бірлесіп оқып, практикалық мағынасын бірлесіп анықтайды;
- в) материал негізінде жоспар құрып, бірлесіп бақылап, бірлесіп зерттеуге мүмкіндіктер алады;
- г) материалдың өмірмен байланысын бірлесіп анықтайды, т.б.

Сонымен, топтарда жұмыс істеу не үшін қажет? деген сұраққа тағы да өзімізше жауап беруге тырыстық деп есептеймін. Ынтымақтастық оқу дегеніміз не? – деген мәселелерге тоқталар болсақ, ынтымақтастық оқу – өзара іс-әрекет жасау философиясы, ал бірлескен жұмыс соңғы нәтижеге немесе мақсатқа жетуге ықпал етуге бағытталған өзара әрекеттің құрылымы болып табылады.

Ынтымақтастық оқу аудиторияда пайдаланатын әдіс қана емес, жеке философия. Барлық жағдайларда адамдар топтарға бірлескен кезде ынтымақтастық адамдардың топтың жекелеген мүшелерінің қабілеті мен үлесі құрметтей отырып, жұмыс істеу тәсілін ұсынады. Топтың жұмысы тиімді болуы үшін топ мүшелері арасында билік пен жауапкершілікті бөлу орын алады. Ынтымақтастық оқудың алғышарты топ мүшелерінің ынтымақтастығы арқылы ымыраға, пәтуаға жетуге негізделген.

«Ынтымақтастық оқу – оқыту мен оқуға білім беру тәсілі, бұл проблемаларды шешу, тапсырмаларды орындау немесе әлдебір өнім жасау үшін бірлесіп жұмыс істейтін білімалушылар тобы дегенді білдіреді» [4, 11]. Ынтымақтастық оқу оқуды табиғи әлеуметтік әрекет ретінде қабылдауға негізделген, оған қатысушылар бір-бірімен әңгімелеседі және осы әңгімелесу арқылы оқуды жүзеге асырады. Қазақ «жұмыла көтерген жүк жеңіл», – деген философиялық ойды тегін айтпаса керек. Топтық жұмыстағы әрекет жұмыла көтерген жүктей. Біз көп нәрсені түсінбегендіктен білмейміз әрі қиналамыз. Ал түсінген нәрсенді жасау, одан нәтиже көру адамды шабыттандыра беретіні ақиқат. Сабақта топтық жұмысты жиі ұйымдастыру арқылы белсенді оқуды жасау мүмкіншілігі зор. Білімалушылар топтық жұмыс арқылы өз бетімен білім алуға дағдыланатын болады. «Түсіндіріліп берген білім ой тудырмайды» – деген қағиданы ұстанатын болсақ, топтық жұмыс қашан да өзекті, себебі топтық жұмыста түсіндіруден бұрын талқылау болатыны сөзсіз. Болашақ маманның ұжымда жұмыс жасай алу дағдысын, басқаны тыңдай алу дағдысын, идеяларды біріктіре алу дағдысын, басқаның пікірін, ішкі ойын қабылдай алу дағдысын, қарым-қатынас дағдысын дамытамыз десек, әр сабақта топтық жұмысты ұйымдастыруымыз маңызды.

Әдебиет

1. Тренерлерге арналған нұсқаулық. – «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Екінші (орта) деңгей. 2-басылым. www.cpm.kz
3. Иманқұлова Ж. Мемлекеттік білім берудің ұлттық моделі. – 2014. – №1.

ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ

Патриотизмнің қалыптасуының тарихи алғы шарттары ежелгі сақ, ғұн, Түркі қағанаты, Алтын Орда, ХҮІ-ХҮІІІ ғ.ғ., ХІХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтеріліс, Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде негізі қаланып, 1986 жылғы қазақ жастарының еліміздің тәуелсіздігі үшін күресі арқылы жалғасын тауып, бүгінгі егемен еліміздің қарқынды дамуы үшін өз үлестерін қосып отырған Қазақстан халықтарының еңбектерінен көрініс тауып отырғаны белгілі. Сан ғасырдан бері қазақ халқының тәрбие жөніндегі өнегелі сөздері мен істері, тұрмысы, мәдениеті, өнері, өмір тәжірибесі отансүйгіштік сезімнен бастау алады. Әрбір халық өзінің тарихы мен тәжірибесін жалғастыратын өскелең ұрпақты тәрбиелеуде халқымыздың ғасырлар бойғы жинақталған тәрбие әдістерін қолданып, өмір тәжірибесі сынынан өткен әдептілік, сыпайылық, адалдық, инабаттылық, іскерлік, мейірімділік, қайырымдылық, еңбексүйгіштік, үлкенді сыйлау, оған ілтипат көрсету сияқты қабілеттерді олардың бойына дарытты. Осылардың бәрі адамзат тәрбиесінде патриотизмнің қандай рөл атқаратындығын көрсетеді.

Кемеңгер ойшыл бабаларымыз Қорқыт ата, Әл-Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Махмұт Қашғари, Ахмет Жүйнеки, Сайф Сарай, Қадырғали Жалайри, Дулати, Шоқан, Ыбырай, Абай, Шәкәрім, т.б. ғұлама-ғалымдар өздерінің шығармаларында ел мен жер, Отанды сүю, ар-ождан, намысты қорғау, ғылым, білімді халық игілігіне жұмсау секілді ұлттық рухтың өзекті мәселелеріне ерекше мән беріп келсе, ХV-ХVІІІ ғ.ғ. өмір сүрген Асан қайғы, Жиенбет, Шалкиіз, Бұқар, Дулат сияқты жыраулар өздерінің өлең-жыр, толғауларымен елдік пен ерлікті, әділдік пен адалдықты, сақилық пен серілікті жалықпай насихаттаған. Ал Доспамбет, Ақтамберді, Махамбет сынды әрі батыр, әрі акын-жыраулар «ел намысы – ер намысы» деп қарап, дұшпанға өткір тілді өлеңін де, алмас қылышын да жұмсай білді.[1]

Ерлік сын сағатта танылады. Елін, жерін, шет ел шапқыншыларынан қорғауда, ерен ерлігі аңызға айналған, өлең-жыр, толғау-дастандарға арқау болған Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Сайын, Ер Қосай, Едіге, Қамбар, Абылай, Ағыбай, Қабанбай, Бөгенбай, Кенесары, Баян, Наурызбай, Райымбек, Малайсары, Сұраншы, Саурық, Барак, Сырым, Исатай сияқты батырлардың тәрбиешісі де – қазақ халқы. Жиырмасыншы ғасырдың Кеңес заманындағы әр түрлі соғыстардың батырлары Аманкелді Иманов, Бауыржан Момышұлы, Мәлік Ғабдуллин, Төлеген Тоқтаров, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Маметова, Рақымжан Қошқарбаев, Талғат Бигелдинов, Қасым Қайсенов және тағы басқалардың ерен ерлік іс-қимылдары да өлең-жыр, дастанға айналып, студенттарға патриоттық тәрбие берудің бірден-бір құралы болды. Осының бәрі халқымыздың атадан балаға ғасырлар бойы мұра болып жалғасып келе жатқан ерлік рухымен байланысты туындаған тәрбиенің дәстүрлі үлгі-өнегелік жемісі. [2]

И.Г.Герbartтың дәлелдеуінше адамгершілік тәрбиесінің мақсаты – мінез-құлықты қалыптастыру. Бұл тәрбие, баланың әр саналы қызығушылықтар мен адамгершілік елестетулеріне негізделіп оқу арқылы жүргізіледі.

И.Г.Пестолоции еңбек адамгершілікке үйретеді, балалардың бірімен-бірін өзара және олардың ересектермен дұрыс қарым-қатынаста болуын қалыптастырады деп санады. [3]

Көрнекі педагог К.Д.Ушинскийдің айтуынша, еңбек біріншіден адам өмірінің негізі, өмірдің құралы. Екіншіден, еңбек – адамгершілік, ақыл-ой тәрбиелерінің, адамның дене жағынан жетілуінің көзі. Педагогика ғылымын дамытуда үлкен үлес қосқан ірі ғалым педагогтар Н.К.Крупская, А.В.Луначарский, М.Н.Покровский адамгершілік тәрбие беруде елеулі еңбек етті [3]

Адамгершілік теориясы мен практикасында аса маңызды бағыттарға сын көзімен қарамайынша бүгінгі тәрбиенің негізгі бағыттарын айқындау қиынға түседі. Әсіресе, бүгінгі күнде орын алатын ұлттық педагогика тұрғысынан жалпы тәрбиенің, оның ішінде адамгершілік тәрбиесі ұғымдарының ғылыми негізін алып көрсету әлі де болса шешімін тапқан жоқ.

Адамгершілік сезімдерге ұнату мен ұнатпау, құрметтеу мен жек көру, сыйлау мен рақымсыздық, сүйіспеншілік пен өшпенділік жатады.

Психологиялық зерттеулерде сезім дегеніміз - әлеуметтік және табиғи өмірдің сан алуан жақтарына эмоциялық қатынас. «Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адамның қажеттеріне сәйкес келу – келмеуінің нәтижесінде пайда болып отыратын психикалық процестің түрі түсіндіріледі. Алуан түрлі сезім, қуаныш пен қайғы, ашу мен қорқу, ұят, сүйіспеншілік, жек

көрушілік, шошыну, абыржу, наздану» т.б. осындай сезімнің түрлері болады қоршаған ортасына байланысты болады. Студенттердің тілдік қорларының жетілуімен олардың адамгершілік сезімдері мен санасының дамуында ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің мүмкіндігі мол. Адамгершілік сезімдері адамдардың бірлесе жасаған әрекеттері процесінде туып, дамиды да осы қоғамда қалыптасқан адамгершілік ережелеріне бағынады. Олар басқа адамдардың және адамның өзінің мінез-құлық әсерлерінен туады.

Патриоттық тәрбиенің нағыз қайнар көзі отбасынан және мектептен басталады. Мұндай тәрбие беруде халқымыздың тарихи мұраларын пайдалану мен тарихи тұлғалардың ұлттық патриотизмге негізделген отансүйгіштік іс-әрекеттерін үлгі тұтудың үлкен маңызы бар екені бүгінгі таңда нақтылана түсуде. Сондықтан “патриотизм”, “ұлттық патриотизм”, “қазақстандық патриотизм”, “Отан”, “отансүйгіштік” ұғымдарының мәні мен мазмұнына үңілудің өзіндік ерекшелігі бар.

Патриотизмнің тарихи элементтері туған жерге, ана тіліне, салт-дәстүріне сүйіспеншілік түрінде ықылым заманнан қалыптаса бастаған. Таптық қоғамда патриотизмнің мазмұны да таптық тұрғы да көрініс табады, өйткені әрбір тап Отанға деген көзқарасын өз мүддесі тұрғысынан білдіреді.

“Патриотизм” ұғымына сөздіктер мен ғылыми еңбектерден анықтама беріліп, педагогика ғылымында патриоттық тәрбиенің зерттелуіне сипаттама жасалды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: “Патриот – Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін, қабілетін аямайтын адам. Олар - өз отанының жалынды патриоты, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығының озаттары. Өз отанын, халқын шексіз сүйушілік – барша күш-жігерін отан мүддесіне арнаған адамға тән терең сезім” – деп анықтама берілсе, Қазақ кеңес энциклопедиясында “патриотизм” – дегеніміз (грекше *patris* – Отан, туған жер) Отанға деген сүйіспеншілік. Бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриотизм элементтері ерте заманнан қалыптаса бастайды” – деп көрсеткен. Ал Үлкен кеңес энциклопедиясында “Социалистік қоғам азаматының патриотизмі өз Отанына, бүкіл социалистік елдер ынтымақтастығына берілгендік пен адалдықтан тұрады” – делінген. Ал философиялық түсіндірмеде: “патриотизм (грекше *patris* – Отан) мазмұны Отанға сүйіспеншілік, оған шынайы берілгендік, оның өткені мен бүгінгісі үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға ұмтылу болып табылатын адамгершілік және саяси принцип, әлеуметтік сезім” деп қарастырылады.

*“Патриотизм – Отанға (мемлекетке) деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенінді, мемлекетті нығайту дегеніміз – жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз – мемлекет деген ұғымды, оның жеке адаммен барлық жағынан: өткенімен, бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді”, - дей отырып, “Ұлттық мақтаныш сезімі дегеніміз белгілі бір немесе басқа ұлт адамының көптеген жеке мақтаныш сезімінің жиынтығы болып табылады, ұлттық мақтаныш сезімі әрбір ұлт адамы үшін бұзылмас заң” – деп, ұлттық патриотизмнің негізгі қасиетін атап көрсетеді. Мысалы, Р.А.Жаңабаеваның пікірінше: «Патриотизм» ұғымы азаматтардың қоғамдық өмірдің саяси құрылымына және басқа да компоненттеріне деген идеологиялық қарым-қатынасын білдіреді. Әрбір адам осы бір жоғары да ізгілікті сезімді әр түрлі түсінетіні белгілі: біреулер бұл ұғымды өз отбасы, істеп жүрген жұмысы, туып-өскен және мекен ететін жерімен ағастырса, ал екінші біреулер үшін бұл мемлекет, ел, қоғам, қоршаған ортаны тұтасымен қамтитын аса кең мағыналы ұғым. **Патриотизм**, жалпы алғанда, ұлттық мәдениеттің, ал, жекелей алып қарағанда, саяси мәдениеттің элементі болып табылады», - деп тұжырымдаса. Ал, С.Иманбаева: «көпұлтты Қазақстан үшін қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың негізгі бағыттары: бірінші – ұлттық экономиканың дамуы, қалыптасуы мен оның халыққа қызмет етуі, екінші – Қазақстанды мекендейтін халықтардың еркін дамуы, тілі, діні, мәдениеті, әдет-ғұрпы және мемлекетке атын берген ұлттың тілін, дінін құрметтеу мен сол елді Отаным деп тану, тәуелсіздігі мен егемендігін сақтауға бір адамдай ат салысу, еліміздің рәміздеріне құрметпен қарау, үшіншіден - өңірлік және халықаралық ынтымақтастықты дамыту және т.б.» - деген анықтаманы береді. Д. Құсайынова «патриотизм» дегеніміз – адамның туа біткен, биологиялық қасиеті емес, ол – әлеуметтік, тарихи қалыптасқан, Отанға деген сүйіспеншілік сезім, ол Отанға қызмет етуден көрінеді, - деп анықтап, **Патриотизмнің мазмұнына мыналарды жатқызған жөн:** адамның өзі туып-өскен жеріне сүйіспеншілік сезімі; ана тіліне құрметпен қарау; Отан мүдделеріне қамқорлық жасау; азаматтық сезімдердің көрініс беруі және Отанға адалдықты сақтау, оның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғау; әлеуметтік және мәдени жетістіктерге деген мақтаныш; Отанның тарихи өткеніне және одан қалған мұраларға, дәстүрлерге құрметпен қарау; өз еңбегін, күш-жігері мен қабілеттерін Отанның гүлденуіне арнауға ұмтылу», - деп мазмұндық сипаттама береді. Қ.Ибрагим*

«Қазақстандық патриотизм жоғары азаматтық сезім, өскелең ұрпақтың адамгершілігін қалыптастырудың рухани тірегі болып табылады», - деп, анықтайды. **Қазақстандық патриотизмге** тәрбиелеу – оларды жаңа заманның талабына сай көпұлтты қазақстан халқының болашағын қамтамасыз ету үшін өзін-өзі дамытуға дағдыландыру, белсенділікке, біліктілікке, шығармашылыққа бағдарлау, ұлттық құндылықтарға сүйіспеншілікпен қарауға үйрету. [1]

Патриотизмнің адамгершілік жақтарын борыш, саналылық, жауапкершілік сезімдері құрайды. Бұл – **азаматтық қоғамның** құқықтық мәдениетінің маңызды компоненттері. Қазақстанда азаматтық қоғамның қалыптасуы жағдайында жеке тұлғаның құқықтық мәдениеті үлкен мәнге ие, ол азаматтық және патриоттық тәрбиенің өзара байланысының нәтижесі болуы тиіс. «Азаматтық тәрбие» де, «патриоттық тәрбие» де жеке тұлғаның қызығушылықтарын жүзеге асыруы және олардың талап-сұраныстары мен мүмкіндіктері негізінде құрылуы қажет.

Болашақтың адамы – парасатты, иманды, елгезек те, қаракетшіл, сонымен бірге сұлулықтан ләззат ала білетін адам; ол адамның мәндік күшінің шын бірлігінің мұратын, оның рухани және тәндік кемелдігінің мұратын бейнелейтін салиқалы, жан-жақты дамыған тұлға. Бұл өз заманының талабына сай өмір сүруге қабілетті, отандық сезімі жоғары адам ғана өмірдің құндылықтарын жоғары бағалай алады деген түсінікті қамтамасыз етеді. Өйткені, өмір салты, рухани мұра, сүйіспеншілік қасиеттер – адам баласының құндылықты түсінуге мүмкіндік береді. Құндылықтар мәселесі қазақ халқының сонау көне замандағы сақтардың, ғұндардың, түркілердің ұрпағы екенін бүгінгі Қазақстан жерінен табылған археологиялық байлықтар, көне мәдени жазбаларынан өзінің бастауын алып, шығыстың ұлы ойшылдары Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауи, Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри және т.б. шығармаларында орын алған, тәлім-тәрбиелік тағылымдарымен ұштасып, мәңгі сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа рухани мұра ретінде жалғасып келеді. Осыған орай, бүгінгі таңда салауатты өмір салты ұлттық идеяға да айналуы тиіс мәселе. Өйткені қазақ халқында бұл идеяға негізболатындай Қазақ хандығы тұсында өмір сүрген белгілі ойшыл Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баяны», Құртқа Сұлтанқожаұлының тәлімдік мұрасы, ұлттың генетикалық тазалығын сақтау үшін жеті атаға дейін қыз алыспауға тиым салған «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» заңдары және Тәуке ханның «Жеті жарғысы». [5]

Жалпыадамзаттық құндылықтар – халықтың, түрлі діннің, әркілі дәуірдің рухани мақсаттарын жақындастыратын құбылыс. Жалпыадамзаттық құндылықтардың негізінде тәрбиенің негізгі өзегі болып табылатын патриоттық құндылықтар қалыптасады. Құндылық” (И.Кон, В.А.Караковский, А.Г.Здравомыслов, В.А.Ядов, В.П.Тугаринов, С.Қалиев, Ж.Наурызбай, Г.Қ.Нұрғалиева, Р.К.Төлеубекова, т.б. ғылыми зерттеулерінде) – Отан, адам, тұлға, өмір, адамдардың бір-біріне мейрімділік қарым-қатынасы, шыншылдық, әділеттілік, білім, ғылым, өнер, еңбек, адамның өмір сүруіне деген материалдық жағдайдың болуы, т.б. болып саналады. **патриоттық құндылық дегеніміз** - елі мен туған жерін, Отанын сүю, мемлекеттің тәуелсіздігі мен бейбітшілігін, әлемдік тыныштықты сақтау үшін күресу, өзінің ана тілін, дінін, салт дәстүрін бүгінгі заман талабына сай ұлттық мүдде негізінде жетілдіру, қоғамдағы ізгілік қарым-қатынасты, табиғат пен адам арасындағы мейрімділікті, ұлтаралық мәдениетті дамыту. Тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтарды қалыптастырудың негізгі көзі – отбасы, әулет, әлеуметтік орта, аймақ, мемлекет, әлемдік кеңістік болса, тұлғаның бойындағы патриоттық құндылық - қазақ патриотизмі, ұлттық патриотизм, Қазақстандық патриотизм, жалпыадамзаттық патриотизм арқылы көрініс бере отырып, тұлғаның бойында құндылықтың жоғары көрсеткіштері -мемлекет және ұлт алдындағы міндет, парыз, намыс, ұлттық рух, ұлттық сана, және ұлттық тарихқа, салт-дәстүрге деген сүйіспеншіліктері қалыптасады. Психологиялық тұрғыда патриоттық құндылықтар сапаға айналып, іс-әрекет (тұлғаның “Мені”) тұрғысынан көрініс береді. [4]

Философ Қ.Әбішев "адам – жоғары құндылық, ол өздігінен-ақ дербес өзіндік құндылық бола алады, өйткені, адам құндылығы өзінде ғана ұсталады. Бұл мүмкіндік тек қана адамда бар. Адам осы мүмкіндікті іс-әрекет арқылы жүзеге асырады"-дейді. Әлеуметтанушы Б.Ерасов - "құндылықтардың пайда болуы, адамның қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет, бұл белгілі бір мақсатта жүреді - дейді.

Адамзат тарихында үлкен маңызды орын алған адами мәнді қасиеттері бар құбылыс – патриоттық құндылық болып табылады. Өйткені, адам болмысының басты рухани нысанасы – отанға, туған жерге деген сүйіспеншілікті түсіну және жан тыныштығына ұмтылу болып табылады.

Адам баласының әрқайсының өз өмір жолы болатыны тәрізді, кез-келген халықтың, қоғам мен мемлекеттің өз тарихи ғұмыры бар. Ол көне тіршілік көшінде сан алуан кейіпте көрініп келе жатқан күрделі процесс. Әр ұрпақ өзінің бұрынғы ұрпақтың жалғасы болғанынан, өз дәуірінің шыңырауына

үн қосып, өз соқпағын іздейді. Әлем тарихында патриоттық тәрбие және әскери патриоттық туралы білім ғасырларға тамырымен терең кеткен. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында біз патриоттық тәрбие беруді қазақ этнопедагогикасының негізінде қарастыруды тиімді деп есептейміз. Өйткені жалпы тәрбиелеу процесі тек қана батыс еуропалық және американдық үлгіні қабылдап бара жатқанға ұқсайды.

Ал Қазақстан - әрі батыс, әрі шығыс елі, ерекше ортада тұрған көп ұлтты мемлекет. Оның өзіне тән ұлттық, қоғамдық ерекшеліктері бар. Сондықтан халықтық педагогика негізінде студенттердің бойына патриоттық сезімді қалыптастыратын болсақ, Қазақстанның даму жолында өзінің сара жолы бар.

Ғылыми зерттеулерді оқып-зерделеп талдағанда және педагогикалық тәлім-тәрбиені ұйымдастырғанда студенттерге патриоттық тәрбие берудің ғылыми теориясы өз алдына дербес проблема ретінде анықталғанын және ол үнемі зерттеп отыруды қажет ететіндігін көруге мүмкіндік берді.

Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шындалып қалыптасты. Сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің этнопсихологиялық негіздерін бір арнаға түсіріп, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің еңбектеріндегі ұлттық тұлға тәрбиесі туралы ой-пікірлердің дамуын, халқымыздың шынайы ұлттық тұлғасы болған акын-жазушы, ғалым және қоғам қайраткерлерінің үлгі-өнегесін тәрбие мәселесінде пайдалану да қарастырылып келеді. Қазақ этнопедагогикасындағы білім өз мәні жағынан студенттердің ішкі дүниесін, оның рухани-адамгершілік келбетін қалыптастыруға бағыттала алуы мүмкін және солай бағытталуы тиіс. Қазақ этнопедагогикасының бұл арада ерекше мүмкіндіктері бар. Өйткені оның мазмұнында ұлттық құндылықтар жарасымды үйлесім тауып жатады. Мұның өзі қазақ халқының өзіне тән ұлттық ерекшелігін терең танып, көре білуге мүмкіндік береді.

Ұлттық және жалпы қазақстандық намысты ояту мәселесіне келгенде, қазіргі қоғамда демократиялық өзгерістерге орай жаңаша патриоттық беруде қазақ этнопедагогикасы студенттердің рухани азығына айналып отыр.

Студенттер бойында патриоттық сананы қалыптастыру тек қана жиын өткізумен шектеліп қалмауы тиіс. Бұл бағытта атқарылатын жұмыс жоғары оқу орындарында оқу-тәрбие процесінің ең өзектісі, ең маңыздысы болып белгіленуі қажет.

Қазақстанда патриоттық тәрбиенің біртұтас жүйесі жасалып, әсіресе қазақстандық патриотизмді қалыптастырудағы рөлі шынайы бағалануы тиіс. Сондықтан да үкімет тарапынан арнайы бағдарламалар қабылдануы тиіс. Олар мерзімді баспасөздерде толығымен жарияланып, сол қабылданған бағдарламалардың жүзеге асырылуының нәтижелері басылым беттерінен көрініс тауып жатса, жастардың бойында қазақстандық патриотизм қалыптастыруда оң шешім болар еді.

Әдебиет

1. Момынбаев Б.К., Санабаев У.К., Казахстанский патриотизм: сущность, цели и задачи. //Казахстанский патриотизм: опыт, проблемы и перспективы: сб. материалов республиканской научно-практической конференции. – Петрпавловск, 2002. – С. 28-32.
2. Муратханова Р.М. Дулатов мұраларындағы адамгершілік құндылықтар. // Қазақстан мектебі. № 4, 2002. – 25-27 б.
3. Мухамединова Н.Ә. XX ғасырдағы қазақ зиялы қауым шығармаларындағы патриотизм мәселелері. //Білім менеджменті. №4, 2006, 32-35 б.
4. Сырыков В.И. Педагогические условия патриотического воспитания подростков. //Ориентир. – 1999, №3. С.12-17.
5. Бекмухамедов Б.М. Патриотическое и интернациональное воспитание учащихся на уроках музыки в казахской средней школе. (Методическое рекомендация). – Шымкент, 1989. – 30 с.

Исцова Р.Е.

(7M01102) Педагогика және психология мамандығының 2 – курс магистранты

Ғылыми жетекші **Жиентаева Б.Ж.**, п.ғ.к., доцент

«Туран - Астана» университеті

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІН ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Сан ғасырлар бойы Қазақстан тарихында патриотизм ұғымы ерекше мәнге ие болып келеді. Сол замандардан бері қазақ халқының бойыны сіңген, елін-жерін сүю, қорғау, қызмет ету, ынтымақтастықты ту етіп ұстау, дәстүрге құрмет көрсету мәдениеті қалыптасты. Осы тұрғыда өсіп келе жатқан ұрпақтың да бойына патриотизм құндылықтарын сіңіріп, оның жалғастығын үзбеу маңызды мәнге ие. Патриоттық тәрбиенің барлық жүйесін ұйымдастырып, оның жұмыс істеуін және бақылауды қамтамасыз ететін негізгі институт мемлекет болып саналады. Жастарды патриотизмге тәрбиелеу Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді перспективалы мемлекеттік жастар саясаты бағыттарының бірі болып табылады.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев: «Еліміздің әрбір азаматы жұртшылықтың алдына шыққанда ұлттық мүдде мен қазақстандық патриотизм қағидаттарын басшылыққа алуы керек», деген болатын. Патриотизм – Отанға, туған жерге, өзінің мәдени ортасына деген сүйіспеншілік. Адамның бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау, туған жерін, ана тілін, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту сияқты патриоттық құндылықтар тал бесіктен бойымызға сіңе бастайды.

Ұлттық патриотизм туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол сөзсіз ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар ұрпақтың алдындағы – парыз деп түсінуіміз керек. Яғни, парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық патриотизм деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс. Өйткені, біз бұдан былайғы кезеңде бүкіл адамзат баласы жасаған өркениеттермен қатар дамуға тиіс мәдениеттің (қазақ мәдениетінің) мүшесі болып саналамыз. Ендеше, адамзат баласының осы уақытқа дейін жасаған озық тәжірибелері мен жетістіктерін қолдан келгенше түгел игеріп, қажетімізге пайдалануымыз керек. [1] Сондай-ақ, ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуға тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы көшпенді тұрмысқа бейімделген дала халқы емес. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы “қызыл идеологияның” қыспағындағы бодан халық та емес; бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр. Сонымен бірге “Мәңгі ел” ұлттық идеясымен қаруланған тәуелсіз халық.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кез келген мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік гүлденуі мен қауіпсіздігі халықтың білімі мен интеллектуалды ресурстарымен тығыз байланысты. Интеллектуалды ұлт болу деген тар шеңбердегі ұғым емес, оның түпкі иірімінде ұлттық негіз, ұлттық ұстын, ұлттық болмыс жатыр. Ұлттың сапалық құрамын арттыру тек қан тазалығын жақсартумен ғана шектелмейді, рух тазалығын тәрбиелеу арқылы да биік мұратқа жетуге болады. Ал, оның түпкі мақсатында инновациялық терең білім алу қажеттілігі мен технологиялар әлемінде қабілеттілік таныту сұранысы менмұндалап тұр. Ұлттық патриотизм туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол сөзсіз ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар ұрпақтың алдындағы – парыз деп түсінуіміз керек. Яғни, парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық патриотизм деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс.

Өйткені, біз бұдан былайғы кезеңде бүкіл адамзат баласы жасаған өркениеттермен қатар дамуға тиіс мәдениеттің (қазақ мәдениетінің) мүшесі болып саналамыз. Ендеше, адамзат баласының осы уақытқа дейін жасаған озық тәжірибелері мен жетістіктерін қолдан келгенше түгел игеріп, қажетімізге пайдалануымыз керек. Сондай-ақ, ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуға тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы көшпенді тұрмысқа бейімделген дала халқы емес. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы “қызыл идеологияның” қыспағындағы бодан халық та емес; бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр. Сонымен бірге “Мәңгі ел” ұлттық идеясымен қаруланған тәуелсіз халық.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кез келген мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік гүлденуі мен қауіпсіздігі халықтың білімі мен интеллектуалды ресурстарымен тығыз байланысты. Интеллектуалды ұлт болу деген тар шеңбердегі ұғым емес, оның түпкі иірімінде ұлттық негіз, ұлттық ұстын, ұлттық болмыс жатыр. Ұлттың сапалық құрамын арттыру тек қан тазалығын жақсартумен ғана шектелмейді, рух тазалығын тәрбиелеу арқылы да биік мұратқа жетуге болады. Ал, оның түпкі мақсатында инновациялық терең білім алу қажеттілігі мен технологиялар әлемінде қабілеттілік таныту сұранысы менмұндалап тұр. [2]

Ұлттық патриотизм елін қорғауға даярлығы, туған жеріне, өз ұлтына, тіліне, табиғатына, салт-дәстүрлеріне, мәдениетіне құрмет пен сүйіспеншілік ұғымымен байланысты болса, *жалпыұлттық патриотизм* түрлі ұлт өкілдерінің тұрғылықты жерін, елін мақтан тұтуы, Отанына сүйіспеншілікпен қызмет етуін білдіреді. [3]

Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда салт-дәстүрлердің атқаратын орны ерекше. Жоғары оқу орындарында студенттерге қазақ этнопедагогикасы негізінде патриоттық тәрбие беру ісінің маңызы зор екенін біз өз зерттеулерімізден көріп жүрміз. Өйткені егеменді ел болған соң сол елдің елдік белгісі ұлттық патриотизм тәрбиесі айқын көрінуге тиіс. Ұлтының наным-сенімдерін, саяси көзқарастары мен ұстанған бағыт-бағдарын, ұлттың әрбір азаматы өз ұлтының ерекшеліктерін танып білуі керек. Ұлттың салт-дәстүріне құрметпен қарау, оның тілі мен ділін, дінін сыйлау, жетістіктеріне шаттану – ұлттың әрбір өкілінің азаматтық борышы. Біздің зерттеуімізде көтеріліп отырған ұлттық патриотизм ерекшеліктері студенттердің өз ұлтының тарихы мен географиясымен, батырлары мен біртуар тұлғаларының ерлік істерін білуіне негізделеді.

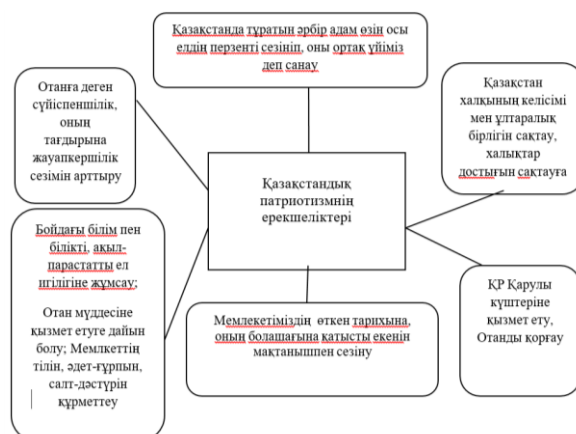
Ұлттық қасиеттеріміздің ұрпақ бойында қалыптасуы қоғам игілігі үшін маңызды. Студенттерге ұлттық патриоттық тәрбие беру жоғары оқу орындарында кең көлемде жүргізілуі тиіс. Этнопедагогика – ұлттық тәрбие негізі деп білеміз. Ал ұлттық тәрбие ғаламдағы құндылықтарды бойына сіңіріп, өз құндылықтарын арттыра береді. Бірақ ол өндіріс және экономика сияқты «ғаламдастыруға» келмейді, өркениеттілікпен дамып, қалыптасады. Қазақ этнопедагогикасы - өркениеттілік қасиеттерді бойына сіңірген ғылым. Сондықтан студенттер ұлттық патриотизммен сусындасын десек, қазақ этнопедагогикасы негізінде патриоттық тәрбие беруді жүйелі талдап, зерттеп, жоғары оқу орындарында патриот студенттер тәрбиелеуде енгізілуі керек.

Бүгінгі күні ғылыми еңбектерде сонымен қатар “қазақстандық патриотизм” ұғымы кеңінен қолданыс тауып келеді. [4] Мұның өзі Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен тұспа-тұс келетін көп ұлтты еліміздің жалпы халықтарына арналған деп айтуға болады. Осыған сәйкес біз ұлттық патриотизм ерекшеліктерін айқындайтын қасиеттердің мәнін ашып көрсеттік (сурет 1).

Себебі Қазақстанды Отаным деп білетін әрбір Қазақстан азаматы Қазақстанды сүйіп, соның азаматы болу, қазақстанды қорғау, Қазақстанның дамуына, өркендеуіне өз үлесін қосуға міндетті.

Қазақстандық патриотизмді еліміздің әрбір азаматтарының санасына сіңіру - кезек күттірмейтін мәселе. Сондықтан біз өз зерттеуімізде қазақстандық патриотизмнің мәнін ашып көрсеттік (сурет 2).

Сурет 2 – Қазақстандық патриотизмнің мәні

Қалыптасып келе жатқан студент тұлғасы ішкі бірлік пен тұтастықты сипаттайтын динамикалық құрылым ретінде көрінеді. Тұлғаның алуан түрлі қасиетімен тығыз байланысты. Патриоттық тәрбие процесінде олардың сана-сезімін, сәйкес эмоционалдық жағдайын оятып, практикалық дағдылар мен шеберліктерін қалыптастыру керек.

Оқу үдерісінде студенттерді патриоттыққа баулу өте маңызды. Себебі өз елінің патриоты ертеңгі күнгі еліміздің кемелденіп, өсуіне негіз болады. Себебі «Елім» деген жастар барда, еліміз өркендеп дамуы талас тудырмайтын айқын дүние.

Әдебиет

1. Изотов М. Проблемы патриотического воспитания народа в процессе формирования общекзахстанской национальной идеи. //Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политологического анализа МОН РК. –Алматы: 2006. - С. 280- 305.
2. Ахметова Л. Патриотизм в ракурсе истории. –Алматы: Санат, 1996. -232.
3. Құнантаева К.Қ. Қазақ педагогикасының тарихы. – Алматы, 2005.
4. Сейдахметова Л. Қазақстан мектептерінде оқушыларды патриотизмге тәрбиелеудің дамуы (1970-2000). – Алматы, 2002. - 148 б.

Аралбекова Д.А.

Магистрант 2 курса, ОП «педагогика и психология»

Научный руководитель: к.псих.н., ассоциированный профессор **Беленко О.Г.**

ЛИЧНОСТНАЯ РЕФЛЕКСИЯ И САМООЦЕНКА КАК ФАКТОРЫ УВЕРЕННОСТИ ПОДРОСТКА

Аннотация: В статье рассматриваются личностная рефлексия и самооценка как ключевые факторы формирования уверенности в себе у подростков. Проанализированы современные теоретические подходы и представлены результаты эмпирического исследования уровня уверенности среди подростков. Подчеркивается важность комплексного подхода, включающего поддержку семьи, образовательной среды и развитие личностных качеств. Работа направлена на повышение социальной успешности и гармоничного развития личности в подростковом возрасте.

Ключевые слова: уверенность в себе, подросток, самооценка, личностная рефлексия, социальная успешность, формирование личности, психологическое развитие, социальная адаптация, личностные качества, ценностные ориентации.

Современный мир предъявляет к человеку высокие требования, особенно в сфере социального взаимодействия. Одним из важнейших факторов, определяющих успешность личности в обществе, является уверенность в себе. Для подростков этот аспект особенно значим, так как именно в юношеском

возрасте формируются ключевые черты характера, влияющие на будущую жизнь. Развитие уверенности в себе у подростка становится основой его социальной успешности, что проявляется в умении устанавливать контакты, отстаивать свои интересы и достигать целей[1].

Уверенность в себе – это психологическое качество, выражающееся в адекватной самооценке, способности принимать решения и действовать в соответствии со своими убеждениями. Это качество позволяет человеку чувствовать себя комфортно в обществе, успешно взаимодействовать с окружающими, преодолевать трудности и добиваться поставленных целей. Социальная успешность подростка определяется его способностью адаптироваться в обществе, формировать позитивные отношения с окружающими, достигать успехов в учебе и внеучебной деятельности. Уверенность в себе играет решающую роль в этих процессах, так как подросток, обладающий этим качеством, более активен, открыт для новых возможностей и менее подвержен негативному влиянию окружающей среды[2].

В своей статье «Современное взросление» Н.Н. Толстых анализирует изменения, происходящие в процессах взросления подростков в современных социокультурных условиях. Она отмечает удлинение периода взросления, охватывающего не только подростковый возраст, но и юность, и молодость, а также изменение содержания этих возрастных периодов. В частности, Толстых подчеркивает снижение уровня личностной рефлексии у современных подростков и изменение их ценностных ориентаций [3].

Развитие уверенности в себе играет ключевую роль в формировании социальной успешности подростка. Уверенность в себе способствует активному включению в общественную жизнь, установлению конструктивных взаимоотношений со сверстниками и взрослыми, а также достижению поставленных целей. Однако, современные подростки часто испытывают трудности в осознании и утверждении собственного «Я», что может препятствовать развитию уверенности в себе[4].

Для формирования уверенности в себе у подростков необходимо учитывать следующие особенности:

1. **Развитие личностной рефлексии:** Способность к самопознанию и анализу собственных переживаний способствует укреплению уверенности в себе. Однако, как отмечает Толстых, современные подростки реже обращаются к личностной рефлексии, что может быть связано с изменением форм коммуникации и снижением культуры эпистолярного жанра.

2. **Формирование чувства взрослости:** Толстых указывает на изменение содержания чувства взрослости у современных подростков. Если ранее подростки стремились к правам взрослых, то современные подростки больше ориентированы на самоуважение и личное мнение. Поддержка этого стремления со стороны взрослых способствует развитию уверенности в себе.

3. **Становление системы ценностей:** Толстых подчеркивает изменение ценностных ориентаций современных подростков, отмечая их стремление к индивидуализации и утверждению собственного «Я». Формирование устойчивой системы ценностей, основанной на самоуважении и личной ответственности, является важным условием развития уверенности в себе и социальной успешности.

Таким образом, опираясь на анализ, представленный Наталией Толстых, можно заключить, что развитие уверенности в себе у современных подростков требует создания условий для личностной рефлексии, поддержки стремления к самоуважению и формирования устойчивой системы ценностей. Это, в свою очередь, способствует успешной социализации и достижению социальной успешности в современном обществе.

Дубровина И.В. подчеркивает, что развитие уверенности в себе зависит от множества факторов, среди которых можно выделить следующие[5]:

1. Семейное воспитание. Одним из важнейших факторов, влияющих на формирование уверенности в себе, является стиль воспитания в семье. Поддержка родителей, их вера в способности ребенка, создание атмосферы любви и принятия способствуют развитию адекватной самооценки. В то же время гиперопека или чрезмерная критика могут привести к неуверенности и сомнениям в собственных силах.

2. Социальное окружение. Подростки находятся под сильным влиянием сверстников. Дружеская поддержка, положительная оценка со стороны окружающих и возможность самовыражения в коллективе способствуют развитию уверенности. Однако травля и негативная критика могут вызвать замкнутость и неуверенность.

3. Личный опыт. Успехи в различных сферах деятельности формируют позитивный образ «Я», укрепляя веру в собственные силы. Важно, чтобы подросток имел возможность пробовать себя в разных сферах – учебе, спорте, творчестве, общественной деятельности.

4. Психологические особенности. Темперамент и индивидуальные особенности личности также играют важную роль. Например, экстраверты, как правило, более уверены в себе, чем интроверты, однако правильное развитие личностных качеств позволяет каждому подростку обрести уверенность.

5. Образовательная среда. Школа оказывает значительное влияние на формирование личности подростка. Учителя, стиль преподавания, возможность самореализации в учебном процессе – все это влияет на уверенность подростка в своих силах.

В своей работе «Развитие уверенности в себе у подростков в образовательном процессе» Е.Д. Орлова подчеркивает важность личностной рефлексии и самооценки как ключевых факторов формирования уверенности подростка. Рефлексия позволяет подростку осознавать свои чувства, переживания и поведение, что способствует лучшему пониманию себя и своих возможностей. Самооценка, в свою очередь, является результатом этого самопознания и влияет на восприятие собственных достижений и неудач. Орлова отмечает, что высокая самооценка способствует уверенности в себе, а низкая – может приводить к сомнениям и неуверенности [6]. Таким образом, развитие навыков рефлексии и поддержание здоровой самооценки являются важными аспектами в процессе формирования уверенности подростка.

Формирование уверенности в себе – это процесс, который требует комплексного подхода. Среди наиболее эффективных методов можно выделить [7]:

1. **Развитие позитивного мышления.** Подростку необходимо прививать привычку фокусироваться на своих достижениях и положительных сторонах, а не на неудачах. Важно научить его относиться к ошибкам как к опыту, а не к поражениям.

2. **Постановка и достижение целей.** Подростки должны уметь ставить перед собой реалистичные цели и добиваться их. Это помогает формировать чувство компетентности и уверенности в своих возможностях.

3. **Развитие коммуникативных навыков.** Умение выражать свои мысли, аргументировать позицию и отстаивать свои права – важные аспекты уверенности в себе. Тренинги, ролевые игры, публичные выступления способствуют развитию этих качеств.

4. **Физическая активность.** Занятия спортом укрепляют не только тело, но и дух. Физические нагрузки повышают уровень эндорфинов, способствуют снижению тревожности и формированию позитивного восприятия себя.

5. **Поддержка и признание.** Важно, чтобы подросток чувствовал поддержку со стороны семьи, учителей, друзей. Признание его успехов и достижений помогает укрепить веру в себя.

6. **Работа с самооценкой.** Формирование адекватной самооценки – один из ключевых аспектов уверенности в себе. Подростки должны учиться оценивать себя объективно, без чрезмерной критики или завышенных ожиданий.

Нами было проведено исследование которое проходило на базе КГУСОШ – лицей №38. В нашем исследовании приняли участие 104 подростка в возрасте от 13 до 17 лет. Из них 48 мальчиков и 56 девочек. Для оценки исходного уровня развития уверенности в себе у современного подростка в процессе исследования была использована методика – Диагностика уверенности в себе (Л.И. Петрановская), результаты данной методики мы представляем в своей статье. Результаты данной методики наглядно представлены на рисунке 1.

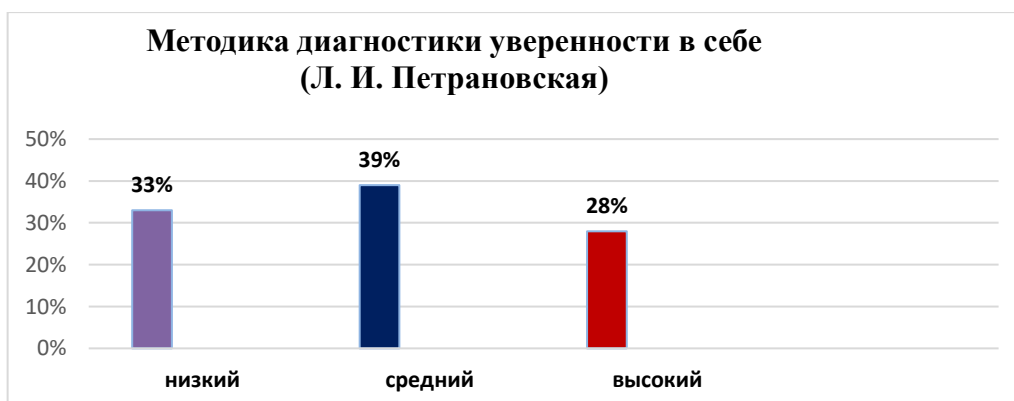

Рисунок 1 – Результаты диагностики уверенности в себе

По результатам мы видим, что низкий уровень уверенности в себе (средний балл ниже 2.5): 33% подростков (34 человек). В основном это были подростки с выраженными сомнениями в собственных силах и склонностью к самокритике. Они часто испытывали трудности в общении, избегали социальных ситуаций и проявляли низкую активность в школьной жизни. Средний уровень

уверенности в себе (средний балл от 2.5 до 3.5): 39 % подростков (41 человек). Данная группа подростков в большинстве своём имели достаточно сбалансированную самооценку, но всё же испытывали трудности в принятии решений и часто сомневались в правильности своего выбора. Социальная активность была умеренной, подростки не всегда могли брать на себя лидерские роли в группе. Высокий уровень уверенности в себе (средний балл выше 3.5): 28% подростков (29 человек). Эти подростки показывали положительное отношение к себе, уверенность в своих силах и значительную активность в социальной жизни. Они охотно брали на себя ответственность и не боялись выражать своё мнение.

Развитие уверенности в себе у подростка – это важный процесс, который напрямую влияет на его социальную успешность. Уверенные в себе подростки легче адаптируются в обществе, добиваются успехов в учебе, спорте, творчестве и будущей профессиональной деятельности. Важно, чтобы в этом процессе участвовали родители, учителя и окружение подростка, создавая условия для формирования положительной самооценки и уверенности в своих силах. Только комплексный подход к развитию этого качества позволит воспитать успешную и гармонично развитую личность, способную эффективно взаимодействовать с обществом и достигать поставленных целей.

Таким образом, анализ современных исследований, включая работу Н.Н. Толстых и Е.Д. Орловой, показывает, что развитие уверенности требует комплексного подхода, учитывающего влияние семьи, социальной среды, образовательного процесса и индивидуальных особенностей личности. Проведённое эмпирическое исследование подтверждает существование у подростков различных уровней уверенности и подчёркивает необходимость создания поддерживающей среды для развития личностной рефлексии и адекватной самооценки. Системная работа педагогов, родителей и общества в целом способствует формированию гармонично развитой личности, способной уверенно действовать в современном мире и успешно реализовывать себя в различных сферах жизни.

Литература:

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Академический проект, 2012.
2. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2008.
3. Толстых Н. Н. Современное взросление: проблемы и перспективы. // Вопросы психологии, 2021, № 3, с. 45-60.
4. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. – М.: Эксмо, 2006.
5. Дубровина И. В. Психология развития и возрастная психология. – М.: Академия, 2011.
6. Орлова Е. Д. Развитие уверенности в себе у подростков в образовательном процессе. – М.: Академический центр, 2018.
7. Захарова Е. И. Социальная адаптация подростков: теоретико-методологические аспекты. – М.: Педагогика, 2018.
8. Петухов В. В. Социальная успешность и ее психологические детерминанты. – СПб.: Питер, 2019.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Ердембеков Б.А. Ғалым. Ұстаз. Азамат.	5
Бисенғали З.Қ. Парасат биігінде (профессор А.Еспенбетов шығармашылығы туралы толғамдар)	10
Jankowski H. Ahmet Baytursinuliniñ «Ädebiyet tanıtqışında» töl uğımdar men sirtqi iqpaldar	17
Әуезова З.М. Қазақ әдебиетінің шығыстық зиялылық тарихи контекстері	22
Жұмағұлов С.Б. Сұлтанмахмұттану: ғылыми мектеп сабақтастығы	23

1-СЕКЦИЯ: ӘДЕБИ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСС

СЕКЦИЯ 1: ЛИТЕРАТУРНО-ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС

Абдыханов У.К. Қостілді жазушылардың шығармашылығындағы көркемдік және эстетикалық жүйелердің өзара әрекеттесуі.....	30
Бейсенбайқызы З., Рахманова Н.М., Сұраншиева М.Қ. Интеграция – тұтас білім қалыптастыратын жүйе.....	34
Тоқсамбаева А.О., Самекбаева Э.М., Муканова К.К., Оразова А.А. Несіпбек Айтұлы шығармаларындағы ұлттық құндылық.....	38
Сұлтанов Ө.С. Ілияс Жансүгіров және Семей.....	41
Смагулова А.Т. Абай кітапханасының таным баспалдақтары.....	44
Копбосынов М.А. Ж.Кеттебектің шеберханасы, әңгімелерінің көркемдік қырлары.....	47
Сарсембаева С.А. Қазіргі қазақ прозасындағы симулякр кейіпкерлер (Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаяты, А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімелерінің негізінде)	51
Тастенова А.Д. Ethnocultural vocabulary in Abai's lyrics	54

Салимжанов Б.Е., Ердембеков Б.А. Дулат Бабаатайұлы мұрасының қазақ әдебиеті тарихындағы орны.....	56
Каржауов А.Е. Лингвокультурологический анализ романа Бел Кауфман «Вверх по лестнице, ведущей вниз»: подходы и результаты.....	59
Карипханова Ж.Е., Кадыров А.К. Қорқыт философиясы және оның поэзиядағы символдық мәні.....	61
Ердембеков Б.А., Жандарбекқызы Ж. Абай қарасөздеріндегі дін концептісіне тезаурустық талдау.....	64
Абубакирова Ж.Қ. Ғасырлар тоғысындағы қазақ прозасындағы рухани құндылықтар (А. Кемелбаева, Д. Амантай, А. Алтай шығармалары негізінде).....	70
Курмамбаева Қ.С., Алтынбекқызы І. Айгүл Кемелбаева эсселері	78
Толукоңыр Ж.К. М.Әуезов прозасы және көркем концепт мәселесі.....	83
Исмаил А.Ж., Тоқсамбаева А.О. Әдебиеттегі үй архетипінің рөлін талдау тәсілдері (көркемдік кеңістік және уақыт концепциясы)	87
Темірбай Т.Е. Қазақ поэзиясындағы формалық, құрылымдық ерекшеліктер.....	92
Тлеубекова З.З. Қос қаламгердің рухани байланысы.....	97

2- СЕКЦИЯ: ӘДЕБИ ӨЛКЕТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ 2: ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО КРАЕВЕДЕНИЯ

Амренов А.Д. Аймақтық әдебиеттану және Арап Еспенбетовтің ғылыми-әдеби мектебінің концепциясы	102
Абдыханов У.К. Әдебиетаралық және мәдениетаралық үрдістің мазмұны мен мәні	105
Сұлтанов Ө.С. Парасат-пайымы мол, абыройы биік тұлға.....	112
Қабышев Т.Б. Әдеби өлкетанудың бәйтерегі.....	116
Иманжапар М.Т. Ұстаз. Ғалым. Тұлға.	119
Тоқсамбаева А.О., Темірғалиева Д.О. Арап Еспенбетов зерттеулерін мектеп бағдарламасында қолдану тиімділігі.....	124

Кеңесбаева Ш.С. Профессор Арап Еспенбетовтің ғылыми мектебі.....	126
Смағұлова А.Т. Әдеби өлкетану мәселелері А.Еспенбетов зерттеуінде.....	130
Курмамбаева Қ.С. Сұлтанмахмұттану ғылымындағы дәстүр жалғастығы.....	132
Сабырбаева Р.Қ. Қалихан Ысқақтың «Жан қимақ» тарихи драмасындағы тұлғалар.....	135
Турысбекова Ж.К. Төлеу Көбдіковтің «Сарыарқа» толғауындағы ұлттық рух пен азаматтық сана.....	139
Аитова Ж.Ж. Арап Еспенбетов – тұлғатанушы ғалым.....	143
Төлебаева Қ.Т. Он жеті ақын және Қалихан Алтынбаев зерттеулері	145
Кунанбаева А.М. Ғылымдағы ізденістің оқытудағы жалғасы.....	151
Жундибаева А.К. Түркі халықтары шежірелері және Ш.Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінің алатын орны.....	154
Заманбекова Ж.А. Аякөз өңірінің айтыскер ақыны.....	159
Сәбитова А.Т. Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы мистикалық проза.....	172
Березинова Б.Т. Семей полигоны және халық тағдыры: Медеу Сәрсекенің көркем шындығы.....	176
Әбділдақызы Н. Ұлтын сүйген ұлы ұстаз.....	179
Тоқсамбаева А.О., Еженхан Т.Р. Зейнолла Сәнік шығармаларындағы тарихи құндылықтар.....	183
Тоқсамбаева А.О., Зекенов М.К. Қазақ повесінің эволюциясы.....	186

3-СЕКЦИЯ: ТІЛ БІЛІМІНІҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ

СЕКЦИЯЗ: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Манкеева Ж.А. С.Торайғыров поэтикасының синергиясы.....	192
Хамраева Ш.А., Ислам А. Машинный перевод в межкультурной коммуникации.....	194

Сейітова Ш.Б. Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз (Катонқарағай ауданы материалдары негізінде).....	202
Муканова К.К. Қазақ тілін коммуникативті-когнитивті оқыту мәселесі.....	205
Исабаева Т.Д. Механизмы внутренней речи в обучении текстообразованию	210
Tassanbaeva Z.R. Manipulative pragmatic strategies in english linguistics.....	212
Мустафина М.Ә. Экспрессивті-эмоционалдық сөздердің көркем әдебиет стиліндегі орны.....	215
Усербаева М.А. Креативті ойлау арқылы тілдік қатынасты дамытудың негіздері.....	219
Faizieva L.T. Digital linguistics as a new paradigm for the study of linguistic processes.....	222
Abdullina Zh.A. Neuro-linguistics and multitasking: how the brain processes multiple languages at the same time.....	226
Каримов Қ.С. Ұлттық тіл, мәдениет жанашыры – Өзбекәлі Жәнібеков.....	229
Кырыкбаев А.Б. Білім берудегі заманауи парадигмалар.....	232
Сыдыкова Ж.Т., Ибрагимов Б.М. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту негіздері.....	238
Алькеева С.М., Дюсенбаева Г.О., Айымбекова К.С., Набиева Н. Духовно-нравственные ориентиры молодежи Казахстана: традиции и современные тенденции....	240
Zhumadilova A.S. The multilingual mind: how languages enhance cognition.....	243
Zhunisova K.T. Technology and changing the semantic of words.....	246
Алпысбаева Н.А. А.Байтұрсынов шығармашылығының түркі тілінде таралуы хақында.....	248
Джусупов Д.Е. Зарубежные сказки и фэнтези произведения как аутентичный материал и средство обучения иностранным языкам.....	254
Солтаева А.О., Заманбекова Ж.А. Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастырудың маңызы.....	257
Солтаева А.О., Заманбекова Ж.А. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың тиімді әдістері.....	262
Шильдебаева Д.А. Играя, учим: опыт и перспективы игровых методик в изучении синтаксиса.....	268

4-СЕКЦИЯ: БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

СЕКЦИЯ 4: ИННОВАЦИОННЫЕ ПОИСКИ В ОБРАЗОВАНИИ

Тлебалдина Н.Қ. Абай шығармаларының оқытылу тарихы.....	270
Медеубаева К.Т. Білім беру процесіне цифрлық технологияларды интеграциялау.....	272
Турысбекова Ж.К. Жаңартылған білім беру контексінде қазақ әдебиеті сабағында оқытудың белсенді әдістерін тиімді қолдану жолдары.....	276
Abdullina D.S. Innovative technologies in education.....	279
Кинжекова Р.С. Жоғары оқу орындарында аралас оқытудың педагогикалық дизайны.....	282
Бектасова Б.М. Сөйлеу тілі жалпы дамымаған балалардың сөйлеу тіліндегі лексикалық-грамматикалық құрылымды ойын элементтері көмегімен түзету мүмкіндіктері.....	288
Demeukulova A.S. The use of ist in the process of learning the english language.....	292
Айтжанова Ф.Б. Оқытудың инновациялық технологиялары ағылшын тілі пәнінде.....	297
Буланова Г.Т. Білім беруде жаңаша әдіс-тәсілдермен аймақтық компонентті қолдану.....	299
Жексембаева Ж.Р., Бауыржанқызы М. Зейнеталды жастағы әскери қызметкерлер мен психологтың жұмыс мазмұны.....	301
Сикимбаева А.Б., Утеева Г.Т., Туякова Н.Н. Жоғары оқу орнында цифрлық білім берудің тиімділігі.....	304
Kabykenov D.S, Oryntayeva N.E. The influence of AI on linguistics.....	308
Кабылбекова А.Т., Кудайберген А.С. Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға арналған цифрлық білім беру платформаларының ерекшеліктері.....	310
Кадыржанова Ш.Е., Кисметова Г.Н. Оқыту үрдісінде оқушылардың ағылшын тілінде ауызша қарым-қатынасын дамытуда бақ рөлі мен маңызы.....	313
Кушекова Б.Ш. Физика пәнінде мәселелерді шешу арқылы оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту.....	317
Манабаева С.Е., Ешенкулова Д.Б., Хамракулов Т. Жоғары білім беру жүйесінде жасанды интеллект элементтерін пайдалану ерекшеліктері.....	322

Манабаева С.Е., Мауленбердиева Г.Б., Онгарбай А.Н. Білім берудегі мобильді қосымшалардың рөлі.....	326
Ниязбек А.Ә., Ибадуллаева С.Ж., Аuezova Н.С. ЖОО Биологиялық білім мазмұнындағы метапәндік құзыреттіліктердің орны.....	330
Saidashev R.R., Madimova D.T., Aubakirova A.Zh., Dyussekeneva I.M. Students' perception of using artificial intelligence-based tools in academic writing.....	333
Султанова Г.А. Білім беру жүйесінде машиналық оқытудың тиімділігі.....	338
Сыдыкова А.С. Өмірмен өзектес өзгеріс – білім талабы.....	340
Танабаева Г.Т., Амангелді С. Мектепке дейінгі ұйымда инновациялық технологияларды қолдану тиімділігі.....	342
Төкенова А.Ж. Тиімді үштік жобасы.....	347
Ибадуллаева С.Ж., Сәрсенбекова А.З., Ниязбек А.Ә., Аuezova Н.С. Иллюстрациялық материалдардың білім берудегі орны.....	349
Samitova A.T., Ibadullaeva S.Zh., Auezova N.S. Professional self-determination in education.....	351
Жаксыбаева Б.М., Смаилова С.Т. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның білім сапасын артырудағы мүмкіндігі.....	353
Есимбекова А.О. Отбасы тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтар.....	355
Курмашева Ш.Н. Физика пәніндегі инновациялық технология мен аймақтық компонент сабақтастығы.....	359
Сыдыкова М.К. Бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін жасанды интеллект дәуіріне бейімдеу: жаңа мүмкіндіктер мен келешектің дамуы.....	361
Садуова А.А. Математика пәніндегі жаңа технологияны қолдану үрдісі.....	365
Нургалиева Ж.К. Абайтануды орта мектепте оқыту: ғылыми негіздері, әдістемелік ұстанымдар және педагогикалық ерекшеліктер.....	367
Қуандық Г.Н., Рахашев Б.Қ. Физика ғылымының даму тарихы – білім берудегі инновациялық әдіс ретінде.....	370
Ажгужиев А.М. Современное образование и инновационные методы обучения.....	373
Баймухамбетова К.М., Тажинова Г.А., Есимбекова А.О. Жоғары білім беру жүйесіндегі ата-ана мен университеттің өзара әрекеттестігі.....	375

Рубан Г.С. Решение проблем формирования функциональной грамотности у обучающихся: триз-педагогика и интерактивные платформы как стратегические инструменты.....	379
Слямгазина Н.М. Инновациялық технологияның тиімділігі.....	381
Смагулова Б.О. М. Әуезов повестеріндегі фразеологизмдердің стилистикалық және прагматика-когнитивтік сипаты.....	385
Сайленова А. Оқылым дағдысын дамытудың тиімді жолдары.....	387
Тайболатова С.Е. Бастауыш сынып оқушыларының оқу жылдамдығын арттыру жолдары.....	391
Морозкина Г.М. Применение ИКТ на уроках в начальной школе.....	394
Шайханова А.К., Икласова К.Е., Мырзаханов К.Е., Аймичева Г.И. Цифровая школа: педагогический взгляд на внедрение технологий	398
Шайханова А.К., Икласова К.Е., Мырзаханов К.Е., Увалиева И.М. Применение цифровых технологий в педагогической практике педагогов.....	402
Жармагамбетова Г.К. Сабақта топтық жұмысты ұйымдастырудың маңызы.....	409
Иесова Р.Е., Жиентаева Б.Ж., Патриоттық тәрбие берудің зерттелу деңгейі.....	413
Иесова Р.Е., Жиентаева Б.Ж. Жоғары оқу орны студенттерін патриоттыққа тәрбиелеудің мүмкіндіктері.....	417
Аралбекова Д.А., Беленко О.Г. Личностная рефлексия и самооценка как факторы уверенности подростка.....	419

Ескерту: Конференцияға жіберілген материалдар өңделмейді, пікір берілмейді және қайтарылмайды. Конференция жинағына енген материалдар тікелей көшірілгендіктен, баяндама материалы түпнұсқа болып есептеледі.

Примечание: Материалы, присланные на конференцию, не редактируются, не комментируются и не возвращаются. Поскольку материалы, включенные в сборник трудов конференции, являются прямым копированием, представленный материал считается оригинальным.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері,
Абай облысының құрметті азаматы, Шәкәрім, Әлихан университеттерінің құрметті профессоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор
АРАП СЛӘМҰЛЫ ЕСПЕНБЕТОВТІҢ
80 жылдық мерейтойына арналған **«Профессор Арап Еспенбетов: әдеби өлкетану және ғылыми мектеп»**
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

Шәкәрім университеті
«Абай және ұлттық руханият» ғылыми орталығында дайындалды.
Беттеген: Мұсағалиева К.А.

Көлемі 26,6 б.т. Формат 60х84.
Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 А